Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

FREDENSBORG SLOT

FREDENSBORG SLOT

Monumenter og Minder

Tiden 1720 - 1796

af JAN STEENBERG

SELSKABET TIL UDGIVELSE AF SKRIFTER OM DANSKE MINDESMÆRKER
G. E. C. GADS FORLAG . KØBENHAVN 1969

Udgivet med Støtte af
NY CARLSBERGFONDET

© JAN STEENBERG . 1969

FORORD

Selskabet til Udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker har bedt mig skrive forordet til denne bog om Fredensborg, og der er næppe noget jeg gør med større glæde.

Jeg var 7 år, da jeg første gang boede på Fredensborg i længere tid, og jeg tror, jeg uden overdrivelse kan sige, at jeg har elsket det sted fra første stund; ikke blot fordi vi børn her kunne være ude så meget vi ville uden artigt at gå tur i pænt tøj, men fordi huset selv betog mig, jeg tabte mit hjerte til det, ligesom også min Fader har elsket det, fra han var barn.

Det var min Fader, som viste mig husets herligheder og fortalte om sin barndom, og om hvad der var blevet ham fortalt om de »store Fredensborgdage« i Christian IX's tid. Legender og anekdoter knyttede sig til hvert rum, til inskriptioner på ruderne, til en blækklat bag et billede, hvor en lille dreng havde tørret sine fingre af.

Min Moder vakte min interesse for Fredensborgs ældre historie, for møblerne og de forskellige stilarter, og jeg husker, hvordan jeg styrtede gennem stuerne, når jeg kom hjem fra skole, for at se, hvad min Moder nu havde lavet om eller fundet frem. Slottet syntes enormt, man kunne gå gennem de ubeboede dele i timevis, sommetider med en vis kriblende fornemmelse i nakken, for de svundne tider følte sig så nær, at man næsten skulle kunne røre dem, blot ved at strække hånden frem.

En meget personlig indledning til en videnskabelig bog om Fredensborg måske, men som jeg har tilladt mig for at illustrere med hvilke følelser, jeg har set frem til udgivelsen af dette værk; en glæde og forventning som jeg tror deles af både kunst- og bygningshistoriske kredse og af alle, der på en eller anden måde kender og elsker Fredensborg.

Frederik IV lærte egnen at kende og kom til at holde så meget af den, at han ville bygge sig et fast tilholdssted. Fredensborg blev på en gang en plet, som helt og holdent blev præget af ham selv og af hans lykkelige år med sin elskede dronning, Anna Sophie.

– Nye slægtled kom til – Ikke af pragtlyst alene eller af politiske grunde, men fordi slottet stod deres hjerte nær, har generation efter generation smykket dets indre såvel som dets ydre, føjet til og bygget om. Deraf Fredensborgs mangfoldighed: de mange stilarter, de skiftende indtryk man får ved at nærme sig slottet fra forskellige sider; men først og fremmest: deraf dets atmosfære, dets venlighed. Mennesker har været lykkelige her, de har præget huset i så høj grad, at der er et overskud, som gives videre til hver ny generation, som har taget det i brug.

Dr. Jan Steenberg har nedlagt mange års arbejde i denne bog, og talrige træk i bygningshistorien har han fundet frem, mange publiceres her for første gang. Det er en mosaik af fakta, altid præcise, men aldrig tørre, som viser os Fredensborgs historie, dets skiftende udseende og de mange mænd og kvinder, som har haft deres liv her.

Gid denne bog må blive modtaget med al den anerkendelse, den fortjener. Måtte den blive læst med glæde og interesse og dermed bidrage til at forøge kendskabet og kærligheden til Fredensborg, denne enestående plet på jorden.

Amalienborg, 1969.

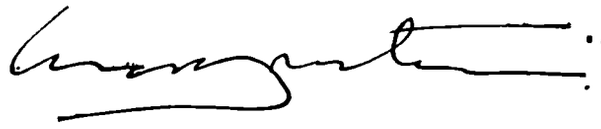

FORFATTERENS FORORD

Blandt alle danske Slotte har Fredensborg fra første Begyndelse og til vore Dage kunnet svare til sit oprindelige Formaal, at være Kongens og hans Families Sommerresidens. Saa mange andre Slotte har i Tidens Løb faaet tildelt andre Opgaver – det gælder ikke blot Christiansborg, men ogsaa Frederiksberg, Kronborg og Frederiksborg, – men Fredensborg tabte aldrig helt sit oprindelige Formaal af Syne. Nok var der mørke Tider. Ved Begyndelsen af 19. Aarhundrede svigtede Kongefamilien det gamle Slot, og ved samme Aarhundredes Midte gjorde man direkte Attentat mod det ved at omdanne det til Kaserne. Men det blev kun en Parentes i Fredensborgs Historie, og Slottet var, selv i denne Fornedrelse, aldrig helt afskrevet som Bolig for Kongen. Under Frederik VII og Christian IX blev de gamle Traditioner genoplivet, og Fredensborg synes netop nu ved Midten af det 20. Aarhundrede at passere en ny straalende Storhedstid.

En samlet Beretning om den danske Kongefamilies Sommerresidens, med en Redegørelse for Arkitekturen, for Slotshaven og dens Monumenter, blandet med Glimt af det Liv, der har udfoldet sig mellem disse skønne Kulisser, maatte da være en fristende Opgave.

Den foreliggende Bog maa opfattes som et Forsøg i den Retning. Den følger Fredensborg Slot fra den første Begyndelse, da Frederik IV byggede sit lille Lystslot ved Bredden af Esrom Sø og fortsætter gennem vekslende Storhedstider, til Kulminationen naas under Dronning Juliane Marie i Tiden mellem de to Hofrevolutioner 1772 og 1784 for at ende med Dronningens Død 1796. Hvad der fulgte derefter var en Antiklimaks, en trist Dekadence, der varede et Par Menneskealdre.

Tiden fra 1720 til 1796 er derfor en afsluttet Helhed, og den her foreliggende Bog, der udelukkende behandler denne Periode, skal derfor opfattes som en Enhed.

Alligevel venter den naturligvis paa en Fortsættelse, der kan skildre Tiden fra omkring Aar 1800 og ned til vore Dage. Der er gjort Forberedelser til en saadan Fortsættelse, og ikke uvæsentlige Dele af Teksten er allerede skrevet; jeg haaber meget at faa Tid og Kræfter til at føre Værket til Ende inden alt for mange Aar. I denne planlagte Videreførelse af Fredensborgs Historie er det Meningen at offentliggøre de Planer, Snit og Detailtegninger, som der i flere Aar har været arbejdet paa. En Række unge Arkitekter under Ledelse af Lærer i Opmaalningsteknik ved Kunstakademiet, Arkitekt Holger W. Schmidt, har sat sig som Opgave at gøre Fredensborg til et af de bedst opmaalte historiske Mindesmærker i Danmark. Der foreligger allerede nu ikke saa faa Tegninger færdigarbejdede. Jeg bringer herved Arkitekt Holger W. Schmidt og hans talrige Medarbejdere min bedste Tak for vel udført Arbejde og aldrig svigtende Interesse for den store Opgave.

Et Værk som dette kan ikke se Dagens Lys, uden at Forfatteren under Udarbejdelsen har faaet Hjælp fra mange Sider. Deres Majestæter Kongen og Dronningen har vist mit Arbejde stor Interesse og har ved at give mig uhindret Adgang til Slottet gjort det muligt for mig at lære det store Kompleks at kende i mange Enkeltheder. Jeg bringer herved Deres Majestæter min ærbødige Tak. Tronfølgeren, Prinsesse Margrethe, der er Protektor for »Selskabet til Udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker«, har vist sin Interesse baade for Selskabet og for

Bogens Emne ved at skrive det indledende Forord, som jeg hjerteligt takker for.

En særlig Tak gaar til begge Carlsbergfondene, det gamle og det nye, som har bevilget mig store Rejseunderstøttelser. Ny Carlsbergfondet har yderligere paataget sig de store Udgifter til Bogens Trykning og til Reproduktion af Billedmaterialet. Uden denne værdifulde Bistand vilde det være meget vanskeligt at faa et saadant Værk udgivet.

Til Opmaalingsarbejdet, der som nævnt først publiceres senere, har Kulturministeriet, Fonden til Fædrelandets Vel, Kjøbenhavns Handelsbanks Fond og Statens almindelige Videnskabsfond bidraget med store Pengemidler, der er blevet modtaget med taknemligt Sind.

Jeg takker desuden Slottets faste Embedsmænd, fra Slotsforvalteren, Kommandør S. Greve, til Slotsassistenten, E. Korsholm Jørgensen, der med enestaaende Hjælpsomhed har lettet mig mine hyppige Besøg paa Fredensborg. Den tidligere Slotsassistent, Christian Knudsen, hvis store Hukommelse om Inventargenstande og talrige Detailler vedrørende Slottets Bygning nærmest er legendarisk, har været mig en meget værdifuld Støtte, som jeg næppe tilstrækkeligt kan give Udtryk for. Jeg bringer herved Hr. Chr. Knudsen min hjerteligste Tak.

Ved Forberedelsen af Værket har Bogtilrettelæggeren Viggo Naae og Bogtrykkeren C. C. Langkjær udført et ypperligt Arbejde, som jeg hermed takker for. Lederen af Hendriksens Reproduktionsanstalt, Hans Christensen, har ved Tilrettelæggelsen af Billedstoffet vist dette Værk en levende Interesse og et rent personligt Engagement i talrige Enkeltheder, som ofte har paakaldt min største Taknemmelighed.

Skønt jeg i min Bog har stræbt efter at give saa fuldstændigt et Billede af Fredensborg Slot i dets forskellige Tilskikkelser som overhovedet muligt, vil kritiske Læsere utvivlsomt nok savne noget. Der burde saaledes have været en mere indgaaende Redegørelse for de pragtfulde Stuklofter og deres Mestre. Desuden er Slottets Møblering, der i sin Art er enestaaende og har haft en bevæget og indviklet Historie, kun periferisk berørt. Naar jeg er gaaet uden om sligt, skyldes det for en Del, at jeg ikke er særlig sagkyndig paa disse Omraader. Desuden vides det, at meget kyndige Forskere netop paa disse Felter har gjort store og dybtgaaende Forstudier.

Til Slut kan jeg kun give Udtryk for den Glæde, som den skønne Egn omkring Esrom Sø altid har beredt mig, med talrige Spadsereture i Fredensborgs charmerende Slotshave, suppleret med spændende Krydstogter gennem Slottets Krinkelkroge. Det er mit Haab, at noget af denne Glæde kan forplante sig til Læseren.

Fredensborg i Juni 1969

JAN STEENBERG

INDHOLDSFORTEGNELSE

I. Italiensk Forspil 7

II. Paa Asminderød Overdrev 17

III. Bygningshistorie 23
1. Slotsarkitekten 23
2. Frederik IV's Slot 27
3. Den ottekantede Gaard 34
4. Udflytterne 37

IV. De kongelige Gemakker 41
Det blaa Gemak 58
Ottekantens Stuer 60

V. Anden Byggeperiode 67
De ni Huse 67
Kirkefløjen 69
Orangeriet 72
Slotskirken 73
Markgrevehuset 79

VI. Slotshaven 82

VII. Anden Generation paa Fredensborg 96
Kavalerhuset 98
De fire Æselsører 102
Interiørerne 106
Den blaa Port 113
Efterslæt 113

VIII. Slottet under Kong Frederik V 115
Boligindretning 123
Udenværkerne 133
Huse ved Ridebanen 133
Huse i Staldgaarden 140
Huse ved Køkkengaarden 141
Huse ved Esrom Sø 143
Uden for Jernporten 145

IX. Frederik V's Have 147
1. Jardin 147
2. Wiedewelt 162
3. J. G. Grund og den nationale Have 183

X. Enkesæde og Storhedstid 189
1. Tiden 1766–72 189
2. Harsdorff 194
3. Storhedstidens Hofjournal 218
4. Epilog 225

XI. Bilag 230
1. Boligindretning 1755 230
2. Excurs: Den ottekantede Gaard 246

XII. Noter og Henvisninger 248

XIII. English Summary 266

XIV. Navneregister 276

Kong Frederik IV af Danmark-Norge.
Pastel malet 1709 af Rosalba Carriera. Frederiksborgmuseet.

I

ITALIENSK FORSPIL

Henimod Slutningen af den store nordiske Krig hændte det undertiden, at Frederik IV, naar Hoffet om Sommeren residerede paa Frederiksborg, søgte ud i Ensomheden ved Esrom Sø. Maalet for hans smaa Udflugter var Østrupgaard ved Søens sydøstlige Bred, en kongelig Ladegaard, som Christian V tidligere havde erhvervet. Det berettes, at den daglige Larm og Tummel paa det store Slot drev Kongen ud i de fredelige og landskabelig saare skønne Omgivelser, kun ledsaget af nogle faa Venner. Man aner bag Fortællingen, som Erik Pontoppidan har overleveret os, at Turene hertil havde Karakter af Flugt, vel ikke blot fra det støjende Hof, men ogsaa fra tusinde Bekymringer, der maatte tynge en Monark under en Krig, som aldrig syntes at skulle faa en Ende. Under Nervepresset af de store Begivenheder har Frederik IV herude i primitive Forhold kunnet spænde fra og for en Stund glemme sine Sorger, ogsaa de huslige, og blot hengive sig til sine Drømme. Til en Begyndelse skal Kongen have haft sit Kvarter hos Forpagteren, siden indrettedes der et Par Stuer af mere standsmæssig Karakter og sluttelig lod man bygge et lille Lysthus. De faa Ledsagere, som Kongen tog med ud i Ensomheden, var saa indtagne i denne Form for Tilværelse, at de med Kongens hjertelige Deltagelse blev der somme Tider Dage i Træk.

Erik Pontoppidan skrev sin Beretning[1] ned henved

Fig. 1. La Malcontenta ved Mestre, bygget af Andrea Palladio. Efter Gianfrancesco Costa: Le delizie del fiume Brenta. Venezia 1750.

40 Aar senere, og meget kan vel være fortegnet i Tidens Løb. Men Fortællingen har en Undertone, som uden videre gør den troværdig, en Klang af Vemod, en Strøm af Længsel, grebet i Flugten og fastholdt i Sindet ved Synet af Søens store, tavse Flade.

Hvilke Dagdrømme Kongen hengav sig til herude, har han aldrig røbet. Men vi veed det alligevel. Han drømte om her paa dette Sted at bygge sig et Ønskeslot, og han vidste saa nogenlunde, hvordan det skulde se ud, og han brændte efter at faa begyndt, naar blot de ydre Vilkaar maatte føje sig efter hans Sind. Og saa snart Freden var i Sigte, men endnu ikke sluttet, gav han Ordre til at bygge efter Planer, der forlængst var lagt.

I Skildringen af Kongens Forhold til denne udvalgte Plet af hans Rige er der noget meget intimt, og dette meget personlige bliver uden videre overført paa det Slot, der skulde afløse det gamle Østrup, og hvis symbolske Navn Fredensborg kun alt for tydeligt afspejler Lettelsen over, at den onde Tid var forbi. Slottet blev Kongens Værk, ikke blot fordi han var Bygherren, men fordi han lod sin Arkitekt give det en Form, der formaaede at genkalde Minder om glade Ungdomsdage i Italien. Fredensborg blev virkelig et lille italiensk Landslot, et *casino* overført til nordiske Forhold, fyldt af levende Erindring om noget, der var set og oplevet i Landet Syd for Alperne, og som her blev udtrykt i Bygningens næsten kvadratiske Form og den altbeherskende Kuppelsal.

Maaske vi i denne Kuppelsal kan skimte, hvad Kongen egentlig har tænkt paa. At den var Exponent for Husets bærende Idé, er jo evident. Den var tillige Kælebarnet under hele Opførelsen og fik som saadant ogsaa et Kælenavn. Man kaldte den for *saletto*[2], maaske en Gengivelse af det franske *salette*, der kan betegne en Aula, eller Salen i en Havepavillon, men med tydelig italiensk Adresse. Stenhuggeren lagde de sorthvide Fliser paa Gulvet i *Saletto*, Murmesteren Marcantonio Pelli beregnede Murmassernes Kubikindhold i *Saletto*, Snedkeren skar Balustre til Galleriet i *Saletto*, Stukkatøren Enrico Brenno fyldte Kuppelhvælvet i *Saletto* med sine viltre Kruseduller, og selv Bygningens Arkitekt, Johan Cornelius Krieger, anvendte i sine Breve fra Slottets Bygningstid ogsaa dette Navn *Saletto*. Der var Italienere paa Byggepladsen. Baade Pelli og Brenno var af italiensk Afstamning. De kan vel have brugt denne Betegnelse, men det forklarer ikke, hvorfor alle de andre ogsaa gør det. At Krieger, der ifølge hele sit Præg som Arkitekt stod Italien fjernt, skulde have opfundet Navnet, er mere end usandsynligt. Saletto-Navnet maa stamme fra Kongen selv, og det røber indirekte, at han som Bygherre rugede over dyre Minder og nu ønskede at sætte dem et Monument.

Fig. 2. Villa Albergati ved Bologna. J. S. fot. 1962.

Hvad Frederik IV har set og ladet sig inspirere af i Italien, har man ofte spekuleret paa. Han rejste derned to Gange, først som Kronprins – det var 1692–93 – og siden, i 1708–09, som enevældig Monark[3]. Vi kender Rejseruterne, vi veed, hvem han havde med og hvem der blev besøgt. Det er ogsaa helt klart, at Frederik IV med modtageligt Sind nysgerrigt har set paa italiensk Kunst, og at i det mindste eet af Formaalene med den anden Rejse var at se paa Slotte med en kommende Byggevirksomhed i Danmark for Øje. Derfor blev det vel ogsaa Indtrykkene fra denne sidste Rejse, der blev afgørende for Fredensborgs Udformning, selv om ogsaa den første – hvad vi meget snart skal se – har haft nogen Betydning.

Kongen fulgte 1709 til en Begyndelse samme Rute som 1692. Maalet var Venezia, hvor der holdtes Vinterkvarter. Ved den anden Rejse foretog han dog en Afstikker til Vicenza, inden det lange – og meget kolde – Vintersæde i Lagunestaden begyndte. Fra Venezia brugte han under begge Rejser Vandvejen, langs Brentafloden til Padua og derfra over Ferrara til Bologna. Allerede her maa der have været meget, der kunde fange Kongens Interesse. *Terra ferma*, det venetianske Bagland, var spækket med Villaer, bygget af Venezias Aristokrati, som elskede »la villeggiatura«, Landopholdet i skyggefulde Haver, naar Sommervarmen gjorde Tilværelsen i Hjembyen uudholdelig. Man har sammenlignet Venezia med et stort Skib, der har kastet Anker, og hvad er naturligere for Mandskabet end at gaa i Land? De gjorde det, saa tit det lod sig gøre, til Vogns, til Hest, i smukt prydede Skibe blev de blidt trukket gennem Landskaber med Rækker af Vinstokke og Træer; de var kommet fra *Terra ferma*, før de som Flygtninge søgte mod Lagunen, og som Trækfugle længtes de tilbage dertil[4]. Omtrent saadan har Giuseppe Mazzotti skildret Venetianernes Situation. Frederik IV ved Esrom Sø, i en skøn Natur, med Forpagterens Stue som eneste Tilflugtssted, maa have haft visse Forudsætninger for at begribe noget af dette.

Langs Rejseruten finder man Bygninger, der er blevet berømte i Arkitekturhistorien, og som kan have vejledet Kongen, da han valgte at gøre sit Sommerslot til en Centralbygning med Rummene grupperet om en Kuppelsal, der skød sit Korpus op gennem Bygnin-

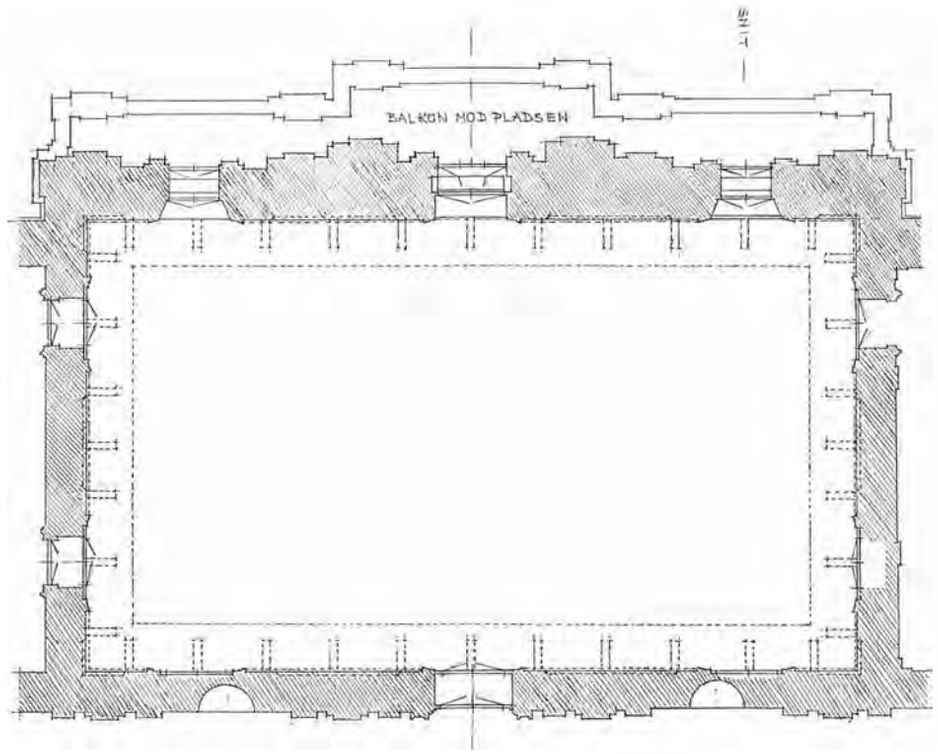

Fig. 3. La sala d'onore i Palazzo Ducale, Modena.
Grundplan opmaalt 1964 af Ingemann Arthur-Nielsen.

Fig. 4. La sala d'onore i Palazzo Ducale, Modena.
Snit tegnet 1964 af Ingemann Arthur-Nielsen.

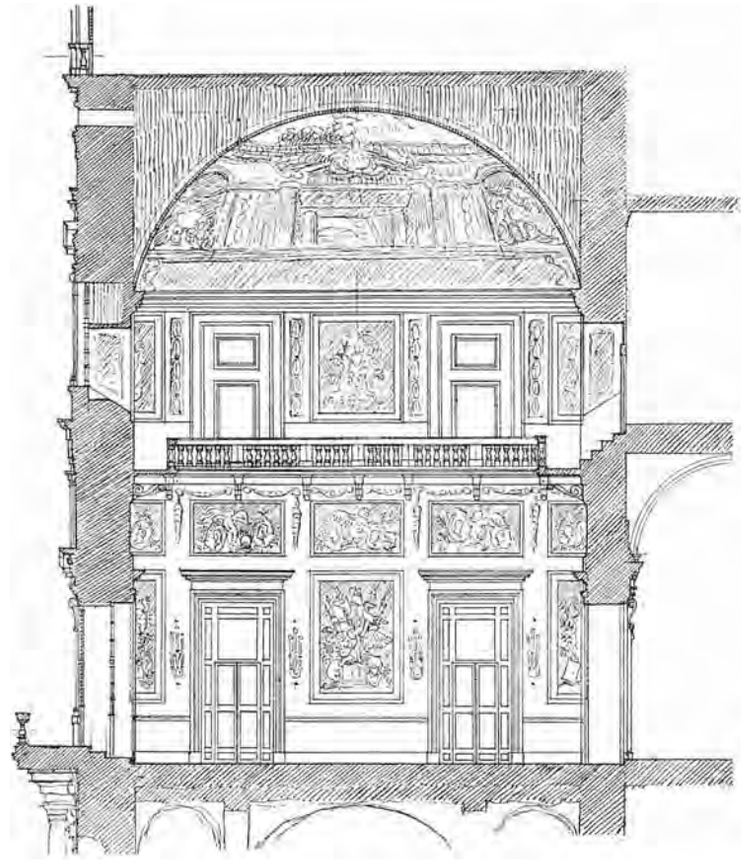

Fig. 5. Villa Molin ved Padua, opført af Vincenzo Scamozzi, J. S. fot. 1963.

Fig. 6. Villa Molin. Plan og Opstalt efter Vincenzo Scamozzi: Idea dell' architettura universale, Venezia 1615.

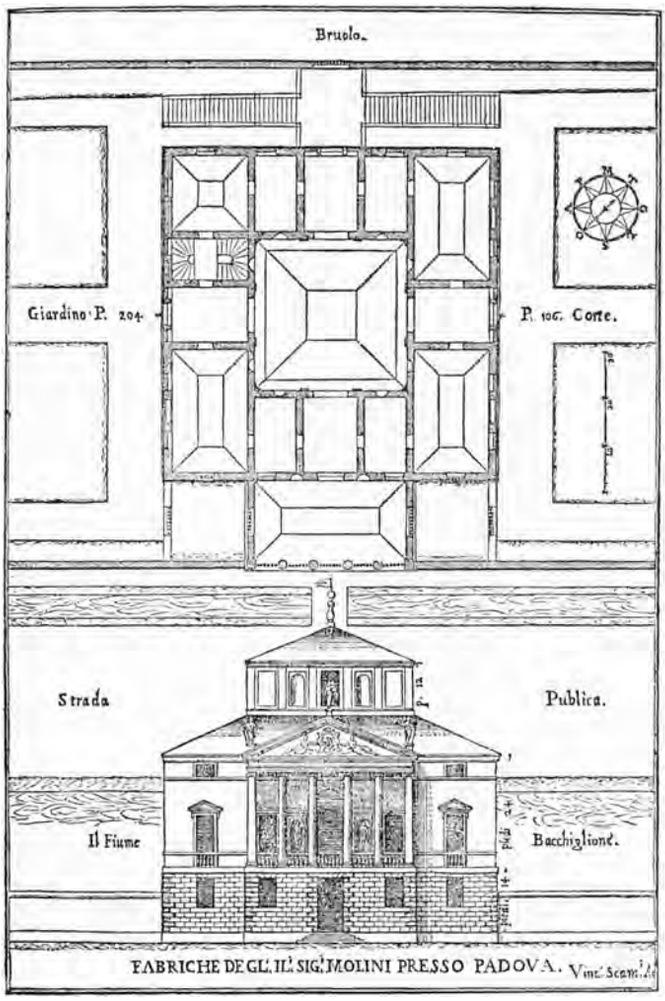

gens Blok og fik sit Dagslys fra Vinduerne højt oppe i Tamburen. Vi veed, at han i Vicenza har set Palladios Villa Rotonda[5], og da han 1709 stævnede ind ad Brentafloden, gæstede han samme Arkitekts lige saa berømte Villa La Malcontenta[6]. Man kan stille Typerne op og rent kunsthistorisk stille Diagnosen. Men – Frederik IV var ikke Arkitekt, og der var ingen Arkitekt eller anden Kunstner med i hans Følge. Hans Vragen og Vælgen maa i nogen Grad have været bestemt af det mere eller mindre tilfældige Udvalg af Monumenter, som Rejseruten førte ham til. I Stedet for at følge Fredensborgs kunstneriske Afstamning, der har Rødder baade i Italien og Frankrig, maa man hellere nøje overveje Værdien af Beretningerne om Kongens Færden udenlands. En saadan Undersøgelse vil komme til at rette Søgelyset mod to bestemte Monumenter.

Det ene er Villa Albergati (Fig. 2) ved Bologna, flere Gange nævnt i de forskellige Meddelelser, vi har om Frederik IV's Italiensrejser, men først fornylig inddraget i Undersøgelsen om Fredensborgs Forhistorie. I en inspirerende Artikel om »Vejene til Fredensborg« har Chr. Elling[7] taget denne Villa frem fra Forglemmelsen og paavist, hvad der maatte være af Ligheder med det danske Slot, men samtidig fremhævet de ikke uvæsentlige Forskelligheder, der skønnes at være saa store, at Villa Albergati kun kan have haft en forbigaaende Indflydelse paa den kongelige Gæst. Af mange Grunde skal der her forfægtes en anden Mening. Men lad os hellere se, hvad vi positivt veed om Kongens Besøg.

Som ung Kronprins gæstede han Bologna 1692. Byens Aristokrati gav store Fester for den nordiske Fyrstesøn, og en Dag i Begyndelsen af Marts gik Turen ud af Byen, halvanden Mil vestpaa ad den gamle romerske Hærvej til Villa Albergati ved den lille Landsby Zola Predosa. Kronprinsen førte Dagbog og beskriver baade de store Fester, som Godsets Ejer, Marchese Albergati, gav til hans Ære, men ogsaa Parken og Bygningen. »Her kunde en Konge holde Hof«, skrev han[8], maaske ud fra den Betragtning, at mange af de Villaer, han havde besøgt, savnede den Rummelighed, en Fyrste maatte kræve af en standsmæssig Bolig. Da Frederik IV som Konge paa sin anden Rejse paa ny kom til Bologna, ytrede han allerede, da Ankomstceremonierne var overstaaet, et levende Ønske om at gense Villa Albergati. Den 12. Marts 1709 gik Køreturen da atter ud ad Via Emilia, og paa ny undersøgte han det store Hus fra Kælder til Kvist. Ved Afskeden bad han Ejeren om at faa Tegningerne udleveret[9].

Disse faa Kendsgerninger – Dagbogsnotitsen, Ønsket om et Gensyn, Kravet om at kunne se nærmere paa Bygningstegningerne – viser, at Villa Albergati havde betydet noget for ham. Den var trængt helt ned paa Bunden af hans Bevidsthed. Han vilde bruge det Hus til noget. Og det vil atter sige, at her havde han fundet et Forlæg for det Slot, han agtede at bygge, naar han engang kom hjem til Danmark igen.

Villa Albergatis Ydre er strengt og afvisende[10]. Den mægtige Kolos rejser sig over et hvælvet Kælderstokværk med to fulde Etager og derover, i Højde med den

brede Kransegesims, en Mezzanin. Svære Murflader, kun faa Vinduer, skarptskaarne Former, barsk Alvor, intet Smil – saadan maa vel det første Indtryk være. Hvad der har tiltalt den danske Konge, har da næppe været den ydre Arkitektur, men snarere Husets praktiske Anvendelighed. Netop her er Lighederne med Fredensborg paafaldende. Da Kongen kom fra Via Emilia, maa han have kørt nordfra ad den snorlige Indfartsvej lige hen til Husets Port og gennem den ind i den hvælvede Kælder, der ligesom i Fredensborg ligger i Niveau med det omgivende Terræn. Huset er ikke kvadratisk, men let rektangulært, med Stuerne grupperet om en Centralsal, der som en Skakt i Midten løber op gennem alle Stokværk og ender i en solid Klods af en Belvedere, hvorfra Salen henter lidt Dagslys. Det er altsaa den samme Opbygning, vi kender fra Fredensborg. Men naar denne Iagttagelse er gjort, maa det ogsaa billigvis indrømmes, at alt andet er forskelligt. Albergatiernes Palads fik en Iklædning af tung romersk Barok. Centralsalen aabner sig mod de tilstødende Lokaler gennem Kolonnader med korintiske Søjler; i det øvre Stokværk er Væggen mod Salen formet som en Paladsfaçade med gavlformede Vinduesfordakninger, aabne, rundbuede Portaler, indrammet af Pilastre. Over Mezzaninens lave Glugger finder man Ansatsen til en Kuppel, der brat bliver afbrudt og med en cirkelrund Aabning lader Blikket gaa op til Belvederens høje Vinduer, over hvilke Rummet slutter fladloftet med et Dække af Stukkaturer. Man stiller i Tankerne Fredensborgs Kuppelsal op mod denne: hist en bred og svulmende Spændstighed i Formgivningen, her en trang og halvmørk Skakt, der ligesom er boret ud af Bygningens Masse. Det er Forskelle, der kræver en Forklaring, men som alligevel ikke bør tilsløre, at Villa Albergati havde et Bud til den danske Konge. Han hjemførte derfra Idéen om, hvordan et Landslot skal disponeres. Et andet Slot, som Frederik IV derefter besøgte, kunde give ham noget andet og noget afgørende, men Villa Albergati glemte han ikke. Vi kan tilføje, at den heller ikke glemte ham. En Marmortavle i Trappegangen minder endnu om hans Besøg den 12. Marts 1709.

Fra Bologna gik Rejsen videre den 13. Marts over Appenninerne med Firenze som Maal, hvor der ventede ham ny Gæstfrihed i andre Slotte under Mediciernes Herredømme: Palazzo Pitti, Villaerne Pratolino, Petraia, di Castello, Imperiale og Poggio a Caiano[11]. Fra Toscana, hvor han tillige besøgte Lucca, Pisa og Livorno, kastede han længselsfulde Blikke sydpaa. Ønsket om en Rejse til Rom med Gensyn af andre Paladser og Villaer var vistnok meget brændende, og det skortede ikke paa pavelige Invitationer, men det blev ved Længslerne, og Hjemrejsen skulde snart tiltrædes. Fra denne sidste Del af den italienske Rejse er der meget faa Oplysninger. Kongen førte ikke Dagbog som i 1692, kun en Skrivekalender, hvor han bl. a. i Livorno har noteret en Række Kunstindkøb, særlig nogle Marmorsøjler. Hjemrejsen efter Afskeden med Firenze er kun kendt i store Træk med Angivelse af Ruten. Men alligevel kommer Tilfældet til Hjælp. Paa Udturen havde Frederik IV ved Ankomsten til Ferrara faaet en Invitation fra Hertug Rinaldo d'Este om at komme til Modena. Kongen havde ikke fulgt Opfordringen dengang, men vistnok heller ikke glemt den. Thi da Hjemrejsen blev tiltraadt, sendte han sit Følge til Vicenza, medens han selv rejste til Modena i Begyndelsen af Maj[12]. Besøget her ved Esternes Hof maa have haft afgørende Indflydelse paa Udformningen af det kommende Fredensborg.

Palazzo Ducale i Modena er et enormt Anlæg, opført i romersk Barok omkring Midten af det 17. Aarhundrede under Ledelse af en Bernini-Elev Luigi Bartolomeo Avanzini. Dets hele Udseende med tung Rustik i Hjørnerne, svære Indfatninger om de koblede Vinduer, det stærkt betonede Midtparti med en Sammenhobning af Søjler om Hovedindkørselen og de lange Udløberfløje, – alt dette skulde dog være saa fjernt fra Fredensborg som vel muligt. Alligevel har for længe siden en dansk Kunsthistoriker, F. J. Meier, i sin 1880 udgivne Bog om Fredensborg kunnet berette, at Frederik IV's Slot maatte være bygget med Modenaslottet som Forbillede. Dr. Meier havde dog næppe undersøgt Sagen nærmere, men han nøjedes med at referere en Avisartikel[13], der berettede om Fredensborgs Indvielse den 11. Oktober 1722. Avisen var den af Johannes Lavrentsen udgivne Publikation »Den maanedlige Postrytter«, som rummer Meddelelsen om, at det nye Slot var »efter Modellen af det store Slot til Moden bygget og paa det prægtigste beprydet og udstafferet«. Nu har samtlige danske Forskere, der har beskæftiget sig med dette Emne, enstemmigt forkastet denne Artikels Udsagn, thi det hertugelige Slot i Modena har aldeles givet intet tilfælles med Fredensborg. Man har betvivlet, at Stednavnet »Moden« skulde være identisk med Modena, og givet andre, ikke særlig velbegrundede Tydninger af det mærkelige Navn. Kunsthistoriens Dom i denne Sag er forstaaelig, men den er ikke rigtig. Postrytterens Hentydning gælder virkelig Modena, og dens Udsagn om Forholdet mellem Fredensborg og Esternes norditalienske Palads er ikke grebet ud af Luften.

Der fandtes i 1720'rnes København andre Blade end Postrytteren, blandt andet Joachim Wielands Publikation »Extraordinaire Relationer«. Denne Avis kom i forskellige Udgaver, et lille Skillingstryk i Oktav og en større Maanedsavis i Kvart, under Navnet »Extraordinaire maanedlige Relationer«. Det er denne sidste, der har den mest udførlige Skildring af Indvielsesfesten 11. Oktober 1722[14]. Der berettes, hvorledes Hoffet opholder sig paa Frederiksborg før den store Begivenhed. Paa den fastsatte Dag, Kongens Fødselsdag, begiver Kongen sig til det endnu ikke helt færdige Østrup for at tage Bygningen i Øjesyn. Senere indfandt sig Dronning Anna Sophie og det øvrige kongelige Herskab samt en Del Ministre. Efter en Gemaksprædiken af kgl. Confessionarius Mag. Lemvig »blev Taffelet udi ald Fornøyelse holden paa dend der efter Modelen af dend paa Slottet i Modena opbygte overmaade høye Sal under en vel componeret Musique«. Her staar der ikke, at Fredensborg var bygget med Modena-Slottet som Forbillede, men der siges særdeles præcist, at Kuppelsalen i Fredensborg havde et Side-

stykke i Modena – og i øvrigt noterer vi, at Byens Navn denne Gang staves helt ud.

Paastanden i Joachim Wielands Avis ser tillidvækkende ud og fremkalder hos Læseren den umiddelbare Reaktion: saafremt der er – eller har været – en Kuppelsal i Modena-Slottet som den i Fredensborg, saa er Avisartiklen uden videre rigtig. Og Salen er der (Fig. 3 og 4)[15]. Den er indbygget i Slottet uden at give sig til Kende i det Ydre, en let rektangulær Sal med omløbende Galleri og derover en firesidet Kuppel, dækket af et mægtigt Freskomaleri. »La sala d'onore« paa Slottet i Modena har netop denne spændstige og anskuelige Rummelighed, som Centralrummet i Villa Albergati savner. Direkte kender vi ikke Frederik IV's Reaktioner, da han stod i denne Sal, men indirekte ser vi det i Udformningen af Kuppelsalen i Fredensborg. »Her kan en Konge holde Fest«, saaledes kunde man vel redigere en Notits i den kongelige Dagbog, der bittert savnes fra den anden Italiensrejse.

Der er Forskelle, endda meget store Forskelle, mellem dette paastaaede Forbillede og den danske Kuppelsal. Modena-salen udfolder sig i Bredden, Fredensborg-salen løfter sig tilvejrs mod det mægtige øvre Stokværk med 20 Vinduer. Men Lighederne, anskuet i store Træk, er umiskendelige. Afvigelserne i det danske Slot fra de givne italienske Retningslinier bør saa ogsaa have en Forklaring. Man kan henvise til, at Kongen ikke fik Lejlighed til at virkeliggøre sine Drømme om et Landslot, da han kom hjem. Danmark-Norge blev paa ny inddraget i store Krige, der stjal Kongens Tid og tærede paa Landets Ressourcer. Der kom til at gaa 10 lange Aar, før Krigen var slut, og i al den Tid maatte Frederik IV styre sin Trang til Luksusbyggeri. Meget kan gaa i Glemme i Løbet af et Tiaar, og Minderne om de glade italienske Dage kan være blegnet. Kongen var jo heller ikke Arkitekt og fik saavist heller ikke fra sit Rejsefølge nogen særlig Støtte i kunstnerisk Retning. Men noget er blevet siddende fast i Frederik IV's Erindring. Han kunde nu efter Besøget i Villa Albergati give Retningslinier for, hvordan hans Hus skulle indrettes, og han glemte heller ikke fra Besøget i Modena, hvad man skulde kræve af en Festsal. Det blev saa en Opgave for den Bygmester, han engang vilde overdrage Opgaven med det lille Lystslot, at ramme Kongens Tanke paa det nærmeste.

Det var en Avisartikel, der bragte os paa Sporet af et betydningsfuldt Afsnit i Fredensborgs italienske Forhistorie. Man kredser derfor om dette Blads Paalidelighed og dets Mulighed for at indhente troværdige Oplysninger. En Journalist opgiver ikke gerne sin Kilde, og Joachim Wieland er i saa Henseende ikke nogen Undtagelse. Men med Støtte i de tilgængelige danske Pressehistorier kan man vistnok gaa ud fra, at »De Extraordinaire Relationer« ofte havde gode Bagmænd[16]. Der nævnes to, Andreas Hojer og Frederik Rostgaard; den første blev Kongens Historieskriver, den sidste var i 1720'rne hans Indenrigsminister i sin Egenskab af Oversekretær i Danske Kancelli. Naar det gælder Fredensborg-Artiklen, skulde man være mest tilbøjelig til at anse Rostgaard for at være Bagmanden. Aaret før, 1721, var Dronning Louise død. Hendes isolerede Stilling ved Hoffet under Kongens aabenlyse Foragt gjorde Dødsfaldet dobbelt tragisk og stillede Datidens Bladudgivere i en pinlig Situation, naar den loyale Ærbødighed over for Kongehuset skulde iagttages. Joachim Wieland havde faaet dette tæt ind paa Livet, da han i sin Maanedsavis – og i samme Nummer – skulde bringe den lange Skildring af Ligtoget gennem Residensstaden den 2. April for i næste Aandedræt, under 4. April, at bringe en anden Nyhed, der var en logisk Følge af Dronning Louises Død: »Det har behaget Hans Kongelige Majestæt at indlade sig udi et nyt Ægteskab«. Der skulde her balanceres saa haarfint, at man uden videre tør tro P. M. Stolpe paa hans Ord, naar han siger, at Artiklen var konciperet af Frederik Rostgaard, som ogsaa – stadig efter samme Kilde – skal være Forfatter til den fornøjelige Artikel i »Relationerne« om de to Grønlænderes, Poks og Keperoks, Besøg paa Fredensborg i Oktober 1724.

Med disse Ekskurser som Baggrund kan man nok danne sig en Forestilling om, at Rostgaard ogsaa har formidlet Beretningen i Bladet om Fredensborgs Indvielse. Der er visse indre Kriterier derfor. Rostgaard var som Minister til Stede ved Højtideligheden, altsaa et Øjenvidne. Men vi fæstner os nu særlig ved et andet Forhold. I sine unge Aar, i Slutningen af 1690'erne, havde han studeret ved det berømte Bibliotheca Estense, der netop var installeret i Palazzo Ducale i Modena[17]. Med den Fortrolighed, Kongen i Aarene før 1725 (det Aar da den mægtige Minister blev styrtet) viste Rostgaard, har der vel ogsaa fulgt en Udveksling af kære Rejseminder fra Italien. Har Kongen i Kredsen af fortrolige ladet falde et Ord om Kuppelsalen i Modena, saa har ingen andre af de høje Herrer end Frederik Rostgaard været i Stand til at forstaa Rækkevidden deraf.

To italienske Slotte er her taget som Model for væsentlige Træk ved Fredensborg. Det er sket, fordi man netop ved disse Bygninger har ganske bestemte Udtalelser at holde sig til. Men hvad med alle de andre Villaer, Kongen har gæstet, og hvorom der kun er faa eller slet ingen Meddelelser? Fredensborgs italienske Forhistorie indskrænker sig næppe til blot to Monumenter. Man tager gerne mange flere med, baade Villa Doria i Rom, som Frederik IV havde set paa den første Rejse, og som han havde glædet sig til at gense, og tillige Medicæernes florentinske Villaer, Pratolino og Poggio a Caiano, maaske ogsaa Lucca, hvorfra han havde romantiske Minder fra sin Ungdom, da han sværmede for Therese Trenta. Men utvetydige Spor finder man næppe. Det er rigtigt, saadan som ogsaa Christian Elling har paavist, at Frankrig med Marly-le-Roi kan have givet Impulser, baade med Hensyn til Centralanlægget og til den senere i 1726 gennemførte Opbygning af Opkørselen til Fredensborg med de smaa Pavilloner[18]. Men lige saa givet er det, at Fredensborg overvejende har italienske Aner, og at hverken Villa Albergati eller Kuppelsalen i Modena giver den fulde Forklaring.

Der er i Frederik IV's Landslot nogle Træk, som er almindelige Kendetegn for norditalienske *casinoer*, og som Kongen under sin Rejse maa have set i saa stort

et Tal, at de uden bestemt Adresse er indgaaet i hans Overvejelser. Der er først den tætte Form, den næsten kvadratiske Kubus. Saadan byggede Andrea Palladio »La Rotonda« uden for Vicenza, og saadan var ogsaa Vincenzo Scamozzis »La Rocca«, for blot at nævne et Par af de berømteste. Frederik IV har i alle Tilfælde set den første[19]. Han har ogsaa set en anden berømt Palladio-Villa, Foscariernes Landsted »La Malcontenta« (Fig. 1) ved Brentafloden syd for Mestre[20]. Kongen passerede den paa Udrejsen, da han landværts i Slutningen af Aaret 1708 kørte fra Padua mod Fusina, det lille Færgested ved Brentaflodens Munding, hvor han en Decemberdag lejede Gondoler til sig selv og sit Følge for at komme over Vandet til Venezia. – Fusina ser i Dag ud som dengang, en lille Klynge Huse, et Toldsted, en Færgehavn, et Kapel, midt i et øde Land med Udsigt til Lagunestaden, der skimtes i Disen ude over Adriaterhavet. – Og Frederik IV gensaa La Malcontenta, da han i Slutningen af Februar i Dogens Gondol sejlede op ad Brentafloden for at gøre det første Holdt ved Foscariernes Slot. Det har den velkendte kubiske Form, der smykkes af en aaben Søjlehal paa Nordsiden ud mod Floden; i det Indre, hvor Centralsalen er korsformet, er der Fresker med Skinarkitektur af Paolo Veronese. Skønt man kun kender det enkle Faktum, at det kongelige Besøg har fundet Sted, er der Grund til at standse ved Villaen, fordi den kan tages som Generalnævner for meget af det, der blev set saa mange andre Steder. Der er navnlig det rummelige Kælderstokværk, hvor Gulvet er i Niveau med Gaardens Plateau, og hvor Hvælvenes Top korresponderer med den omgivende Terrasse. Sligt findes jo saa mange Steder i Norditalien, hvor det er lige saa selvfølgeligt, som det er sjældent i Danmark. Et Kælderstokværk i et dansk Bygningsværk laa altid dybt, men Fredensborgs Kældre har netop Gulvet i Niveau med Ottekantens Slotsgaard og røber just derigennem den italienske Herkomst. Man gør ikke af den Grund La Malcontenta til »Forbillede« for Fredensborg, men det var vistnok første Gang, Kongen paa sin Studierejse saa Typen i rendyrket Stand. Et endnu fornemmere Kælderstokværk saa han senere i Villa Albergati, hvor han vistnok blev kørt helt ind i Huset for at standse ved den indbyggede Hovedtrappe.

Et andet Træk ved Fredensborgs ældste Udseende er mere gaadefuldt og i sin Udformning tilsyneladende ikke italiensk. Det er den ottekantede Forgaard, hegnet af Domestik- og Staldlænger. Man tillægger oftest Johan Cornelius Krieger dette Anlæg, fordi han i Kongens Tjeneste saa ofte kom til at operere med den ottekantede Figur, der er saa velegnet for Lysthuse i store Haver, og Krieger var Gartner, før han blev Bygmester. Men det er med Urette. Fredensborgs markante Ottekant var projekteret, før Krieger blev Slottets Arkitekt; den er aftegnet paa det ældste Udkast, som Krieger – dette være sagt til hans Ros – hverken har Lod eller Del i, og Planen om at forme Slottets Forgaard netop paa denne Maade, gaar tilbage til en Tid, da de italienske Rejseminder endnu stod lyslevende for Bygherren. Kongen maa vel have husket, at en italiensk Villa ikke blot var en Hovedbygning med Have, men at der tillige var Annexer beregnet for Tjenerskabet, for Gæsterne, desuden Stalde og Økonomihuse, fordi den venetianske Matador ikke blot laa paa Landet her, men ogsaa dyrkede Landbrug. Venetianerne kalder en saadan Sidefløj for *barchessa*, og ofte var barchessa plus Villa et sammenhængende Kompleks. Andrea Palladio havde vist Vejen, baade i det fine lille Anlæg Villa Badoer i Fratta Polesine og i Projektet til den meget større Villa Tresino ved Meledo[21], hvor begge Steder *barchessa* krummer sig knibtangagtigt ud fra Hovedfaçaden. Ogsaa La Malcontenta havde sin store *barchessa*, udbygget som Ramme om en udstrakt firkantet Gaard[22]. Maaske det var den Slags Anlæg, Kongen tænkte paa, da han formede Ottekanten efter sit Sind (se ogsaa Excurs: Ottekanten S. 246).

Som et sidste Minde om Italien, incorporeret i det oprindelige Udkast til Fredensborg, er der hin »Fama«, der tænktes anbragt paa Kuplens Top, enten symboliserende Berømmelsen eller Sejren eller Freden (saadan som det endelig blev til, blot i Ottekantens Centrum, ikke paa Slottets Tinde). Netop saadan kronede Palladio sine Villaer, og Frederik IV synes at have taget ved Lære.

Alt dette tilhører den fælles italienske Kulturarv, som Kongen ganske givet har tilegnet sig en Del af. Men han var Amatør i Arkitekturen og har da næppe nøjedes med at bygge paa en blot almindelig Viden. Han har haft noget mere konkret at holde sig til, og desuden var de palladianske Villaer paa hans Tid allerede halvandet Hundrede Aar gamle, baade umoderne og heller ikke særlig velegnede for Hofholdning hos en cimbrisk Monark. Man kan da gaa paa Opdagelsesrejse i hele terra ferma, søge ad kendte og ukendte Stier, langs *il Terraglio*, Venezias berømte Indfaldsvej til Alperne, eller ved Brentafloden, hvor Hovedmassen af Villaerne ligger. Sluttelig giver Jagten bonus.

Palladios lidt yngre Samtidige Vincenzo Scamozzi, Skaberen af Procuratorio Nuovo i Venezia, har arbejdet med lignende Villatyper, som ovenfor er omtalt, men omredigeret Formen mere moderne, mindre abstrakt. Hans klareste Ændring af Palladios La Rotonda har vi i den førnævnte La Rocca[23]. Men hans enkleste og intimeste Omredigeren af Casinoet har vi i *Villa Molin* ved Padua (Fig. 5 og 6). Her findes, hvad der bør være at finde ved en norditaliensk Villa, baade Havemuren med Friskulpturer paa Portalens Postamenter, en firsidet Husblok med den obligate Tempelfront ud mod Battagliakanalen, en vidtstrakt *barchessa* ved den nordlige Flanke, naturligvis ogsaa det hvælvede Kælderstokværk, der stadig fungerer som den første Entré til Hovedstokværket. For en dansk Pilgrim, der ager i Frederik IV's Hjulspor, er Mødet med Villa Molin nærmest chokerende. Her har vi alt det, der senere skulde blive til Landslottet ved Esrom Sø, det helt centrale Anlæg, samlet om en Kuppelsal, der arbejder sig op gennem piano nobile og en Mezzanin for at afsluttes med en lavt spændt Hvælving under en flad Hætte; et omløbende Galleri fungerer som Korridor ud for Mezzaninens Stuer. Grundplanen, der meddeles her (Fig. 6), og Opbygningen, ligger saa tæt

op ad Fredensborg, at den maa præsenteres med et Par Ord[24].

Bygherren var en venetiansk Adelsmand Nicoló Molin, født 1562 og Gesandt for La Serenissima ved det medicæiske Hof i Firenze og senere hos Stuarterne i England. Han overdrog Vincenzo Scamozzi 1597 at bygge en Villa paa de udstrakte Familiebesiddelser omkring Landsbyen Mandria ved Battaglia ca. 6 km syd for Padua. Kun kort Tid kunde han nyde sit nye Hus. Han døde pludseligt 1608, og hans Arvinger solgte Ejendommen 1615 til Grev Pio Capodilista, i hvis Slægt den forblev til 1817, da den gik over paa Spindesiden og ejedes skiftevis af Familierne Pisani og Vanni. Den undergik da i 19. Aarhundrede den langsomme Degradering, som hundreder af andre italienske Villaer har lidt under; efter en Overgang at være brugt som Garveri, blev den paa ny erhvervet af Venezias Adel, først af marchese Michele Dondi dell'-Orologio og senere af conte Vittor Giusti del Giardino. Siden 1955 ejes Villa Molin af en paduansk Industrimand Igenio Kofler, der har ofret en Formue paa at genskabe oprindelige Skønheder, særlig Kuppelsalens fornemme Fresker.

Fredensborgs italienske Stamtavle fortaber sig saaledes ikke i Taager: vi har her et haandgribeligt Sidestykke til det nordsjællandske Slot. Vidste man ikke, at Frederik IV havde ladet sig inspirere af Villa Albergati og Kuppelsalen i Modena, kunde man kaare Villa Molin som et præcist formuleret Forlæg. Dog med et meget kraftigt Forbehold – man har ingen Efterretning om Frederik IV's Besøg paa dette Sted. Men Scamozzi har ligesom Palladio været ærgerrig nok til at udgive sine Arbejder i et kobberstukket Værk, Idea dell'Architettura Universale (1615). Det er senere publiceret baade paa hollandsk og fransk, og alle tre Udgaver fandtes i Frederik IV's Bibliotek[25]. Her kunde Kongen finde en Anvisning paa, hvorledes hans kommende Lystslot skulde disponeres, thi Villa Molin figurerer mellem de kobberstukne Plancher[26], og den sidste Etape af Fredensborgs Genesis skulde herefter være en litterær Proces. Saaledes kan det være gaaet til, og saaledes maatte man rekonstruere Hændelsesforløbet, hvis det var en Arkitekt af Faget, der havde ridset den første Skitse. Men naar Kongen var Ophavsmanden, maatte han som Amatør helst bygge paa Erindringer om Huse, han med egne Øjne havde set. Har han da ogsaa været ved Villa Molin? Han har, som det synes efter hans egne Optegnelser, været i Forbindelse med Familien Molin[27] under sit Ophold i Venezia, og man vilde gerne tiltænke ham et Besøg paa Villaen ved Padua, men savner ethvert Holdepunkt. Spørgsmaalet fremkalder dernæst et andet: om der i Norditalien mulig har været andre, beslægtede Monumenter, som enten er forsvundne eller som vi nu savner Efterretning om? Antallet af Muligheder er legio. Men som Type er Villa Molin uden Tvivl det Monument, der inden for den snævrere Kreds af norditalienske Villaer kommer Fredensborg nærmest.

I et saadant Forbehold ligger der ogsaa en Antydning af, at der har været Inspiration at hente andre Steder, ogsaa uden for Italien, og Fredensborg har mulig tillige en fransk Forhistorie. Christian Ellings tidligere nævnte Henvisning til Marley-le-Roi bygger paa en hidtil ukendt Ytring af Frederik IV over for den franske Gesandt Camilly: Kongen havde 1727 præsenteret Gesandten for sit Slot med en Antydning af, at han her havde stræbt at skabe et nyt Marly. At Camilly ikke kunde se Ligheden, er en helt anden Sag, ligesom hans syrlige Dom over det danske Slot ikke tæller med, naar Replikskiftet dog viser, at Kongen selv satte Fredensborg i Forbindelse med Marly. Her som overalt maa man regne med, at den arkitektoniske Amatør Kong Frederik ofte har fæstet sig ved Tilfældigheder; i Marly kan det efter Ellings Mening være baade den samlede Opmarch af Smaapavilloner foran Bygningens Front og den rigt udformede Terrasse, der omgiver det franske Slot, og som Elling har genfundet i Villa Marlia ved Lucca, hvor Frederik IV ogsaa har været. Om Frankrig saaledes har bidraget noget til Fredensborgs hele Udformning, maa man dog tillige erindre, at Kongens Inspiration da maatte gaa tilbage til Rejsen 1693. Fornylig er ogsaa det franske Slot Navarre ved Evreux[28] blevet nævnt som et oplagt Sidestykke til Fredensborg, altsaa et fremtrædende Medlem af den arkitektoniske Slægt, som ogsaa det danske Slot tilhørte. Men da Tanken om Fredensborg saa tydelig er inspireret af Kongens anden Rejse 1708–09, og da denne Rejse havde Italien som Hovedmaal, maa franske Analogier sikkert træde i anden Række.

Man kan gøre Fredensborgs indviklede Forhistorie endnu mere speget ved at undersøge Kongens Rejserute gennem Tyskland, hvor han dog formentlig ogsaa har brugt sine Øjne. Tilfældet har spillet os et Par Detaljer i Hænderne, fordi Kongen nu og da i sin Kalender har noteret, hvad der i Forbifarten har interesseret ham. Paa Tilbagerejsen besøgte han Charlottenburg ved Berlin, paabegyndt under Kurfyrst Friederich III under Ledelse af Arnold Nering, men ufuldendt og tillige under Ombygning, da Frederik IV kom paa Besøg. Louis Bobé har i sin Bog om Frederiksberg Slot fremdraget en enkelt Passus fra Kongens Rejsekalender[29] vedrørende Charlottenburg: der var Glasdøre ud til Haven, eller for at bruge hans eget Udtryk: »Habe in dem Hause observirt, dass man durch alle fenstern so als thüren gemacht waren, nach dem Garten gehen kan«. Altsaa en lille arkitektonisk Iagttagelse, som Frederik IV straks lod gaa videre til Frederiksberg Slot og Fredensborg. Derfor gør man ikke Charlottenburg til en Forudsætning for det danske Slot. Men det lønner sig at læse hele Kongens Notat om Berlinerslottet; det fortjener, at man faar en Tegning deraf, skriver han, og ogsaa Haven er ganske artig. Naar man da betragter hin Tegning, som Frederik IV hentyder til, saa ser man, at der paa Charlottenburg var planlagt en Kuppel med en kæmpemæssig *Fama* paa Toppen[30]. En lignende Fama har vi fundet paa det ældste Udkast til Fredensborg, og vi har set den samme Gudinde svæve over palladianske Kupler. I øvrigt er Charlottenburg og Fredensborg saa forskellige som Ild og Vand, men Kongens Notits afslører dog, at noget har fænget. De har Glasdørene

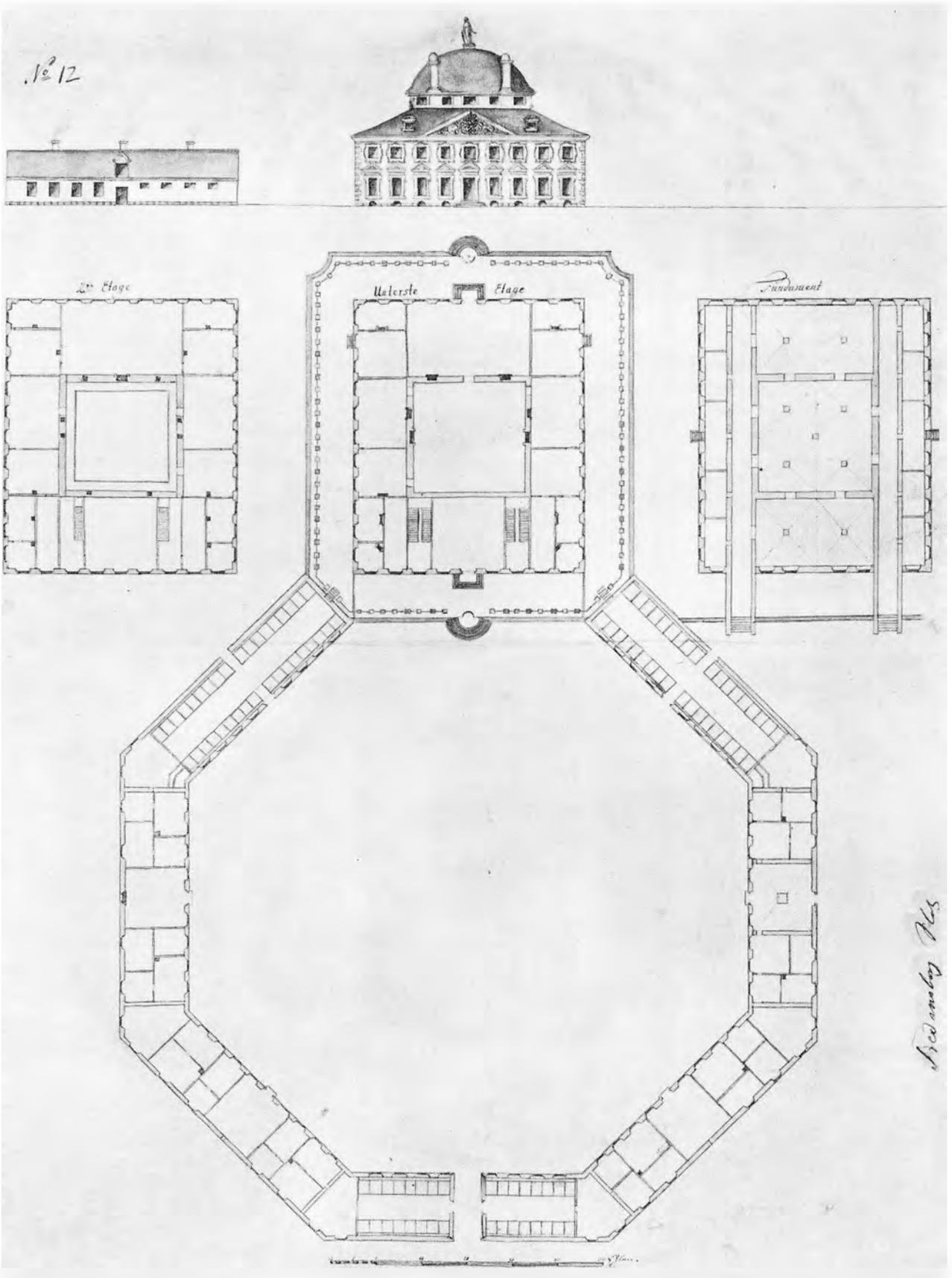

Fig. 7. Fredensborg Slot. Det ældste kendte Udkast. Tegning i Stadsarkivet for København.

og Fama tilfælles. Ellers intet. Og trods den Interesse, Frederik IV nærede for det nye Slot ved Berlin, lod han sig ikke rokke i sin Forkærlighed for den italienske Byggemaade. Han kom hjem for at bygge sig et *casino* i italiensk Forstand, og han holdt Ord, selv om det kom til at vare længe.

Man tager da atter den ældste Skitse til Fredensborg (Fig. 7 og 8) frem til fornyet Granskning. En mærkelig naiv Tegning, der ved sin kunstneriske Ubehjælpsomhed maa vække Undren. Den røber i Opbygningen af Façaden den uerfarne Dilettants afmægtige Kamp med det genstridige Stof. Detaljerne er grove og forkert dimensionerede, Gavltrekanten uden organisk Forbindelse med den øvrige Bygning. Kuplen knuger det hele Korpus ved sin enorme Vægt. Krieger har som før sagt ikke haft noget med denne Tegning at gøre – man behøver blot at sammenligne den med hans Façadetegning fra 1722 (Fig. 14) – og man tiltænker heller ikke nogen anden af Kongens Arkitekter at have ført Blyanten her. Det er værd at fremhæve dette, fordi det deraf fremgaar, at Grundplanen, der er det bedste ved Skitsen, laa fuldt udarbejdet, før der overhovedet skete Henvendelse til den Mand, der kom til at staa som Fredensborgs Bygmester. Hvem der saa er Ophavsmanden til Tegningen, vil altid staa hen i det uvisse. Men man gætter ikke helt i Blinde, naar man vover den Paastand, at det var Frederik IV selv. Andreas Hojer[31] har i sin Bog »König Friederich des Vierten glorwürdigstes Leben« meddelt, at Kongen selv havde givet det første Udkast til sit Slot. Og her har vi det første *kendte* Udkast. Med Pontoppidans Ord i Erindring om Frederik IV's stærkt personligt prægede Forhold til Østrup og til Skovene ved Esrom Sø erkender man uden Betænkelighed, at Kongen var mere end en blot Bygherre. Fyldt af Rejseindtrykkene fra Italien har han under sine ensomme Vandringer i Skoven ved Søen tumlet med Byggeplanerne om sit italienske *casino*. Han har da griflet sine Idéer ned paa et Stykke Papir og bedt en Arkitekt om at faa noget bedre ud deraf.

Fig. 8. Fredensborg Slot. Udkast til Façadetegning. Udsnit af Fig. 7.

II

PAA ASMINDERØD OVERDREV

Springet fra det norditalienske *terra ferma* til det sjællandske Overdrev er saa voldsomt som vel muligt. Det bløde, kultiverede Sletteland omkring Pofloden – og saa det vildt uplejede Lyng- og Skovland ved Esrom Sø. Og dog kunde begge Landskabstyper have talt til noget centralt i den kongelige Bygherres Sind. Villa Rotonda ved Vicenza paa Skrænterne af Monti Bèrici med den vidtstrakte Udsigt over Sletterne ved Padua, Villa Albergatis frodige Agre for Foden af de blaa Appenniner, La Malcontenta ved Brentaflodens bløde Krumninger med Udsyn til Lagunen mod Venezia, maaske ogsaa Villa Molin i det flade Forland op under de euganeiske Høje – det var altsammen Summen af Kongens italienske Rejseindtryk, og de skulde nu overføres til hans nordsjællandske Feriested ved Bredden af Esrom Sø.

Her kunde Kongen finde Fred og Isolation. Der laa fra gammel Tid kun en Enestegaard, kaldet Østrup, som var erhvervet af Kronen omkring 1560, senere overgaaet paa andre Hænder, men 1678 købt tilbage

Fig. 9. Udsigt over Esrom Sø og det fordums Asminderød Overdrev. Maleri 1790 af Jens Juel i Maribo Stiftsmuseum.

af Christian V[1]. En af Ejerne, den fra Frederik III's Historie kendte Kammertjener Jacob Petersen, havde ved Gaarden indrettet et Hus »efter hollandsk Façon«, og man har uden videre ment, at der var Tale om en Bygning i hollandsk Stil. Der var dog nok snarere Tale om Indrettelse af et »Hollænderi«, d.v.s. en Avlsgaard, hvor Vægten blev lagt paa Mejeri- og Havebrug. Saadan var netop Østrup, da Kongen overtog Gaarden; ret meget Agerbrug har der aldrig været, men nok større Indelukker til Frugt og Køkkenhaver og til Græsning for Kvæg.

Østrupgaardens Enemærker bar Spor af menneskelig Virksomhed. Alt det andet laa hen i raa Naturtilstand, der var aldrig sat Plov i Jorden paa Asminderød Overdrev. Store Skovstrækninger var der til alle Sider, navnlig dér hvor senere Fredensborg Dyrehave eller Slotshave blev indgærdet. Til andre Sider, saaledes i det egentlige Overdrev, kunde der være mere aabent, men ogsaa dér saa man Træer, ensomme og fritstaaende i et kuperet Terræn. Der var Bøg, Eg, Hassel, El og Birk mellem Græstuer og Strækninger med Lyng og Enebær. Der var krappe Høje og dybe Slugter med Smaadamme eller Vandløb. En dyb, sammenhængende Dalsænkning, endnu synlig i vore Dage, strakte sig fra »Lunden« i syd over Langedam og Bagerdammen til Skipperalléens naturlige Kløft; den gik helt hen til Indgangen til den nuværende Slotsgaard og har krævet store Dæmningsanlæg, før en rimelig Tilkørsel til Slottet kunde gennemføres. Det vildtvoksende og romantiske i Landskabet skulde respekteres. Skov saa man jo overalt, og ingen Træer maatte fældes uden Kongens Tilladelse[2]. Frederik IV antydede derved en Slags Naturfredning, der først er blevet sat i System igen i vore Dage, og hans Efterfølgere fulgte Trop. Man ser det tilfulde af kongelige Befalinger, da Slottet først var bygget. Naar Hofsinder eller Næringsdrivende vilde bygge Hus paa Overdrevet, maatte de ikke af egen Drift fjerne et eneste Træ. Endnu ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede kunde Træer ikke fældes, hvis de skønnedes at have Betydning for Udsigten fra Slottets Vinduer.

Det gamle Nordsjælland, saadan som det saa ud paa Christian V's og Frederik IV's Tid, er nu forlængst udslettet; men vi kender dog lidt til det fra Fortidens Skrifter, bedst vel fra 1680'ernes store Matrikel, der ogsaa beretter om Østrup[3]. Og enkelte Træk fra en længst forsvunden Tid har faaet Lov at overleve.

Saaledes berettes det, at man ved det lille trekantede Anlæg foran Indkørslen til Slottet i Begyndelsen af dette Aarhundrede har fundet en gammel Vejstrækning i 14 Fods Dybde, gemt under Bjerge af Fyld fra dengang, man regulerede Adgangsvejen til Fredensborg; den Vejstump, man stødte paa, maa have været den gamle Adgangsvej til Østrup[4].

Der er andre Spor, som ligger synlige endnu i vore Dage. Paa Bakkerne langs Nordsiden af Skipperalléen løber et gammelt Dige med bagved liggende Grøft, godt gemt bag Skovens høje Træer, men dog kendeligt i store Dele af sit Forløb og kun udslettet dér, hvor den kongelige Særhave omkring Dronningens Sneglebakke i senere Tider er lagt. Det er et Vangedige, der engang har været yderligere beklædt med Risgærder, og Vangene, som dette Dige adskilte, kender vi Navnene paa. Alt, hvad der laa syd derfor, hed Kovangen eller Kohaven – Navnene bruges i Flæng, medens Skovparterne nord derfor, nu Fredensborgs store Slotshave, var delt i to, først Horsevangen og nord derfor Snogevangen. Ko og Hors indgaar i de to Navne. Fra meget gammel Tid havde Kongens Gartner paa Østrup faaet overladt Kovangen til Kvæghold (han fik ikke ret meget andet i Løn), og saadan var det ogsaa, da Fredensborg Slot var blevet bygget, og Gartneren tillige var blevet Slotsforvalter. Da dette Dobbeltembede 1820 blev delt, var det Slotsforvalteren, der fik Kovangen, og Forholdet er først ophævet ved Begyndelsen af 20. Aarhundrede. Den strakte sig fra Skipperalléen hen imod Sørups Marker; nu er den stærkt beklippet af moderne Bebyggelse, men der er tilbage nogle aabne Sletter med fritstaaende, aarhundredgamle Ege. Horsevangen har Navn efter Heste, og ikke uden Grund. Enevoldskongerne var hestebegejstrede og drev Stutteri i stor Stil. Da Christian V overtog Østrup og lod den omdanne til Jagtgaard, sørgede han tillige for, at en Del af det berømte Frederiksborgstutteri blev opstaldet ved Østrup. Det var endda det allerberømteste Stod, der fik Husly her, det hvide Stod, som det var saa vanskeligt at fremelske, og som forblev ved Fredensborg langt ned i det 18. Aarhundrede[5].

Horsevangen grænsede mod vest til Esrom Sø. Dens østlige Grænse ind mod Slottets nuværende Køkkenhave trækkes op af en anselig Allé med meget gamle Egetræer (Fig. 12). De er det næste Spor fra en længst forsvunden Tid, thi de er meget ældre end Fredensborg Slot, men har ikke desto mindre samme Retning som Slottets nord–sydgaaende Hovedakse. Det gamle Østrup har vistnok ligget hinsides denne Allé, mellem denne og det nuværende Slot. Paa dette Sted har ogsaa Østrups Frugt- og Køkkenhave været at finde, ganske som Tilfældet er nu. Her har altsaa Jacob Petersens Hollænderi og Christian V's Jagt- og Stutterigaard været retningsgivende for Efterfølgeren. Det ældre Anlæg, Østrups Urtehave og dennes vestre Hegn af store Ege, har Frederik IV taget Hensyn til, da han lod Johan Cornelius Krieger udstikke den nye Slotshave og bygge det nye Slot.

Endnu et Spor fra gammel Tid gemmer sig i Fredensborgs Slotshave. Det kan eftergaaes i de ældste Kort, vi har fra denne Egn, at Endrupbøndernes Kirkevej mod Asminderød oprindelig gik over Østrup (Fig. 11). Endrup By ligger nord for Slotshaven, og dens Beboere har søgt herfra ind i »Snogevangen«, den nordligste af Østrupvangene, og har fulgt en Linie, der nøje svarede til den midterste, nord–sydgaaende, Allé i Slotshaven fra 1720'rne, nu Jardins berømte »Brede Allé«. Der er da ogsaa Efterretninger om, at Bønderne efter Havens Anlæg fik Forbud mod at køre der og blev henvist til en nyanlagt Vej østen om Slotshaven. Det meldes ogsaa, at Bønderne ofte af gammel Vane forglemte det nye Forbud og vedblev at bruge Kirkevejen, skønt de nu uvægerlig havnede foran Slotsfaçaden[6]. Frederik IV lod da sætte Port og Bom for Midtalléen og lod Haven bevogte paa dette

Sted af en Vangemand, for hvem man byggede »Dalenborghuset«, og dermed var vel ogsaa Trafikken standset[7]. Men det væsentligste i denne Sag er dog, at Endrupvejen var aksefast paa Slottet, og at dens Linieføring var medbestemmende ved Opførelsen af Fredensborg Slot og ved Anlægget af Frederik IV's Slotshave.

Endnu et femte Spor – forlængst paavist af Valdemar Seeger – kan vistnok pege tilbage til Christian V's Tid[8]. I den nuværende Slotshave tæt uden for Parterrets halvrunde Hegnsallé ligger Ballonpladsen, nordvest for Slottet (jfr. Fig. 64). Navnet taler om, at der her har fundet Boldspil Sted. Men ellers er alle Spor af denne Idræt forsvundet. Siden Jardins og Wiedewelts Dage har Ballonpladsen været et stilfuldt Anlæg omkring Frederik V's Obelisk; i Frederik IV's Tid, det vil sige i Slottets ældste Dage, var der her en cirkelformet Dam med Andehuse, der udgjorde en Del af det kongelige Menageri. Har der nogensinde fundet Boldspil Sted her, maa det være længere tilbage i Tiden, hvad der vel maa røbe, at vi skal søge Østrups Lysthave omtrent dér, hvor Krieger formede det nye Parterre. Fredensborg har aabenbart hentet ikke saa lidt fra sin Forgænger.

Hvor Østrup laa, er lige antydet. Vi tror, at dets sikreste Placering maa være paa Skrænterne nord for Skipperalléen, mellem den gamle Egeallé og det senere Slots Jernport. Helt sikkert kan det ikke placeres, men der er dog et Slags Kriterium, som synes uomgængeligt. Da Krieger havde fuldført den første Etape af Slotsbygningen, skulde han nede ved Jernporten opføre en Portnerbolig til højre for Indkørslen og en Materialstald lige over for. Denne sidstnævnte Bygning blev rejst paa det Sted, hvor det gamle Hus stod (»Das alte Haus, das auf den Platz stunde«, som Tømreren udtrykker sig)[9]. Det gamle Hus kan kun være en af Østrups Avlsbygninger, og den maa vel trække de andre med sig. Materialstalden bliver saaledes det sjette Spor i vor Jagt efter den svundne Tid.

Da Krieger i Begyndelsen af 1720'rne anlagde Haven, benyttede han sig af en original Figur som Skema for de lange Alléer. Han samlede dem i et Stjernebundt og lod dem udstraale radiært fra Centrum i det nybyggede Slot. En saadan paagaaende Figur med lange Fangarme ud i den omgivende Natur maa afæske en Forklaring, og allerede den nærmeste Eftertid vidste at fortælle, hvorledes der her i Christian V's Tid havde været et System af Jagtveje, netop koordineret paa denne Maade[10]. Det skulde passe med de Stjerner af regelmæssigt opbyggede Jagtveje, der kendes fra Gribskov og Store Dyrehave ved Hillerød, og det stemmer kun alt for godt med Christian V's Omdannelse af Østrup til en Jagtgaard. Man vidste ogsaa i 1740'rne, at Frederik IV som Forløber for sit nye Slot havde bygget et Lysthus ved Østrup, og at dette Lysthus skulde have ligget netop dér i det Knudepunkt, hvor Jagtvejene mødtes. Man tør dog ikke uden videre godkende denne Forklaring. Hvis der virkelig var saadanne Jagtveje, før Krieger anlagde Haven, maatte flere af dem have gaaet gennem Stutterivangene, hvor det hvide Stod gik paa Græs. Hesteavl og Parforcejagt

Fig. 10. Kort over Esrom Sø 1728.
Samtidig Duplik i Hærens Arkiv af gammelt Kort paa Fredensborg Slot.

harmonerer normalt ikke godt sammen. Desuden har den Stjerne, som Krieger forordnede, en anden Form end de andre. Jagtvejene i Gribskov og Store Dyrehave er hugget ud i Terrænet efter et Koordinatsystem, hvor Vinklerne alle er 45°. Men i Kriegers Slotshave er Vinklerne mellem de enkelte Veje 30°, og der er ret beset kun Tale om en halv Stjerne, der udfoldede sig fra det nybyggede Slots nordlige Façade. Endelig er der det rent negative, at der ingen skriftlige Meddelelser fra Samtiden kan paavises om Tilstedeværelsen af en Stjerne i Østrups Dyrehave. Det Sted, hvor man bedst kunde forvente slige Veje omtalt, Christian V's store Matrikel, er i det mindste fuldstændig tavs derom. Det vil derfor her blive hævdet, at Kriegers Haveplan var hans eget Værk – til hans uvisnelige Hæder – og at han, som vi skal se i et senere Afsnit, mulig er blevet inspireret af engelske Haveanlæg. Stjernen ved Fredensborg bliver derfor ikke her regnet med blandt de Træk, der peger tilbage til Tiden, før Fredensborg blev bygget.

Derimod er der Grund til at reflektere lidt mere indgaaende om Adgangsvejene til Østrup Kongsgaard. Fra Frederik II's Tid løb Kongevejen fra Frederiksborg til Kronborg gennem Asminderød Overdrev i Retning fra sydvest mod nordøst. Naar Kongerne kørte ad denne Rute fra Frederiksborg, hvor de hyppigt residerede, og havde Østrup som Maal, maatte de efter al Sandsynlighed have betjent sig af den Tilkørselsvej, der i senere Tider udformedes til Fredensborgs Slotsgade. Et Par Kort fra ca. 1720 (i Kgl. Bibliotek) lader ane,

Fig. 11. Detail af Fig. 10. Kortet viser den ældste kendte Plan af Slotshaven i sin Helhed. Man ser baade det halvrunde Parterre og den udenfor liggende Dyrehave, som er gennemskaaret af de syv Alléer, og hvor Vandmøllen er angivet længst til højre (mod øst), tillige med Vandledningen, der krydser den lange Stald, Ridebanen og østre Ottekant for at ende ved Springvandet. I Dyrehaven er ogsaa angivet Skipperhuset, Kilden nord derfor, længere borte Eremitagen i Søkanten og tæt indenfor ved Alléen de to Pavilloner, hvoraf den sydligste kaldes »Küche« og den nordlige »für die Damen und Cavallieren«. Desuden ses Ballonpladsen og Hidsepladsen. Uden for Slotsomraadet ses indhegnet Kovangen sydvest for Slottet og i dens Nordøsthjørne, tæt ved Skipperalléen, det lille Fuglefængerhus, senere »Zoar«. Øst for dette er afsat Roggarden og Store Kro og syd for denne sidste Tømmermester Bars' Gaard. Øst for Slotsgaden er Overdrevet gennemskaaret af flere Veje. Den lige Vej med nordvestlig Kurs mod Jernporten er Nutidens Jernbanegade. Østlig for denne snor sig en dybtliggende Vej, der maa være den ældste Adgangsvej til Christian V's Østrup; dens Eksistens er bevidnet af Thura 1742, og der er endnu Spor af den i Terrænet. Den har en Vejgaffel, hvorefter en Bivej førte syd om Slotshaven til Kirkeledshuset ved Slotshavens »Kronborgport«. Frederik II's Kongeveej løber nederst paa Kortet forbi den store »Kammertjenerens Dam«.

at saadan forholdt det sig. Men paa et større Kort fra 1728 (i Hærens Arkiv, tilskrevet Hans Christoffer Lønborg) er Slotsgade tydeligt indtegnet (Fig. 10 og 11); den synes at have et blidt kurveformet Afløb fra Kongevejen, inden den nærmere Slottet finder sin snorlige, aksefaste Retning mod Slottet. Det er velkendt, at Slotsgade blev reguleret af Marmillod 1775 samtidig med, at dens Møde med Kongevejen blev markeret af en mægtig Runddel af Træer (S. 207). Men det fordunkler ikke den Kendsgerning, at Slotsgade var der i Fredensborgs ældste Tid, og at den har været noget i Retning af en Nødvendighed allerede paa Christian V's Tid.

Det gik paa lignende Maade længere østerude. Naar Kongerne kom fra Kronborg, havde de en anden Adgangsvej til Østrup. Det er Nutidens Jernbanegade, Hovedstrøget i Fredensborg By. Den bøjede af fra Kongevejen omtrent dér, hvor senere Michael Rosing havde sin Ejendom »Frihedslund«, og hvor i 20. Aarhundrede først Jernbanehotellet og derefter Landevejskroen har til Huse. Gadestrækningen, der langsomt blev bebygget i Løbet af det 18. Aarhundrede, hed dengang »den gamle Kongevej«[11]. Under Christian VI, der byggede Hirschholm Slot om i stor Stil og ofte residerede dér, var denne Sektor af Kongevejen den hyppigst brugte, naar Kongen kom til Fredensborg. Paa Thuras Prospekt af Fredensborg fra 1740'rne ser man da ogsaa det kongelige Seksspand nærme sig Slottet netop ad denne Færdselsaare (Fig. 76). Ogsaa Christian V kan tænkes at have benyttet sig af denne saakaldte ældre Kongevej. Den dybtliggende Vejbane, der før blev nævnt som liggende under den senere i 14 Fods Dybde, maa være denne meget tidlige Adgang til det gamle Østrup. Ogsaa denne Vejlinie er afsat paa de ældste Kort over Egnen om Fredensborg.

Naar Frederik IV havde besluttet sig til at bygge sit Lystslot efter Arkitekturens Regler og at indpasse baade det og den omliggende Barokhave dels i Modsætning til, dels i Samarbejde med den øvrige vilde og uplejede Natur, behøvede han til det Stykke Arbejde en Mand, der kunde andet og mere end blot at bygge Huse. Manden var *Johan Cornelius Krieger*.

I et Par Regnskabsposter fra Februar 1720 nævnes han for første Gang i Forbindelse med Byggepladsen ved Østrup Kongsgaard. Det drejer sig om Kontrakter med Haandværkerne og om en Inspektionsrejse til Østrup[12]. Han har nok begyndt sit Arbejde herude allerede det foregaaende Aar. Men helt bestemt vides det ikke, hvornaar der gik Bud efter ham, og vi veed heller ikke, hvorfor det netop blev ham, der kom til at lede de store Arbejder ved det kommende Lystslot. Bag hans Livsskæbne kan dog et og andet sluttes om, hvordan det er gaaet til.

Han var født i København 1683. Slægten var enten tysk eller hollandsk, i hvert Fald ikke dansk. Man veed om hans tidligere Liv kun det lidet, at han blev uddannet til Gartner, kom paa en længere Udenlandsrejse, der synes at have ført ham til England og Holland, for derefter at blive Slotsgartner ved Rosenborg. Herfra hentede Frederik IV ham for at betro ham et

Fig. 12. Den gamle Allé fra Østrup i den kongelige Særhave ved Fredensborg. J. S. fot. 1967.

Par store Arbejder i Nordsjælland, dels ved Frederiksborg, dels ved Østrup. Springet fra Anlægsgartner til Arkitekt var dengang ikke saa stort – Eigtved gennemgik en lignende Forvandling i næste Tiaar. Karakteren af de Opgaver, der var ham tiltænkt, pegede da ogsaa paa, at det i første Omgang var en Landskabsgartner, Kongen havde Brug for. Ved Frederiksborg skulde Krieger anlægge den nye terrasseformede Have nord for Slotssøen paa det gamle Sparepenges Plads. Han kom tillige til at lede Nedrivningsarbejdet af Christian IV's lille Lystslot, og som virkelig Arkitekt lod man ham samme Sted opføre et Par Tjenesteboliger for Gartneren og Stutmesteren.

Ogsaa paa Byggepladsen ved Esrom Sø var der Brug for en Gartner; ikke netop en Urtegaardsmand, som blot skulde hæge om Havens Vækster, men en virkelig Havearkitekt, der kunde indarbejde Slot og Have i den omgivende Natur.

Før Byggearbejdet overhovedet kunde begynde, maatte Landskabet modelleres om og afgraves i Terrasser, fordi Terrænet ikke umiddelbart var tjenligt til at bære en Slotsbygning. Det havde et Fald fra øst ned mod vest, og dette Fald maatte afbødes. Man ser det endnu, hvorledes Skraaningen er blevet afgravet i Terrasser, for at man kunde skabe de vandrette Planer, hvorpaa Bygningerne skulde staa. Den første Terrasse spores paa Ridebanen, hvor den blev udskaaret lige øst for den østre Ottekants Bygning, og den korresponderer med en anden vest for vestre Ottekant. De to Terrasser tilsammen skabte den indre Slotsgaards Plan. Næste Terrasse laa længere vestpaa, mellem den sidstnævnte og den lange, lave Domestiklænge (Nutidens saakaldte »Røde Længe«), og baade denne og den forrige korresponderede med lignende Terrasseanlæg vest for Hovedslottet, i de Haver, der senere blev til Marmorhaven og den kongelige Særhave.

Arbejdet med at slibe Landskabet til efter de nye Behov omfattede ogsaa Hovedindkørselen. Her gik

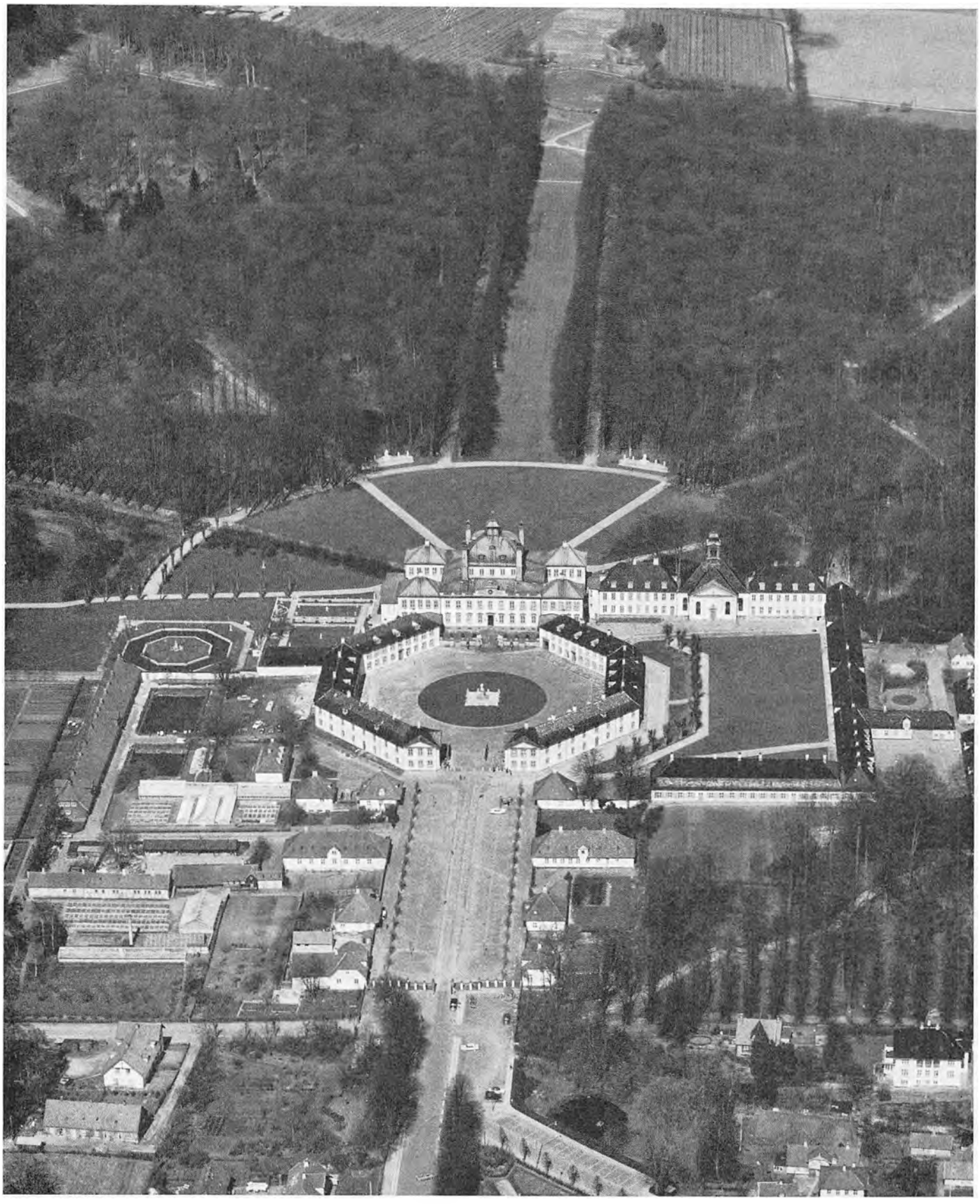

Fredensborg Slot. Luftfotografi 1962 af Hans Stiesdal.

Bagerdammens Dalsænkning i eet med Skipperalléens dybe Slugt og hindrede en brugbar Adgang til det nye Slot. Baade af Hensyn til Majestæternes Magelighed, men ogsaa til Haandværkerne og til de talrige Transporter af Materialer var det nødvendigt at omforme Terrænet. Resultatet var et veritabelt Ingeniørarbejde, den endnu synlige store Vejdæmning uden for »Jernporten«, hvis Fald mod vest er meget stejlt, saa stejlt, at Hestene ved senere Tiders Vandkørsler fra Kilden nede ved Esrom Sø havde uhjælpelig svært ved at forcere det sidste Stykke, inden man naaede Dæmningens Top.

Her slipper vi saa foreløbig Gartneren Krieger og lader Arkitekten af samme Navn træde frem.

III

BYGNINGSHISTORIE

1. Slotsarkitekten

Den 12. Februar 1720 rullede tre Vogne ud fra København med Kurs mod Nordsjælland, bemandet med flere af Hovedpersonerne i det kommende Byggeri ved Østrup. Der var først Krieger, dernæst hans Murmester Marcantonio Pelli og endelig de to Billedhuggere Johan Christoffer Sturmberg og Diedrich Gercken samt denne sidstes Svende[1]. Maalet for Rejsen var ikke i første Omgang Østrup, men derimod Frederiksborg, hvor man skulde syne Christian IV's lille Lystslot »Sparepenge«, der nu stod for Nedrivning, og hvorfra store Mængder af Byggemateriale skulde sendes til de nye Arbejder ved det fremtidige Fredensborg. Et Par Uger senere, den 27. Februar 1720, er Krieger for første Gang omtalt paa Østrup. Det vilde dog være mærkeligt, om han ikke havde været der tidligere, endda mange Gange, i Forbindelse med Jordarbejderne; men Efterretninger om tidligere Besøg er ikke fundet. Snart efter mærker man Følgerne af den energiske Bygmesters Nærværelse. Fra alle Sider af Nordsjælland ruller endeløse Rækker af Bøndervogne med Byggematerialer med Kurs mod Østrup. Alene fra Sparepenges Tomt blev der i Aaret 1720 kørt 6882 Læs af Bønder fra Frederiksborg Amt, medens Kronborg Amts Bønder tegnede sig for 11288 Læs[2]. Der kørtes Mursten fra Kronborg Teglværk, Nivaa og Karlebo, og desuden havde Pelli en Ovn i Gang paa selve Østrup[3]. Haandværkere og deres Haandlangere indkaldtes i Snesevis og maatte indkvarteres i foreløbige Barakker, indtil der kunde skaffes bedre Husrum[4]. Et Sjak udkommanderede Soldater under Ledelse af en Underofficer og en Tambour sluttede sig til Haandværkerne, gjorde Tjeneste ved Skovningen, vistnok ogsaa ved Terrasseanlæggene, og blev desuden lejlighedsvis brugt som Haandlangere[5].

Krieger selv tog Bolig i et af Husene paa Østrup – det der senere blev til Fredensborg Slots Materialstald ved Jernporten[6] – og herfra ledede han med vaagen og usvækket Energi det store Arbejde.

Hans Opgave var flerdobbelt. Han kom til Østrup først og fremmest paa Grund af sin Kunnen som Havearkitekt, der skulde tildanne de omfattende Terrasseanlæg og i Forbindelse hermed forme den nye Slotshave. Terrasserne er nylig omtalt. Haven kommer vi tilbage til. Dernæst skulde han som Arkitekt prøve at bringe lidt Skik paa den naive Tegning, der af Kongen var overleveret ham som Retningslinie for det kommende Byggeri. Kriegers egen Tegning fra 1722, opbevaret i Frederik V's Atlas (Fig. 14), viser bedst, hvor godt det var lykkedes. Men han var bundet af Forlægget, ufri i sine Dispositioner og stod fremmed over for Skitsens italienske Baggrund. Sig selv blev han først, da det kongelige Formynderskab holdt op, og han kunde bygge efter sit eget Hoved, saadan som det skete med Husene omkring Ridebanen. Endelig skulde han lede det daglige Arbejde paa Byggepladsen, og her sporer man ikke nogen Vaklen.

Hans uopslidelige Arbejdsevne var næsten legendarisk. Den kom maaske tydeligst frem i Aarene efter Københavns Brand, da Genopbygningen lagde Beslag paa alle hans organisatoriske Evner. Men ogsaa hans Arbejde ved Fredensborg var en imponerende Indsats. I de to afgørende Aar, da de vigtigste Byggearbejder fandt Sted, var han paa Pladsen, saa ofte det lod sig gøre; efter hans egen Opgivelse besøgte han Østrup henved Halvdelen af Dagene i begge disse Aar[7], og samtidig maatte han ogsaa tænke paa Haveanlæggene ved Frederiksborg. Et Blik paa den store Dynge af Arkivalier, som Regnskaberne fra denne Tid udgør, viser lidt om det store Slid: Afslutning af Kontrakter, Anvisning af Regninger – og herunder tillige, som Skik og Brug var, den nødvendige Afkortning af Summerne, som Haandværkerne prøvede at liste ud af Slotsarkitekten. I disse korte Randbemærkninger røber Krieger baade en stor Sikkerhed og nu og da ogsaa en vis Sarkasme, der ofte gaar ud over Murmesteren Marcantonio Pelli. Da denne engang i sit Regnskab plæderede for Ekstrabetaling paa Grund af Kaminernes og Skorstenenes Ombygning[8], skrev Krieger: »Pelli skulde hellere tie stille om disse Kaminer end bringe dem paa Bane...« Man aner bag dette, at der ikke var lutter Idyl paa Byggepladsen. En af de formentlig mange Kontroverser, der maa have fundet Sted, naar saa mange forskelligartede Mennesker skulde samarbejde, er noteret af Frederiksborg-Amtmanden Friederich von Gram[9], der hyppigt besøgte Østrup under sine Rejser til den kongelige Jagtgaard i Nyrup, og som den 8. Januar 1722 skrev til sin gode Ven, Kongens Kabinetssekretær Andreas Lyders: »Ved Østrup var jeg igaar, hvor jeg forefandt alt i tjenlig god Orden. Monsr. Krieger, som og var der tilstede, berettede mig, at Italieneren, som er Gipsarbeider [d.v.s. Brenno], skulde have anklaget ham for Hans Maytt. formedelst hand

Fig. 13. Fredensborg Slotskirke. Lennart Larsen fot. 1960.

icke vilde forsiune ham med Bukke og Bræder til Stillinger at staa paa ved sit Arbeide. Og som Monsr. Krieger henviste mig til et Sted, hvor Forraad af Bukke og Bræder var for Haanden, kaldede jeg Gibsarbeideren til mig og foreholdt ham dette. Da gav hand mig et Svar, som jeg icke kunde have nogen Klogskab af, mindre at skrive noget derom til Hans Maytt.« Sprogvanskeligheder i Forbindelse med Italienerens rivende Ordstrøm og sydlandske Temperament har nok for den studse og stædige Krieger været et hyppigt forekommende Fænomen.

Et vagt Billede af Slotsarkitektens Personlighed kan anes bag disse talrige Skrivelser fra Fredensborgs tidligste Dage: energisk, dygtig, men med Kanter. At dette Indtryk ogsaa svarer til Virkeligheden, synes at fremgaa af en Episode fra hans senere Aar. Krieger blev som bekendt kun benyttet lidet af Christian VI og var overvejende optaget af sin Stilling som Slotsgartner ved Rosenborg. Her havde han 1742 fuldført Anlægget af fire nye Lystkvarterer i Haven med et ottekantet Treillagelysthus. Arbejdet skulde synes og vurderes af nogle Snedkere og Gartnere. Disse sidste ankom ogsaa, men blev efter deres Indberetning[10] saa groft behandlet af Krieger, at de nægtede at give nogen Erklæring om Arbejdets Bonitet. Man mindes tillige om, at Kriegers Svigerfader var hin Klokker ved Trinitatis Kirke, Søren Matthiesen, der voldte Consistorium uendelige Kvaler ved sin uhørte Selvraadighed under Kirkens Opbygning efter Branden 1728. Svigerfader og Svigersøn maa da have haft mange indbyrdes Ligheder. Men om deres Forhold til hinanden har Historien intet at melde.

Som Bygmester var Krieger endnu et ubeskrevet Blad, da han kom til Østrup, men han fik snart Lejlighed til at vise sin Indsigt i Arkitektur – hvor han saa havde erhvervet denne Viden. Selv om han arbejdede med bundne Hænder, saa længe det gjaldt Hovedslottet med den foranliggende ottekantede Gaard, kunde han ogsaa her demonstrere sin Duelighed. Vi tager som Eksempel hans Tegning af Hovedfaçaden (Fig. 14). Det er ikke en Arbejdstegning, thi den maa være udført paa en Tid, da Slottet allerede stod under Tag. Tidspunktet kan forholdsvis let bestemmes. Den Portal, der her vises, havde 1722 afløst en anden (der – som det skal vises i næste Afsnit – var hentet fra Sparepenge). Paa Lanternens Top er der gengivet en Fama, en Gudinde som Symbol paa Sejren eller maaske Freden; men den blev aldrig sat op; i 1723 kom den Spirprydelse, som endnu findes der (omend fornyet 1876), en mangetakket Vægterstjerne. Tegningen er saaledes blevet til efter den nye Portals Anbringelse 1722 og før man satte Stjernen op, maaske i Forbindelse med Slottets Indvielse den 11. Oktober 1722.

De Ændringer, der er foretaget i det gamle Udkast, er iøjnefaldende og alle til det bedre. Krieger har arbejdet med nøgterne og rationelle Proportioner (Fig. 15 og 16). Han gik ud fra den samlede Façadelængde paa 50 Alen og beregnede samtlige Dimensioner fra Soklens Overkant. Herved bliver den samlede Højde fra Sokkel til Top netop 50 Alen. Façadens Højde bliver en Fjerdedel af dens Længde, $12^1/_2$ Alen, og samme Højde maales fra Hovedgesimsen til Kuplens Gesims. Han har fjernet den ubehjælpsomt indføjede Gavltrekant i Forlægget, men til Gengæld givet Kuplens Vinduesstokværk større Højde og dermed den samlede Façade øget Pondus. Dekorative Led som Indfatninger om Portal og Vinduer er formet med fast og sikker Haand. De korte og tætte Skorstene staar som Drabanter for Kuplen nær det lave Pulttags Hjørner. Det blev ikke noget særlig italiensk Slot, der kom ud af disse Forandringer, men det blev unægtelig meget bedre Arkitektur. Man føjer hertil den store Akkuratesse, hvormed Arbejdet blev udført. Kuppelsalen viser det. Her passer alle Maalene helt nøjagtigt (Fig. 36). Krieger maa vel her dele Æren med Marcantonio Pelli.

I Slottets Indre vil man næppe finde meget af Kriegers Værk. Værelsefordelingen forblev i alle Hovedtræk, som de var paa det første Udkast. De kongelige Gemakker fik alle pragtfulde Stuklofter, der maa være udført efter Skitser af de paagældende Stukkatører, Brenno og Sturmberg. Rummenes fornemste Udstyr var de importerede italienske Marmorsager (nærmere omtalt nedenfor), Kuppelsalens fire Kaminer og fire Portaler og det vestre Forgemaks store Kamin, og dem havde Slotsarkitekten ingen Indflydelse paa, han skulde blot indføje dem i Helheden. I Ottekanten kan man maaske spore lidt af Kriegers Haand. Han skal have forhøjet de syv Fløje om Slotsgaarden for at give det samlede Anlæg større Anseelse[11]. Mulig har han ikke været alt for glad for denne mærkelig uortodokse Forbygning. Ganske vist har han demonstreret Forkærlighed for ottekantede Bygninger (Menageriet ved Fredensborg, Lystslottet Frydenlund ved Vedbæk og tal-

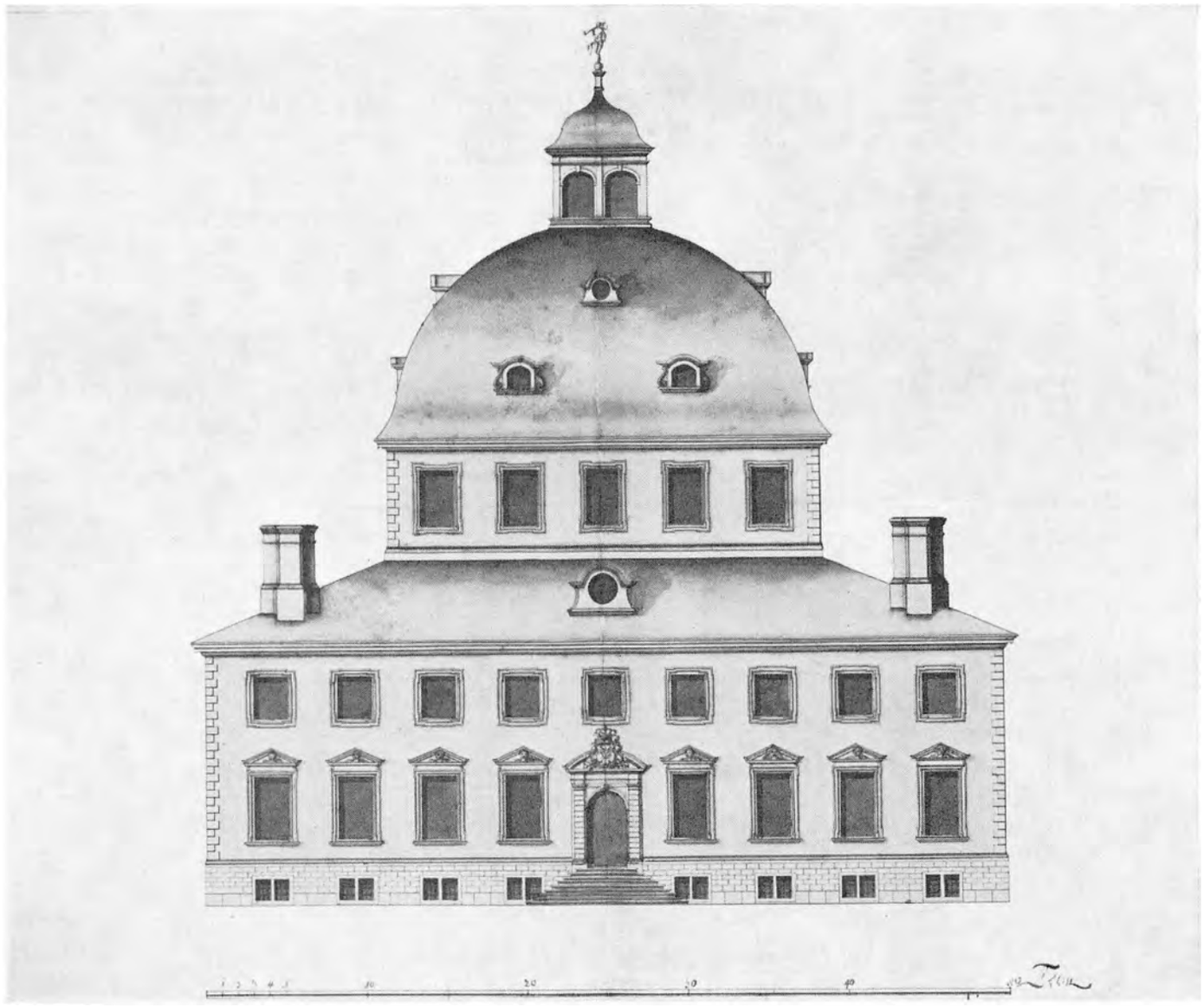

Fig. 14. Fredensborg Slot. Façadetegning 1722 af J. C. Krieger. Efter Frederik V's Atlas i Kgl. Bibliotek.

rige ottekantede Lysthuse); men disse Domestiklænger, der bugter sig om den ottekantede Gaard, var urationelle. De mange stumpe Vinkler gav døde Punkter i den klare Udnyttelse af Rummene og tvang Slotsarkitekten til at arbejde med trekantede Rum. Men han fik dog gennemført visse Ændringer. Han indførte Korridorsystemet og skabte derved bedre Cirkulation i det kaotiske Kompleks. Det var ogsaa Krieger, der gav Portfløjen et Spir[12]. Han formede Portgennemkørslen i traditionel Stil med Portalpilastre, Segmentgavl og kongeligt Vaabenskjold og satte derover et lille Urtaarn med gennembrudt Lanterne, alt i den hævdvundne Senbarok.

Større Frihed fik Krieger, da Byggearbejderne ved Hovedslottet var sluttet. Han gik da i Gang med den ydre Forgaard og Randbebyggelsen uden om Ridebanen. Her kommer hans Selvstændighed tydeligst frem. Han opererer i Markgrevehuset (Fig. 54) og senere i den gamle Kavalerfløj med dybe Hustyper under tunge Mansardtage. Man sporer her ligesom i Slotskirken, at han har lært af tysk Barok, og han viser i den indre Udformning af Rummene en vaagen Sans for gode Forhold. Af hans Beboelseshuse paa dette Sted staar nu kun Kavalerhuset tilbage; det er i vore Dage Magasin for Slottets brugte Møbler, men selv i denne ydmyge Forfatning aner man Arkitektens sobre Smag. Krieger blev aldrig en banebrydende Arkitekt, men han forvaltede sit Pund med Omtanke, og der er næppe fra hans Haand kommet nogen Bygning, man vilde karakterisere som mislykket.

Allerbedst var Krieger, naar han fik Lov til at dyrke Sammenspillet mellem Arkitektur og Natur. Det fineste Eksempel herpaa er vel Ledreborg. Men ogsaa i Fredensborg kunde han komme ind paa dette Felt, hvor hans Evner som Landskabskunstner helt kunde udfolde sig. Da Randbebyggelsen ved Ridebanen blev planlagt, syslede man ogsaa med en Udbygning af Forgaarden. Krieger havde tidligere strejfet dette Emne. Store Kro havde han 1723 ladet opføre paa en Bakke netop der, hvor Slotsgaden, kommende sydfra, skraaner ned mod Dalsænkningen ved Skipperalléen for atter at krybe op ad Bakke mod Slotsporten. Linien var markeret af Huse, først Kroen og dens lige overfor liggende Rejsestald, derefter, paa begge Sider af Jernporten, en Portnerbolig og en Materialstald, hvorfra en Allé af spæde Linde førte op mod Portalen i Otte-

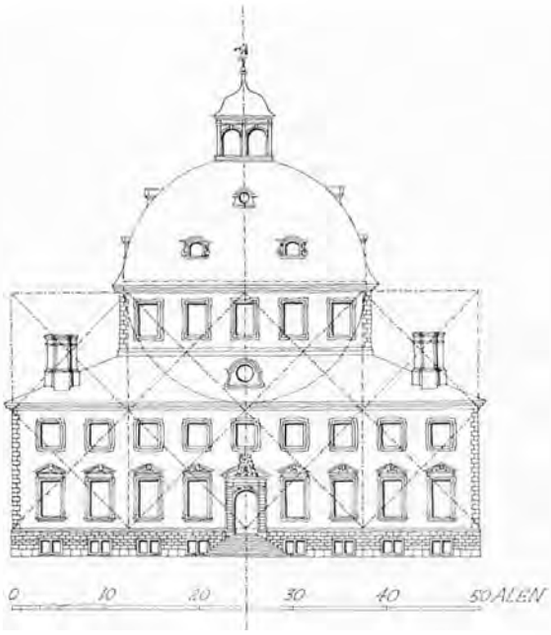

Fig. 15. Proportionsstudie af Kriegers Slot. Maal 1:500.
Tegnet af Holger W. Schmidt.

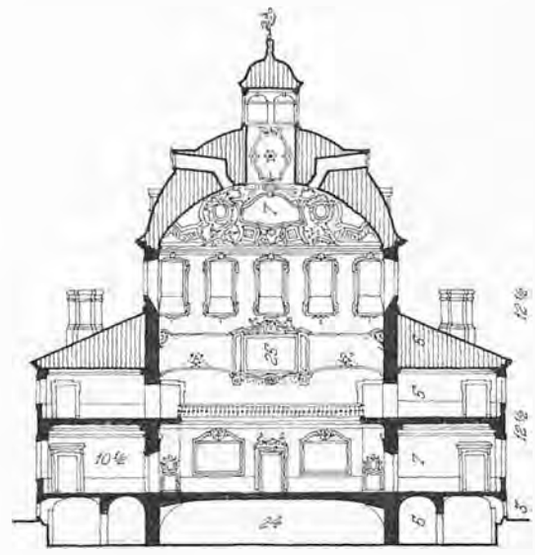

Fig. 16 a. Snit af Hovedslottet med indskrevne Maal.
Tegnet af Holger W. Schmidt.

kantens Sydfløj. Krieger havde 1726 foreslaaet at trække Linien tydeligere op ved at lægge et Bagers og et Slagteri som Pendanter mellem Kroen og Jernporten[13]. Projektet blev opgivet (nedenfor S. 67), og i Stedet blev de tilsluttet Forgaardens Smaahuse, lutter fordringsløse, men dog charmerende Bygninger, der var planlagt 1724 og blev saa vellykkede, fordi de appellerede til noget væsentligt hos deres Arkitekt. Hvad enten Krieger lagde slige *Corps de garder* paa Række og Geled, eller han som Havearkitekt fyldte et Parterre med klippede Taxuspyramider, var Hensigten den samme. Han vilde med Kulisser udfylde Tomrummet og trække Perspektivet op. Det var netop det, han gjorde i Fredensborgs Forgaard, hvor man mærker Landskabskunstneren nok saa meget som Bygmesteren. Som Havearkitekt var han den første i Danmark, og man har alle Tider regnet ham for en af de største.

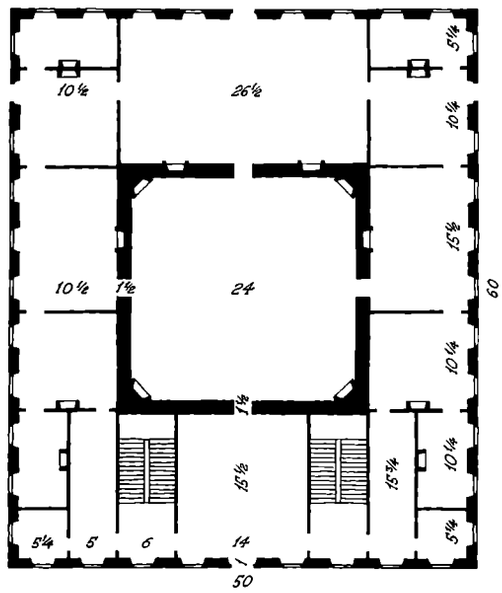

Fig. 16 b. Fredensborg. Den ældste Grundplan med Stuernes Maal,
tegnet af Holger W. Schmidt. 1:500.

2. Frederik IV's Slot

Havde Kongen maattet vente længe, før han kunde tænke paa at bygge sit Lystslot, gik Arbejdet til Gengæld rask fra Haanden, da man endelig fik begyndt. Der var ellers Vanskeligheder nok at overvinde: daarlig Vandforsyning paa Byggepladsen, lange Forbindelseslinier i Materialetransporten, Problemer med Indkvartering af Haandværkere og Arbejdssoldater. Og alligevel gik det saa vel, at det egentlige Slot med Hovedbygningen og den foranliggende ottekantede Domestikbygning skød godt i Vejret i Løbet af 1720; Ottekanten ses at være under Tag og Hovedbygningen stod til Gesimshøjde inden Udgangen af Aaret. Næste Aar, 1721, blev den dominerende Kuppel rejst; den fik sin Lanterne, og et noget langsommere Arbejde, den ydre Murbehandling, begyndte. I 1722 var man i Gang med at afslutte de ydre Arbejder og med den indre Boligindretning, og det kom saa vidt, at Slottet kunde indvies den 11. Oktober, skønt meget endnu manglede og kun faa af Rummene var beboelige. I denne lidt forhastede Iver efter at markere Fredensborgs Indvielse kan man spore den kongelige Utaalmodighed. Arbejdet kunde ikke gøres hurtigt nok, og dog havde Krieger hverken sparet sig selv eller sine Medarbejdere. Sturmberg tog endda sin Død deraf.

Det var først i Foraaret 1720, at Partikulærkammerets Skrivere fik noget med Østrup at bestille. Da blev Ordrerne udstedt, Kontrakterne blev skrevet, og Pengene begyndte at rulle. Men allerede 1719 var der noget i Gære, skønt ingen Kassebog i Regeringskontorerne har noget at melde derom. Det var de forberedende Jordarbejder, ofte udført af gratis Arbejdskraft, Terrænets Planering og Fundamentgrøfternes Udgravning, der dette Aar blev iværksat. Dønningerne deraf kan følges i de nordsjællandske Regimentskriveres Regnskabsbøger[14]. Der tales om talrige Ægtkørsler og meget Pligtarbejde for Bønderne i Kronborg Amt. Der skulde blandt andet skoves til Limovnen ved Østrup, og sandsynligvis fik man allerede dette Aar begyndt paa Kælderstokværket, selv om Kontrakten med Murmesteren Marcantonio Pelli[15] først blev indgaaet 3. Februar 1720.

Man byggede Kældrene efter det italienske System (ovenfor S. 13) med Gulvet omtrent i Niveau med Gaardspladsen. De svære Mure, der skulde bære Kuppelbygningen, maatte under selve Arbejdet gøres endnu tykkere, for at Stabiliteten kunde sikres. Under selve *saletto* havde man oprindelig tænkt sig et stort, lavt hvælvet Rum – saadan som det ogsaa findes i Fredensborgs nærmeste Analogi, Villa Molin – men det blev af selv samme Aarsag, nemlig Hensynet til Bæreevnen, opdelt i fire mindre[16], og saadan er Forholdene endnu. I øvrigt er den nuværende Kælderinddeling under det ældste Slot temmelig uberørt af Tiden (Fig. 18). Kærnen deri er to nord–sydgaaende Korridorer

Fig. 17. Fredensborg i Fugleperspektiv. Farvelagt Tegning 1728 af H. C. Lønborg paa Fredensborg Slot.

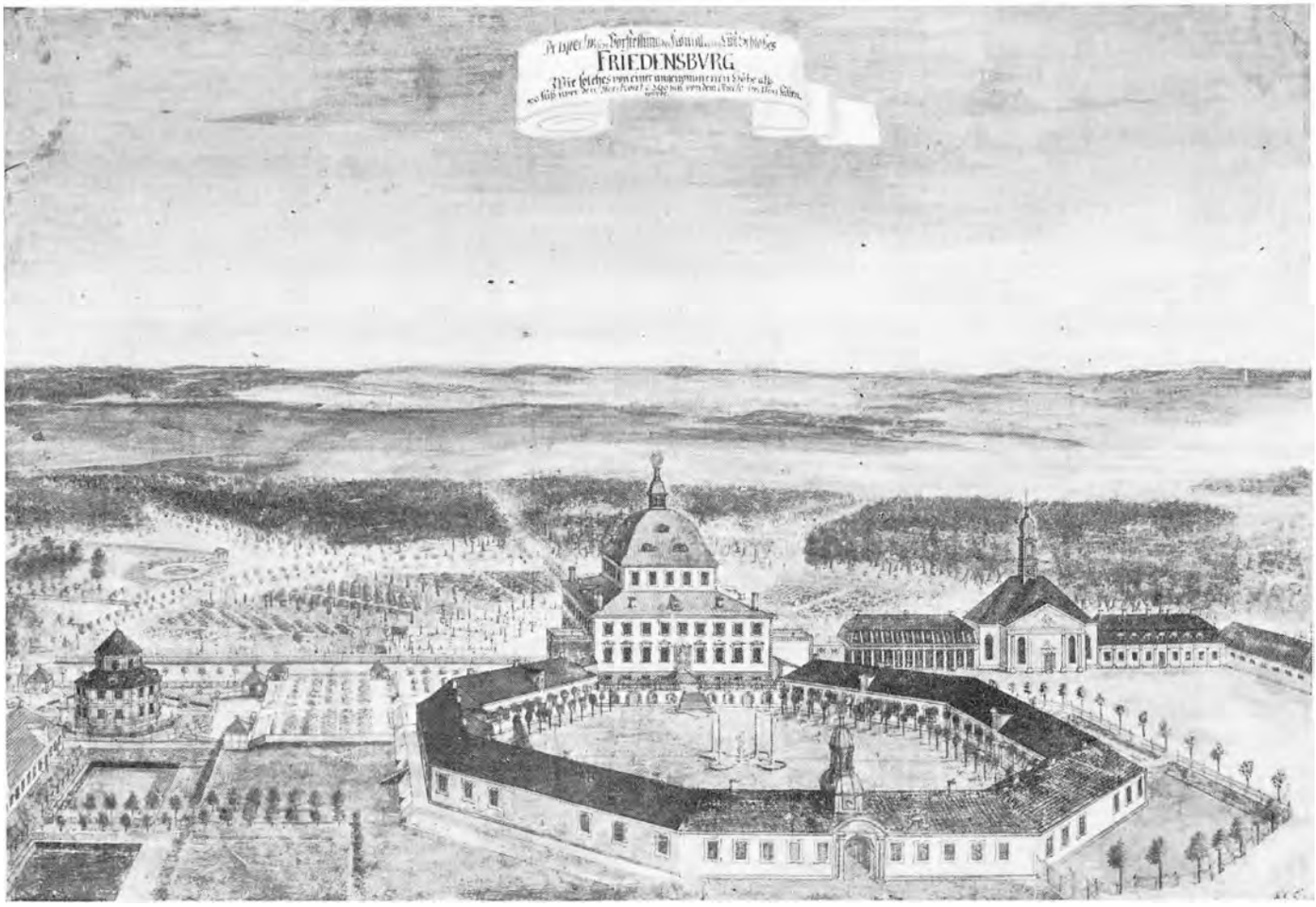

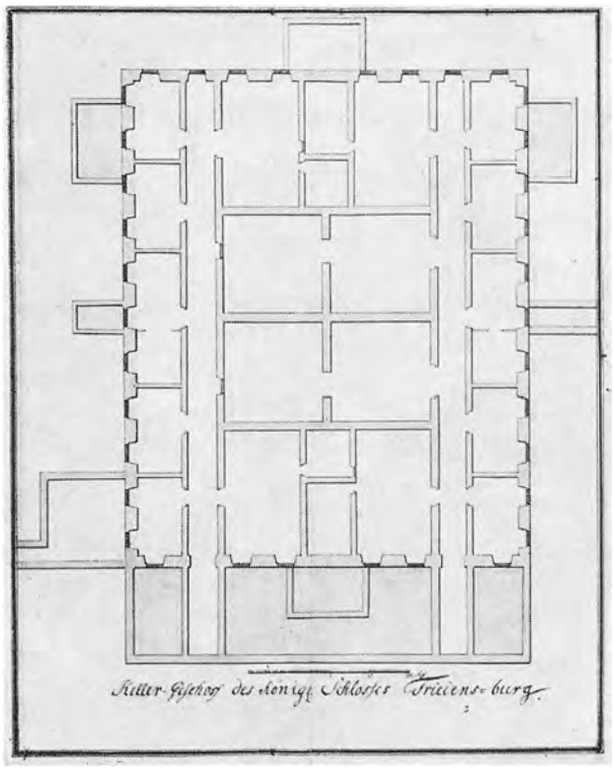

Fig. 18. Fredensborg Slot. Kælderplan 1741. Tegning, formentlig af Thura, i Rigsarkivet: Aflevering fra Krigsministeriet.

paa begge Sider af Kuppelpartiet med Udgange til den ottekantede Gaard. De smalle Kælderrum ved Ydersiderne fik lidt Dagslys gennem smaa, højtsiddende Vinduer, hvis Placering var bestemt af det store Terrasseanlæg, der omgav Slottet.

Ogsaa dette Terrasseanlæg maa høre med til den ældste Bygningshistorie. Dets Front ind mod den ottekantede, indre Slotsgaard blev lidt senere formet som en stensat Kaj, der først blev færdig efter Indvielsen, og som nærmere omtales nedenfor (S. 34). Til de tre andre Sider fik Terrasserne en indskaaret og tunget Profil, hvis Dosseringer ind mod Haven var bugtet og forkrøbbet som en barok Vinduesindfatning. Slottet laa isoleret paa denne Perron, som var et markant Træk ved det ældste Fredensborg, uden direkte Forbindelse med Ottekantens Bygninger, der – som det vil ses af Planerne – var i Niveau med Slottets Kælderstokværk. Man kunde, dengang Slottet var nyt, promenere paa Terrasserne hele Bygningen rundt, og dette Mellemled mellem de kongelige Gemakker og den egentlige Have har da ogsaa, at dømme efter senere Oplysninger, været yndet af Herskaberne. Men om Terrassernes Tilblivelse er Kilderne tavse.

I Enkeltheder kan Arbejdets Gang ikke følges, kun Hovedtrækkene anes. Kælder og Ottekant synes taget op under eet. Portfløjens Spir, der var en Eftertanke, uden for Kontrakten med Tømmermesteren Peder Basse, stod færdig i Oktober 1721 (nedenfor S. 35) og maa være noget af det sidste, der skete her; Fløjene selv har været færdige en god Tid i Forvejen. Ved Nytaarstid 1720-21 begyndte Krieger at tale med Pelli om Gesimssten[17], hvoraf Murmesteren ved sin Teglovn paa Østrup havde brændt 26500: det tyder paa, at Hovedslottets Mure var skudt op til Taghøjde. Blytækkeren[18], hvis Kontrakt var dateret 16. Oktober 1720, fik den første Termin, der plejede at falde umiddelbart før Arbejdets Paabegyndelse, udbetalt den 22. Februar 1721, og Slottet maa da have været under Tag. Det er i hvert Fald givet, at Kuplen var rejst og tækket inden Aarets Udgang. Det var ogsaa i dette Aar 1721, at Frederik IV gav Ordre til, at Kuplen skulde have en Lanterne[19], og dens fire Vanger skulde forsynes med Lynetter, fordi det store Rum blev fundet for mørkt. Dette Arbejde, der saa afgørende førte Slottet bort fra dets italienske Forbilleder, kunde uden større Skade gennemføres nu, fordi Stukarbejdet endnu ikke var begyndt.

Hen paa Efteraaret 1721 var Pellis Folk ifærd med at pudse Slottets Ydermure. Amtmanden Fr. von Gram var paa Byggepladsen den 6. September[20] og fulgte som vanligt med Opmærksomhed Arbejdets Gang. Han traf Krieger og spurgte ham, hvorfor det ydre Dønnikeværk ved Slottet gik saa langsomt. Krieger svarede ham, at det var en saare kompliceret Proces, og at der her i Landet kun var faa, der forstod sig paa den Slags Arbejde. Udtalelsen er ikke helt uden Interesse, fordi Krieger derigennem antyder, at der her var Tale om noget relativ nyt. Den særlige Pudseteknik, hvilket er noget andet end blot Hvidtning eller Kalkning, var endnu i sin Vorden. Den synes at være anvendt ved Admiralitetsbygningen paa Holmen, opført 1705 vistnok under Wilhelm Friederich von Platens Ledelse (brændt 1795). Ogsaa Frederiksberg Slot fik pudsede Mure efter Ombygningen 1707–08; det var Johan Conrad Ernst, der ledede Arbejdet, men Murbehandlingen med hvidgraa Puds og okkergule Fordakninger skyldtes von Platens Indgriben[21] og gennemførtes med Admiralitetsbygningen som Forlæg. Nu kom Fredensborg til som det tredje Monument med en lignende Farveholdning; Murene var her helt hvide, men Vindues- og Portalindfatningerne var stadig okkergule. Om von Platen var den egentlige Drivkraft paa dette Omraade, kan man ikke vide, dertil er hans Optræden som Arkitekt alt for problematisk. Man kunde maaske pege paa Bygmesterslægten Pelli. Dens første Medlem, Domenico Pelli, blev indkaldt 1688 til Fæstningsbyggeri i Holsten[22]; han kom da fra Strassbourg og medbragte en Del italienske Bygningshaandværkere. I Rendsborg havde han Samarbejde med von Platen, hvilket kan være et Fingerpeg, men heller ikke mere. Domenicos Slægtning (Broder?) Marcantonio har vel – efter Kriegers Udtalelse til Amtmand von Gram – været en af de faa, der her til Lands var fortrolig med Murpudsningens Teknik.

Ved Begyndelsen af 1722 traadte Konturerne af det nye Slot tydeligt frem. Den 20. Februar i dette Aar fik Pelli Attest for, at det ydre Dønnikearbejde var afsluttet[23]. Murene var rejst. Kuplen var dækket med Kobber og havde faaet sin Lanterne. Ottekanten stod med nypudsede Mure, sortglaserede Tagsten og med kobbertækt Spir over Portgennemkørselen i Sydfløjen. Yderst paa Flankerne mod øst og vest var man i Færd med at skaffe Plads til dem, der maatte flytte bort fra Ottekantens Fløje, Hestene i den lange Stald hinsides Ridebanen, Tjenere og Lakajer i en projekteret Dome-

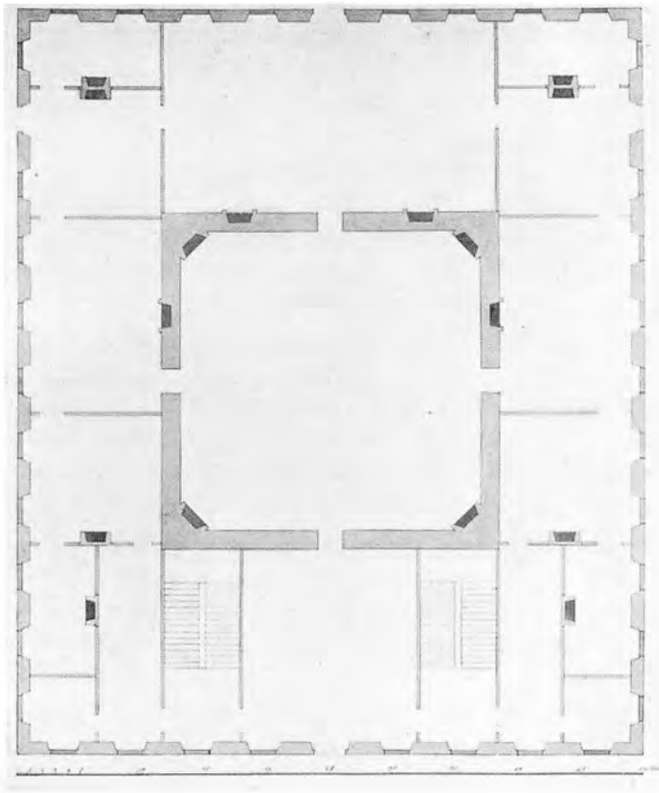

Fig. 19. Fredensborg. Plan o. 1720 af første Stokværk, formentlig tegnet af J.C. Krieger. Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

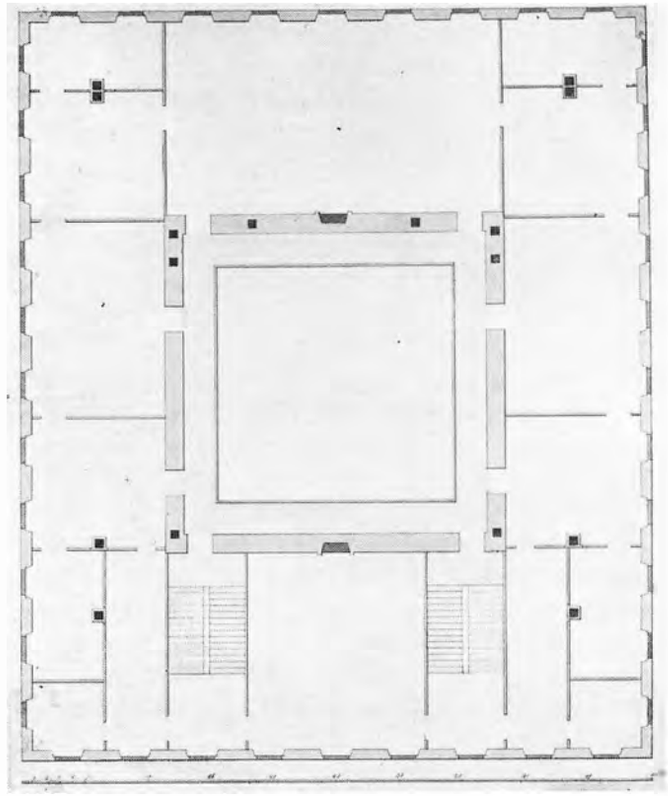

Fig. 20. Fredensborg. Plan o. 1720 af Mezzaninen. Som Fig. 19.

stiklænge langs Slottets Køkkenhave (omtalt nedenfor under »Udflytterne« S. 38).

Det var i denne ældste Tid af Bygningshistorien mest Haandværkerne, man lagde Mærke til. Foruden Pelli, der ledede det store Hold Murere, var der Tømrermesteren Peder Basse[24], som ikke blot huggede det nye Gulvtømmer, men ogsaa tilpassede det gamle, der kom fra Sparepenge, og som nu og da fremdrages paa Fredensborg (Fig. 24), medens Kobbertækningen af Hovedslot med Kuppel var overladt til Frederik Asmussen[25], ligesom Poul Badstuber fra Nymølle Kobberværk ved Frederiksdal leverede Metallet[26]. Men ved Siden af dette rent haandværksmæssige Arbejde var der andet, der krævede Kunstnerens kvalitetsbetonede Indsats. Der var først Billedhuggeren Diederich Gercken.

Da han hin 12. Februar 1720 kørte med Krieger til Sparepenge, havde han det kommende Byggeri ved Østrup i Tankerne. Resultatet af hans Rejse blev en Række Forsendelser af Sparepenges gamle Marmorsager – ikke til Østrup, men til Gerckens Værksted i Store Kongensgade i København[27]. Her bearbejdede han det udleverede Materiale og dannede deraf en Serie Kaminer til Frederik IV's nye Landslot. Men han fik ogsaa mange andre Opgaver. Sandstensskulpturerne fra Sparepenge skulde indpasses i det nye Slot, saaledes Vinduernes Trekantgavle med de livfulde Hoveder, der af Kongen og Krieger var godkendt til at smykke Vinduerne i Østrups Beletage, hvor 16 slige Vinduesfordakninger blev opsat af Gercken. Regnskaberne paastaar, at der var 17 – maaske man i Skyndingen kom til at regne den nordre Havedør for et Vindue – men enten det ene eller det andet er rigtigt: saa meget er sikkert, at de to Hovedfaçader mod nord og syd fik Renæssancevinduer, udført af Caspar Boegardt omkring 125 Aar tidligere. Til de andre Sider, mod øst og vest, blev Vinduesindfatningerne alle nyhuggede af Gercken, i enklere Profileringer, forkrøbbede ved Hjørnerne og med nedhængende Draaber (»guttæ«). Under dette Arbejde gik man ikke frem efter en nøje tilrettelagt Plan. Man satte et Par Sparepengevinduer op paa Prøve[28], kasserede dem og genopsatte dem i ændret Form, inden de blev godkendt. Paa samme Maade gik det med Hovedportalen, der ogsaa kom fra Sparepenge[29]. Ogsaa den blev opstillet, synet og derefter kasseret til Fordel for en anden efter Kriegers Tegning og udgaaet fra Gerckens Værksted[30]. Den var rundbuet, flankeret af fugede eller bosserede Pilastre og havde over Arkitraven en brudt Gavl med Kongens kronede Navneciffer i et Skjold (Fig. 14); den forblev her i 20 Aar og blev da 1742 udskiftet med en ny (Fig. 85), der godt 30 Aar senere maatte vige for Portal Nr. 4 efter Harsdorffs Tegning – den der er der endnu (Fig. 187). Rester af Sparepengeportalen findes vistnok endnu i Fredensborgs Skulpturkælder; en Sandstenskaryatide (Fig. 21) fra Christian IV's Tid, der findes her, maa aabenbart være en sidste Rest deraf. I samme Kælder opbevares ogsaa Vaabenskjoldet fra Gerckens og Kriegers Portal Nr. 2; det har de vante barokke Kruseduller, men vender man det om, ser man paa Bagsiden Rustikaværk fra Sparepenge (Fig. 23). Skal man engang reparere Gerckens endnu bevarede Portal ved Havedøren mod nord, kan man maaske ogsaa der konstatere, at Materialet er genanvendt fra Christian IV's Slot.

Ogsaa mere haandværksmæssigt Stenhuggerarbejde tog Gerckens Værksted sig af. Soklens Fodliste, Fa-

çadernes Hjørnekvadre, Skorstenenes Dækplader[31] maatte han levere. Gesimserne under Tag og Kuppel var af murede Formsten, men Hjørnekvadrene var af Sandsten og leveret af Gercken[32]. Med alt dette og andet mere blev han færdig til Indvielsen i Oktober 1722. Kun Terrassen foran Sydfaçaden (omtalt nedenfor S. 34) kom til at vente. Men da den først var fuldført 1723, blev dens Stenhuggerarbejde, ligesom den øvrige Sandsten paa Slottet, stafferet i lette og festlige Farver: perlegraa Balustre og hvide Skulpturer, medens Listerne af Sandsten fik en Tone af ulmende Okker[33].

Ved Siden af Gercken kom ogsaa Brenno og Sturmberg i Arbejde, mest med den indre Udsmykning, der stod paa i Vinteren 1721–22. Her fik den nylig indvandrede Carlo Enrico Brenno sin første Opgave paa dansk Grund, endda en Kæmpeopgave: Stukkaturarbejdet i Kuppel- og Havesal. Om Kuppelhvælvingens Udsmykning (Fig. 36) skrev han Kontrakt[34] i November 1721, og han maa være gaaet i Gang paa samme Tid. Den anden Termin[35] af hans Tilgodehavende blev udbetalt den 26. Maj 1722, og Krieger kunde den 27. September samme Aar attestere, at Arbejdet var færdigt[36]. Brenno kunde da forlade de høje Stilladser, som fyldte Rummet helt op til Lanternen, men kun for at indlede et nyt Arbejde i samme Rum. De store Vægflader stod gabende tomme som en død Kontrast til det skulpturelt gennemarbejdede Kuppelhvælv. Han underskrev derefter en særlig Kontrakt[37] om Væggene i *saletto*, dateret den 12. August 1722. Der maa fra højeste Side have været lagt Pres paa ham, for at han kunde blive færdig i rette Tid. Men det lykkedes. Brenno fik de to sidste Terminer udbetalt paa een og samme Dag, den 7. Oktober[38], og senere kunde det ikke være, hvis *saletto* skulde danne den festlige Ramme om Indvielsesfesten den 11. Oktober. Sideløbende med dette Arbejde havde Brenno ogsaa Stukloftet i Havesalens store Flade, 16×26 Alen. Her var han i Gang i Februar 1722[39], og Krieger erklærede Arbejdet fuldført den 8. August samme Aar[40]. – De øvrige kongelige Gemakker i Beletagen, omfattende fire Kabinetter, fire Audiens- eller Sovegemakker og to større Forgemakker, var overdraget Datidens betydeligste Billedhugger paa dansk Grund, Johan Christoph Sturmberg, som efter Kontrakt af 17. November 1721 sammen med Broderen Johan Adam skulde forfærdige de respektive Stuklofter[41]. Ogsaa disse to Stukkatører naaede at blive færdige i rette Tid; den sidste Termin blev udbetalt 28. Juli 1722 (Fig. 44 og 45). – Den tredie Stukkatør var Antonio Auzoni[42], af Aar den ældste i Flokken og som Stukkatør mere Haandværker end Kunstner. Han fik overdraget de mere neutrale Rum som Gardesalen, Trapperne og hele det øvre Stokværk. Heraf fik alene Gardesalen en Bladkrans langs Gesimsen. De andre Rum fik enkle Gesimser og nogle Kvadraturer uden Figurfremstillinger. Sin Kontrakt underskrev han den 4. Marts 1722, væsentlig senere end hans to Fæller, og han synes at have afsluttet sit Arbejde i August samme Aar[43].

Frederiksborgamtmandens Besøg paa Byggepladsen den 8. Januar 1722 og hans Møde med den hidsige Italiener er allerede omtalt. Den 14. April var Gram paa ny ved Østrup[44] og var synlig imponeret af Stukkatørernes Dygtighed. »Jeg havde min Fuldmægtig med«, skrev han til Andreas Lyders, »og han kunde ikke noksom berømme Italienerens Gipsarbejde, fordi det var saa overmaade velgjort«. I et sidste Brev[45], dateret 9. Maj, fortæller han om Gipsmagernes store Flid og tilføjer, at Italieneren nu har faaet sin Broder til Hjælp. Hvis der med Italieneren menes Brenno, hvad der efter Sammenhængen er mest Grund til at tro, er den hypotetiske Broder i hvert Fald ukendt; det vilde i dette Tilfælde passe bedre paa Sturmberg, og Amtmanden kan vel have forvekslet dem med hinanden. Trods denne Usikkerhed rummer Grams Breve dog et Par velkomne Glimt fra Slottet under dets Udformning, og man hæfter sig særlig ved den første Dato. Stukkatørerne har været i Arbejde midtvinters. I de kongelige Gemakker var Gerckens Kaminer ganske vist opstillet, men der har næppe været Ild i dem, og havde der været det, var det nok gaaet galt, thi de udsendte – som det snart skulde vise sig – mere Røg end Varme; i det sene Efteraar 1723 blev Havesalen saa tilrøget, at Gipsloftet maatte renses paa ny. Sturmberg arbejdede i kolde og klamme Rum, og han fik sin Bekomst deraf. Syg og nedbrudt skrev han den 18. August 1722 til Kongen og bad om at faa Betaling for nogle Sten-

Fig. 21. Fredensborg. Skulpturer fra Sparepenge. Sandstenskaryatiden i Midten har formentlig været anvendt til den ældste Portal paa Fredensborg. Forneden til venstre ses Brudstykker af Sandstensdrabanter, mulig anvendt som Kaminindfatning i Rosen, Mezzaninen Nr. 15 paa Fig. 47. Søjleskaftet til højre af sort, aaret Marmor angives at stamme fra den hvælvede Stald under Sparepenge. Lennart Larsen fot. 1964.

Fig. 22. Fredensborg. Skulpturhoveder fra Sparepenge. Forneden et hvidt Marmorrelief, formentlig fra en Skænk paa Sparepenge. Nu magasineret i Slotskælderen. Lennart Larsen fot. 1964.

vaser, han paa Bestilling havde udført til Fredensborg, og tilføjede, at Opholdet paa Slottet ved Vintertid havde undergravet hans Helbred, saa han nu var arbejdsudygtig[46]. Det var ikke Mundsvejr. Han døde kort derefter.

Snedkerne havde det lettere. De kunde staa hjemme i deres Værksteder og udføre Arbejdet der. Det troede de i det mindste, da Kontrakten blev underskrevet, men flere af dem maatte dog – vel paa Grund af de hyppigt ændrede Dispositioner under selve Byggearbejdet – foretage mange og dyre Rejser fra København til Østrup[47]. Krieger havde sat flere Mestre i Gang. Den vigtigste var Christian Kutsch, der Vinteren 1722 havde 13 Svende til sin Raadighed, først og fremmest til Arbejdet med Panelerne i de kongelige Stuer. Han var færdig til Aflevering den 18. August, men Krieger tilføjer, at Panelerne paa dette Tidspunkt endnu ikke var opslaget i Gemakkerne[48]. Et andet større Snedkerarbejde med Døre, Vinduer og Trapper var overdraget de samarbejdende Erik Frandsen og Joakim Kock[49]. Det var dem, der klagede over de mange Rejser til Byggepladsen, og det skulde vise sig, at de havde svært ved at overholde Terminerne. Seks af de store dobbelte Døre i Beletagen lod Krieger da udføre af Snedkeren Levin Isermann[50], og efterhaanden som man nærmede sig Indvielsesdagen, blev det klart, at de to Snedkere heller ikke kunde blive færdige med Trapperne. Krieger henvendte sig da til Snedkeren ved Frederiksborg, Frederik Hartmann[51], som ogsaa paatog sig at udføre den ene af de to Hovedtrapper; men da var Tidspunktet alligevel forpasset, og Slottet blev indviet, uden at nogen af Trapperne var færdige.

Om Malerne under slige Vilkaar havde naaet at staffere, marmorere og forgylde Træværket inden den 11. Oktober, kan vel være tvivlsomt. Det eneste sikre er, at der var grundet i underste Stokværk i August 1722, og at Malerne nu var i Gang med øverste Stokværk[52]. Krieger paategnede de endelige Regnskaber i December 1722, hvoraf turde fremgaa, at Gæsterne ved Indvielsen er blevet præsenteret for saa nymalet Træværk, at Farverne næppe overalt har været tørre. Der var to Mestre om Arbejdet. De egentlig kongelige Gemakker paa Vestsiden var overdraget Elias Green[53], medens alle andre Rum, inklusive Have- og Kuppelsal, blev malet af Frederik Holm[54]. De 11 Loftsmalerier, som Hendrich Krock skulde udføre, var der endnu slet ikke talt om. Kontrakten derom er fra 12. April 1723, og det varede noget, før de var opsat. Derimod ser det ud til, at Hoftapetsereren Urban Fribert[55] havde naaet at faa alle Stuerne betrukket: vævede Billedtæpper i to Forgemakker, Damask i de fire Audiensgemakker, stribet Silkemor i de fire Kabinetter og Gylden-

læder i Havesalen. Der afregnedes med ham den 30. Oktober 1722.

Af alt dette kan man ane lidt om Tempoet i Slottets Gemakker hen paa Efteraaret 1722. Krieger paa sin Side havde da heller ikke skaanet sig selv. Han har opgjort sine Ophold paa Østrup[56] den sidste, hektiske Tid: 3.–5. September, 9.–11. Sept., 16.–19. Sept., 22.–27. Sept., 29. Sept.–4. Oktober og 5.–13. Oktober. Han var her altsaa paa selve Indvielsesdagen blandt den straalende Skare Gæster, selv om der naturligvis ikke var Plads til ham ved det store, ovale Taffelbord, som Frederik Hartmann havde fremstillet i Dagens Anledning[57].

Det maalbevidste Arbejde, der blev præsteret lige fra den simple Haandværkssvend til den ansvarhavende Bygmester sigtede mod een eneste Dato, den 11. Oktober 1722, Kongens 52 Aars Fødselsdag og samtidig den Dag, da det nye Slot holdtes over Daaben. Navnet *Østrup* var strøget, og *Fredensborg* traadte i Stedet[58]. Kong Frederik IV ankom hin Dag ved 11-Tiden om Formiddagen for at inspicere, hvor vidt man nu var kommet. Klokken omkring eet ankom Dronning Anna Sophie, de øvrige Medlemmer af Kongefamilien, samt de fornemme Gæster med Ministrene i Spidsen. Festen indledtes med dansk Gudstjeneste ved Magister Lemvig. Man maa tænke sig, at denne Gemaksprædiken blev afholdt i Havesalen, da andre Lokaler enten var for smaa eller var taget i Anvendelse til andet Øjemed. Efter Prædikenen, der behændigt spillede paa Slottets nye Navn som et Fredens Refugium, vandrede man Klokken tre ind i Kuppelsalen, hvor Festmaaltidet ventede. Her var der ved det af Hartmann byggede ovale Bord dækket til 30. Men der var tillige et Marskaltaffel paa 60, et Kavalertaffel paa 50 og endelig et Rosentaffel paa 30 Personer. Musik var der ogsaa. Det kongelige Kapel under Ledelse af Bartholomeo Bernardi skal have været til Stede og leveret hin velkomponerede Musik, som de extraordinaire Relationer beretter om. Da Gulvet var optaget af de talrige Tafler, har Musikken vel været anbragt paa Galleriet, der var velegnet til Musiktribune, og som saaledes formentlig har gjort det mulig for Hoffet omsider at virkeliggøre den Drøm, som Benoit Coffre havde foreviget paa Loftsmaleriet i Frederiksberg Slots Taffelsal: et højt anbragt Orkester, der lader liflige Toner strømme ned over Tilhørerne. Paa selv samme Maade arrangerede Dronning Juliane Marie Taffelmusikken paa Fredensborg i hendes Glansperiode et halvt Aarhundrede senere.

Efter Taflet var der tysk Prædiken ved Hofprædikanten Georg Johann Conradi, og hen paa Aften drog det store Følge tilbage til Frederiksborg. Trods den festlige Indvielse var Fredensborg endnu ikke i Stand til at huse overnattende Gæster, og Kongen havde blot ved sin Nærværelse paa denne Dag villet understrege sit stærkt personlige Forhold til det nye Slot. Den 11. Oktober var en Søndag. Med Mandagen genoptog Haandværkerne det afbrudte Arbejde, og der var jo nok at tage fat paa. Hvornaar Slottet for Alvor kunde være blevet Residens, er ikke ganske klart. Dronning Anna Sophie har i sin Dagbog[59] noteret, at Kongeparret overnattede paa Fredensborg mellem 16. og 17. Februar 1723, og gennem Andreas Lyders' Kabinetskasse-Regnskaber kan man se, at Kongens senere Besøg alle var af kort Varighed[60]. Det første kendte længere Ophold paa Fredensborg blev indledet den 15. August 1724 og varede til Slutningen af November[61], altsaa hele to Aar efter Indvielsen.

Det hørte med til Slottets Idé, at Fredens Genius skulde svæve over Vandene, og man havde tænkt sig Lanternens øverste Top som et passende Sted for dette Symbol (Fig. 8 og 14). Det blev ved Tanken. I 1723 fik Kuplen sin Spirprydelse i Form af en forgyldt

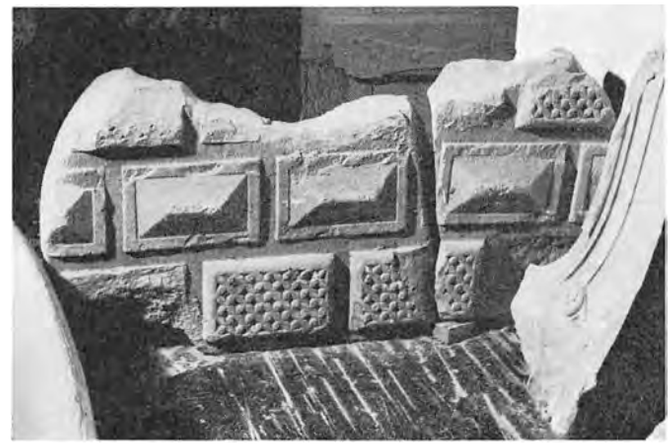

Fig. 23. Fredensborg. Rustikaværk af Sandsten fra Sparepenge, anvendt over Hovedportalen paa Fredensborg, jævnfør Fig. 24. Lennart Larsen fot. 1964.

Fig. 24. Fredensborg. Brudstykker af Bjælkeværk, fremdraget under Gulvet i østre Forgemak (Fig. 33 Nr. 13), bemalet med Renæssanceornamenter, formentlig fra Sparepenge. Bjælken i Midten staar paa en Sandstenskartouche med Frederik IV's Navnetræk fra Slottets ældre Hovedportal. Bagsiden deraf ses paa Fig. 23. Lennart Larsen fot. 1964.

Stjerne[62], og »den store nordiske Fred« fik sit Monument paa anden Maade. Hvorledes en Fredens Statue, antagelig under Slottets anden Byggeperiode 1725–26, blev opstillet i Midten af den ottekantede Gaard, berettes der mere om i næste Afsnit. Men Kongen fik dog Lejlighed til at udtrykke, hvad han følte ved netop nu at bygge sit Slot. Det skete i Form af et Vers indridset paa et særligt Indskriftfelt over Ottekantens Portgennemkørsel. Det var holdt i Datidens yndede Aleksandrinere og røber næppe nogen stor Forfatterpersonlighed. Man kunde gætte paa Frederik Rostgaard, der i sin Velmagtstid ofte optraadte som en Slags Huspoet hos Frederik IV, eller maaske snarere paa Helsingepræsten Jørgen Friis, der samtidig forfattede den rimede Indskrift paa Kongens Rytterskoler. Indskriften forblev paa sit Sted, saalænge Ottekantens Bygninger stod i den Skikkelse, de fik i 1720'rne. Men ved den store Ombygning, der foretoges 1775 under Harsdorffs Ledelse, blev Portfløjen gennembrudt, og Indskriften forsvandt. Det ses ikke, at man har tænkt paa at skaane den. I Fredensborgs Skulpturkælder, hvor saa mange andre værdifulde Fragmenter af ældre Tiders Billedhuggerværker har fundet Plads, søger man den forgæves. Men Erik Pontoppidan har optegnet Ordlyden:

Da Krig og Orlogs-Tiid ved Gud en Ende fik,
Blev Fredensborg opbygt, af Fierde Friderich.
Og at det Freeds-Paulun skal Krigens Minde være,
Saa fik det Navn af Fred og Friederich at bære.

3. Den ottekantede Gaard

Dualismen mellem Slottet og dets Appendix, Ottekanten, var iøjnefaldende, dengang Slottet var nyt. Senere efter Harsdorffs Ombygning i 1770'erne blev dette Forhold tilsløret. Men den oprindelige Idé med en højtopbygget Hovedbygning og dens tilhørende Domestikfløje, der som en lav Randbebyggelse om en ottekantet Gaard lejrede sig ydmygt for Slottets Fod, kan nu kun anes gennem de ældste Prospekter. Frederik IV lod 1728 en Oberst af det holstenske Fortifikationskorps, Hans Christopher Lønborg, gaa i Gang med en Serie Planer og Tegninger af det ældste Fredensborg. For at faa det rette Overblik maatte han paa Vingerne og aftegne Slottet i Fugleperspektiv (Fig. 17). Her fra dette høje Stade ses baade Modsætningen og Samspillet mellem Slottets to Bestanddele. Idéen med at lægge en ottekantet Gaard foran Hovedbygningen var lovlig uortodoks og kan med Rette kritiseres. Den hørte med til det ældste Forslag, og Krieger har saaledes intet Ansvar derfor. Men Lønborgs Prospekt viser dog, at den bizarre Tanke kunde realiseres, og Resultatet var ikke uden Charme, saalænge de hegnende Fløje var lave og beskedne. Man fik derved indgærdet en *cour d'honneur* efter de bedste franske Mønstre, og uden for Slotsporten laa som Opkørsel til det allerhelligste efter samme Skema den ydre Slotsgaard, *la cour basse*, foreløbig kun bebygget med et Par Smaahuse.

Fig. 25. Fredens Statue i den ottekantede Gaard. J. S. fot. 1967.

I Ottekantens Fløje skulde der efter de ældste Forslag være baade Stalde, Gæsteværelser og Domestikkamre. Paa Lofterne var der endda Kornmagasin, en sær Blanding af uensartede Bestanddele. Tanken gaar vistnok tilbage til den venetianske Villas *barchessa*, der var en Sidebygning med alle Slags praktiske Gøremaal, og som Frederik IV maa have set adskillige Eksempler paa under sin italienske Rejse. Men i Praksis var denne Ordning haabløs. Det var ikke heldigt at have Staldene placeret saa tæt ved Hovedbygningen, og Amtmand von Gram kunde da ogsaa fortælle, at Bønderne ofte forvoldte Tummel og Støj, naar de kørte ind i den inderste Slotsgaard med Korn til Magasinerne paa Loftet[63]. At der paa denne Maade kun var Plads til en meget lille Hofstab, var maaske kun efter Kongens oprindelige Ønske, fordi han netop flyede det store, larmende Hof i København. Men det var for knebent. Noget hjalp det, at Staldene delvis blev udflyttet, allerede da Byggearbejderne var i Gang[64]. Der skulde jo i Fløjene være Plads ogsaa for Ministrene, som kom til Fredensborg i Regeringsanliggender, og Stedets mange Yndigheder gjorde Opholdene herude længere, end man vistnok oprindelig havde tænkt sig. Domestikkerne maatte da følge med til Fredensborg i stedse større Tal, og Frederik IV maatte, inden Slottet var færdigbygget, tænke paa Udvidelser. Dem vender vi tilbage til.

Den ottekantede Gaard hegnedes af syv Fløje. Figurens ottende Side var selve Hovedslottet, hvis Façadelængde paa 50 Alen blev bestemmende for det hele Anlæg. Façaden var opdelt i ni Fag, Portalen i Midten flankeret af to Gange fire Vinduer. Dette Nital gik igen i alle Fløjene og blev ogsaa senere af Betydning. Ogsaa Markgrevehuset og Kavalerhuset blev opbygget over den samme Modul. Nitallet blev næsten helligt paa Fredensborg.

Foran Slottets Front ud mod den ottekantede Gaard ligger en bred Terrasse, der baade er Opgang til Hovedportalen og Indgang til Kælderstokværket. Denne Terrasse var vel anlagt, da Slottet blev indviet, men den var ikke færdig. Murværket var vistnok afleveret af Pelli til rette Tid; men med Billedhuggeren Diederich Gercken blev der først sluttet Kontrakt den 24. November 1722 om den finere Udsmykning, og den endelige Afregning fandt først Sted otte Maaneder senere[65]. Paa begge Sider af det svungne, brede Trappeløb, der førte fra Gaarden op paa Terrassen, blev der opstillet et Jerngelænder med Messingkugler og Snirkler, udført af Klokkestøberen Henrik Tessin[66]. Terrassens lodrette Front blev leddelt af Porte og Nicher, een Port til Kældergangen og tre Nicher paa hver Side af Trappen, alle indfattet af okkerfarvet Rustikaværk[67]. Paa Balustraden af Bremersten anbragte Gercken 10 Skulpturer, men de kom næppe alle fra hans Værksted. Efter Beskrivelserne var der en hvid Marmorfigur paa hver Side af Trappeløbet, og derefter fulgte af hvidmalet Sandsten to Vaser vekslende med to *putti*[68], altsammen afleveret og opstillet hen paa Sommeren 1723.

Sandstensarbejderne skyldtes vistnok Gercken, men om Marmorfigurerne er der Tvivl. Det ser ud til, at de stammer fra Frederiksborg. Her havde Quellinus paa den saakaldte Dronningeø nord for Slottet leveret 9 eller 10 smaa Marmorfigurer, hvoraf de to blev afsendt til Fredensborg i Juni 1723[69]. Naar man lægger Mærke til Tidspunktet og tillige veed, at der af Friluftsskulpturer af Marmor ved Frederik IV's Slot kun nævnes de to paa Terrassen, kan man med en vis Sikkerhed slutte sig til deres Herkomst. De har utvivlsomt været blandt de Figurer, Thomas Quellinus 1705 leverede til Frederiksborg.

Endnu et Problem ved Terrassen skal fremdrages. Det vil ses, at de syv Fløje, som man populært benævnede »Ottekanten«, nok laa i Niveau med Kælderstokværket i Hovedslottet, men uden at være i Forbindelse dermed. De to nordligste Fløje i Ottekanten tangerede Terrassen, som laa frit, og paa hvilken man kunde promenere hele Slottet rundt. Paa den Tid, da man gjorde Terrassen foran Slottets Sydfaçade færdig, foretog man tillige et Indgreb i denne Cirkulation. Man fyldte Hullerne mellem Ottekantens Gavle og Hovedslottet, ikke af arkitektoniske, men des mere af rent praktiske Grunde. Der byggedes her to trekantede Bindingsværkshuse[70], hvis Façader ud mod Terrassen fik profileret Gesims af Træ, og som bagtil havde skraat nedfaldende Pulttage. Husene indeholdt to Priveter; det ser dog ud til, at det vestre senere blev omdannet til Brændeskur[71]. Om Betimeligheden af at lægge slige Huse, der efter deres Formaal skulde være dulgte Løndomme, saa at sige i første Parket, kan der vel være delte Meninger. De var jo et Brud paa en af de bærende Tanker i det oprindelige Anlæg – Hovedslottet frit staaende paa en Perron – og kønne kan de ikke have været. Hverken Lønborg (Fig. 17) eller Thura (den sidste i Danske Vitruvius (Fig. 54)) har ønsket at fremhæve dem. Men de var der dog, er ogsaa aftegnet paa Soherrs Plan fra 1744 (Fig. 90), og de forblev der langt ned i Tiden. I 1766 forskønnede man deres Façader[72], som blev bemalet med Kolonner »i den doriske Orden«, og det ser stærkt ud til, at de først forsvandt ved Harsdorffs Ombygning af Ottekanten i 1770'erne.

Til Dækning af disse Huses Bagsider, hvor Pulttagenes Skraalinier ud mod vestre og østre Terrasse har været særlig iøjnefaldende, opførtes der saa 1724 et Par Duehuse af Træ, hvert af dem 6 Alen bredt og 12 Alen langt[73]. Duehuset ved det sydvestre Hjørne blev allerede nedrevet 1728, da den store Altan (S. 59) blev bygget her. Det modsvarende maatte 1744 vige for det Trappehus, som Christian VI lod opføre i Tilslutning til »den blaa Port« (S. 113). Det findes paa Soherrs Plan (Fig. 90) 1744 under Betegnelsen »volière« og er her tydelig angivet som en let Trækbygning. Den Tilbygning til Hovedslottet, som Lønborg har paa sit Prospekt, er sikkert planlagt samtidig med den sydvestre, men er aldrig fuldført, maaske paa Grund af Frederik IV's Død. Det er vistnok det eneste Sted, hvor Lønborgs Tegning ikke er i Overensstemmelse med de virkelige Forhold.

Ottekantens syv Fløje blev opmuret samtidig med Hovedslottet, men om Arbejdets Gang vides ikke meget. Tagværket synes at være rejst inden Udgangen af 1721, eftersom Krieger den 28. Oktober kunde attestere, at Porttaarnet var færdigt; dog maatte Tømrermester Peder Basse vente endnu et Aar, inden Arbejdet blev betalt[74]. Dette lille Spir, der kendes fra de forskellige Prospekter af Fredensborg, var som saa meget andet en Eftertanke, altsaa ikke planlagt i de ældre Projekter, og derfor vistnok frit udformet af Krieger med Lanterne, karnisformet Hjelm og paa Fløjstangen en Vægterstjerne ligesom paa Hovedslottet; forneden var der installeret et Urværk af ældre Model fra Tøjhuset. En anden Forandring i det ældre Projekt er allerede antydet: de to Stalde i Fløjene nær ved Slottet var en Kendsgerning, da Murerarbejdet blev paabegyndt, men snart efter opgav man dem til Fordel for den lange Stald, der 1721 opførtes hinsides Ridebanen (S. 37), og den indvundne Plads reserveredes for Hoffets Betjening. Endnu en Forandring skal antydes her, skønt vi kommer tilbage dertil i anden Sammenhæng: der synes i det ældste Forslag at være antydet et Køkken i østre Ottekants Midtfløj (Fig. 7). Men under selve Byggearbejdet var denne Placering af Køkkenet opgivet; det blev i Stedet indrettet paa den anden Side af Gaarden i vestre Ottekants Midtfløj. – Om Udstyret af Rummene i disse Fløje bliver der berettet i et senere Afsnit.

Ottekantens Ydre kendes fra de forskellige Afbildninger (Fig. 17 og 54). Der var kun faa Vinduer paa Fløjenes Bagsider – altsaa de Murflader, der vendte udad mod den kommende. Indadtil, mod Gaarden, var Inddelingen det hævdvundne Nital. I Midten af hver Fløj var der en Indgangsdør, der førte ind til en større Samlingsstue, og som at dømme efter Gengivelsen i Thuras Vitruvius (Fig. 54) var smykket med Segmentgavl, vel af Sandsten. Derover var der en lille Kvist med Trekantgavl og Kvaderstensindfatninger. Vinduerne, der her ind til Gaarden sad tæt, fik forkrøbbede Øreindfatninger, der var malede okkergule[75]. Tagene var behængt med sortglaserede Vingetegl. Sydfløjens fornemste Smykke, foruden Tagrytteren, var Portens Indfatninger, hvori fandtes et Skjold med Kongens Navneciffer, omgivet af Blomsterfestoner[76]. Enten her eller paa den tilsvarende Portalindfatning ind mod Gaardsiden (hvis Udseende ikke kendes) kunde man se en Indskriftplade med det historiske Vers om Slottets Tilblivelse.

I Oktober 1722 stod selve Rammebebyggelsen om den indre Slotsgaard færdig. Indvielsen var forestaaende, og Fløjene, der bar Spor af, at saa mange Haandværkere havde færdedes her ud og ind, maatte have en sidste Overstrygning af Maleren Frederik Holms Pensel[77]. Vinduesrammerne blev malet graa (vistnok perlefarvede) med røde Striber, og saaledes var den ottekantede Gaard i det mindste, hvad Ydret angik, saa nogenlunde præsentabel ved Indvielsen. Men selve Gaardspladsen var ikke færdig. Brolægningen manglede, næppe fordi man ikke havde haft Tid til at tænke derpaa, men snarere fordi der her forestod et større Arbejde. I Løbet af 1723 syslede Murmesteren Heinrich Schultz[78] med en muret Kanal under Gaardens Niveau. Den har Fom af en anselig muret Hvælving, som

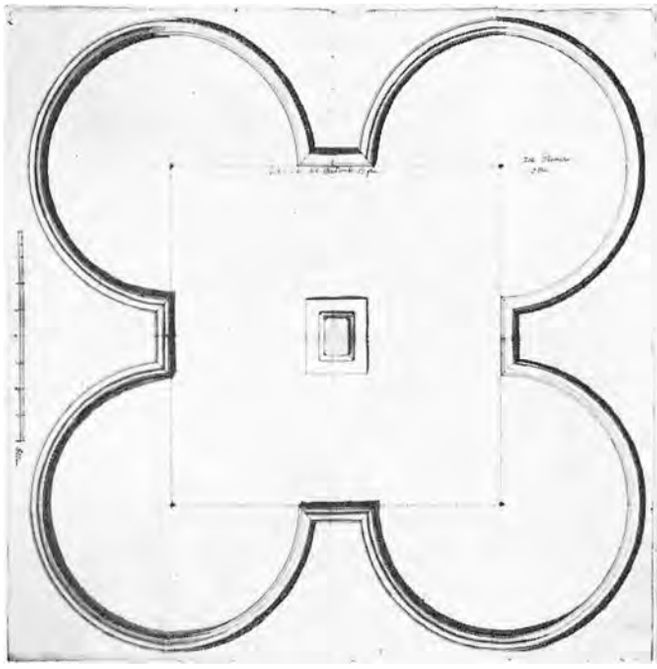

Fig. 26. Fredensborg. Bassin i den ottekantede Gaard. Tegning 1726, formentlig af J. C. Krieger. Ved den prikkede Linie mellem Cirkelslagenes Centrer læses: »Jede seite des Quadrats 13 Ellen«. I Cirkelslaget foroven til højre: »Halbe Diameter 5 Ellen«. Tegning i Rigsarkivet. Partikulærkammeret Nr. 85. Kgl. Resolutioner 1726.

Gang paa Gang omtales, naar Reparationer fandt Sted; sidst den var blotlagt, var ved Ottekanternes Istandsættelse 1958–60. Den har fra Slotsgaarden løbet ud under Porten i Sydfløjen, derfra paa skraa ind under Slotsassistentens Bolig (oprindelig Garder Corps de Garde), hvor den endnu ses, og herfra tog den Kurs mod de lavtliggende Grøfter ved Skipperalléen. I dens Forløb under »Slagtergangen« (mellem den nysnævnte Corps de Garde og Garderstalden (nu Kasernen)) blev Murværket 1861 udbedret ved Hjælp af gamle Sandsten fra Slottets Magasiner; i ny Tid har man genfundet dette Murværk og deraf fremdraget den tidligere nævnte Portalkartouche med Frederik IV's Navnetræk paa Forsiden og Sparepengeornamenter paa Bagsiden. Kanalen, som den oftest kaldes, modtog blandt andet Regnvand fra Ridebanen og har vel altid fungeret med det Formaal at lede Regnvandet bort fra Slottet. Men dens Dimensioner er for store til dette ene Formaal. Da Soherr 1744 indrettede den blaa Port (S. 113) i østre Ottekant, blev det direkte sagt, at Kanalen stod i Forbindelse med Privetet paa Terrassen, altsaa en hygiejnisk Foranstaltning, omend primitiv, i Lighed med de Hemmeligheder, Christian IV i sin Tid havde indrettet paa Rosenborg og Frederiksborg.

Først herefter kunde Kampestensbrolæggeren Jacob Christian gaa i Gang med at omdanne Gaardspladsen fra et Morads til et stenlagt Plateau[79]. Den toppede Brolægning blev gennemskaaret af Flisegange, der radiært udstraalede fra Pladsens Centrum, suppleret med parallelle Striber fra Porten til Fritrappen foran Slottet. 1724 plantede man derefter i alt 136 Kastanietræer langs de syv Fløje[80]. Som spæde var Træerne nok dekorative. Som granvoksne har de været til Besvær. De menes at være fældet, da Harsdorff 1775 ombyggede Fredensborg.

Selve Centrum i den ottekantede Gaard blev lidt senere smykket med den endnu eksisterende Fredens Statue (Fig. 25). Hvordan man havde ordnet sig før den Tid, er imidlertid ikke ganske klart. Paa Indvielsesdagen var der jo ingen Brolægning, og der stod utvivlsomt heller ingen Figur. Men et Par ret uklare Regnskabsposter fra den følgende Tid lader ane, at der mulig, rent midlertidig, var opstillet en Skulptur. Erik Pontoppidan rammer måske det rette, når han 1724 taler om, at der oprindelig var rejst en Pyramide eller Obelisk af norsk Marmor i Gaardens Midte[81]. Alt dette kan maaske bortforklares, og Sikkerhed bliver der først fra 1725.

Bag Ridebanen ved Københavns Slot var der en lille Have, hvor en Del Skulpturer var opstillet. Blandt dem var der en Figur, forestillende »Enigheden«, udført i Marmor af en italiensk Billedhugger og velsagtens hjemført af Frederik IV 1709. Den blev i Sommeren 1725 ført til Fredensborg[82], hvor den – senest 1726 – opstilledes i Slotsgaarden og omdøbtes til Fredens Genius. Den kom her til at staa i meget flatterende Omgivelser. Fra 1726 til 1727 blev der anlagt et Bassin[83], omtrent som et Firpas med fire Trekvartcirkelslag i Hjørnerne og med en samlet Udstrækning paa 24 Alen i Kvadrat. I Cirklernes Centrer var der anbragt Vandspring, som paa Lønborgs Prospekt giver helt pæne Straaler. Hvorledes Vandet blev ledet hertil gennem Trærender fra Danstrup Kilde, er et Kapitel for sig, og der vil blive berettet mere derom andetsteds. Man skal dog ikke nære alt for høje Tanker om dette Springvand. Fredensborg Slot var dengang meget vandfattigt; men sprudlende Vand hørte nu engang med til en europæisk Fyrstes Residens, og man har klaret sig bedst muligt. Der blev endda Vand nok til endnu en Fontæne i Slotsgaarden. Paa begge Sider af Indgangen til Køkkenet i Vestfløjen anbragte Diederich Gercken en lille Triton, der med et Blyrør blæste en spinkel Vandstraale ned i en Kumme[84]. Hvorlænge disse Tritoner kunde forrette deres Hverv, vides ikke. Figurerne betegnedes 1765 som ruinerede. Endnu 1773 laa de sørgelige Rester af Gerckens Skulpturer ved Indgangen til Køkkenet.

Fredens Statue blev Slottets Symbol. Dens vekslende Skæbne kommer vi gentagne Gange til at berøre, men foregriber dog her lidt af Begivenhedernes Gang. Springvandet og Bassinet blev kasseret 1775, og Statuen blev skudt til Side. I dens Sted sattes en høj Kolonne med en Kugle paa Toppen, medens Figuren selv sammen med nogle Krigsarmaturer blev opstillet ved Søjlens Fod. 1792 rejste Harsdorff en ny Søjle, denne Gang prydet med Fredens Statue, indtil man 1817 maatte tage det hele ned. Fra 1817 til 1821, midt i den sorteste Tid i Fredensborgs Historie, laa den gamle Marmorfigur i Kælderens Magasiner, for derefter at genrejses paa sin gamle Plads.

4. Udflytterne

Endnu medens Fredensborg stod under Stillads, blev det klart, at Pladsen blev for snæver. Skulde Hoffet og hvad dertil hørte blot nogenlunde kunne trives under de givne Rammer, maatte nogen flytte ud. Det blev i første Omgang Hestene og de underordnede Domestikker. De to Stalde, som laa nærmest Slottet, var de første, der ofredes, og her indrettede man i Stedet nogle Boliger for Hoffets Damer. 1721 paabegyndtes Opførelsen af en ny Livstald andetsteds paa Slottets Omraade.

Fra Christian V's Tid havde en Del af Frederiksborgstutteriet været opstaldet paa Østrup. Saadan skulde det ogsaa gerne være i Fremtiden. Men det krævede adskillig flere Spiltove, end der var planlagt i det oprindelige Projekt, som aabenbart kun regnede med Plads til den kongelige Suites Heste.

Det var en Konges Ærgerrighed at være godt kørende. Hans egen Karrosse skulde være forspændt med seks ensfarvede Heste, og de andre Medlemmer af Kongefamilien blev ikke ringere stillet. Naar et Hof flyttede fra det ene Slot til et andet, kunde Antallet af Køretøjer i sig selv være meget stort, og naar alle de fornemste Vogne havde Seksspand, blev naturligvis Hestenes Antal mangedoblet. Selv naar Hoffet kun ankom med lille Suite, saadan som det maatte være Tilfældet, naar Maalet for Rejsen var Kongens mindste Slot i Nordsjælland, blev der dog rekvireret mange vælige Gangere, og de krævede Staldrum.

Den ædle Hesteavl havde længe været de dansk-norske Kongers Stolthed. Centret derfor var Nordsjælland med Stutterigaarde i Esrom og Frederiksborg. Nu var Esromgaarden blevet opgivet 1717 og hele Stutteriet skulde samles omkring Frederiksborg Slot[85], hvor det nok kunde knibe med at skaffe Plads. Amtmanden Friederich von Gram, der havde Ansvaret for Stutteriets Trivsel, fulgte derfor opmærksomt, hvad der foregik paa Byggepladsen ved Fredensborg, fordi han haabede ogsaa i Fremtiden at kunne faa Dele af Stutteriet opstaldet her. Juli 1721 kunde han skrive til Andreas Lyders, at »der ved Østrup var avanceret godt, siden Hans Majestæt sidst var herude og Grunden til den nye Stald er allerede en Deel bleven an-

Fig. 27. Domestiklængen. Hans Christensen fot. 1968.

Fig. 28. Domestiklængen. Forslag af J. C. Krieger 1731 til Bygningens Forhøjelse med et øvre Stokværk. Nederst Grundplan af underste Stokværk, svarende til de oprindelige Forhold. I Midten det projekterede øvre Stokværk. Øverst den nye, men ikke fuldførte Façade, hvor underste Stokværk afspejler det ældste Bindingsværk. Tegning 1731 i Rigsarkivet.

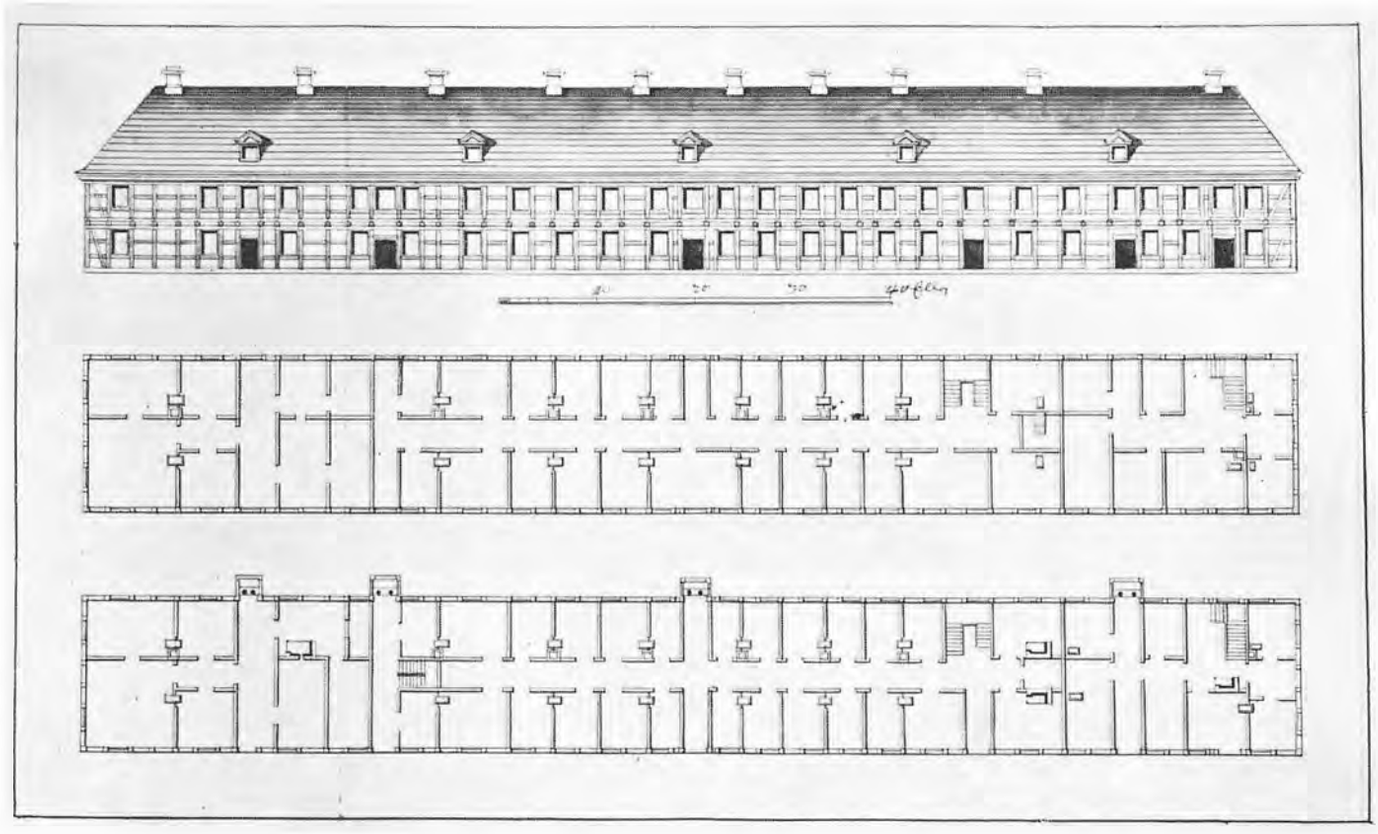

lagt«. Hen paa Efteraaret var han derimod blevet betænkelig. Den 22. Oktober var han paa ny ved Østrup og blev konfronteret med den ubehagelige Kendsgerning, at Stalden endnu langtfra var i Stand til at huse Stutterierne. Krieger traf han ikke, men hans Fuldmægtig svarede, at var det manglende Tømmer blot saa nær som Sletten, kunde Stalden om 14 Dage gøres klar til at modtage 50 Heste; men det var Galgenfrist, end ikke dette Haab gik i Opfyldelse, og den hippologiske Amtmand maatte ordne sig paa anden Maade. Det blev først i Efteraaret 1722, at Stutteriet kunde flytte ind, med 50 Hingste og 49 Hopper[86].

Den lange Stald – som Bygningens officielle Navn var – blev opført i 150 Alens Afstand østen for Hovedslottet, 16 Alen bred og 209½ Alen lang, med den nordre Gavl tangerende Slotshavens øst–vest-gaaende Allé og med den søndre mod Slottets Tømmerplads[87]. Kun de tre Femtedele var egentlig Stald. Resten var delt mellem Foderknægtens Bolig, Staldburschernes Borgestue og fire store Vognremiser, der alle havde Porte mod vest, d.v.s. ind til den Plads, der fra nu af kaldtes Ridebanen. I den egentlige Stald (mod nord) var der 50 smaa Vinduer, fem Døre og syv Kviste med Luger til Ophejsning af Staldfoder. Taget, behængt med sortglaserede Tegl, var i hel Valm. Murene var pudsede og farvet gule, Træværket i de flammerede Døre var perlegraat med røde Lister, og Bygningen baade i det Ydre og Indre neutralt som en udpræget nyttig Brugsgenstand. Foderknægtens Lejlighed blev beregnet lige saa rummelig som den, der næste Aar indrettedes for Slotsgartneren i Domestiklængen, i alt fire Stuer, med Forstue og Køkken. Borgestuen syd for denne Lejlighed fik 12 Sengesteder for Burscherne, i Køjesystem med Tralværk og udskaarne Balustre om de seks øverste. – Den brede Port, der nu fører fra Ridebanen ind mod »Plessens Plantage« (d.v.s. Slotshavens østre Del), kendtes ikke i den lange Stalds ældste Tid og er først brudt ind omkring 1750 (nedenfor S. 139).

Bygningen stod i denne Skikkelse til 1731. Den blev da forlænget sydpaa med endnu en Remise paa 24 Alens Længde[88]. Det var paa samme Tid, man byggede den store Kavalerfløj vinkelret paa Staldens Længderetning, og der er en tydelig Sammenhæng mellem disse to Byggeforetagender. Kavalerhuset kunde ikke med Held anbringes andre Steder og skulde den sammen med Stalden danne en sluttet Plads, maatte den lange Stald følgelig forlænges mod syd. Derved blev den sydligste Remise og det nye, store Kavalerhus bygget i een Støbning, hvad man ikke umiddelbart skulde tro ud fra et flygtigt Kendskab til Bygningshistorien.

De andre, der maatte flytte ud fra Slotskomplekset, var Lakajer og Domestikker. Dem var der oprindelig tiltænkt Plads i Ottekanten, hvor der hurtigt viste sig alt for trangt, naar Kavalerer og Damer skulde indlogeres standsmæssigt. Men udover disse mere sekundære Hoffolk, hvortil ogsaa maa regnes de ganske unge Adepter, Pagerne, maatte man ogsaa skaffe Husly for Slottets faste Stok, der forblev paa Stedet, naar Hoffet var rejst, Embedsmænd som Menagerimesteren Heinrich Schambach og Slotsforvalteren Johan Kremer, der tillige var Gartner. Dem alle blev der skaffet Rum til under eet Tag i et Hus, der ikke uden Grund til en Begyndelse blot hed »den lange Bygning«, men som senere næsten altid kaldtes Domestiklængen (Fig. 27) og i Aarene omkring 1800 bar Navnet »Nyboder«[89] for i Dag at gaa under Navnet »den røde Længe« efter

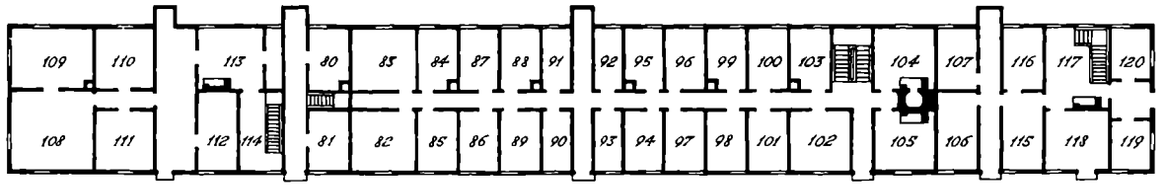

Fig. 29. Domestiklængen. Rekonstruktion med indtegnede Numre af Holger W. Schmidt, efter Lønborgs Plan 1728.

Murenes røde Berapning, der vistnok svarer til de oprindelige Forhold.

Domestiklængen blev til som en Nødhjælp, opført med primitive Midler i en Hast og var lige saa lidt som den lange Stald indarbejdet i det ældste Projekt til Fredensborg. Den havde sin egen Kontrakt[90], dateret 23. September 1722, og viser alene af den Grund, at den var en Efternøler.

Man lagde det nye Hus efter samme Retningslinier som Stalden, med hvilken det har mange Træk til fælles. De to Udflytterhuse blev placeret symmetrisk med Hensyn til Slottets Hovedakse, og var de end ikke lige lange, saa flugtede dog deres Sydgavle, og indtegnet paa en Grundplan skabte Domestiklængen en nydelig Balance i det samlede Anlæg. Men dette gjaldt dog kun paa Papiret. I Virkeligheden var det ganske anderledes. Stalden laa højt, Røde Længe gemte sig mod vest nede i et Hul og gjorde sig ikke meget bemærket.

Det nye Hus blev 125 Alen langt og 16 Alen bredt (det sidste Maal svarer til Stalden). Materialet var Bindingsværk med rødkalkede Tavl, og det røde Tegltag fik Helvalm i Gavlene. Paa den lange Østfaçade ud mod Køkkengaarden var der fem dobbelte, flammerede Døre og derover lige saa mange Kviste med Luger, desuden 22 Fag Vinduer. Da Krieger projekterede Huset, beregnede han ogsaa Plads til en lille Stald for Slotsforvalteren, vistnok beliggende ved Længens søndre Gavl; men den blev straks opgivet[91], og i Sydgavlen fik saa Johan Kremer sin Embedsbolig, og endnu i Dag har Slotsgartneren sine Stuer i denne Del af Røde Længe, omend de i 1753 ved Husets Udvidelse er flyttet et Stykke mod Syd[92].

I den modsatte Ende af Domestikhuset fik Menagerimesteren sine Stuer. Baade hans og Slotsforvalterens Lejlighed i Sydgavlen var adskilt fra den egentlige Domestiklænge med en Brandmur. Oprindelig var begge

Gavle uden Vinduer – Sydgavlen, fordi den dækkede for en Stald, og Nordgavlen, fordi den vendte mod en Del af den kongelige Have. Men da Stalden var opgivet og Slotsforvalteren havde faaet Rum her, blev der brudt et Par Vinduer i Sydgavlen, og det samme skete med Menagerimesterens Nordgavl, samtidig med, at der blev indsat en Dør med direkte Adgang for Stuernes Beboere til Slottets zoologiske Have, hvorved Schambach undgik at skulle løbe en Omvej, hver Gang han i Embeds Medfør skulde over til den store ottekantede Menageribygning (nedenfor S. 87), der blev bygget samtidig med Domestiklængen[93].

Mellem de to Embedsboliger laa den lange Stribe af Stuer beregnet paa Pager, Lakajer, Fyrbødere og alt hvad nævnes kan af underordnet Hofpersonale, samlet parvis paa hver Side af en Midterkorridor (Fig. 28), uden Komfort, uden Gardiner, med Murstensgulv[94] og kalkede Vægge, monotont som i en Kaserne. Dog var der nogle Afvigelser. Fire af Stuerne – hvilke vides ikke, maaske de fire største: Numrene 82, 83, 102 og 103 – fik et mere menneskeligt Anstrøg med Brystpanel, hollandske Døre, Bjælkeloft stafferet med røde Lister paa perlegraa Bund og Væggene betrukket med Sejldug, hvorpaa Slottets Maler Frederik Holm med Limfarve malede nogle Fantasilandskaber. Stuerne var beregnet paa fire Kammerjunkere[95], som maaske ogsaa har logeret her under Hoffets lange Ophold 1724, men som straks derefter synes at være overført til Ottekantens sydvestre Fløj. Om Naboskabet til Pagestuerne har været disse Kavalerer for livligt, er ikke godt at sige, men givet er det, at de ungdommelige Elementer blandt Røde Længes Beboere kunde knalde voldsomt med Dørene[96], saa Kalken raslede af Væggene. –

I den nordlige Ende af Midterkorridoren, lige syd for Menagerimesters Bolig, byggede Krieger en stor Bagerovn til Brug for Hofholdningen, skønt der var en Bagerovn i det store Køkken og et nyt Bagers yderligere blev indrettet i en af Pavillonerne i Forgaarden. Domestiklængens Ovn blev da næppe anvendt efter Bestemmelsen, men toges i Brug som »Laboratorium« for Slotskonditoren[97]. – Midterkorridoren blev krydset af fem Tværgange, alle med Døre ud mod Køkkengaarden; ved Enden af de fire var der udbygget Privéter, hvert med to Sæder.

Rumfordelingen i Domestiklængen stod i lange Tider uændret og kendes ganske godt fra en Del ældre Planer, først fra Lønborgs Grundplan af Slottet (som ikke egner sig til Reproduktion, men hvis Nummerering af Stuerne her er overført til Fig. 29) og fra Thuras Gengivelse i Danske Vitruvius. Da Christian VI i November 1731 omgikkes med Tankerne om at udvide Slottets Tjenerboliger, havde han ladet Krieger undersøge Muligheden af at forhøje Domestiklængen med endnu et Stokværk. Tanken blev ikke realiseret, men Kriegers Overslag og Udkast (Fig. 28) er bevaret[98]. Ved Hjælp af denne Tegning faar man et ganske godt Indtryk af Boligindretningen; man lægger særlig Mærke til Vindovnene, der er indbygget i Væggene, saa at een Ovn kunde give Varme til to Stuer. Saadan var Forholdene endnu i 1830'rne. Den paatænkte Ombygning lod Stuerne i underste Stokværk i Fred, lige med Undtagelse af Stuen Nr. 103, hvor en dobbeltløbet italiensk Trappe skulde anlægges. Ogsaa Façadens Bindingsværk i det underste Stokværk skulde vistnok være helt uændret, hvorved det bliver muligt at rekonstruere hele Husets Front mod Køkkengaarden. Desuden er Kriegers Tegning farvelagt og viser den rødlige Berapning af Tavlene, der langt senere gav Huset dets Navn, den røde Længe.

Slotsforvalterens Stald var som nys nævnt oprindelig tænkt indrettet ved hans Bolig. Nu blev den udflyttet. Johan Kremer fik sin Stald ved et af Rogaardshusene nede ved Skipperalléen, sammen med et Bryggers og Bagers. Hvorledes alt dette senere blev til Fuglefængerhuset og derefter til Lystejendommen »Zoar«, vil blive omtalt nedenfor i Forbindelse med Slotshaven.

Ved Domestiklængen er der endnu et Arbejde at omtale. Man anlagde foran Længens Front mod Køkkengaarden et Par Branddamme med stensatte Sider[99]. De er der endnu. Paa Dæmningen mellem Dammene byggede man Bolværker, flankeret af Kastanietræer langs den lille Allé, der længe – og ikke uden Grund – bar Navnet Pagegangen. Baade Træerne og Bolværket er aftegnet paa Lønborgs Prospekt (Fig. 17).

Domestiklængen fik som nylig nævnt mange Navne: Nyboder, Betjentboligen, Røde Længe er Betegnelser, vi flere Gange vil støde paa i det kommende. Skønt udvidet med adskillige Fag sydover i 1753 og stærkt forandret i det Indre, har den dog bevaret meget fra hin fjerne Tid, da Frederik IV's Slot blev bygget. Hvorledes den i 19. Aarhundrede blev en Slags Fattigstiftelse for pensionerede Bestillingsmænd ved Slottet, fortælles der mere om i dette Værks andet Bind, hvor der dog ogsaa som Modsætning hertil vil blive dvælet ved Aarene 1864 til 1876, da den gamle Længe rummede Frederik Paludan-Müllers og Fru Charites Digterbolig.

Allerede tidligt rakte Slottet sine Fangarme uden for sine egne Enemærker. Kroen og Iskulen hørte begge med til Slottets Verden; de var dog aldrig blevet udflyttet i egentlig Forstand, da man ikke havde tænkt at anbringe dem inden for Slotshegnet, men de førte dog en Slags Nybyggertilværelse ud paa Overdrevet.

Kroen og dens Genbo Rejsestalden (Fig. 30) laa paa begge Sider af Slotsgade, symmetrisk opbygget og placeret med Hensyn til Slottets nord–sydgaaende Hovedakse. Alene dette viser, at Komplekset skal opfattes som en Del af Fredensborg, og begge Husene blev da ogsaa opført efter Kriegers Anvisninger og efter den Model, han tidligere havde lanceret ved Gartner- og Stutmesterboligerne ved Frederiksborg. Kontrakten med Bygmesteren er dateret 7. Maj 1723, men allerede ved Slutningen af det foregaaende Aar var man i Gang. Ved Udløbet af 1723 var man paa det nærmeste færdig, dog manglede endnu lidt Snedkerarbejde[100], der maa formodes at være afleveret i Begyndelsen af 1724. Hvert af de to Huse var 11 Fag langt, af Bindingsværk – i hvert Fald i Gavlene, med en gennemgaaende Kvist paa tre Vinduesfag og med svær Halvvalm paa det røde, teglhængte Tag. Murene var gulkalkede ligesom paa de kort efter opførte smaa Huse i Slottets ydre Forgaard. Rejsestalden staar

Fig. 30. Store Kro omkring 1850. Farvelagt Tegning af P. Chr. Krøll i Nationalmuseets Arkiv.

endnu, men er skalmuret, og det indre er forlængst omdannet til Beboelse. Selve Kroen, der i Tidens Løb var udvidet til et firefløjet Anlæg, brændte 1908, afløstes derefter af en anden, beskeden Bygning, som atter 1936 veg for det nuværende mondæne Hotel »Store Kro«, der benytter Rejsestalden til Anneks.

Slottets Iskule var fra samme Tid. Krieger sluttede Kontrakt med Haandværkerne den 18. December 1723, og næste Aar var Bygningen færdig[101]. Den var ottekantet og dækket af en pyramideformet Straahætte. Den laa et Stykke bag ved Rejsestalden, beskyttet af høje Træer, paa Skrænten ned mod Langedam. Om denne Bygning, der var i Brug endnu i forrige Aarhundrede, og som først er fjernet i Begyndelsen af dette, er der faa og spredte Oplysninger. Her skal kun meddeles en af de ældste[102]. Den skyldes den flittige Rapportør Amtmand von Gram fra Frederiksborg. Han skrev den 18. Marts 1724, da Bygningen var ganske ny: »Is Kuulen ligger ganske uden for Slottets indhegning i det aldmindelige ofverdrifft, som ingen fred kand hafves paa taget som er decked med Rør, for de i ofverdrefved stedse gaaende bønderbæster og Quæg«. Er Oplysningen om Iskulen end noget mager, giver den dog et fortræffeligt Indtryk af Fredensborg Slots nærmeste Omgivelser i den ældste Tid.

IV

DE KONGELIGE GEMAKKER

Da Fredensborg ved Midten af 1720'rne var udbygget, lod Frederik IV sit nye Slot aftegne paa nogle Prospekter, der for største Delen endnu er bevaret. Det var Hans Christopher Lønborg, der begyndte det omfattende Arbejde 1728, men det blev to unge Ingeniørofficerer, Lauritz Thura og Holger Rosenkrantz, der fuldførte det 1729. Lønborgs Fugleperspektiv giver det bedst tænkelige Indtryk af Slottets Ydre. Men han har ogsaa lukket op for Slottets indre Løndomme. Paa et af Bladene er der gengivet et Snit gennem Kuplen og de tilstødende Gemakker (Fig. 31, 32), signeret H. C. Lønborg og H. von Rosenkrantz. Ved Hjælp af dette Snit faar vi Indblik i Boligindretningen, af Vægbetrækkene og af Stuernes Møblering. Det hjælper yderligere, at Malerne Frederik Holm og Elias Green til Partikulærkammeret indsendte meget detaljerede Regnskaber over deres Arbejde paa Fredensborg. Vi kan gaa fra Stue til Stue og notere os de forskellige Farvenuancer paa Panel, Dør- og Vinduesindfatninger, og Hoftapetsereren Urban Fribert følger Trop med mange Oplysninger om de Vægbetræk, han var i Gang med at ophænge i de kongelige Gemakker.

De egentlige Beboelsesrum var anbragt *en filade*, efter en Snor, langs Bygningens vestre og østre Flanke, Kongens mod vest, Kronprinsens mod øst. Mellem disse to Rækker af beboede Stuer laa Slottets tre Repræsentationsrum, først en Vagtstue, kaldet Gardesalen, mod syd, saa den høje, svale Kuppelsal og længst mod nord den langstrakte Spisesal, nu kaldet Havesalen, med fem Vinduesfag ud mod Slotshavens Parterre.

Beletagen var indrettet for fire Personer: Konge- og Kronprinseparret (skønt Kronprins Christian hverken var forlovet eller gift, da Slottet byggedes). Hver fik et Kabinet med tilstødende Audiens- eller Sovegemak, medens de parvis enedes om et mellemliggende Forgemak. Det var egentlig skrabet Maal, og mindre kunde det heller ikke godt være, naar Formerne skulde respekteres. Der var her kun Tale om et Sommerhus med Bibeholdelse af den mindst mulige Etikette.

Stuerne var udstyret, saadan som man maatte vente det af en fyrstelig Bolig fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede. Vægbetrækkene var diskret varieret efter Stuernes Formaal og Størrelse. De fire Kabinetter fik smalstribet Silkemors Betræk. I de fire Audiensrum var der Damask paa Væggene, mens de to Forgemakker havde vævede Billedtæpper, kaldet det »wienske Tapetseri« i de ældste Inventarielister. Brystpanelet skiftede Kulør fra Rum til Rum. Stod man ved den ene Ende af en Række Gemakker kunde man ane lidt af Farveskalaen fra hvidt, rødt, blaat og grønt kantet af Guldlister. Lofterne var tunge af megen Stuk i tætte og rige Formationer som Ramme om Heinrich Krocks Plafonder. De vægtige Marmorkaminer fra Gerckens Værksted indgik som faste Led i Stuernes Arkitektur med Stukdekorationer, der foroven var arbejdet ind i Loftets Mønstre. Det var en overvejende traditionel Boligindretning, uden al for megen Luksus. Kun Stuklofterne stod paa Højde med de ypperste i Samtiden, det øvrige var mere diskret. Og det er karakteristisk, at Gemakkerne havde Plankegulve, ikke Parket. Det var først under Christian VI, at Fredensborg fik et Par Stuer med Parketgulve, der i øvrigt eksisterer endnu, og som længe var de eneste af den Slags.

Det hørte med til Sommerslottets Atmosfære, at det skulde aabne sig ud mod Naturen. De kongelige Herskaber kunde gennem Glasdøre med foranliggende Fritrapper af Bremersten træde ud paa Terrassen og fortsætte videre ud i Haven. Tænker man paa det 100 Aar ældre Frederiksborg, hvor ethvert Besøg i det frie maatte formidles ved snævre Vindeltrapper forbundet med lange Vandringer over Broer og Gaarde, har man Udviklingen i en Nøddeskal.

De tre Glasdøre paa Fredensborg var rundelig fordelt mellem Beboerne. Paa Kongesiden var et Vindue i Kongens Audiensgemak omdannet til Havedør med to Fløje. Kronprinsen havde en tilsvarende i sit Audiensgemak. Og i Havesalens fem Vinduesfag var det midterste optaget af Fløjdøre ud til Parterret. Hvormeget disse Døre har været anvendt efter Bestemmelsen, kan dog ikke uden videre erkendes. De var i alle Tilfælde indbyrdes vidt forskellige. Fra Kronprinsens Stuer var Udsigten over Ridebanen til den østre Del af Parken ikke den mest indbydende; Gæster i Slotshaven har alle Tider haft Tilbøjelighed til at søge andre Steder hen end netop her. Efter Opførelsen af Kirkefløjen med Løngangen fra Kronprinsens Forgemak 1725 var Stuerne i denne østre Flanke trykket af de nære Bygningers Masse, og Udsynet var yderligere beskaaret. Stod man i Havesalens Glasdør, var Udsynet et ganske andet og næsten overvældende. Over det halvrunde Parterre med stramt leddelte Busketter og Blomsterbroderier kunde man lade Blikket flygte gen-

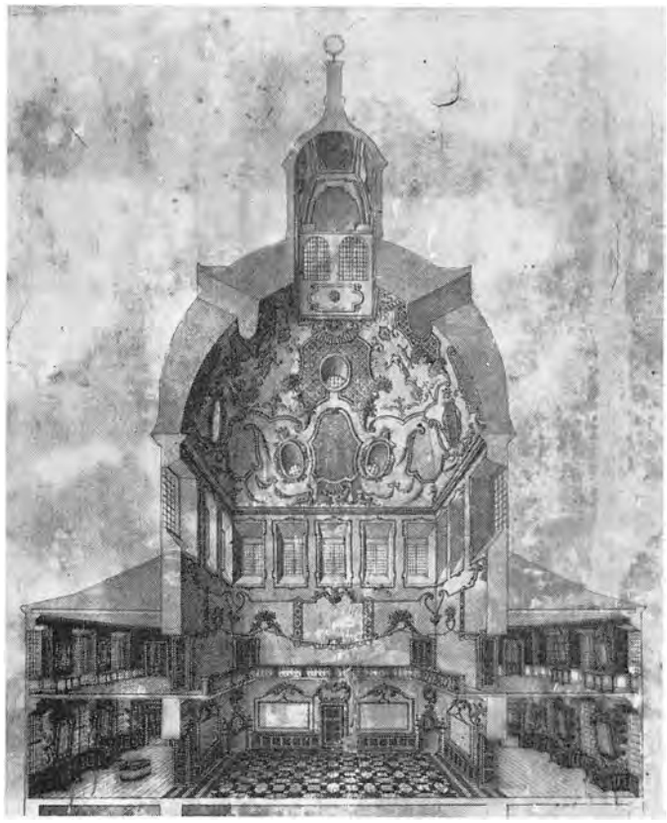

Fig. 31. Fredensborg. Perspektivisk Snit 1728 af H. C. Lønborg og Holger Rosenkrantz. Farvelagt Tegning paa Fredensborg Slot.

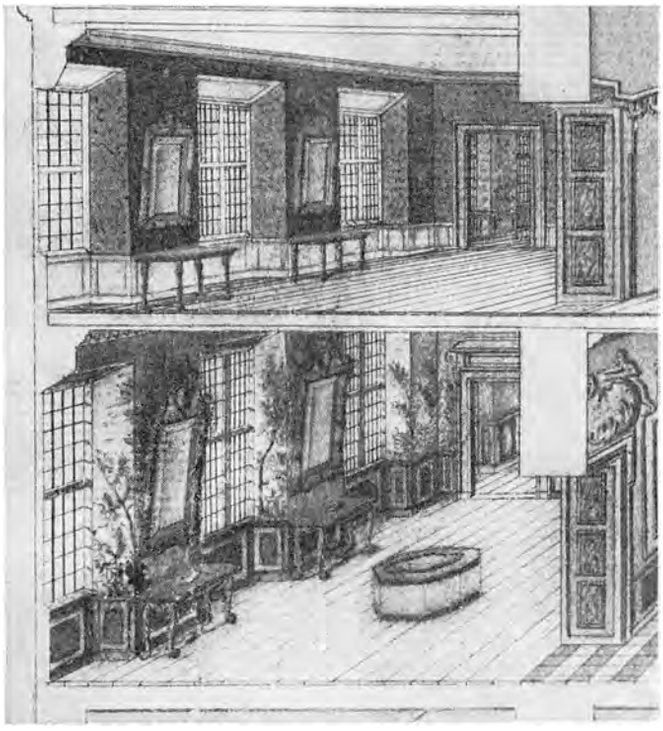

Fig. 32. Udsnit af Fig. 31. Forneden: det store vestre Forgemak med Gobeliner, *trumeaux* og Konsolborde, i Midten Eremitagebordet. Foroven det tilsvarende Gemak i Mezzaninen.

nem de syv Alleers snorlige Perspektiver mod fjerne Landskaber, en storladen Havearkitektur, hvis maalbevidste Alvor næsten var knugende, og som mindre indbød til Promenade end til stille Meditation paa dette Sted, der var den geometriske Figurs Brændpunkt.

Helt anderledes var det med Kongens egne Stuer ved Vestsiden, hvor Udsigten bød paa de muntreste Aspekter. Naturen her var »lystig«, som man i Barok-tiden sagde, naar man tænkte paa Skov og Sø, Jagt og Sejlads, og lystigt i vor Tids Forstand har der været, naar man fra Stuerne saa ud over Terrasserne, der i Afsæt faldt ned mod den aabne Menagerihave med alle dens zoologiske Mærkværdigheder som Bjørne, Ulve, ostindisk Vildt, Duer og Kanariefugle. Der er naturligvis ingen Efterretning om, hvor ofte Frederik IV lukkede op for sin Havedør for at nyde Udsynet. Men det behøves heller ikke. Stuernes Skæbne og videre Udformning i 1720'rne taler deres tydelige Sprog, fordi Slottet i denne Tid næsten har Tilbøjelighed til at spadsere mod vest. Ved Dronningens Lejlighed blev der først indrettet et større, solrigt Hjørnegemak, nævnt nedenfor som »det blaa Gemak«, og kort derefter byggede man videre mod vest den nye Altan ud over Terrassen. Kongens Havedør var ikke længere nok. I Christian VI's første Regeringsaar blev en ny brudt igennem Muren i det trefags Forgemak, hvor Eremitagen stod. Her kunde Majestæterne, naar de indtog deres Maaltider privat, gennem de aabne Havedøre nyde Naturen derude. Stuerne her aander og lever og sender deres Fangarme ud mod alle Herlighederne.

Som en mærkelig Kontrast hertil stod Kronprinsens Stuer meget mere i Skygge. De nævnes næsten aldrig, de ændres heller ikke, og det er i det hele taget temmelig sikkert, at Kronprinseparret kun kom sjældent paa Fredensborg, mest i officielle Anledninger. Spændingen mellem den regerende og vordende Konge, og endnu mere mellem Dronning Anna Sophie og Kronprinsesse Sophie Magdalene, anes svagt herigennem. Endnu i Frederik IV's Levetid tog hans Datter af første Ægteskab, Prinsesse Charlotte Amalie, en Del af Kronprinsens Stuer i Besiddelse, og Tronfølgeren synes dermed at være afskrevet som Gæst paa Fredensborg.

BELETAGEN

Frederik IV's Slot maatte betale en høj Pris for sin Yndest. Tre Generationer i 18. Aarhundrede erklærede det sin Kærlighed ud fra den uforgribelige Opfattelse, at vel var her dejligt, men der kunde blive bedre endnu. Saa byggede man om, udvidede med nye Fløje, flyttede Skillerum og moderniserede Stuerne.

Der var i 1720'rne beregnet 10 Stuer for Herskaberne og dertil de tre store Repræsentationsrum. Af disse 13 Rum staar nu kun seks tilbage, nemlig de tre store samt tre egentlige kongelige Gemakker: Dronningens og Kronprinsessens Sovegemak henholdsvis i vestre og østre Suite samt Kronprinsens Forgemak, ogsaa i østre Suite. Man kan som et syvende medregne Kronprinsessens Kabinet, fordi det har bevaret sine Dimensioner og sin hvide Marmorkamin, men det har siden 1754 været reduceret til en mørk Korridor, og det har mistet baade Stukloft og Plafond (Fig. 33 nr. 7, 13, 14 og 15).

Ogsaa disse seks Rum undergik store Ændringer i Tidens Løb. Panel og Døre har skiftet Farve fra broget Staffering og Marmorering til hvid Lak, og Vægbetrækket er udskiftet. Havesalen blev nymonteret 1750,

men har dog bevaret væsentlige Træk fra den ældste Tid. Kun to af Rummene har kunnet trodse de skiftende Modeluner og indregistrerer et Minimum af Ændringer, nemlig Gardesalen og Kuppelsalen.

Gardesalen (Fig. 33 Nr. 1), Slottets Vestibule, maaler 14 × 16 Alen. Den maatte i sin Egenskab af Forhal blot være et neutralt Rum, der ledte den Besøgende enten til Trapperne, der var placeret mod øst og vest, eller til Kuppelsalen mod nord. Bohavet var sparsomt[1], kun et Par lave Bænke til Vagten. Farverne var kølige: hvidkalkede Vægge, graa Kalkstensfliser[2] paa Gulvet, perlefarvet Træværk. Kransgesimsen er et Stukarbejde af Antonio Auzoni[3], en spinkel Frise af Akantus uden den pragtfulde Tyngde, der kendetegner de andre Rum. Fra den ældste Tid stammer ogsaa en Stukkvadratur i Loftets Midte; der er ingen og har vel aldrig været tænkt paa nogen Plafond. De eneste Ændringer, der kan anføres, er Gulvet, som nu (siden 1890) er lagt i Parket, og Væggene, som 1767 af Stukkatøren Giulio Guione[4] blev opdelt i Felter med Profilrammer og Agraffer. Som eneste Belysning har 1728-Inventariet noteret et Par Bliklampetter.

I *Kuppelsalen* (Fig 35) – *saletto* – samledes de synlige Minder om Fredensborgs italienske Afstamning. Hvad der i Kongens Erindring var tilbage af Rejseindtrykkene, og vel navnlig af den store Sal i Modenas Slot, var her omsat paa dansk Grund af Folk, der næppe har kendt Bygherrens Forudsætninger. Men man glemmer dog ikke, at der maa have lydt italiensk, medens Kuppelsalen i 1720'rne fyldtes af høje Stilladser. Carlo Enrico Brenno var Italiener. Pelli var det ogsaa. Naar Krieger en Gang kunde skrive, at kort før Indvielsen var »Italieneren« travlt beskæftiget med at lægge Fliserne til Rette i *saletto*, var det for en Gangs Skyld ikke Brenno, men Pelli, der mindedes ved sit Fødeland. Det er næsten symbolsk, at Kuppelsalens Murmester var en *maestro Marcantonio*.

Der var ogsaa andet, der mindede om Italien. De fire store Marmorportaler (Fig. 37), en i Midten af hver Væg, med muntre *putti* siddende paa den øvre Gesims og støttende sig til en barok Cartouche, er italienske. Det samme gælder de fire Hjørnekaminer, hvis kontrastrige Polykromi med sorte, graa, hvidgraa og helt hvide Stensorter, er af italiensk Marmor og udført af italienske Billedhuggere. Gercken[5] fik Penge for at stille disse Marmorværker op, og Sturmberg maatte ved en af Portalerne redde en *putto*, der havde faaet Arm og Ben spoleret[6]. Men hverken disse to eller nogen anden Billedhugger har faaet Penge for selve Udførelsen.

Thura har i Danske Vitruvius meddelt, at de fire Portaler var en Gave fra Hertug Gian Gastone af Toscana[7]. Usandsynligt lyder det ikke, eftersom der synes at have bestaaet et Venskabsforhold mellem Frederik IV og Fyrsten (der dengang var Prins og først blev Hertug 1723)[8]; men andet kunde tyde paa, at Thura har blandet forskellige Ting sammen. I Kongens Skrivekalender fra 1709 har han noteret, at han i Venezia har købt en Marmorkamin og fire Dørindfatninger af Marmor[9]. Kaminen, der udtrykkelig nævnes i Ental, kan altsaa ikke have noget at gøre med Fredensborgs Kuppelsal; vi skal da ogsaa senere genfinde den i et andet af Slottets Lokaler, ligesom det ser ud til, at dens Rester opbevares i Kælderen. De fire Dørindfatninger af Marmor derimod er vel netop dem, der endnu pryder Fredensborgs Kuppelsal? Og i saa Fald er der ikke Tale om en Afskedsgave i Firenze. Derimod kan det meget vel tænkes, at Gian Gastone har skænket den danske Konge de fire Marmorkaminer, og at Thura, da han som ung 1728 havde sin Gang paa Slottet, har hørt noget derom.

Ogsaa Kuppelsalens Marmorgulv hørte med til de Byggeklodser, som Krieger fik udleveret af sin Bygherre. De stammede fra Rosenborg[10] og blev tilpasset af Gercken, medens det som nævnt var Pellis Opgave at lægge dem i det stjerneformede sort-hvide Mønster, som endnu er bevaret.

Træværket var broget marmoreret. Brystpanelet langs Væggene og et tilsvarende Panel i de dybe Dørnicher – Kuppelmurene var jo meget tykke – blev holdt i flammende Skatteringer med grønne Fyldinger og røde Rabatter indfattet af en Guldliste[11]. Galleriets Balustre var ikke som nu hvidmalede, men holdt i rødhvid Marmorering, og de 20 højtsiddende Vinduer havde røde Rammer. Væggene var vistnok hvidkalkede – saadan var de i det mindste i senere Tider, medens Kuppelhvælvets Stukværk var stafferet i røde og blaa Toner[12]. Det er Baroktidens brogede og lidt grelle Farveglæde, der her kom til Orde i Gulv, Kaminer, Portaler og Hvælv.

Rummets Stukværk (Fig. 36) var den Dekoration, der sidst blev lagt tilrette. Man havde først rejst den raa Skabelon og derefter skønnet, at Kuppelsalen blev for mørk; da blev Lanternen sat op og de 12 Lynetter blev brudt gennem Kuplens Vanger, og før kunde Brenno ikke komme i Gang. Paa Kransgesimsen modellerede han hvilende Genier, symboliserende Jagten og de landlige Glæder. Derover snor sig bredt svungne Baand, udløst i Volutter og samlende sig i lukkede Felter med kvadreret Rudemønster i Bunden, alt med Rødder i italiensk Senbarok, maaske (efter Bredo L. Grandjeans Opfattelse) med Mindelser om Daniel Marots Ornamentik. Væggene neden under Kransgesimsen var der endnu ikke taget Bestemmelse om; de maatte vente, til Kuppelhvælvet var færdigt og blev udført efter en særlig Kontrakt. Forneden under Galleriet, hvor Fladerne er midtdelt af Marmorportalerne, har Brenno dannet otte Stukrammer, beregnet paa Malerier, der først under Frederik V blev indsat. Foroven, over Galleriet, hvor Vægfladernes Tomhed maa have været himmelraabende, maatte Brenno skabe Liv ved langstrakte Baandornamenter i Regencetidens Stil, samlet om fire store Rammer, der først under Dronning Juliane Marie fik de Malerier, de ventede paa.

Stukkaturerne er utvivlsomt udført efter Brennos egen Tegning. Kriegers Andel i Udsmykningen af Fredensborgs store Festsal synes saaledes stærkt beskaaret. Men det var ham, der formede Skallen om det hele, et fast og sikkert opbygget Rum.

Som Slottets Festsal maatte *il saletto* staa tom for Møbler. Inventarierne nævner nu og da Stole og Borde, men det kan være Tilfældigheder, et Levn fra det sidste

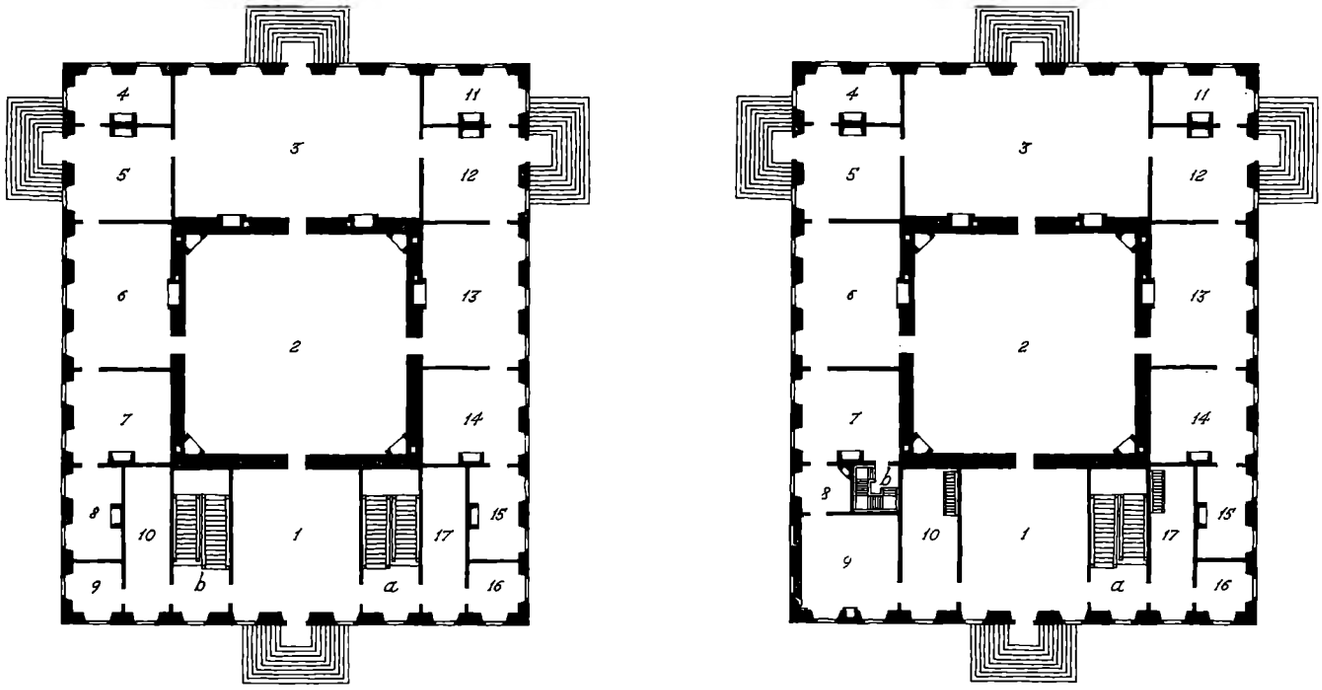

Fig. 33. Fredensborg. Planer af Beletagen i 1720'rne med indtegnede Numre ved Holger W. Schmidt. a (til venstre). Den oprindelige Plan fra 1720. b (til højre). Beletagen efter Indrettelsen af det blaa Gemak Nr. 9, 1725. 1:500.

Taffel. Skulde Salen bruges til Festmaaltider, maatte Bohavet bringes hertil andetsteds fra. Ogsaa Belysningen. Man kan gætte paa, at der var Sølvstager paa Bordet, og at Drabanter har staaet med Fakler; men intet derom kan eftergaaes i Kilderne. Hvordan det ellers, uden for de festlige Anledninger, har forholdt sig med Kuppelsalens Oplysning, kan kun Inventarierne fortælle om. Der nævnes nogle faa Lysearme[13] paa Galleriet – det er alt, og de har kun været Nødbelysning for de Gæster, der over Balkonen søgte han til deres Værelser. Det øvrige Rum har henligget i Gravkældermørke.

Inventarierne nævner tillige, at der i Kuppelsalen var fire Malerier med sorte og forgyldte Trærammer. Paa Lønborgs Snit (Fig. 31) vises de over Kaminerne. De nævnes paa dette Sted endnu i 1755–Inventariet, men er senere forsvundet.

Kuppelhvælvingens farvede Stukværk, der ogsaa anes paa Lønborgs Snit, fik næppe lang Levetid. I et Regnskab fra Christian VI's Tid, da man ombyggede det øvre Stokværk af Slottet, blev Stukkaturerne hvidtede og stod saadan i godt et Aarhundrede. Den nuværende lyseblaa Limfarve paa Væggene synes at stamme fra 1860.

Havesalen (Fig. 33 Nr. 3), hvis Rokokoudstyr stammer fra 1750, var i sin oprindelige Skikkelse mere nøgtern[14]. Den virkede ved sin Størrelse, 26 × 16 Alen, mod en Loftshøjde paa kun 7½ Alen. Vinduesvæggen var helt foret med Panelfyldinger fra Gulv til Loft. Paa de andre Vægge var der Brystpanel under Gyldenlæderstapet. De tre Døre, anbragt midt paa Væggene, dels ind til Kongens Stuer, dels til Kronprinsens, og mod syd til Kuppelsalen, er alle ændret 1750; formentlig har de oprindelig haft en forkrøbbet Gericht med Konsoller under en svær Arkitrav med svajet Krone. Panelværket var holdt i lakgrønt med karmoisinrøde Fyldinger. Dørene var marmorerede. Gyldenlæderet var »med Fugle paa«. Paa den sydlige Væg findes Gerckens to Kaminer (Fig. 94) af sort Marmor med Ovalspejle[15] indfattede i den buede Overdel. Det turde være overflødigt at fortælle, at Kaminerne røg, det gjorde alle Slottets Kaminer. I September 1723 maatte man hvidte Havesalens Loft paa ny efter det første Aars bitre Erfaringer med den daarlige Træk i Skorstenene[16]. Rummets fornemste Smykke var Brennos Stukloft, der over en hvælvet Hulkehl med tætrillet Rudemønster, viste en Loftsflade, leddelt i forkrøbbede Felter med klassiske Guder i Hjørnerne (Fig. 44), og dannende en Ramme om Krocks Plafond med de olympiske Guders Forsamling (Fig. 224 f.).

Fig. 34. Fredensborg. Gardesalen. J. S. fot. 1967.

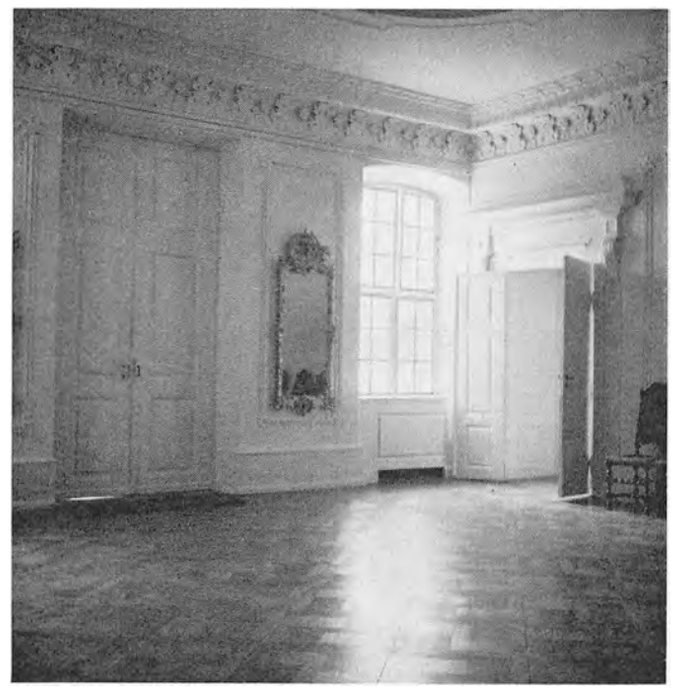

Ved Siden af Billedhuggere og Stukkatører som Sturmberg, Brenno og Gercken blev det Sønderjyden Heinrich Krock fra Flensborg, der kom til at medvirke ved Fredensborgs kunstneriske Udsmykning gennem sine Loftsmalerier og Altertavlen i Kirken. Han fik 12. April 1723 Bestilling paa 11 Loftsmalerier[17], som han maaske allerede i Forvejen var begyndt paa, men som i alle Tilfælde først blev leveret paa Stedet i Løbet af 1723 og 1724, altsaa længe efter Indvielsen. Den 30. November 1723 kunde Krock meddele, at de fem var afsendt, og at han arbejdede paa de øvrige[18]. Naar et Loftsmaleri skulde opsættes, maatte der paa ny bygges Stilladser[19], en omstændelig Proces, der vel kan forklare, at Kongefamilien ikke lige straks tog Slottet i Besiddelse. Krock fik den tredje og sidste Termin[20] udbetalt 20. Marts 1724, og da har hans Værk sagtens ogsaa været færdigt, omend der straks derefter blev gjort en Forandring med Dronningens Kabinet ved Indrettelsen af det nye blaa Gemak i Slottets Sydvesthjørne (nedenfor S. 58). Af de 11 Plafonds er nu de syv bevaret, og af disse sidder de fire paa deres oprindelige Plads, deriblandt »Gudernes Forsamling« i Havesalen (Fig. 224).

Heinrich Krock var Datidens mest yndede Dekorationsmaler, næppe nogen stor original Kunstner og tillige saa efterspurgt, at hans enorme Produktion nærmest kan lignes ved en Fabriksvirksomhed, men han havde dog uomtvistelige Evner. Han havde lært Form i Italien og kunde tumle virtuost med Menneskeskikkelser. I hans Fredensborgbilleder er Emnerne saa beslægtede og Udførelsen saa ensartet, at man ofte glemmer at fæste sig ved Detaljen. Det er altid de samme Skyer og de samme olympiske Guder, der møder en i Gemakkerne. Men det var næppe heller Meningen, at Billedet skulde fungere som Blikfang. Plafonderne var ligesom Panel, Betræk og Stukloft et Led i den samlede Dekoration af Rummet, og her var Krock den egentlige Mester, hvis Værk gled lydefrit ind i Helheden. At Havesalens mægtige Plafond tynger Rummet mere end godt er, skyldes nok mest den lave Loftshøjde og Skylden derfor falder mere paa Arkitekten end paa Maleren.

Om Havesalens Møblering er Efterretningerne sparsomme. Den var beregnet til at være Spisesal og havde derfor et ovalt Taffelbord samt 24 højryggede Stole, betrukket med rødt Plyds; 12 af dem var 1728 overført til Kirken. Der var hvide Kattunsgardiner for Vinduerne, og paa de fire Vinduespiller hang der store Spejle i Glasrammer. De ældste Inventarier nævner tillige fire Malerier – med den magre Tilføjelse, at de var firkantede i Guldrammer. Belysningen udgjordes af seks Lampetter.

I disse tre Rum, Gardesalen, Kuppelsalen og Havesalen, var Bohavet indskrænket til det mindst mulige. Det bar ikke ikke Præg af Dagligdagens Slid. Anderledes var det i de egentlige Beboelsesrum. Her levede man; der blev baade arbejdet og sovet i disse Stuer, og Udstyret fik sit Præg deraf.

Kongens Kabinet (Fig. 33 Nr. 4) laa i Slottets Nordvesthjørne med to Vinduer ud mod Parterret og eet mod Menagerihaven i vest, et lille Rum paa 6×11 Alen, og præget af at være Kongens Arbejdsværelse. Som Hjørnegemak har det nok haft Panelbeklædning paa de to Ydervægge – Oplysninger derom savnes dog. Karmene i de dybe Vinduesnicher var marmorerede, medens Brystpanelet havde blaa Rabatter og røde Fyldinger. Væggene over Panelet var betrukket med smalstribet blaat, gult og hvidt Silkemor, der paa Sydvæggen blev afbrudt af den fremspringende Skorsten med den hvide Marmorkamin, paa hvis Hylde der stod et Maleri af Krock, Dommedag, som faa Aar senere blev indsat i Slotskirkens Altertavle[21]. Der var tre højryggede Stole med samme Betræk som Væggene. To Skrivechatoller, det ene af indlagt Træ, det andet med Opsats og Spejlglas, vidnede sammen med et Blækhorn af Stentøj og den obligate Sandbøsse om, at vi her befinder os i den enevældige (og saare flittige) Konges Arbejdsrum. Hertil var det ogsaa velegnet: modsat de andre Stuer havde Kabinettet kun een Dør, hvis Udseende ikke mere kendes, da Rummet ved Forandringen 1754–55 blev slaaet sammen med dets Nabo mod syd og blev Slottets store Audiensgemak, men som sikkert har haft samme Gericht, der endnu findes i andre af Frederik IV's Stuer. Som Vindueskarmene var ogsaa Dørens Gerichter og Fløje marmorerede af Elias Green i Aaret 1722. At den stille Stue ogsaa kunde bruges til andet end Arbejde, ses af det øvrige Bohave: 24 Par Thekopper, et lakeret Thebord, tre store Porcelænskrukker, to lange Krukker med smalle Halse og et Repeterur, der ogsaa kaldes »eine Spiel Uhr«[22], og som saaledes har kunnet drysse spinkle Toner ud i Rummet. Lyset fra Vinduerne dæmpedes af hvide Kattunsgardiner, og paa Pillen mellem de to Nordvinduer var der et Spejl i Glasramme. Stukloftet, der var udført af Sturmberg, kendes ikke mere, men Krocks Plafond er maaske bevaret i et af de nye Kabinetter, der indrettedes i Udløberfløjene fra 1754; der kan være Tale om en Flora eller en Venus – i saa Fald kan den findes igen. Man kender Emnerne for Krocks Loftsmalerier, men ikke altid deres Placering[23].

Møbleringen af denne Stue og de øvrige i Kongens Suite kan næppe med Sikkerhed bestemmes. Inventarierne fra 1724, 1728 og 1745 refererer næsten overensstemmende, hvad Stuen indeholdt, men de kan ikke have været udtømmende. Det var Slotsforvalterens Pligt at kontrollere og revidere Slottets Inventargenstande, men ikke de Ting, de kongelige Herskaber selv medbragte. Der nævnes saaledes forbløffende faa Sengesteder i Kongefamiliens Gemakker, og Aarsagen er utvivlsomt den, at Sengene med Tilbehør transporteredes fra Slot til Slot, alt eftersom Residensen blev forandret. I Frederik IV's Kabinet bliver der noteret en Natstol. Den forudsætter Tilstedeværelsen af et Sengested, som man imidlertid forgæves eftersøger. Rimeligvis er det gaaet paa samme Maade med adskillige andre smaa, fornødne Ting, som Kongeparret har taget med sig paa Rejsen til Fredensborg, og som har skabt en hjemlig Atmosfære i Stuerne. Men de nævnes aldrig. Der kan derfor have været andre Stole og Borde, som blot er os ukendte, for ikke at tale om Billeder, der havde en Tilbøjelighed for at flakke om fra Slot til Slot. Efter at Krocks Dommedagsbillede var flyttet til

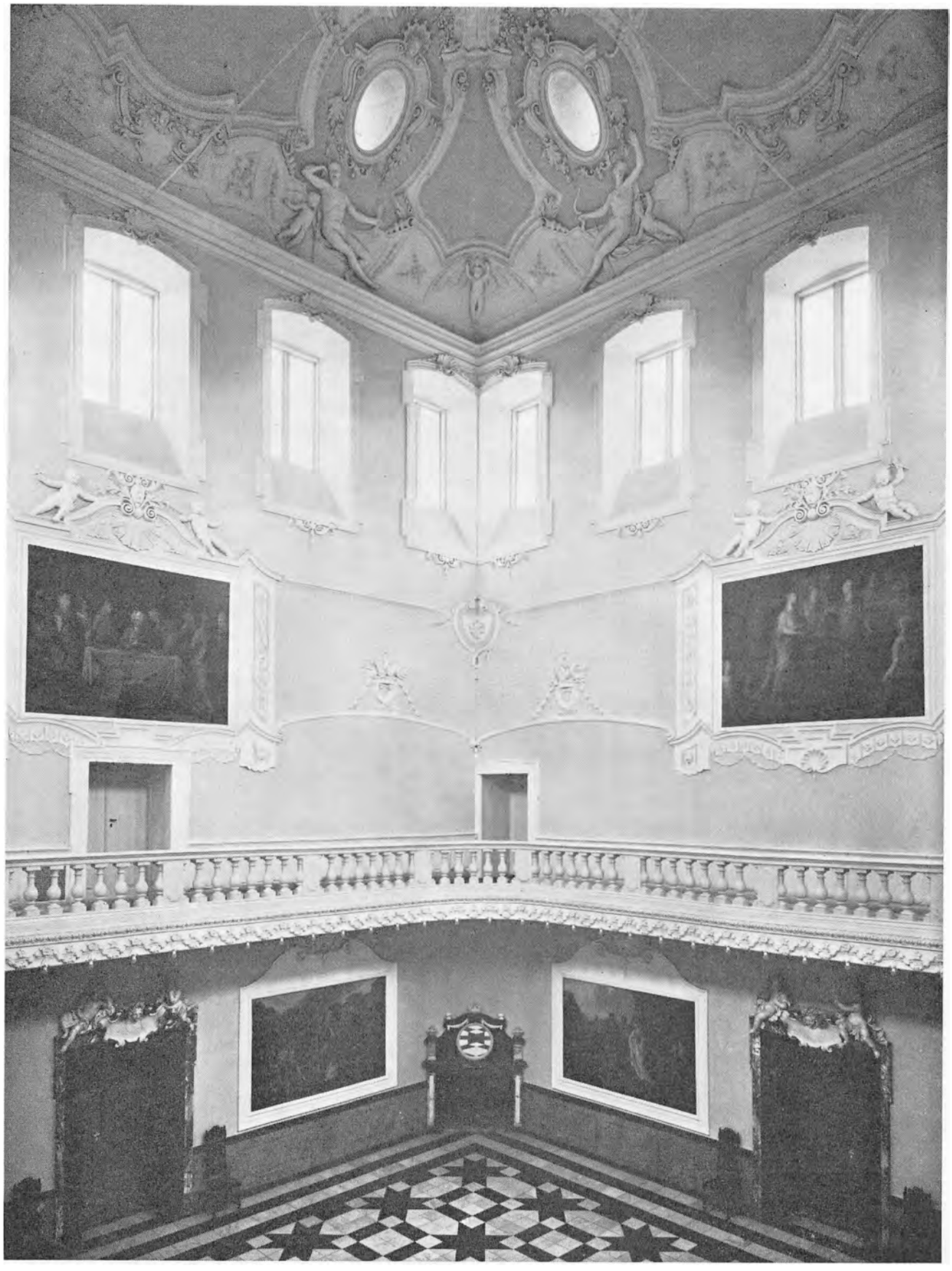

Fig. 35. Fredensborg. Kuppelsalen. Lennart Larsen fot. 1950.

Kirken, nævnes der ingen Malerier i Kongens Kabinet, før det i Christian VI's Tid blev fyldt med andre, f. Eks. Portrætter af Kejser Karl VI og Gemalinde, et Blomster- og et Genrebillede. Heller ikke Belysningen er nogetsteds omtalt. Lysekroner i Loftet var umuliggjort af Plafondens Tilstedeværelse, og Lampetter fandtes aabenbart ikke. Kongens Arbejdsrum har da nok været oplyst af Stager.

Det næste Rum var *Kongens Audiensgemak* (Nr. 5), en tofags Stue mod vest. Det ene Vindue var dog fra første Færd omdannet til en Havedør med Glasruder, saadan som Frederik IV under sin sidste Udenlandsrejse havde set det i Charlottenburg Slot og noteret Fænomenet i sin Skrivekalender som noget efterlignelsesværdigt. Paa den modsatte Væg var Døren ind til den store Spisesal. Marmorkaminen stod ved Nordvæggen. De to Kortvægge havde ogsaa Døre, henholdsvis til Kabinettet mod nord og Forgemakket mod syd. Panelet var anstrøget lakgrønt og zinnoberrødt, d.v.s. grønne Rabatter og røde Fyldinger, med Guldlister. Karmene var marmoreret af Elias Green. Væggene var betrukket med grønt Damask, og samme Betræk havde Stuens seks guldgalonerede Stole. Da der yderligere omtales et rundt Bord, har Gemakket nok tillige været anvendt som Conseillestue. Stukloftet af Sturmberg blev ødelagt ved Omdannelsen 1754, men Plafonden »Vinhøsten« genopstod i det nye saakaldte grønne Retiradegemak, som i 1750'erne dannedes ved Opdelingen af det store Forgemak. Af Rummets øvrige Bohave fra den ældste Tid skal anføres, at der 1724 paa Væggene hang 14 Billeder af »Søslagene«, altsaa vel Minder fra den store nordiske Krig; de 12 af disse kom kort efter til København og erstattedes af 10 Landkort, udført af A. E. Willars[24]. Da Billeder paa Væggene ellers nævnes sjældent i det ældste Fredensborg, maa der være knyttet særlige Minder til denne Dekoration, der vel har været Souvenirs fra Krigen og Afbildninger af Steder, som Kongen specielt var interesseret i. Rummets Hovedattraktion var dog et Portrætmaleri over Kaminen, Dronning Anna Sophie i fuld Figur. Man veed, at Billedet blev ført hertil af otte Soldater den 12. Oktober 1722 (Dagen efter Indvielsen)[25], og at det fjernedes herfra under Christian VI. Der eksisterer nu kun faa Billeder af Dronningen i fuld Figur, medens der er adskillige Bryst- og Knæstykker. Saafremt Portrættet fra Kongens Audiensgemak ikke er gaaet tabt, kan der være skellig Aarsag til at gætte paa Rosenholmbilledet (Fig. 38), der maa være fra Begyndelsen af 1720'rne, og som gengiver Dronningen anbragt i fri Arkitektur med behørige Draperier og i Baggrunden et lille Udsnit af det nybyggede Fredensborg Slot[26]. Det er denne lille Tilsætning paa Billedet, der kunde forlede en til at tro, at Rosenholmbilledet er identisk med det, der oprindelig hang paa Fredensborg.

Audiensgemakket havde andre Inventargenstande, der turde røbe lidt mere Elegance, end man træffer i de øvrige Rum. Et Skrivechatol af indlagt Valnøddetræ og 12 Skuffer nævnes baade 1724 og 1745 og har vel været et fint Stykke Snedkerarbejde. Men mere direkte siges det om Pillespejlet, at det var »u-overmaade skiønt i Glasramme«. Desuden oplystes Stuen af seks

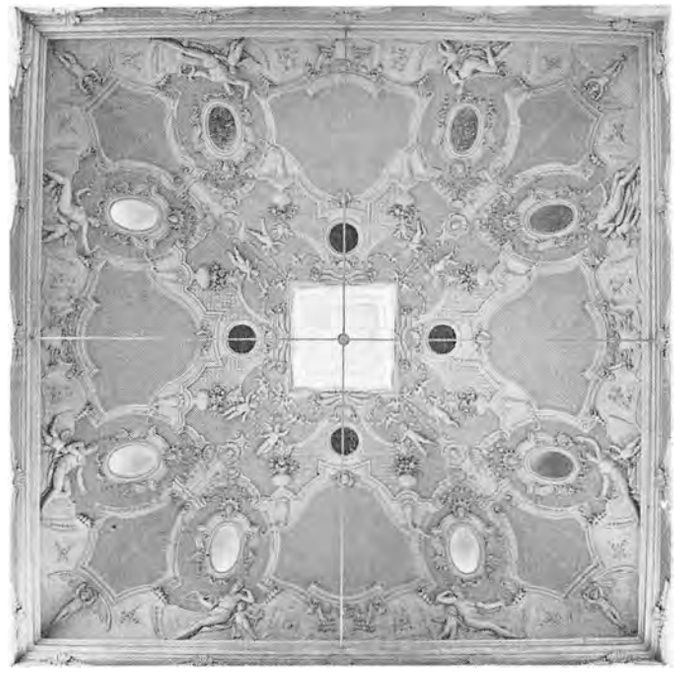

Fig. 36 a. Kuppelsalens Stukloft. Billedet viser den store Akkuratesse, hvormed Bygningsarbejdet er udført. Krydsankeret (opsat 1860) skærer i Centrum under Lanternens Toppunkt, og Fotografiapparatet er placeret paa den midterste Gulvflise. Lennart Larsen fot. 1968.

Fig. 36 b. Udsnit af Carlo Enrico Brennos Stukloft i Kuppelsalen. Lennart Larsen fot. 1968.

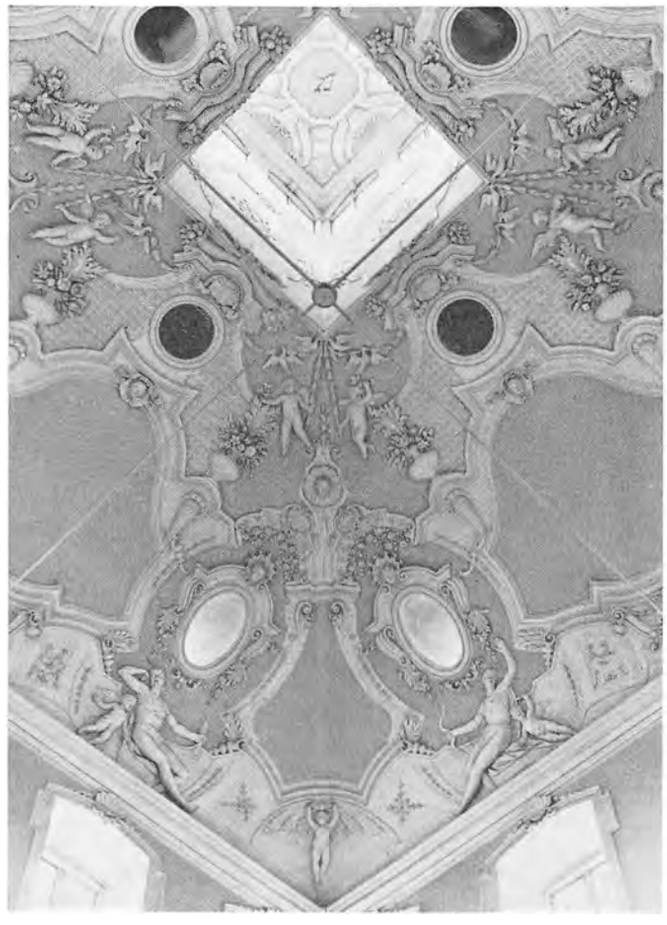

Sølvlampetter med Kongens Navn og Krone; de kom 1728 til Københavns Slot.

I Christian VI's Tid kom alle Slagbillederne tilbage, og Stuen fik andre Rariteter, der vel skyldes den nye Kongens særlige Smag. Der tales om fire smaa Alabastbilleder og en udstoppet And over Døren til det store Spisegemak, ligesom Tilstedeværelsen af en Natstol viser, at der ogsaa maa have været en Seng.

I Christopher Lønborgs perspektivisk tegnede Snit gennem Slottet har han aabnet for de fire Forgemakker (Fig. 32), de to i *piano nobile* og de to i Mezzaninen. Han lader i det store *vestre Forgemak* (Nr. 6) Blikket glide hen over Vinduesvæggen med de tre Nicher, man ser Brystpanelet, det meste af Dørindfatningen mod nord og faar tillige et Glimt af Audiensgemakket gennem den aabne Dør. Billedet viser de to Vinduespiller med Konsolborde, der havde krumme Ben og Løvefødder, og derover de to store Spejle med rigt flossede Glasrammer. Paa Midten af Plankegulvet staar det 1724 tilkomne Eremitagebord. Væggene er betrukket med det, som de ældste Inventarier kalder »virkede Tapeter«, d.v.s. Gobeliner med landskabelige Motiver, der af Lønborg gengives med store Træformationer, og som ogsaa er knækket ud i Vinduesnicherne. Derimod kan man ikke se den østre Langvæg, hvor der stod en Kamin, hvis Skorsten var indbygget i den tykke Mur ind mod Kuppelsalen, og som derfor ikke havde det store murede Fremspring over Kaminhylden. Denne østre Væg havde saaledes hele sin lange Flade dækket af Billedtæppet, der først blev afbrudt ved Døren ind mod *saletto*.

Stuen, der i de to ældste Inventarier kaldtes Dronningens Forgemak, men som i Virkeligheden var fælles for Kongen og Dronningen, maalte i sin oprindelige Skikkelse 11 × 14 Alen. Elias Green havde stafferet Brystpanelet med grønne Rabatter og udhævede højrøde Figurer paa de (vistnok) perlegraa Fyldinger, medens Døre og Vindueskarme var marmorerede[27].

Paa den østre Væg havde Diderich Gercken oprindelig anbragt en af ham selv udført Marmorkamin, som kort før Slottets Indvielse blev flyttet op til det øvre Stokværk[28] og i Forgemakket erstattedes med en anden af broget italiensk Marmor, vistnok den samme som Frederik IV havde købt i Venezia 1709, og som nu staar i Brudstykker i Fredensborgs Skulpturkælder (Fig. 39). I Skrivekalenderen [29] har Kongen optegnet, at han baade bestilte de fire Portaler, der blev nævnt i *saletto* og en stor »marborn schorstein« under sit Ophold i Lagunestaden Februar 1709; han skriver ikke, at Ordren var placeret i det samme Værksted, men meget tyder paa det, eftersom Kaminens *putti* meget ligner deres Frænder over Portalerne i Kuppelsalen.

Det vestre Forgemak eksisterer ikke mere i sin oprindelige Skikkelse. Paa Frederik V's Tid blev det opdelt i to Rum, en smal etfags Stue ud for Døren til Kuppelsalen og nord derfor Kongens nye tofags Retiradegemak. Ændringen synes at være sket i Forbindelse med Slottets Ombygning 1754 og var i alle Tilfælde en Kendsgerning, da 1755-Inventariet blev optaget[30]. Da forsvandt ogsaa Sturmbergs Stukloft, medens den store Plafond, Parnasset, blev flyttet til Kon-

Fig. 37. Fredensborg. Italiensk Marmorportal i Kuppelsalen. Lennart Larsen fot. 1950.

Fig. 38. Dronning Anna Sophie. Portræt omkring 1722 paa Rosenholm. I Baggrunden ses det nybyggede Fredensborg med Alleen i Forgaarden. Portrættet var mulig oprindelig et Kaminmaleri i Kongens Audiensgemak, Fig. 33 Nr. 5.

gens nye Audiensgemak (den saakaldte »gule Stue«). Ogsaa Billedtæpperne blev taget ned, men deres senere Skæbne kendes ikke.

I de godt og vel 30 Aar, der blev Rummet beskaaret, før det blev delt op i mindre Enheder, var dets mærkeligste Attraktion et Eremitagebord paa Gulvfladens Midte. Det er tilkommet 1724, vistnok umiddelbart før Kongefamiliens første lange Ophold paa Fredensborg[31]. Der blev i Kælderhvælvet under Forgemakket brudt et rundt Hul, gennem hvilket Elevatoren – kaldet »Postillonen« – blev ført. Over Hullet anbragtes et rundt Bord, som i Midten havde en cirkelformet Udskæring, der korresponderede med Postillonen. Taffeldækkeren kunde da i Kælderen anrette Maaltidet paa en rund Sølvbakke, som ved Trisseværket hissedes op for at blive tilsluttet Eremitagebordets Udskæring, hvor det fastlaasedes. Man spiste, om det ønskedes, *en érémitage*, uden Bistand af Tjenerskab for at føle sig mere privat. Det var en Skik, der dikteredes af Tidens Mode; paa selve Christiansborg havde Christian VI ogsaa ladet en Eremitage indrette. Men Moder skifter, og Eremitagebordet var under Frederik V blevet en forældet Indretning. I 1752 kunde man i en af Slotskældrene finde »Rudera af det gamle Eremitagebord, hvoraf Bladet findes paa Cavallier Huusets lofft«[32].

Vandringen gennem de tre første kongelige Stuer var et Møde med Fortidens Skygger, thi intet er bevaret derfra. Helt anderledes bliver det med den velbevarede Stue, der nu efter sit Kongebillede hyppigst kaldes Frederik IV-Stuen (Fig. 40), men som i gammel Tid kendtes under Navnet *Dronningens Sovegemak* (Nr. 7). Som saadan fungerede Stuen i Slottets ældste Tid, og endnu under Frederik V og Christian VII betegnedes Rummet som kongeligt Sovegemak.

Det er en tofags Stue, svarende til Kongens Audiensgemak, af kvadratisk Form, 11 × 11 Alen. Brystpanelet, der har bevaret sit oprindelige Udseende, omfattende 32 Dobbeltfyldinger, var efter Elias Greens Regnskaber malet i Florentinerlak (dvs. højrødt) og »skiferhvidt«, en Farve, man hyppigt støder paa i Frederik Holms og Elias Greens Malerpotter, og som dækker over en »brækket« hvid Kulør. Dørene og Vindueskarmene var marmorerede. Væggenes Betræk bestod af rødt Damask[33], spændt oven paa Spaanmaatter og trukket ud i Vindueslysningerne.

Sturmbergs Stukdekoration, der er Stuens fineste Smykke, har en Kransgesims af Akantuskonsoller, mens Loftsfladen med sine svungne Felter og overdaadige Festoner danner en festlig Ramme om Krocks Plafond »Ceres« eller Kornhøsten, der endnu er paa sin oprindelige Plads. Kaminen er ogsaa et Pragtstykke, helt indarbejdet i Stuens Arkitektur. Dens Marmorindfatning har Brystpanelets Højde (1½ Alen), men løfter sig fladbuet hvælvet fortil med Volutter, der taarner sig op paa Skorstenens Front. Overdelen er een stor Stukramme, der oppe under Loftsfladen to Gange gentager Marmorkaminens Volutmotiv – nederst bærende en Kongekrone, mens Snirklerne øverst viger til Side for en dovent henslængt *putto* (en diskret Hentydning til Rummets egentlige Bestemmelse?) –

Fig. 39. Brudstykker af italiensk Marmorkamin i det vestre Forgemak, Fig. 33 Nr. 6, nu i Fredensborgs Skulpturkælder. Lennart Larsen fot. 1963.

og ind imellem banes der Vej for Kransgesimsen, der binder Skorstenen til Stuens øvrige Arkitektur. I Billedrammen er indsat det kongelige Portræt, et Knæstykke af ukendt Mester, næppe af J. S. Wahl, saadan som det har været formodet. Billedet synes altid at have siddet paa dette Sted, ogsaa i Christian VI's Tid, da Sophie Magdalene residerede her; det er nævnt i samtlige Inventarier i den følgende Tid[34].

Rummets seks højryggede Stole havde samme Betræk som Væggene. Paa Vinduespillen hang et Spejl i Glasramme[35], udskiftet omkring 1740. Det nuværende meget fine Barokspejl[36] fra Slutningen af 17. Aarhundrede er overført hertil fra Frederiksborg Slot efter Branden 1859. Under Spejlet stod et Konsolbord af indlagt Træ, flankeret af et Par Gueridoner. Ved den østre Væg stod Stuens Pragtmøbel, den store Tronseng, som endnu i Frederik IV's Tid sendtes til Frydenlund[37]. Dens Efterfølger skildres i 1745-Inventariet som en fornem Himmelseng med talrige Udskæringer, Gardiner og Gevandter af samme Stof som Væggenes Betræk.

Dronning Anna Sophies Sovegemak var holdt i varme Kulører med Rødt og Guld. Men i 1730'rne skiftede Stuen Ham. Dronning Sophie Magdalene vides paa Hirschholm at have foretrukket køligere Farveskalaer i sine Rum[38], og saadan gik det ogsaa her. Man bevarede ganske vist det røde Damaskes Betræk, men spændte et nyt af blaat Atlask udenpaa. Stolene fik ligeledes blaat Betræk med Sølvgaloner. Med Flid skiftede man om fra Guld til Sølv. Saaledes fik Frederik IV's Billede en Sølvramme ligesom det nysnævnte Pillespejl (ifølge Inventarium 1752). I alle Stuens Hjørner er Betrækket fastholdt af udskaarne, smalle Lisener; om de har været der i den ældste Tid, vides ikke – Elias Green har ikke nævnet dem i sine Regnskaber, men de fandtes her under Christian VI, og de skildres i 1750'rne som gamle[39]. Dengang var de forsølvede, men ved en ny Metamorfose i Rokokotiden blev de atter forgyldte.

Fig. 40. Dronning Anna Sophies Sovegemak, Stuen Nr. 7 paa Planen Fig. 33. Lennart Larsen fot. 1950.

Denne senere Omdannelse i 1750'erne skal omtales paa sit rette Sted, men vil dog blive foregrebet her, fordi Rummet med sit Stukværk fra Frederik IV's Tid og med sit øvrige Udstyr fra Dronning Juliane Maries Tid er mættet med det 18. Aarhundredes Interiørkunst. Det skyldes navnlig Vægbetrækket[40], som Dronningen lod opsætte 1759 (Fig. 104), af Silkemor i smalle Baner med trykte Rokokofantasier, Rocaillerammer, Vaser og Blomstermotiver, nu diskret falmet og saare skrøbeligt, oprindelig holdt i grønne, hvide og violette Toner[41]. Fredensborg vilde være en Smule fattigere, om vi ikke nu ejede dette Rum. Og dog var det nær gaaet galt. Harsdorff, der fra 1772 blev Slottets Arkitekt, havde den Ærgerrighed at ville sætte sin egen Tids Stempel paa Frederik IV's Slot, hvor de fleste Rum skulle omdannes efter Klassicismens sikre, men kølige Smag. Han havde siden 1777 en Plan liggende parat om en Omdannelse af dette Gemak[42]. Vi har Tegninger og kan deraf se, at der intet vilde blive skaanet, om Planen blev gennemført. Men der blev ikke noget deraf. I et senere Afsnit om Dronning Juliane Maries Slot vil der blive gjort Rede derfor.

Den her fulgte Rækkefølge af de kongelige Gemakker er foreskrevet af de ældste Inventarier. Ogsaa Hoftapetsereren Urban Fribert har i sine omhyggelige og præcise Redegørelser for Værelsernes Betræk fulgt den samme Rute gennem Slottet. Det er en let Sag at orientere sig i Frederik IV's Rum. Men naar man kommer til de næste af Dronningens Gemakker, der laa samlet i Slottets sydvestlige Hjørne, lades man ofte i Stikken, da netop dette Parti meget hurtigt gennemgik en fuldstændig Forandring.

Udformningen, der er vist paa Planen Fig. 33, var ikke den heldigste. Dronningen fik et Kabinet (Nr. 8) af normal Størrelse og vendt mod det solrige vest med to Vinduer. Ved Siden deraf var der to smalle Rum (Kammerpigernes Værelse Nr. 10 og Trappen mellem dette og Gardesalen). Ordningen medførte, at der i Slottets Sydvesthjørne kom et lille kvadratisk Værelse, der kun maalte 5½ Alen i Kvadrat, og som man vist kun kunde bruge som Garderobe; det blev ikke smykket paa nogen Maade, og det ses heller aldrig at være inventariseret. Ved Ombygningen 1725 blev dette overflødige Rum opslugt af en Nydannelse, det store blaa Gemak.

Dronningens ældste Kabinet (Nr. 8)[43] blev monteret, stafferet og betrukket som de andre kongelige Gemakker, men har kun oplevet en eneste Sæson. Der var bestilt purpurrødt Silkemors Betræk dertil, og Maleren havde anstrøget Panelet med blaat og »skiferhvidt«. Sturmberg har udført et Stukloft, og Krock har leveret Plafonden. Men intet deraf overlevede Aaret 1725. Urban Friberts røde Betræk kom vistnok slet ikke op, eftersom 1724-Inventariet omtaler helt andre Tapeter. Marmorkaminen stod midt paa Østvæggen. I øvrigt havde Stuen det vanlige Udstyr med Pillespejl og foransat Konsolbord, tre højryggede Stole med samme Betræk som Væggene, tillige et Væld af Nips.

Dronningens Pigers Kammer (Nr. 10) var knap nok indrettet, før det blev ændret. Kort før Slottets Indvielse og før de to Hovedtrapper var opstillet, blev der i Bunden af det smalle Domestikrum udsparet et lille kvadratisk Rum, hvori der blev indbygget en Trappe fra Dronningens Soveværelse til Stuerne i det øvre Stokværk[44]. Det var en Løntrappe med Tapetdør ind til Sovegemakket og tydelig nok beregnet paa strengt lokal Trafik. Slige Løntrapper var ikke ualmindelige paa Datidens Slotte. Den tyske arkitekturteoretiske Forfatter Leonhard Sturm havde i sine Anvisninger for den civile Bygningskunst direkte anbefalet dem til Brug for det talrige Tjenerpersonale ved den daglige Rengøring, naar Sovegemakkerne skulde gøres i Stand. Fyrstelige Personer kunde da benytte de store Paradetrapper uden at generes af Domestikkernes hverdagsagtige Sysler. Trappens Oprindelse er saaledes ikke alt for mystisk. Men der blev hurtigt kastet et Skær af Romantik over den. Navnet »Dronningens mørke Trappe« fik den paa Grund af sin Beliggenhed midt i de Gemakker, der var forbeholdt Kongens Gemalinde; den var vinduesløs og selv ved højlys Dag sort som en Gravkælder, hvad der har været befordrende for senere Tiders Spøgelseshistorier. Dronning Anna Sophie har utvivlsomt flittigt gjort Brug af den, fordi de kongelige Barnekamre laa lige over Dronningens. Den førstefødte, Prinsesse Christiana Amalia[45], døde spæd og blev næppe indkvarteret paa Fredensborg. Det andet Barn var Prins Frederik Christian, født 1. Juni 1726 og død 15. Maj 1727; for ham var der tiltænkt Stuer i Markgrevehuset. Men det tredje Barn, Prins Carl, født 16. Februar 1728, død 10. December 1729, blev anbragt i det øvre Stokværks Sydvesthjørne, altsaa lige over Dronningen, indtil det skrantende Barn blev flyttet til den nybyggede »Altan« (nedenfor S. 59) ved Siden af Dronningens nye blaa Gemak. Man ser ogsaa, at en Madam Grønvold[46], formentlig Prinsens Amme, har haft sit Kammer i andet Stokværk, tæt ved »den sorte Trappe«. Ogsaa senere omtales der Ammekamre heroppe[47]. Anden Generation paa Fredensborg synes at have haft en mere intim Forbindelse med Trappen, idet den nye Dronning overtog sin Forgængers Stuer, medens hendes højtelskede Moder, Markgrevinde Sophie Christiane af Wolfstein, havde Hjørnelejligheden i Mezzaninen lige ovenover. I øvrigt gentog Forholdet sig langt senere, idet Dronning Juliane Marie havde Stuerne i Beletagen, medens hendes Søn Arveprinsen boede i næste Stokværk med Stuer omkring den mørke Trappe. Historierne er gaaet livligt i Svang om denne Trappe. Beatus Dodt vidste at fortælle, at Markgrevinden var styrtet ned og dræbt her i denne sorte Skakt, og Juliane Marie har længe spøgt samme Sted i Folks livlige Fantasi[48]. Mere nøgternt kan det berettes, at Trappens oprindelige Gelænder af Dokkebalustre 1768 blev ombyttet med det nuværende, der har gennembrudte Ovaler og løbende Baand[49]; Trappen blev i 1870'erne forlænget ned til Kælderen, men den mest radikale Ændring var sket 1860: der blev aabnet en Lysskakt fra Loftet ned til det før saa mørke Rum. Trappen kunde ikke mere være »den sorte«, og Romantikken forlod den.

Kammerpigernes Kammer i det nu forkortede Gemak fik en ret omtumlet Tilværelse. Ligesom det modsatte Kammer i den østlige Suite blev det kort

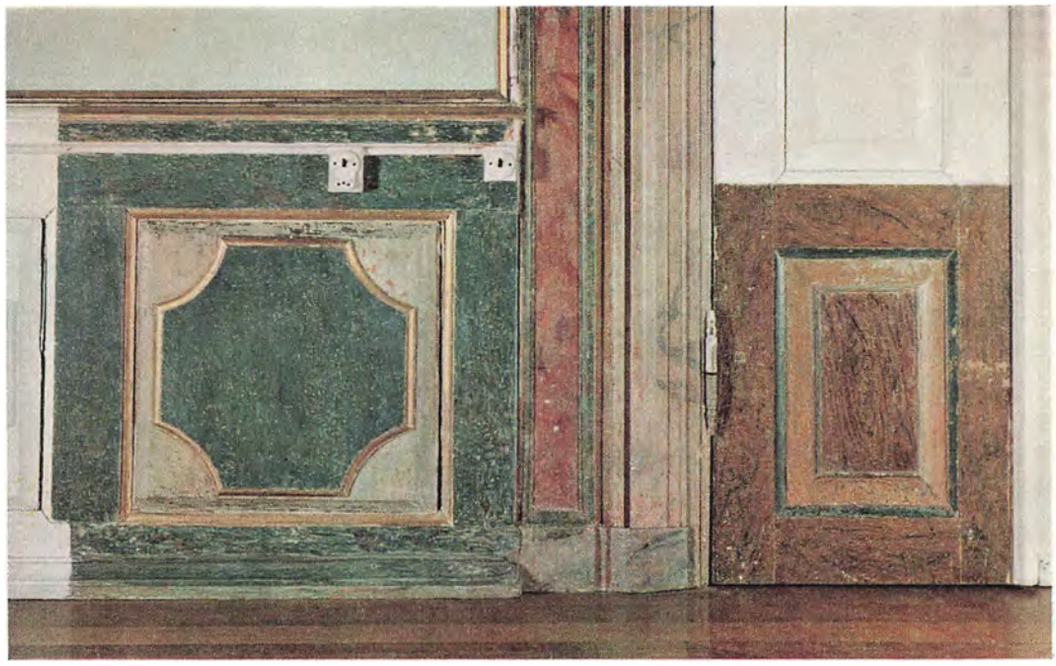

Fig. 41. Panel i Kronprinsessens Sovegemak, Nr. 14 paa Planen Fig. 32. Farverne genfremdraget 1960. Farvefoto 1961 af Lennart Larsen.

før Oktober 1722 ved et indskudt Gulv delt i to Etager, forbundet med en smal Trappe[50]. Forneden synes der at have været Garderobe, medens Pigekamret nu svævede deroppe, benævnet »ein Hangelkammer«[51]. De lidt dunkle Udtryk i Datidens Haandværkerregninger kan vistnok tolkes saadan; Trappen er desuden indtegnet paa ældre Planer (Fig. 90), og en Snedker gør Rede for, at Trappen op til Jomfruburet kun havde 14 Trin (medens de andre Trapper op til Mezzaninen havde det dobbelte). Væggene hos Kammerpigerne var betrukket med stribet, uldent Tøj, og midt over Rummet var der draget en Portière. Det østre Pigekammer fik vistnok en længere Levetid, medens det vestre kun fungerede et Par Aar. 1725 blev det inddraget i det nye blaa Gemak (S. 58), men blot for at blive flyttet til Naborummet, hvor den da nedlagte vestre Hovedtrappe havde været. Og her genopstod Pigernes Værelse i sin forrige Skikkelse med det indskudte Loft, »Hangelkammer« og Trappe. Ved den store Udvidelse af Slottet i 1750'erne blev det vestre Pigekammer omdannet til Dronningens nye Lakajgemak.

Den østlige Suite, begyndende med Kronprinsens Kabinet mod nord og endende med Kronprinsessens Kabinet mod syd, var udstyret ganske paa samme Maade som de kongelige Gemakker paa Vestsiden. Kabinetterne havde Betræk af stribet Silkemor, og de to Sove- eller Audiensgemakker havde ensfarvet Damask paa Væggene. I alle fire Stuer var Stolene betrukket med samme Stof som Væggene. Det store trefags Forgemak havde vævede Billedtæpper paa Væggene og Stolene betrukket med rødt Plys. At ogsaa alle Rummene havde Stuklofter af Brødrene Sturmberg og Plafonder af Krock, er allerede nævnt. Forskellen paa disse Stuer og Kongens ligger ikke i Udstyret, men snarere deri, at Inventarierne har saa lidt at fortælle om dem. Der var ingen Billeder paa Væggene, og de smaa, mere intime Brugsgenstande, vi kunde finde i Kongens Kabinet og Audienskammer, savnes her. Forklaringen turde være den, at den østlige Suite opfattedes som Gæsteværelser, hvis Beboere det meste af Dagen opholdt sig andetsteds. Man kan se, at Frederik IV's Søster Sophie Hedevig i 1730'rne har beboet de nordligste af Stuerne[52], medens Kongens Datter, Charlotte Amalie, som tidligere nævnt allerede i Faderens Levetid tog de sydligste i Besiddelse[53]. Denne sidste blev i øvrigt en stadig Sommergæst paa Fredensborg, navnlig under Frederik V, medens hun – saavidt det kan ses – efter et Sammenstød med Christian VII holdt sig borte fra Fredensborg og mest havde Sommerophold paa Frederiksborg (S. 222).

De enkelte Stuer meddeles her i knap Katalogform[54]:

Kronprinsens Kabinet (Nr. 11, Fig. 33). Panelværket, der ogsaa omfattede Vinduerne, »skifer hvidt« og blankt grønt med Guldlister. Døren grønt marmoreret. Væggene betrukket med grønt- og rødstribet Mor. Marmorkamin paa Sydvæggen. I Stukloftet en Plafond, hvis Motiv ikke med Nøjagtighed kendes (enten Janus, Venus eller Flora; se ovenfor S. 45). Paa den nordlige Vinduespille et Spejl i Glasramme med foransat indlagt Bord. Tre højryggede Stole. To Gueridoner. – Stuen er 1754 slaaet sammen med den næste.

Kronprinsens Audiensgemak (Nr. 12) Panelværket, omfattende 30 Dobbeltfyldinger, grønt »og en anden høj Kulør« (dvs. rød eller blaa, sandsynligvis det sidste af Hensyn til Betrækket). Tre marmorerede Dørgerichter. Det nordligste Vindue omdannet til Glasdør mod Haven. Væggene betrukket med blaat Damask. En Marmorkamin paa Nordvæggen. I Stukloftet en Plafond, Natten med Maanen og Diana. Seks blaa Damaskes Stole. Rummet oplyst af seks Glaslampetter. Ved Fløjenes Tilbygning 1754 blev dette Rum forenet med det foregaaende til det saakaldte »kinesiske« Gemak, Slottets nuværende Spisestue.

Kronprinsens Forgemak (Nr. 13). I Modsætning til de to foregaaende er Stuen bevaret, ogsaa en væsentlig Del af Panelværket, hvis oprindelige Kulører, grønt og rødt, i ny Tid er genfremdra-

get under senere Tiders hvide Lakfarve. Vægbetrækket var Gobeliner, vistnok med Figurfremstillinger; det overførtes i Begyndelsen af 1740'rne til et tilsvarende større Forgemak i andet Stokværk, hvorfra det efter Fløjenes Opførelse flyttedes nogle faa Alen ind i et nyindrettet »Kronprinsens Kavalergemak«, hvor det har siddet til Harsdorffs Omdannelse af Rummene i 1770'erne[55]. Det pragtfulde, bevarede Stukloft med svungne og brudte Lister, rig Bladornamentik og Festoner danner Ramme om Plafonden, Juno og Æolus. To Pillespejle med foransatte Konsolborde. Belysning ikke nævnt. Da de vævede Tapeter fjernedes, blev Stuen betrukket med Voksdug, der havde malede bibelske Motiver, og som sad her til 1767, da Betrækket blev udskiftet til Fordel for perlefarvet Lærred[56].

De to næste Stuer benævnedes i de ældste Inventarier efter Kronprinsessen, men blev ligesom det foregaaende i lange Tider benyttet af Prinsesse Charlotte Amalie. *Sovegemakket* (Nr. 14), en kvadratisk Stue paa 11 × 11 Alen, svarende til Dronningens Soveværelse hinsides Kuppelsalen, havde Brystpanel (endnu bevaret), som efter Maleren Fr. Holms Udsagn var »højblaa og skiferhvidt«. I vore Dage er de ældste Farvelag forsøgsvis afdækket; den blaa Kulør er nu nærmest grønlig i Panelrammen og Fyldingens Midtfigur, medens Fyldingsbunden er brækket hvid (Fig. 41). De to Døre med forkrøbbede Gerichter og konsolbaarne Arkitraver var marmorerede ligesom Vindueskarmene. Væggene var betrukket med rødt Damask, og de seks højryggede Stole havde samme Betræk. Obligat Spejl med Glasramme, tilhørende indlagt Konsolbord. Marmorkamin paa Sydvæggen, af mere enkel Udsmykning end den tilsvarende hos Dronningen. Det rige Stukloft (af Sturmberg) indrammer Krocks endnu bevarede Plafond, Helios og Faeton med Solvognen. Rummet, der oplystes af seks Glaslampetter, blev bevaret konservativt i lange Tider. Endnu 1750 blev Stolebetrækkene fornyet efter den gamle Opskrift, i Hoftapetserer Zøllners Regnskab kaldet »carmoisin China Damast«. Ved samme Tid maa det ældre Konsolbord være udskiftet med et mere moderne, der havde graa Marmorplade og forgyldte Ben. Da Fløjene blev udbygget i 1750'erne og Prinsesse Charlotte havde faaet mange flere Rum at brede sig i, blev det fordums Sovegemak gjort til Audiensgemak, men bevarede det meste af sit oprindelige Præg til 1774, da det fik et grønmalet Lærredsbetræk. I Tiden efter 1777 fungerede Stuen som Kronprinsens Spisestue.

Kabinettet (Nr. 15) eksisterer endnu, forsaavidt Stuens Dimensioner er bevaret sammen med den hvide Marmorkamin. Men ellers er alt ændret i Bund og Grund. Panelet var oprindelig grønt og »en brækket Kulør« (hvid?) med Guldlister. Rummets eneste Dør, i Nordvæggen, var ligesom Vindueskarmene marmoreret. Væggene og de tre Stole var betrukket med Silkemor i smalle grønne og hvide Striber. Paa Vinduespillen: Spejl i Glasramme og Konsolbord. To indlagte Gueridoner. Et Utal af blaa Chokolade- og Thekopper fuldendte Stuens Møblering. – Kabinettet stod uændret til 1754. Ved Fløjenes Tilbygning blev det reduceret til Korridor, og Vinduerne forsvandt.

Der skal ikke ofres mange Ord paa Hovedbygningens sydøstre Hjørne med de faa resterende Stuer af sekundær Betydning. Pigekammeret Nr. 17 var indrettet paa samme Maade som det tilsvarende paa Vestsiden, med indskudt Loft og »Hængebur« for Kammerpigerne, med Trappen paa de 14 Trin op til Buret og en Portière tværs over det lange, smalle Rum. Pigerne er dog snart flyttet, og Stuen var 1728 beboet af Hofmesterinde von Holstein[57], der ogsaa overtog det svævende Jomfrubur, hvis Stigetrappe endnu er aftegnet paa Planen fra 1744 (Fig. 90). I det yderste Hjørne, mellem det nysnævnte Gemak og Prinsessens Kabinet, fandtes det lille kvadratiske Rum paa 5½ Alen i Kvadrat. Det er ikke omtalt i de to ældste Inventarier, og Snedkeren og Maleren har intet at meddele derom. Kun i Friberts Tapetregnskab[58] fra 1722 er det afsat som Nr. 12, men det fik intet Betræk og ingen Gardiner. I 1745-Inventariet (fra ca. 1735) figurerer det dog som Frk. von Holsteins Kabinet, udstyret paa Væggene med stribet, uldent Tøj, et lille Fyrrebord med Tæppe af samme Stof, tre Gyldenlæderstole og en Vindovn med meget langt Rør (for der var langt til nærmeste Skorsten)[59]. Det maa enten være denne Stue eller det nævnte »Hangelkammer«, der tænkes paa, naar et Regnskab fra 1728 fortæller, at der i Hofmesterindens Kammer er opslaget et nyt Panel, som Maleren har anstrøget perlefarvet med røde Lister[60]. Før den Tid har Rummet været tomt.

Rundgangen gennem Fredensborgs *piano mobile* slutter da ved Trapperne. De hørte med til Paradegemakkerne, ikke blot som en nødvendig Indretning ved et Hus, men tillige som et fornemt Indslag i et Slot, hvor der holdtes Hof, og hvor de skulde fremhæve det symmetriske Anlæg. De var derfor anbragt paa hver Side af Vestibulen, omtrent som i Frederiksberg Slot. Under Byggearbejdet blev det som ovenfor S. 31 nævnt hurtig klart, at de to Snedkere Kutsch og Frandsen ikke kunde blive færdige med det omfattende Trappeanlæg til Indvielsen, og Krieger henvendte sig derefter til Slotssnedkeren paa Frederiksborg Frederik Hartmann[61] og fik denne overtalt til at levere den ene af Trapperne, hvilket vil sige, at han fortrinsvis skulde udføre Gelænderet med Dokkebalustre, hvis skaarne Profiler var trukket skraat efter Trappeløbets Hældning. Men Tidspunktet var forpasset. Som det tidligere er nævnt stod ingen af Trapperne parat til at modtage de kongelige Gæster den 11. Oktober 1722, og Hartmann maatte endda, efter at Trappen endelig var afleveret 1723, indsende en Ekstraregning for Overskridelser, da han ikke kunde overholde Kontrakten. Krieger fandt Kravet billigt, og Snedkeren fik sine Penge den 6. Marts[62], medens der først afregnedes med Kutsch og Frandsen[63] den 14. Juni 1723. Hvordan de havde fordelt Trapperne imellem sig, vides ikke. Noget kunde tyde paa, at Hartmann fik overdraget den vestre Trappe, som kun fik en stakket Levetid paa to Aar. Den maatte vige, da Dronning Anna Sophies store Hjørnegemak blev indrettet 1725 (nedenfor S. 58), og siden den Tid har den østre Trappe (Fig. 46) fungeret som det eneste officielle Forbindelsesled mellem Slottets to Stokværk. Den er til Gengæld ganske urørt, ogsaa Dørene med Fløje og Gerichter er de oprindelige; kun Farven er ændret. Oprindelig var Gelænderets Dokkeværk spraglet med rød-hvid Marmorering[64] ligesom Balustraden paa Galleriet i Kuppelsalen. Endnu i 1740'rne opfriskede man Marmoreringen[65], men derefter – antagelig i 1750'erne – blev alt Træværket anstrøget perlefarvet, og den Kulør er blevet bibeholdt til vore Dage.

Fig. 42. Fredensborg. Dørindfatning 1722 i det østre Forgemak Nr. 13. Lennart Larsen fot. 1961.

Fig. 43. Fredensborg. Partier af Johan Christopher Sturmbergs Stukloft i østre Forgemak, Nr. 13 paa Planen Fig. 33.
J. S. fot. 1968.

Fig. 44. Partier af Carlo Enrico Brennos Stukkaturer i Havesalen paa Fredensborg. Til højre Dronning Anna Sophies Spejlmonogram.
J. S. fot. 1968.

Det er en Ejendommelighed ved Slottets ældste Struktur, at der ingen Forbindelse var mellem de kongelige Gemakker og Kælderen. I det mindste synes det ikke saa. Der er ingen Kældertrappe indtegnet i de ældste Planer, og skriftligt er der heller ingen Meddelelser. Den nuværende Nedgang til Kælderen ved Hovedtrappen er gammel, men tydelig nok brudt gennem Kælderhvælvingen og dens Snedkerværk røber den senere Herkomst. Maaske den stammer fra Frederik IV's sidste Aar, da Bygmesteren Felix Dieusart fik Ordre til at udføre to Trapper[66], en op til Loftet og en anden, hvis Placering drilagtig nok ikke nævnes; men det kan altsaa være Kældertrappen, hvis Gelænder med udsavede Balustre efter sit Udseende passer fortræffeligt til Tiden omkring 1730.

I Slottets *øvre Stokværk* var Rummene fordelt nøjagtigt som nedenunder, men der var ingen bestemt Rangfordeling. Naar *piano nobile* var forbeholdt Landets regerende og vordende Monark, maatte der vel i Mezzaninen være tænkt paa de øvrige kongelige Børn, om saadanne var for Haanden, og de kunde da anbringes netop der, hvor det var mest praktisk efter deres Alder og Behov. I ledige Værelser boede da de Hoffolk, der havde med Prinsers og Prinsessers Trivsel at gøre: Kammerfruer, Hofmestre og Hofmesterinder, samt – saadan som det tidligere er nævnt – Ammer.

Det øvre Stokværks mere beskedne Funktion afspejledes gennem den lavere Loftshøjde, omkring 5 Alen, og det enklere Udstyr. Stukarbejdet var overladt til Antonio Auzoni[67], der fik Ordre til at trække simple Gesimser og en enkelt Plafond, denne sidste i Salen mod Haven, dog uden Maleri[68]. Brystpanelerne havde kun i eet af Rummene (den nysnævnte Havesal) den brogede Staffering, der kendtes fra de kongelige Gemakker nedenunder. De øvrige Stuer fik

Ceres eller Kornhøsten. Loftsmaleri i Dronning Anna Sophies Sovegemak, Fig. 33 Nr. 7.

Phaeton. Loftsmaleri i Kronprinsessens Sovegemak, Fig. 33 Nr. 14.

Parnasset med Apollon og de ni Muser. Loftsmaleri i vestre Forgemak, Fig. 33 Nr. 6.

Juno og Æolus. Loftsmaleri i østre Forgemak, Fig. 33 Nr. 13.

Venus. Loftsmaleri, mulig i Kronprinsens Kabinet, Fig. 33 Nr. 11. Nu i nordvestre Hjørnekabinet, Fig. 98 Nr. 15.

Flora. Loftsmaleri fra et af Kabinetterne. Nu i Dronning Juliane Maries sydvestre Retiradegemak, Fig. 98 Nr. 5.

Fig. 45. Seks Loftsmalerier af Heinrich Krock. Lennart Larsen fot. 1968.

perlefarvet Træværk, som i Stuer med forventet kongelig Indkvartering fik gyldne Lister, medens oplagte Domestikrum maatte nøjes med røde Lister. Vægbetrækket var det traditionelle: Guldlæder, Billedvævninger (»Gobelin«), trykt eller malet Lærredstapet og smalstribet uldent Tøj. Fordelingen af Betrækkene var sket paa den Maade, at det malede Lærred fandtes i de fire Kabinetter, Gobelinerne (kaldet »Wiener Tapetseri«) i de fire Sovegemakker, Guldlæderet i de to trefags Forgemakker samt i Salen mod Haven og i »Rosen« over Gardesalen, medens det stribede Tøj, der aabenbart stod lavest paa Rangstigen, ophængtes i Stuer, der var bestemt for Tjenerskabet.

Hvad Stuerne i Mezzaninen maatte savne i Retning af kongelig Pragt, fik de Erstatning for paa anden Maade. Fra Vinduerne var der en meget finere Udsigt over Slotshave og Esrom Sø, end Tilfældet var nedenunder. Den lavere Loftshøjde gav formodentlig Mulighed for intimere Hygge. Men vigtigere var det dog, at Stuerne netop paa Grund af deres Lavhed lettere lod sig opvarme, og Opvarmningsproblemet var vistnok løst paa en mere effektiv Maade heroppe i Mezzaninen. Kun to af Stuerne fik de gammeldags Kaminer, nemlig »Rosen« (lige over Gardesalen) og den store femfags Stue, der laa mod Haven, og som allerede 1723 blev opdelt i mange smaa Rum. De fleste andre Stuer fik mere moderne Ovne af Jernblik, medens de to Forgemakker samt de tilstødende to sydlige Sovegemakker fik store murede Pottemagerovne, specielt indforskrevet via Altona[69]. Ovnene kaldes i Regnskaberne for hollandske, de var op-

Fig. 46. Fredensborg. Parti af Hovedtrappen. J. S. fot. 1962.

byggede af blaa og hvide Kakler paa Murstensfod og forsynet med Messingrør og -døre. De er forlængst forsvundet fra Fredensborg. I 1740'rne var der kun een tilbage (i Stue Nr. 4 paa Planen Fig. 47), og den er vistnok forsvundet kort derefter[70].

Mezzaninens Værelsefordeling blev snart ændret. Hvorledes den store Sal mod Haven opdeltes i smaa Rum, bliver nedenfor nærmere behandlet. Her skal ogsaa kort forudskikkes, at denne Etages Sydvesthjørne 1725 undergik samme Ændring som Stuerne nedenunder, hvad der resulterede i Dannelsen af det store kvadratiske Hjørnegemak (Fig. 47, Nr. 6).

Da Christian VI i Aaret 1741 gav Ordre til at omdanne Mezzaninen til et Stokværk i fuld Loftshøjde, væsentlig beregnet til at være Bolig for Kongens Svigerinde, Fyrstinden af Ostfriesland, maatte Resultatet nødvendigvis være en fuldstændig Nyordning af det hele Stokværk. Man kan derfor ikke tale om bevarede Stuer fra det ældste Slot. Men enkelte Træk fra 1720'rnes Fredensborg spores dog endnu i Grundplanen Fig. 47, hvor Rosen og de to sydlige Sovegemakker (henholdsvis Nr. 15, 4 og 11 paa Planen) har beholdt deres oprindelige Dimensioner – alt andet er forandret, ikke blot 1741, men ogsaa gentagne Gange senere, dog med Bibeholdelse af en Del Panelværk og Dørgerichter. Disse sidste maatte tilpasses ved Indskud af nye Profilled, for at de kunde svare til den øgede Loftshøjde. Saadanne forhøjede Dørindfatninger finder man hyppigt i Stuer, der senere har været under Thuras eller Harsdorffs Behandling.

Den følgende Gennemgang af de enkelte Stuer i det ældste Slot bygger ligesom for det underste Stokværks Vedkommende paa Regnskaber fra Malere, Snedkere og Tapetserere samt paa de omfattende Inventarielister. Desuden har Slotsforvalteren Christian Hertz efter Forhøjelsen 1741 givet en Fortegnelse over de enkelte Rums Gulvareal[71], netop paa en Tid, da ni af Stuerne endnu i Grundplanen aftegnede den oprindelige Figur; det giver en øget Sikkerhed i Bestemmelsen af det, der een Gang var.

Rosen 15,18 × 13,12 Alen. Perlefarvet Brystpanel med røde Lister. Væggene betrukket med rødt Guldlæder. Ved Nordvæggen stod en Sandstenskamin, der af Gercken udtrykkelig omtales som en, der er ham udleveret, og som senere Inventarier beretter mere om: den havde Ornamenter og paa hver Side en Figur[72]. Kaminen var da utvivlsomt fra Sparepenge, og man mener, at Resterne af den endnu findes i Slottets Skulpturkælder (Fig. 21). Stuen blev kun benyttet som Rose i de første Aar. Hoffolkenes Spisestue blev omkring 1725 flyttet til østre Forgemak, men var under Christian VI atter her paa sit oprindelige Sted[73].

Salen mod Haven, 26½ × 15½ Alen, fik saa stakket en Levetid, at den knap nok kan indgaa i Slottets Historie. Allerede i Foraaret 1723 blev der udstedt Ordre om, at Krieger skulde opdele Rummet i Smaastuer, hvoraf der kom een paa to Fag og tre paa eet Fag, samt to blinde Forstuer[74]. Aarsagen til denne Operation kendes ikke, men Slottets Lidenhed og den evige Pladsmangel er vel Forklaring nok. Det er næsten vanskeligere at forklare, hvad man egentlig havde tænkt sig med den først planlagte, meget store femfags Stue, der altid benævntes Salen mod Haven; maaske der slet ikke var taget nogen Bestemmelse om dens Anvendelse, hvorefter den i det pladshungrende Slot er blevet erklæret for overflødig. Dens lave Loftshøjde maa tillige have været knugende i Sammenligning med dens Udstrækning paa godt 26 Alen. Man naaede dog, inden Dommen faldt, at faa Lokalet færdigt. Panelet, der ogsaa strakte sig over Vinduerne, var ligesom i Spisesalen nedenunder anstrøget lakgrønt og højrødt med gyldne Lister. Paa Væggene var der Guldlæder, og midt i Loftsfladen havde Auzoni sat en mægtig »Quadratur med et Ornament«. Stuen havde fire Døre, to i Hjørnerne ud mod Kuppelsalen og to til de tilstødende Sovegemakker; Farven kendes ikke. Den store Kamin, der først havde sin Plads i Kongens Forgemak, blev under Byggearbejdet flyttet herop og atter fjernet ved Rummets senere Opdeling 1741, man ved ikke hvorhen[75]. De nye Stuer beholdt lidt af Salens Udsmykning, baade Brystpanel og Guldlæder. I Christian VI's Tid var de taget i Brug af Hoffolk: Prinsesse Louises Hofmesterinde og en Hofdame i Nr. 16 a og b, Kronprinsens Hofmester og Kammerjunker i Nr. 16 c og d. Ved Forhøjelsen af andet Stokværk 1741 blev alt dette paany ændret.

Uden for Nr. 14 ved Hovedtrappen har der paa den Tid, da det øvre Stokværk endnu var en Mezzanin, ad en Stige været Adgang til Loftet[76]. Fra 1741 kom der en rigtig Trappe, der oppe ved Loftet havde et tømret og snedkret Vindfang. Saadan var det endnu i 19. Aarhundrede. 1865 byggede Meldahl den nuværende Loftstrappe[77] ved Kuplens sydøstre Hjørne, og den tidligere Adgang til Loftet blev derefter lukket.

De øvrige Stuer nævnes her i knap Katalogform efter deres Numre paa den vedføjede Grundplan.

1. *Nordvestre Kabinet.* Dør, Vinduer og Panel perlefarvet med Guldliste. Tre hvide Katunsgardiner. Ovn af Jernblik. Betræk af malet Tapetseri. Tre Plysstole. Spejl i Glasramme paa nordre Vinduespille og foransat indlagt Bord. Et Par Gueridoner.

2. *Nordvestre Sovegemak.* Træværket som Nr. 1. To hvide Katunsgardiner. Ovn af Jernblik. »Wiener Tapetseri« (Gobelin) paa Væggene. Spejl og Konsolbord som i Nr. 1. Seks højryggede Stole, oprindelig betrukket med Plys, i 1730'rne med grønt Damask. Himmelseng med grønt Damaskes Omhæng (1730). Et Par Gueridoner.

3. *Vestre Forgemak.* Træværk som foregaaende. Tre hvide Kattunsgardiner. Hollandsk, muret Ovn af blaa og hvide Sten. Betræk »af det Guldlæder med Engle«. Seks Stole med samme Betræk. Paa hver af Vinduespillerne et Spejl i Glasramme med tilhørende Konsolbord og Gueridoner. 1737 blev Stuens nordre Fag afskilret til en Garderobe[78]. Paany ændret i 1770'erne (til en søndre Gennemgang og et nordre Tofagsgemak, som nu). Urban Friberts Notits om, at Tapetet var af »Guldlæder med Engle paa«, er i vore Dage bekræftet. Bag Panelet er fundet Rester af gammelt Gyldenlæder med smaa Englehoveder. Stuen ses paa Lønborgs Snit Fig. 31.

4. *Sydvestre Sovegemak.* Udstyret som Nr. 2, dog med en hollandsk Pottemagerovn, lidt mindre end den i Nr. 3. Stuen, der vistnok brugtes som Sovegemak for Prins Carl, inden »Altanen« blev bygget 1728–29, blev i 1730'rne benyttet af Markgrevinden, Dronningens Moder. Stuen har trodset alle Ombygninger, undtagen Forhøjelsen 1741.

5. *Sydvestre Kabinet.* Var 1722–25 udstyret som Nr. 1, men blev derefter halveret, da det større kvadratiske Hjørnegemak blev indrettet og havde da ifølge Inventariet 1728 Betræk af blaat Mor. Som Kabinet for Markgrevinden havde Stuen et ostindisk, indlagt Skrivebord samt en Vindovn. Ved Fløjenes Tilbygning i 1750'erne blev Stuen reduceret til en mørk Gennemgang, og som saadan eksisterer den endnu. (Fig. 20, 47 og 98).

6. *Sydvestre Hjørnegemak*, ikke nævnt, hverken i Inventarium 1724 eller i noget Haandværkerregnskab. Blev 1725 inddraget i det store Hjørnegemak.

7. *Kammerpigens Kammer.* Døre og Panel perlefarvet med røde Lister. Betrukket med stribet uldent Klæde. Har næppe været i Brug før det sammen med Nr. 6 og Halvdelen af Nr. 5 i 1725 omdannedes til det store Hjørnegemak.

Nr. 8–10, tre Gemakker oven over Kronprinsens, mulig bestemt for Frederik IV's og Anna Sophies Datter Christina Amalia, i 1730'rne beboet af Kronprins Frederik (V).

Nr. 8. *Nordøstre Kabinet.* Udstyret som Nr. 1. Blev 1741 omdannet til et lille Paradekøkken for Christian VI's Svigerinde Fyrstinden af Ostfriesland.

Nr. 9. *Nordøstre Sovegemak.* Udstyret som Nr. 2 (dog kun tre Stole). Urban Fribert betegnede Tapeterne som wienske »med rødt og Guld i«. Helt omdannet 1741.

Nr. 10. *Østre Forgemak.* Udstyret som Nr. 3. Vægbetrækket kaldes af Fribert »blaa Guldlæder«. Hollandsk Stenovn. Helt omdannet 1741. Ses paa Lønborgs Snit Fig. 31.

Nr. 11. *Sydøstre Sovegemak.* Som Nr. 4, ogsaa hvad den hollandske Ovn angaar. I 1724-Inventariet siges, at Gobelinet havde grøn og rød Grund. Stuen, der i 1730'rne beboedes af en Overhofmesterinde, bevarede sin Størrelse efter Ombygningen 1741. Kaldes 1752 »de kongelige Børns Ammers Kammer«.

Nr. 12. *Sydøstre Kabinet.* Som Nr. 1, 5 og 8. Kaldtes 1724 »Frøken-Hofmesterindens Kabinet«; i 1730'rne Sovegemak for Overhofmesterinden. Bevarede sin Størrelse, tilsyneladende ogsaa sit Udstyr til den store Forandring, da Rummet reduceredes til at være en mørk Korridor.

Nr. 13. *Sydøstre Hjørnegemak.* Synes ikke inventariseret 1724. Er maaske identisk med den Garderobe, som 1728-Inventariet nævner i Forbindelse med de tilstødende Rum paa dette Sted. Urban Fribert, der registrerer det som Nr. 12 nævner, at Stuen er behængt med Resten af Betrækket fra Nabostuen (Nr. 14). Efter Ombygningen 1741 beholdt Stuen sine oprindelige smaa Dimensioner (5 Al. 12 Tom. i Kvadrat) og benyttedes derefter som Jomfrukammer for Overhofmesterinden. Helt omdannet ved Tilbygningen af Fløjene 1754.

Nr. 14. *Kammerpigernes Kammer.* Som Nr. 7 (før 1725), saavidt det kan ses, til Tjeneste for Hofmesterinden; efter at Prinsesse Charlotte Amalie havde taget sine Stuer nedenunder i Besiddelse, beboedes Nr. 14 af hendes Kammerpiger. Ved Forhøjelsen af det øvre Stokværk 1741 blev det brugt som Hofmesterindens Forgemak og tjente senere, efter at det havde afgivet Plads til Garderobe i Lokalets mørke Bund, lejlighedsvis som Lakaj- og Forgemak for Beboerne af den sydøstre Fløj. Først i 20. Aarhundrede er der af dette Rum i Forbindelse med Nr. 13 og en Del af Nr. 12 dannet en større Stue.

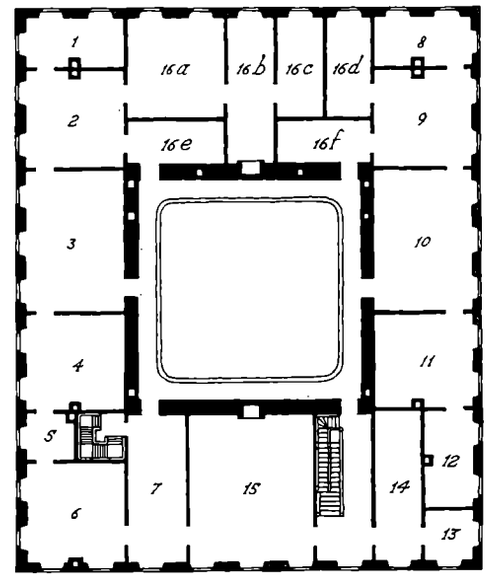

Fig. 47. Fredensborg. Plan af Mezzaninen omkring 1725, med indtegnede Numre. Rekonstruktion ved Holger W. Schmidt. 1:500.

DET BLAA GEMAK

Naar et Hus er for lille, kan man, inden der tænkes paa Udvidelse, prøve at udnytte Pladsen bedre. Saadan var det gaaet med Fredensborg i Slottets første Aar. Den store Havesal i øvre Stokværk var et Paraderum uden nogen Betydning, og saa var den blevet ofret til Fordel for mindre Rum, der alle kunde finde en praktisk Anvendelse. Kun to Aar senere gik man til Felts mod det sydvestre Hjørne i *piano nobile*. Motivet var det samme. Man kunde her finde Rum, der slet ikke var udnyttet, og andre, der kunde bruges paa en bedre Maade. Processen blev dermed den modsatte: her var det lige omvendt mindre Stuer, der under Forvandlingen gik op i en større Enhed. Resultatet blev det blaa Gemak (Fig. 33 b Nr. 9).

Det lille, uanvendelige Rum i Sydvesthjørnet har nok været den værste Anstødssten. Det blev ofret. Man slog det sammen med det lange, smalle Pigekammer og kappede desuden den ene Halvdel af Dronningens Kabinet for derved at skabe et stort, festligt Værelse, knyttet til Dronningens andre Stuer[1], anvendt enten som Forgemak eller Retirade (Fig. 90). Nogen sluttet Opgave fik den nye Stue ikke. Den var blevet til, fordi Dronningen maatte have bedre Plads, og den kaldtes i de kommende Aar altid efter Vægbetrækkets Farve.

Det var Kongen, der maatte give Ordrer til at iværksætte et Arbejde som dette, men den drivende Kraft var Dronning Anna Sophie. Det kan man ganske vist ikke vide ved en blot Gennemlæsning af gamle Regnskaber, men indirekte kan det anes, fordi den næste større Udvidelse af de kongelige Stuer netop laa i Forlængelse af det blaa Gemak, nemlig Tilbygningen af Altanen, som tjente et Formaal, der ganske særlig laa Dronningen paa Sinde. Hun gav dermed en Retningslinie for senere Dronninger, der villigt gik i hendes Fodspor. Der kan nævnes Dronning Sophie Magdalenes Omdannelse af Altanen til en Alkove og hendes lille, nye Køkken, der atter var en Forlængelse af Gemakkerne paa Spindesiden. Og der fortsattes senere under Dronning Juliane Marie i samme Aand. Man skal ikke sætte de regerende Konger i Skygge – deres Andel i Fredensborgs Skæbne er kun altfor iøjnefaldende. Men tre regerende Dronninger har dog bidraget deres til at gøre Slottet mere intimt.

Men netop fordi en Række af Landets fornemste Damer har ofret saa megen Omsorg for dette Rum, kom det ud for talrige Forklædninger. Det maatte skifte Tøj, saa ofte Moden krævede det. Det har været anvendt som Retiradegemak, Sove-, Audiens- og Forgemak, inden det 1776 fik sin nuværende Udformning med Harsdorffs og Mandelbergs Udsmykning under Navnet Juliane Maries Damegemak. Paa en Maade bliver det blaa Gemaks Historie næsten Indbegrebet af Fredensborgs Skæbne i det 18. Aarhundrede. Billedet flimrer og lader sig næsten ikke fastholde i Flugten: seks Gange i Løbet af et halvt Aarhundrede skifter Rummet Betræk, og fem forskellige Funktioner har det haft i samme Tidsrum. Historikeren, der søger Vej gennem dette Vildnis, maa balancere haarfint, samtidig med at Læseren forvirres.

I de første 11 Aar var Gemakket blaat. Væggene blev af Urban Fribert betrukket med blaat Klæde[2], og da man tillige blændede de to Vinduer mod vest, blev der store Vægflader at dække. Mellem de to Vinduer mod syd blev der opmuret en Kamin[3] af Marmor, der senere skildres som sort med hvide Ornamenter. Brystpanelet blev anstrøget af Frederik Holm[4], der dog ikke har meddelt noget om Farverne; men da Stolene – stik imod den gængse Sædvane – fik Betræk af rødt Damask (vistnok fordi Stuen havde et rødt Gulvtæppe)[5], kan man forestille sig Panelet stafferet med røde Rammer og blaa Fyldninger paa en brækket hvid Bund. Da Antonio Auzoni stod for Stukkaturerne, har disse vel haft en enklere Form end de øvrige kongelige Gemakker. I Loftet anbragtes Krocks Plafond[6] Vulcanus og Venus, der fjernedes ved Stuens Ombygning 1776; det var derefter magasineret og solgtes 1801 til Store Kro[7].

Den første Forandring med det blaa Gemak fulgte hurtigt efter. Dronningens Stuer blev 1729 yderligere udvidet med den nedennævnte Altan, hvad der medførte, at Vestvæggen blev gennembrudt med en Fløjdør. 1736 fik Gemakket sit næste Betræk, af hvidt skildret Taft, som dog kort efter blev kasseret af Dronning Sophie Magdalene og anvendt andetsteds[8]. Saa fulgte den første mere varige Forandring 1737: nu kom der det sjældne Sølvlæder paa Væggene[9], og det øvrige Udstyr blev holdt i grønt. Der var grønne Damaskes Gardiner for Vinduerne og i Lysningerne Rullegardiner af grønt Klæde. For første Gang kan man i denne Stue ogsaa notere Portière foran Dørene; de har vistnok været ophængt i mange andre Rum, men her er de direkte nævnt, og de var af samme Stof som Vinduesgardinerne, grønt Damask underforet med grønt lybsk Lærred og kantet med Guldgaloner. En Nyhed var det ogsaa i dette Gemak at finde et Gulvtæppe, af rødt Klæde med Haardugs Underlag. Man søger forgæves den Slags i Frederik IV's Slot, men Dronning Sophie Magdalene har sat Pris derpaa, og Gulvtæpper vinder Indpas i Fredensborg omkring 1740, baade i Dronningens og i hendes Søster Fyrstinden af Ostfrieslands Gemakker. Man bør vel tilføje, at de seks Stole fik samme grønne Damaskes Iklædning, som Gardinerne havde faaet.

Dette varede i andre 11 Aar. Danmark har faaet en ny Konge, og en ung Dronning Louise har taget det forhenværende blaa Gemak i Besiddelse. Saa skifter Stuen atter Ham. Den beholdt ganske vist sit Sølvlæder, men dette blev dækket af et nyt Betræk af gult »Kina Damask« til at hæfte af og paa[10]. At de seks Stole fulgte Trop, siger sig selv. Dette skete 1748. Man maatte vel tro, at ogsaa Panelerne og det øvrige Træværk nu skulde tilpasses efter Rummets nye dominerende Kulør. Det skete maaske, men først 1752 har vi Vished for, at Maleren Laurids Weischer er gaaet i Lag med at anstryge Panelerne hvide med gyldne Lister[11]. De svære Gardiner af tunge Stoffer blev nu afskaffet – Portièrerne for bestandigt – og for Vinduerne kom der lette, hvide Katunsgardiner[12].

Den unge Dronning Louise døde uventet 1751. Aaret efter indtog Dronning Juliane Marie hendes Plads. Fredensborg havde paany faaet en Herskerinde med bestemte Meninger om, hvordan Fyrster skal bo. For det blaa Gemak blev dette Regeringsskifte afgørende. Det var tidligere Salon, Dagligstue eller Retiradegemak. Men nu, da der til Fredensborgs gamle Kærne føjedes fire Udløberfløje (der behandles særskilt andetsteds), blev Stuen reduceret til Gennemgangsrum fra Forstuerne mod øst til Dronningens nye Stuer mod vest. Dørene i Rummets tre Vægge sad forskudt i Forhold til hinanden, og der blev da opsat Blinddøre for at skabe Symmetri[13]. Men det var et kort Intermezzo. I Slutningen af 1750'erne begynder en ny Periode. Blinddørene forsvandt, det gule Damaskes Betræk fra 1748 blev erstattet af blaat ditto, og der kom 12 moderne franske Stole – vel i den begyndende Louis-seize-Stil – med samme Betræk[14]. Rummet var igen blevet »det blaa Gemak«, men altsaa omdannet til Venteværelse med det Præg af kølig Foreløbighed, der hører med hertil. Gulvet skulde ogsaa holdes i kølige Toner, det blev malet som (sorte og hvide?) Marmorfliser[15], medens Heinrich Krocks Vulcanus og Venus fra 1725 skuede ned fra Loftet. Ændringerne skete gradvis mellem 1758 og 1765, og nu stod Gemakket uden væsentlige Indgreb atter i 11 Aar, indtil man 1776 ved Nedrivning af Skillerummet til Lakajgemakket gjorde det større og ændrede dets Udseende til Ukendelighed, og saadan som det dengang blev formet af Harsdorff og Mandelberg, staar det endnu, næsten uændret.

Efter denne Gennemgang af det blaa Gemaks brogede og omskiftelige Historie maa vi vende tilbage til Udgangspunktet, Boligindretningen paa Frederik IV's Tid, for at faa Slutfasen med.

Det meget omtalte Gemak blev nemlig den indirekte Aarsag til en lille Kædereaktion af Ændringer paa det ældste Fredensborg. Naar man havde valgt at sætte Kaminen paa Vinduesvæggen mod syd, maatte Skorstenen føres til Tops. Det gav da først Anledning til en fuldstændig Forandring af Skorstenssystemet i denne Del af Huset[16] og medførte tillige et Indgreb i Stuerne, der laa lige oven over. Man valgte da at gennemføre samme Ruminddeling i andet Stokværk som i piano nobile, og saadan opstod da »det røde Gemak«[17] oven over »det blaa«, kun med den Forskel, at denne nye Stue beholdt alle Vinduer, ogsaa de to mod vest, og at Kaminen (af norsk Marmor med Tilsætning af hvidt italiensk Marmor)[18] stod paa Østvæggen. Der var de sædvanlige Pillespejle og Gueridoner samt fem Stole betrukket med stribet Plyds. Lige saa lidt som nedenunder bliver der her røbet, hvorledes Frederik Holm stafferede Træværket. Men en senere Maler har 1745 anstrøget Panel og Døre med rødt og blaat[19], og det maa vel svare til de oprindelige Forhold. Mere oplyses der ikke om denne Stue, og det væsentligste maa man alligevel selv føje til: Udsigten gennem de fire Vinduer mod syd og vest har gjort denne rummelige og lavloftede Stue særdeles eftertragtet. Men for hvem var den bestemt?

Svaret er desværre fuldstændigt negativt, naar det gælder Kongefamiliens tidligere Ophold paa Fredensborg. Der er ingen Efterretninger herom. Men ud fra et almindeligt Skøn skulde Prinser og Prinsesser have deres Stuer i Slottets andet Stokværk, og vi ved, at den lille Prinsesse Christina Amalia fik reserveret de obligate tre Rum (Forgemak, Sovegemak og Kabinet) i det nordøstre Hjørne, ligesom Christian VI's Datter Louise fik tre tilsvarende Rum i nordvestre Hjørne, i 1730'rne. Da Prins Carl (ovenfor S. 51) blev født, Februar 1728, maatte der tænkes paa en lignende Lejlighed til ham, og den synes netop at være den, der laa lige over Dronningens Gemakker. Den allesteds nærværende Hoftapetserer Urban Fribert var i Sommeren 1729 beskæftiget med at slaa Solmarkiser op for Prins Carls Vinduer i det øvre Stokværk, og i Juni samme Aar havde han i fire Dage arbejdet i »Prins Carls det blaa Gemak«[20]. Hvis man overhovedet kan bygge paa saa spinkelt et Grundlag, saa vil det blaa Gemak i andet Stokværk blive det lille, nu halverede, sydvestre Kabinet, der efter 1728-Inventariet havde Betræk af blaat Silkemor. Den mystiske Madam Grønvold (ovenfor S. 51), som vi har udnævnt til hans Amme, havde ogsaa et Rum heroppe, i Nærheden af den sorte Trappe. Er Regnestykket rigtigt, havde Prins Carl da Stuerne i det sydvestre Hjørne, først det »røde« Gemak oven over det blaa, dernæst det lille Kabinet ved Siden af den sorte Trappe og endelig det tofags Sovegemak oven over Dronningens.

Den lille Prins levede kun kort, men kom alligevel til at præge Fredensborgs Bygningshistorie. Kongefamilien benyttede flittigt deres Landslot i de to Somre, det blev Prins Carl forundt at leve[21]. I August 1728 gav Frederik IV Ordre til at bygge »Altanen« ved Slottets Sydvesthjørne[22], en kvadratisk Udbygning ved Vestflanken af Dronningens blaa Gemak (Fig. 86). Den blev først færdig 1729, og da kaldes den udtrykkelig for Prins Carls nye Gemak. Der var nemlig kun een Stue deri, og der tronede den lille Prins i sin Vugge[23]. Var der nogen Tvivl om hans Stuer i øvre Stokværk, er Haandværkerregnskaberne enige om, at her i Altanen var Prinsens nye Sovegemak at finde. Om Grunden til denne Sceneforandring er Kilderne derimod tavse. Men med alt hvad vi veed om den kranke Skæbne, Dronning Anna Sophies Børn maatte lide, kan man forstaa den ængstelige Moder, der vilde have sin yngste Pode i sin umiddelbare Nærhed.

Krieger, der paa dette Tidspunkt stadig var Slottets Arkitekt, formede den nye Tilbygning som en Terning, 11½ Alen i Kvadrat, af Bindingsværk med fladt Kobbertag. Fundamentet af Marksten hvilede paa nedbukkede Pæle; over Væggene af Bindingsværk blev der lagt en profileret Gesims af Træ, og om det flade Tag var der yderligere en Balustrade. Der var en Kælder, beregnet paa »Kreaturer« med Udgang til Terrassen[24], altsaa kaglende Fjerkræ eller unge Fasaner, for at denne Del af Haven kunde bibeholde sin Karakter af zoologisk Have. Derover var der kun eet Gemak med to Vinduer mod Vest og en Marmorkamin paa Vinduespillen samt Fløjdøre ind mod Dronningens blaa Gemak[25]. Brystpanelet blev af

Zacharias Getreuer anstrøget med zinnoberrøde Fyldinger paa hvid Bund og med berlinerblaa Rammer[26]. Væggene fik karmoisinrødt Betræk af engelsk Silkemor[27], og over de forgyldte Tapetlister blev der trukket en spinkel Gesims med en Hulkehl under det glat gipsede Loft[28]. Vindueskarmene var røde, Rammerne blaa, og Døren ind til det blaa Gemak var perlefarvet. Hele Stuen var saaledes holdt i de samme paagaaende Farveskalaer, der prægede de andre Interiører paa Frederik IV's Tid.

Opførelsen af denne Altan krævede, at man maatte kassere det Fuglehus af Træ, der tidligere havde staaet paa dette Sted[29]. Lønborg har paa sit Prospekt (Fig. 17) faaet Altanen med, skønt den vist ikke var paabegyndt, da han udførte Tegningen. Men han har indhentet Oplysninger om det planlagte Byggeri og faaet det med ubeset. Han har tillige gengivet en ganske tilsvarende Udbygning ved Slottets sydøstre Hjørne, skønt det Fuglehus, der stod her, først blev revet ned 1744. Man har vel tænkt ganske flygtigt at bevare Symmetrien i Façaden mod Gaarden ved en saadan østre Udbygning, men den er ikke nævnt noget Sted, heller ikke i Kriegers Overslag, og har derfor ikke for Alvor været planlagt.

Altanen stod færdig Sommeren 1729, parat til at modtage sin meget unge Beboer. Prins Carl var da ogsaa herude, og vi maa regne med, at den Vugge, som Urban Fribert den 22. Juni garnerede med røde Silkebaand og anbragte paa et rødt Tæppe[30], ogsaa har paraderet i dette nye Gemak for baade første og sidste Gang. Datidens Presse melder korteligt om Tragediens sidste Faser. Den 4. Oktober ankom lille Prins Carl fra Fredensborg til København. Dødsfaldet meddeles den 10. December[31].

Altanens Skæbne i de næste 25 Aar blev lige saa hektisk omskiftelig og nervøst flimrende som den, der blev det blaa Gemak til Del, og nogle af Nyindretningerne paa dette Sted blev af saa kort Varighed, at der næppe er vundet meget ved at opregne dem. De fleste Ændringer skete under Christian VI, under hvis Slotsinteriører de ogsaa vil blive indregistreret (nedenfor S. 109), men et Par enkelte Hovedtræk vil her blive opridset.

Da Dronning Sophie Magdalene 1734 lod sit lille Køkken opføre, klemt inde i en uregelmæssig Bygning mellem Ottekantens Nordvestfløj og Altanen (Fig. 86), lod hun her i det sidstnævnte Sted en Korridor afskilre langs den søndre Væg[32]. Resten af Prins Carls Gemak blev mulig 1735 beklædt med det blaa Klæde fra Nabogemakket og stod saadan et Aars Tid[33]. Saa blev Altanen Skueplads for større Omdannelser. Den vestlige Del blev afsondret som et smalt Kabinet, og det øvrige rummede den nye kongelige Alkove[34], betrukket med »hvidt skildret Cina Taft«. Alkoven blev atter prisgivet to Aar senere og Betrækket flyttet andetsteds hen[35]. Dronningen synes nu at have foretrukket det blaa Gemak til Soveværelse, hvis Kongefamilien da overhovedet kom her – meget tyder paa det modsatte. Først 1749 skete der paany noget. Alkoven og det lille Kabinet blev slaaet sammen til eet Rum, beklædt med blaat og gult Taft, sammensyet i Baner[36]. Og i denne Skikkelse stod Stuen, til de fire Fløje blev bygget 1754. Da blev Altanen opslugt af den nye sydvestre Fløj, og dens Saga var endt.

Man indrettede det blaa Gemak paa en Tid, da Kongen lod Fredensborg udvide med nye Bygninger ved Ridebanen og i Forgaarden. Gemakkets Fortsættelse ud i Altanen var ligesom en Bekræftelse paa de kongelige Stuers Trang til at aabne sig mod vest, mod Slotsparken. Husene i Haven og Husene ved Ridebanen hører alle med til Frederik IV's Slot.

OTTEKANTENS STUER

I det gamle Samfund havde Fyrsten, Slotsherren, *il padrone* – eller hvad Navn man end vil give ham – en Hjælper ved sin Side: en til at passe hans Garderobe, en til at skænke hans Vin, en til at holde Stigbøjlen, Kokken i Køkkenet, Kusken paa Bukken, og Forholdet mellem *padrone* og *servo* blev en Fabel, der i Aarhundreder, navnlig i Digternes Hænder, gjorde de to Antipoder til klassiske Typer, støbt i faste Former. Don Quijote havde en Sancho Pansa, Don Giovanni en Leporello, Jeronimus en Henrik. Ogsaa i Bygningskunsten kunde det hænde, at dette Sammenspil mellem Herre og Tjener fik et synligt Udtryk, naar et fyrsteligt Slot taarnede sig op over lave Domestiklænger. I sin ældste Skikkelse kom Fredensborg til at give et klart og klassisk Billede af dette Forhold, i Modsætningen mellem det kuppelkronede Slot og den lavloftede Ottekant. Om denne sidstes ydre Historie er ovenfor berettet. Om dens indre Opbygning, dens Interiører og om, hvem der boede her, skal der forfortælles paa de følgende Sider.

Ottekanten disponerede over syv Fløje. Efter at de kongelige Stalde var fjernet fra de to Fløje nærmest Slottet, var der endnu en Stald for Garden i Portfløjen mod syd, men kun i nogle faa Aar indtil 1725. I de resterende seks Fløje skulde Hoffets Stab søge at finde sig tilrette.

Der skulde efter den oprindelig lagte Plan være en større Samlingsstue i hver Fløj, omfattende de tre midterste Fag; til begge Sider for denne Midterstue tænkte man sig en kvadratisk Stue med to Vinduesfag mod Gaarden og en lignende til den modsatte Side. Yderst til begge Sider var der planlagt to mindre, kvadratiske Stuer paa eet Vinduesfag (Fig. 7).

Saadan forelaa Udkastet, før Krieger blev Slottets Arkitekt. Om det er ham, der fik ændret Planen, veed man ikke. Men ændret blev den, og upraktisk har den vistnok ogsaa været. Der kunde nok med dette ældre Forslag skaffes en Del rummelige Stuer til de kongelige Betjente, men alt for mange var Gennemgangsrum. Da Ottekanten saa i 1722 og 23 blev gjort færdig, var man under Kriegers Ledelse gaaet over til det mere smidige System med en Midtkorridor kilet ind mellem Tofagsstuerne, medens Rummene i Fløjens Bund forblev uantastet. Der var herved skabt bedre Cirkulation, og hver Mand kunde faa sit Rum for sig selv.

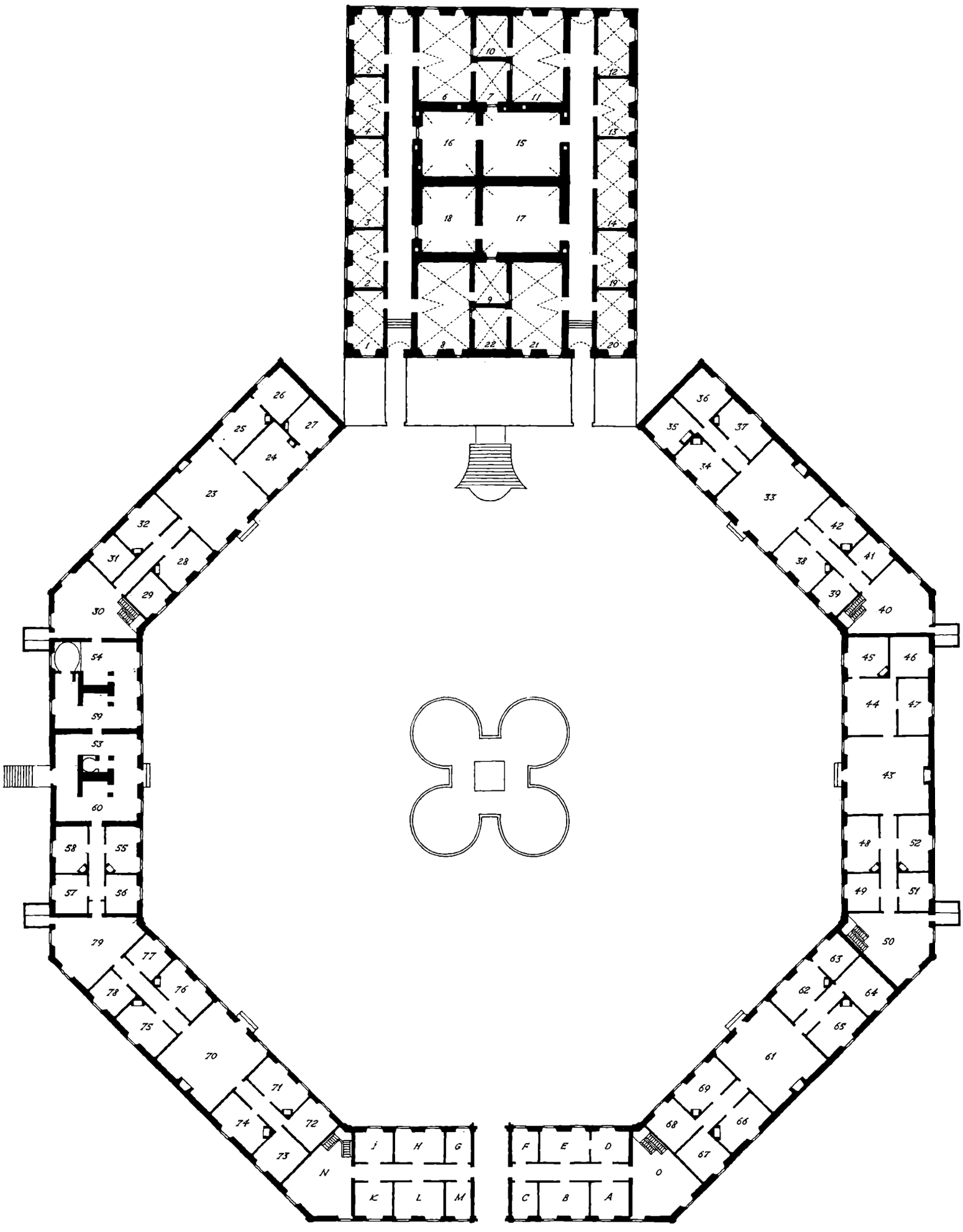

Fig. 48. Grundplan af Slotskældrene og Ottekantens Stuer omkring 1728 med den oprindelige Nummerering.
Rekonstruktion ved Holger W. Schmidt. 1:500.

Fløjene var efter gammel Skik opført som absolutte Enheder, adskilte ved Brandmure. Til hver Fløj hørte foruden Samlingsstuen og de otte Kamre tillige det ene af Trekantrummene – i Datidens Sprogbrug »Trianglerne« – ind mod Nabofløjen; den vedføjede Plan Fig. 48 viser hvorledes. Trianglens Areal blev udnyttet forskelligt. Der var bl. a. Trapper op til Loftsrummene; der kunde indrettes Smaakøkkener, og ved begge Midtfløjene var der paa Bagsiden, bortvendt fra Gaarden, udbygget nogle Priveter.

Med Udflytningen af Staldene var der i disse Fløje indvundet 16 nye Værelser til Beboelse. Men til Gengæld blev den vestre Midtfløj afgivet til det nye Køkken, der kom til at optage de to Tredjedele af Gulvarealet, medens Køkkenpersonalet fik tildelt fire Rum i Fløjens sidste Tredjedel. Dette Køkken, som nærmere omtales nedenfor, stod i Forbindelse med Nabofløjene. Brandmurene var gennembrudt, saa at man gennem hele den vestre Ottekant kunde passere fra Fløjen nærmest Slottet, gennem Køkkenet og ind i den sydvestre Fløj for først at standse ved Portfløjen. Modsat var den østre Ottekant sammensat af tre virkelige Enheder, adskilt ved Brandmurene.

I et Par af Fløjene var der kendelige Afvigelser fra det Boligskema, der aabenbart oprindelig har ligget til Grund for Kriegers Plan. Det var den nordligste Fløj paa Vestsiden og den midterste paa Østsiden. Begge Steder blev Korridoren strøget imellem Stuerne lige nord for Samlingssalen, hvor der dannedes en samlet fireværelsers Lejlighed, øjensynlig beregnet som Bolig for en mere fremtrædende Person. Da Dronningens Hofdamer langt ned i Tiden boede i Nordvestfløjen, maa det være Kammerfruen, for hvem de fire sammenhængende Stuer var reserveret. Ovre paa Østsiden er man helt paa den sikre Side. Midtfløjen (Nr. 43) var her forbeholdt Overhofmarskallen, der bevarede denne Bolig, indtil han paa Frederik V's Tid flyttede ind i det tidligere Markgrevehus ved Siden af Kirken. Utvivlsomt skulde de to her nævnte Fløje oprindelig have haft det fælles Skema for de andre Fløje, og Ændringen maa være sket under selve Byggearbejdet. Marcantonio Pelli kom indirekte til at røbe noget derom, da han 1723 indsendte sine Regninger for Murerarbejdet; da kom han ved Fløj 23 af Vanvare til at regne med en Normalplan, der rummede en Korridor, og først i en Eftersætning fik han registreret Forandringen[1]. Da Snedkeren Chr. Kutsch samtidig gjorde Rede for sit Arbejde samme Sted, var det netop den ændrede Værelsefordeling, han havde for Øje[2]; den samlede Panellængde og Antallet af Døre, han skulde staa til Regnskab for, passer paa det smukkeste med Lønborgs Plan fra 1728, som er lagt til Grund for den her meddelte Rekonstruktion. Den skulde vise Værelsernes Fordeling og Udnyttelsen af de seks Triangler. I disse sidste havde Dronning Anna Sophie og Kronprinsesse Sophie Magdalene hver et af disse Smaakøkkener, der snart blev uundværlige paa de kongelige Slotte. Vi kender dem fra Hirschholm, Frederiksberg og Christiansborg[3], og der blev paa Fredensborg lidt senere indrettet endnu et Par Stykker. Dronningens lille Laboratorium laa i vestre Ottekant (Fløj Nr. 23) mellem nordvestre Fløj og det store Køkken. Kronprinsessens finder vi det tilsvarende Sted paa Østsiden[4], i Trianglen mellem Fløjene 33 og 43. Da Sophie Magdalene blev regerende Dronning, flyttede hun over Gaarden og overlod til sin Svigerinde Prinsesse Charlotte Amalie baade sine Stuer i Hovedslottet og sit lille Køkken i Ottekanten[5], men lod allerede 1734 et nyt lille Køkken indrette andetsteds (nedenfor S. 106). Af Priveter – »Hemmeligheder« eller *loci privati* som disse ydmyge Steder kaldtes paa Datidens Sprog – var der fire, diskret anbragt to og to, hvert gæstfrit forsynet med to Sæder, ved Bagsiden af Ottekantens vestlige og østlige Hjørner, udbygget som Smaahuse med Halvtage og med direkte Adgang fra en Triangel[6]. Kun den sydøstlige Fløj, som klemtes inde mellem to Brandmure uden Adgang til Trianglerne, var berøvet denne Komfort. I fem af Trianglerne var der Trapper op til Loftsrummene[7]. Da man 1725 udvidede Marskalfløjens Sydside til Gaardsiden (Planens Nr. 49) paa Bekostning af Trianglens Spidsvinkel[8], har man samtidig maattet flytte Trappen paa dette Sted, hvilket ogsaa fremgaar af Thuras Plan. Der har af disse Trapper været Adgang til Loftsrummene, hvor der som før nævnt skal have været Kornoplag til Hestene, men hvor man vel ogsaa maa regne med, at det pladshungrende Hof har indrettet Domestikrum. En enkelt Udtalelse tyder da ogsaa paa, at saadan har det forholdt sig[9].

Ottekantens første Beboere var et Sjak Bygningshaandværkere, der var indkvarteret her, medens Slottet stod under Opførelse. Da de omsider flyttede ud, skal Stuerne have set rædsomme ud. Folkene havde holdt et meget slemt Hus, »die Wände besudelt und das Dünchwerck abgestossen«, skrev den bekymrede Krieger[10]. Efter en nødvendig Reparation kunde Hoftapetseren Urban Fribert i Løbet af Sommeren 1723 udspænde Spaanmaatter paa Panelrammer og derefter dække dem med Vægbetræk[11]. Først da stod Ottekantens Stuer parat til at modtage de Beboere, for hvilke de var bestemt. Der var virkelig ogsaa Domestikker imellem; man finder dem navnlig i de to Fløje mod syd (kaldet Fløj 61 og 70), hvor der i Tidens Løb har boet baade Lakajer, Livtjenere, Informatorer for de kongelige Børn, og mange andre, saaledes fordelt, at Kongens Tjenestefolk hyppigt benyttede den sydøstre og Kronprinsens den sydvestre Fløj, der altovervejende fik et udtalt maskulint Præg. Dronningens og Prinsessernes kvindelige Betjening fik, som tidligere nævnt, anvist Stuerne i de to Fløje nærmest Slottet, Dronningens mod vest, altsaa tæt ved den Del af Hovedslottet, der netop var forbeholdt Hendes Majestæt, og Kronprinsessens (fra Slutningen af 1720'rne Prinsesse Charlotte Amalies) mod øst – ligeledes ud for de respektive Gemakker i Slottet; og dette uagtet der ikke var nogen som helst Forbindelse mellem Slot og Fløj. Ligesom østre Ottekants Beboere maatte søge ud i Gaarden, hvis det gjaldt Besøg i Nabofløjen, maatte de ogsaa ud i det fri og op ad Terrassens Trappe og ind ad Slottets Hoveddør, naar det kongelige Herskab havde Brug for deres Tjeneste. Saaledes var da Kønnene nogenlunde adskilt, og som neutrale

Øer mellem dem var Køkkenfløjen paa den ene Side og Marskalfløjen paa den anden blevet interpoleret.

Trods Domestikkernes Tilstedeværelse var Niveauet rangmæssigt relativ højt. Den store Flok af Pager og Lakajer henvistes til det nye, lange Domestikhus, og Ottekanten forbeholdtes dels Majestæternes Livtjenere, dels Hoffolk af Karakter. »Damer og Kavalerer« er det Udtryk, man hyppigst forefinder, naar Talen var om Fløjenes Indbyggere.

Deres Stuer kan opsøges. Vi kender jo Grundplanen, veed ogsaa i nogle Tilfælde, hvem der har boet i dem; mange af Rummene (henved 30) har bevaret de oprindelige Dimensioner, men naturligvis ikke det gamle Udstyr, den Dag i Dag. Gulv, Panelfarve, Vægbetræk, Lofter, Bohave kan eftergaas i Regnskaber og Inventarier. Det skal dog ikke gøres her. Det vilde være sløvende at læse det hele Katalog med Oplysninger om saa og saa mange Guldlæderstole, om Standborde og Skaksenge i een lang søvndyssende Ensformighed. Men ud af Monotonien træder en Række Stuer med særlig Karakter, og de vil blive omtalt nærmere i det følgende.

Stuerne var nummererede, dog med forskellige Tal i de skiftende Inventarier. Her er bibeholdt den ældste Nummerering, der gik i direkte Fortsættelse af Slotskældrene, som Fløjene havde fælles Niveau med, men altsaa ikke stod i Forbindelse med. Derfor har den store Stue i nordvestre Fløj Nummer 23, og Fløjen opkaldtes derefter. Fløj Nr. 33 bliver da den nordøstre, Nr. 43 er Marskalfløjen paa Østsiden, Nr. 53 er Køkkenfløjen paa Vestsiden, og endelig var Nr. 61 og 70 henholdsvis den sydøstre og sydvestre Fløj, idet Portlængen først blev inddraget i Regnskabet 1725.

Blandt Rummene indtager de fem store Sale en særlig Plads[12]. De gik gennem hele Fløjens Dybde med 14 Alen, mod 13 Alen i Bredden. Mod Gaarden fyldte de tre Vinduesfag, det midterste dog en Dør, der indad mod selve Rummet stod helt uden Indfatning. Gulvene var overalt i disse Fællesstuer belagt med Fliser. Bagvæggen, der var uden Vinduer, havde i Midten en stor Sandstenskamin. Væggene i disse Rum var alle, med Undtagelse af Marskalfløjens Nr. 43, beklædt med malede Tapeter. Udtrykket er ikke helt klart. Ved »malede Tapetserier« forstod man Lærreds- eller Voksdugsbetræk med Dekoration, der kunde være noksaa broget og fantasifuld. Maleren Laurids Weischer har 1751 faaet Bestilling paa »Limfarve Landskaber« paa Sejldug i Fløj 70 (Korridorerne). Det vilde være fristende at tænke sig noget lignende 1722–23. Slottets Maler dengang var Frederik Holm, der ligesom Weischer var Haandværker, men lejlighedsvis brugtes til noget andet, idet han malede en Plafond til Menagegeriet og Landskaber til Vægbetræk i Domestikfløjens Junkerstuer[13]. I Ottekanten var der »malet Tapetseri« i Nr. 23, 33, 61 og 70 – altsaa alle de store Fællesstuer, men tillige i Nr. 28, 34, 38, 44, 48, 61–63 og 65–69. Har Frederik Holms flittige Pensel været i Sving her?

De fem store Rum var fælles Spisestuer for Fløjens Beboere. Et langt, ovalt Bord og 12 Guldlæders Taffelstole var derfor det eneste Inventar. Hvor der var Korridorer, der udmundede i Stuen, var der Døre med Fyldinger og Indfatning og derover, i en særlig profileret Ramme, et Vindue. Alt Træværk, i Panel, i Dørene og i Loftsbjælkerne, der overalt stod synlige, var malet perlegraat med røde Lister. I Marskalfløjen var Spisestuen en Smule fornemmere udstyret. Marmorfliserne var her lagt i sorte og hvide Skaktavl, langs Væggene var der Brystpanel med Fyldinger, og Rummet domineredes af det tunge Guldlæders Betræk. Foruden Nr. 43 havde ogsaa nogle faa mindre Stuer det samme Udstyr med Guldlæder over Brystpanel med Fyldinger – som vanligt perlefarvet med røde Lister – nemlig Stuerne 25, 35 og 45. Lavt, glat Fodpanel var ellers det almindelige. De nævnte Stuer faar paa denne Baggrund et diskret Relief og kendetegnes som lidt mere kræsne i Udsmykningen, uden at man derfor kan bestemme Aarsagen dertil.

Ingen af Ottekantens Spisestuer er blevet overleveret uændret til vore Dage. Deres brede Rummelighed maa have generet Hoffet, som det 18. Aarhundrede igennem led under konstant Pladsmangel paa Fredensborg. I 1750'erne begyndte man saa smaat at beskære dem: man satte Skillerum op til nye Smaastuer, og ved Harsdorffs Ombygning i 1770'erne blev Frederik IV's smukke Anordning totalt udslettet. Først i vore Dage begynder det at lysne. I Fløj 70 er den store Stue paany fremdraget med sin Kamin fra 1725 og med nyt Flise-

Fig. 49. Ottekantens sydøstre Fløj. Kamin fra 1725 i Nr. 65 (Fig. 48). Lennart Larsen fot. 1963.

gulv, men uden Vægbetræk og uden Retablering af Bjælkeloftet.

I Fløj 61 har der været et Par Stuer af særlig Karakter. De er der for saa vidt endnu, som de oprindelige Dimensioner er bevaret, men der er intet i øvrigt til Minde om den oprindelige Beboer. Et Regnskab fra Maj 1723 nævner Opstilling af en Marmorkamin[14] i »Herr Lydersens Kammer«. Talen er om Kongens Kabinetssekretær Andreas Lyders, der stod højt i sin Herres Gunst, en beskeden og stilfærdig Personlighed, som i Kraft af sit Embede indtog en Nøglestilling ved Frederik IV's Hof. Det bliver Marmorkaminen, som røber, hvor vi skal søge hans Stue. Alle andre Kaminer i Ottekanten var af Sandsten og kan eftersøges i de senere Inventarier. Kun een Stue nævnes med Kamin af Marmor, Stue 62 i Sydøstfløjen med to Vinduesfag mod Gaarden. Kaminen var anbragt i Stuens nordøstre Hjørne og havde paa Overdelen fint Stukkaturarbejde, hvori der var indsat et Par Spejle, et ovalt og et firkantet[15]. Den maa være forsvundet i 1770'erne, da Harsdorff vendte op og ned paa saa meget ved Fredensborg; men om dens Placering og hele Udseende kan man dog faa et Indtryk ved at betragte Genbostuen Nr. 65, hvor Kaminen – ganske vist af Sandsten, men med smuk, gammel Stukkatur – er bevaret. Andreas Lyders' Gemak hørte til dem, der havde malet (Landskabs?) Tapetseri; der var tre højryggede Guldlæderstole, hvide Katunsgardiner i Vinduerne og – hvad der maaske er det mærkeligste – en Dør ind til Nabostuen Nr. 63. De to Rum hørte sammen, og gjorde det ogsaa derved, at de var ens udstyret med Hensyn til Vægbetræk. Kabinetssekretæren nød altsaa den Gunst at have to Stuer[16]. Og mon ikke Marmorkaminen skal opfattes som en diskret Kompliment fra Monarken?

Ret længe stod Ottekantens Stuer ikke uantastet. I Slutningen af 1725 fremsatte Krieger en Beregning af Udgifterne til Forskalning og Gipsning af Lofterne[17]. Næste Aar blev det gennemført. Frederik Holm tog alle malede Sejldugsbetræk ned[18] (var det dem med hans egne Malerier paa?), der blev slaaet Brædder under Bjælkelofterne[19], og Stukkatøren Abraham Stoy trak nye Gipsgesimser[20]. Samtidig blev de ældre Kaminer udskiftet. Hvorfor vides ikke. Men vi har Kontrakten med I. C. Heimbrod om Forfærdigelse og Opstilling af 28 ny Kaminer af Bremersandsten[21], hvilket vil sige, at hele Bestanden blev fornyet, ene med Undtagelse af Marmorkaminen i Andreas Lyder's Gemak. Af Heimbrods Kaminer er nu kun tre tilbage, de to i Fløj 70, nemlig i den retablerede Spisestue og i Nabostuen Nr. 75, og een i Fløj 61, den nysnævnte Genbostue (Nr. 65) til Lyders' Gemak (Fig. 49). Her er ogsaa Abraham Stoys Stukværk paa Kaminkronen i Behold; de sirlige Ornamenter med Masker og Baandslyng i Regencestil løber op i en opretstaaende Muslingeskal, der er placeret uden paa en tætrillet Gipsgesims, som alene af denne Grund, ved det intime Sammenspil med den stoyske Ornamentik, synes at røbe høj Ælde. I Stue 65 staar vi utvivlsomt over for det ældste bevarede Interiør i Ottekanten[22]. Der er dog gode Muligheder for at grave dybere ned til de ældste Lag. Det blev før nævnt, at Stue 70 blev genskabt med Gipsloft og Gesims. Men det ældre Bjælkeloft var bevaret baade her og andetsteds i Ottekanten, endda med de rette Farver: perlegraa og røde Lister, saadan som talrige Regnskabsposter fortalte, at den oprindelige Staffering havde set ud. Kun fire Aar har disse Kulører set Dagens Lys, før de blev gemt bag Gipsloftets Dække. Var de mon ikke fornemme nok? Skal engang i Fremtiden en anden af de store Spisestuer genfremstilles, var det nok Forsøget værd at prøve de gamle Bjælkelofters æstetiske Værdi.

Et Par mindre Ændringer i Kølvandet paa det øvrige er knap Omtale værd: den førnævnte Udvidelse af Stue 49 tages kun med for Fuldstændighedens Skyld, og i samme Fløj fik Marskallens Spisestue en Dør aabnet ud mod Ridebanen, idet der blev brudt Hul i Ydermuren lige Syd for Kaminen[23].

Men nok saa afgørende var det, at Portfløjens Stalde nu blev flyttet. Blandt de nye Huse ved Opkørslen i den ydre Slotsgaard var der ogsaa 1725 bygget en Garderstald til Afløsning af den i Ottekantens Sydfløj, hvor der nu blev indrettet 12 nye Stuer[24]. Fløjen var tvedelt af Porten; hver Halvdel fik seks Stuer, tre paa hver Side af en Midtkorridor – en tofags Stue flankeret af to paa eet Vinduesfag. De fire Stuer umiddelbart op ad Portens Vægge var Tjenerkamre uden Vægbetræk. De otte andre Stuer blev betrukket med stribede uldne Tapeter og var bl. a. forbeholdt den danske og den tyske Hofprædikant[25]; i 1745-Inventariet nævnes tillige Rum for en kgl. Livmedicus, der ogsaa findes her med sine Medicinskabe i en senere Tid. Portfløjen kom saaledes til at tjene Hoffets timelige og aandelige Velfærd. – At Træværkets Farver ogsaa her blev de hævdvundne, perlegraa med rød Staffering, siger næsten sig selv. Men det bør maaske nævnes, at Stuerne her beholdt deres Bjælkeloft[26] og saaledes fik et mere gammeldags Udseende.

Kongens store Køkken var den gængse Betegnelse paa vestre Ottekants Midtfløj, naturligvis for at fremhæve det overfor de mindre »Parade«-køkkener, som fandtes andre Steder paa Slottet. Der har ovenfor kun været lidt at berette om denne Fløj, og et nærmere Studium af Datidens Inventarier giver kun faa Oplysninger. Men blandt Haandværkerregnskaberne fra den Tid, da man gjorde Slotsfløjene klar til Beboelse, er der nogle enkelte Hentydninger, som baade giver Besked om Indretningen og tillige kaster Lys over Forhistorien. Slotstømmermesteren Peder Basse havde 1723 haft Arbejde her og fortæller i sine Afregninger med Krieger, at Køkkenet var hvælvet, og at der efter at Hvælvene var sat op, var indrettet et lille Bagers med to Skorstene, hvad der medførte en Udhugning af Kapperne, Afsavning af Bjælker og Indføjelse af Stikbjælker[27]. Bagerset laa vistnok nordligst i Fløjen; derefter fulgte to større Afdelinger med Brade- og Kogekøkkenet, hver med sit Ildsted. Sydligst laa fire Kamre, to for Kokkene, med Vinduer mod Gaarden, og to andre, med tilgitrede Vinduer mod Vest, for Sølvkammeret og for Sølvpoppen[28]. Der var fra denne Fløj (Nr. 53) Adgang til begge de tilstødende Hjørnekamre mod nord og syd. Saadan fremgaar det af Danske Vitruvius (Fig. 86), og ogsaa i vore Dage har

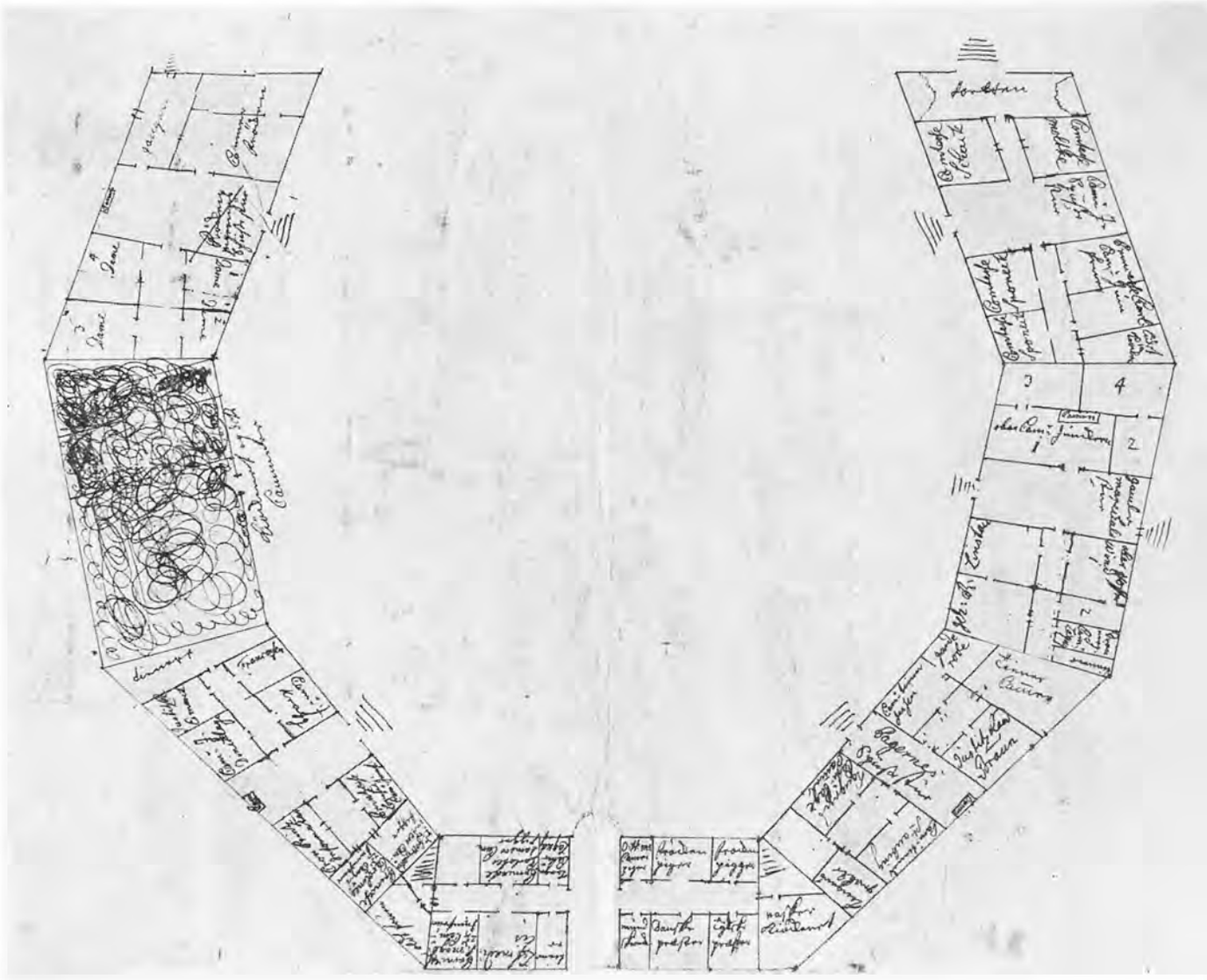

Fig. 50. Ottekanten. Indkvarteringsplan formentlig opridset af Hoffouréren omkring 1755. Blaa Port er øverst til højre. Det røgfyldte Køkken er antydet i Midtfløjen til venstre. I sydøstre Fløj nederst til højre er skrevet Navnene: Aubain, Braun og Jessen. Rigsarkivet.

man kunnet se Spor af svære Dørstabler i Nordmuren. – Paa Grund af Terrænets stærke Fald mod Vest har Fløjen højt Fundament, og under selve Byggearbejdet har man da fundet paa at lægge nogle endnu eksisterende Kældre under Køkkengulvet. Man veed bl. a., at der her var indrettet et Køkkenskriveri, som dog kun logerede her nogle faa Aar, og et Par Rum for Hønseplukkerne[29].

Kort før man i Slutningen af 1750'erne begyndte at opdele de store Spisestuer i Ottekanten, har en Hofembedsmand – man gætter vel paa Hoffouréren – ridset en Skitse af Fløjene med Angivelse af Stuernes Beboere (Fig. 50). Tegningen er just ikke ført til Papiret af en rutineret Kunstner, langtfra. Men dens naive Kradserier har historisk Værdi, baade fordi det er muligt at kontrollere og godkende den, og fordi den viser, at Fløjene endnu saa sent blev benyttet stort set efter deres oprindelige Bestemmelse. Tegningen er ikke dateret, men Navnene, som er indføjet ved de enkelte Stuer, taler dog deres tydelige Sprog. Der omtales Kammerjomfruer for Prinsesserne Sophie Magdalene, Louise og Caroline samt en Informator for Kronprinsen. Det er altsaa Frederik V's Hof, vi præsenteres for. Kronprinsen fik Informator 1755, og det er aabenbart paa den Tid, Tegningerne blev til. Da man 1757 begyndte paa Omdannelsen af Spisestuerne, som alle er intakte i deres oprindelige Størrelse paa vort Grundrids, er det dermed givet, at Tegningen giver et Udsnit af Hoffets Personale ved Midten af 50'erne. Damerne er her ligesom i 20'rne samlet i de to nordligste Fløje. Dronningens unavngivne Stab finder vi i Fløj 23, Prinsesse Charlotte Amalies i Nr. 33, hvor tillige tre fornemme Damer er noteret: Comtesserne Moltke, Sponneck og Schack. Et Par Træk ved selve Bygningen meddeler Tegningen ogsaa. Det ses saaledes, at Damerne i Fløj 33 har haft direkte Adgang fra deres Stuer til den »blaa Port« (der indrettedes i 1740'rne ved Stuerne 35 og 36, nedenfor S. 113) og derfra videre til Hovedslottet, som de kunde naa tørskoet. Men ogsaa Beboerne i Fløj 23 har gennem Stue 26 haft en Dør ind til Slotskældrene, hvorfra de videre kunde ankomme til de kongelige Gemakker uden at skulle gaa over Gaarden. Som Forholdene er her, kan Adgangen til Kældrene først være etableret ved Opførelsen af Eigtveds Fløje 1754–55, og Døren maa da paa Tegningen være ganske ny. Dronningens Damer havde ved Midten af 1750'erne lagt Beslag paa det lille

Køkken, der var bygget for Dronning Sophie Magdalene 1734, kilet ind mellem vestre Ottekant og »Altanen« (S. 106f.), og her residerede Kammerfruen; Datidens Regnskaber omtaler en sindrig Mekanisme, hvormed Dronningen ved Hjælp af Snore og Trisser samt en lille Hammer, der pikkede paa Kammerfruens Vindue, kunde paakalde samme Dames Opmærksomhed[30]. – Medens Køkkenet paa Tegningen fortoner sig i Røg og Damp, er Fløj 43 paa Slotsgaardens modsatte Side mere anskuelig. I denne tidligere Marskalfløj boede nu en Overkammerjunker, i dette Tilfælde vistnok Volrad August von der Lühe, som 1759 flyttede over i den gamle Kavalerfløj. Hans fire Stuer er nummererede, og den store Kamin i hans største Stue har Tegneren anset det for nødvendigt at faa med. Fløjens andre Beboere angives ved Navn: Oberhofmester Vind og Gehejmeraad, Hofmester hos Prinsesse Charlotte Amalie [Eggert Christoffer] Linstow samt Dronningens Kammerlakaj. Man mærke sig et lille Træk, der røber Tegningens Paalidelighed: Døren ud til Ridebanen i Stue 43 er kommet med og rigtigt anbragt paa Stuens Østvæg. I Fløj Nr. 61 har den senere saa kendte Kammertjener [Nicolai Jacob] Jessen overtaget Andreas Lyders' Gemak med Marmorkaminen, og han har tillige haft Opsyn med Kongens Garderobe Nr. 63, tidligere Lyders' Kabinet; denne Stue kaldtes allerede 1728 for Garderoben, og dens mest dominerende Stykke Bohave var det store, nagelfaste Klædeskab, der naaede fra Gulv til Loft[31]. Nabostuen mod Ridebanen Nr. 64 har af Tegneren faaet den rigtige Dybde og kaldes i Overensstemmelse med de ældre Inventarier for Tjenerkammer, et rent Domestikrum uden Vægbetræk og kun sparsomt møbleret. Men i Stuen ved Siden heraf er noteret Justitsraad Braun; det er Kongens Livlæge Simon Gottfried Braun, som egentlig paa denne Tid havde faaet en anden Bolig – et Hus, der senere blev kendt som Ove Høegh-Guldbergs Bolig (nedenfor S. 141). For os har denne Stue imidlertid en anden Interesse. Det er ovenfor S. 64 antydet, at den endnu har bevaret en Del af sit gamle Udstyr med Kamin, Stukarbejde og Gesims. Væggene kan vi i Fantasien behænge med de malede Sejldugsbetræk; yderligere skal man have stillet lidt Bohave til Justitsraadens Disposition, en Himmelseng med grønt Raskes Omhæng, tre gamle Guldlæderstole, et Bord paa Krydsfod, en Reol, en Knagerække og ved Kaminen to smaa Skabe med Opsats[32]. – Ved Siden af Brauns Nr. 65 laa den store Sal, paa Tegningen saavel som i Datidens andre Kilder kaldet Pagernes Spisestue, et Navn, der viser, at vi befinder os i en Domestikfløj. Den stod endnu ved Midten af 1750'erne i sin gamle Størrelse, havde Flisegulv, en stor Sandstenskamin ved Midten af den vinduesløse Bagvæg og Betræk af malet Sejldug »ogsaa over Kaminen« siger 1755-Inventariet, og i samme Kilde genfinder vi Stuens gamle Bohave: et Par ovale Taffelborde og 12 Ryslæders Taffelstole. – Kun tre af de fire resterende Stuer bærer Paategning, Kongens Kammerpage ud til Gaarden i Nr. 69, modsat til Ridebanen i Nr. 66 Kammertjener Saint Aubain (Forfatteren Carl Bernhards Farfader), samt et Rum, der røber Kongens Jagtglæde, Nr. 67, hvor Kongens Geværer er noteret[33].

Med Erfaringerne fra de hidtil omtalte Fløje skulde de to resterende ikke volde større Problemer. Ligesom Nr. 61 beboedes de af en broget Samling Hoffolk. Genboen til Nr. 61 var Fløj Nr. 70, hvor fra Begyndelsen en Del af Kronprinsens Folk var indlogeret, men i hvis nordvestlige Halvdel der ogsaa har været noteret tre Kammerjunkere, Kongens, Dronningens og Prinsesse Charlotte Amalies; de to førstnævnte genfindes paa vor Tegning. Ogsaa her var Stuerne betrukket med malet Sejldug, og det var netop i denne Fløj, Laurids Weischer 1751 malede Landskaber i Limfarve paa Korridorens Vægge[34]. Den store Spisestue, der nu er genfremstillet i sin oprindelige Størrelse efter i et Par Aarhundreder at have været opdelt i mindre Rum, har næppe nogensinde været anvendt efter sin Bestemmelse. De gamle Inventarier er enige om, at Stuen var tom, uden Bohave. 1752-Inventariet er det første, der dog nævner noget, nemlig et langt Strygebord, men ellers intet. Resten af Beboerne er for største Delen Kammerjomfruer samt Kronprinsens Informator. Skulde en enkelt Stue fremhæves, maatte det være Nr. 75, hvor Kongens Kammerjunker boede. Den er som den modsvarende Stue Nr. 65 i Genbofløjen bevaret i sin oprindelige Størrelse og med Heimbrods Kamin fra 1725, men uden det tilsvarende Stukværk. – Og endelig meddeler vor Tegning et Par Træk om Portfløjens Anvendelse. Her genfinder vi Hofprædikanterne i Fløjens østre Halvdel og Kongens Livmedicus i den vestre. Resten af Stuerne deles mellem Kammerpiger, en Tjener og en Mundskænk. I de to tilstødende Trekantrum finder vi Oldfruen (mod vest) og til den modsatte Side en Vaskestue; i de spidse Vinkler har Tegneren antydet Trapperne med Adgang til Loftet og Uret i Porttaarnet.

Med denne Rundgang i Ottekanten tager vi Afsked med en ikke uvæsentlig Del af Frederik IV's Slot. Kort efter, at Frederik V havde ægtet Juliane Marie, stod Hovedslottet foran en mægtig Udvidelse, og snart maatte Ottekanten følge med. Af de fem Spisesale slap vistnok kun Nr. 33 for at blive opdelt i mindre Stuer, mens de fire andre i 1757 og Aarene derefter alle maatte afgive Terræn til nye Tjenerboliger. Da man 1759 ønskede at fordele de kongelige Børn paa anden Maade i andet Stokværk af de fire nybyggede Hjørnepavilloner paa Hovedslottet, medførte det en større Omgruppering af Hoffets Personale. En stor Del af dette, der tidligere havde haft Stuer netop der, hvor nu Prinser og Prinsesser rykkede ind, flyttede ned i Ottekanten, hvor man for at skabe en bedre Cirkulation brød Korridorerne gennem samtlige Spærremure. Og Pladsmanglen hos det store Hof, der nu dvælede længe ved Fredensborg, blev stadig mere og mere følelig, med det Resultat, at Marskalhuset blev forhøjet, og det saakaldte Damehus blev bygget 1760. Fredensborg var gaaet ind i sin hektiske Ekspansionsperiode, og den sluttede ikke før Midten af 1770'erne.

V

ANDEN BYGGEPERIODE

1. De ni Huse

Efter sit langvarige Ophold paa Fredensborg i Sommeren og Høsten 1724 gav Frederik IV Ordre til en meget omfattende Udvidelse af Slottet[1]. »De ni Huse« var Kriegers staaende Betegnelse for alt det, der nu blev bygget, dels østpaa ved Ridebanen, dels i Forgaarden fra Jernporten op til Ottekanten. Det gik her som saa ofte tidligere, at Resultatet blev noget anderledes, end man oprindelig havde tænkt sig. Inden man naaede til Vejs Ende, var de ni Huse blevet til elleve, og Hovedværket i denne nye Byggeperiode, Kirken, maatte gennemgaa flere Ændringer, inden man fandt frem til den endelige Form.

Dette nye Byggeri havde i første Omgang den bestemte Hensigt at skabe noget bedre Plads, nu da Erfaringen viste, at man agtede at dvæle ved Fredensborg i længere Perioder ad Gangen. Der tænkes dog ikke paa de kongelige Herskaber selv, men des mere paa alle de andre, der fulgte med herud. Der kom nye Domestikværelser i Ottekantens Sydfløj, efter at Gardestalden blev flyttet bort herfra, og i det nye Markgrevehus hinsides Kirken blev der indrettet en Suite Værelser for særligt fornemme Gæster. Resten af de nye Bygninger: Kirke, Orangeri, Corps de Garder og Stalde tjente vel til Hoffets timelige og aandelige Velfærd, men øgede ikke Slottets Kapacitet.

I Udformningen af disse Bygninger stod Krieger frit og viste tydeligt, hvad han formaaede som Bygmester. Den lille Barokkirke, det nu forsvundne Markgrevehus og Forgaardens pyntelige Smaahuse er helt hans Værk. Nogle af de Tanker, han gjorde sig om dette Arbejde, navnlig om det mest vellykkede deraf: den behændige Udformning af Forgaarden, har han meddelt i sine knappe og præcise Randbemærkninger i sit Overslag. Der skulde her mellem Jernporten og Ottekanten bygges fire Smaahuse, de saakaldte Corps de Garder, og to Stalde, der i samlet Række skulde trække Linien op fra de to ældre Huse, Materialstalden og Portnerhuset, til Ottekantens Port. Næppe var dette Byggeri godkendt og kommet i Gang, før Kongen ønskede de smaa rødtoppede Vagthuse udvidet med endnu to, et Bageri og et Slagterhus[2]. Krieger foreslog først at lægge disse to ny tilkomne Bygninger mellem Kroen og Jernporten paa hver Side af Slotsgade. Den nøgterne Bygmester anførte da i sine Randbemærkninger først nogle rent praktiske Oplysninger om, at en saadan Placering vilde være gavnlig for Slagterhuset, som ifølge sin Opgave burde ligge i en vis Afstand fra Slottet, og som netop her vilde faa gunstige Afløbsforhold. Men straks derefter følger som kort fortalt S. 26 Kriegers andre Betragtninger: Hvis disse to Økonomibygninger blev opført netop her paa hver sin Side af Slotsgaden, vilde de virkningsfuldt fortsætte Linien fra Kroen og dens Rejsestald og føre den videre til Forgaarden, hvor nye Corps de Garder og Stalde stod parat til at afslutte den aksefaste Opkørsel til Slottet. Krieger har nok vidst, at han kunde finde Gehør hos Frederik IV ved slige Betragtninger, og han tilføjede i sit Overslag nogle Ord med tydelig Adresse til Kongens æstetiske Sans: en saadan Linieføring vil forlænge Slotsgaden og give den mere *Zirat* og *Prospect.*

Denne Plan blev opgivet, og de to Huse, Bageriet og Slagteriet, blev trods Kriegers Betænkelighed anbragt meget nærmere Slottet. Men de byggedes her paa en Maade, der netop understreger, hvor meget der ved sligt underordnet Byggeri toges Hensyn til Skønheden. Man havde just fuldført de andre Huse, der laa i samlet Opmarch i Forgaarden – ved den vestre Flanke fra Materialstalden: Arbejdssoldaternes Corps de Garde, derefter Garderstalden og øverst ved Slottet Gardens Corps de Garde; og ved den østre Flanke fra Portnerhuset: Kapellanens Hus (af Ydre som en Corps de Garde), dernæst en ny Stald for Kronprinsen og øverst ved Slottet en Bolig for Garderofficererne. Nu blev Bageriet placeret øst for Officers Corps de Garden og Slagteriet vest for Garder Corps de Garden. De var i de første Overslag projekteret som lave Huse. Men nu gav Kongen Ordre til, at de skulde formes nøjagtig som de andre Smaahuse med samme Gesimshøjde som disse. Bageriet maatte da lægge en Alen til sin Vækst. Men Slagterhuset laa dybt og kunde kun naa op til den attraaede Taghøjde, naar det blev bygget op i to Stokværk[3]. Derved blev naturligvis det først lagte Budget overskredet, hvorfor Krieger da ogsaa gør opmærksom paa, at disse sidste Ændringer i Byggeprogrammet skyldtes Kongens eget Ønske. Og mellem Linierne kan vi ogsaa læse, hvor ypperligt Herren og Tjeneren, Kongen og hans Arkitekt, har kunnet supplere hinanden. Man erindrer tillige, at det var ved denne Tid, man forlængede Perspektivet af Slotshavens Alleer paa den anden Side af Esrom Sø, ligesom det ogsaa var i Foraaret 1727, at den franske

Fig. 51. Fredensborg Slot omkring 1735. Guache paa Frederiksborgmuseet.

Gesandt Camilly gæstede Fredensborg og af Kongen fik at vide, at man her havde tænkt at efterligne Marly-le-Roi. Forgaardens Udbygning med de mange Smaahuse var da flunkende ny, og det maa have været dem, Frederik IV hentydede til, da han nævnte det franske Slot som et Forbillede. Faa Aar tidligere havde Kongen ladet Krieger gennemprøve dette System med de smaa Pavilloner som Opkørsel til et Slot – nemlig ved Frydenlund – og nu blev det udfoldet i den store Stil ved Fredensborg. At der bag alt dette har ligget Ønsker om at forbedre Slottets rent praktiske Anvendelighed, skal aldrig benægtes. Men det nye Byggeri maa tillige have haft et tydeligt æstetisk Sigte.

Man talte dengang næsten aldrig om »Forgaarden«. Den hed »Alleen« og bar sit Navn efter en dobbelt Række Lindetræer, bag hvilke de ny Huse fjælede sig. Man har ingen Efterretning om, hvornaar disse Alletræer blev plantet[4], men det er vel sket i den første Byggeperiode 1720–22. Hvis Rosenholmbilledet af Dronning Anna Sophie (Fig. 38) er identisk med det, som Kongen lod føre til Fredensborg 1722, saa har vi her en autentisk Gengivelse af denne nye Allé, hvis Eksistens yderligere har trukket Perspektivet op fra Slotsgaden mod Slotsporten.

Husene i Lindetræernes Skygge var af forskellig Form. De to ældste ved Gitterporten var – og er – af Bindingsværk med halvvalmet Tag og en lille Kvist over Indgangsdøren. De andre Bygninger var i Grundmur. De korresponderede indbyrdes, symmetrisk placeret med Hensyn til Slotsanlæggets Akse, men var forskelligt indrettet. Kommandoens Corps de Garde havde kun eet Rum, kaserneagtigt udformet med Køjer[5]. Genboen var Præstehuset[6], der faa Aar senere blev til Kantorbolig med en 1738 tilbygget Skole; her var Forstue og fire mindre Rum. Og efter samme Skema var Officers Corps de Garden indrettet, medens dens Genbo for Garderne atter var efter Kasernesystemet. Alle fire Huse havde Toptag, kronet af en Skorsten og ved Fronten mod Alleen et stærkt udhængende Tagskæg som et Regnfang, med en profileret Trægesims, omtrent som ved gammel Acissebod (Fig. 52). Bagved, skærmet af Stakitter, laa mellem Boderne Slottets store Oplagspladser for Tømmer og andre Byggematerialer.

Der var ikke ofret meget paa Pavillonernes arkitektoniske Udsmykning – det var imod Hofetiketten; en Domestikbolig skulde være ydmyg. Ogsaa i Farvevalget var der en vis Symbolik. Medens Hovedslottet havde irgrønne Kobbertage og Ottekanten samt Kirken med Kavalerhusene fik sortglaserede Tegltage, maatte de nye Smaahuse nøjes med det røde Tegl. Murene fik dog Lov at prange i festlig Kulør. Direkte siges det ganske vist ikke, men det gamle, farvelagte Billede paa Frederiksborgmuseet (Fig. 51) synes at vise, at Forgaardens Huse omkring 1735 var okkergule. En Farvebehandling af Ydermurene omtales da ogsaa helt ned i det 19. Aarhundrede. Om Portnerhuset og Materialstalden vides det dog, at disse to Huse 1772 fik en særlig Overfladebehandling med brunrøde Murflader, hvor Fugerne var trukket op med hvidt[7].

Træværket blev holdt i perlegraat baade i Vinduer og Døre, samt ved de to nysnævnte Huse nede ved Jernporten ogsaa i Bindingsværket[8]. Ogsaa alle de andre Sidebygninger synes at have været tonede. Vi veed, at det gjaldt Domestiklængen og Menageriet, men vistnok ogsaa alle Bygningerne ved Ridebanen.

Da de 11 nye Bygninger omsider var færdige, har Frederik IV vel ment, at nu var Fredensborg udbygget. De to næste Generationer var ikke af denne Anskuelse. De byggede videre og lagde stedse mere vidtgaaende Planer om Slottets kommende Udvidelser. Men det forandrer ikke den Kendsgerning, at Fredensborgs første Bygherre ved Slutningen af 1720'erne nu syntes at have naaet sit Maal. Han understregede det ved at lade nogle Arkitekter tegne en Række Planer, Snit og Prospekter af det nye Slot.

I sin Selvbiografi har Laurids Thura berettet, at Kongen 1728 havde overdraget en Ingeniørofficer af det holstenske Fortifikationskorps at udtøre fem store Tegninger af Fredensborg i to Eksemplarer, hvoraf det ene skulde leveres til Landgreve Carl af Hessen. I seks Maaneder havde saa denne Officer syslet med Opgaven uden rigtig at komme nogen Vegne, og Frederik IV havde da bedt Thura og hans jævnaldrende Kollega Holger Rosenkrantz om at fuldføre Værket, hvad de to unge Mænd da ogsaa gjorde paa nogle faa Uger, inden de skulde tiltræde deres store udenlandske Studierejse. Thura undlader taktfuldt at nævne, hvem den sendrægtige Tegner var. Men vi veed det alligevel. Det var den førnævnte Hans Christopher Lønborg[9]. Helt saa efterladende, som han fik Ord for, har han nu ikke været. Der er bevaret fire af de fem Tegninger, og to af dem er signeret af Lønborg, den ene dog sammen med Rosenkrantz. Først er der

Fig. 52. Officers Corps de Garde i Forgaarden. Bagved ligger det fordums Bageri, og længst tilbage ses Kvalerhuset fra 1732. J. S. fot. 1967.

det store Fugleperspektiv (Fig. 17), der er signeret af Lønborg alene, og som uden at være noget større Kunstværk dog er formet ud fra den rigtige Erkendelse, at Slottet med Ottekanten og de nye Bygninger ved Ridebanen kun kan iagttages fra Luften, hvis man skal have det hele med. Senere Prospekter som den lille Guache fra 1735 (Fig. 51) og Stikket i Thuras Vitruvius (Fig. 76) er nok udført af mere habile Tegnere, men de savner Lønborgs Overskuelighed. Det andet Blad indeholder perspektiviske Snit gennem Hovedslottet, Orangeriet, Menageriet og Kirken (Fig. 31, 32, 57, 62 og 70), signeret af Lønborg og Rosenkrantz. Det tredie er en Grundplan af Slot og Have med Parterret og Køkkenhaven, uden Signatur (Fig. 64). Det fjerde er en Situationsplan eller et Kort over Esrom Sø (Fig. 10), ogsaa usigneret, med et Væld af topografisk interessante Oplysninger; det findes i to Eksemplarer, det ene paa Fredensborg Slot, det andet i Hærens Arkiv. Hvad det femte Blad havde at fremvise, veed man ikke, man har gættet paa en Façadetegning, men ogsaa andre Muligheder foreligger. Carl af Hessen har utvivlsomt modtaget sine Tegninger, eftersom Thuras og Rosenkrantz' første Rejsemaal var Kassel, hvor de var Landgrevens Gæster, og hvor de antagelig har haft deres Konges Befaling til at søge hen for at aflevere Gaven. Disse Dubletter kunde have megen Interesse, idet det maa formodes, at det netop var dem, der skulde udføres af de to unge Ingeniørofficerer. De er dog forgæves efterspurgt i de kasselske Arkiver og Biblioteker.

KIRKEFLØJEN

Der var ikke tænkt paa nogen Kirkebygning ved det ældste Fredensborg, men Hoffet behøvede ikke af den Grund at være uden kirkelig Betjening. I Ottekantens Portfløj var der indrettet et Par Stuer for begge Hofprædikanterne. Kongen bragte dem med sig, fordi der lejlighedsvis holdtes Gemaksprædiken paa Slottet. En saadan Gudstjeneste i Form af en Husandagt krævede ikke noget større Apparat og kan derfor hyppigt være praktiseret uden at efterlade sig altfor tydelige Spor i Slottets Kronik. Men indirekte kan Præsternes Gemakprædikener alligevel anes. Frederik IV's Kabinetssekretær, den førnævnte Andreas Lyders, har i sine Notater over Kongens personlige Udgifter ogsaa anført nogle Dukater, givet til Klingbeutelen i Fredensborg[1]. Det skete blandt andet hin berømmelige 11. Oktober 1722 ved Slottets Indvielse, hvor begge Hofprædikanterne var i Aktion, og Lyders har noteret lignende Udgifter paa Fredensborg den 9. Maj 1723, 30. Januar og 16. August 1724, samt talrige Gange i Oktober og November samme Aar. Klingbeutelen var fast Inventar ved Datidens Gudstjenester, og Lyders' Notater markerer derfor lige saa mange Gemaksprædikener paa det ældste Fredensborg. Scenen for slige Husandagter kunde variere, eftersom det var Kongeparret alene eller en større Husstand, der fungerede som Menighed. Ved Indvielsen 1722 maa Gemaksprædikenen formentlig være afholdt i Havesalen, eftersom den større Kuppelsal skulde danne

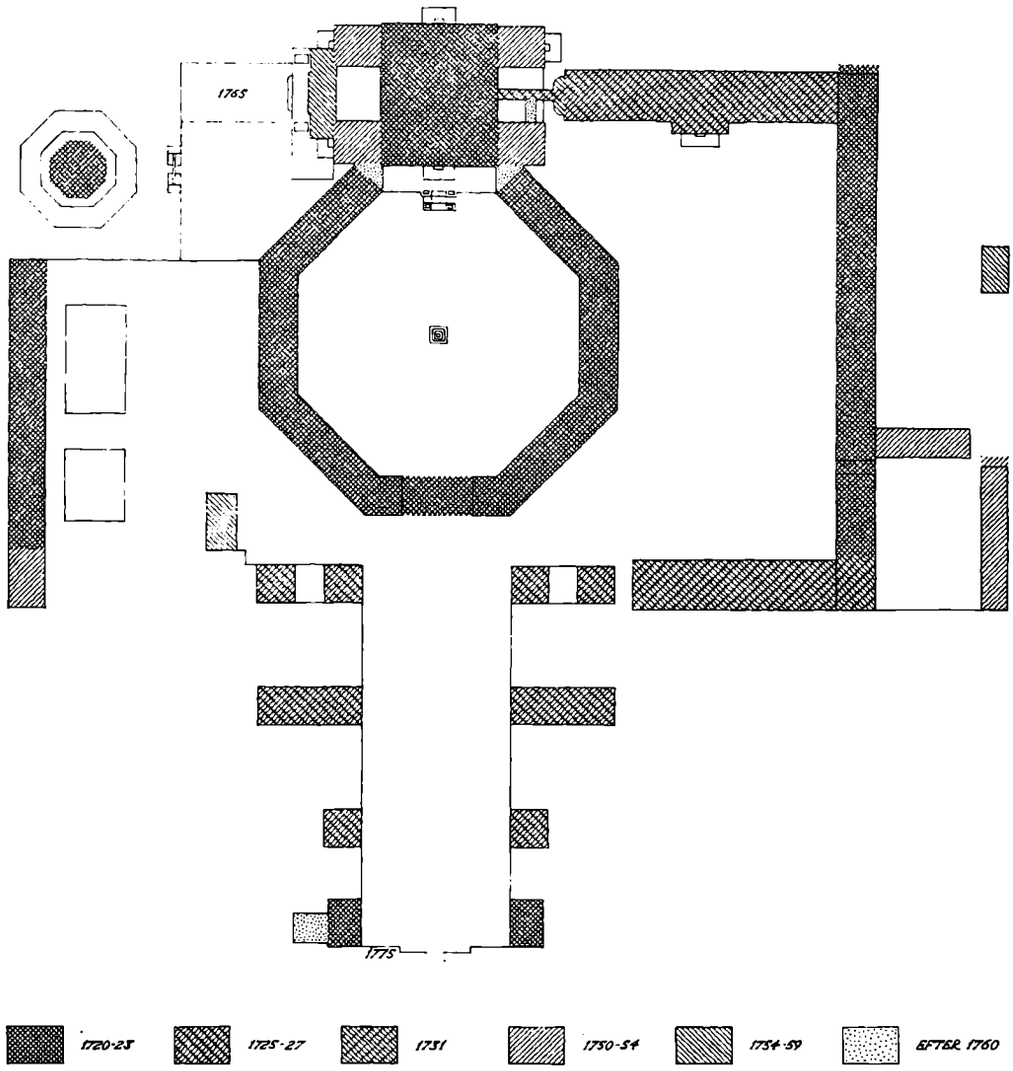

Fig. 53. Fredensborg Slot. Situationsplan med Angivelse af de forskellige Byggeperioder fra 1720 til 1759. Ved Holger W. Schmidt.

Ramme om Taflet. Men ved andre Lejligheder maatte nok ogsaa selve denne Kuppelsal tages i Brug. Man tror i det mindste at kunne læse det ud af et Regnskab fra 1723, hvorefter Klejnsmeden Jochim Zarth paa Galleriet i *Saletto* havde fæstet en Ramme (Lydhimmel?), hvorunder Præsten skulde staa[2].

Sommeropholdet paa Fredensborg 1724 begyndte den 15. August og varede med nogle Afbrydelser til 23. November[3]. Det var under dette Ophold, at Kongens Planer om den nye Slotskirke begyndte at tage fastere Form. Byggepladsen blev valgt; Kirken med to Sidebygninger skulde ligge paa Grænseskellet mellem Ridebanen og Lysthaven, og det nye Kompleks skulde mod øst støde op til den tidligere byggede lange Stald og mod vest søge Forbindelse med Hovedslottet. Terrænet var ikke heldigt. Der laa et Kær paa det Sted, hvor Kirken skulde bygges; Grunden var løs og voldte Kvaler, da først Piloteringen begyndte[4]. Kriegers første Overslag er dateret den 8. September 1724, men Planerne maa være en Del ældre. Der er bevaret et meget gammelt Udkast[5], der viser Kirkens Hovedfaçade omtrent saadan som den ogsaa senere blev udformet, men med et Par væsentlige Afvigelser (Fig. 59). For det første skulde Kirken efter denne Plan være flankeret af to Orangerier, medens der i den endelige Redaktion fra 1724 kun tales om et Orangeri ved Kirkens vestlige Side og om et Kavalerhus (senere kaldet Markgreve- eller Marskalhus) ved den anden Side. For det andet havde Krieger givet Kirken en Apsis mod øst. Den skar sig disharmonisk ind i det østlige Orangeri og gav den ellers saa konsekvent opbyggede aksefaste Façade en ubehagelig Slagside. Balancen blev først genoprettet, da det østre Væksthus blev erstattet med Markgrevehuset, hvorefter Apsiden af sig selv maatte forsvinde. Dette nye Hus for Hoffets Kavalerer fik en større Dybde, end der var tiltænkt det smalle Væksthus, og det vestlige Orangeri, der altsaa blev gennemført, fik samme Dybde som Markgrevehuset.

Saa vidt var man kommet, da Kongen i September 1724 approberede de endelige Planer[6], og man begynder at skimte Kriegers Tanke med dette Anlæg, der er hans Værk mere end Hovedslottet. Fra det ældre Fredensborg overtog han den Forestilling, at kun den kongelige Bolig maatte prange med to Stokværk. Alt det øvrige, alt det, som Krieger i sine Skrivelser kalder »Nebenbygninger«, skulde være lavt, i eet Stokværk og lægge sig underdanigt ved Slottets Fod. Saadan var det ogsaa her. Orangeri og Markgrevehus fik samme beskedne Højde. Deres lange

Façader, der var stramt, tæt og taktfast leddelt af Pilastre, blev de lange Tilløb til den højtopbyggede Kirke, som var Anlæggets naturlige Midtpunkt. De var Drabanterne, hvor Kirken var Monarken. Krieger formede denne Kirkefaçade bevidst med en anden Modul. Han tegnede den i en renfærdig Barok med en rolig Trekantgavl støttet af korintiske Pilastre, der med deres indbyrdes forskellige Afstand – de viger til Siden for at give Plads til Portalen i Midten – bibringer Fronten en anden Rytme end Sidefløjene, fra hvis faste Greb den ligesom søger at frigøre sig.

Trods denne lykkelige Løsning var Kriegers Kirkefaçade ikke ganske lydefri. Pilastrenes lodrette Bevægelser videre op i Arkitraven er ikke helt overbevisende, og der er ikke skabt Binding mellem Arkitrav og den øvrige Bygning, fordi dens Profileringer brat afbrydes ved Gavlfrontens Hjørner. Man lukker dog gerne Øjnene derfor. Thi alt sligt var nok Arkitekten fremmed; han betragtede det vante arkitektoniske Tilbehør som dekorative Kruser paa de store Murflader ligesom Portalen med de forkrøbbede Indfatninger eller de uroligt bølgende Festoner i Gavltrekanten omkring Kongebusten i Marmor. Mere end i disse Ornamenter kommer Frederik IV-Tidens stilfærdige Barok frem i Anlæggets store Linier, i de dybe Husblokke, som Krieger arbejder med, i de stejle Tage med sortglaserede Tegl og den svære Tagrytter, Jubelraabet over Kompleksets midterste Akse. Den udtrykker kraftigt Centralanlæggets bærende Tanke, og den røber med sine konkavt svungne Gavle over Glamhullerne under den bovnende Hjelm en levende Formglæde, som man maaske slet ikke havde tiltænkt Krieger. Der er i dens barokke Linier og udtryksfulde Silhuet noget, der kan minde om Georg Bährs samtidige Dresdener-Arkitektur. Maaske en saadan Allusion kan fortælle lidt om den unge Gartnersvends Vandre- og Læreaar, om hvilke vi ellers intet veed. Der er ved denne Kirkefløj udtrykt nogle Tanker, som maaske fører os videre endnu. Den ældste Plan med de to Orangerier grupperet om en højere opbygget Centralblok (her altsaa Kirken) har fjerne Ligheder med det af Johann Lucas von Hildebrandt opførte Lystslot Belvedere, hvis første Etape blev rejst i Aarene efter 1715. Naar Krieger straks omdannede det ene Orangeri til en Beboelsesfløj med Mansardtag og med indbygget Kuppelhvælving, der i det rige Stukværk havde ovale Loftsvinduer, peger ogsaa dette Træk mod Wienerbarokken, som han mulig har haft noget Kendskab til, direkte eller indirekte. Belvedereslottet kan han dog ikke have set. Det var 9–10 Aar ældre end Kirkefløjen ved Fredensborg og denne atter et lille Decennium ældre end 1730'rnes Christiansborg-Projekter, hvor Wienerbarokken slaar igennem paa dansk Grund. Har Krieger haft noget Kendskab til dette europæiske Kulturcentrum, naaede han at realisere en spagfærdig Gengivelse af det fjerne Forbillede. Et enkelt lille Træk ved Kirkefløjen kan underbygge dette svage Spor. De konkavt svungne Spidsgavle over Tagrytterens Glamhuller, ukendt i dansk Arkitektur paa

Fig. 54. Fredensborg i 1740'erne. Foroven Snit gennem Hovedslottet og Kirkefløjen, begyndende med Kuppelsalen (til venstre), derefter Løngangen, Orangeriet, Kirken og Markgrevehuset. Forneden Opstalt med Menageriet længst til venstre, derefter Snit gennem Ottekantens Køkkenfløj, Opstalt af Hovedslottet, Snit gennem østre Ottekants Marskalstue, og bagved den: Opstalt af Orangeriet, Kirken og Markgrevehuset. Efter Thuras Danske Vitruvius.

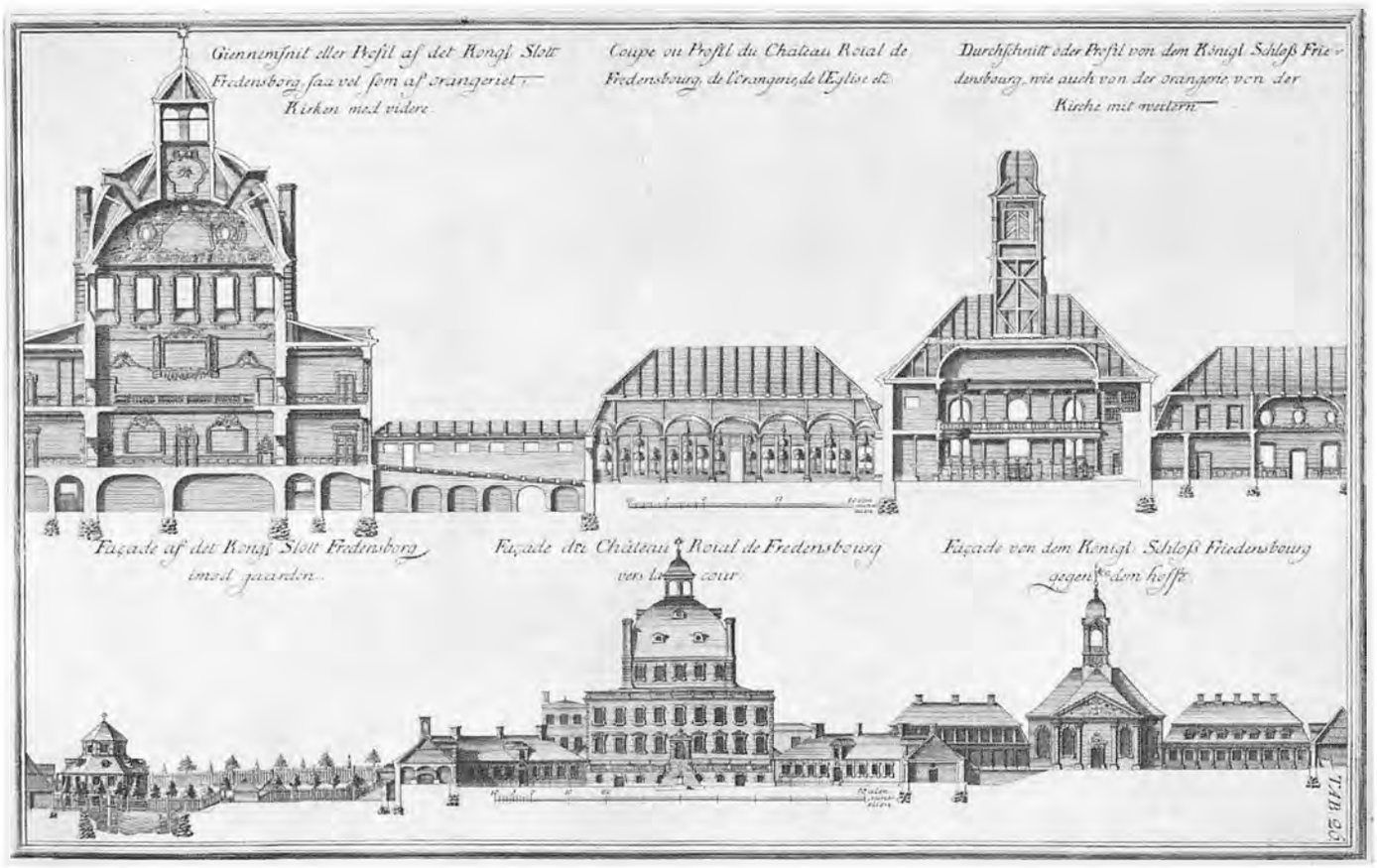

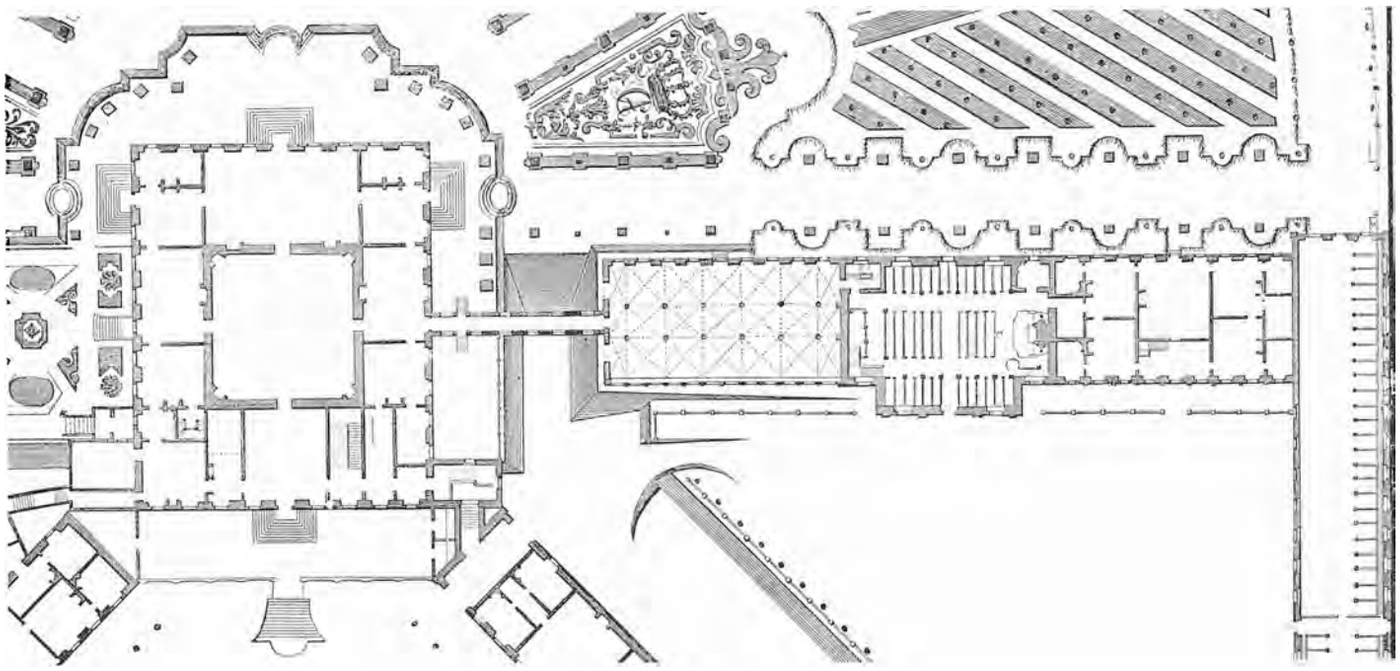

Fig. 55. Udsnit af Thuras Grundplan af Fredensborg i Danske Vitruvius. Kirkefløjen ses øverst til højre, med Orangeriet til venstre, Kirken i Midten og Markgrevehuset til højre.

den Tid, var nord for Alperne yndet af Hildebrandt, og bag ham staar Borromini.

Kirkefløjens tre Bygninger er nu og har i umindelige Tider været hvide ligesom Hovedslottet. Men saadan har det ikke altid været. Som før nævnt har Udbygningerne ved Slottet oprindelig staaet med farvede, vistnok okkergule, Mure. Lønborgs kolorerede Tegning (Fig. 17) viser, at ogsaa Kirken, Markgrevehuset og den lange Stald stod med gule Mure, og fri Fantasi fra Lønborgs Side kan det ikke have været. Den lille Guache paa Frederiksborg (Fig. 51) antyder noget lignende. Man veed blot ikke med Bestemthed, hvor længe man vedligeholdt denne Farvning af Kirkefløjen.

Da J. Fortling 1760 ombyggede Kirkens to Sidefløje og hævede dem til tostokværks Huse med Gesimshøjde fælles med Kirken, blev noget meget væsentligt i hele Kriegers Plan for stedse tilsløret, og Kirken blev ligesom tvunget i Knæ. Gamle Billeder kan endnu berette om Ridebanens oprindelige Charme, og endnu staar Kavalerfløjen fra 1732 paa den modsatte Side uændret i den Skikkelse, Krieger gav den. Kavalerfløjen, Stalden og Kirkefløjen var en ideel Rammebebyggelse, der ved Murenes lange Flugt havde Stænk af individuelt Liv, men som ikke maatte stjæle Billedet fra Slottet. De enkelte Huse skal nærmere behandles i de følgende Afsnit.

ORANGERIET

I det Ydre var det nye Orangeri af samme Størrelse og Omrids som Markgrevehuset. Men den fuldstændige Overensstemmelse mellem de to Bygninger fandtes kun paa Havesiden mod nord. Ind mod Ridebanen fik Orangeriet en selvstændig Façade, bygget af et andet Materiale og opdelt paa en anden Maade end Markgrevehuset.

Frederik IV's Væksthus fik kun en kort Levetid, godt 30 Aar. Det blev revet ned 1757, og vi kender det nu kun fra Opmaalinger og Arkivalier, som giver et godt Indtryk af dets Indretning.

Orangeriet var en Blanding af Murstenshus og Træbygning. Mod Haven i nord og mod Slottet i vest fik det fuld Ydermur. Mod øst var det bygget sammen med Kirkens Vestgavl. Men den sydlige Façade var af Træ, en Tømmerkonstruktion, der dannede Ramme om gabende, store Vinduer, baade i selve Fronten og paa Mansardtaget. Medens Nordfaçaden opretholdt en Deling efter Nitallet – otte Vinduer og en Dør i Midten – var Sydsiden opdelt i 12 Fag, adskilt ved Pilastre med korintiske Kapitæler, som Tømmermesteren Peder Basse kalder »efter den danske Orden«. Det saaledes benævnte Kapitæl maa efter al Sandsynlighed være det samme, som genfindes i Kirken og paa Kriegers sidste Værk ved Fredensborg, det store Kavalerhus syd for Ridebanen, fra 1732, og som vel var af korintisk Herkomst, men havde Elefanthoveder med sammenrullede Snabler i Stedet for Volutter[7]. Peder Basses nævnte Regnskab blev attesteret af Krieger, der saaledes indirekte har godkendt Navnet. Sandheden er vel endda den, at Tømmermesteren havde faaet Navnet »det danske Kapitæl« fra Arkitekten, som maaske har tænkt sig paa det arkitektoniske Marked at lancere en national, dansk Søjleorden, inspireret af Elefantriddernes Mærke.

Opbygningen af Orangeriets Indre voldte en Del Kvaler. Rummet var treskibet med en hvælvet Gang i Midten, flankeret af ottekantede Piller. Baade Hvælv og Piller var af Træ, og de skiftede i øvrigt Udseende flere Gange under Opførelsen. Den førnævnte Peder Basse kom senere med en Ekstraregning, fordi han under Frederik IV's forskellige Besøg paa Byggepladsen hele to Gange havde maattet bygge Hvælvingerne om, før de faldt i Kongens Smag[8]. Pillerne var

tildels kamouflerede Led af Husets bærende Konstruktion. De dækkede over Stolper, der gik fra et Stenfundament helt op til det vandrette Bjælkelag mellem de to Afsæt paa det brudte Tag, og som kun under Hvælvene fik ottekantede Forskalninger med smalle Profilbaand som Baser og Kapitæler. Den tilsvarende vandrette Afstivning af Huset synes at have bestaaet af Jernankre, der spændte fra Væg til Væg[9]. Sideskibene dækkedes af halve Tøndehvælv, der var spændt op mod Mansardtagets Kant i lige Linie over Lugerne og gennembrudt af store Arkader, der førte ind til Midtskibet og bragte Sydsolen langt ind i Rummet. Saadan kan det læses ud af Stukkatøren Antonio Auzonis Regnskab[10], og det ses tillige anskueliggjort paa Lønborgs Snit af Huset (Fig. 57).

Den nordlige Tredjedel af Rummet var indrettet til Laurierhus[11]. Resten var forbeholdt Orangetræerne. Man skilte de to Afdelinger ved en Glasvæg, der var indpasset mellem Pillerne i den nordlige Række[12]. Thura viser os Glasvæggen paa sit Længdesnit af Kirkefløjen (Fig. 54). Den var opdelt i Felter, hvoraf det midterste havde Døre, der kunde aabnes ved Vintertid, naar der var Ild i Orangeriets Ovne. Opvarmningen var en given Ting, naar der som her var Tale om et Drivhus. Der var to Ovne[13], som ses angivet paa Planen fra 1728. Mærkelig nok har Thura gengivet Orangeriet med tre Skorstene, hvoraf den ene maa have været en Attrap. Hvorledes Krieger har klaret Problemet med Ovnenes Aftræk uden at skæmme det smukke Rum, vides ikke.

Orangeriets Tilblivelse var en Smule mere indviklet, end det her er skildret. Det var ikke blot Hvælvingernes Form, der under Opførelsen kom ud for Ændringer, det gjaldt ogsaa Bygningens ydre og indre Opdeling. Endnu medens Murerarbejdet var i Gang, blev den sydlige Træfaçade forandret. Den var projekteret med 13 smalle Fag, men udførtes dog med 12 lidt bredere, saaledes at den samlede Længde paa 40 Alen bibeholdtes[14]. I det Indre var alt gjort klart til en Tvedeling efter en øst-vest-gaaende Hovedakse, med Laurierhuset mod nord og Orangeriet mod syd[15].

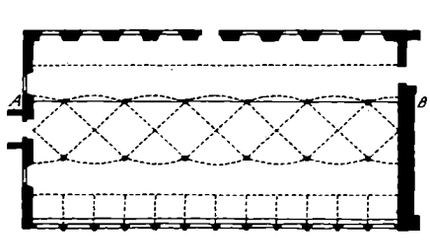

Fig. 56. Orangeriet. Grundplan rekonstrueret af Holger W. Schmidt efter H. C. Lønborgs Tegning paa Fredensborg Slot. 1:500.

Tømmerværket var allerede afbundet, da der kom Befaling om, at Rummet skulde have en anden Form, den der ovenfor er skitseret. At de ændrede Signaler kom fra Kongen selv, er meget troligt. Som den arkitekturinteresserede Dilettant har han maattet se Huset rejse sig, før han gav Ordre til Ændringerne.

Den nye Kirkefløj skulde nu forbindes med Hovedslottet. Det var et velkendt Ønske hos kongelige Bygherrer, at Monarken skulde kunne bevæge sig i selv store og sammensatte Bygningskomplekser uden at komme under aaben Himmel. Man byggede da Løngange. Der er utallige Eksempler derpaa i europæisk Slotsarkitektur. Paa sin københavnske Residens havde Frederik IV slige Løngange fra Hovedslottet til Regeringskontorer og Stalde. Ved Fredensborg førtes Løngangen ud fra det store østlige Forgemak, hvor et af Vinduerne – det sydligste – omdannedes til Dør[16]. Som Fundament tjente seks Aflastningsbuer, højest inde ved Slottet og med dalende Højde i Retning af Orangeribygningen; en af Buerne tjener siden 1836 som Gennemgang fra Ridebanen til Haven. Gulvet i Korridoren skraanede i Takt hermed fra det højereliggende Kongestokværk ned til Gulvet i det meget lavere liggende Væksthus. Gesimsen derimod og Ryggen paa det blytækkede Tag[17] førtes vandret ud og naaede Orangeriets Tag et Stykke over Gesimshøjde. Ogsaa Rækken af meget smaa Vinduer løb vandret, i større og større Afstand fra Løngangens Gulv. Tæt ved Hovedslottet blev en Dør aabnet ud til Slottets østlige Terrasse; den har næppe været meget brugt, da Haven her var solfattig og tillige – efter 1755, da de store Hjørnepavilloner blev udbygget – meget indeklemt. Det var heller ikke for at man kunde komme til Haven, at Løngangen blev bygget. Den førte baade til Orangeriet og navnlig til Kirken.

Orangeriet blev nybygget 1750, i al Fald hvad Træværket angaar. Hele Sydfronten var paa den Tid saa skrøbelig, at den helt maatte fjernes for derefter at blive genopført nøjagtig i den gamle Skikkelse. Kriegers »danske« Kapitæler overlevede Nyordningen, fordi man skønnede dem vel ved Magt[18]. Men trods denne Fornyelse var Bygningens Dage snart talt. 1757 blev den atter raseret, hvad Træværket angaar. Men Murene og Taget blev staaende, Sydfaçaden blev bygget i fuld Mur, og i det Indre fik Overhofmarskallen A. G. Moltke et Par Repræsentationsstuer[19]. Det fordums Orangeri blev nu et Hus af nøjagtig samme Støbning som Marskalfløjen. For en Stund var der i Kirkefløjen opnaaet den Harmoni og Balance, som Krieger havde tilstræbt. Men det varede kun faa Aar, før alt paany blev helt anderledes.

SLOTSKIRKEN

Et lille Kapel i Østfløjen af det ældre Hirschholm Slot var Kriegers første Kirke. Fredensborg-Kapellet blev Nr. 2; men inden han begyndte paa det, havde Kongen forberedt Opførelsen af en langt større Slotskirke i København, ogsaa med Krieger som Arkitekt. Hirschholm-Kapellet, som Krieger indrettede for Kronprinseparret 1724–25, var for beskedent i Udstyr og Omfang til at kunne tælle med i denne Forbindelse[20]. Men Frederik IV's to Slotskirker i København og Fredensborg kom til at sætte dybe Spor i dansk Bygningskunst 10 Aar ud i Fremtiden. Samme Bygherre, samme Arkitekt og opført paa samme Tid – det er indlysende, at de to Monumenter har haft mange Træk fælles, men saaledes, at det var Ideerne fra København, der i formindsket og forenklet Form

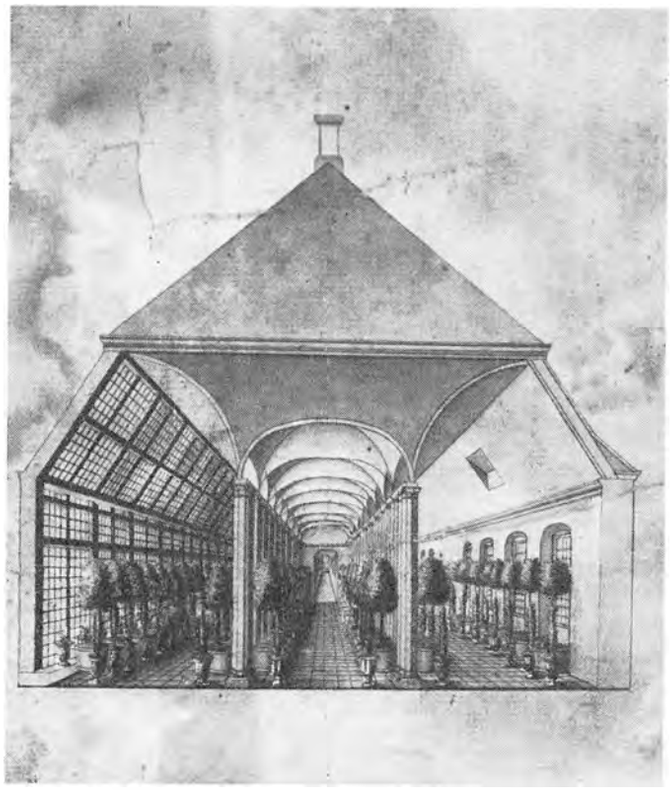

Fig. 57. Orangeriet. Perspektivisk Snit 1728 af H. C. Lønborg. Efter Originalen paa Fredensborg Slot.

Fig. 58. Fredensborg Slotskirke. J. S. fot. 1963.

overførtes paa Fredensborg. Nu fik Slotskapellet i Hovedstaden (forøvrigt ligesom i Hirschholm) kun en Levetid paa seks Aar; det var et Led i det kæmpemæssige Byggearbejde, som Kongen lod Johan Conrad Ernst i Samarbejde med den mere energiske Krieger udføre ved det forældede og upraktiske Slot, hvor man skulde forsøge inden for de gamle Mure at fremtrylle et Barokslot med mere Regularitet og med ensartede Etageplaner. De to Bygmestre har vistnok løst en ellers haabløs Opgave med megen Behændighed, men den næste Monark, den kræsne Christian VI med den fine æstetiske Sans, havde let ved at sætte Fingeren paa alt det, der var galt, og Slottet blev revet ned 1732. Men inden Slotskirken fra 1726 havde udspillet sin korte Rolle, kunde man i Hovedstaden mærke rige Impulser herfra. Efter den store Brand 1728 skulde fem Kirker genopbygges: Vor Frue, Helliggeist, Trinitatis, Petri og Reformert Kirke. Ogsaa her blev Krieger med sin næsten uopslidelige Arbejdsevne den ledende Kraft, og til hans Raadighed stod en stor Del af de Haandværkere og Kunstnere, der havde arbejdet ved Frederik IV's Residensslot. I alle de genrejste Kirker, hvortil vi lægger en Nybygning, Vajsenhuset med sin anselige Kirke, finder man som Gengangere mange af Tankerne fra Slotskapellet, endda i nogle Tilfælde selve Inventargenstandene derfra. Vajsenhusets Kirke benyttede Søjlerne fra Slotskapellets Pulpiturer, og Helliggeist fik baade Alter og Prædikestol derfra[21].

I Fredensborg kunde Krieger gaa et Stykke videre end i København, fordi han frit havde kunnet forme Kirkens Ydre; derinde i Hovedstaden laa Kapellet i en af Residensslottets Fløje, i det Ydre kun synligt ved sine høje Vinduer[22]. Det er mere i det Indre, vi søger Forbindelsen mellem de to Monumenter, i Inventarets Form, Pulpiturernes Konstruktion, Herskabsstolenes Placering.

Fredensborgkapellet fik en ret bevægelig Grundplan (Fig. 55). Paa Sydsiden, hvor Hovedindgangen fandtes, var der et Fremspring svarende til tre af Façadens fem Vinduesfag. Mod nord opnaaede Rummet den samme Form ad negativ Vej, ved kvadratiske Indsnit i de to Hjørner. I det nordvestlige Hjørne indbyggedes en Trappeskakt med Dør ind mod Laurierhuset og med Adgang til øvre Pulpitur, deraf Navnet »Kongetrappen«. Det tilsvarende Indsnit i Nordøsthjørnet rummede forneden en Skriftestol og foroven Kirkens ældste Kongestol, der dog kort efter blev detroniseret. I dette næsten korsformede Rum stod Alteret ved Østvæggen, Prædikestolen tæt sydvest derfor, og et Galleri løb hele Vejen rundt ved de tre øvrige Sider. Paa det fliselagte Gulv stod en Række doriske Søjler, der støttede Pulpiturets Gulv, medens der paa selve Galleriet, støttende det svagt hvælvede Loft, var lige saa mange korintiske Søjler. Rollefordelingen mellem Søjleordenerne er traditionel, Styrken forneden og Skønheden foroven, og den understreger tillige det øvre Galleri som Kongestokværk.

Ligheden med Kapellet ved Københavns Slot bestaar dels i denne Opdeling af søjlebaarne Flanker, dels i Udformningen af Gudstjenestens tre Dominanters Alter, Prædikestol og Døbefont, og dels i Kongestolen,

Placering paa det øvre Pulpitur. Kriegers Opgave har mere været at forme Rummet som Ramme om disse fornemme Inventargenstande, til hvilke han selv næppe har givet Tegning. De er ikke blot udført af Friederich Ehbisch, men sikkert ogsaa tegnet af ham. Han har som Billedskærer formet Alterets Søjler og Kapitæler, alle de frie Figurer og alle de mange Blomsterfestoner paa Prædikestolen. Hans Tegninger dertil er ikke fundet. Men der foreligger et af ham signeret Udkast til den københavnske Slotskirkes Døbefont[23]; det blev ikke approberet, Ehbisch maatte ændre sit Forslag; men af hans Ledsageskrivelse faar man den ikke ganske uinteressante Oplysning, at de to Slotskirkers Fonte var ens, en Trefod med tre Englebørn, der bar den flade Skaal med Daabsfadet. Han har sikkert ogsaa leveret Tegninger til Fredensborgs Alter og Prædikestol, og det vides, at han til Kongen har indsendt et Udkast til et Orgel i Fredensborg-Kapellet, uden dog at faa det approberet[24].

Der eksisterer fra Ehbisch' Haand to Udkast til Prædikestolen i det københavnske Slotskapel[25]. Det første er helt traditionelt, ligner meget Fredensborgs og opererer med den Forudsætning, at Stol med Opgang skulde staa ved den ene Langside. Men i Slutningen af 1726, da Fredensborg-Kapellet var næsten færdigt, kom der et nyt Forslag, som ogsaa blev gennemført. Her var Ehbisch inde paa helt nye Ideer, Stolen skulde staa frit, midt paa et Galleri, omtrent som Senmiddelalderens og den tidlige Reformations Lektoriestole. Her var der dog ikke Tale om at gribe tilbage i Tiden, men man vilde snarere gøre et Forsøg paa at lempe sig efter det 18. Aarhundredes saakaldte Prædikestolsaltre, hvor Stol og Alter – stundom ogsaa Orgel – var samlet paa eet Sted, saaledes, at Kommunion, Forkyndelse og Liturgi udspilledes uden Sceneforandringer. Krieger har i et Par af Kirkerne bøjet sig for Tidens Krav og nærmet sig dette Skema, saaledes i Kirken ved Vajsenhuset og i Ledreborg-Kapellet[26]. I de øvrige københavnske Kirker, han genrejste efter Branden 1728, fulgte han en mere traditionel luthersk Linie og anbragte Alter, Prædikestol og Orgel hver for sig. Og denne Løsning har han ogsaa besluttet sig for i Fredensborg Slotskirke.

Med sin vante Energi kunde Krieger gennemføre Arbejdet ved den samlede Kirkefløj paa Fredensborg paa halvandet Aar. Indvielsen fandt Sted Kongens Fødselsdag 11. Oktober 1726. Joakim Wieland fejrede Begivenheden med en af sine allerunderdanigste Artikler[27] i sit Blad, De Extraordinaire Relationer: »Samme Dag blev paa Fredensborg den nylig effter Hans Kongl: Majsts. Allerchristeligste Foranstaltning opbygte pregtige Slotskirke af Hans Höyædle Höyærværdighed den Kongl: Confessionario Lintrup med en fyndig Tale indviet. Ved Taffelet om Middagen blev opført under en angenem Musiqve den af Hoff-Raad Hoenegg forferdigede Serenade. Om Aftenen blev Glæden videre yttret ved en anstillet Masquarade og dernæst Festen sluttet ved et vel-indrettet Fyrværk«. Musik, Maskerade og Fyrværkeri var naturligvis mere til Ære for det kongelige Fødselsdagsbarn, men man fornemmer dog, at lidt af al denne Festivitas ogsaa burde tilkomme Kirken, fordi den i sin særdeles velbevarede Skikkelse stadig er et charmerende og festligt Rum. Ved en heldig Restaurering 1958–60, da Stoleværket midt paa Gulvet blev fjernet, fritlagdes atter Galleriets Søjler, der nu rejser sig fra det fliselagte Gulv og leder Blikket hen mod det marmormalede og gyldne Alter. Selve Altermaleriet har et dystert Emne, Dommedag malet af Heinrich Krock, men der er en voldsom Bevægelse i de frelste Sjæle, der slynges op mod Verdensdommeren, og Dramatiken forplantes til de fire fritudskaarne Drabanter: Aron med svingende Røgelseskar, Moses med den energisk løftede Stav, og ved Topstykket Johannes og Paulus, der forundret og henrykket drejer sig mod den store Salvator Mundi øverst oppe, midt i bovnende Skyer og hektiske vibrerende Straaleglans, der afslutter Effekten ved en formelig Bombeeksplosion, alt dette ledsaget af en Antiklimaks med gyldne Blomsterranker, som gavmildt drysser ned langs Søjler, Pilastre og Volutter. Bevægeligheden forplanter sig videre ud i Rummet, til Prædikestolen, hvor den arkitektoniske Opbygning

Fig. 59. J. C. Kriegers ældste Udkast (1724?) til Fredensborg Slotskirke. Opstalt og Grundplan med Angivelse af de to Orangerier og den aldrig udførte Apsis.
Efter Topographia Dania i Nationalmuseets Arkiv.

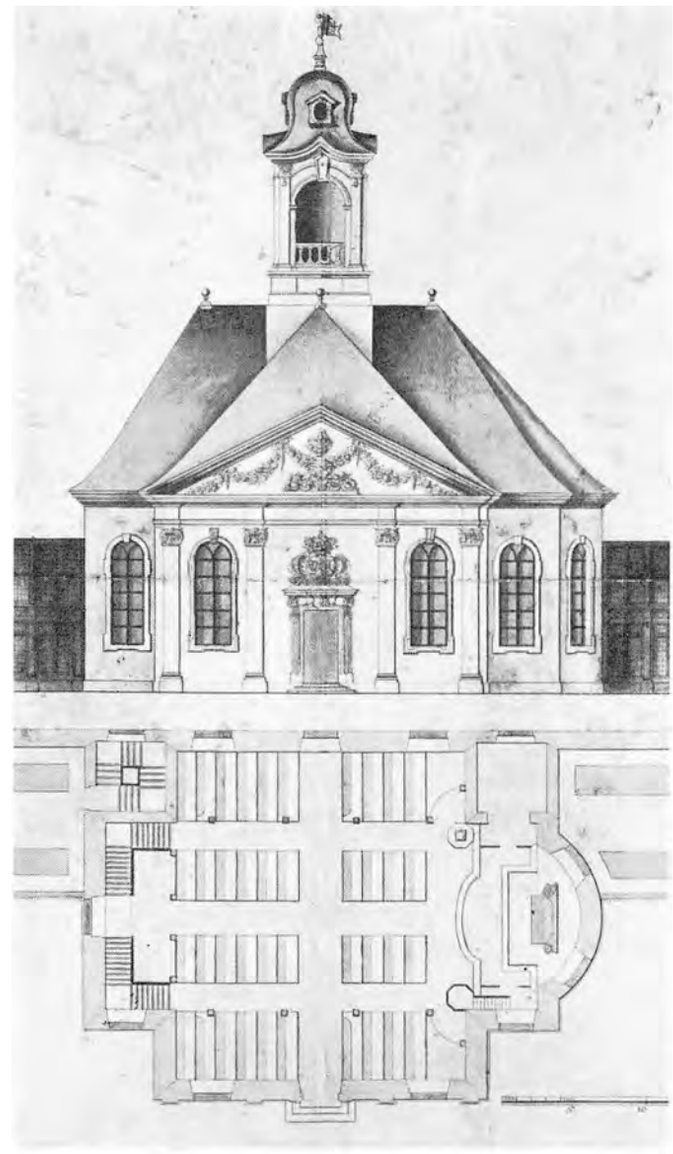

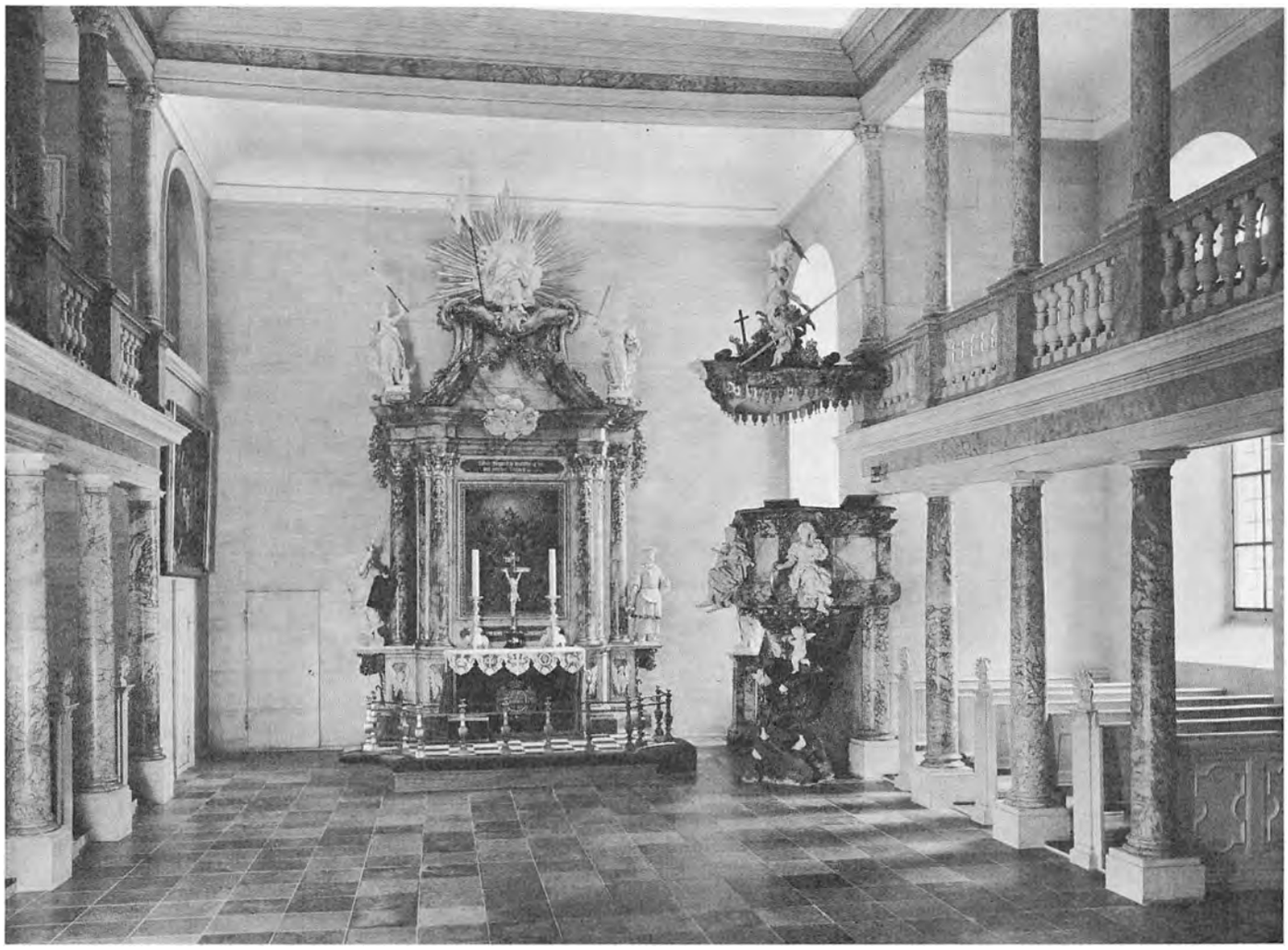

Fig. 60. Fredensborg Slotskirke. Interiør set mod øst. Lennart Larsen fot. 1960.

næsten dræbes af frit udskaarne Figurer – Kærlighedens og Troens Symbol i blafrende Klædebon – men hvor netop disse sammen med Fodstykkets opskruede Klippeblokke, hvori fjæler sig Duer og smaa Englebørn, fører den opadgaaende Bevægelse videre til den skraat opadbøjede Lydhimmel, der bærer andre Smaaengle med Marterredskaber i Ring om den hellige Stefanus[28], Kristenhedens første Martyr. Man indindrømmer gerne, at ikke alt dette er den store Kunst, men Dilettanteri er det langtfra, og det væsentligste er, at der øjnes en Tanke med og en Sammenhæng i Kirkerummet, hvis øvrige mere stilfærdige Arkitektur ligesom opsuger lidt af dette bølgende Liv ved de flaksende Marmoreringer paa Søjleskafter, Gesimser og Balustrader. I de sidste 100 Aar har ogsaa Kirkens Vægge været malet med Marmoreringer, hvilket er uheldigt. Stole, Døre og Vægge skulde være neutrale, perlefarvede og hvidkalkede, og kun de Led, der fungerer i Kirkerummet, bør træde frem med stærkere Farver paa en rolig Baggrund.

Paa en af Alterets Søjler staar i Marmoreringen indridset et Navn: Elias Green 1727. Det fortæller os ikke noget nyt, for ad arkivalsk Vej kan det let eftergaas, at Elias Green, hvis Navn vi kender fra Hovedslottet, den 31. Dec. 1726 havde sluttet Kontrakt om Marmorering af Alter og Prædikestol[29]. Alligevel er hans Visitkort kærkomment og bringer os nærmere til hans Arbejde. Amtmanden paa Frederiksborg kom paa Besøg i Slotskirken den 25. Januar 1727 og berettede til Vennen Andreas Lyders, at han havde set Malerne arbejde paa Anstrygningen[30]. Man lægger Mærke til Tidspunktet for alt dette: det er et godt Stykke Tid efter Kirkens Indvielse, som saaledes har fundet Sted, før Træværket blev malet og stafferet. Heri er intet paafaldende; man har adskillige Eksempler paa, at Inventaret i Kirkerne ofte i Aarevis maatte vente paa Malerens Pensel.

Listen over alle de andre, der medvirkede ved Slotskirkens Bygning er for en stor Del fyldt med Navne, der kendtes fra tidligere[31]. Krieger selv tog Murerarbejdet i Entreprise, Tømmerarbejdet overlod han til Peder Basse, Billedskæreren og Marmorereren er allerede nævnt. Det egentlige Malerarbejde i Kirken tog Elias Green sig ikke af, det var overladt til hans Makker fra Hovedslottet, Frederik Holm. Ogsaa Snedkeren Christian Kutsch er en gammel Kending, men han maa her særlig fremhæves for sit Arbejde ved Stolestaderne, hvis Gavle alle fik udskaarne Muslingeskaller: det er det samme Motiv, der fandtes paa Slotskirken i København, hvorfra det vandrede videre til mange af de genrejste Kirker efter 1728. Johan Adam Sturmberg fik Opgaven med at skære det øvre Galleris Kapitæler[32], der alle var efter Kriegers Skabelon med Elefantsnabeler (Fig. 61). Diederich Gerckens Andel

i Slotskirken var baade den majestætiske Marmorbuste af Kongen over Hovedportalen (Fig. 229) og de øvrige Forsiringer paa Façaden, desuden ogsaa to Kaminer, en af Sandsten i Skriftestolen og en af norsk Marmor, anbragt i Kongestolen oven over. Det fornemme Altersølv blev udført af Guldsmeden Niels Joensen, medens Hofjuveleren Frederik Fabritius fra Udlandet havde hjembragt det store Sølvkrucifiks, Daabsbækkenet og Sølvstagerne paa Alteret[33]. Gørtleren Henrik Tessin, som oprindelig havde faaet overdraget Støbningen af Klokkerne i Spiret, maatte se dette Arbejde overgaa til Frederik Holtzmann, men fik i Stedet Knæfaldsskranken af Smedejern foran Alteret[34]. »Me fecit Frederik Holtzmann« staar der paa begge Klokkerne. Det er det andet Visitkort fra hin fjerne Generation, der i 1720'rne arbejdede ved Slotskirken paa Fredensborg.

En meget betydelig Del af det, disse Mænd har haft mellem Hænder, findes her endnu. Man skal overhovedet lede længe efter en Kirkebygning, der endnu i Dag er saa stærkt præget af sin Oprindelse. Selve Indvielsesdagen mindes i Indskrifter paa Kalk og Alterkande, og den samme Dato – 11. Oktober 1726 – er tillige broderet i Guld- og Sølvtraad paa Messehagelen. Tidligere stod Datoen og Aarstallet ogsaa paa Alterbordets Fløjlsforhæng; Datoen staar der ganske vist endnu, men i Forbindelse med Aarstallet 1779. Dette Forhæng er da skænket af Dronning Juliane Marie paa hendes Søns, Arveprins Frederiks, 26-Aars Fødselsdag. Om Giverinden samtidig har tænkt paa, at den 11. Oktober ogsaa var Frederik IV's Fødselsdag, kan man ikke vide, men det er dog mere end troligt.

Til Listen over disse Minder fra den første Tid kan føjes det firedobbelte Timeglas paa Prædikestolen, Fattigblokken ved Hoveddøren og et lille Skrin til Opbevaring af Kirkens *Vasa sacra*. Men saa er der ogsaa Taarnuret. Det findes ikke mere her, men er dog bevaret. Det blev udført af Urmageren Christen Christensen, der har ladet sit Navn og Aarstallet 1726 indridse paa Værket. Det var anbragt i Tagrytteren og sad her en rum Tid. Sandsynligvis blev det fjernet herfra 1775, da Harsdorff ombyggede Fredensborg. Uret maa ved denne Lejlighed være overført til den nye gavlformede Urbygning midt over Hovedslottets Façade, hvor det var lige til 1898. Det blev da udskiftet til Fordel for et mere moderne Værk og sendtes til Ry Kirke ved Himmelbjerget, hvor det endnu findes. Urmagerens Navnetræk har saaledes en Aarrække været mellem de »Visitkort«, som Datidens Haandværkere har efterladt i Fredensborg Slotskirke.

Præstens og Kongens Stol, indrettet over hinanden i Kirkens Nordvesthjørne, hører med til Frederik IV's ældste Kirke. Skrifte- eller Præstestolen[35] havde Dør til Koret med Vinduesfyldning, dækket af grønne Raskes Gardiner. Det gamle Brystpanel, perlemalet med røde Lister, er forlængst borte; 1870 lod Slottets daværende Arkitekt F. Meldahl nogle andre Paneler opslaa, ikke netop nye – det var Restbeholdningen af gamle Rygpaneler fra forsvundne Stolestader i Frederik IV's Kirke. I Hjørnet staar Gerckens Sandstenskamin. Væggene var betrukket med rødt Klæde (nu forsvundet). I Stuen har desuden staaet en rigtig Skriftestol og foran denne en omfangsrig Knæleskammel, der endnu bevares i Magasinerne over det gamle Kavalerhus. Til Kongestolen[36] ovenover naaede man fra Orangeriet og Laurierhuset ad den indbyggede Trappe i Kirkens Nordvesthjørne; i den snævre Skakt klatrer Trappen tilvejrs ad lige – saakaldte »italienske« – Løb, kantet med udsavede Balustre; Undersiden er dækket af Panelværk, der i den ældste Tid stod perlefarvet (som nu, men med røde Lister). Herfra gik Kongen langs det øvre Galleri hen til sin lukkede Herskabsstol, der ligesom Præstens nedenunder er formet som et særligt Rum. Her var Brystpanel og Vinduesindfatninger marmorerede. Væggene var betrukket med rødt Klæde. Ud mod Koret var der en kvadratisk Aabning forsynet med engelske Skydevinduer, hvortil Snedkeren Niels Juel havde indrettet en saakaldt »Maskin Ramme«. Siden 1770'erne har Aabningen været rundbuet, men dens oprindelige Form er gengivet hos Thura (Fig. 54). Gerckens Kamin af norsk Marmor staar endnu i Nordvesthjørnet; den har haft Aftræk gennem den samme Skorsten, der ogsaa betjente Præstestolens Kamin og fra Christian VI's Tid tillige Markgrevindens Vindovn i hendes lukkede Stol, der laa ved Siden af Kongestolen. Skorstenen har tidligere raget op over Taget paa Kirkens Haveside mod nord, men har været afbrudt, siden der 1929 blev indlagt Centralvarme. I

Fig. 61. Fredensborg Slotskirke. Kapitæl i øvre Galleri, skaaret af J. A. Sturmberg. Lennart Larsen fot. 1960.

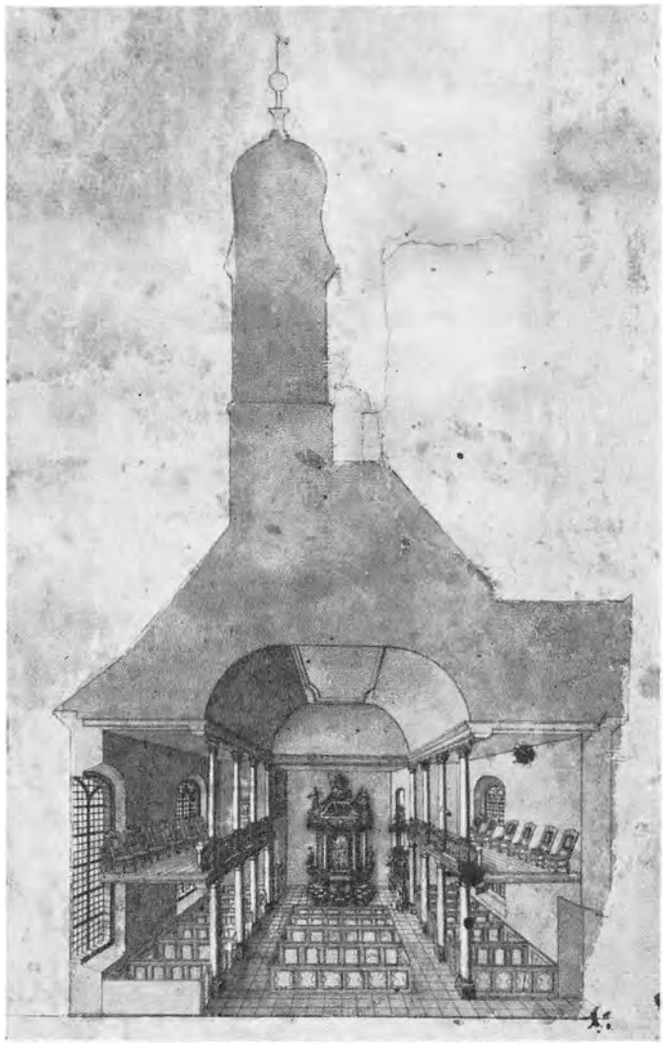

Fig. 62. Fredensborg Slotskirke. Perspektivisk Snit 1728. Efter Originalen af Lønborg paa Fredensborg Slot.

Kongestolens Østvæg findes en Tapetdør, der førte ind til et ganske lille, mørkt Indelukke, en »Hemmelighed«, hvor der var anbragt en Natstol. Denne sidste har ganske vist manglet her i umindelige Tider, men ellers bærer alt Præget af, at der ikke har været rørt ved dette Privet i et Par Aarhundreder, selv Laasetøjet i Døren er gammelt. – Kongestolens fornemste Smykke er Stukloftet, der fylder hele det rektangulære Loftsfelt, hvor Abraham Stoy i en lidet kirkelig Stil har gengivet Troen og Kærligheden som unge Kvinder – Kærligheden som en frodig Skønhed med diende Børn ved Brystet (Fig. 63). Man maa vel erindre om, at netop denne Stol var indrettet for den livslystne Dronning Anna Sophie paa Højdepunktet af hendes Liv.

Medens Slotskirkens Ydre er forblevet næsten uantastet siden 1720'rne, undergik det Indre i Aarenes Løb nogle Ændringer, som dog ikke angreb selve Rummets Udformning. Allerede 1728 kom der en ny Kongestol[37], anbragt paa Gulvet ved Kirkens vestlige Gavlvæg. Aarsagen til denne Nyskabning kendes ikke. Maaske har Kongen følt sig placeret for afsides i den gamle Stol, maaske der skulde skaffes en særlig Stol til Kronprinsen og hans Gemalinde, der dog ikke var flittige Gæster paa Fredensborg. Den nye Stol findes ikke mere, men gamle Beskrivelser meddeler, at den var elegant med talrige forgyldte Udskæringer af Ehbisch, Palmegrene, Navnecifre, Skjolde og Festoner paa blaa Grund med perlegraa Kanter; der var engelske Skydevinduer, og indvendig var der Panelværk med zinnoberrød Bund og forgyldte Lister. Kort efter Tronskiftet 1730 maa der være kommet flere fyrstelige Stole paa Galleriet, første Gang nævnt i 1745-Inventariet. Ved Siden af den ældste Kongestol, der stadig benævntes saadan, laa Markgrevindens Stol, betrukket med rødt Klæde og opvarmet ved en Vindovn. Paa Galleriet over Prædikestolen var indrettet en anden aflukket Stol for Prins Carl Christian af Württemberg. Man veed i øvrigt meget lidt om disse sekundære Herskabsstole, og Thura har ikke afsat dem paa sin Plan af Slotskirkens øvre Stokværk. Men vi har dog Efterretninger om dem langt ned i Tiden, og endnu i 1920'rne var de sidste Rester af dem, et Par Skillerum, tilbage.

De største Ændringer ved Kirkerummet skete i 1770'erne, hvilket vil blive nævnt i et senere Kapitel. Der skal blot antydes, at Kongestolen fra 1728 blev moderniseret af Harsdorff[38] i nyklassisk Stil, at den gamle Kongestol paa Galleriet fik rundbuet Aabning uden Vinduer, og at de to frie Blokke med Stolestader midt paa Gulvet forsvandt, medens Bænkerækkerne inde i Sideskibene blev trukket ud paa Gulvet, en Foranstaltning, der paa uheldig Maade tilslørede Virkningen af de doriske Søjler i underste Stokværk. Først vor Tid har ændret dette.

Kirkens prægtige Hovedindgang under kongelige Initialer og en Kongebuste af Marmor kunde godt tage sig ud som en Kongeportal. Men det er et Bedrag. Gennem den passerede Pager, Lakajer, Kammertjenere og Domestikker, maaske ogsaa nogle Gehejmeraader. Kun ikke de kongelige Herskaber. De kom ad skjulte Veje, gennem Løngangen og Orangeriet til Kongetrappen og fordelte sig derefter i de respektive Stole. Den lille Slotsmenighed saa først Majestæten, naar han meldte sin Ankomst ved at skyde Vinduet i Kongestolen op. Herfra kunde han se ud over den lille Forsamling, der ligesom i en almindelig Landsbykirke var fordelt med Mændene paa Sydsiden og Kvinderne paa Nordsiden. Ved mere højtidelige Lejligheder har den stramme Disciplin ikke kunnet overholdes. Ved et Tilfælde har man bevaret Hofmarskallens løse Skitse til Placeringen af de Personer, der var udset til at bivaane Prinsesse Sophie Magdalenes Konfirmation 21. Juni 1761[39]. Efter den ser man, at den gængse Adskillelse af Kønnene ikke var gennemført. Kun paa Galleriet var den gamle Regel i Funktion; her sad Hoffets Damer mod nord og Kavalererne mod syd. Paa Gulvet derimod var de to første Staderækker paa Nordsiden forbeholdt Geheimekonseillet, derefter en Hofmester, en Kammerjunker og flere Rækker med Kammerfruen og alle hendes Jomfruer, og nederst nogle Stole for »Caracteriserede Personer« og Kammertjenere. Paa Sydsiden sad øverst ved Prædikestolen den talrigt fremmødte Gejstlighed med Biskop Harboe, Prokansler Erik Pontoppidan og fire Hofpræster; deres Fruer sad i to

Stolerækker bag dem. Dernæst fulgte et Par Rækker med Damejomfruer, medens Pager, Lakajer og Staldfolk sluttede op som Bagtroppen i de nederste Stole. Denne Promiscuitet var vel en Undtagelse, men Hovedtanken med de fornemmere øverst og gemene Staldfolk nederst er ingen Tilfældighed. Saadan har det altid været.

Efter endt Gudstjeneste forsvandt de kongelige Herskaber lige saa usynligt, som de var kommet, og Plebs kunde atter gennem den aabne Portal gaa ud paa Ridebanen. Kun nogle faa udvalgte havde deres egen Retræte, Beboerne af Markgrevehuset. Der er en Dør lige til venstre for Alteret, nu kun som en Tapetdør at se, men dog en Dør, der har været der lige siden Kirken blev bygget. Det var ogsaa A. G. Moltkes private Dør, efter at Markgrevehuset var ophøjet til Marskalhus. Og nu er det vor Tur til gennem den Dør at aflægge Huset en Visit.

MARKGREVEHUSET

Med Støtte i det gamle Ord om det kære Barn med de mange Kælenavne maa man tro, at Marskalhuset ved Fredensborg har været meget elsket. Det hed i Begyndelsen oftest *Kavalerhuset;* men i Kriegers første Overslag over Byggeomkostningerne fra November 1724 tales der ogsaa om *Herrehuset* (»das Herrengebäude«)[1]. Fra 1730'rne var Navnet *Markgrevehuset* det almindeligste[2], omend man omkring 1740 ogsaa kan støde paa Betegnelsen *Fyrstehuset*[3]. Det endelige Navn *Marskalhuset*[4] dukker først op omkring 1750. Før den Tid havde Overhofmarskallen, som før nævnt, beboet østre Ottekants Midtfløj, hvor Kongens Overkammerjunker Volrath August von der Lühe rykkede ind i Begyndelsen af Frederik V's Tid, medens A. G. Moltke flyttede tværs over Ridebanen til det Hus, som han kom til at bebo indtil 1766, og som han fik Lejlighed til at indrette helt efter sit eget Hovede, efter at det gamle Hus her paa Stedet var revet ned omkring 1760.

Dette fordums Kavaler-, Herre-, Fyrste- eller Markgrevehus stod næsten intakt i de godt 35 Aar, der blev det beskaaret. I al denne Tid var Navnet Markgrevehuset det almindeligste. Det skal bibeholdes her, og maaske det derfor kræver en Forklaring.

Den første Beboer, der overhovedet nævnes, var Frederik IV's og Dronning Anna Sophies lille Søn Prins Frederik Christian, som i Oktober 1726 fik reserveret fire Stuer i den da flunkende nye Bygning[5]. Dog kun for denne ene Gang. Prinsen døde 1. Juni næste Aar. De næste, der tog Huset i Besiddelse, var Storkansleren U. A. Holstein og Ferdinand Anton Greve Danneskjold-Laurvig[6]. De var begge gift med Dronningens Søstre, henholdsvis Christine Sophie og Ulrica Eleonora Reventlow, og har ved deres blotte Nærværelse givet Bygningen et fornemt Stempel. Men kun i nogle faa Aar kunde de nyde det smukke Hus. Skæbnen ramte Dronning Anna Sophie ved Frederik IV's Død 1730, og Reventlowernes gyldne Dage paa Fredensborg var dermed talte. Som en logisk Følge af Tronskiftet blev det nu Kong Christian VI's Svogre, som afløste Frederik IV's. Det var Dronning Sophie Magdalenes to Brødre, Friederich Ernst og Friederich Christian af Brandenburg-Culmbach, der nu rykkede

Fig. 63. Fredensborg Slotskirke. Stukloft 1726 af Abraham Stoy i den ældre Kongestol. Lennart Larsen fot. 1960.

ind og gav Huset Navn[7]. I hvert Fald boede den førstnævnte her i 1740'rne sammen med sin Hovmester von Schlegel. Det vides ogsaa, at Kongens Svigerinde, Fyrstinde Sophie Caroline af Ostfriesland boede her 1742, medens hendes Lejlighed paa Hovedslottet (nedenfor S. 109f.) blev gjort i Stand[8].

De mange Eksperimenter, som var saa almindelige ved Byggearbejder paa det øvrige Slot, synes ukendte i Markgrevehuset. Der var ingen Vaklen i Planerne, ingen Ændringer efter Arbejdets Paabegyndelse, og da Huset først var færdigt, beholdt det sit Udseende i mere end 30 Aar. Krieger havde skabt et ideelt Hus for store Herrer, havde dertil overført væsentlige, men forbedrede Træk fra Ottekanten, og kunde lade dette Skema gaa uændret videre til det senere Kavalerhus fra 1732 syd for Ridebanen.

Det lave Hus med det tunge Mansardtag var opdelt efter Fredensborgs klassiske Nital: otte Vinduesfag plus en Dør paa begge Langsider. Maalene var dog noget anderledes end i Ottekanten, Længden var kun 40 Alen mod Oktogonens 50-Alens Sidelinie. Til Gengæld var Husdybden 20 Alen, det halve af Længden, mod de 15 Alens Dybde i Ottekantens Længer. Façaden, der jo ikke eksisterer mere, kan genskabes ved Thuras Opmaaling (Fig. 54) og ved Sammenligning med Kavalerfløjen fra 1732, der nøje fulgte dens Skema. De ni Fag indrammedes af 10 Pilastre, alle med Sandstensbaser og -kapitæler, hugget af Gercken[9]. Og uden Støtte i noget som helst skriftligt tør man roligt paastaa, at Kapitælerne alle var af Kriegers yndede Form med Elefantsnabler i Volutternes Sted. De syv Tagkviste i Mansardtaget førte ind til Tjenerkamre; der var ogsaa Kviste mod nord (Havesiden), hvorfra man ingen Billeder har. Dog kan det ses, at de tre midterste Kviste til denne Side i det Ydre var kamouflerede Rammer om Lysskakter, der førte ind til Ovalvinduer i den store Sals hvælvede Loft.

Planen viser en trefags Forstue, der havde Flisegulv og Trappe med udsvejfede Dokker til venstre. Bag Forstuen laa Husets Repræsentationsrum, den store Kuppelsal, hvis hvælvede Loft gik helt op i Mansardtaget. Der var 1½ Alen højt Brystpanel hele Stuen rundt, en Havedør[10] mod nord og en Sandstenskamin paa Vestvæggen. Kamin, Gesims, Kuppelhvælv og Ovalvinduer havde Stukarbejder af Abraham Stoy[11]. Træværkets Farve var det traditionelle, perlefarvet med røde Lister, og Væggene var betrukket med Guldlæder. Af Bohave var der oprindelig kun 12 højryggede Guldlæderstole og to Spejle i Glasrammer paa Vinduespillerne mod nord. Først da Moltke tog Markgrevehuset i Brug, kom der flere Møbler: Antallet af Guldlæderstole var forøget til 32, og der var nu opstillet et større og fire mindre Borde, vel til Brug for Marskaltaflerne.

Markgrevehusets første Beboere kunde efter Stuernes klare og overskuelige Fordeling indrette sig, som de var Venner til. Vi ser bort fra Prins Frederik Christians kortvarige (og mulig rent tilfældige) Ophold her og betragter de kongelige Svogre, Storkansleren og Lensgreven, begge med Gemalinder, som dem der kom til at indvie Bygningen. Storkansleren fik den østre Halvdel, Grev Danneskjold-Laurvig den vestre; Forstue og Kuppelsal udgjorde den neutrale Zone mellem Lejlighederne. Hver af Beboerne fik overladt en tofags Stue og et Kabinet; der hørte tillige en mørk Stue med, en Garderobe eller Tjenerkammer, beliggende mellem de to Kabinetter. Det er lidt usikkert, hvordan Ægteparrene fordelte Rummene mellem sig, men noget taler for at Herrerne raadede over Stuerne mod Haven, mens Damerne kunde nyde Sydsolen fra Vinduerne mod Ridebanen. Man kan sammenholde Inventariet fra 1728 med Grundplanen fra 1729 og derefter skønne, hvorledes Herskaberne havde indrettet sig, idet dog kun det Bohave, Slottet stillede til Raadighed, blev skriftfæstnet, mens vi er i Uvidenhed om, hvad Gæsterne selv medbragte for at skabe Hygge i Rummene.

I Lighed med det faste Skema, der laa til Grund for Huset, var Møblementet ensartet og strengt logisk. De fire tofags Gemakker havde Betræk af »malet Tapetseri«, seks Guldlæderstole, et indlagt Bord, to Gueridoner og et Spejl med Glasramme paa Vinduespillen. I to af disse Gemakker mod nord stod tillige den monumentale Seng med grønt Damaskes Omhæng. De fire Kabinetter var alle betrukket med stribet Silkemor i forskellige Skatteringer. Storkanslerens Kabinet var rødstribet, hans Hustrus blaastribet. Lensgrevens var hvid-grønstribet[12], og hans Gemalindes Kabinet havde Betræk af gulstribet Mor. I hvert af disse mindre Rum var der tre Stole, der alle – og det er karakteristisk – havde samme Betræk som Væggene. Desuden noteres to Gueridoner og et indlagt Bord.

Af dette Udstyr har særlig de malede Tapeter i de fire større Gemakker Krav paa lidt Opmærksomhed. Man kan ikke af den faamælte Betegnelse »malet Tapetseri« eller »Betræk af malet Lærred« skønne klart over, hvad Begrebet dækker, mens Kabinetternes Skrud af stribet Silkemor ikke kræver videre Kommentar for at danne et anskueligt Billede. Nu blev alle Vægbetrækkene i Markgrevehuset 1733 flyttet over i Kavalerhuset paa den anden Side af Ridebanen, hvor vi finder dem, lige til Harsdorff 1774 moderniserede Stuerne, og hvor de hele Tiden benævnes »malet Saft Lærred«. Men de var ikke helt udtjent, da Harsdorff fjernede dem. De kunde bruges endnu en Gang i Ottekantens underste Stokværk, hvor syv af Rummene i Slutningen af det 18. Aarhundrede havde slige malede Lærredsbetræk fra det gamle Kavalerhus: *syv* – der var otte Gemakker i Kavalerhuset paa Størrelse med de tofags Stuer i Markgrevehuset, og de fire af disse Rum havde faaet de nævnte Tapeter fra det tidligere »Herrehus«; tre andre blev 1733 suppleret op efter det ældre Skema, og nu finder vi altsaa hele syv af den Slags i Ottekanten i Aarene henimod 1800. Fire af disse syv Vægbetræk maatte da stamme fra Markgrevehusets ældre Indretning 1726. Om Ottekantens Stue 34 oplyser 1784-Inventariet: »Et Betræk af Saft-Tapet fra det gamle Cavailler Huus; har tilforn været forgyldt i Bunden; bestaar af adskillige couleurede Figurer«. Altsaa: Tapeter med kulørte Figurer paa Guldbund – det ser formelig ud, som om

der var Tale om Kineserier. Har mon den Slags Ting smykket Væggene i Frederik IV's Markgrevehus?

Naar de nævnte Tapeter 1732–33 flyttede tværs over Ridebanen, maatte det ældre Markgrevehus skifte Ham[13]. Stuerne fik andet Betræk og beholdt det lige til Ombygningen i Slutningen af 1750'erne. Storkanslerens Kabinet fik grønt-rød-stribet Silkemor »i Bander«, hans Sovegemak fik ligeledes sammensyede Baner af rødt og gult Silkemor. Af Storkanslerindens to Stuer blev Kabinettet betrukket med rød-grønt stribet Tøj og det større Gemak med grønt og rødt Silkemor »bandevis«. Grev Danneskjold-Laurvigs Stuer mod vest fik en lidt fornemmere Behandling. Kabinettet mod Haven udstyredes med Baner af gul og blaa Silke. Gemakket ved Siden af fik Betræk af rød-grøn-hvidstribet Atlask, medens Grevindens tidligere Stuer mod Ridebanen blev betrukket med henholdsvis rødt Damask (i Kabinettet) og med blaat Damask alternerende med Striber af rødt Silkemor i den tofags Stue. Kuppelsalen beholdt sit Guldlæder, og Forstuen stod nu som før uden Betræk.

Det var først, da A. G. Moltke i Slutningen af 1740'rne rykkede ind, at man begyndte at ændre Kriegers gamle Hus, indtil man 1760 skred til en fuldstændig Nybygning. Da var Markgrevehusets Saga ude.

VI

SLOTSHAVEN

Om man maalte Fredensborg med europæisk Alen, maatte der vel tildeles det en ret beskeden Plads blandt Samtidens Lystslotte. Et arkitektonisk Storværk blev det ikke, og en syrlig Kritiker som den franske Gesandt Camillon kunde affærdige det med et overbærende Skuldertræk. Men det har dog Krav paa at blive set under andre Synsvinkler. Det havde Fortrin, som maaske andre Slotte af større arkitektonisk Værdi maatte savne, en spændende og personligt præget Genesis – og dertil en Charme, der har bevaret sin Magt over Sindene i snart 250 Aar. Og dette maa være nok. Som et Stykke Kulturhistorie vil dette Slot altid have Krav paa Opmærksomhed, og saa føjede det sig endda saa underligt, at Huset i Kraft af sin Beliggenhed og i Kraft af sit Sammenspil med Natur og Have fik tilført store Værdier, der løftede det op i et højere kunstnerisk Plan.

I dette Sammenspil gjorde Krieger et Mestertræk. Fredensborg blev bygget midt i en Skov, og deri skete der ingen Ændringer. Men Skoven blev tildannet, let stiliseret med vaagen Sans for Naturens rige Muligheder, tillige udført med et Mindstemaal af Omkostninger. Den egentlige Lysthave var Parterret nord for Slottet, en halvrund Aabning, der blev ryddet for Træer[1], og hvor Krieger efter Tidens Skik skabte baade Blomsterbroderier og Busketter. Mellem de brogede Blomsterbede med de obligate Fyrsteinitialer i Buksbom lyste Haveskulpturene op, sammenbragte Børn, *putti*, skrabet tilveje ad de forskelligste Veje, enten af Bly eller Sandsten, men alle hvidmalede paa marmorerede Postamenter. Bag Parterret, og forberedt ved Gangenes Bevægelser gennem dette, spilede de syv lange Alleer sig ud. Tegnede man Havens Figur ind paa et Kort, kom den til at ligne et Edderkopspind, og Ligheden blev større med Tiden, efterhaanden som nye koncentriske Alleer blev indarbejdet i det oprindelig meget enkle System (Fig. 65). Men den haandgribelige Virkelighed fik et andet Præg end Edderkoppens skrøbelige Spind. Alleernes Flugt ud i Uendeligheden har en Storhed og Konsekvens, der fornemmes i sin fulde Styrke paa Slotstrappen, hvor Havens gigantiske Idé kan omfattes med eet eneste Blik.

Der var i denne Haveplan noget, der kunde virke gammelkendt. Den minder om Renæssancens Idealbyer, hvor Fyrstepaladset laa ved den centrale Plads, og hvor Gaderne radiært straalede ud til alle Sider. Pladsen er her blevet til Parterret, Gaderne til Havens Alleer og Husene til tætte Løvmasser. Omtrent saadan kender man ogsaa Systemet fra Christian V's Jagtveje i Grib Skov (ovenfor S. 19). I Samtidens Havekunst har der ogsaa været Sidestykker, f. Eks. i Karlsruhe, og man har – utvivlsomt med Rette – kunnet henvise til Hampton Court ved London, som Krieger vistnok har kendt Tegningen til[2]. Men hvad enten der var Forbilleder eller ej – det lille, men vægtige Slot samlede de snorlige Alleers lange Flugt i sin tætsluttede Krop med en Energi, der minder om den antikke Statue af Køresvenden med de stramme Liner i sine stærke Hænder. Motivet er ladet med Spænding og Dramatik.

De mange Udhugninger i Skovtykningen skabte Saar, der blev dækket med nyplantede Lindetræer, som var spæde, da Frederik IV tog sit Slot i Besiddelse, og han levede ikke længe nok til at se dem vokse sig høje. Han delte her Skæbne med saa mange andre af Baroktidens Bygherrer: det blev først den næste Generation, der kom til at nyde Kæmpealleerne i deres fuldvoksne Pragt. Træerne blev da ogsaa i Begyndelsen stynede og vises paa de ældste Billeder med smaa, klippede Toppe; ved en saadan Behandling kunde Allétræerne senere vokse op i den karakteristiske Kandelaberform med lodret opstigende Grene, der mægtigt øger det majestætiske Perspektiv.

Ligesom sin Bygmester var Frederik IV forgabet i slige dybe Udsyn. Han kunde aabenbart ikke faa nok deraf, og hans Efterkommere syslede et halvt Aarhundrede senere med lignende Planer. Faa Aar efter at Slot og Have var færdige, gav Kongen Ordre til en videre Udvikling af Alleernes dybe Perspektiv. Det skete i 1726, at den ene af Alleerne, den saakaldte Eremitageallé, fik en Fortsættelse i Grib Skov, i Pibervangen, hvor Sporene af den endnu lader sig paavise (Fig. 10). I sine nordsjællandske Breve har Amtmand Fr. von Gram flere Gange fremhævet, hvor magtpaaliggende det var for Kongen at faa denne Vej gennemført, og der arbejdedes da ogsaa ivrigt paa den hele Aaret 1727. Man opererede blandt andet med to runde Træskiver, en ved Eremitagen og en anden ovre i Vangen for at faa den rigtige Pejling af den nye Vejføring; Træer blev fældet, Bakker gennemskaaret og Dæmninger opført for at denne Kulisse kunde komme til at gøre sin Virkning[3]. Thi andet end en Theaterdekoration har det næppe været, eftersom hele Vejanlægget kun kan spores 8–900 m ind i Landet, og der er intet, der tyder paa, at det nogensinde har været Meningen at føre den længere ind. Man havde da opnaaet det, der var Meningen – ikke at aabne en ny Kørevej gennem Skoven, men at lade den lange, lige Linie forsvinde i Skovtykningen hinsides Søen. Saa kunde man

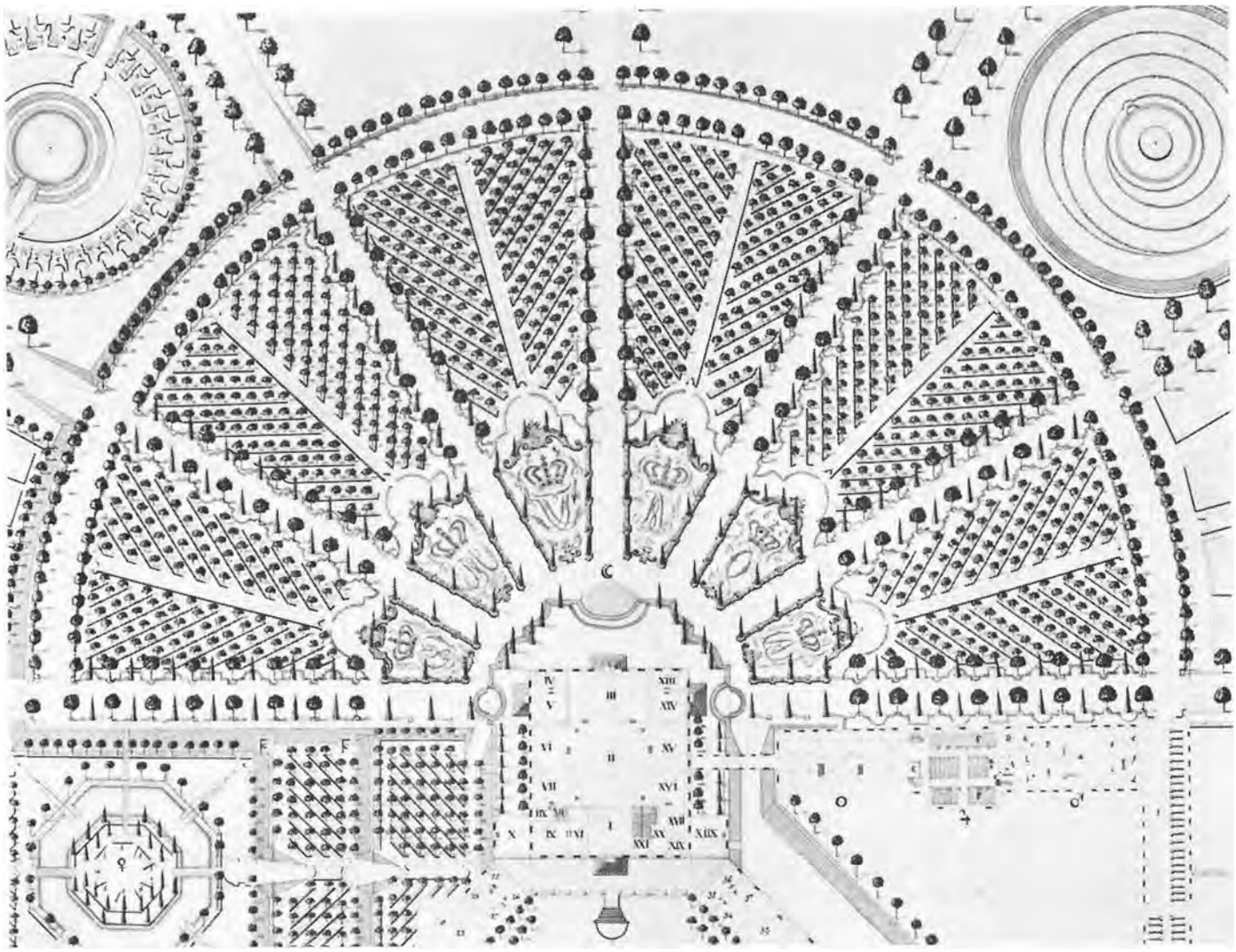

Fig. 64. Parterret i Frederik IV's Have. Kopi o. 1900 af Slotsforvalter Jastrau efter usigneret Original fra 1728 paa Fredensborg Slot. Terrassen omkring Slottet er antydet med Beplantning. Parterrets seks Sektorer er tvedelt, med Blomsterbroderier nærmest Terrassen og omgivet af Pyramidetaxer og mellemliggende Postamenter til Statuer. Busketterne i den fjernere Del af Sektorerne er tvedelt paa langs med sildebensmønstrede Bede. Øverst til venstre ses Ballonpladsen, indrammet af Træer og med talrige Fuglehuse. Øverst til højre – hvor Skibsbakken nu findes – er antydet en Høj med Sneglegang, der ellers ikke kendes.

staa i Slotshaven og drømme sig til Uendeligheder af Mile ind i fjerne Skove. Om det var Kongen eller Krieger, der først kom med Ideen til Alleen gennem Pibervang, veed man ikke. Den passer lige godt til Arkitektens kunstneriske og Kongens absolutistiske Forestillinger. Det var med slige Symboler, man gjorde sig Landet underdanigt.

Ved Siden af den monumentale Havearkitektur puslede Krieger ogsaa med de mindre Anlæg ved Fredensborg. Han anlagde baade Terrasserne ned mod Menagerihaven (ovenfor S. 21) og det halvcirkelformede Parterre nord for Slottet. *Parterret* afgrænsedes mod Dyrehaven ved »Runde Allé« og formedes som Springbrættet til Alleernes lange Flugt (Fig 64). Det fik samme Stjerneform, afdelt i Kvarterer med Gange, der korresponderede med de syv Alleer gennem Skoven, og var yderligere med et koncentrisk Cirkelslag delt i to Halvdele, Blomsterbroderierne nærmest ved Slottet og Busketterne ud mod »Runde Allé«. I Frederik V's Atlas er bevaret en Tegning af Krieger til dette Parterre, maaske et allerførste Udkast fra Tiden omkring 1720. Her har den runde Allé faaet dobbelte Trærækker, hvad der også bibeholdtes i den endelige Version. Busketterne skulde fyldes med sirligt klippede Vækster i Form af Labyrinter, og i Broderierne prangede de kongelige Navnetræk. Det er disse sidste, der røber Tegningens Alder. Her læser man ved Siden af Bygherrens, Frederik IV's Navnetræk tillige et »L«, der hentyder til Dronning Louise, som døde i Marts 1721. Billedet er saaledes fra Slottets ældste Tid. De andre Navnetræk hentyder til Kongens to Søskende, et »C« for Prins Carl og det sammenslyngede »SH« for Sophie Hedevig og endelig til hans Børn i Ægteskabet med Dronning Louise: et »CA« for Prinsesse Charlotte Amalie og endnu et »C« for Kronprins Christian. I den næste kendte Plan, den fra 1728, som maa gengive Parterret i dets endelige Skikkelse, er Anna Sophies Navn nu anbragt ved Siden af Kongens, medens Louise forbigaas i Tavshed. I de andre Felter er Kronprinsens Navn koblet sammen med Sophie Magdalenes, medens et »CA« stadig gælder for Charlotte Amalie og endnu et »C« formentlig gælder den nyfødte Prins Carl (hvis Tilværelse paa Fredensborg er nærmere omtalt S. 59, under det blaa

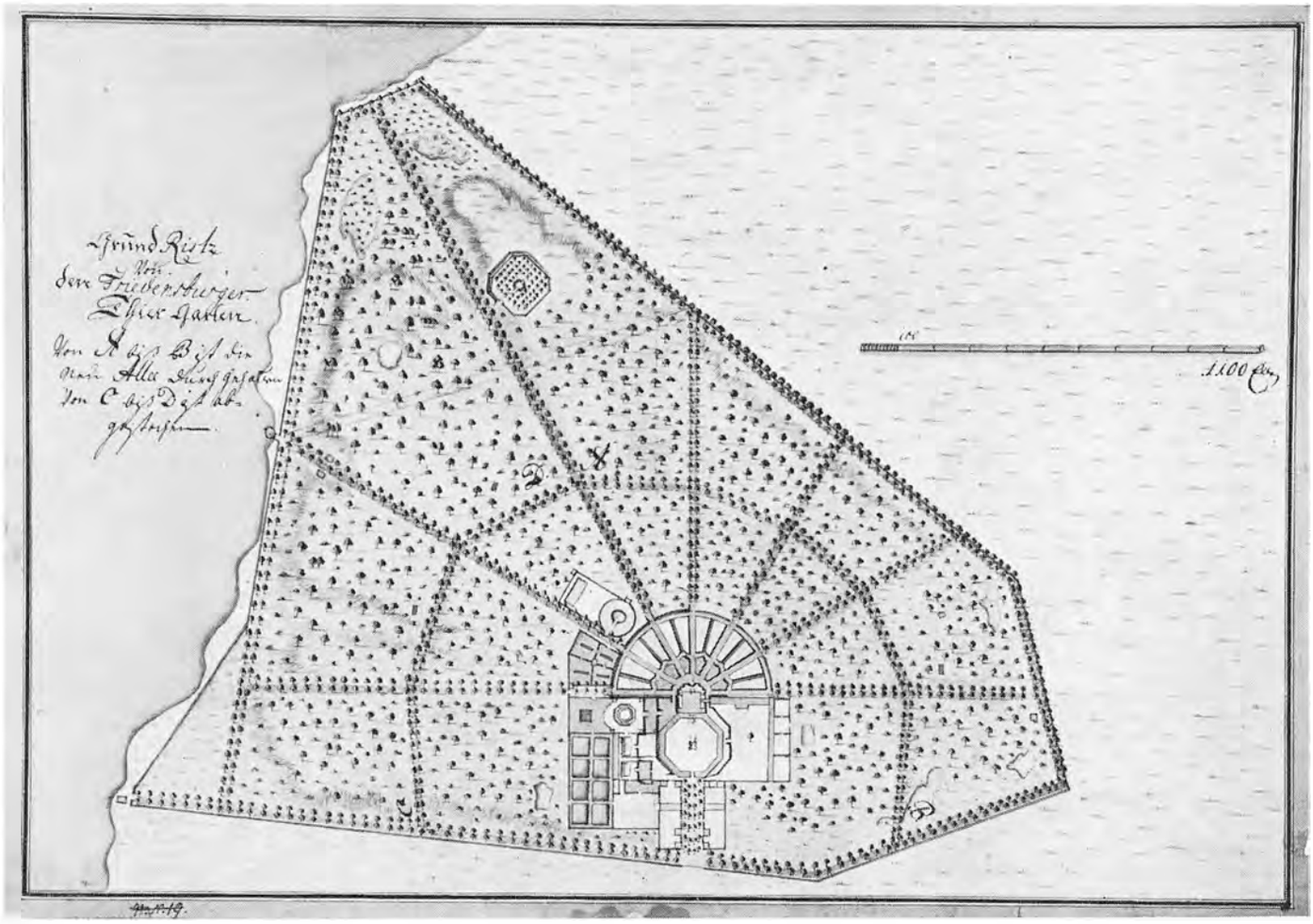

Fig. 65. Fredensborg Slot og Slotshave, udateret Plan i »Frederik V's Atlas« i Kgl. Bibliotek. Planen kan dateres ret nøje til Tiden omkring 1730, da den nye, cirkulære Allé blev anlagt. Kavalerhuset fra 1731 er endnu ikke kommet med. Tegningen, der rimeligvis skyldes Krieger, har til venstre følgende Paategning: »Grund Ritz von dem Friedensburger Thier Garten. Von A bis B ist die neue Allee durch gehauen. Von C bis D ist abgestochen«.

Gemak). I Thuras Plan fra Begyndelsen af Frederik V's Regeringstid er det den nye Kongefamilies Initialer, der læses i Parterrets Broderier.

Parterret maatte i sin Egenskab af Prydhave ikke overskygges af høje Træer. Gangenes radiære Stjernemønster blev derfor trukket op med Takstræer, der var klippet i Pyramideform, suppleret med Skulpturer. Figurer kontrasterende mod de mørkegrønne Pyramider hørte med til en dansk Barokhave, og de savnedes ikke her, selv om deres Tal maaske fra Begyndelsen ikke var saa stort som senere. Man veed, at Johan Christopher Sturmberg havde leveret fire »steinerne Bilder« til Haven, og da han i Sensommeren laa dødsyg, indsendte han en Regning paa yderligere otte Vaser af Sandsten, der havde staaet færdige paa Fredensborg siden 28. Juli[4]. Mere kan der næppe opspores fra Slottets ældste Tid. Men Billedhuggerens Broder Johan Adam maa dog have overtaget en Bestilling paa flere Haveskulpturer, eftersom J. C. Heimbrod under Henvisning til en Kontrakt, han har overtaget efter nævnte Johan Adam Sturmberg, den 8. Juli 1726 kunde indsende en Del nye Billedhuggerarbejder til Fredensborg Slotshave. Der var blandt dem een større Figur af Bremersten, udført efter Model af »den farnesiske Flora« (eksisterer mulig endnu, se nedenfor) og desuden seks Børnefigurer af den Slags, der i Kunsthistorien kaldes *putti*, men af Datiden benævnedes »Kinders«, alle af Sandsten og symboliserende videnskabelige og kunstneriske Sysler: Astronomi, Matematik, Aritmetik, Disputation, Musik og Malerkunst[5]. Der maa dog have været flere. I 1727 kom der saaledes nye Forsyninger. Kongen gav i Oktober dette Aar Ordre til, at otte Kasser med Statuer skulde passere toldfrit gennem Sundet og videresendes til Fredensborg[6]. Kort forinden var en Murer beskæftiget med at mure nye Postamenter til fem store og 28 smaa Haveskulpturer[7]. Der er maaske nogen Sammenhæng mellem Forsendelsen fra Udlandet og den nye Aktivitet i Parterret. I hvert Tilfælde ses det tydeligt, at der 1728, da det nye Inventarium blev optaget, kunde opregnes i alt 28 Kinders (14 af Bly og 14 af Sten) samt syv legemstore Figurer – de fire af Bly, Resten af Sten. Det er næppe nu muligt med Sikkerhed at genfinde disse Ting i Slottets Magasiner eller andetsteds ved Fredensborg, men lidt om hvad Figurerne forestillede kan dog oplyses, idet Billedhuggeren Friderich Ehbisch ved samme Tid, Oktober 1728, reparerede en Del af Havens Blyfigurer, nemlig syv »Kinders« (et Vinter-Kind, to Foraars-Kinders, et med en Melon, et, der løber paa Skøjter, og et »Neptun-Kind«), og det meldes tillige, at det ene Foraars-Kind stod lige foran Havetrappen[8]. Af de store Blyfigurer maatte

Ehbisch tage en Faunus og en Diana under Behandling. Man finder tillige Meddelelser om Blyfigurer, forestillende Merkur og Aktæon[9]. To af disse Blyfigurer, Diana og Merkur[10], blev 1751 kasserede og af J. F. Hännel omhugget i Sten. De staar nu i den kongelige Særhave og minder saaledes endnu indirekte om Fredensborgs ældste Haveskulpturer.

Et Par andre Figurer kan maaske føre os helt ind i Kong Frederik IV's Have. Den ene, en Bathseba, er af Bly og nævnes første Gang 1752, men er ældre og angives i Almindelighed at stamme fra 1720'rne; den eksisterer endnu og er opstillet i den saakaldte »lille Kommunikationshave«, som helt indesluttes af de fire Fløje, der rummer Kongens og Dronningens Gemakker (Fig. 66). Den anden forestiller Hercules[11] og er første Gang nævnt 1741 blandt de Haveskulpturer, der paa Grund af deres »nudité« efter Ordre fra Christian VI skulde dækkes med et Lændeklæde af Bly, skønt selve Figuren var af Sandsten (Fig. 67). Den stod senere, da alle ældre Skulpturer af Wiedewelt var forvist fra Havens centrale Partier, i den saakaldte Plessens Plantage, i den østlige Del af Haven, hvorfra den – uvist hvornaar – blev overført til et Sted i Nærheden af Skibsbakken. Her stod den i alle Tilfælde 1798; det berettes, at den 1827 styrtede ned fra sit Postament og blev stærkt molesteret, efter Slotsgartnerens Udsagn paa Grund af, at Tyve vilde tilegne sig Lændeklædet[12]. Ved den Lejlighed opdagede da den undrende Eftertid, at Lændeklædet var en senere Tilsætning af Bly, og at Figuren oprindelig var bestemt til at ses i heroisk Nøgenhed. Det er ved denne lille Iagttagelse, man med nogenlunde Sikkerhed tør identificere Figuren med den Hercules, som Christian VI ikke ønskede at se i blottet Skikkelse. Den kan da heller ikke være anskaffet af denne Konge, men maa vel stamme fra Frederik IV's Have. Sandsynligvis staar vi her over for en af Sturmbergs Skulpturer. Den eksisterer nemlig endnu. Efter Reparationen 1827 blev den genopstillet i Nærheden af Skibsbakken[13], hvorfra den senere (vistnok i 1880'erne) blev flyttet til den kongelige Særhave, hvor den endnu staar. – Ogsaa andre Figurer tør man forsigtigt føre tilbage til Havens ældste Tid. Der er f. Eks. den førnævnte Florastatue af Heimbrod (Fig. 68). Den har imidlertid ført en meget tyst Tilværelse og synes ikke direkte nævnt i Havens forskellige Inventarier. J. F. Hännel reparerede 1759 blandt flere gamle Bly- og Sandstensfigurer ogsaa en Flora. Det kan være denne. Da C. Hirschfeld i Slutningen af 18. Aarhundrede besøgte Fredensborg Slotshave, saa han en Flora i Nærheden af Vandmøllen, maaske altsaa Heimbrods Flora, og i saa Fald er den ved den store Omgruppering af Haveskulpturerne i 1750'erne blevet forvist til den østlige Del af Slotshaven. Endelig har Slotsgartner Rudolph Rothe meddelt, at han 1839 lod en gammel Flora flytte fra sin helt tilgroede Position i Haven til Blomsterøen paa det forrige Menageris Plads (nedenfor S. 190). Og dér staar den endnu, omend den en kort Overgang i vort Aarhundrede har maattet vige Pladsen for Wiedewelts Søjle fra den lille Ballonplads.

Fig. 66. Blyfigur forestillende Batseba, nu opstillet i den lille Gaard, der længe har haft Navn efter Figuren. Batsebafiguren angives almindeligt at være blandt de faa Skulpturer fra Slottets ældste Tid. Hans Christensen fot. 1968.

Der er utvivlsomt endnu en lille Gruppe Skulpturer fra gammel Tid bevaret helt op til vore Dage. Det er nogle Sandstens *putti*, som i lange Tider stod opmagasineret i Slotskældrene, hvorfra de 1923 blev hentet op og overleveret til Haveselskabets Have paa Frederiksberg, hvor de stadig findes. Tilstanden er dog kummerlig. Et af Børnene bærer endnu et Lændeklæde af Bly og skulde derigennem være identificeret som en af de Figurer, der vakte Christian VI's Mishag. Er Konklusionen rigtig – og alt taler til Gunst for den – staar vi her over for en sidste Rest af Skulpturerne fra Frederik IV's Parterre.

Placeringen af de mange Skulpturer var nøje beregnet. Naar Kvartererne først var udarbejdet med Passer og Lineal paa Arkitektens Tegnebord, maatte selv de mest rebelske Kinders indpasses under den givne Plan paa de logisk rigtige Steder. I Lønborgs Haveplan (Fig. 64) er der netop ansat 28 Skulpturpostamenter ved Parterrets Blomsterbroderier, ved Sektorernes kileformede Flanker, afvekslende med pyramideklippede Takstræer, og her har formodentlig de 28 putti været anbragt. De større Figurers Placering er mere usikker.

Fig. 67. Kopi efter den farnesiske Herkules, formentlig udført af J. C. Sturmberg. Hans Christensen fot. 1968.

Tegningen viser seks Fundamenter mellem Broderierne og Busketterne, anbragt i Sektorernes Midtakse. Her kan man placere de større Figurer, men der kommer dog til at mangle een. Rekonstruktionen maa naturligt være behæftet med megen Usikkerhed, naar Tegneren kun har angivet Piedestalen, ikke hvad der stod paa den.

I Kriegers Have var de enkelte Afdelinger skarpt adskilt. Lysthavens Parterre var noget andet end Menageriets Have, og denne var atter afsondret fra Fasanhaven. Overalt var der Stakitter med Laager, der kun kunde passeres, hvis Nøglen var ved Haanden. Man ønskede ikke at indlade uvedkommende i de kongelige Enemærker, og man vilde ganske særligt beskytte sig mod Invasion fra Dyrehaven. Vildtet i Skoven skulde have sin Tumleplads, men maatte ikke genere Prydhaven. Slotsgartneren Johan Kremer kunde i Januar 1724 berette[14], at »Vildtet i Fredensborg Vang har i hobetal i Onsdags, som var den 5. hujus, om Natten nærmet sig de unge Linde og Castanietræer, der er plantet i Alleerne og ædt Barken af henved 200 Stykker«; da det maatte befrygtes, at det vilde gaa ud over samtlige 1113 Allétræer, burde de forvares med Tjørn. Ud fra slige Betragtninger blev Lystpartierne hegnet med Stakit. I Runde Allé var der en Port ud for hver af Alleerne; Stakitværket var rødmalet, Portene holdtes i blaa og hvide Stafferinger, og der var udskaarne Vaser paa alle Portstolperne[15]. Mindre kunstnerisk blev Dyrehavens øvrige Hegn behandlet. Det var en simpel Grøft med solidt Plankeværk, ogsaa langs hele Strækningen nede ved Søen, for det var lige saa vigtigt at holde paa Vildtet som at hindre det i at ødelægge Haven.

Den gæstfri og brede Terrasse uden om hele Slottets Hovedbygning var formet som det Mellemled, der knyttede de kongelige Gemakker til Haven. Den var arkitektonisk udformet og altsaa en Del af selve Husets Krop. Men den var beplantet med klippede Takspyramider og var saaledes tillige en Del af Haven. De to Duehuse, der laa ved Slottets sydvestre og sydøstre Hjørne, og som der andetsteds berettes om (S. 35), var ganske særligt knyttet til Menagerihaven og husede ogsaa andre levende Væsener end flagrende Duer, bl. a. Egern. Da det ene af Husene veg for den saakaldte Altan 1728, bevarede man Forbindelsen med Menageriet ved i den lave Kælder at holde Smaakræ, af hvad Art dette saa har været. Man vilde tydelig nok gøre Terrassen til en levende Organisme med zoologisk Underholdning for Hoffets Gæster. Men trods dette lille kulturhistoriske Indslag har Terrassen dog haft sin fornemste Gerning i kunstnerisk Henseende. Den har løftet Slottet op over Omgivelserne og har, ikke mindst paa Nordsiden ud mod Parterret, haft en overdaadig rig Form, hvis rundede Trappeløb og bugtede Dosseringer skabte Kontakt med Parterrets Broderikvarterer. Den maatte ændres, da man i 1750'erne udvidede Fredensborg med de fire Sidefløje, og i dens Sted er der nu kun en død grusbelagt Plads. Man maa indregistrere Tabet af den blandt de mere triste i Slottets Historie, fordi den tydelige Spænding mellem Slottet og Havens logisk formede Struktur for stedse er brudt.

De øvrige Haveanlæg kom til at ligge mod vest, langs med Domestiklængen (Køkken- og Frugthaven), og nord for denne og Køkkengaarden: den langstrakte Menagerihave; derefter fulgte Fasanhaven (mellem de to sydligste Alleer) og endelig Ballonpladsen mellem Eremitage- og Sandportalleen. Medens Køkkenhaven med sine otte Kvarterer kun kan regne med sekundær Interesse, har *Menagerihaven* Krav paa nærmere Bekendtskab. Den laa ud for Kongens og Dronningens Stuer og kunde kun naaes fra Kongens Havetrappe ad en Gang langs Slotsterrassens Fod, videre gennem et Par Busketter, der atter – paa Grund af Terrænets Fald – skiltes ved Terrasser, og først da stod man ved Indgangen til Dyrenes Verden, den store ottekantede Dam, hvor Menageriets tre Stokværks Hus rejste sig i Midten (Fig. 17, 69 og 70), og bag hvilken der laa en udstrakt Kanin- og Fjerkræafdeling. Alt var saa sirligt og præcist disponeret, at man med usvigelig Sikkerhed sporer Kriegers Tegnebræt bag det hele: Hønsegaarden naaede ud til den gamle Egeallé fra Gammel Østrups Dage og optog Linien fra den udstrakte Køkkenhave og leverede den videre til Fasanhaven mod nord; ligeledes havde selve Menagerihuset med tilhørende Dam faaet sit eget Kvarter, formet som et Kvadrat, hvori den ottekantede Figur var indskrevet, dog mod vest, inde i Hønsegaarden, udvidet med et halv-

rundt Busket, alt sirlig indrammet af nyplantede Træer, ligesom Øen i Dammen havde pyramideklippede Takstræer ved Kanten. I Kvadratets Hjørner var der anbragt smaa Hønsehuse af Bindingsværk med Toptag, og Figurens Halveringslinier var trukket op med Stakitværk. Mere pertentligt kunde Geometrien næppe gennemtænkes i et Haveanlæg.

Krieger formede sin Menageribygning i en Skikkelse, der var ham fortrolig. Den var en diminutiv Udgave af det Frydenlund Slot[16], han paa samme Tid byggede for Frederik IV (Fig. 71), og havde laant den ottekantede Form fra den gængse europæiske Type for Menagerihuse og fra de talrige Lysthuse, som Krieger i sit lange Liv som Havearkitekt fik rigelig Lejlighed til at bygge, dog opfattet som en Nyttebygning, robust tildannet af Bindingsværk, uden arkitektonisk Smykke. Oktogonens Sidelinie maalte 10 Alen; Huset var opført i to Stokværk med en lille Belvedere som tredie Stokværk, med trædækkede Pulttage og en mangetakket Stjerne[17] over Belvederens Pyramidespids. Det var oprindelig Meningen, at Bindingsværket skulde kamoufleres med Skalmuring[18], men det blev straks opgivet til Fordel for det funktionalistiske Princip at lade Konstruktionen staa synlig med grønmalet Træværk i Stolper, Løsholter og hvide Gesimser, mens Tavlene stod med rødbrun Berapning[19]. Ogsaa i det Indre skete der en Ændring under selve Opførelsen. Af de to Stokværk skulde det øvre gaa op gennem Taget og tillige omfatte Belvederen, og Skemaet var blevet en let tillempet Udgave af Fredensborgs Kuppelsal. Men Tanken blev hurtigt opgivet, og Belvederen blev udskilt som et tredie Stokværk beregnet for Duer, medens øvre Stokværks midterste Rum blev et Kabinet for Kongen, beregnet paa Thedrikning i kaglende Omgivelser, med indirekte Belysning fra otte Lynetter og fra Staaltraadsdøre ind til de omgivende Rum[20]. Indretningen ses paa Lønborgs Snit (Fig. 70). Centralrummet i underste Stokværk har stjernemønstret Plankegulv; den ottekantede Søjle i Midten er en Eftertanke, opstillet 1726 kort før Tegningen blev til[21]. Fuglene, der vistnok omfattede alle mulige Sorter, bl. a. ostindisk Vildt, Brushaner[22] o. lign., var indkvarteret i de smaa uregelmæssigt formede Ydergemakker og anbragt i Bure langs Vinduesvæggene ved Gulvet og under Loftet. I det kongelige Kabinet i andet Stokværk var Væggene betrukket med Sejldug; i Loftet malede Frederik Holm nogle Skyformationer samt en ottekantet Plafond[23]. Lidt senere har Frederiksborg-Maleren Nicolaj Reuter[24] udstyret en Dør og Vægbetrækket med Landskabsmalerier, der paa Lønborgs Billede gengives som nogle eksotiske Træer. I Kabinettet stod der efter 1728-Inventariet seks Guldlæderstole, et Thebord samt Theservice af Porcelæn, hvad der nok kan tyde paa, at Herskabet agtede at bruge Menageriet til Adspredelser i ledige Stunder, til Akkompagnement af Kurren og Kaglen af Husets øvrige Beboere. Man maa hertil lægge, at der efter Menageriets Opførelse kom større Tilførsler fra Vincents Lerche[25], og at der, udover hvad der ovenfor er meddelt om Volièrens Bestand, ogsaa har været baade Ulv og et Par Bjørne[26]. De sidste nævnes oftest i Sammenhæng med de Ulykker, de forvoldte, mest i Form af knuste Ruder. Menagerimester Heinrich Schambach[27], der beklædte sit Embede fra Husets Opførelse og 30 Aar ud i Tiden, maa have haft nok at tage Vare paa.

Menagerihuset blev bygget 1722–23. Kriegers Kontrakt er dateret 10. Februar 1722, og hans Redegørelse[28] for det endelige Værk efter flere Ændringer, der indløb under Opførelsen, er fra December 1723. Husets Beboere, de talrige Fugle, rykkede ind i Efteraaret 1723, samtidig med at man satte Kronen paa Værket, den mangetakkede Stjerne, der var en mindre Udgave af den, som prydede Slottets Kuppel. Og i denne Skikkelse stod Fredensborgs store Volière i henved 45 Aar; der er ganske vist et Par ikke helt klare Regnskaber, som tyder paa en Fornyelse eller endda en fuldstændig Nybygning i 1738, men Udseendet er i hvert Fald ikke ændret[29]. Da Jardin i Begyndelsen af 1760'erne omlagde Slotshaven, blev Menageriet skaanet i første Omgang. Men snart maatte dets lidt primitive Udseende stikke i Øjnene, efter at den elegante og forfinede Marmorhave var anlagt, og 1767 blev det derfor brudt ned[30]. I det ottekantede Bassin havde

Fig. 68. Flora, mulig udført af J. C. Heimbrod 1726. Stod i Slutningen af det 18. Aarhundrede i Slotshavens østlige Del, flyttedes 1839 til Rosenøen, derfra i 1880'erne til Gratiernes Ø. Siden 1930'rne atter paa Rosenøen. Hude fot. 1911.

Jardin tænkt sig rejst en ny og raffineret Volièrebygning, men Planen blev henlagt, og i Stedet anlagde man det saakaldte »Andebjerg«, der i forskellige Skikkelser har overlevet (senere som »Rosenøen«), en Overgang prydet med Wiedewelts Gruppe »de fire Elementer« (S. 190)[31] og senere – som nylig fortalt – med Heimbrods formodede Flora.

Ogsaa de to næste Anlæg i Rækkefølgen vest og nordvest for Parterret var viet Fjerkræet, nemlig Fasanhaven og Ballonpladsen, begge anlagt paa Steder, hvor Skoven i Forvejen synes at have været aaben. *Fasanhaven*, der laa mellem den øst-vestgaaende Hovedallé og Eremitagealleen, fik en længere Levetid end Menageriet, al den Stund der altid var Efterspørgsel efter det lækre Fuglevildt til Brug for det kongelige Taffel. Men 1841 blev den nedlagt, og Huset, der stod i Haven, blev sløjfet[32], hvorefter Fasankvartererne blev inddraget under Særhaven, som derved fik en tiltrængt Udvidelse.

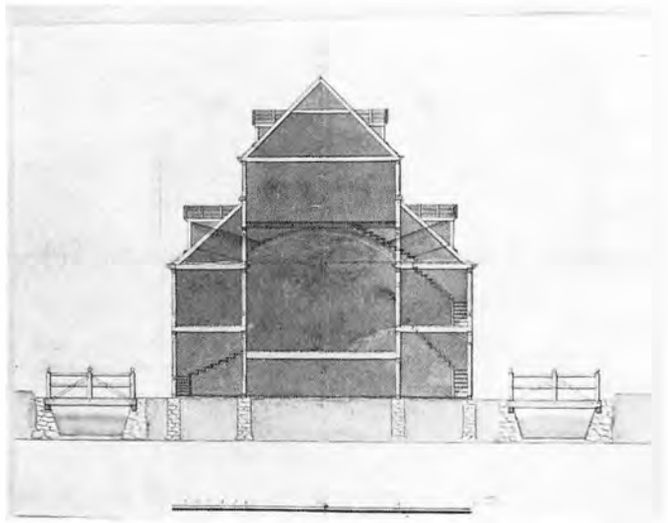

Fig. 69. Menageriet ved Fredensborg. Snit o. 1720, rimeligvis af J. C. Krieger. Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

Fig. 70. Menageriet ved Fredensborg. Perspektivisk Snit af H. C. Lønborg 1728. Efter Originalen paa Fredensborg Slot.

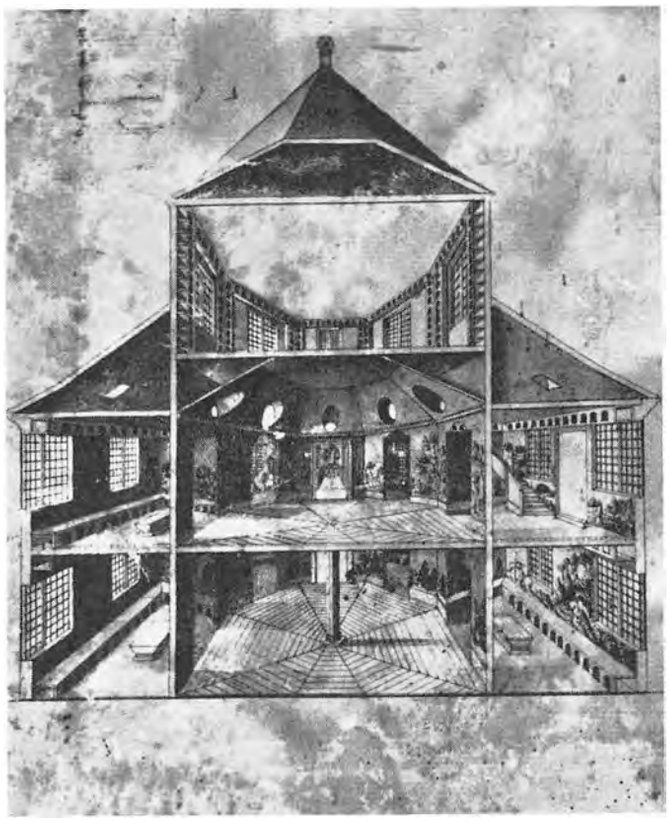

Der er kun faa og magre Oplysninger om Fasanhaven. Den var delt i fire Kvarterer; i Midten laa det Bindingsværkshus ($16\frac{1}{4} \times 6\frac{1}{4}$ Alen)[33], der blev bortauktioneret 1841. Den har været smykket med nogle Haveskulpturer, som næppe stammede fra Slottets ældste Tid. Her stod 1765 blandt andre en Minerva og en Buste af en grinende Satyr (denne sidste er nu opbevaret i Havens Magasinbygning). Ved Kanten ind mod Parterret stod der i 1760'erne syv store mytologiske Figurer, men de stammede vistnok fra Jardins og Wiedewelts Omdannelse af Slotshaven og kan ikke tages til Indtægt for Frederik IV's Anlæg.

Man faar ikke stort mere at vide om Naboen, *Ballonpladsen*, maaske fordi der heller ikke var ret meget at berette. Mellem de to Alleer, Eremitage- og Sandportalleen, laa tæt ved Parterret et lille Vandhul, der af Krieger blev formet cirkulært, elegant indskrevet mellem de tangerende Promenader. En Kreds af Linde indkredser siden 1760'erne den lille Sø, som dengang var der, men som i halvandet Hundrede Aar har været tørlagt[34]. Paa de skraa Bredder var der Andehuse, og i Søens Midte saas en lille Holm, der siden 1763 har baaret Frederik V's Obelisk. Til Anlægget hørte ogsaa den saakaldte lille Ballonplads, der laa bagved, med en firkantet Dam i Midten, og som ved den nordøstre Flanke havde en Stribe Andehuse. Begge Anlæg var hegnede med rød-hvidmalede Stakitværker[35]. Der nævnes ogsaa Marsvin og Fasaner ved Ballonpladserne, hvilket viser, at der blot er Tale om en Udløber baade af Menageriet og den egentlige Fasanhave. Om nogen kunstnerisk Udsmykning hører man ikke, før Wiedewelt paa dette Sted skabte et af sine skønneste Anlæg.

Som Pendant til Ballonpladsen har der ved Parterrets østlige Side ligget en Sneglebakke, cirkelformet indskrevet med to radiære Alleer som Tangenter. Den er gengivet paa Planen fra 1728, men i øvrigt skal man vistnok lede forgæves efter andre Oplysninger derom. Een Gang anlagt har den nok faaet Lov at passe sig selv, indtil den i 1760'erne genopstod som den berømte Skibsbakke i en Skikkelse, den i Hovedtrækkene har endnu. Paa Kriegers Tegnebræt har den været nødvendig, for at i det mindste Havens Grundplan kunde bevare Symmetrien. Virkeligheden har taget sig lidt anderledes ud: Ballonpladsen var en reguleret Fordybning i Terrænet, medens Sneglebakken lige modsat var et kunstfærdigt tildannet lille Bjerg.

De fleste kongelige Slotte paa hin Tid havde noget af alt det, der her er fortalt om. Haveanlæg med Broderier og Busketter, Terrasser og Volièrer var langtfra ukendte Begreber; men de fandtes utvivlsomt i større og righoldigere Udvalg ved det ældste Fredensborg end andetsteds. Og saa var der yderligere her et Par Seværdigheder, der næppe kendtes fra Kongens andre

Fig. 71. Frydenlund Slot. Efter Thuras Danske Vitruvius.

Slotte. Fredensborg laa i en Skov. Men Skoven laa ved en af Nordsjællands skønneste Søer, som stedse lokkede Slotsherren til sig. Ved Søbredden lod Frederik IV derfor opbygge nogle Huse med direkte Sigte paa de Adspredelser, han ventede sig ved Esrom Sø. Det blev i kronologisk Rækkefølge først Eremitagen og dernæst Skipperhuset.

Eremitagen var et ottekantet Lysthus, bygget paa en Bro ud i Søen for Enden af en af de lange Alleer. Oprindelig havde Kongen en helt anden Hensigt med denne Pavillon. Den var til en Begyndelse opført paa Ridebanen[36], men blev herfra flyttet til den endelige Plads nede ved Søen. Krieger skrev Kontrakt[37] om Flytningen og Ombygningen den 25. April 1722. Materialet var for en Del taget fra det, der blev tilovers efter Fuldførelsen af Domestiklængen. Man var i Gang med Arbejdet ved Søbredden[38] allerede i Sommeren 1722; der tales om Flaader og om Nedramning af Pæle. Men derefter maa Arbejdet været gaaet i Staa, maaske fordi Krieger i den følgende Tid maatte koncentrere hele sin Energi om at faa Slottet gjort færdig til Indvielsen. I Januar 1723 tog man atter fat med Nedramning af Pæle ved Søbredden, et Arbejde, der denne Gang foretoges ganske praktisk paa den tilfrosne Sø[39]. Den stadig interesserede Amtmand von Gram rapporterede til Andreas Lyders, at der nu arbejdedes flittigt paa Lysthuset i Søen[40]. Ud paa Sommeren 1723 var man aabenbart færdig med dette Arbejde. Da havde man ogsaa faaet ændret den tidligere Pavillon til et ganske stateligt Kompleks i to Stokværk, omgivet af en bred Landgangsbro med Gelænder af Dokkebalustre. Slottet havde aabnet et Vindue ud mod den tillokkende Sø.

De to Stokværk var betinget af Pavillonens særlige Opgave. Kongen ønskede dette Sted for sig selv og sine nærmeste, saa at de i Magsvejr kunde spise uden Hjælp af det store Tjernerhold. Kælderen under Pavillonen var derfor indrettet som et Anretterværelse, hvorfra Maaltidet ved Hjælp af en Eremitagemaskine kunde hejses op til det øverste Stokværk[41]. Bygningen var af murede Tavl i Bindingsværk, var ottekantet og omgivet af en Platform med Balustrade. Saadan skildres den i samtidige Regnskaber, og saadan vises den ogsaa paa et Par Billeder fra 1720'rne, begge paa Rosenborg. Det ene af disse Billeder, en Tegning af A. E. Willars, har næppe større Værdi, fordi det er udført efter Hukommelsen under et Fængselsophold i Norge; men det giver dog nogle Hovedtræk og er nu og da blevet reproduceret, f. Eks. i Weilbachs Bog om Fredensborg S. 38. Det andet (Fig. 72) er nok saa troværdigt. Det er fra 1726 og gengiver i Damaskbroderi paa en Serviet den ottekantede Bygning med det underjordiske Stokværk og Platformen med Balustraden; de kongelige Herskaber er optaget af at fiske, medens flere Lystfartøjer af forskellig Størrelse stryger forbi ude paa Esrom Sø – en levende Illustration til Friluftssyslerne paa

Fig. 72. Serviet paa Rosenborg med Gengivelse af Eremitagen i Esrom Sø. Fotograferet paa skraa for at faa Tegningen frem i Damaskvævningen. Servietten har tilhørt et større Taffelsæt. Den tilsvarende Dug med en Damaskvævning forestillende Fredensborg i Fugleperspektiv opbevares nu i »Röhsska konstslöjdmuseet« i Göteborg.

Fredensborg. I lavere Plan ses en Landgangsbro med Trappe til Brug for Herskaberne, naar de havde været til Søs. En Del af Dokkebalustrene skal i øvrigt være hentet fra det københavnske Operahus, der kort i Forvejen var omdannet til Kadetakademi[42]. – Lysthusets Ydre var holdt i grønt og hvidt, Dokkerne var marmorerede[43]. Dets Indre blev udstyret som et fyrsteligt Gemak; der var oprindelig to Kaminer med Skorstene (men den ene Kamin blev dog straks afskaffet), Panelerne var lakgrønne med forgyldte Lister[44], Væggene var med Antonio Auzonis Stukværk leddelt i Felter[45], og der var 12 Guldlæderstole. Saa vidt synes alt klart. Men paa et enkelt Punkt er det ikke muligt at forlige Datidens skriftlige Vidnesbyrd med de to Rosenborgbilleder. Det fortælles særdeles tydeligt, at Krieger 1725 over Landgangsbroen byggede et lille Anglehus[46], der oprindelig skildres som et »Verdeck«, altsaa en Slags Parasol, der kunde skærme de fiskende mod Sol og Regn. Paa ældre Kort af Slotshaven, f. Eks. i Thuras Vitruvius, er en saadan lille Bygning tydeligt aftegnet, medens de to bevarede Billeder end ikke har Antydning deraf. Det er givet, at Huset har været der, og der nævnes ogsaa deri en Stue, hvor Panelet var perlefarvet med blanktgrønne Lister.

Det maa være fra denne Bro ved Eremitagen, at Kongefamilien den 26. Oktober 1724 overværede to Grønlænderes muntre Kajakøvelser ude paa Esrom Sø[47]. Uden Tvivl var det ikke den eneste Gang, Herskaberne adspredte sig i disse idylliske Omgivelser, men haandgribelige Meddelelser derom vil man nok lede forgæves efter. Indirekte spores det, at man under Frederik V havde mere Interesse for de centrale Dele af Slotshaven, og Pavillonen ved Søen blev forsømt. Den blev sammen med Anglehuset og Broen omsider revet ned[48] i Aaret 1771.

Naar dette Sted alligevel ogsaa i den kommende Tid bar Navnet »Eremitagen«, skyldtes det to andre Huse, som Frederik IV havde ladet bygge her. Paa Brinken over Søpavillonen, paa begge Sider af Slotsalleen, der her foretager sin bratte Nedstigning mod Søens Bred, lod Kongen i Aaret 1725 opføre et Par mindre Bygninger, et Køkken ved Alleens Sydside og et Hus for Kavalererne – undertiden kaldet Rosen – lige overfor ved Nordsiden[49]. De var af kvadratisk Grundform, formentlig af Bindingsværk med dobbelt Gesimsliste af Træ og Tegltag. De blev 1765 erstattet af de to nuværende Bygninger, som kaldtes Eremitagepavillonerne[50], og som derved sikrede Stedets gamle Navn for al Eftertid.

Den lange Allé ved Søbredden forløber omtrent i nord–sydlig Retning og stryger i Forbifarten langs en Stribe Seværdigheder, som røber vekslende Tiders Dragning mod Søen. Vi noterer undervejs Margretehøjen (med »Christian VII's Hvile« lidt længere inde i Skoven), et Monument under Navnet »Forblommet Antik«; saa følger Eremitagen og tæt derved Frederik V's Støtte, det nu helt forsvundne Kildehus – og endelig møder man ved Sammenstødet med den søndre Indhegningsallé det anselige *Skipperhus*[51]. Man er dermed naaet til Arnestedet for alle Tiders sommerlige Forlystelser ved Fredensborg, Baadefarten paa Esrom Sø (Fig. 73).

Frederik IV havde fra Begyndelsen et Par Chalupper liggende hernede, men det var for lidt, naar den store Sø direkte indbød til Langfart. Han lod da paa Orlogsværftet bygge sig et Lystfartøj af ganske anselige Dimensioner, 23 Alen langt, med to Master, Kahyt med Spejlglasruder og betrukket med rødt Klæde; Skuden havde oven i Købet et Par smaa Kanoner og brammede, naar Sejlene var hejst, med et Utal af vajende Vimpler. Den blev i Juli 1725 sendt paa Blokvogn fra Bremerholm landværts til Fredensborg, hvor Kongen dette Aar opholdt sig fra tidligt Foraar til sen Høst, og hvor han utvivlsomt har gjort flittig Brug af dette nye Stykke Legetøj. I den samme Sommer gjorde man da ogsaa de første Anstalter til et Baadehus for det nye Fartøj. Tømmermesteren Peder Basse havde skaffet Tømmeret tilveje og afbundet det ved den dertil udpegede Byggeplads nede ved Søbredden, tæt ved Kilden og det nuværende lille Hus »Mines Lyst«. Men saa gik det her som saa ofte ved Fredensborg, at Kongen kom paa andre Tanker. Det Baadeskur, som Krieger havde givet Udkast til, var en ganske lav Bygning, der skulle dække over et Bassin, hvor Skibet kunde ligge, naar Masterne var lagt ned, og hvor der tillige skulde være et Par Rum for Søfolkene. Den nye Plan, som vel ingen anden end Kongen selv var Ophavsmand til, gik ud paa, at Lystfartøjet burde kunne sejle ind i sin Havn med rejste Master, og at Huset, det skulde ligge i, som Følge deraf maatte konstrueres paa en anden Maade. Kongen var heller ikke tilfreds med den valgte Byggeplads og ønskede nu, at den skulde ligge for Enden af den søndre Indhegningsallé, der løber fra Jernporten ned mod Søen.

Naar et saadant Sted blev valgt som Vinterkvarter for Kongens Skib, havde man ogsaa løftet Huset op i et højere Plan. Der var nu ikke mere Tale om en underordnet Nyttebygning, gemt i et Krat ved Søbredden,

Fig. 73. Skipperhuset ved Esrom Sø. J. S. fot. 1967.

men om en Seværdighed, anbragt paa en af den storslaaede Haveplans Nøglestillinger. Vel var Skipperhuset af Bindingsværk, men af en egen Støbning, som endda aflokkede en saa kræsen Dommer som Laurids Thura et Par anerkendende Ord.

Det særprægede ved Huset var først dets Funktion som en overdækket Havn. Dernæst det ejendommelige, at Skibet skulde komme ind til Bassinet med rejste Master, hvilket krævede en 12 Alen høj Port ud mod Søen. Videre var det nødvendigt at konstruere Taget som i en Hangar, og Krieger havde dertil udtænkt et sindrigt System af dobbelte Spær, der blev afstivet ved Hængesøjler, fordi Huset ikke kunde faa Dragere fra Væg til Væg paa Grund af Mastehøjden; det var denne Tagkonstruktion (mere end Bygningens arkitektoniske Egenskaber), der vakte Thuras Beundring. Endelig kom som det sidste Træk – atter en af Bygherrens Ideer –, at Huset skulde røbe sin Funktion, naar man nærmede sig fra Landsiden; derfor ønskede Kongen, at Gavlen ind mod den lange Skipperallé skulde have Porte ligesom Vestgavlen ud mod Søen. De vældige Portfløje blev taget ned om Foraaret for først igen at blive hængt op ved Vinterens Komme, og derved kunde man, naar man skred ned ad Skipperalleen, skimte Søens Spejl gennem Gavlens vidt opspærrede Gab, der syntes lige saa glubende som Køreporten i en Landevejskro.

Af Frederik IV's Skipperhus er der nu ikke saa meget tilbage, som man ved første Blik skulde tro. Portene forsvandt allerede ved Aar 1800, da man indrettede Baadebyggeri i Huset. Gavlenes Bindingsværk blev fornyet ved Midten af 19. Aarhundrede, og samtidig blev søndre Langside udbygget i fuld Mur. Alene Nordsidens Bindingsværk holdt Stand til vore Dage, men maatte paa Grund af Brøstfældighed udskiftes 1963. Tilbage er da kun Tagkonstruktionen, som dog maa undvære de dobbelte Spær, men disse sidste har dog efterladt sig tydelige Spor og vil til enhver Tid kunne rekonstrueres, ligesom der foreligger gode Tegninger og Opmaalinger[52] fra 1771 (Fig. 74) og 1807.

Heller ikke det dejlige Skib eksisterer mere. Det blev ophugget 1790 efter at have tjent i 65 Aar. Hvormeget det har været brugt, kan ikke oplyses, men at Hoffet med Lidenskab har dyrket Sejlsporten paa Esrom Sø, er ganske sikkert. Derom fortæller en senere Fortegnelse fra 1799 over Fartøjer[53] ved Skipperhuset. Dengang fandtes der en »Pagaj« paa 29 Fod, malet blaa og hvid, indvendig rød med transportabelt Jernruf og 6 Stykker blaa og forgyldte Vaser; en Chalup paa 6 Aarer, 25 Fod lang, malet grøn og hvid, indvendig rød, 2 Master med Sprydsejl og Klyverfok, rød Klædeshimmel og Silkeflag; og derefter det mere sigende: 2 Joller, brune, hvide og grønne, indvendig røde, hver med een Mast og Sprydsejl samt Stagfok, og »disse 2de Joller ere brugte til at seyle med Damer og Cavalerer og at udroe paa Søen med Fiolonger og Musicanterne...«; hertil føjedes andre 2 Joller, hver til 4 Personer, brugt af Lakajerne paa deres Fisketure. Det meget sene Tidspunkt for denne Liste gør det klart, at disse Fartøjer blev brugt paa Dronning Juliane Maries Tid. Men Billedet af de brogede Skibe, ledsaget af Hofviolonerne og Musikanterne, passer saa godt ind i Sceneriet ved Esrom Sø, at man i Fantasien lige saa gerne befolker dem med Kong Frederik IV's Hoffolk. Naar Kongens nye Allé i Pibervang (1727) tillige forsynedes med en Landgangsbro, har mange Kavalerer da ogsaa benyttet sig deraf til et Krydstogt over Søen med Landgang i Grib Skov; ved en Sø virker jo ofte den modsatte Kyst særlig dragende paa Fantasien, og Fredensborgs Beboere har ikke gjort nogen Undtagelse – fra det 19. Aarhundrede er der talrige Fortællinger om Sejlture til Tumlingvangen og Thevandsbakken i Nødebo Holt. Man veed ogsaa, at den Ret til Udskænkning, som Stenholt Mølle havde opnaaet til Fordel for langsvejs kommende Møllegæster, ogsaa blev benyttet af Hoffets Kavalerer med Damer[54]; de kunde naa dertil ad yndige Stier, men har vel lige saa ofte taget derover med en af Chalupperne.

Eremitagen og Skipperhuset aabnede den ellers saa tæt hegnede Slotshave ud mod den store Natur med uanede Muligheder for Adspredelser. Men selv om man forblev i Indelukket, kunde man finde Ting at more sig ved. Menageriet med dets zoologiske Mærkværdigheder er allerede nævnt. At Dyrehaven bød paa gode Jagter, behøver knap nok at omtales. Og saa var der endelig den saakaldte Hidseplads (Fig. 10 og 65), det som Tyskerne kalder »Zwinger Garten«. Det var en yndet Sport at hidse Dyr op mod hinanden. Paa Frederiksborg havde man i Christian V's Tid en Forlystelse med at sende Katte ud paa Flaader i Slotssøen for derefter at slippe Hunde løs paa Kattene, medens de kongelige Herskaber saa til fra Slottets Vinduer[55]. Man har vel tænkt sig noget lignende, da Hidsepladsen blev anlagt 1727 i den nordlige Del af Fredensborg Dyrehave, tæt øst for Sandportalleen. Direkte Efterretninger om slige Dyrekampe er der ikke, men Navnet var givet allerede fra Begyndelsen og har holdt sig lige siden. Det var en ret stor kvadratisk formet Plads med Sidelinie paa knap 200 Alen, afskaarne Hjørner og en nord–syd-gaaende Diagonal. Krieger lod den indhegne med solidt Plankeværk, men efter Kongens Ønske blev den ene Side dækket af et Stakit, for at man fra Højen i Anlæggets Midte uforstyrret kunde nyde Udsigten til Søen[56]. Gamle Kort lader ane, at Pladsen var beplantet med et vist haveagtigt Præg, samlet om det cirkelformede Anlæg i Midten. Et Par hvidmalede Blomsterpotter prangede paa de røde Portstolper ud mod Sandportalleen[57]. At man ogsaa i Christian VI's Tid dyrkede de mere larmende Forlystelser paa dette Sted, fremgaar af flere Regnskaber fra Begyndelsen af 1730'rne, hvor der omtales Skydehuller i Plankeværket, og fra Tiden omkring 1750 nævnes baade en Skydeskive og en ditto Maskine[58]. Men dermed var det ogsaa Slut med Skyderiet, og Hidsepladsen var fra 1760'erne et sirligt Anlæg, der husede en Snes Haveskulpturer, der var for umoderne til at kunne smykke Havens centrale Partier efter Wiedewelts og Jardins store Reformværk, og tillige – efter en ukontrollabel Opgivelse – beplantet med klippede Hække i Form af en Labyrint[59].

Alt hvad nævnes kan af Adspredelser for det menneskelige Gemyt var der saaledes sørget for i den fredens-

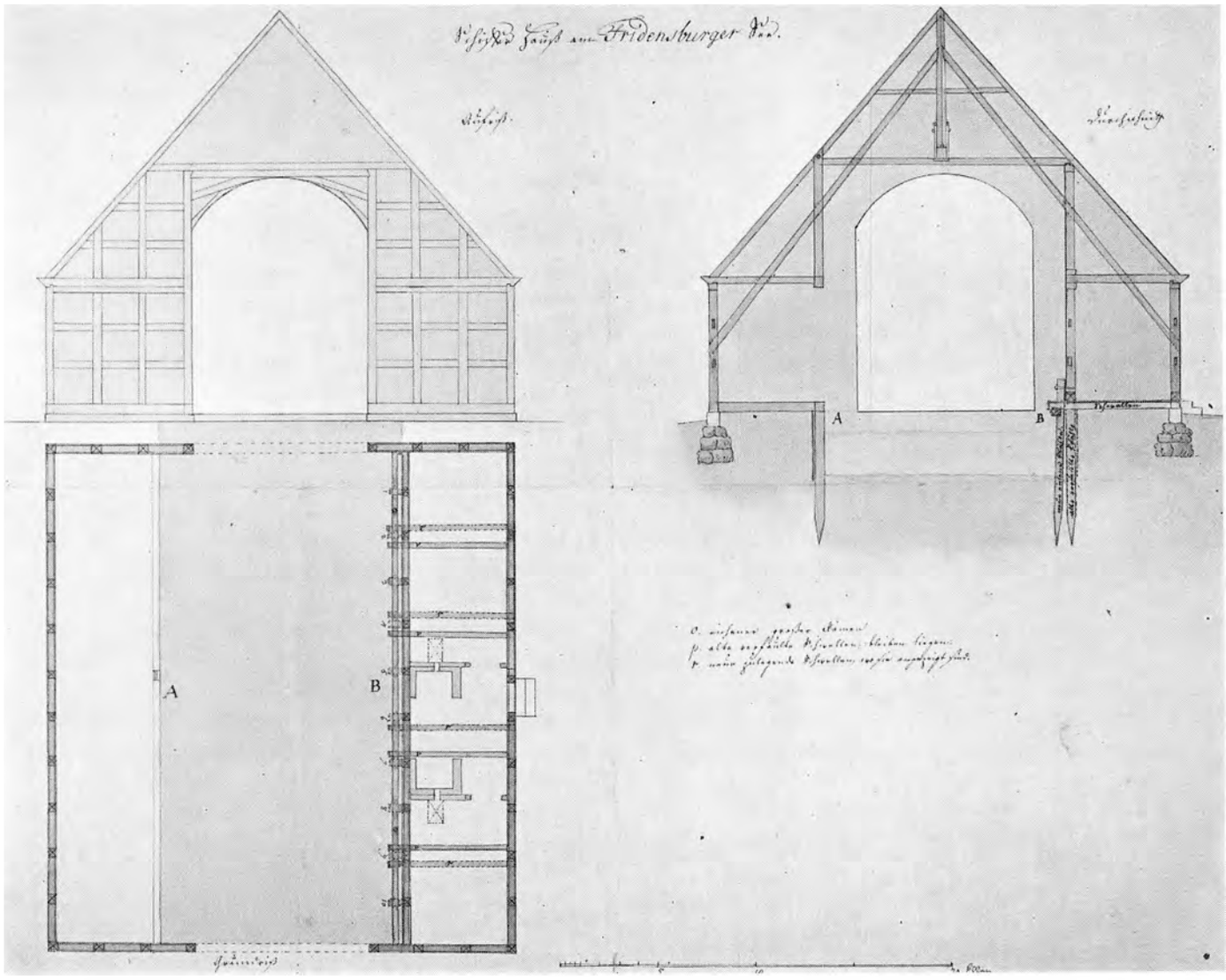

Fig. 74. Skipperhuset. Plan, Opstalt og Snit af Jardin 1770. Tegning i Partikulærkammerets Bygningsregnskaber. I Tilskriften læses med Reference til Grundplanens Bogstaver: »o. eiserne grosser clamen. – p. alte verfaulte Schwellen, bleiben liegend. – r. neue zulegende Schwellen, wo sie angezeigt sind«.

Fig. 75. Kort over Vandledningen ved Fredensborg, tegnet af Landinspektør E. Leschly 1815, i Slotsforvalterens Arkiv. Længst til højre ses Kilden ved Danstrup, der krydser Kongevejen mod Kronborg. Øverst til venstre ses Slottet, hvor Ledningen ses krydsende den lange Stald, østre Ottekant og Køkkenet i vestre Ottekant. De nærmeste Partier til højre for Slottet er Haven, hvor Vandmøllen er antydet tæt ved Endrupvejen. Forneden et skematisk Terrænsnit med Angivelse af Terrasseanlæggene ved Fredensborg Slot.

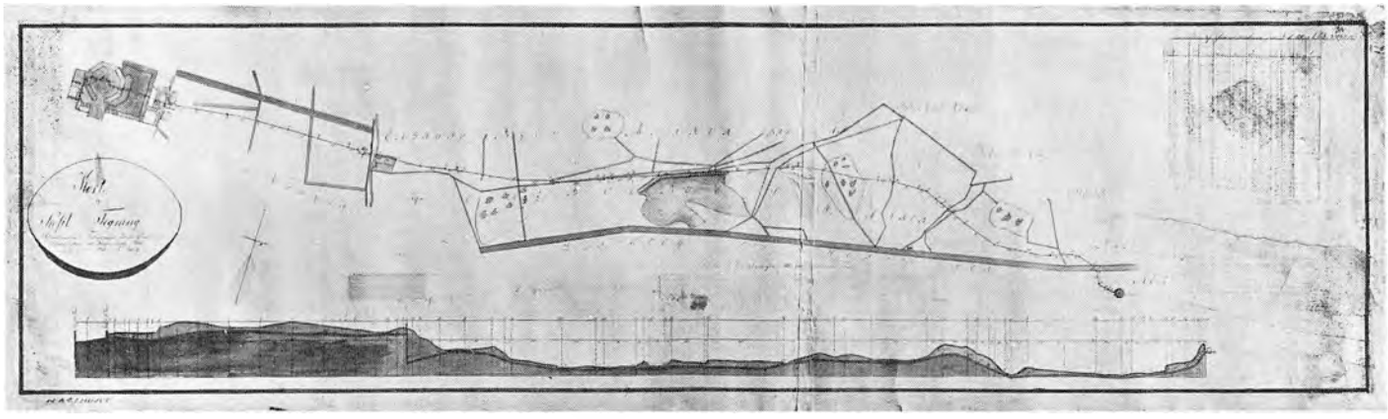

borgske Slotshave. Men udover dette fik Dyrehaven en Funktion af mere dagligdags Form. Slottet var nu vokset til at blive et lille Samfund, en Stad midt ude paa Landet, og krævede som saadan en nødtørftig Vandforsyning. Medens Slottet blev bygget, sørgede Krieger for, at de første Brønde blev gravet[60], »fordi man aldrig kunde vide, hvor hurtigt det vil være muligt at skaffe Vand«. Det friske Kildevand hentede man i et rigt Vandspring nede ved Søen, tæt ved Skipperhuset[61], altsaa meget langt borte og ikke for Haanden til ethvert Tidspunkt. Kriegers lille Randbemærkning synes da ogsaa at tyde paa, at der længe var tænkt paa noget mere effektivt, og 1726 skred man til Værket[62]. En rigtførende og tilpas højtbeliggende Kilde var opsporet paa Danstrup Mark i to Kilometers Afstand fra Slottet. Den københavnske Entreprenør Mathias Wulff fik overdraget Arbejdet, baade med Omdannelsen af selve Kildespringet, der støttedes af en Dæmning og tættedes med Blaaler, og med Leverancen af de mange Render, som skulde lede Vandet fra »Bøgehøj« – Kildens officielle Navn – til Dyrehaven (Fig. 75). Der blev her, i Skovens østlige Udkant, 1727 opført et Vandtaarn med en Hestemølle[63]. Vandet opsamledes i en Beholder og blev derefter ved et Pumpeværk drevet op i en større Kumme, der kunde rumme i alt 500 Tønder. Herfra førtes Vandet paa ny gennem Render videre vestpaa, under den lange Livstald og Ridebanen ind under østre Ottekant (den ældste Marskalstue) til Springvandet i Slotsgaarden, og herfra til de to smaa Fontæner ved Køkkenfløjen, ind i Køkkenet til en større Kumme, hvor det kunde tappes efter Behov. Det kan umuligt have været store Vandmængder, der paa denne Maade førtes til Fredensborg, og Synet af de fire Kaskader omkring Fredens Statue har næppe været imponerende, siden Harsdorff med haard Haand lod dem forsvinde 1775; men Vand har der da været, og Systemet fungerede lige til 1866 – eller rettere fungerede saa længe det blev passet. Det gik galt i Slottets Forfaldstid ved Begyndelsen af 19. Aarhundrede. I tre Aar, fra 1811 til 1814, midt i den værste Pengekrise under Englænderkrigene, maatte Slotsforvalteren baade trygle og true Myndighederne for at faa iværksat en rimelig Istandsættelse af Renderne, og i al den Tid var Slottets Beboere henvist til at benytte gamle Brønde og de Par Vandtønder, som Materialkusken kunde køre fra Kilden ved Esrom Sø til Slotsgaarden[64]. Paa den Tid var der ikke Hof paa Fredensborg; men Slottet husede dog omkring 150 Personer, dels fastboende Funktionærer, dels de saakaldte »Pensionister«, og tænker man sig tilbage til Begyndelsen af 1720'rne, da der var Hof, men ikke Vand, har man Situationen i et Glimt. Det har næppe været helt smertefrit at holde Hof paa Fredensborg lige efter Indvielsen 1722.

Man har ikke naaet til Ende med Inventariseringen af Anlæg og Bygninger i Fredensborg Slotshave. Der nævnes i Frederik IV's Tid mere endnu: der var en Fugleherde[65] tæt nord for Vandmøllen, der maatte bygges Smaahuse for Staldfolk[66], naar det pladshungrende Hof rykkede ind i det alt for lille Slot, der var tillige Hytter for Vildtet til Vinterfodring[67], lutter lette Huse, som forlængst er jævnet med Jorden. Saa er det meget mere paakrævet at omtale en Ændring af selve Havens Struktur, der skete i Slutningen af 1730, kort efter Frederik IV's Død, men rimeligvis forberedt af ham. Der blev udstukket en ny Allé koncentrisk med Parterret[68] og dettes »Runde Allé«, kantet polygonformet uden om Havens centrale Anlæg i en Afstand af 6–700 Alen fra de syv Alleers Centrum. Man har endnu Udkastet dertil (Fig. 65); det maa være udgaaet fra Kriegers Tegnestue og kan desuden bruges til Placering af Vandmøllen, Fugleherden og Vildhytterne. Tegningen viser, at Alleen kantedes af nyplantede Træer, saavidt man kan se af Regnskaberne alle Kastanier. Der maa have været Behov for en Promenade af denne Art i den store Skov, der var fattig paa Stier; den blev da ogsaa snart – i den næste Konges Regeringstid – beriget med et Par Lysthuse (S. 114), hvoraf det ene laa paa den senere saa velkendte Tusinddalerhøj. Baade Alleen og de senere tilkomne Lysthuse maa anses for Kriegers sidste Værk i Fredensborg Dyrehave. Deres senere Skæbne behandles nedenfor. Her skal blot fremhæves, at den nye, saakaldte runde Allé overlevede Jardins Omdannelse af Haven i 1760'erne. Den blev først antastet i 1840'rne, da Rudolph Rothe gav Kriegers gamle Slotshave et nyt Præg. Ved den Lejlighed forsvandt den runde Allé, og Rothe har sikkert haabet helt at kunne udslette dens Spor. Det lykkedes tilsyneladende. Ingen Besøgende i Slotshaven vil i vore Dage have blot den fjerneste Fornemmelse af, hvor Alleen i sin Tid gik. Men naar man veed, at den har været der, kan den anes overalt, svagest i Slotshavens østligste Partier, klarere i de vestlige, hvor den spores i Lysninger og Plantninger af Ungskov, og allertydeligst paa den Strækning, hvor Alleen søgte ned mod Skipperalleen. Her tæt syd for Nordmandsdalen har den forceret en Bakke, der blev gennemskaaret, og den landede i Skipperalleens dybe Slugt ad en endnu bevaret Dæmning. Skellet for den 1841 oprettede kongelige Særhave løber paa langs gennem Bakkegennemskæringen og Dæmningen i Forlængelse deraf. De tydeligt bevarede Spor røber, at Alleen har været meget smal.

Fredensborg Slotshave har næppe altid været tæt Skov. Gamle Kort som Fig. 65 og 92 synes at vise, at Partierne omkring Hidsepladsen og lige modsat ved det sydøstlige Hjørne var aabne, uden egentlig Beplantning. Uden for Slotshegnet har andre Skovpartier i Asminderøds gamle Overdrev været kappet fra. Ogsaa herude i det fordums Ingenmandsland mærkede man Slottets Fangarme. Hvorledes Kongens Kro og Iskulen blev bygget her under Kong Frederik IV, er allerede fortalt. Ogsaa ved Sydsiden af Skipperalleen, men uden for det egentlige Slotsomraade, blev der i Fredensborgs ældste Tid bygget nogle Huse, hvis Herkomst ganske vist er noget dunkel, men som dog har haft Tilknytning til Slottet. Dér hvor nu den moderne Villa Zoar ligger paa en Skrænt med stejlt Fald ned mod Skipperalleen, maa Kongen i 1723 have bygget et Bryggers og Bagers[69] for Slotsgartneren Johan Kremer, hvad der vistnok maa forstaas derhen, at man allerede tidligt havde tænkt at aflønne denne Mand,

der beklædte en ansvarsfuld Dobbeltstilling baade som Urtegaardsmand og Slotsforvalter, med lidt Landbrug paa dette Sted. Hvor meget Gavn Johan Kremer har faaet deraf, er vanskeligt at sige noget om, thi kort derefter[70] blev den Vang, som Slotsforvalteren skulde nyde godt af, udlagt til Græsning for Dronning Anna Sophies Køer. Navnet var herefter Kovangen, og Gartnerens tidligere Bryggers blev 1728 omdannet til Bolig for Fuglefængeren og nogle Gartnersvende[71]. Men Slotsforvalteren kom dog snart igen i Besiddelse af Vangen. 1732 flyttede man Dronning Sophie Magdalenes Køer fra Skipperalleen ud til Ebbekøb, og fra 1735 synes den tidligere Kovang at være overgaaet til Johan Kremers Efterfølger, Christian Hertz, et ganske betydeligt Areal, der strakte sig helt over til Sørups Markjorder, og som uantastet i 100 Aar forblev et Emolument for de vekslende Slotsgartnere: efter Chr. Hertz fulgte Carl Fr. Döllner (1753–65), derefter Adolf Voss (1765–80), Claus Detlev Hertz (1780–99) og endelig Johan Ludvig Mansa (1799–1820). Efter Mansas Død blev Stillingen delt; hans Søn og Efterfølger som Gartner, Christian Ludvig Mansa, maatte efter en bitter Strid give Afkald paa den gamle Kovang, der herefter tilfaldt de skiftende Slotsforvaltere, og som længe derefter kaldtes Slotsforvalterlodden.

Fuglefængerhuset, der, saaledes som det nys blev nævnt, fik sin endelige Form 1728, kendes nu kun fra ældre Billeder[72]. Det var en straatækket Længe med Kvist og Frontispice ud mod Skipperalleen, og det Indre præget af det 18. Aarhundredes Rummelighed i Stuerne med Panelværk og brede Dørfyldinger og antikt Laasetøj[73]. Det gled allerede 1751 ud af Slottets Eje, da Kongens Kældermester Johan Vilhelm Avemann fik Skøde derpaa. En senere Ejer, Præsten Henrich Ussing, der købte Huset 1780, gav det Navnet Zoar, hvorunder det har været kendt siden, ogsaa efter at det 1902 fik en helt ny Skikkelse. I Slutningen af 19. Aarhundrede var det Bolig for Komponisten Edvard Helsted, og Holger Drachmann har skildret det i »En Overkomplet«.

Med Kroen, Iskulen og Fuglefængerhuset havde Slottet saaledes allerede i 1720'rne strakt sine første Fangarme ud mod Bøndernes Overdrev. Ogsaa under Christian VI gjorde man forskellige Indhug, men det var tydeligt, at man baade dengang og senere ikke gerne vilde ændre Landskabets Karakter for meget. Det var dog svært at stritte imod. Stedets Dejlighed og den luksuriøse Hofholdning i sidste Halvdel af 18. Aarhundrede lokkede Folk til Fredensborg, og sluttelig laa der en hel lille By uden for Jernporten. Frederik IV's Slot var dermed blevet noget andet end det, der fra første Færd havde foresvævet Bygherren.

VII

ANDEN GENERATION PAA FREDENSBORG

Ved Efterretningen om Frederik IV's Død den 12. Oktober 1730 klædtes Fredensborg Slotskirke i Sorg. Det sorte Klæde paa Alter og Prædikestol[1] mindede om, at den første store Bygherre nu var borte. Kort efter, i Begyndelsen af December, gik en Klejnsmed[2] og hans Svend rundt i alle Gemakker og Korridorer for at renovere og smøre Laasetøjet »før Hans Majestæts Ankomst«. Fredensborg stod saaledes parat til at modtage sin nye Hersker.

Kong Christian VI var ikke helt af samme Sind som sin Forgænger. Han havde sin egen Ærgerrighed, byggede andre Slotte paa andre Steder, og Fredensborg var jo ikke hans Værk, rummede tillige saa mange Minder om den Kvinde, der havde stillet hans højtelskede Moder i Skygge, og hvis Initialer han mødte overalt, det sammenslyngede AS over Portaler, paa Kaminindfatninger og i Gipslofternes Stukkaturer. Hans første Regeringshandlinger med den tilhørende Omdannelse af Gehejmekonseillet sigtede direkte mod Dronning Anna Sophie og kom med en Pludselighed og en Voldsomhed, som var de Frugten af en længe tilbagetrængt Forbitrelse. De nye Ministre valgte han ud fra dette Motiv, og deres Navne var endnu langt ned i Tiden knyttet til Stuerne i det store Kavalerhus, som Kongen straks efter sin Tiltrædelse lod opføre ved Ridebanen. Dommen faldt, Dronning Anna Sophie blev forvist til Clausholm, og paa Fredensborg, der paa en Maade var hendes Morgengave, kom hun aldrig mere.

Episoden røber en Beslutsomhed og en Handlekraft, der staar i mærkelig Modsætning til det Billede, Historikerne ellers har dannet sig af Kongens Personlighed. Edvard Holm[3] har fremdraget en saare karakteristisk Udtalelse af Christian VI, hentet fra et Læg, hvori Kongen noterede en Række Randbemærkninger til Amelot de la Houssaies: Les annales de Tacite; han skriver her: »Der er en Veltalenhed i Mine, Gestus og Holdning, som tit gør stærkere Virkning end de største Taleres Ord. Da Undersaatterne mindre lægger Mærke til det, en Fyrste siger, end til den Maade, hvorpaa han ytrer det, gør alt det, han siger, Virkning, hvis han siger det med Majestæt. Han bør tale, ikke som en Mand, der har Brug for at overbevise, men som en Mand, der har Retten til at befale og Midlerne til at blive lystret«. Det var netop alt det, Christian VI mindst af alt formaaede, tilføjede Edvard Holm stilfærdigt med Tanken henvendt paa Kongens uanselige Ydre og lidet melodiske Stemme. Vi maa dog her protestere. Den lærde Historiker, der vidste alt om Regeringskriser og udenrigspolitiske Intriger, havde Tanken hæftet paa Dynger af Papirer, der samlet giver Christian VI's Regerings Historie, men han glemte Rammerne om alle disse Begivenheder, de store Slotte, som blev rejst i Kongens kortvarige Regeringstid. Var Kongen spinkel af Bygning og kejtet af Væsen, saa talte han dog til sit Folk gennem sine Bygninger saa tordnende majestætisk som ingen anden dansk Monark hverken før eller senere. Derfor er hans Stilling i dansk Kulturhistorie urokkelig, hans Bedrift uvurderlig og aabenbar for alle. Dyrt havde det været at bygge saa meget, som Christian VI og Dronning Sophie Magdalene gjorde det; men mange Hænder blev beskæftiget, og Landet fik en Tilførsel af store kunstneriske Aktiver. Dyrt, men Kultur lader sig ikke altid maale i Penge. Det havde Kongen vistnok Forstaaelse af, og hans Dronning ikke mindre. Da hun 1746 skrev sit Testamente[4] og med god Grund og megen Bekymring tænkte paa alle de Penge, Hirschholm Slot havde kostet og ogsaa i Fremtiden vilde koste, jog hun Ængstelsen for Slottets Fremtid paa Flugt med et Skuldertræk og en Bemærkning om, at ». . . hübsche Gebäude doch einem Lande Ehre machen«. Skønne Huse gør Landet Ære, og ogsaa Bygherrerne vil faa Del deri. En ond Skæbne har ramt de to største Bygninger, der blev rejst i den danske Højbarok, Hirschholm og Christiansborg. Om de stod der i Dag, vilde Christian VI's og Sophie Magdalenes Eftermæle være mere nuanceret og holdt i blidere Tonarter, end det nu er Tilfældet i de gængse Historiebøger.

Det var at vente, at Fredensborg under dette Kongepar maatte føre en Skyggetilværelse; men det skete ikke, i hvert Fald ikke straks. Saalænge der byggedes og ombyggedes paa Hirschholm, var Fredensborg velegnet til Hoffets Sommerferie og blev til Stadighed stærkt benyttet[5] lige til Udgangen af Aaret 1737. Da holdt Besøgene brat op, og man sætter ofte dette i Forbindelse med Markgrevindens Død. Dronning Sophie Magdalene, der var saa nært knyttet til sin Moder, skulde efter dette Dødsfald, der indtraf paa Fredensborg i September 1737, have nægtet at komme her oftere. Maaske der er lidt Sandhed heri; men det har nok vejet lige saa tungt, at Hirschholm nu igen kunde

Fig. 76. Fredensborg Slot i Begyndelsen af 1740'rne. Efter Stik i Thuras Danske Vitruvius. Gammelt haandkoloreret Eksemplar i Forfatterens Eje.

beboes, og at det var ved at tage en Form, der var et Fyrstepar værdigt, medens Fredensborg stadig var et meget lille Slot, kun egnet for en lille Hofholdning. Det blev derfor i hele Resten af Christian VI's Regeringstid beboet af Dronningens Søster, Sophie Caroline af Ostfriesland. Der blev saaledes ikke Vakance, og Hirschholm var jo ikke længere borte, end at de kongelige og fyrstelige Herskaber nemt kunde aflægge Visiter hos hinanden.

Man kunde ogsaa tro, at det store Byggeri andetsteds maatte trække saa haardt paa Pengene, at der ikke blev noget til overs for Fredensborg. Men det gik nærmest lige modsat. Det var i denne Tid, at det store Kavalerhus ved Sydsiden af Ridebanen blev bygget, en virkelig effektiv Øgning af Slottets Kapacitet. Det var ogsaa under Christian VI, at Slottets øvre Stokværk blev forandret fra at være Mezzanin til en fuld Etage, og ved samme Lejlighed kunde Thura give Slottets Fysiognomi et nyt og varigt Træk: de fire Æselsører, de lange Skorstene, der siden da har flankeret Hjørnerne paa Kuplens Overbygning. Der fortsattes med Indrettelsen af »den blaa Port«, i Parken kom der Lysthuse, og i Forgaarden byggedes nogle nye Nyttebygninger. Christian VI fortsatte tilsyneladende, hvor Frederik IV havde sluppet.

Alligevel blev Tiden mellem 1730 og 1750 en mere stille Parentes i Fredensborgs Historie. I 1720'rne, da Fredensborgs glade Nybyggerliv prægedes af den frodige Anna Sophie, havde Slottet sin første Glansperiode. Den anden begyndte under Frederik V, da Dronning Juliane Marie blev den dominerende Personlighed. Ind imellem laa de 16 Aar under Christian VI og Sophie Magdalene samt Frederik V's første Regeringsaar. Disse Aar gik ikke sporløst hen over Slottet, men Livet ved Hoffet var dæmpet, de store Fester var forbi. Christian VI og hans Dronning levede som Eremitter[6] paa deres Slotte og følte sig bedst tilpas paa den Maade. Paa Fredensborg har Kongen dog dyrket Jagt, og Forlystelserne paa Hidsepladsen trivedes øjensynligt i bedste Velgaaende, men Tonen var stilfærdig og modest. Da Majestæterne 1733 kom hjem fra deres Tur til Norge, modtog den 10-aarige Kronprins dem paa Fredensborg med et Kæmpefyrværkeri, som der stod Gny om, og som Københavnerpressen[7] refererede spaltelangt med samme sagkyndige Akkuratesse, der blev anvendt af Else David Skolemesters i Beretningen om den gloende Drage ved Roskilde. Men det har nok været en Undtagelse, og Stilheden bredte sig paa ny i den store Slotshave, hvor de hvide og frysende Figurer fik Gevandter for at dække deres Nøgenhed. Det er symbolsk for hele denne Tid, at den mest markante Begivenhed paa Fredensborg var Markgrevindens Død i 1737 og hendes natlige Ligfærd fra Slotskirken over Ridebanen og Forgaarden med brændende Fakler paa Vej mod Roskilde Domkirke[8].

KAVALERHUSET

Naar Christian VI og Sophie Magdalene holdt af en isoleret Tilværelse, betød det ikke, at de mange Gemakker paa Slottet stod tomme. Tværtimod, der var stort Følge, og det maatte indkvarteres under trange Former. Det trængtes i Hobetal i alt det, man i gammel Tid kaldte Nebenbygningerne. Til de egentlige Ministre, Gehejmeraaderne, var der kun afset nogle faa Rum i Ottekantens Marskalfløj, og den flittigt arbejdende Konge, der holdt Conseil, ogsaa naar han laa paa Landet, har da som det første, han foretog sig ved Fredensborg, tænkt paa Ministrenes Tarv. Nu fik de deres eget Hus. Det bar – og bærer endnu – Navnet Kavalerhuset, hvilket har en vis Klang fra Gösta Berlings Saga. Æventyrere omgav Kongen sig dog ikke med, og Spøg har han næppe heller haft Sans for. Men der var dog blandt de første Gehejmeraader i Kavalerhuset en munter Herre som Poul Vendelbo Løvenørn, hvis klare Forstand og smittende Lune maa have sat Liv i det første Hold af Rigets bedste Mænd, der tog Huset i Besiddelse.

Kavalerhuset staar nu tomt og har ikke været brugt i et halvt Aarhundrede. Selv i sin nuværende forsømte Tilstand afslører det sig som en Bygning af ædel Afstamning. Alle Stuerne er i Behold; der er gamle Døre, Kaminer, Stuklofter og Panelværker, og det Ydre er kun undergaaet faa og uvæsentlige Ændringer. Ikke mange andre Steder paa Fredensborg har man Atmosfæren fra Baroktiden saa tæt ind paa Livet som her.

Man valgte at lægge Kavalerhuset ved Sydsiden af Ridebanen, vinkelret paa den lange Stald, der først maatte forlænges et Stykke mod syd med endnu en Vognremise[1], for at Sammenstødet mellem de to Huse kunde danne et lukket Hjørne.

Det blev Genbo til Markgrevehuset, hvis Grundplan og Opbygning blev kopieret. Derfor finder man ogsaa her det hellige Nital, der var gennemført saa mange andre Steder paa Slottet: der var tre Vinduesfag til Forstuen og Kuppelsalen i Midten, fire Fag fordelt paa de to Sovegemakker og eet til hvert af de to Hjørnekabinetter, hvilket bliver ni i alt, blot gentaget to Gange, idet Kavalerhuset blev formet som et fordoblet Markgrevehus. Fra Forlægget paa den anden Side af Ridebanen overtog man ogsaa den fornemme Indretning af Fællesstuernes Kupler, desuden de helt vindueløse Tjener- og Garderoberum, med de øvrige Domestikker paa Kvisten under Mansardtaget. Rummenes Udstyr blev da ogsaa i nøje Overensstemmelse med Markgrevehuset, hvorfra der baade overførtes Møbler og Vægbetræk.

Kavalerhusets lange Murflugt blev et Led i Rammebebyggelsen uden om Ridebanen. Med klog Beregning undlod man at give Huset en særlig Pondus, der kunde tage Luven fra Kirken. Derfor mangler der Fordakninger om Vinduer og Døre, og Façaden ind mod Pladsen er blot opdelt ved den lange og ensartede Opmarch af Pilastre – ogsaa de med Kriegers danske Kapitæl, det med Elefanthovederne. Ligesom de øvrige Bygninger ved Ridebanen stod Kavalerhuset med pudsede Mure. Om de var hvide som nu, siges der intet om i Regnskaberne. Vi har ovenfor nævnt, at Kirke, Markgrevehus og den lange Stald oprindelig havde faaet en okkergul Tone. Det samme er utvivlsomt sket med Kavalerhuset. Den lille Guache paa Frederiksborgmuseet fra 1735 (Fig. 51) tyder ogsaa derpaa. Sandsynligvis blev Huset hvidt, da Harsdorff senere i Aarhundredet var Slottets Arkitekt, men noget bestemt foreligger der ikke derom.

Arbejdet med Kavalerhuset – Kriegers sidste ved Fredensborg, hvis man ser bort fra de nedennævnte Havearbejder 1738 – maa være begyndt, kort efter at Christian VI var blevet Konge. Kontrakten[2] med Bygmesteren er dateret 8. Juli 1731. Paa det Tidspunkt har Tegningerne foreligget; formodentlig var Arbejdet ogsaa saa smaat i Gang, og Krieger fik sine første Terminer udbetalt i Oktober og November samme Aar[3]. Kransen hejsedes over det rejste Tømmerværk ved Nytaarstid[4]. Murerarbejdet var overdraget Abraham Stoy, som derefter i Foraaret 1732 tog fat paa de indvendige Stukkaturer[5]. Huset maa i det væsentlige have været færdigt hen paa Aaret 1732, da Tømmermesteren Johan Bars i November indleverede et Overslag til Tjenerkamrenes nødtørftige Bohave[6]. Men den finere Indretning med Møblering og Vægbetræk i Gehejmeraadernes Stuer[7] blev der først taget Stilling til i Foraaret 1733. Saavidt man veed, tog Hoffet først ud til Fredensborg den 25. September dette Aar[8], og ved den Tid maa altsaa de første Kavalerer være flyttet ind i deres nye Stuer.

De dybe, svale Rum er der endnu; men de har længe været overladt til sig selv – fyldt med al Slags kasseret Slotsinventar, men ogsaa med dyre Minder om en svunden Storhed. Man opholder sig ikke længe i dette Hus, før Stuerne aabenbarer deres sande Værd. De er baade rigtigt og logisk indarbejdet i Bygningens Krop, og de har tiltalende Dimensioner, en behagelig Loftshøjde, der giver Rummene Hygge og gør dem værd at leve i. Man mærker det allerede i Forstuen med det karske Murstensgulv og Trappeløbet med de udsavede Balustre (Fig. 78), og endnu stærkere i de to Kuppelsale af næsten kvadratisk Form, 13 × 14 Alen, med det kraftige Kaminfremspring (Fig. 79), hvor Abraham Stoys Stukværk staar i højt Relief, medens der i Hvælvene (Fig. 80) er modelleret lavt i lange blødtsvungne Volutter omkring nogle ovale Ringe, oprindelig med Lynetter, der 1838 muredes til. Beboelsesrummene har endnu dybe Vinduesnicher med Panelværk helt op til Gesimsen (Fig. 81). Sandstenskaminerne, der kun mangler i een Stue, blev vistnok alle hugget af Diederich Gercken, smykkede med Kartoucher og Muslingeskaller (Fig. 82) og derover paa Skorstensfladen nogle forkrøbbede Baandornamenter i Stuk, udført i Tidens Regencestil af Abraham Stoy. Træværket i Døre, Vinduer og Paneler er næsten overalt af gammel, gedigen Form. Var det ikke direkte nævnt i talrige Haandværkerregnskaber fra vekslende Tider, at der til Stadighed er sket Fornyelser, nu af Vinduesrammer, nu af Dørgerichter, maatte man tro, at det meste stammede fra 1732. Men Fornyelserne er sket gradvis uden at bryde Helheden. Derfor finder man endnu i Brystpanelerne de dybe, udkelede Fyldinger.

Dørene har 1730'rnes Indfatninger med stærkt accentuerede Profiler og Fløje med tre Fyldinger, den midterste paa Højkant, Hjørnerne rundede og indskaarne. Der er Dørhaandtag af Smedejern fra den ældste Tid, og i Vinduerne finder man de gamle Hasper – alt som det var, da Huset var nyt. Gamle Spaanmaatter er bevaret i fire Rum; nu er der selvsagt klæbet flere Lag Tapetpapir ovenpaa, men i Stue 8 (Fig. 83) kan man linde saa meget paa Papiret, at det underste Lag oven paa Spaanmaatten kommer til Syne, et letblomstret Sirtses Betræk med hvidt Stregmønster, opsat 1774, da Kavalerhusets indre Udstyr blev fornyet. Hvis man tør kalde dette en arkæologisk Udgravning, saa fører Undersøgelsen os altsaa ikke ned til de ældste Lag, og der findes ikke i det nuværende Kavalerhus noget Spor af den ældste Vægbeklædning. Men den lange Række af Inventarfortegnelser, suppleret med et ikke ubetydeligt Antal Regnskaber gør det muligt at udstyre Rummene med deres skiftende Betræk fra den ældste Tid til henimod Midten af det forrige Aarhundrede.

Det blev nævnt under Gennemgangen af Markgrevehuset, at Gemakkerne her i 1733 maatte aflevere deres Vægbetræk til det nye Kavalerhus[9]. De fire malede Safttapeter med Figurer, vistnok paa forgyldt Grund, blev overført til Ministrenes nye Sovegemakker og blev her suppleret op med yderligere tre. Nu var der otte tofags Stuer i Kavalerhuset; den sidste og ottende, der fik andet Betræk, var Stuen Nr. 8 i Husets østre Halvdel, beboet af Overhofmarskallen Friederich Carl von Gram. Her var den større tofags Stue betrukket med brede Striber af rødt og grønt Silkemor, sammensyet i Baner (»Bander« som det hedder i Datidens Inventarsprog), mens Kabinettet ved Siden af havde rødt Damask paa Væggene[10]. De syv andre Sovegemakker fik altsaa Betræk med frie maleriske Kompositioner, hvis Karakter vi ikke rigtig kender, men som kan have haft kinesiske Motiver, og de tilsvarende syv Kabinetter blev betrukket med tætstribet Silketøj – et enkelt, Litra F – dog med gulblommet Silke. Møbleringen fik et ensartet Standardpræg. I de større Stuer, der jo tituleredes Sovegemakker, uden at der dog nævnes Senge eller Sengeudstyr, sattes der seks Guldlæderstole, et Spejl paa Vinduespillen og derunder et indlagt Bord flankeret af to Gueridoner. De mindre Kabinetter fik hver tre højryggede Lænestole med samme Betræk som Væggen, et indlagt Bord og to Gueridoner – altsaa et Bohave, der overhovedet ingen Variationer rummer, og som maa suppleres med andet, f. Eks. hint Sengeudstyr, der vistnok fulgte Hoffet fra Slot til Slot i endeløse Transporter paa Bøndervogne.

Kuppelsalenes store Vægflader fik Betræk af uldent smalstribet Tøj i røde, grønne, gule og hvide Nuancer, undtagen ved Vinduesvæggen, hvor der var perlemalet Træpanel (der nu mangler i den vestre af Salene). De uanselige og helt mørklagte Tjenerrum var ribbet for al Luksus og prangede kun med de nødvendigste Ting som Seng, Bord, Stol og Klæderække.

Men nu Beboerne i dette Hus. Hvem var de Kavalerer, som i Christian VI's første Aar tog det i Brug? Man faar Navnene udleveret i 1745–Inventariet (som i Virkeligheden er fra 1735), og i lange Tider beholdt

Fig. 77. Kavalerhuset ved Fredensborg. J. S. fot. 1967.

Stuerne Navn efter disse første Beboere. Ligesom Markgrevehuset paa Frederik IV's Tid rummede Kliken om Dronning Anna Sophie, kom Kavalerhuset til at rumme en Række fornemme Herrer, hvoraf i det mindste nogle var samme Dronnings argeste Modstandere. Der er Iver Rosenkrantz, den nye Regerings mest fremtrædende Mand, og hans nærmeste Medarbejdere i Kancellierne, Frantz von Hagen i det tyske og Peter Neve i det danske Kancelli. Saa var der Otto Blome, Gehejmeraad og Medlem af Konseillet, mens den »Gehejmeraad Holst«, som Inventarierne stadig omtaler, maa være identisk med Johan Ludvig Holstein, fra 1734 Deputeret i Finanserne. Militæret repræsenteredes af Krigsministeren, Poul Vendelbo Løvenørn, der var Kredsens farverigeste Personlighed, og endelig var der et Par Hofembedsmænd, den førnævnte Hofmarskal Friederich Carl von Gram og en von der Lühe – denne sidste identisk med enten den senere under Frederik V saa kendte Hofmand Volrath August von der

Fig. 78. Kavalerhuset. Trappe i østre Forstue. J. S. 1961.

Fig. 79. Kavalerhuset. Kamin i vestre Kuppelsal. J. S. fot. December 1961.

Lühe eller Hofmester hos Dronningens Moder Markgrevinden Jochum von der Lühe; selvom det er den sidste, 1745-Inventariet tænker paa, er det i alle Tilfælde den førstnævnte, der længst, i Aarene omkring Aarhundredets Midte, kom til at bebo Stuerne.

Dette var altsaa Personregisteret, som let kan læses ud af Inventarierne. Vanskeligere er det at bestemme, hvor de boede, baade fordi vi aldrig faar at vide, hvor i Huset de inventariserende Embedsmænd befinder sig, og fordi man har haft den daarlige Idé at bruge en ny Nummerering af Rummene, for hver Gang et nyt Inventarium skulde oplægges. Men det hjælper paa Eftersøgningen, at hver Stue beholdt sit Udstyr lige til 1774, hvorved man f. Eks. kan se, at det Rum, der 1745 havde Nr. 5, kaldes 1752 Litra A, 1765 Litra K, hvorefter det i 1784 paa ny har Nr. 5. Det eneste, man ikke kan være saa sikker paa, er Beliggenheden. Her hjælper det, at von der Lühes Kabinet 1759 mistede sin Kamin[11] og derefter kan følges i alle senere Inventarlister, ja lige ned til i Dag: der er stadig kun een Stue, der ingen Kamin har, og som derigennem røber sin Identitet. Paa samme Maade kan det være behjælpe-

ligt, at Stuen Litra J i 1841 omdannedes til Køkken[12] og fremtræder som saadan den Dag i Dag; man arbejder sig da baglæns fra Inventar til Inventar og ender med at identificere Rummet med von Grams Kabinet. Resultatet af dette lille Puslespil vil fremgaa af den vedlagte Grundplan (Fig. 83). Man ser deraf, at von der Lühe, Holstein, Neve og von Hagen havde Stuerne mod nord, mens Rosenkrantz, Blome, Gram og Løvenørn solede sig paa Sydsiden.

Dette var Rammerne om Kavalerernes Færden. Livet, der udfoldede sig i disse Omgivelser, kan der derimod ikke fortælles noget om. Gerne vilde man tilbringe en Aften i den østre Kuppelsal foran Kaminilden i Selskab med Løvenørn, der havde Ynglingens kaade Latter og Soldatens Sans for den vovede Spøg og forbandt begge Dele med megen boglig Dannelse – Holberg var hans Yndlingsforfatter; men det tilhører altsammen Fantasien.

I mere end fyrretyve Aar stod Kavalerhuset næsten uændret. Der skete kun ubetydelige Reduktioner af Bohavet, et Par Lygter med Jernarme blev opsat ved Yderdørene mod Ridebanen, og tre af Stuerne fik Vindovne – foruden v. d. Lühes Kabinet, som tidligere er omtalt, fik ogsaa Holsteins Stue Nr. 5 og Peter Neves Kabinet Litra G disse norske Ovne[13], der var saa nemme at fyre; i de to sidstnævnte Rum skete Forvandlingen derved, at Kaminen muredes til og Ovnen blev opstillet foran. Men det var ogsaa alt. Træværket beholdt sin perlegraa Tone, ligesom Vægbetrækkene forblev urørt indtil 1774. Det var kun Beboerne, der skiftede, men dem vides der meget lidt om. Den Smule, som Datidens Arkivalier røber derom, lader ane, at ogsaa under Kong Frederik V svarede Kavalerhuset til sit Navn. Der nævnes et Par Gengangere fra Christian VI's Dage: v. d. Lühe og J. L. Holstein; og derefter nogle nye Navne: de tre Gehejmeraader J. H. E. Bernstorff, Otto Thott og W. A. v. d. Osten[14]. Om de to førstnævnte veed vi, at de har beholdt deres gamle Stuer. Om de tre nyankomne veed vi kun, at de har boet her. Heller ikke fra den følgende Tid er der Efterretninger. Dog opbevares der i Kongens Haandbibliotek en Indkvarteringsplan over begge Kavalerhusene, det nye og det gamle (Fig. 117), med Navne som: Römeling, Thott, Gregers Juel, Schack Rathlau, General Andreas Hauch, v. d. Lühe og Eickstedt – lutter Navne, der viser hen til Aarene efter Struensees Fald.

Derimod er der paalidelig Efterretning om, at Husets indre Udstyr i Bund og Grund blev ændret 1774. Det gamle Vægbetræk blev erstattet med trykt Sirts, hvis Mønster i de fleste af Stuerne var Blomster og Ranker[15]. Det er bl. a. det, man endnu kan skimte under flere Lag Tapetpapir i Nr. 8. Men i fire af Gemakkerne, Nr. 5 og 10 med tilstødende Kabinetter Litra F og M, kom der Betræk af »fransk trykket Lærred med chinesiske Figurer«[16]. Her røbes det altsaa direkte, at der har været Kineserier paa Væggene i det gamle Kavalerhus. Desværre ser det ikke ud til, at noget af dette er bevaret.

Ogsaa Møbleringen ændrede Karakter. De gamle Pillespejle med de uroligt bølgende Profiler efterfulgtes af nyere med stramme, rette Rammer og Lister med

Fig. 80. Kavalerhuset. Stukloft i østre Kuppelsal. J. S. fot. 1962.

Perlestave. De tilhørende Konsolborde med Marmorplader havde lige, rillede Ben og undertiden en udskaaret Vase i Krydset: det er Louis-Seize-Stilen, der gør sit Indtog. De gamle Guldlæderstole, som Kavalererne havde betjent sig af i Gemakkerne, blev erstattet med seks moderne rørflettede Lænestole med løse, røde Damaskes Hynder, og overalt finder vi Skriveborde, Theborde og de dengang saa moderne *bergères*. Det siges om de fleste af Nyanskaffelserne, at de var anbragt her paa Dronningens Foranledning, og det er dermed uden videre givet, at Fornyelsen af Kavalerhusets Udstyr var et Led i den samlede Modernisering af hele Slottet i Dronning Juliane Maries store Tid. Her skal blot antydes, at der fra 1780'erne ikke skete

Fig. 81. Kavalerhuset. Panelværk. J. S. fot. 1962.

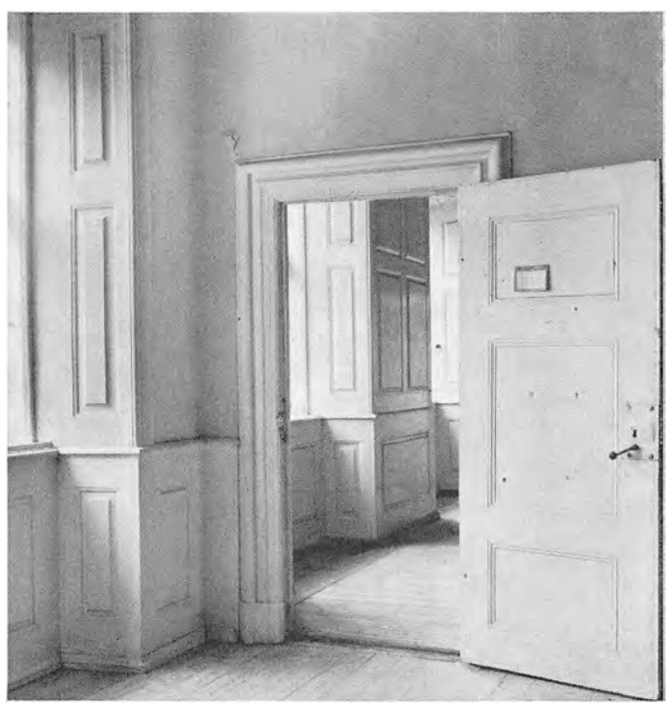

Fig. 82. Kavalerhuset. Dekoration paa Kaminen i Kabinettet Litra G (Fig. 83). J. S. fot. 1962.

noget som helst ved Kavalerhuset. Hvad der var sat ind i Stuerne, blev staaende der, ogsaa efter Juliane Maries Død 1796, og ogsaa efter at Bygningen saa smaat begyndte at blive anvendt til Formaal, der kun havde lidt med det fordums saa straalende Hofliv at gøre.

Man lukkede Huset op for fremmede, først var det enkelte Embedsmænd, der ønskede en Sommerlejlighed her, senere blev det »Pensionisterne«, der rykkede ind – Folk med nogen Tilknytning til Hoffet, ældre veltjente Folk, der gerne vilde ende deres Dage i Rolighed paa dette skønne Sted. En Del af Møblerne fra Juliane Maries Tid blev uden videre staaende[17] og først lidt efter lidt udskiftet; Pensionisterne har altsaa færdedes mellem deres egne medbragte Møbler og dem, der rettelig tilhørte Slottet. Endnu i 1848-Inventariet nævnes i de fleste af Stuerne (som da i en Menneskealder havde været beboet af Pensionister) baade Pillespejle og Konsolborde. Da ogsaa disse Emeriti har været med til at tegne Slottets Skæbne, skal deres Navne i rette Sammenhæng blive nævnt. Her hvor vi mere dvæler ved Husets ydre Historie, skal vi kort omtale, at man 1841 opdelte Kavalerhusets Kuppelsale i smaa Rum, fordi flere Pensionister skulde have Bolig her, i færre Rum end de tidligere Beboere havde raadet over. Der blev lagt Loft tværs over Salene, og ved Skillerum blev der anlagt en tværgaaende Korridor med smaa Afdelinger ved Siderne – Køkken i Rummet ved Kaminen[18]. Det er den største Vandalisme, der i Tidens Løb er overgaaet Kriegers gamle Hus. Skaden blev udbedret 1917, og nu er de smukke Kuppelrum atter retableret.

Ogsaa i Christian IX's Tid, da Slottets Rum maatte udnyttes til det yderste, kunde der blive Tale om at lukke Kavalerhuset op for Udenforstaaende. August Bournonvilles Enke boede her en Tid lang, og Datteren Charlotte arvede Stuerne, Nr. 4 og 5 og de tilstødende Rum Litra D, E og F. Hun døde her 1911, og siden da har Kavalerhuset staaet ubenyttet. Rummene fyldes nu af opmagasinerede Møbler, Stumtjenere, Klædeskabe i Hobetal, gammeldags Servanter og kasserede Plydssofaer. Støvet drysser, Malingen skaller, og Tapeterne hænger i Laser. Men intet formaar at skjule, at det er et Hus af ædel Stamme.

DE FIRE ÆSELSØRER

Der var en Kilde til evige Bekymringer ved Slottet i den ældste Tid. Skorstenene vilde ikke trække, og Kaminerne røg. Aarsagen dertil maa ikke søges i forkert Konstruktion, men snarere i Kuplens Eksistens; den mægtige Overbygning hindrede effektivt Træk og fik Røgen til at slaa ned. Saa længe Fredensborg kun var tænkt som Hoffets Bolig om Sommeren, var Irritationsmomentet ikke saa stort, men hurtigt blev der Tale om langvarige Ophold ogsaa i de køligere Aarstider, og da maatte Stuerne opvarmes. Allerede i September 1723 blev Antonio Auzoni sat i Gang med at hvidte Havesalen (ovenfor S. 44), hvis Gipsloft var blevet ukendeligt af Røg. Fra Frederik IV's sidste Leveaar har Erik Torm optegnet en lille Episode[1], der i et Glimt afslører, hvor ubehagelig Situationen kunde være. Kongen og Dronningen var ankommet til Fredensborg ved Nytaarstid 1730 for at blive der til ind i Februar. Kongeparret holdt tappert Stand, men gav til sidst op for Røgplagen. Den sidste Dag, de opholdt sig paa Slottet, blev Maaltidet i Havesalen ulideligt for Majestæterne, da der var Røg overalt, hvor der var fyret; til sidst var de søgt ind i et uopvarmet Kabinet for der at indtage Maden »af en Tallerken«. Næste Dag rejste de bort og kom først igen i den milde Maj Maaned, og da var formodentlig alt Idyl.

Mellem disse to Episoder, den ene fra 1723 og den anden fra 1730, var der iværksat en hel Serie Skorstensforandringer, hvor navnlig Kongens Overceremonimester Vincents Lerche optraadte som Ekspert i Røgfang og Skorstenshætter[2]. De fire svære Skorstene, som Krieger havde opført paa Kobbertaget tæt ved Bygningens Hjørner, blev aflastet; nye og mindre Skorstene blev trukket ud af Taget, brudt ned, genopført og ændret i flere Tempi, og nye »Maskiner« af forskellige Modeller blev opsat, taget ned og ændret, sluttelig under Medvirken af den senere saa kendte Entreprenør og Arkitekt Philip de Lange[3], ved Fredensborg hyppigt benævnet »den hollandske Bygmester«. Resultatet af alle Anstrengelserne kan man altsaa læse sig til i den af Erik Torm tegnede Situation fra Februar 1730.

Naar Kongen og Dronning Anna Sophie ligefrem blev fordrevet fra deres Yndlingsslot af Kaminrøgen,

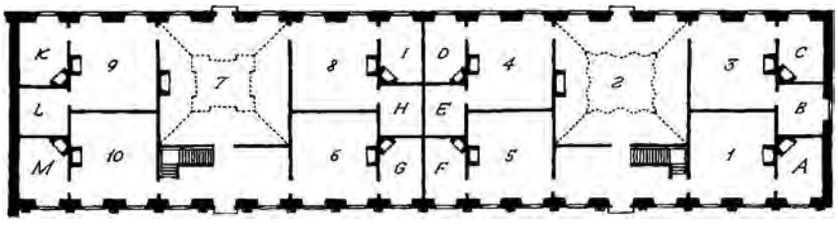

Fig. 83. Kavalerhuset. Plan med indtegnede Litra og Numre for Værelserne. Rekonstruktion ved Holger W. Schmidt. Syd opad.

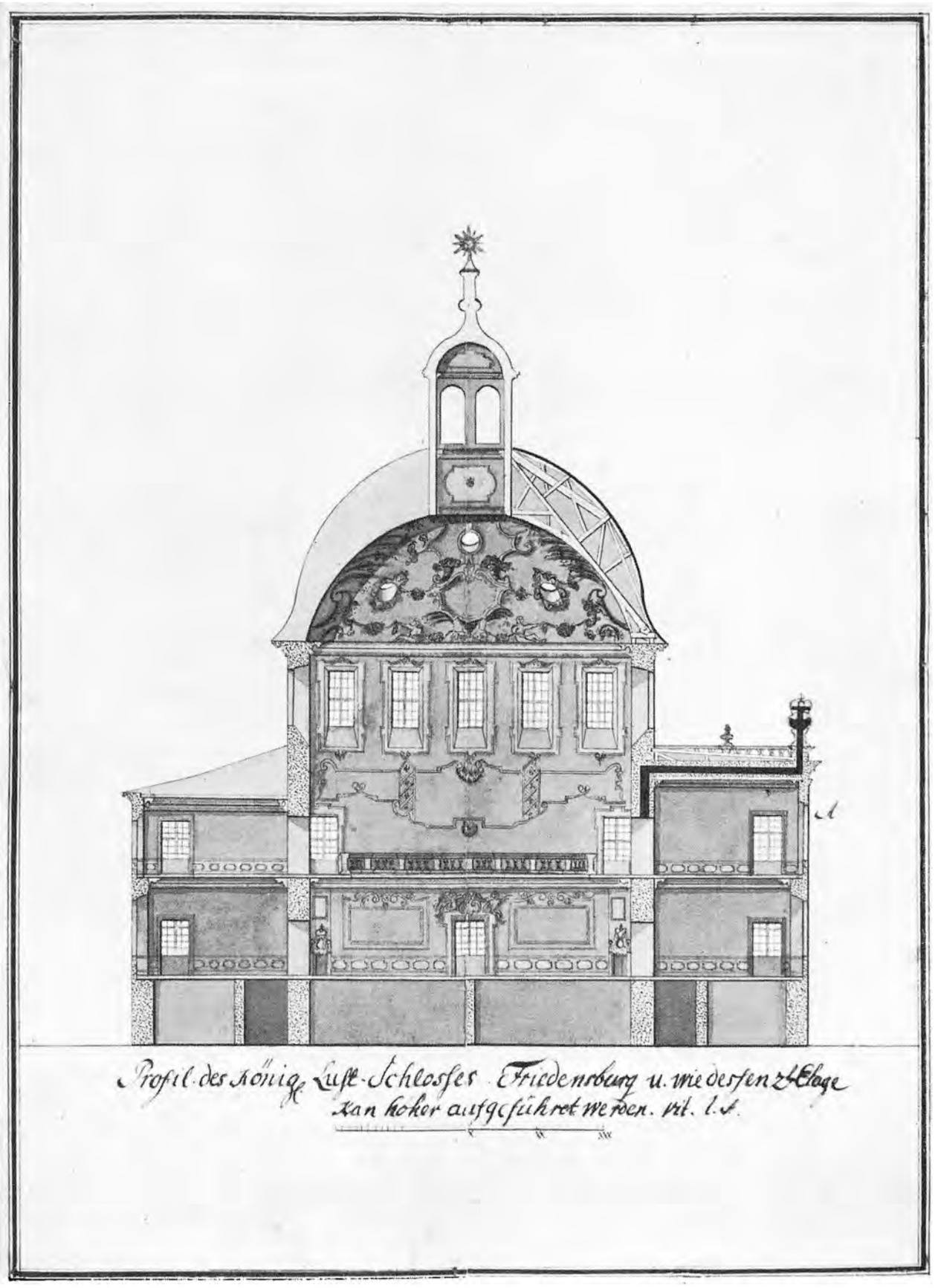

Fig. 84. Fredensborg. Snit 1741 gennem Kuppelsalen. Til venstre ses Mezzaninen før Ombygningen. Til højre det forhøjede øvre Stokværk med Forslag til en ikke-approberet Skorstensordning. Tegning, formentlig af Thura, i Rigsarkivet. Kortsamlingen II. Krigsministeriets Aflevering.

maatte man vel se at komme Ondet til Livs endnu en Gang. Nye Ombygninger af Skorstenene blev iværksat, og en ny Mester for »Maskinerne« blev tilkaldt, en Kaptajn Fux[4], men lige meget hjalp det, og Christian VI maatte fortsætte, hvor hans Fader slap. En ny Mand[5] blev indkaldt fra Tyskland »den Rauch zu vertreiben«, og han doktorerede i 1731 paa de syge Kaminer, uden man i Enkeltheder kan se, hvad han lavede. Noget maa det imidlertid have hjulpet, da der nu blev stille om Sagen i 10 Aar. Men naar Christian VI i 1741 lod

Fig. 85. Fredensborg. Hovedfaçaden 1744, tegnet af J. A. Soherr. Billedet viser Thuras høje Skorstene i deres ældste Skikkelse. Desuden ses Gerckens Hovedportal fra 1723 og Forslag til den blaa Port med tilhørende Trappehus. Tegning i Rigsarkivet. Partikulærkammeret Nr. 87, 1744.

Thura ændre Slottets Hovedbygning, og man til denne Ombygning knyttede en helt ny Skorstensindretning, laa der heri en Erkendelse af, at det gamle System ikke duede.

Kongen ønskede i første Omgang at udbygge Mezzaninen til fuld Etagehøjde, saa at der kunde indrettes repræsentative Gemakker med kongeligt Udstyr ogsaa i andet Stokværk. To Aar senere blev lignende Arbejder iværksat paa Hirschholm, og ved begge Lejligheder anvendte man de samme Entreprenører, et Slags Firma bestaaende af de to Hofhaandværkere, Murmester Zumpe og Tømmermester Zuber. Man kunde da ogsaa tænke, at Bygherren ved begge Slotte havde de samme Hensigter med Forhøjelsen, men det holder ikke Stik. I Hirschholm skulde der bygges i den meget store Stil med dobbelte Appartementer for de kongelige Herskaber ligesom paa Christiansborg. Men paa Fredensborg agtede Kongen kun at komme paa smaa hastige Besøg i Ny og Næ, og her kunde han til videre nøjes med det, som han havde arvet fra sin Forgænger. De nyindrettede Gemakker i Fredensborgs øvre Stokværk blev ikke en Gentagelse, altsaa heller ikke en Fordobling af Stuerne nedenunder. De blev noget ganske andet, de dannede en Enhed, og hele Stokværket var da ogsaa bestemt for en Person, som Kongen satte Pris paa, nemlig Dronningens Søster Fyrstinden af Ostfriesland[6]. Onde Tunger har paastaaet, at Christian VI satte *for* megen Pris paa Svigerinden. Det tør vi ikke tage Stilling til her, tror ej heller derpaa, selv om det var en virkelig kongelig Gestus at overlade Fyrstinden saa megen Gulvplads i et Slot, hvor de andre kongelige Gæster kun havde Plads til Husbehov. Saa rundhaandet har Christian VI været over for sin Hustrus Søster, at hans egne Børn, Prinsesse Louise og Kronprinsen synes at være blevet hjemløse paa Fredensborg,

hvor de før havde haft deres Gemakker netop i den Del af Slottet, som nu deres Moster tog i Besiddelse[7]. Forklaringen kan kun være den, at Fredensborg egentlig var afskrevet efter Hirschholms Fuldførelse, og at Fyrstindens nye Gemakker ikke var bestemt til Sommerophold; Fredensborg blev hendes faste Opholdssted. Derfor var ogsaa Kakkelovnsspørgsmaalet et meget stort Problem.

Thura har afleveret sine Planer i Begyndelsen af 1741. Han tænkte sig Mezzaninen forhøjet med to Alen og forstørrede alle de øvre Vinduer paa tilsvarende Maade, idet han lod dem beholde de forkrøbbede Indfatninger fra Kriegers Tid. Da Taget nu fik en mindre Hældning, valgte han helt at skjule det med en omløbende Balustrade, der var af Slyngværksmønster med Ovalhuller, afbrudt af Postamenter med Rokokovaser. Arkitekten havde her lanceret en fantastisk Plan, der muligvis var laant fra Nicodemus Tessins Projekt til Amalienborg, og som gik ud paa at kamouflere Skorstenene og lade deres Piber udmunde i Balustradens Vaser (Fig. 84). Ordningen vilde have medført, at Skorstenskanalerne maatte føres vandret hen over Loftsbjælkerne i andet Stokværk for at munde ud i Gesimsens Postamenter[8]. Om Thura selv er blevet betænkelig ved denne Ordnings rent praktiske Effektivitet, eller det er Kongen, der har nedlagt Veto, vides ikke. Da Kongen omsider den 18. Maj 1741 approberede et nyt Forslag, havde Thura her opgivet sin bizarre Plan og skitseret den Løsning, der blev gældende for alle Tider: Skorstenene blev ført hen til Kuplens fire Hjørner, og der staar de endnu.

Man har kun bevaret det første Projekt med det kamouflerede Skorstenssystem. Det andet er gaaet tabt. Men man veed alligevel, at Thuras Hjørneskorstene fra 1741 ikke helt tog sig ud som det er vist i »Danske Vitruvius« (Fig. 76), og endnu mindre som de tager sig ud i Dag. Da J. A. Soherr faa Aar senere indleverede en Række alternative Forslag til Opførelsen af et nyt Trappehus (den senere saa kendte »blaa Port«), ledsagede han dem med en Façadetegning, der viser Skorstenene, saadan som de tog sig ud 1744 (Fig. 85). De var lavere, end de er nu, naaede med deres Overkant kun til Midten af Kuppelhvælvingens nederste Lynetter. Profilerne var aftrappede, og Overfladen paa den nederste Del under Gesimshøjde var fugede og af Sandsten, derover stod de med glat Overflade, øverst dækket af en profileret Gesims. Løsningen maa kaldes forsigtig behersket; Skorstenene maatte ikke gøre sig for stærkt gældende, og Kuplens svajede Runding var endnu intakt. Man ser tillige, at Thura paa anden Vis havde tæmmet sin Fantasi, idet Balustradens Rokokovaser er strøget.

Ordningen maa alligevel ikke have svaret Regning, thi 1745 blev de fire Skorstene atter forhøjet, denne Gang omtrent til Kuppelfladens øverste Lynet[9]. Det er i denne Skikkelse, man finder dem afbildet i Vitruvius (Fig. 76). Ni Aar senere maatte Eigtved atter ombygge Skorstenene, der nu fik en anden Profil og nogle kapriciøse Hætter[10]. Fredensborg havde dermed faaet sine fire Æselsører, og i denne Skikkelse har de staaet siden hen. De to nordligste ud mod Parterrehaven blev dog helt taget ned 1860 og derefter genopført i den oprindelige Skikkelse med delvis genanvendte Materialer.

Medens de fire Æselsører kun langsomt blev fuldvoksne, gik det hurtigt med Ombygningen af Fredensborgs øvre Stokværk, endda hurtigere end oprindelig tænkt. Arbejdet skulde egentlig have strakt sig over en treaarig Periode, men Entreprenørerne gik ind paa at sætte fuld Fart paa i de to Sommerhalvaar 1741 og 42, og de holdt Ord. De vilde dog først gardere sig, idet de kunde henvise til, at der i alle Slottets fire Hjørner var konstateret Revner, og nu vilde de have Thuras Erklæring om, at Murene kunde bære Forhøjelsen[11]. Vi kender ikke Bygmesterens Svar, men det maa have været gunstigt, da Byggearbejderne umiddelbart derefter blev paabegyndt.

I det Ydre blev Vindueshøjden forøget med en Alen; Over- og Underkarm kunde uden videre genanvendes, medens der overalt ved Siderne maatte indskydes en Sandstensliste paa en Alen. Galleriet over den nye Kransgesims blev hugget af Gotlandssten og gik med sine gennembrudte Balustrader hele Slottet rundt, i alt 258 løbende Alen. Det blev før nævnt, at denne Anordning fuldkommen dækkede Synet af Skraataget, saa at Fredensborg har set ud, som havde det foroven en rummelig Altan, hvorfra Kuplens mægtige Overbygning rejste sig. Løsningen maa have været mindre heldig, eftersom Galleriet maatte sløjfes[12] allerede 1750. Aarsagen kendes ikke, men man kan gætte paa, at det danske Vinterklima ikke har været blidt ved slig sydlandsk Konstruktion med rigelig Lejlighed til Ansamling af Sne, Fugt og anden Ødelæggelse.

Fig. 86. Fredensborg. Plan af Hovedslottets Beletage og Ottekanten, efter Thuras Danske Vitruvius 1749. Planen gengiver Dronning Sophie Magdalenes lille Køkken ved vestre Ottekant samt Altanen ved Slottets sydvestre Hjørne i en ellers ukendt Skikkelse. Foroven ses Kransen af Blomsterbroderier i Parterret.

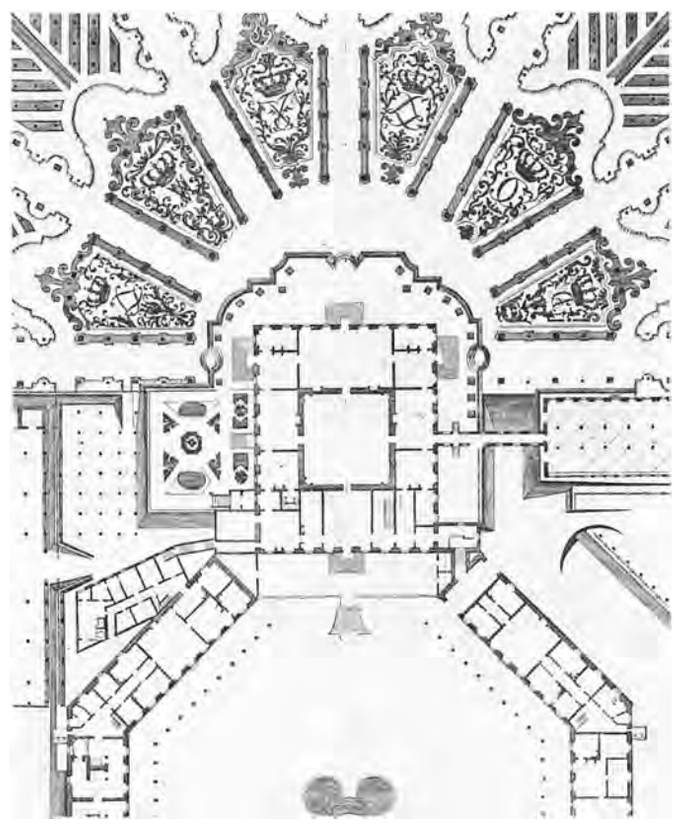

Bygmestrene havde lignende Problemer at sysle med i det Indre, hvor de Skillerum, der blev staaende, blev forhøjet med to Alen. Andre Vægge maatte nyopføres. I Vinduerne kunde man beholde Karmene og Buerne, medens Sidepanelerne alle maatte fornyes[13]. Dørene skulde ogsaa forhøjes, og det har artet sig saa fortræffeligt, at en Mængde af de gamle Dørgerichter, der gør Tjeneste den Dag i Dag, virkelig viser en Øgning i de lodrette Profiler en 15–16 Tommer over Gulvet. Men sjældent kan slige Ændringer gennemføres konsekvent, og ogsaa paa Fredensborg stødte man paa Hindringer: de seks Døre, der i andet Stokværk førte fra det omløbende Galleri ind til Gemakkerne, havde alle ind mod Kuppelsalen nogle forkrøbbede Indfatninger i Stuk, og de kunde ikke ændres, uden man bragte Uorden i hele Brennos Værk. De fik da Lov at blive som de var, med deres lavere Højde bestemt af Mezzaninen fra 1720; men bag dem laa der Gemakker, der forsynedes med høje Døre, og hvor det var nødvendigt, lod man ved Udhugninger i Murværket disse Aabninger forløbe skraat opad for i de paagældende Gemakker at naa den forønskede Højde. Det ses endnu tydeligt ved Døren fra Trappen til Kuppelsalens Galleri.

Det var denne nye Bolig for Dronningens højt skattede Søster, der havde været Hovedsagen i det omfattende Byggeri, men det kvalte noget væsentligt ved Frederik IV's Slot. Der var svage Mindelser om palladiansk Arkitektur i det ældste Fredensborg, hvor Façaderne havde denne Spænding mellem store Vinduer i

Fig. 87. Plan af Fredensborgs øvre Stokværk ved Forhøjelsen 1741. Fyrstinde Sophie Caroline havde de Værelser, der paa Planen er mærkede 1–8. Hendes Moder Markgrevinden havde tidligere haft Stuerne omkring den geheime Trappe i Sydvesthjørnet. Tegning 1741, formentlig af Thura, i Rigsarkivet. Kortsamling II. Krigsministeriets Aflevering.

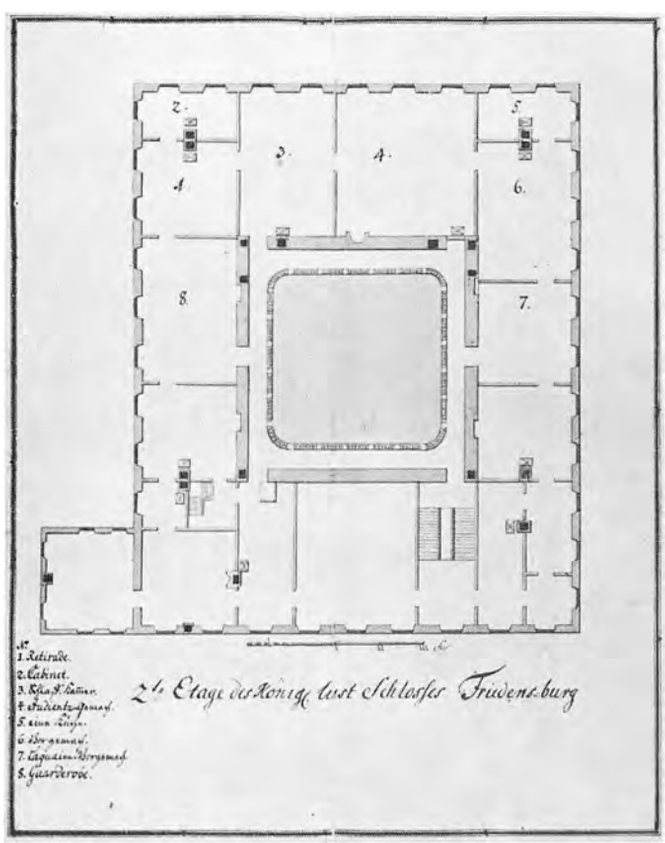

piano nobile og smaa i Mezzaninen, som gør Murene levende. *Casinoet* stræbte nu at blive et *chateau*. Man tør vel ogsaa mene, at Hirschholm som Bygningsværk var interessantere i 1740, da det havde Mezzaninen i Behold, end i 1744, da Forhøjelsen af andet Stokværk var gennemført af de samme Mænd, der lige havde sluppet det tilsvarende Arbejde ved Fredensborg.

Alle senere Ændringer ved Frederik IV's lille Landslot gik i samme Retning: at tilsløre den oprindelige Idé. Strengt taget bliver denne nu kun dokumenteret af Kuppelsalen.

INTERIØRERNE

Christian VI's Virksomhed ved Fredensborgs Bygning gjaldt baade det Ydre og det Indre. Mange af Interiørerne forblev dog uændret. For sig selv gjorde han intet. Han beholdt de tre Stuer i underste Stokværk og gjorde vist ikke andre Ændringer derved end det selvfølgelige, at Dronning Anna Sophies Portræt blev fjernet. Hvad der er kommet til af rent personlige Ejendele, nævnes aldrig og kan ikke kontrolleres; men Rummenes Arkitektur med Paneler, Vægbetræk, Kaminer og Stukloft blev der ikke rørt ved. Derimod var han omsorgsfuld for sine Damer, altsaa Dronningen, Svigermoderen og Svigerinden, medens Søsteren Charlotte Amalie beholdt sine tre Stuer paa Østsiden i uændret Skikkelse. For Dronningens Vedkommende var Ændringerne maaske ret smaa, men hyppige og velovervejede i den første Tid, for derefter brat at holde op ved Markgrevindens Død 1737. Fra 1741 blev der atter indrettet nye Stuer, og denne Gang i den store Stil, da Slottets andet Stokværk blev forhøjet og nye store Repræsentationsrum kom til at danne Rammen om Fyrstinde Sophie Carolines lille Hof.

Fra Hirschholm Slot kender man Dronningens Forkærlighed for kølige Farver i Stuerne. Paa Fredensborg har vi truffet noget lignende, omtalt ovenfor under Afsnittet om de kongelige Gemakker. Sovegemakket blev betrukket med blaat Damask i Stedet for det ældre røde, og Guldlisterne blev alle forsølvede. Det blaa Gemak havde, som det ovenfor blev vist, en kort Overgang et hvidt Betræk for derefter at trække i Sølvlæderet. Interessen for Interiørerne var overhovedet i Begyndelsen af Kongens Regeringstid udelukkende koncentreret om dette sydvestlige Hjørne, hvor Dronning Sophie Magdalene residerede.

Det var ogsaa her, der i 1734 indrettedes et lille Køkken for Dronningen[1]. Om det var et »Paradekøkken«, saadan som det kendes fra Frederiksberg og Hirschholm, skal ikke uden videre paastaas, da der overhovedet intet er røbet i Datidens magre Regnskaber om Lokalitetens særlige Indretning; men der er heller ikke fra senere Tid nogen Omtale af mere kræsne Arrangementer i dette Køkken, hvorfor man er mest tilbøjelig til at betragte det som en rent praktisk Foranstaltning, som et Hobbyrum for Landets fornemste Dame.

Køkkenet var indrettet i en Bindingsværksbygning, der paa en uregelmæssig Maade var klemt ind i Vinklen mellem vestre Ottekants nordligste Fløj og den 1729 opførte Altan ved det blaa Gemak (Fig. 86). Det

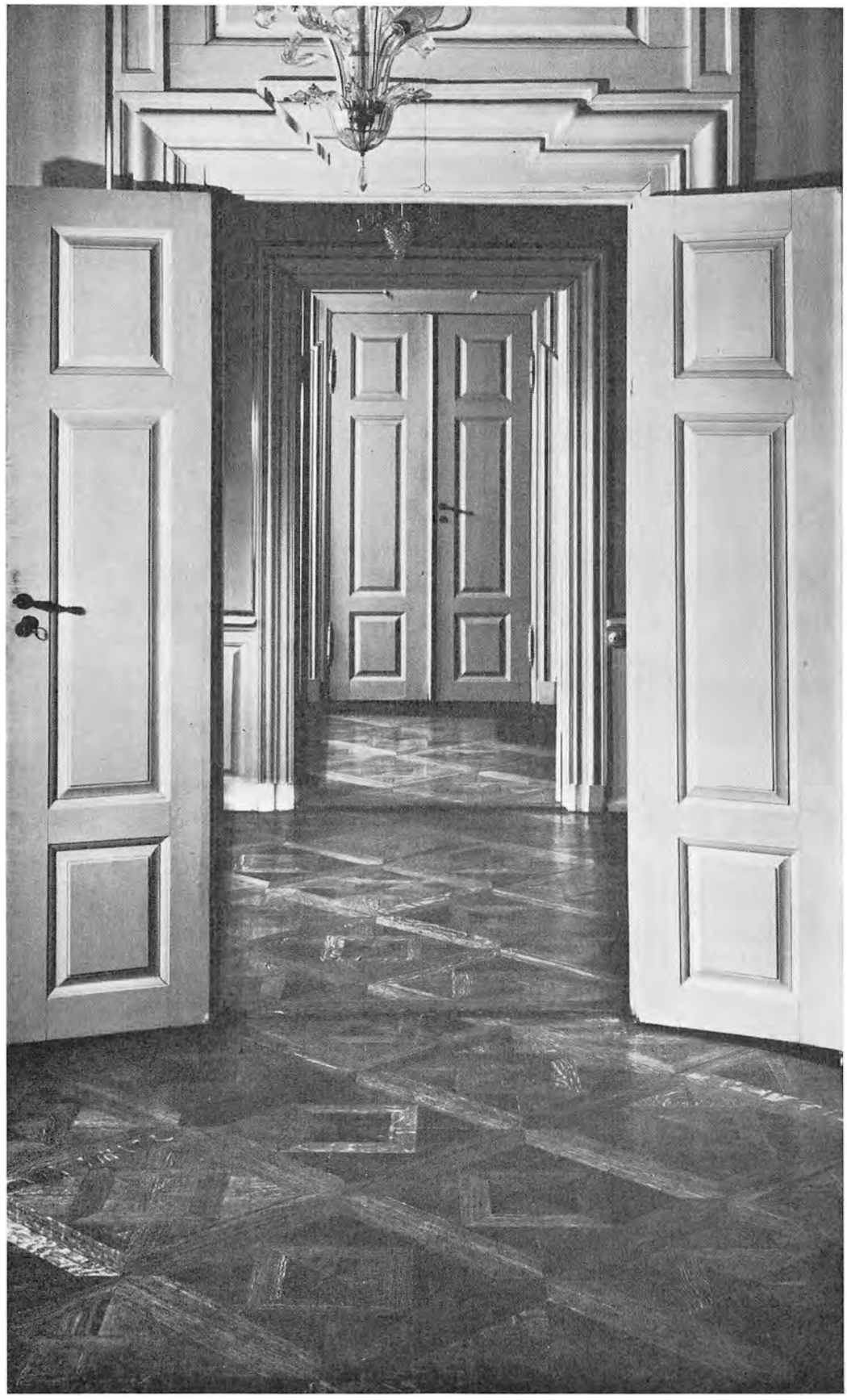

Fig. 88. Fredensborg øvre Stokværk. Parketgulv af Eg og Fyr i Fyrstindens Audiensgemak (Fig. 87 Nr. 4), siden 1755 delt i tre smalle Rum. Lennart Larsen fot. 1963.

var placeret paa den anden vestre Terrasse, flugtede saaledes med Ottekantens Beboelsesrum og med Slottets Kælderstokværk og kunde af Dronningen kun naas gennem en overdækket Korridor, der paa Grund af Niveauforskellen skraanede nedad i tre Trappeløb, og som udsparede en lille Gaard, en Slags Lysskakt, der tillod lidt Dagslys at trænge ind i Ottekantens Stue 26. Fra Korridoren kom de kongelige Herskaber til Køkkenbygningens første Rum, en Forstue, hvorfra en ny Midterkorridor, flankeret af Køkkenpersonalets Stuer, ledede hen til det egentlige Køkken i Vestgavlen. Ved Bygningens Opførelse blev Stue 25 i Ottekanten helt

Fig. 89. Fredensborgs øvre Stokværk. Parketgulv af Eg og Fyr i Fyrstindens Sovegemak (Fig. 87 Nr. 3). Lennart Larsen fot. 1963.

mørklagt; i Vinduets Sted blev der brudt en Dør, saadan at Beboerne af Fløj Nr. 23 havde let og uhindret Adgang til det nye Hus. Da denne Fløj var bestemt for Dronningens Kammerfruer og -frøkener, og da Kammerfruen til Overflod fik et Gemak i den nye Køkkenbygning, betrukket med blaat-, rødt- og hvidstribet Lærred[2], har Sophie Magdalene nok saa meget tænkt paa sine Tjenerinder som paa sig selv, da hun lod Huset bygge.

Vort Kendskab til Sophie Magdalenes »lille« Køkken beror næsten udelukkende paa Thuras Opmaaling i Danske Vitruvius. Man kan her se, hvorledes Rummene var fordelt. Midterkorridoren har et Knæk ved det egentlige Køkken, med Udgang til Terrassen paa Sydsiden. Hvor Korridoren støder til Dronningens Forstue, var der udsparet et trekantet Rum med en Trappe indkilet i det ene Hjørne, thi ogsaa paa Loftet var der nogle Pigekamre. Køkkenet, der i 1750'rne hyppigt kaldtes »et lidet Udbygge«, var endnu optaget paa Jardins store Plan af Haven fra 1760 (Fig. 130). Det blev dog nedrevet kort derefter[3]. Ordren til Rydningen var udstedt 1762.

For Altanen ved det blaa Gemak fik dette Køkkens Placering en vis Betydning. Dronningen maatte gaa fra sine Stuer gennem Altanen for at komme til Køkkengangen. Resultatet var, at man i Aaret 1735 førte Korridoren helt hen til det blaa Gemak, hvor en ny Dør blev gennembrudt[4]. Allerede næste Aar blev der igen pillet ved det, der var tilbage af Altanen (Fig. 90). Rummet blev nu opdelt i to, et meget smalt paa Vestsiden og et større Rum med Adgang fra det blaa Gemak[5]. I det smalle Rum stod endnu en Kamin af italiensk Marmor som eneste Attraktion – Stuen har næppe haft nogen praktisk Værdi. Derimod blev det større Rum mere interessant. Her indrettedes den kongelige Alkove, og alt tyder paa, at Kongeparrets Sovegemak, der hidtil havde været det samme som i Frederik IV's Tid, nu skulde flyttes hertil.

Da de nye Skillerum blev sat op i Alkoven, lod Thura, der nu var Slottets Arkitekt, ogsaa nye Gesimser trække til alle fire Sider. Det blev en smal Frise under en højt hvælvet Hulkehl, og den Gesimstype blev Normen langt ned i Tiden, baade da Thura selv faa Aar senere forhøjede andet Stokværk, og da Eigtved i 1750'erne tilføjede de fire Pavilloner. Alkoven blev sirligt indrettet med Stukornamenter af Stukkatøren Gottfried Schuster, der flankerede Indgangen med Pilastre og paa »Buen«, d.v.s. Hulkehlen, anbragte Kongeparrets Navnecifre med Krone over og omslynget af Laurbær- og Palmegrene[6]. Udtrykkene er ikke helt klare; men mulig skal det forstaas saadan, at det større Rum i Altanen var Alkoven, og at Ziraterne fandtes ved Indgangen dertil fra det blaa Gemak. Hvilke Farver Maleren har stafferet Træværket med, vides ikke, men

da Urban Fribert betrak Alkoven med hvidt Silketøj[7], har Panelerne vel været lakhvide med Guldlister.

Længe fik Alkoven ikke Lov til at staa, og det er tvivlsomt, om den overhovedet blev benyttet. Allerede 11. Maj 1737 gav Kongen Ordre til at fjerne den[8]. Skillerummet ind til den lille Kaminstue blev senere revet ned, og de to Rum atter forenet. I den Skikkelse ses Altanen paa Planen i Danske Vitruvius.

Denne sidste Ændring faldt sammen med en anden, der foregik i Stuerne ovenover. Altanen blev forhøjet med en Mezzanin (Fig. 85), hvori der var to Kabinetter i Tilslutning til Hjørnestuen over det blaa Gemak. Her residerede Dronningemoderen, og det var til Ære for hende, at Altanen fik det nye Stokværk, og de to nye Kabinetter fik et Strøg af den Elegance, der prægede Christian VI-Tidens Rumindretninger. Vægbetrækket blev nemlig hentet fra Alkoven nedenunder, det hvide, skildrede Taft eller *Gros de Tours*[9], og Panelværket blev i Overensstemmelse hermed af Forgylderen Matthias Böck poleret hvidt med metalforgyldte Lister[10]. Medens Markgrevindens andre Stuer næppe undergik større Forandringer, mærker man dog paa anden Maade, at man tænkte omsorgsfuldt paa Dronningens Moder. Den gamle Dame skrantede og havde svært ved at magte Trapperne. Saa blev der indrettet en Elevator, en af disse »opfarende Stole«, der saa hyppigt nævnes i ældre Tiders Slotte. Dens Placering er sikker: paa Soherrs haandtegnede Planer fra 1744 er den afsat inderst i det mørke Dyb af det smalle Lakajgemak ved Siden af den sorte Trappe (Fig. 90). Det er det ejendommelige ved denne Mekanisme, at det blev Eigtved, som forestod Indretningen, skønt Fredensborg hørte under Thuras Ressort[11]. Om der er Tale om en Tilsidesættelse, lader sig næppe sige. Thura havde i disse Aar meget at gøre for den byggeivrige Konge, hvad der turde være Forklaring nok, men det ser unægteligt mærkeligt ud, at Eigtved i Forbindelse med Snedkeren Johan Jeremias Reusse havde flere af denne Slags mekaniske Arbejder, først paa Fredensborg i 1737, senere paa Eremitagen ved Jægersborg 1739 og endelig paa Christiansborg 1740 – og alle Steder i Virkeligheden paa Thuras Embedsomraade[12].

Tømmerarbejdet udførtes af Johan Bars, Materialerne leveredes af Købmanden J. von Osten, og den førnævnte Snedker satte tre Svende i Arbejde, da Stolen skulde være færdig i en Hast paa smaa tre Uger, hvilket ogsaa skete i Løbet af August Maaned, unægtelig i den 11. Time, eftersom Markgrevinden døde i September samme Aar. – Stolen, der var betrukket med rødt Klæde, blev saaledes hurtig nytteløs, og ved de følgende store Byggearbejder paa Fredensborg blev den atter brudt ned[13]. Sporene af den udslettedes 1742.

Samme Aar 1742, da Haandværkerne lagde sidste Haand paa den nedenfor nævnte Nyindretning af det øvre Stokværk, var der megen Aktivitet i Kuppelsalen. Et Stillads blev rejst fra Gulvet og op til Lanternen, og Stukarbejdet blev overalt eftergaaet. Samtidig ser det ud til, at de brogede Stafferinger af Brennos Skulpturer forsvandt, og at Vægge og Hvælving blev hvidtet[14]. Fra da af og indtil 1860 har Kuppelsalen staaet med hvidt i hvidt som Baggrund for Kaminers og Portalers brogede Marmor, ligesom Træværket bibeholdt sine Marmorstafferinger.

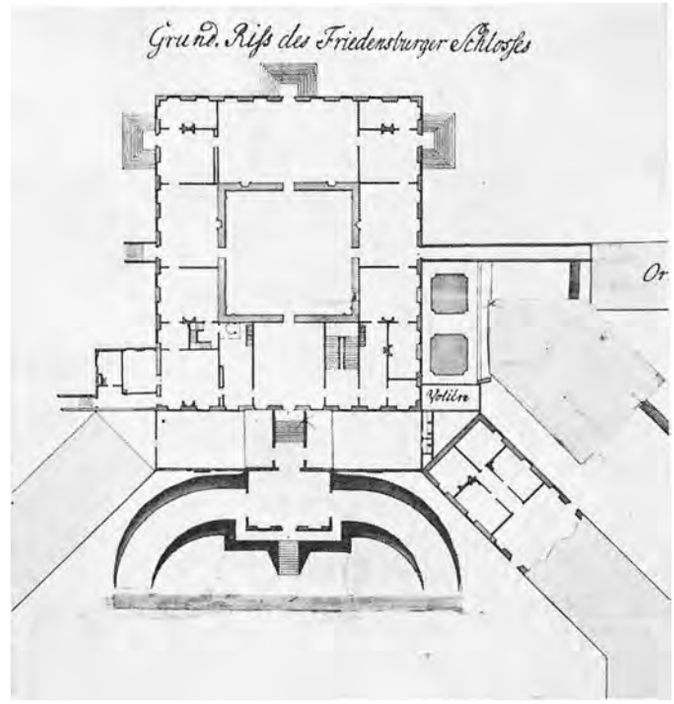

Fig. 90 a. Forslag 1744 til en aldrig udført Opkørselsrampe foran Hovedindgangen. Tegnet af J. A. Soherr (Rigsarkivet).

Den fornemste Interiørkunst blev under Christian VI udfoldet i Slottets andet Stokværk i 1741 og Aarene derefter. Hvad denne Omdannelse af Fredensborg kom til at betyde for Eksteriøret, er tidligere omtalt. Rummenes Udstyr og Indretning kom til at staa paa Højde med det ypperste, Tiden mægtede at præstere.

Til Forstaaelse af det, der skete, har vi til vor Raadighed først Thuras egen Stokværksplan, der viser et

Fig. 90 b. Alternativt Forslag til overdækket Tilkørsel med den approberede blaa Port til højre paa Billedet. Tegning af Soherr i Rigsarkivet.

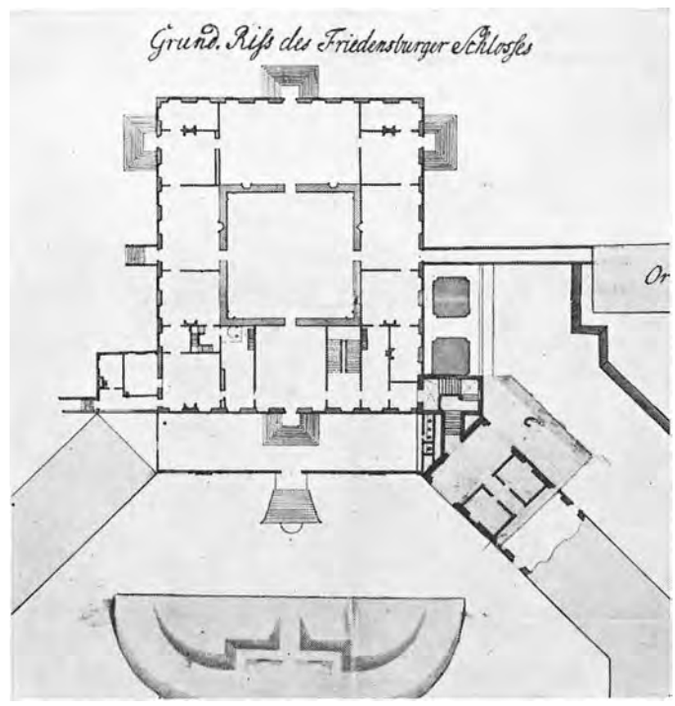

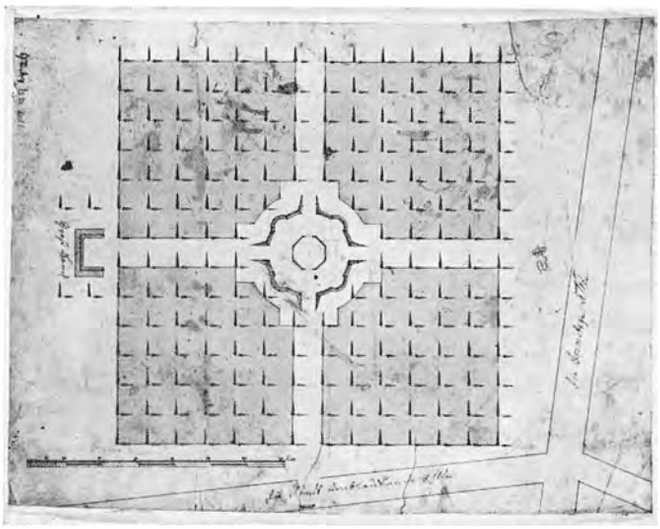

Fig. 91. Plan 1738 af det gule Lysthus med omliggende Kvarter ved Tusinddalerhøjen i Fredensborg Slotshave. Paa Alleen forneden læses »Die Rundt umblauffende Allée«, medens den krydsende Allé til højre paa Billedet er den, der fører til Eremitagen. Tegning 1738, maaske af J. C. Krieger, i Kongens Haandbibliotek (S. 114).

Brud med Traditionerne fra Frederik IV's Tid (Fig. 87). Dernæst har Slotsforvalteren Christian Hertz efter Arbejdets Fuldførelse forfattet en Liste over de nye Stuer, tilføjet deres Maal og angivet, hvad de skulde bruges til[15]. Derved er en Mængde Tvivlsspørgsmaal ryddet af Vejen; vi veed ganske nøje, hvordan Stuerne laa i Forhold til hinanden, og hvem der boede i dem. De talrige Regnskaber og et Slotsinventarium fra 1752 supplerer det øvrige saa meget, at i det mindste Konturerne af nogle Interiører toner frem.

De største Forandringer skete med Rumfordelingen mod øst og nord, medens Stuerne mod syd og vest bevarede deres Plads i Grundplanen, dog med den Reservation, at de jo alle blev to Alen højere og derved undergik en Del Forandringer. Hvorledes Døre og Vinduer overalt maatte forhøjes, er allerede omtalt. Den nye, enkle Gesimstype med den højt hvælvede Hulkehl, der første Gang blev nævnt under Nyindretningen af Alkoven i Altanen, blev her gennemført overalt og genfindes endnu i de af Stuerne, der har bevaret deres Dimensioner siden 1741, nemlig Stue 8, 9, 10, 11, 12 og 17 (efter Chr. Hertz' Liste 1742) svarende til Nr. 4, 5, 6, 7, 15 og 11 paa Planen Fig. 47. Stuernes øgede Højde betød tillige, at man, hvor det lod sig gøre, maatte øge Vægbeklædningen eller over det nu stumpende Tapet lod male dekorative Friser[16]. Men det var dog kun i Rum af sekundær Rang. Fyrstindens egne Stuer fik langt fornemmere Udstyr.

Forgemakket (Fig. 87 Nr. 6) var saaledes et helt nyt Rum. Det var som dets Forgænger paa Østsiden et trefags Værelse, men var rykket to Fag mod nord. Det overtog de vævede Billedtæpper fra Prinsesse Charlotte Amalies Forgemak i *piano nobile*, fik Pillespejle med Glasrammer, Konsolborde og Gueridoner, samt en Vindovn midt paa Nordvæggen. Herfra kom man til Fyrstindens Audiensgemak, der optog to Tredjedele af den oprindelige Sal mod Haven (Fig. 87 Nr. 4). Alle de mange Smaagemakker fra 1723 var saaledes ryddet af Vejen for at skaffe Plads til større og repræsentative Rum, nemlig det her nævnte Audiensgemak paa tre Vinduesfag og Sovegemakket paa to Fag ved Siden deraf. Begge Stuerne fik Parketgulv, lagt i Mønstre med Egetræs Rabatter og Fyrretræs Fyldinger, udført af Hofsnedkeren Diederich Schäffer[17] – det er de eneste bevarede Parketgulve paa Fredensborg fra ældre Tid (Fig. 88 og 89). Audiensgemakket blev 1754 opdelt i tre smalle Rum for Hofembedsmænd, men Parketgulvet blev liggende, og dets Mønster ses overalt at smutte ind under de nyere Skillerum og røber indirekte den oprindelige større Enhed. Thura havde leveret Tegningen dertil, og Snedkeren fik for begge Gulve tilsammen bevilget den ganske anselige Sum af 544 Rdl.[18], hvori dog ogsaa indbefattedes hans Betaling for Forhøjelsen af Dørene i de samme Gemakker. Panelværket, der ogsaa beklædte hele Vinduesvæggen var perlefarvet med Guldlister. Væggene blev betrukket med rødt Fløjl, kantet med Guld- og Sølvgaloner og »udsyet i Løvværk med Guldbrodering imellem« (Inv. 1752). Stuens øvrige Bohave var af den normerede Art: Pillespejle med Glasrammer, Konsolborde med Gueridoner, seks højryggede Stole med rødt Damaskes Betræk, et marmoreret Thebord, og ved Vintertid kunde det store Rum lunes af to forgyldte Porcelænsovne, der maa formodes at stamme fra Blaataarnfabrikken, skønt intet direkte er oplyst derom. At disse Ovne har staaet paa Sydvæggen ind mod Kuppelsalen, er umiddelbart indlysende. Thura har paa sit første Udkast bibeholdt den gamle Kamin (ovenfor S. 56) og samtidig anbragt en Vindovn foran den tilmurede Dør til Kuppelsalen; han maa dog have opgivet denne Plan om at give Stuen to uensartede Varmelegemer og derefter kasseret Kaminen. Men det er dog givet, at Døren blev muret til, eftersom Stuen i sin Egenskab af Audiensgemak kun kunde have Adgang fra Forgemakket.

Ogsaa Fyrstindens Sovegemak, den tofags Stue vest for Audiensgemakket, fik Døren ud til Kuppelsalen spærret. Dette ses ikke af Thuras ældste Forslag, hvor han endnu opererer med en aaben Adgang til dette Gemak fra Galleriet i Kuplen; men i Danske Vitruvius er Døren stænget, ganske tydeligt af Hensyn til den fyrstelige Alkove, der var anbragt her ved Bunden af Stuen.

Under Harsdorffs Omdannelse af Slottet i 1770'erne blev Sophie Carolines Soveværelse opdelt i to smalle Rum, men i 1950 er den skillende Væg atter fjernet, for at Stuens smukke gamle Parketgulv atter kunde ses i al sin Skønhed (Fig. 89). Samtidig har man grebet tilbage til en Staffering af Panelværket med de barokke Farver fra Frederik IV's Tid; i Fyrstindens Tid har Farveholdningen været lys og klar, saavidt ses hvidlakeret med Guldlister[19]. Væggene var betrukket med malede Safttapeter af samme Art som dem, der kendes fra Kavalerhuset[20]. Alkoven blev leveret af Diederich Schäffer og stafferet og forgyldt af Johan Christoph Holtzbecher, men dens Udseende kendes ikke[21]. Hvad der i øvrigt var af Inventargenstande fulgte de gængse Retningslinier: Pillespejl med Konsolbord og Gueridoner, en indlagt Dragkiste o. lign. Ovnen havde Thura oprindelig anbragt paa Sydvæggen ved Siden af Døren til Galleriet. Her har den dog ikke kunnet

placeres af Hensyn til Alkoven, og sandsynligt er det, at den stod paa Vestvæggen, da der er Bevis for, at dens lange Rør førtes gennem Væggen ind til det bagved liggende Retiradegemak[22]. Der var Tale om en Porcelænsovn af samme Slags, der kendtes fra Audiensgemakket.

Vest for Sovegemakket og Alkoven havde Fyrstinden et Par mindre Rum af privat Karakter, et tofags Retiradegemak og et smalt Hjørnekabinet (Fig. 87 Nr. 1 og 2), svarende til Kongens Stuer nedenunder. Man kender ikke meget til disse Rum, men det lidet, der foreligger, taler stadig om en ganske fornem Interiørstil. Kabinettet fik som det første af Fredensborgs Værelser et mønstermalet Gulv efter Thuras Tegning. Der var saaledes ikke ofret det kostbare Parket, men kun en malet Efterligning, udført af Maleren og Forgylderen J. J. Lassen[23]. Ideen gjorde Lykke og blev i den følgende Tid ofte gentaget.

Da Væggene i Kabinettet var betrukne med hvidt Damask, har Træværket vistnok været hvidlakeret. Stuens øvrige Bohave var det obligate Pillespejl paa Nordsiden og to højryggede Stole med rødt Damaskes Betræk. Ogsaa i dette Værelse kunde der varmes op ved en Ovn med Porcelænsopsats, anbragt midt paa Sydvæggen. I sin Egenskab af Kabinet havde Stuen kun een Dør, mellem Ovnen og Vestvinduet, ind mod Fyrstindens andet mere private Gemak, *Retiraden,* hvilket vil sige hendes daglige Opholdsstue, tidligere Prinsesse Louises Soveværelse. Det var en tofags Stue, hvis Gulvareal var overtaget fra det ældre Slot, men som nu med sin øgede Loftshøjde var inddraget i Fyrstindens Lejlighed. Ogsaa her synes Væggene at have været lyse, idet 1752-Inventaret noterer et Vægbetræk af »chinesisk skildret Taft«, men der var ogsaa røde Farvenuancer: de fire højryggede Stole havde rødt Damaskes Betræk, og Gulvfladen dækkedes af et rødt Tæppe. Som en Variation til Gemakkernes Standardudstyr med Pillespejle og Konsolborde har denne Stue haft et Møbel af særlig Karakter, et vægfast Skab, udført af Diederich Schäffer paa Thuras Ordre (og vistnok og-

Fig. 92. Fredensborg Slotshave omkring 1735. Foroven til højre ses Christian VI's og Sophie Magdalenes Vaaben. Foroven til venstre ved Hidsepladsen og Slotshavens nordvestlige Spids findes angivet Hegnet om den 1734 anlagte nye Fasanhave. I den østlige Del af Haven er indtegnet en Fugleherde med Hegn af Træer. Tæt ved Østenden af den øst-vestgaaende Allé ses Vandmøllen indtegnet som et lille Kvadrat. Udateret Tegning, signeret Holtenau, i Krigsarkivet i Stockholm (S. 114).

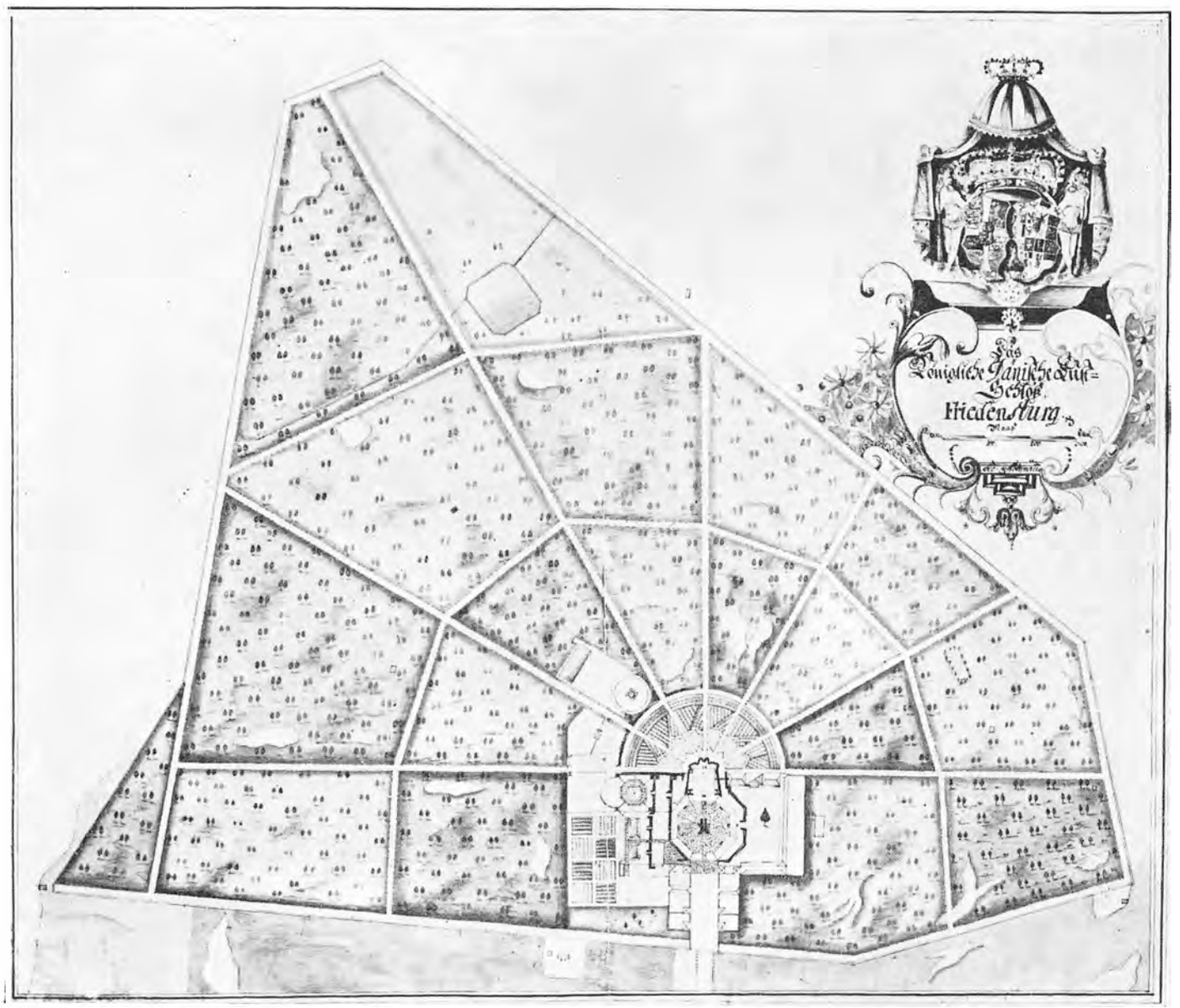

saa efter hans Tegning), godt 4 Alen langt og ligesaa højt og foroven smykket med tre udskaarne Vaser[24].

Det var oprindelig Tanken, at man skulde bibeholde det store trefags Forgemak umiddelbart syd for Retiraden, uden at det kan ses, hvilken Anvendelse man vilde gøre deraf. Under Arbejdet blev Planen ændret, og Rummets nordligste Fag blev afskilret som en smal Garderobe for Fyrstinden (Danske Vitruvius II, Pl. 24); der var perlefarvet Panel, Guldlæder paa Væggene, og den egentlige Garderobe bestod af et vægfast Skab i Stuens Bund[25]. Det mærkeligste Møbel var dog ikke det, der gav Rummet Navn, men et andet Skab med fire Glasdøre og 40 Rum, beregnet for Fyrstindens Bogsamling[26]. Det er første Gang, et Bibliotek er omtalt paa Fredensborg, og det viser lidt om, at Sophie Caroline indrettede sig med langvarige Ophold for Øje. Eksemplet blev senere fulgt af Dronning Juliane Marie.

Der var endnu et Par Stuer at henregne til Fyrstindens egentlige Lejlighed. Den ene var *Lakajgemakket* paa Østsiden (Fig. 87 Nr. 7), identisk med det nu afstumpede østre Forgemak, en tofags Stue, der paa ingen Maade udmærkede sig ved særligt imponerende Udstyr, snarere tværtimod, da dens Vægbetræk af gammelt Guldlæder hørte til den Slags, der maatte øges ved Stokværkets Forhøjelse. Det er mere mærkeligt her at finde en Sandstenskamin, som ikke synes at have staaet her tidligere[27]. Lakajgemakkets særlige Funktion ses af Grundplanen: det var den første Station for Gæster paa Vejen ind mod Fyrstindens Audiens; det laa bekvemt for Hovedtrappen og havde en anselig Portal ud mod Kuppelsalen, men var selv blot et ganske neutralt Rum, der skulde lede de besøgende videre mod kommende Herligheder.

Den anden af Fyrstindens særlige Stuer, der endnu mangler Omtale, er Paradekøkkenet, indrettet dér, hvor tidligere det nordøstre Hjørnekabinet fandtes (Fig. 87 Nr. 5). Det blev nok et Sidestykke til Dronningens nye Køkken fra 1734, men vistnok langt pragtfuldere indrettet. Da Stuen oprindelig fungerede som Kabinet, havde den kun een Dør, nemlig i Sydvæggen, altsaa ind mod det store Forgemak. For at Fyrstinden uhindret kunde gaa fra sine egne Rum til Køkkenet, maatte der brydes en gehejm Tapetdør[28] i Vestvæggen ind mod Audiensgemakket. Den er vist paa Planen i Danske Vitruvius, men var ikke kommet med paa Thuras ældste Stokværksplan.

Køkkenets mere kræsne Udstyr viser sig blandt andet deri, at Diederich Schäffer her lagde sit tredje Parketgulv med Egelister og Fyrrefyldinger[29]. Midt for Sydvæggen var det store Fyrsted, de øvrige Vægge var dækket med Skabe, udstyret med Billedhuggerværk. Efter Thuras Ordre blev alt det udskaarne holdt i hvidt, medens det glatte Træværk blev lakeret »hvidligt i det blaalige«; Udtrykket er ikke helt klart, ligesom Thuras skrevne Anvisninger og Schäffers Regninger ikke alt for tydeligt fortæller, hvordan det hele kom til at tage sig ud. Men de talrige Poster paa Schäffers Regnskab taler om Skabsdøre, Bagklædninger, Reoler, Borde, Skuffer, Lister, Gesimser og Billedskæreri og vidner om minutiøst Snedkerarbejde, ligesom hans Slutsum lød paa hele 1268 Rdl., som Thura straks fik bragt ned til 1080 Rdl. – Fyrstindens Paradekøkken var færdigt samtidig med de andre Gemakker og blev antagelig ogsaa benyttet i den følgende Tid indtil 1746, da Sophie Caroline maatte fortrække fra Fredensborg til Sorgenfri.

De andre Gemakker i Fredensborgs øvre Stokværk blev befolket af Fyrstindens Hofstat: som Rum af sekundær Karakter havde de ogsaa Udstyr, der kun i ringe Grad paakalder Interesse. Dog skal det nævnes, at Rosen (over Gardersalen) fik ombyttet sit Guldlæder med et Voksdugstapet, hvorpaa der var malet bibelske Motiver[30], der blev overmalet 1767, perlefarvet med røde Borter, og i denne Klædning stod Rummet til 1812. – Ved Siden af Rosen er Trappegangen, naturligvis et ganske neutralt Rum, skabt for Passage, ikke for Ophold. Alligevel sporer man her noget af det, der skete 1741. De tre Døre har gamle Indfatninger, der alle er øgede i Overensstemmelse med den større Loftshøjde. Øgningen er endnu synlig. Et andet Problem vedrørende Slottets interne Forhold bliver tillige klargjort her. Det gælder Adgangen til Tagværket. En saadan har der givetvis været ogsaa i Frederik IV's Slot, selv om vi ikke har fundet alt for tydelige Udtalelser derom (S. 56). Anderledes nu. Slotsforvalteren Christian Hertz, der 1742 foretog en særdeles nyttig, og i det foregaaende hyppigt citeret, Opmaaling af det øvre Stokværks Gemakker efter Forhøjelsen, har ogsaa beskæftiget sig med Trappegangen, hvis Gulvareal han optegner[31], for derefter at anføre: »Davon gehet die treppe nach dem boden, in der tiefe 5 ellen 2 zoll, in der breite 1 elle 16 zoll; das panel ist in alles 22 ellen 6 zoll«. Denne Loftstrappe havde sit Udgangspunkt fra Reposen i Rummets nordvestre Hjørne; den var – som Loftstrapper i 18. Aarhundrede hyppigt var det – indkapslet i et panelet Bur med særlig Dør, for at modvirke Trækvind. Den er desuden indtegnet paa Thuras Plan i Danske Vitruvius, og den var endnu paa Plads, da F. F. Friis 1860 tegnede sine Stokværksplaner af Fredensborg. Kort efter (1865) lod Meldahl den bryde ned og erstatte af den nuværende Urtrappe.

Chr. Hertz' Gennemgang af Stuerne viser tillige, at de Rum, som Fyrstinden ikke personlig havde lagt Beslag paa, blev beboet af hendes Hofdamer. Dog var tre Stuer undtaget, hendes Moders. Da Markgrevinden døde 1737, blev hendes Gemakker ikke taget i Brug af andre. Som de øvrige Rum i det andet Stokværk blev de forhøjet 1741, men derudover skete der næppe nogen Ændring, og de nævntes stadig i den følgende Tid efter den tidligere Beboer, ogsaa af Hertz hele fem Aar efter den gamle Dames Død, og der ses ikke at være taget nye Dispositioner, før den næste Konge paa ny tog Fredensborg i Besiddelse som Hoffets Sommerresidens. Det er meget vel tænkeligt, at Fyrstinden af Ostfriesland har ønsket at beholde Stuerne som et Minde om Moderen i et Udslag af den Slags Pietet, der ofte træffes hos enlige Mennesker. Men maaske der ogsaa her er Tale om en Indgriben fra Dronning Sophie Magdalene. Om hende beretter Charlotte Dorothea Biehl[32] (desværre uden nogen Kildeangivelse), at hun efter Markgrevindens Død nærede en uovervindelig Afsky for det Slot, hvor Mo-

deren havde draget sit sidste Suk, og ikke vovede at nærme sig den kære afdødes Gemakker. Nu var Jomfru Biehl næppe noget større Sandhedsvidne i historiske Spørgsmaal, men man har dog paa Fornemmelsen, at hun her har rørt ved noget væsentligt. Hvis der i hendes Ord skal lægges det, at hverken Kong Christian eller Dronning Sophie Magdalene efter 1737 kom paa Fredensborg, er Meddelelsen forkert. De kom der ofte, hvad der tydeligt bevidnes i Kongens bevarede Dagbøger fra disse Aar[33]. Men det var altid kun paa korte Visitter i Form af hastige Afstikkere, naar Hoffet laa paa Hirschholm eller Frederiksborg, og de overnattede aldrig mere paa Fredensborg. Om det var Sporene, der skræmmede, dyre Minder, der fremkaldte blødende Saar – vi veed det ikke, men Charlotte Dorothea Biehls Beretning stemmer saa godt med de faktiske Forhold, at man gerne tror derpaa. Den folkelige Overlevering bevarede ogsaa dystre Minder om Dronningemoderens Død paa Fredensborg, naar den endnu hundrede Aar senere lod Markgrevindens Genfærd spøge paa den sorte Trappe.

DEN BLAA PORT

Navnet »det blaa Gemak« havde ikke rummet Gaader. Et Blik paa Stuens Vægbetræk maatte være Forklaring nok. Anderledes med den af Kong Christian VI beordrede »blaa Port«, hvis Navn er gaadefuldt og i hvert Fald ikke overvættes gammelt. Man talte i 1740'rne og 50'erne mest om Løngangsporten, og man vil forgæves søge efter blaa Stafferinger. Alt Træværk var perlemalet. Men 1772 blev en Maler beordret til at give Portfløjene en blaa Fodliste, og det er vel tænkeligt, at Navnet kommer herfra, men det varede dog længe, inden Navnet blev mere gængs. Den første Gang, det ses i et Regnskab, er 1829[1].

Formaalet med en overdækket Løngangstrappe til Slottet var let fatteligt. Naar Fredensborg var Residens for Fyrstinden af Ostfriesland det ganske Aar, var det en tvivlsom Fornøjelse for de kongelige Herskaber i Kulde og daarligt Vejr at skulle begive sig fra Slottets Hovedportal over Terrassen og ned ad Fritrappen for at naa Karrossen. Der var Behov for en Tilkørsel under Tag med direkte Forbindelse fra Slottets Gemakker. Kongen lod da Johann Adam Soherr, der samtidig var beskæftiget paa Frederiksborg, udføre forskellige alternative Forslag[2]. Man kunde tænke sig en større overdækket Tilkørsel anbragt foran selve Hovedtrappen i den ottekantede Gaard, men opgav det til Fordel for den Ordning, der endnu er i Brug, med Tilkørsel i østre Ottekants nordligste Fløj og med Opførelse af en særlig Trappe herfra til Slottets sydøstlige Hjørne (jfr. Fig. 85 og 90).

De ældste Meddelelser om Byggeriet stammer fra Oktober 1743, da der fra Nivaa Teglværk skaffedes 100.000 Teglsten til »en ny Løngang«[3]. Soherr, der vel maa være benyttet, eftersom Thura var travlt beskæftiget andetsteds, indleverede sine Forslag i Januar 1744, og de approberedes af Kongen den 19. Februar samme Aar. Arbejdet bestod i første Omgang af Sløjfning af de inderste Gemakker i Ottekantens Damefløj, Nedbrydning af Kaminer, ligesom de to tilbageblevne tofags Gemakker maatte forkortes noget, for at Portrummet kunde faa den fornødne Vidde. Dernæst befalede Kongen, at denne nye Port skulde forbindes med Hovedslottet ved Hjælp af et nyt Trappehus, der skulde opføres ved Bygningens Sydøsthjørne paa det Sted, hvor siden 1724 en Volière havde staaet. Trappehuset blev dermed Pendant til Altanen ved Sydvesthjørnet, men blev dog meget smallere, for at man ikke skulde betage Prinsesse Charlotte Amalies Kabinet alt Dagslys. Desuden gav Kongen Ordre til, at Trappegangens Ydermure skulde gøres tykkere end oprindelig planlagt, i det Tilfælde man senere skulde blive til Sinds at bygge Huset op i to Stokværk. Byggearbejderne kom ikke alene til at omfatte Fuglehusets Nedrivning, men gik ogsaa ud over hint mærkelige »Locum privatum«, der laa paa Terrassen, og over den underjordiske Kanal, der var bygget i Tilknytning hertil. Dog skulde Soherr, naar det nye Trappehus var færdigt, genopbygge Lokumet paa dets forrige Sted og paa ny sætte det i Forbindelse med Kanalen.

Arbejdet blev udført i Overensstemmelse med den kongelige Ordre og stod færdigt hen paa Sommeren 1744[4]. Trappehuset, der aldrig naaede at blive højere end det oprindelig planlagte ene Stokværk, blev dækket med Bliktag[5], og i det Indre fandtes – og findes endnu – den snoede Trappe med Slyngværksgelænder. En dobbelt, flammeret Dør førte fra Trappegangen ud i Porten. Ud mod Ridebanen og ind mod den ottekantede Gaard kom der dobbelte Portfløje, der senere paa Grund af den ulidelige Trækvind i Rummet forsynedes med smaa Laager[6], de saakaldte Naaleøjer. Portfløjene ind mod Slotsgaarden fik en Udsmykning, der ikke just kan kaldes funktionalistisk: de blev hvide og prydedes yderligere af malede Vinduer[7], for at det usymmetriske Anlæg ikke skulde falde for meget i Øjnene. Hvorlænge de falske Vinduer har prydet Portfløjene, vides ikke med Sikkerhed. De var i alle Tilfælde borte i Begyndelsen af 1860'erne, da Fredensborg sattes i Stand for Frederik VII.

Paa den samme Tid, 1861, blev det besluttet, at det store Køkken skulde have sin Plads i den Fløj af Ottekanten, der ogsaa rummede den blaa Port, hvad der fremkalder en livlig Trafik paa tværs af Kørselsretningen. Den blaa Port er stadig, saa mange Aar efter sin Tilblivelse, et af Knudepunkterne i Fredensborgs indre Kommunikation.

EFTERSLÆT

Under Christian VI's Regering byggedes der saaledes jævnt hen hele Tiden, skønt Hoffet kun i Kongens første Aar gjorde aktivt Brug af Fredensborg. Kavalerhuset, Stokværksforhøjelsen og de fire Skorstene er alle fra denne Periode og har varigt kunnet præge Slottet lige ned til vore Dage. Men der byggedes der udover adskilligt mere, ganske vist kun af anden Kategori, lutter interesseløse Nyttehuse, og ingen af dem eksisterer mere. Der skal ganske kort gøres Rede derfor.

1. *Borgestuen* ved Kronprinsens Stald blev opført 1734, altsaa samtidig med Dronningens Køkken. Det

var en Bindingsværksbygning paa 11×16 Alen, anbragt lige syd for Stalden ved dennes sydøstre Hjørne. Til den egentlige Borgestue med Kamin ved Sydvæggen sluttede sig to Kamre paa ca. 6 Alen i Kvadrat. Senere er hertil knyttet et Snedkerværksted ved den søndre Gavl, paa i alt 12 Alens Længde. En Plan af hele Komplekset er meddelt af Slotsforvalter P. C. Engel 1827. Bygningerne stod her endnu 1860, men blev kort efter revet ned[1].

2. *En Skolestue* blev 1738 bygget i Tilknytning til Kantorboligens østre Gavl af Bindingsværk. Den blev nedrevet 1812 og kendes ikke nærmere[2].

3. *Slagterhuset*, der i Frederik IV's Tid var indrettet i Forgaardens nordvestligste Pavillon (ovenfor S. 67), blev 1738 flyttet bort herfra til en nyopført Bindingsværksbygning bag ved Gardestalden, straatækt og 13 Fag langt. Den ses i denne Skikkelse paa Thuras Prospekt i Danske Vitruvius (Fig. 76). Den blev delvis ombygget og teglhængt en Snes Aar senere. Nedrevet 1800[3].

4. *Slotshaven* undergik ingen større Ændringer i Christian VI's Tid. Den nye, saakaldte »runde« Allé, der omtaltes ovenfor S. 94, var ganske vist planlagt under Frederik IV, men synes først fuldført under Efterfølgeren. I denne Allé blev der 1736 anbragt 12 nye Bænke for det kongelige Herskab[4], og to Aar senere opførtes der i Alleens Nærhed et Par ottekantede Lysthuse, det ene tæt ved Eremitagealleen paa den senere saa velkendte »Tusinddalerhøj« og det andet ved Hidsepladsen. De var af Bindingsværk, opført af Slottets faste Haandværkere (Murmesteren Sebastian Schreck og Tømmermesteren Johan Bars), medens det indre Stukværk blev gjort af Hørsholmmesteren Simon Møller, med hvem der blev afregnet 1739[5]. Efter Farven talte man om det blaa og det gule Lysthus – det sidste endda citrongult. De havde Spidstage, kronet med en forgyldt Kugle. Under Jardins Forandring af Slotshaven i 1760'erne blev det blaa staaende[6], medens det gule maatte vige, hvilket kun kan fortolkes paa den Maade, at det var det sidstnævnte, der laa paa Tusinddalerhøjen. Vi har endda en Situationsplan deraf, opbevaret i Kongens Haandbibliotek (Fig. 91). Tegningen er vistnok udført af Krieger, der saaledes endnu en Gang synes at have haft med Fredensborg at gøre. Man ser, at Højen var terrasseret med forkrøbbede Dosseringer og laa i et større kvadratisk Kvarter, tilsyneladende beplantet med Taxuspyramider, og gennemskaaret af to tværgaaende Promenader, med en meget stor Bænk anbragt for Enden af den ene Gang. – En særlig Afdeling for vilde Fasaner blev indhegnet i Slotshavens nordvestre Vinkelspids omkring 1734. Den blev vist ikke nogen Succes. 1740 gav Kongen Ordre til, at denne Del af Slotshaven, der efter det ældre Kortmateriale at dømme har været ret aaben, skulde tilplantes med Bøg og Eg. Der var paa den Tid kun faa Fasaner, og 1746 gav Kongen Ordre til, at Hegnet om dette Indelukke skulde fjernes[7]. Paa Holtenaus Haveplan (Fig. 92), der stammer fra Tiden o. 1735, er Grænserne for denne Fasanhave indtegnet. – I Tiden omkring 1741 var Kongens og Dronningens Opmærksomhed i særlig Grad koncentreret om det moralsk anstødelige i, at saa mange af Haveskulpturerne gengav det nøgne Menneskelegeme. Majestæterne var i denne Henseende langtfra at være Klassicitetens lykkelige Elskere og var i øvrigt i det Kapitel ikke til at spøge med. I en Række Skrivelser fra den Tid omtales det, hvorledes Friederich Ehbisch maatte dække Skulpturernes *nudité* med Gevandter af Bly[8]. Da saa mange af Figurerne var af Sandsten, maatte man tro, at det forskelligartede Materiale vilde virke stygt, og et bevaret Kind i Haveselskabets Have (ovenfor S. 85) med et sligt Blygevandt ser da heller ikke godt ud. Man maa dog erindre, at Haveskulptur af Bly og Sandsten dengang altid var hvidmalede, saa at det disharmoniske i Materialesammensætningen ikke kunde ses. Vi har da ogsaa Maleren Caspar Mortensen Schiølers Attest for, at han grundigt og trende Gange havde anstrøget med hvid Oliefarve de Figurer i Haven, hvortil der var støbt nye Gevandter.

5. *En Kapellanbolig* blev bygget for Præsten Erik Sørensen Lemming, Kapellan hos Sognepræsten i Asminderød. Huset blev opført 1742–43 uden for Slotsgrunden, i nuværende Jernbanegade ved det sydvestre Hjørne af Tinghusvej[9]. Tegningen dertil er bevaret. Stuehuset var af Bindingsværk 9×6 Fag, Halvvalm og gennemgaaende Frontispice. En smal Korridor delte Huset i to Halvdele efter et Skema, der var næsten uomgængeligt paa denne Tid. I det ujævne Terræn bag Huset blev en Gaardsplads ryddet og planeret med Plads til to Udhuse. Præsteboligen kom dog næppe til at fungere efter sin Bestemmelse, da Præsten blev forflyttet til Jylland. Saa blev det 1749 ændret til Bolig for Overjægermesteren[10]. Da der ved Juliane Maries Død ikke mere var nogen Jagtetat ved Fredensborg blev Huset brugt paa forskellig Vis, bl. a. som Fribolig for en Distriktsjordemoder, senere bortsolgt til Nedrivning 1838[11].

6. *En Bolig for Fyrstindens Hofprædikant*[12] blev opført 1743, paa Slotsgaden, tæt ved Store Kro omtrent der hvor senere Olaf Poulsens Hus laa. Det var vistnok en tro Kopi af Kapellanboligen, men kom kun faa Aar til at fungere efter sin Bestemmelse. Efter Tronskiftet 1746 maatte baade Fyrstinden og hendes Kapellan forlade Fredensborg, og Præsteboligen blev 1747 bortsolgt ved Auktion til Slotsforvalter Chr. Hertz.

7. *Jægergaarden*[13] kom til 1747 som endnu et Bevis paa, at den lille Slotsby uden for Jernporten var ved at tage Form. Den tilhører tidsmæssigt den næste Konges Regeringstid, men tages med her i Kontinuitet med Overjægermesterboligen, som den laa tæt ved, paa det modsatte Hjørne af Tinghusvej. Materialerne hentedes fra Jægerspris, hvor en anden Jægergaard var blevet ryddet. Tømmer, Pumpetræer og Jernkakkelovne transporteredes fra Jægerspris til Studehaven og derfra i Februar 1748 over Isen paa Roskilde Fjord til Hagelse Strand for at ende ved Fredensborg. Ogsaa her var Terrænet ujævnt, og Thura maatte have Hjælp fra Kommandoen for at faa »Bjergene« udlignet paa Byggepladsen. Bygningens Udseende kendes ikke. Den blev nedrevet 1817, og paa en Del af dens Tomt rejstes 1830 en ny Skolebygning som Erstatning for den ældre ved Kantorboligen i Slotsgaarden. Denne nye Skole blev nedrevet 1907.

VIII

SLOTTET UNDER KONG FREDERIK V

Auch hier stand die Natur, da sie aus reicher Hand
über Hügel und Thal lebende Schönheit goss,
mit verweilendem Tritte
diese Thäler zu schmücken, still.

Sieh den ruhenden See, wie sein Gestade sich,
dicht vom Walde bedeckt, sanfter erhoben hat,
und den schimmernden Abend
in der grünlichen Dämmerung birgt.

Sieh des schattenden Walds Wipfel. Sie neigen sich.
Vor den kommenden Hauch lauterer Lüfte? Nein,
Friedrich kömmt in den Schatten.
Darum neigen die Wipfel sich.

Af Klopstocks Ode til Fredensborg 1751.

Ved Aarhundredets Midte, da Klopstock var Kongens Gæst paa Fredensborg, havde Frederik IV's Slotshave taget fastere Form. Alleernes Træer var nu vokset til og trak de lange Perspektiver op med usvigelig Sikkerhed. Uden for Haven laa den store Esrom Sø med de skovklædte Kysters faste Flanker strammet i spændstige Kurver. Digteren greb dette Syn. Han lod den skabende Natur standse sine Fjed netop her for at gyde Skønhed over Høje og Dale, medens Slotshavens Træer sagte nejede sig for at yde den ensomme kongelige Vandrer deres ærbødige Hyldest.

Det er ikke blot almindelig Kongevirak, der ligger gemt i Digterens Ord. Klopstock havde Aarsag at være Frederik V og hans Regering meget taknemlig, og hans Hyldest var oprigtig ment. Ogsaa andre end den følende Digter og de tavse Træer tog Del deri. Slottets Annaler fra disse Aar genlyder af Jubel over Kong Frederik. Børnene raabte Hurra, naar Kongen kørte forbi. Kommandoen, der arbejdede ude paa Chausseerne, og Haandværkerne ved Slotsbyggeriet istemte deres Vivatraab, naar den kongelige Karrosse eller det store Jagtfølge viste sig. Bønderne paa Markerne standsede Arbejdet ved Synet af den folkekære Konge, og de unge Karle smykkede sig med Majløv og red Sommer i By helt ind i den ottekantede Slotsgaard for at bringe det højtelskede Herskab en ærbødig Hilsen. Kongens Svagheder, der ellers var iøjnefaldende nok, saa man næppe, eller lod som man ikke saa dem. Frederik V var endnu ombølget af et Folks usvækkede Kærlighed, han – der efter Klopstocks Ord »feurig und jung, dennoch ein Weiser ist«; og Fredensborg fik sin rigelige Part af Glæden. Frederik IV's nu tyveaarige lille Sommerslot blev Kongefamiliens foretrukne Residens og blev præget deraf. Under Frederik V blev Slottet bygget stort og rummeligt, og Haven fik et nyt Anstrøg af den store Stil og blev et europæisk Monument under Wiedewelts og Jardins Ledelse.

Hvor meget Frederik V personligt har bidraget til alt det, der tilsammen skabte Fredensborgs Storhedstid, er ikke til at udrede. Med vort Kendskab til Kongens svage Konstitution og store Karakterbrist kunde man tro, at han overhovedet intet har gjort, men her som saa ofte ladet andre raade. At han har sat sit Navn under talrige Byggeordrer, var kun en Følge af Arbejdets normale Gang. Inspirationen til alt det, der skete ved Fredensborg i 1750'erne og 60'erne, kan meget vel være kommet udefra, maaske fra hans gode Ven og Skytsengel, Overhofmarskallen Adam Gottlob Moltke, hvis Indflydelse spores, da Frederik IV's Havesal blev omskabt fra Barok til Rokoko; den kan ogsaa være kommet fra hans anden Dronning Juliane Marie, der kan tænkes at have inspireret den første store Udvidelse af Fredensborg med Tilbygning af de fire Pavilloner, ligesom det vitterligt er hende, der staar bag alle de senere, meget omfattende, Byggearbejder ved Slottet, og som lod Arkitekten C. F. Harsdorff sysle med Planer om helt at omstøbe Fredensborgs Ydre og Indre i den nyklassicistiske Stil.

Man slipper dog ikke gerne Klopstocks Billede af den ensomme Majestæt, der i Alleernes Skygge modtager Lindetræernes tavse Hyldest. Noget af alt det, der skete om ham, maa han selv have inspireret. Det skal saaledes være Frederik V, der fik Ideen til Nordmandsdalen. Runeindskriften paa det mærkelige Monument »Forblommet Antik« nede ved Esrom Sø udpeger direkte Kongen som Ophavsmanden. Og det skulde være mærkeligt, om ikke de tre Kampesten med de historiske Aarstal 1534, 1648 og 1720 mellem Ballonpladsen og Nordmandsdalen paa en eller anden Maade gaar tilbage til Kongen selv; Jardin kan i hvert Fald ikke være Ophavsmanden, næppe heller Wiedewelt. Disse Sten gør sammen med Nordmandsdalen et Tilløb til den romantiske Have, der senere af Arveprins Frederik og Ove Høegh-Guldberg blev videreført ved Jægerspris.

Naar Spindesiden i den kongelige Familie gjorde sig saa stærkt gældende i Fredensborgs ældre Tid – vi

tænker hermed paa Dronning Anna Sophie og Fyrstinden af Ostfriesland – og naar Slottet senere under Juliane Marie kom til at opleve sin virkelig store Tid, er det saa meget mere paafaldende, at de første Aar af Frederik V's Tid, da Louise af England var hans Dronning, forløb saa meget i det stille. Kongefamilien var herude hver Sommer, men Efterretningerne er faa og sparsomme, og der er ikke mange Forandringer at notere. Thura har til Dronningens lille Kabinet gjort en ny Havetrappe; den er forgæves eftersøgt i Regnskaberne, men er dog bevidnet ved Tegningerne i Danske Vitruvius. Der taltes ogsaa om, at han skulde udvide et andet Kabinet for Dronningen i Aaret 1750, hvad der vistnok hentyder til Altanen ved Slottets sydvestre Hjørne, hvor de to tidligere Kabinetter nu blev slaaet sammen til eet stort Rum[1]. I Forgaarden blev Garder Corps de Garden i samme Aar 1750 opdelt i mindre Rum for Domestikker[2], og ved Ridebanen blev Orangeriet næsten helt fornyet[3]. Paa Hovedslottet blev Stengalleriet om det flade Tag fjernet[4], ogsaa i 1750, vistnok fordi det samlede Vand. Ogsaa i Periferien var der en Del Arbejder: ved Eremitagen, ved Skipperhuset samt i Fredensborg By ved de to Jægergaarde. Der har desuden været nogle Ændringer i Slottets Indre, hvis egentlige Formaal næppe mere kan ses[5]. Det kan se ud, som om man nu, da Fyrstinden af Ostfriesland fik overladt Sorgenfri mod at rømme Fredensborg, paany har maattet indrette dette sidstnævnte Slot med kongelig Bosættelse for Øje, efter at Beletagen saa mange Aar havde staaet ubenyttet.

Den største og varigste Forandring skete med Havesalen, som endnu i Dag har det Udseende, der skabtes i Tiden 1749–50, tildels efter Thuras Udkast, men ikke under hans Tilsyn.

Thura var paa det Tidspunkt i Færd med at kvittere alle sine sjællandske Foretagender. Han var bitter og desillusioneret og ønskede at opgive al offentlig Virksomhed for at blive Godsejer i Jylland. Mange fortrædelige Embedsforretninger og Fjenders og Misunderes Efterstræbelser havde gjort ham Livet surt. Hans første Hustru var død 1748. Nu indgik han et nyt Ægteskab og erhvervede derigennem Børglum Kloster, hvortil han nu drog hen for – som han selv har udtalt – at ende sit Liv i Rolighed[6]. Afrejsen skete 4. December 1749, men Dagen før havde han indleveret et Udkast til Omdannelse af Havesalen paa Fredensborg[7]. Tegningerne eksisterer ikke mere, men Overslagene, der blev indleveret af Snedkeren Bals, Billedhuggeren J. F. Hännel og Forgylderen Hendrich Bruun, er alle bevaret[8]. De er dateret November 1749, paa hvilket Tidspunkt Thura altsaa har haft sin Tegning færdig.

Ogsaa her skulde Thura møde Modgang, da hans Projekt næppe var godkendt, før det paa væsentlige Punkter blev ændret. Han havde tænkt sig noget i Retning af et Spejlgalleri. Foruden paa Vinduespillerne, hvor der traditionelt altid skulde være Spejle, havde han syslet med Tanken om at beklæde alle Vindueslysningerne med Spejlglas, og ogsaa paa Væggene, i hvis Felter man tænkte sig murfaste Malerier indfældet, skulde der mellem Malerirammerne være smalle Felter, ligeledes udfyldt med Spejle. Efter de indleverede Overslag skulde Væggene være opdelt i 10 større Felter, to paa hver af Smalsiderne og seks paa Langsiden overfor Vinduesvæggen, formentlig alle fyldt med Malerier. To større Felter over Kaminerne skulde ligesom Smalfelterne mellem Malerierne dækkes med Spejle. Hvorledes denne Plan i Enkeltheder skulde disponeres, kunde kun de nu tabte Arbejdstegninger fortælle. Thuras Rumindretninger, der kendes fra andre Slotte, kunde lede os hen til en mere arkitektonisk Opbygning af Interiøret i Regence-Stil med Mindelser om Louis XIV-Stilen, men nok mere direkte inspireret af Salomon Kleiners kobberstukne Værker om Prins Eugens Wienerslot Belvedere[9], hvor man baade kunde finde et »Cabinet de Glaces« og en Sommerstue med romerske Prospekter indfældet i Malerirammer. De 14 smalle Spejlfelter, som Thuras Overslag opererer med, kan tænkes formet som Rammepilastre om Vægmalerierne, saadan som han havde udformet Thekøkkenet paa Frederiksberg Slot, og Linieføringen har nok været strammere, end Tilfældet var i den endelige Version af Havesalen.

Thuras Forslag blev i alle Tilfælde ændret, og det skete efter Kongens Ønske. De mange Spejle paa Væggene og i Vindueslysningerne skulde udgaa og erstattes af Boiseringer med Rokokoforsiringer. Glasfelterne over Kaminerne blev til Malerier, og det ene med det andet medførte større Arbejde for Snedkere og Billedsnidere og følgelig en Overskridelse af det lagte Budget. Thura har i sin Korrespondance om disse Sager ikke kunnet skjule sin Bitterhed, men fralægger sig alt Ansvar, da han jo i sit Eksil ikke kunde følge Arbejdets Gang paa Aastedet. Hans Fortrydelse læses ogsaa mellem Linierne, naar han siger, at Vægmalerierne – der dog var forberedt af ham – i deres endelige Skikkelse og i større Antal end oprindelig beregnet var fremkommet paa A. G. Moltkes Foranledning[10], og han har nok ogsaa haft adskilligt mere at kritisere ved Havesalens endelige Udformning, end de bevarede Breve godtgør. Det blev da Teatermaleren Jacob Fabris, der udførte de 10 større Vægmalerier samt de tre mindre Dørstykker (disse sidstnævnte de første af denne Art paa Fredensborg), alle med Motiver fra den romerske Ruinverden, hvor velkendte Prospekter fra Tiberen, Piazza del Popolo og Pantheon stilles Side om Side med mere eller mindre troværdige Minder fra Antikens Tid. De er holdt *en grisaille*, med dæmpede Farver som i et gammelt Gobelin, og er i Slægt med Samtidens berømte Vedutemalerier, hvor en stor, heroisk Fortid sidestilles med Genremalerier, hvis Motiver er hentet fra den romerske Hverdag, Vandbærersker, Hyrder, galante Herrer og Damer samt en enkelt Schweizergarder fra den pavelige Hær (Fig. 226 ff.). Rammerne om Malerierne er skaaret af Hännel, som har udført dem efter sit eget Hovede og sin gamle Skole, den svulmende sachsiske Rokoko med de stærkt opløste Former. Thura kan næppe have haft nogen Andel deri.

Der kom saaledes noget andet ud af Havesalen, end man oprindelig havde tænkt sig (Fig. 94 og 95). Men helt uden Thuras Stempel er Salen ikke. Den Opdeling af Væggene, Arkitekten først havde forordnet,

Fig. 93. Prospekt af Fredensborg 1757. Tegning i Det kongelige Bibliotek.

blev der ikke rørt ved. Det var ikke selve Princippet, men Maaden, Stilen, de arkitektoniske Virkemidler, man ændrede.

Ordren til Forandringerne udgik fra Frederik V, men man saa dog, at Moltkes Navn kom frem i Korrespondancen om Havesalens videre Skæbne. Han var paa den Tid i Færd med at forberede Opførelsen af sit eget Palæ paa Amalienborg. Kort efter kom Bernstorff hjem fra Paris og indledte sit store Byggeri med Palæet i Bredgade. Disse to Monumenter fra den nyanlagte Frederiksstad i København kom til at indlede en ny Æra, hvor den franske Rokoko frit kom til at tumle sig, fin og behersket og lanceret af ypperlige Kunstnere[11]. Rigets to første Mænd havde givet Signalet til noget nyt og forjættende, og man maatte paa Forhaand tro, at Kongen i Kappestrid med disse to Ministre turde vove en Indsats. Men det skete ikke. Havesalen naaede ikke, hvad Riddersalen i Moltkes Palæ eller den berømte Gobelinsal i Bernstorffs Palæ havde at fremvise. Dels var de nye Signaler, der var rejst af Bernstorff, endnu ikke rigtig slaaet igennem, da Havesalen blev nymonteret, dels var og blev Fredensborg et Sommerslot, som ikke skulde rangere i nogen Topklasse. Det var ikke blot Rigets første Mænd, der kunde triumfere over det lille Fredensborg. Naar Kongerne byggede paa Christiansborg og Hirschholm, kunde de i ganske anden Maalestok lade Daleren rulle.

Til Havesalens Tilblivelseshistorie er endnu at omtale et Par Enkeltheder. I ældre Tid var Salen kun oplyst af Lampetter, anbragt to og to ved de fire *trumeaux* paa Vinduesvæggen. De er der endnu, men der er senere sket en Ændring. Da Slottet 1909 fik elektrisk Lys, fik Havesalens fire Vægge et større Opbud af Lampetter, alle kopieret efter de originale. Vistnok sidder disse otte gamle Lampetter endnu paa deres Plads – det er ikke helt let at skille Originalerne fra Epigonerne – men efter alt at dømme, er Pillespejlenes Rokokolampetter de samme, som sattes op i 1750'erne[12]. De er nydelige, træder ikke meget frem i Rummet, og de kan ikke taale Sammenligning med dem, som François-Thomas Germain udførte for Bernstorff til hans Kamin i Gobelinsalen. – Endelig kom man efter den fredensborgske Havesals Nyindretning i Tanker om, at det gamle Plankegulv burde stemmes sammen med den nye Pragt paa Væggene. Der blev hverken Tale om Marmorfliser eller Parketgulv. Man nøjedes med at lade Maleren og Forgylderen Hendrich Bruun male Plankerne i sort og hvidt efter det Stjernemønster, der findes i Kuppelsalens Flisegulv[13].

I denne Skikkelse stod Havesalen, da Dronning Juliane Marie første Gang saa Fredensborg, det Slot, som hun mere end nogen anden siden Kong Frederik IV skulde komme til at præge i Fremtiden.

Bryllupsceremonierne fandt Sted paa Frederiksborg

Fig. 94. Fredensborg Slot. Havesalen. Lennart Larsen fot. 1950.

8. Juli 1752. Faa Dage senere, 11. Juli, førte Frederik V sin unge Dronning ad Kongevejen til Fredensborg. Køreturen midt om Højsommeren gennem den skønne Stenholts Vang har de høje Herskaber sikkert kunnet nyde fuldt ud, og de blev undervejs forlystet af et Hold Musikanter, der havde taget Opstilling ved Vejkanten[14]. Paa denne Tid var der ved Fredensborg, som saa ofte, nogle Byggearbejder i Gang. Man var den Sommer i Færd med at omdanne nogle gamle Vognremiser til en ny Kavalerfløj, og et nyt Sæt Vognskure blev af Eigtved opført bag Vogngaarden. Men det var i Periferien, og kun et Forvarsel om de vældige Byggerier, som den nye Herskerinde skulde blive Vidne til. Kongeparret har tilbragt deres Hvedebrødsdage inden for Rammerne af Frederik IV's gamle Slot, og trods de snævre Forhold har den nye Dronning aabenbart sat Pris paa Stedet. Her blev de nygifte hele Efteraaret, og Juliane Marie fejrede den 4. September paa Fredensborg sin første Fødselsdag som Landets Herskerinde; det skete med et Kæmpefyrværkeri, arrangeret af Kammerlakajen Nicolai Jacob Jessen[15] – et dystert Perspektiv: det er første Gang, man ser disse Hovedpersoner fra Hofrevolutionen i Januar 1772 konfronteret med hinanden. – Opholdet varede til langt hen paa Efteraaret. Den 11. Oktober holdt Dronning Juliane Marie sit pragtfulde Indtog i Hovedstaden.

Næste Aar varede Sommeropholdet[16] paa Fredensborg fra 11. April til 6. September. Disse to Sæsoner har da uundgaaeligt givet Kongefamilien en Fornemmelse af, at Slottet var og blev for lille. Da Hirschholm beboedes af Enkedronning Sophie Magdalene, og Frederiksborg var for gammelt og for upraktisk, maatte man finde Udveje for at gøre Fredensborg større. Hvornaar Beslutningen er taget, vides ikke. Den kongelige Resolution[17] om Arbejdets Igangsættelse er dateret 22. September 1753, men man var vistnok begyndt tidligere.

De Byggeplaner, man til en Begyndelse arbejdede efter, regnede med en Udvidelse af Bygningens Kærne, med fire nye Fløje eller Pavilloner af forskellig Størrelse, to større og to mindre. Man veed intet nøjere om, hvordan de forskellige Størrelsesordener var fordelt, men sandsynligvis laa de største Fløje mod nord ud til Haven, medens de to kortere eller smallere Fløje har været dem, der stødte sammen med Ottekanten. Som det gik saa tit, kom man paa andre Tanker, da Byggeriet først var i Gang. Den 25. Januar 1755 resolverede Kongen, at alle fire Fløje skulde være lige store[18], og samtidig afgjorde man et andet Spørgsmaal, der hidtil var holdt svævende: Tagbeklædningen, som man oprindelig tænkte sig af Bly, blev nu til Kobber[19], ligesom paa Slottets Kærne fra 1722. Den kongelige Resolution om disse meget væsentlige Forhold faldt paa et

Fig. 95. Fredensborg Slot. Havesalens østre Vægparti. Lennart Larsen fot. 1950.

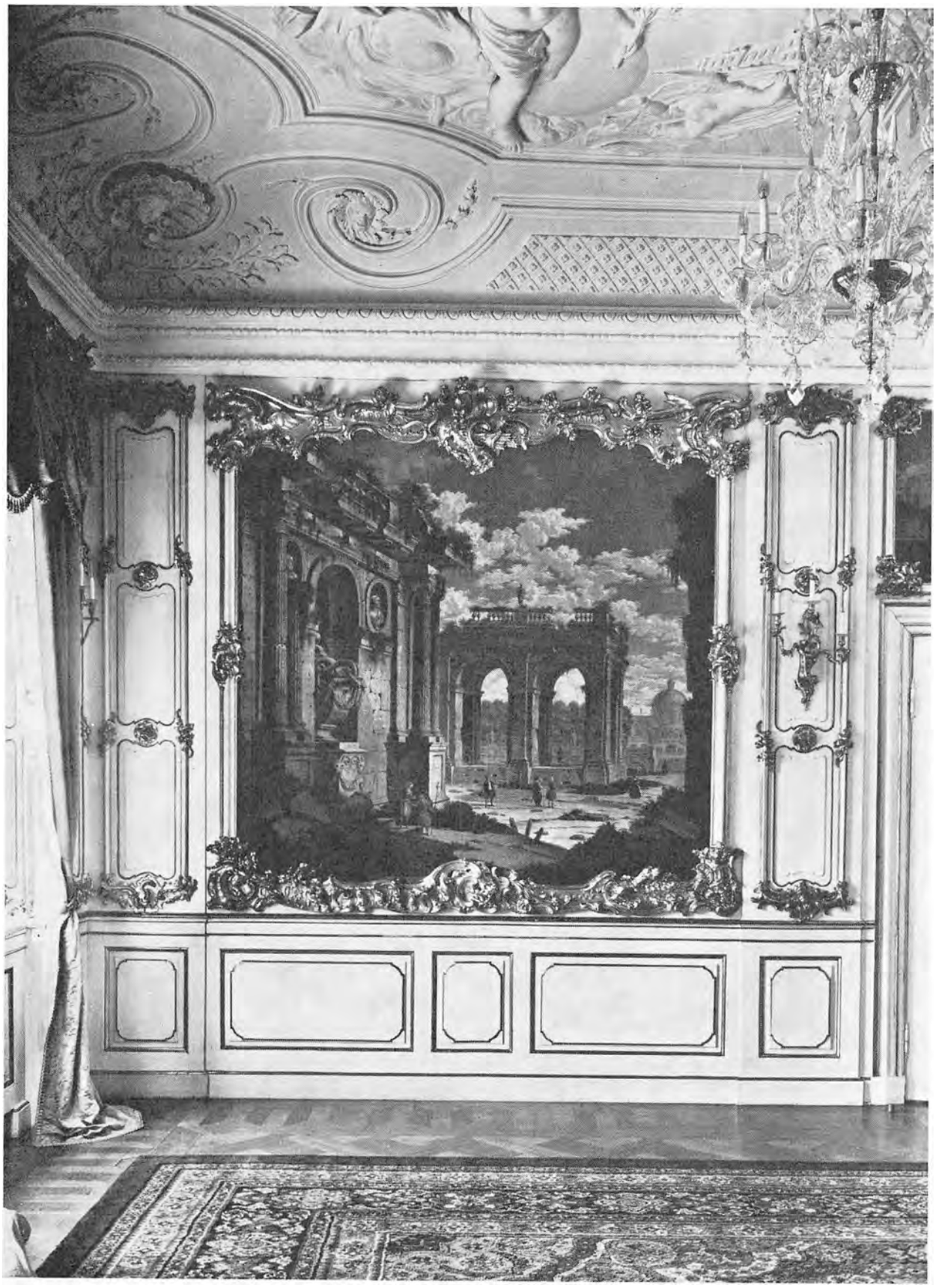

forbløffende sent Tidspunkt. Beslutningen maa vel være taget forinden, og nye Arbejdstegninger har utvivlsomt paa det Tidspunkt ogsaa foreligget. Af hele Sammenhængen i de ikke alt for tydelige Regnskaber (Bilagene er desværre helt forsvundet) ser det da ud til, at man Sommeren 1754 har fuldført Murværket i de to Nordfløje. Maaske har man inden Aarets Udgang kunnet lægge Grunden til de to andre mod syd. I hvert Fald stod Værket færdigt, da Murermesteren i Maj 1755 fik Slutbeløbet udbetalt[20].

Det var Niels Eigtved, der udførte Tegningerne, men han døde i Juni 1754 midt under Byggearbejdet. Thura blev da kaldt tilbage fra Børglum Kloster. Han blev Generalbygmester og kom blandt andet til at overtage den store Virksomhed, hans Forgænger stod midt i, derunder ogsaa Fredensborg. Værket her er dog ligefuldt Eigtveds, og Thura har intet kunnet ændre i Dispositionerne.

I sin Udvidelse af Slottet viste Eigtved et fint Maadehold. Han har ikke ønsket at svække Frederik IV's Bygning mere end højst nødvendigt og afstod derfor fra alle Virkemidler, der kunde fremhæve de fire Fløje som noget Nyt ved Bygningens Korpus. Der kom de samme hvidpudsede Façader, man gav Afkald paa alt, hvad man ellers kunde leddele Murfladerne med: vandrette Baand, Ørelisener eller kvaderfugede Hjørneindfatninger. Eigtved gik endda saa vidt, at han lod Hännel kopiere det gamle Slots Vinduesindfatninger[21] med Renæssancehovederne fra Sparepenge for ikke at bryde Enheden (Fig. 97). Men Slottet var alligevel blevet et andet. Det lille *casino* af næsten kvadratisk Form var nu omdannet med en udtalt Breddevirkning. For at modarbejde Monotonien i de nu saa langstrakte Façader har Eigtved med fin Beregning givet Vinduerne en anden Takt, de søger tættere sammen i de fire Fløje, og over Gesimsen har Arkitekten arbejdet med friere Rytmer, med et selvstændigt teltformet Tag over hver Pavillon. »Eine wohlangebrachte Abwechselung in einem Gebäude ist dem Auge alzeit das angenehmste«, havde Marcus Tuscher skrevet faa Aar før i en Indstilling om Amalienborgpalæerne. Eigtved har tilegnet sig denne barokke Opfattelse ogsaa andetsteds. Weilbach har saaledes kunnet henvise til, at Arkitekten havde leget med lignende Tanker i Sophienberg, hvor en Kuppel korresponderede med Hjørnepavillonernes Toptage.

Udvidelsen medførte en Omlægning af Terrassepartiet ved Nordfaçaden mod Haven. Herom bevarer Regnskaberne komplet Tavshed, men indirekte kan man se, at det er sket. De nye Pavilloner, der var opført med fladloftede Kældre, har skaaret sig ned i den gamle Terrasse, som før i Tiden havde været et karakteristisk Træk ved Bygningens Haveside, og som nu maatte amputeres i saadan en Grad, at den blev helt overflødig. Mod øst og vest skar de nye Pavilloner sig yderligere helt ind i Parterrets Blomsterbroderier og fremtvang ogsaa paa denne Maade nye Dispositioner. Hvorledes den nye Terrasse saa ud i 1750'erne, veed man intet om. Det eneste Billede, der kunde have bragt Gaadens Løsning (Fig. 124), har anbragt en klippet Hæk foran det, man begærede at se.

Eigtved har tillige syslet med de fire store Skorstene ved Kuplen, fordi Slottets Opvarmning i 1750'erne ligesom i 1720'rne var under Debat. Røgplagen i den ældste Tid var vel delvis afhjulpet ved Thuras Opførelse af de fire Æselsører, men der var endnu Skavanker at overvinde. Thura havde allerede 1744 maattet forhøje Skorstenene med det Resultat, at andre Skrøbeligheder indfandt sig. Skorstenene var funderet paa Stole af Tømmer, og de arbejdede sig ustandselig løs fra Forbindelsen med Kuplens Overbygning. 1754 maatte man være forberedt paa helt at fornye dem[22], og Eigtved havde vistnok gjort Anstalter i den Retning, maaske ogsaa leveret Tegninger dertil. Men han døde, før noget var sket, og det blev Thura, der udførte Arbejdet – efter egne eller efter Forgængerens Direktiver, sligt kan ikke vides med Sikkerhed. Han maatte i hvert Fald rive sine gamle Skorstene ned og genopføre dem i ændret Skikkelse[23]. Den stærke Leddeling ved vandrette Baand blev opgivet. Hver Skorsten fik Form som et slankt Spir med Flanker profileret af lodrette Baand, der samledes om et Cirkelslag i Midten, og foroven kom der smaa Pinakler (Fig. 93 og 124) af Jernblik med Karnisprofil under løgformede Spidser, prydet med Vejrfløje[24]. Det hele var lettere og graciøsere end før (er det mon Eigtveds smidigere Haandelag, der spores?), men Løsningen af dette uløselige Problem var og blev kuriøs.

Sikringen af de fire Minareter var ikke ganske effektiv og bliver det næppe nogensinde. Hvad der er sket med dem i Slutningen af det 18. Aarhundrede, da Kilderne til Slottets Historie er saa sparsomme, veed man ikke meget om. En af Taarnhætterne maatte fornyes 1771, og meget muligt var det mere end blot et Spir, der maatte repareres[25]. To af Skorstenene blev taget helt ned 1820 og derefter genopført[26]; men der var stadig Vrøvl. I Juni 1844 skrev Stenhuggeren Becker fra København til Slotsforvalteren paa Fredensborg og udtrykte det fromme Haab, at en nylig overstanden Storm maatte have gjort Kaal paa mindst een af de fire Skorstene[27] – saa havde man saa meget mindre at bekymre sig for. Men Skorstenene overlevede. 1848–49 blev de to sydlige af dem nedrevet og genopført[28]. Saa var det galt igen 1860, da Turen kom til de to mod nord, der maatte fornyes fra Grunden[29]. Medens disse Linier skrives, er der atter Fare paa Færde. Sandstenene forvitrer, Konstruktionen er ustabil, og alle fire Skorstene staar for Tur til at blive udskiftet endnu en Gang.

Den store Udvidelse af Frederik IV's Slot havde egentlig ikke haft til Maal at skaffe Plads til flere Beboere. Man ønskede blot at give Beboerne mere Gulvareal og bevarede i øvrigt den geografiske Fordeling af Hovedpersonerne i Slotskomplekset, saaledes at forstaa, at Kongen fra sine Stuer i Nordvesthjørnet af det gamle Slot nu rykkede ud i den tilstødende nordvestre Pavillon, medens Dronningen fra sine Stuer i Sydvesthjørnet nu kunde brede sig i hele Sydvestfløjen, og paa samme Maade de andre Steder, ogsaa ovenpaa.

Boligindretningen havde dog en Hage, som man maaske ikke havde tænkt paa, saalænge Byggearbej-

Fig. 96. Fredensborg. Slottets Nordfaçade. Hugo Matthiesen fot. 1941.

derne blot var paa Papiret, men som traadte tydelig frem, saa snart Stuerne blev beboet. I Majestæternes Lejligheder laa de Kabinetter, der skulde være Rammen om Kongeparrets private Liv, i de nye Pavilloners Hjørner, og Afstanden mellem dem var slet ikke saa ringe. Vilde Kongen i Forbindelse med Dronningen, maatte han enten gaa lange Omveje gennem det gamle Slot eller ogsaa tage Turen ad Havetrappen gennem den lille Have. Ordningen viste sig altsaa upraktisk og heller ikke helt i Overensstemmelse med de uskrevne Love, der kræver gnidningsløs Cirkulation mellem de forskellige Lejligheder i et fyrsteligt Slot. Allerede et Aar efter Fuldførelsen af Pavillonerne blev Ringen sluttet, og der kom Forbindelse mellem Kongens og Dronningens Stuer, da Thura byggede den saakaldte Kommunikationsbygning[30] i 1756 (jfr. Planen Fig. 98). Den lille Have paa Terrassen vest for Slottet blev da yderligere amputeret, og af dens inderste Del blev der nu et lukket Gaardsrum tilbage – efter Figuren deri oftest kaldet Batsebagaarden.

Kommunikationsbygningen fik tre Rum, en trefags Stue i Midten, flankeret af to mindre Stuer paa to Fag. De var ikke inddraget i de mere repræsentative Dele af den kongelige Bolig, var hverken Audiens- eller Forgemakker eller hvad en Fyrste ellers kunde betjene sig af ved den offentlige Kur. De var strengt private og viet rent private Sysler. Man havde vistnok oprindelig tænkt sig at indrette et Bibliotek her[31]. Det skete ogsaa senere, paa den Tid, da Juliane Marie var Enehersker paa Fredensborg. I Frederik V's Tid besluttede man at indrette et Galleri for den kongelige Malerisamling i Midterstuen, og i Kælderen nedenunder havde Kongen sit Drejerværksted (S. 232), som vi skal høre mere om i anden Forbindelse.

Medens den nye Tilbygning paa fortræffelig Maade opfyldte sit rent praktisk betonede Formaal at lette Cirkulationen i Slottet, maatte den i det Ydre syne som en Klods, der tilslørede Virkningen af Eigtveds elegante Pavilloner. Thura har vel været klar derover. Han holdt den i den samme lette, lidet prætentiøse Stil, han gav den fladt Tag for at lade den syne af saa lidt som muligt og nøjedes med at pryde den med en Balustrade af Træ over Kransgesimsen (Fig. 124), med Ovalhuller kantet af slyngede Baand. Det flade Tag, som oprindelig var tækket med Blik, men fra 1761 med Kobber[32], gav Bygningen Udseende af en Altan, hvilket Navn den da ogsaa har baaret, skønt den næppe har været brugt som Udsigtsplatform, da der aldrig var direkte Adgang til Taget. To smaa Skorstene, der var nødvendige til Stuernes Kaminer, nægtede som saa mange af deres Fæller paa Fredensborg at trække. Endnu 100 Aar senere, i Slottets

Fig. 97. Fredensborg Slot. Sydøstlige Pavillon. J. S. fot. 1967.

Forfaldstid, da en Birkedommer beboede denne Del af Bygningen, klagede man højlydt over Røgplage i Stuerne[33].

Fra Kongens Kabinet i Kommunikationsbygningen førte en Trappe ned i Batsebagaarden. Havedøren blev allerede 1758 ændret til et Vindue, og Adgangen til denne vistnok meget sjældent benyttede Gaard maa da have været fra Kælderen[34]. I øvrigt var samtlige Vinduer i denne nye Tilbygning mod Batsebagaarden blændede. De staar ganske vist med Rammer og Glasruder i Façaden, men ind til Stuerne er de helt lukkede med Panel og Vægbetræk. Hjørnekabinetterne havde Vinduer til to Sider – Vinduerne mod nord og syd har her været blændede længe og er tilmuret[35] siden 1862 (det nordre dog genaabnet).

Balustraden langs det flade Tag var gjort af forgængeligt Materiale og blev derfor ofte repareret. 1784-Inventariet nævner den som helt fornyet[36]. Atter 1819 blev en ny Balustrade opsat[37], men ogsaa den forvitrede og blev sluttelig fjernet 1844, samtidig med at Kommunikationsbygningen fik nyt Kobbertag[38]. Siden da har man maattet savne denne kronende Pryd; man burde vel genskabe den engang, fordi den med sit løbende Baandornament knyttede Slottets Fløje sammen og derved gav Thuras Bygning en indre Logik og en finere Rejsning, som den nu maa savne.

BOLIGINDRETNING

Slottets Boligindretning var med disse Byggearbejder blevet fuldkommen ændret. Selve Kærnen i Frederik IV's Slot maatte angribes, hvis man vilde undgaa at faa alt for mange helt mørklagte Stuer. Saaledes blev de to Rum øst og vest for Havesalen (Kabinet og Audiensgemak) i henholdsvis Kronprinsens og Kongens Lejligheder slaaet sammen til eet Rum med Dagslys fra nord. I Sydøsthjørnet blev Prinsesse Charlottes (oprindelig Kronprinsessens) Kabinet helt mørklagt og omdannet til Korridor, medens det tilstødende Trappehus ved den blaa Port blev omklamret af den nye Fløj, i hvis Mure det blev inkorporeret. Ved Dronningens Stuer i Sydvesthjørnet kunde man nøjes med at nedrive Altanen fra 1728 og tilføje den nye Pavillon med den ene Forandring, at det meget lille Kabinet blev mørklagt og for Fremtiden kun anvendt som Gennemgang. I øvre Stokværk foregik ganske tilsvarende Ændringer.

Da de tilbyggede Pavilloner skulde bruges af lutter fyrstelige Personer med nogenlunde samme Behov for Gulvareal, maatte Stuerne fordeles efter ensartede Regler. Kun Sydøstfløjen gjorde en Undtagelse, fordi man her ikke frit kunde operere med Skillerum af Hensyn til Blaa Port og dennes Trappehus. I de tre andre Fløje placerede man et større og et mindre Kabinet i Hjørnerne. Mellem disse Ydergemakker og Slottets gamle Kærne blev lagt et større trefags Rum, der i Kongens Pavillon blev gennemgaaende, dog med tre blændede Vinduer mod syd, medens de andre Fløje havde en indskudt Korridor. I øvre Stokværk (Fig. 99) genfinder man de gennemgaaende trefags Rum i begge Vestfløjene, medens der fra første Begyndelse var indføjet Korridorer i Fløjene mod øst. Alle disse større Rum var bestemt til Audiensgemakker med Undtagelse af det i Kongefløjen, hvor Stuen brugtes til Conseille (Nr. 16); det øst derfor liggende Rum (Nr. 17) i det gamle Slot blev da Kongens Audiensgemak, medens Havesalen havde en dobbelt Funktion, dels den traditionelle som Spisesal, dels den nye som Kongens Forgemak.

Afvigelser fra det herskende Skema finder vi ogsaa i Sydøstfløjen, baade i nedre og øvre Stokværk, hvor Aarsagen som før nævnt var det indkapslede Trappehus. Men der var ved denne Fløj ogsaa andet, der nok kunde vække Forundring, først og fremmest de blændede Vinduer, der her er stillet offentligt til Skue, og som allerede i 1728 var anvendt i det blaa Gemak (S. 58). Det ses i de to trefags Hjørnegemakker – i Stueetagens Nr. 28: alle tre Fag mod syd, og i øvre Stokværks Nr. 33: de to Fag mod øst. I Stueetagens nr. 28 er de blændede Vinduer udbygget med Indfatninger og Trekantgavle (Fig. 97), men Aabningen har vistnok altid været tilmuret og staar nu sortmalet med hvide Sprosser. Ogsaa adskillig andre Steder afblændede man Vinduer, men da efter et andet System. Vi har set det i Kommunikationsfløjen, hvor man bibeholdt alle Vinduer med Glas og Træværk, men afskærmede dem indefra. Det samme gælder alle tre Sydvinduer i Conseillegemakket Nr. 16, og man vil finde det samme i en hel Del Hjørnegemakker, ogsaa i Harsdorffs Tid (nedenfor S. 210). Men den her behandlede Sydøstfløj havde dog et blændet Vindue af en særlig Karakter i begge Stokværk paa Nordsiden, nemlig mellem Nr. 27 og 29 forneden og mellem 34 og 35 foroven (Fig. 195). Begge Steder har man været tvunget til at føre Skillevæggen midt i Vinduets Akse og dermed gjort Lyskilden illusorisk. Derefter er Vinduet blændet paa vanlig Vis med Bibeholdelse af al ydre Anstand. Bag Ruderne af Glas satte man en sortmalet Brædde-væg og malede derpaa et hvidt, optrukket Gardin. En funktionalistisk Arkitekturopfattelse vilde kræve enhver Antydning af Vindue fjernet, naar der intet Behov var derfor i Bygningens Indre. Men det 18. Aarhundrede byggede lige saa ofte udefra og ind og krævede Respekt for den ensartede Opmarch af Vinduer. Ogsaa Harsdorff dyrkede dette Blændværk med Enthusiasme.

Det laa gemt som en Kim i det gamle Slot, hvorledes de nye Pavilloner skulde bruges. Vi har set Kongen og Dronningen flytte ud i nye Rum, der grænsede op til deres tidligere benyttede. Paa samme Maade tog Prinsesse Charlotte Amalie – nu som tidligere en fast Sommergæst paa Fredensborg – den sydøstre Fløj i Besiddelse. Den nordøstre Fløj i Beletagen var der derimod foreløbig ikke Brug for, og Stuerne her kaldtes af de inventariserende Embedsmænd foreløbig blot »Gennemgange«.

I Slottets øvre Stokværk finder vi efter Ombygningen, ligesom dengang Slottet var nybygget, de talrige Barnekamre. Fordelingen ses af den vedføjede Plan (Fig. 99), som ogsaa viser, hvilke nye Stuer der i Mellemtiden er fremkommet i saa stort Tal, at kun faa Stuer kan genfindes paa Planen fra Frederik IV's Tid.

Bevaret var kun Rosen (Nr. 1), Trappen øst der for, Lakajgemakket Nr. 2, endvidere Markgrevindens tidligere Lejlighed Nr. 3, 7 og 8, samt Nr. 28, der i 1750'erne beboedes af Kronprins Christians Hovmester. Stuernes Udstyr var saadan, som man kender det fra tidligere Tider, nok standsmæssigt og fyrsteligt, men ikke overdaadigt. Parketgulve blev der ikke Tale om, af dem var der i det første halvandet Aarhundrede af Slottets Tilværelse ikke andre end dem, der har været nævnt i Fyrstinden af Ostfrieslands Lejlighed fra 1741. Derimod var der en vis Tilbøjelighed til at male Gulvene i Audiensgemakker og andre Stuer af repræsentativ Art med Mønstre enten som Parket eller Fliser. Under Gennemgangen af de enkelte Stuer skal det vises, hvorledes en saadan Behandling kom Gulvene tildel i Conseillegemakket, Kongens Audiensgemak og Kommunikationssalen i underste Stokværk, samt de to Audiensgemakker Nr. 21 og 33 i øvre Stokværk. At ogsaa det gamle Slots store Havesal fik malet Flisegulv, er ovenfor S. 117 nærmere omtalt.

I alle de tilbyggede Fløje kom der Brystpaneler af en anden Type end den, der var anvendt i Frederik IV's Slot; de nye Paneler havde vandret liggende rektangulære Fyldinger med smalprofilerede Indfatninger, modsat de mere bastante, kvadratiske Fyldinger i det ældre Slot. Man kender let de to Typer fra hinanden, naar man møder dem rundt omkring i Slottets Gemakker.

Væggenes Betræk afhang af Værelsets Karakter. I de egentlige Fyrstegemakker var der Betræk af kostbare Silkestoffer, men i Stuer af mere sekundær Art nøjedes man med Lærred eller malet Voksdug, eller med ligefrem genanvendte Stoffer fra det gamle Slot. I de tilbyggede Fløje er der nu intet tilbage af alt dette.

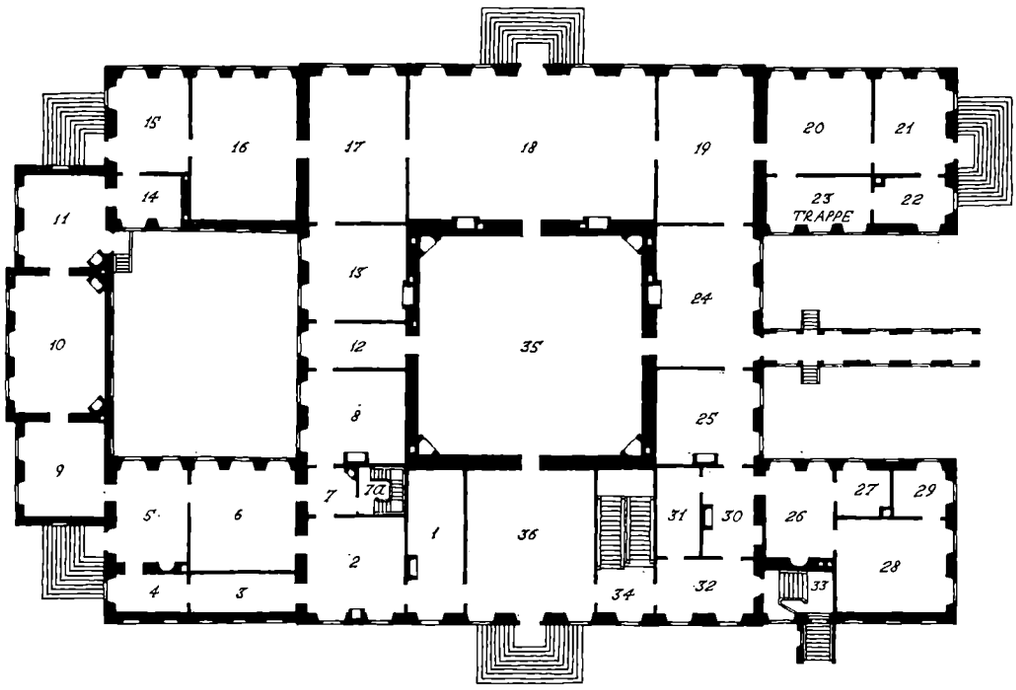

Fig. 98. Fredensborg. Plan af Beletagen efter Tilføjelsen af de fire Fløje og Kommunikationsbygningen, med indlagte Numre paa Værelserne. Tegnet af Holger W. Schmidt.

Fig. 99. Fredensborg. Plan af det øvre Stokværk efter Tilføjelsen af de fire Fløje, med indlagte Numre paa Stuerne. Tegnet af Holger W. Schmidt. 1:500.

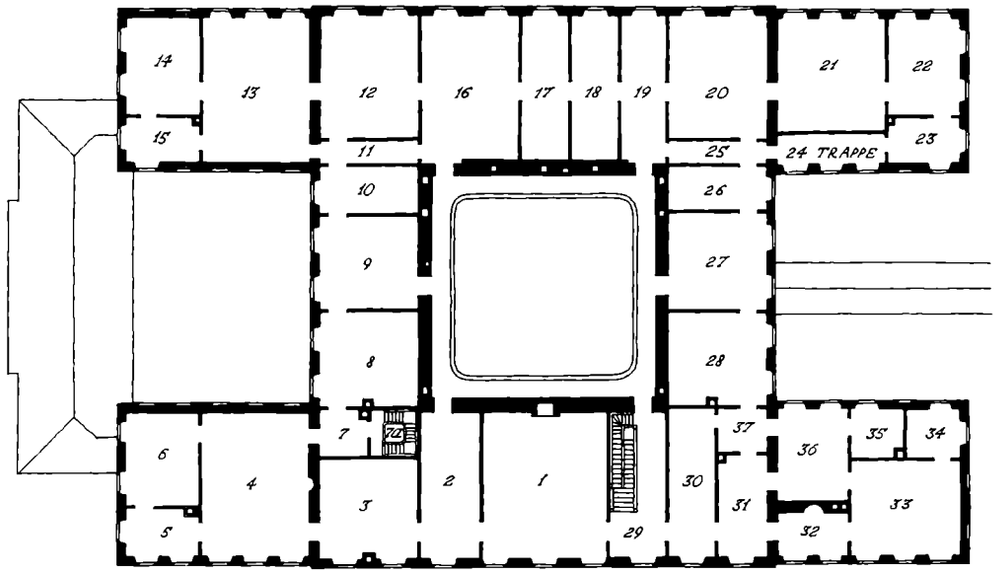

Kun et enkelt Sted, inden for Rammerne af Frederik IV's Slotsbygning, er der nu et Vægbetræk fra denne Tid, nemlig i Dronning Anna Sophies fordums Soveværelse. Der er ikke fundet noget Regnskab derpaa, men indirekte kan det ses, at denne nye Vægbeklædning blev sat op 1759, og 1766-Inventariet meddeler, at det var Dronning Juliane Maries private Ejendom, altsaa bekostet af hende personligt[39]. Det er af Silkemor, inddelt i Felter med paamalede Vaser i overdaadige Rokokorammer og i Mellemrummene spinkle Blomsterranker (Fig. 104). 1784-Inventariet omtaler her »et Betræk af grønt og hvidt bandevis violet skildret Mohr...«, og det kan kun være dette Tapet, som endnu findes i Stuen og gør denne til en af de mest charmerende paa Fredensborg.

De nye Rum i Fløjene fik alle trukne Gesimser med smal og enkel Profil, rundet i Hjørnerne – og disse runde Hjørner kan næsten opfattes som Eigtveds Visitkort paa Fredensborg. Over Gesimsen rejser sig en høj Hulkehl, ganske som Forholdet var, da Christian VI lod det øvre Stokværk forhøje. Hulkehlen gled over i Loftets glatte Gipsflade, og kun i Beletagen var der i nogle af de fornemmere Rum Tilløb til større Luksus, idet man lod Giulio Guione pynte nogle af Lofterne med spinkelt Rocailleværk; det gælder Stuerne Nr. 6, 13, 16, 17 og 28.

Af de 11 krockske Plafonder[40] blev de fire paa deres oprindelige Pladser: Ceres i Nr. 8 (ogsaa nu det kongelige Sovegemak), Venus og Vulcanus i Nr. 2, Juno og Æolus i Nr. 24 og Phaeton i det tilstødende Nr. 25. De andre blev flyttet. Ved Sammenslagningen af Kongens Kabinet og Audiensgemak (nyt Nr. 17) blev to Plafonder hjemløse. Deres sandsynlige Placering i det gamle Slot er omtalt ovenfor S. 45f. Flora fra Kabinettet kom til Dronningens Retiradegemak Nr. 5, og Vinhøsten fra det tidligere kongelige Audiensgemak flyttedes til Kongens nye Retiradegemak Nr. 13. Parnasset fra det vestre Forgemak kom til det nye Conseillegemak Nr. 16 i nordvestre Pavillon. I det nyindrettede, senere saakaldte kinesiske Værelse Nr. 19, hvor der tidligere havde været Kabinet og Audiensgemak for Kronprinsen, blev Kabinettets Plafond (Venus?) nedtaget og anbragt i Kongens nordvestre Hjørnegemak Nr. 15, medens Diana fra Audiensgemakket nu kom til at smykke Dronning Juliane Maries nye Audiensgemak Nr. 6, hvor Billedet 1776 blev udskiftet til Fordel for et andet af Mandelberg. Da Prinsesse Charlotte Amalies Kabinet ved Ombygningen blev mørklagt og ubrugeligt, fjernede man Loftsmaleriet (Janus?) og anbragte det i Kongens nye Audiensgemak Nr. 17, hvorfra det noget senere er fjernet; ifølge 1784-Inventariet har det været opbevaret i Slottets Møbelmagasin[41], hvorfra det 1797 sammen med »Diana« og »Vulcan« henholdsvis fra Dronningens Audiens- og Forgemak blev solgt paa Auktion til Forpagteren af Store Kro[42], og dermed taber vi disse Minder fra Slottets ældste Tid af Syne, thi Billederne er nu sporløst forsvundet.

Der havde været Planer om en videre Udsmykning med Loftsmalerier. I Aaret 1756 resolverede Kongen, at fire Plafonder fra Kommercekollegiets Bygning (tid-

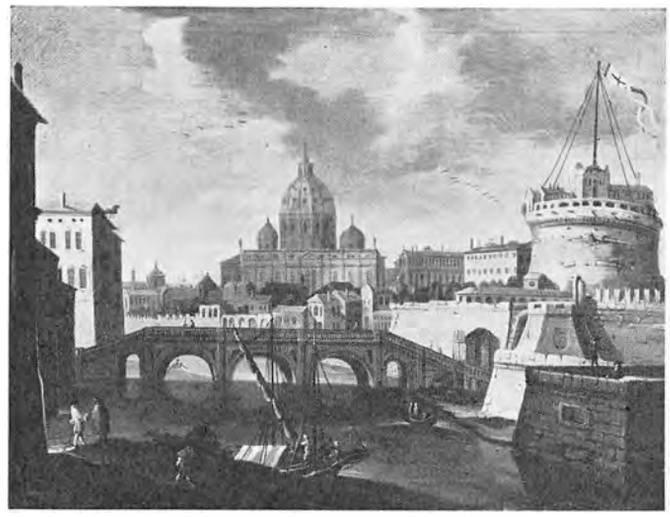

Fig. 100. Dørstykke fra 1750'erne med romersk Motiv, Tiberen, Peterskirken og Castel Sant'Angelo. Øvre Stokværk Nr. 20.

Fig. 101. Løst Dørstykke symboliserende Vinteren, mulig malet af G. M. Fuchs, nu i Conseilgemakket nedre Stokværk Nr. 16.

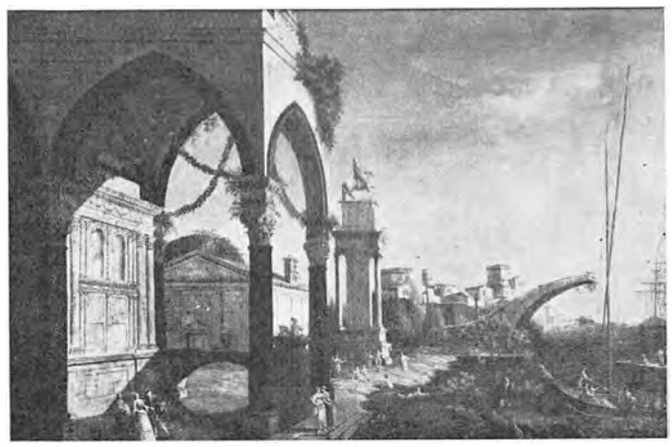

Fig. 102. Dørstykke med italiensk Fantasiland, nu i øvre Stokværk Nr. 34.

Fig. 103. Dørstykke, forestillende Foraaret, malet o. 1755 af G. M. Fuchs som Kopi efter François Boucher. I Dronningens Audiensgemak, nedre Stokværk Nr. 6.

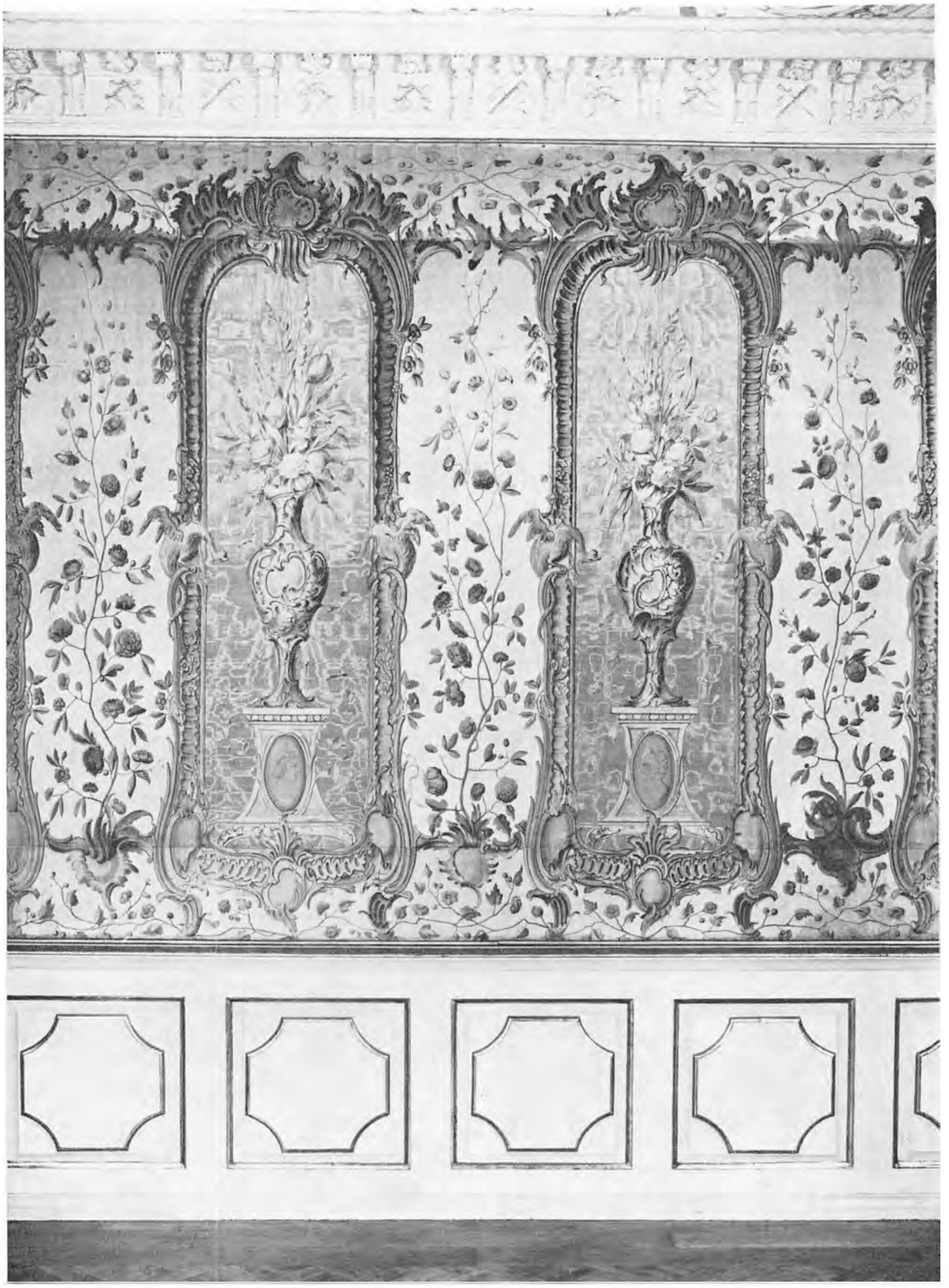

Fig. 104. Fredensborg. Tapet fra 1759 opslaaet i Dronning Anna Sophies Sovegemak (Fig. 98 Nr. 8). Panel og Stukværk fra Frederik IV's Tid. Lennart Larsen fot. 1950.

ligere Anna Sophies Gaard paa Slotsholmen) skulde nedtages og sendes til Fredensborg[43]. Efter alt at dømme drejede det sig om tidlige Arbejder af Krock. Forsendelsen skete vitterligt[44] – vi har Kvittering for Transporten – men Billederne kom aldrig op, hverken i Kommunikationsbygningen, som man maaske har tænkt paa i denne Anledning, eller andetsteds; 1765-Inventariet nævner kun de 11 Loftsmalerier, vi kendte i Forvejen, og blandt Effekterne i Møbelkældrene har vi forgæves eftersøgt dem. Men selv om man saaledes ikke fandt nogen Anvendelse deraf, var Sagen dog typisk for hele Boligindretningen paa Fredensborg,

Fig. 105. Fredensborg. Vinduesvæg med Pillespejle og Konsolborde i Kongens Conseilgemak, nedre Stokværk Nr. 16. Lennart Larsen fot. 1963.

hvor man saa gerne nøjedes med gamle, gangbare Varer i Stedet for at ofre Penge paa noget nyt.

I de nye Fløje holdt ogsaa Dørstykkerne deres Indtog, foreløbig kun i beskedent Antal.

Der havde ikke været slige Dekorationer *sopraporta* i Frederik IV's Slot, hvor Dørenes svære Overbygninger heller ikke indbød dertil. De første Dørstykker paa Fredensborg var de tre af Jacob Fabris i Havesalen fra 1750 (Fig. 94); her glider de i ét med de store Vægmalerier i Salens Udsmykning som diskrete Gobeliner. I de fire Fløje fra 1750'erne er der Dørstykker i Kongens og Dronningens Audiensgemakker[45], tre i hvert,

Fig. 106. Fredensborg. Giulio Guiones Stukloft i Kongens Audiensgemak, nedre Stokværk Nr. 17. Lennart Larsen fot. 1963.

og alle seks er Kopier udført af Georg Mathias Fuchs 1755 (Fig. 103). De andre af de nye Stuer fik ikke en saadan Udsmykning. Derimod ses det, at det kongelige Sovegemak i det gamle Slot (Nr. 8) havde faaet anbragt to Søstykker over Dørene[46]; de blev udskiftet 1777 med Blomstermalerier af Mandelberg. Tilfældigt hører man, at et Dørstykke forestillende et Søprospekt blev solgt ved Auktion 1805 – det kan være et af disse[47]. I øvrigt findes der i Slottets øvre Stokværk flere Dørstykker af denne Type, »Stæder og Strømme med sejlende Skibe«, som de senere Inventarier omtaler, og som vi skal genfinde i Arveprinsens Sovegemak og Prinsesse Louise Augustas Damegemak (øvre Stokværk Nr. 6 og 20, jfr. Fig. 102). Der er en svag Mulighed for, at vi her staar over for en Leverance af Giovanni Antonio Cesari, der 1753 sendte Dørstykker til Fredensborg[48]. Men Regnestykket er behæftet med mange ubekendte Størrelser, og helt galt bliver det, naar vi er i Stand til at konstatere et Overskud af Dørstykker, der vitterligt har eksisteret, men som der ingen Mulighed er for at faa anbragt. Saaledes har Hillerødmaleren Laurids Weischer 1755 afleveret syv Dørstykker til Fredensborg[49]. Vi har truffet ham før, da han malede Landskaber til Betrækkene i Ottekantens Korridorer (S. 63), og vi skal endnu et Par Gange støde paa hans kunstneriske Udfoldelser, hvoraf en enkelt vistnok er i Behold, og vilde derfor gerne kunne lokalisere hans Dørstykker, som vi nu forgæves eftersøger i Fredensborgs Gemakker og Magasiner. Lige modsat raader Slottet nu over fire Dørstykker[50], som er tilskrevet Fuchs, men hvis oprindelige Plads ikke kendes (Fig. 101). De forestiller de fire Aarstider – et meget almindeligt Sujet til Billeder af denne Bestemmelse – er opbygget med en Urne i Midten, flankeret af Børn med Aarstidernes Symboler: to af dem er nu anbragt løst over Dørene i Conseillegemakket Nr. 16, medens de to andre er magasineret i Marskalbygningen. I Kongens Retiradegemak Nr. 13 var der mellem 1755 og 1776 to Dørstykker med Aarstidsmotiver; det kan være Billeder af denne Serie, men sikkert er det ikke.

Man indrettede sig i de fire Fløje efter Tidens Smag med Rokokomøbler, der ofte kaldtes franske, men som lige saa ofte skyldtes danske Snedkere. Stole og Borde var beregnet paa at kunne flyttes, og det er de ofte blevet. I Aarene omkring 1850 skete der endda en større Overførelse til Frederiksborg af Fredensborgs gamle Bestand af *mobilia*[51]. Man skal derfor ikke vente at finde de af Frederik V anskaffede Ting i hans Stuer i vore Dage. Men Karakteren af Boligindretningen fra 1750'erne lader sig dog ane. Foruden de let flyttelige Inventargenstande, hvortil ogsaa hørte

Fig. 107. Dørparti fra Dronningens Damegemak (Nr. 2), indrettet af Harsdorff 1776, med Blik ind i det tilstødende Audiensgemak (Nr. 6). I Dørmellemrummet Panelværk fra 1750'erne. Lennart Larsen fot. 1963.

Fig. 108. Dørfylding med Fantasilandskab, antagelig malet i 1760'erne af Laurids Weischer. Nu i Slottets sydøstre Fløj (nedre Stokværk Fig. 98 Nr. 27). Lennart Larsen fot. 1963.

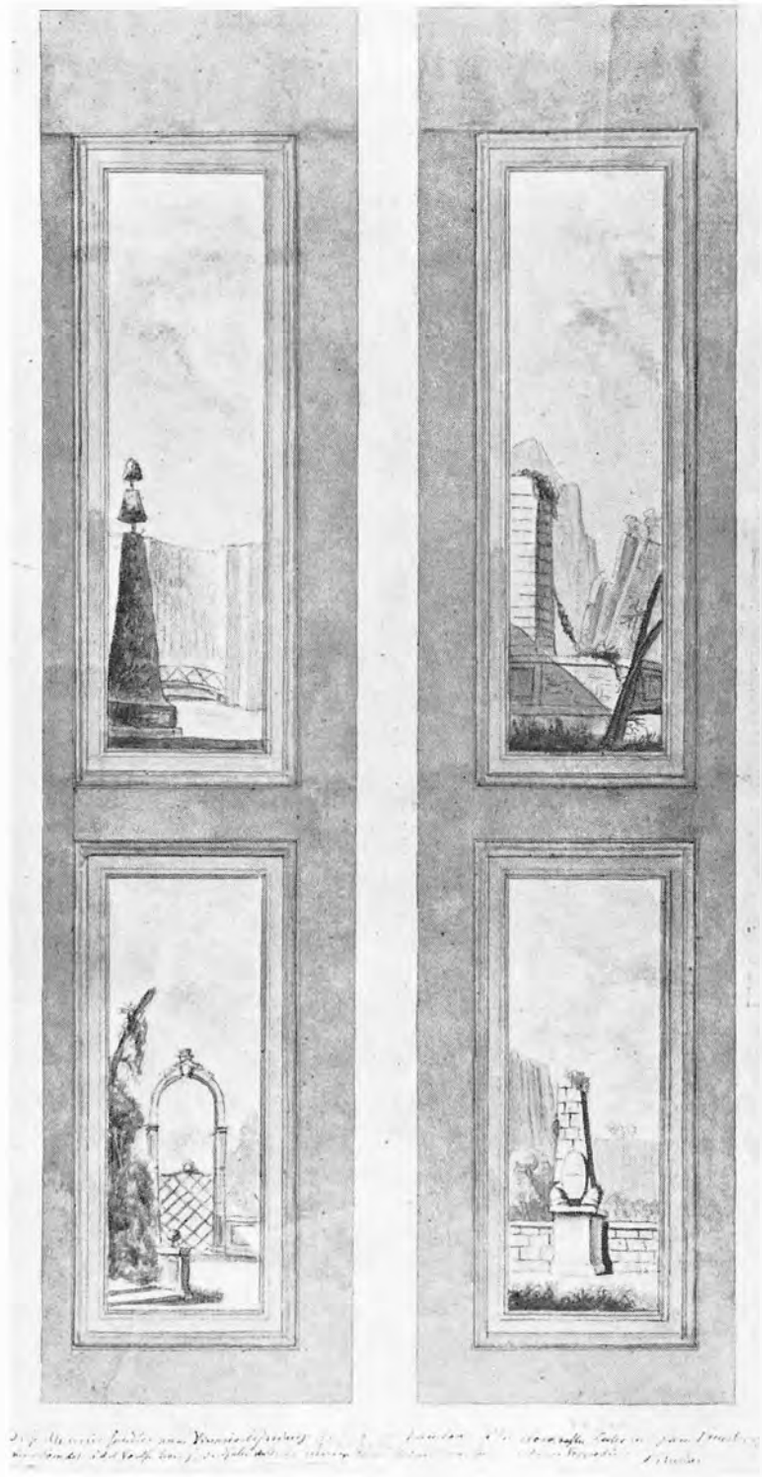

Fig. 109. Vinduesfyldinger i Frederik V's Hjørnegemak (nedre Stokværk Fig. 98 Nr. 15), med Fantasilandskaber, fremdraget omkring 1870, derefter atter tildækket. Tegning af F. Meldahl i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

Fig. 110. J. E. Mandelbergs vægfaste Billeder i Kuppelsalen, leveret 1759 ff. Nr. 1–4. Lennart Larsen fot. 1968.
Fig. 111. J. E. Mandelbergs vægfaste Billeder i Kuppelsalen. Nr.5–8. Lennart Larsen fot. 1968.

1. Agamemnons Strid med Achilleus.

2. Briseis Bortførelse.

3. Menelaos' Kamp med Paris.

4. Hektors Afsked med Andromache.

5. Achilleus dræber Hektor.

6. Patroklos' Lig føres hjem.

7. Priamos i Achilleus' Telt.

8. Hektors Lig føres tilbage til Troja.

de mange og uundværlige Spilleborde, var der i Stuerne visse Møbler af mere arkitektonisk Præg. De faste Dørstykker hører med dertil, og de er nylig omtalt. Blandt Stuernes mere urokkelige Genstande var ogsaa de uomgængelige Pillespejle med Konsolborde, der hørte med til en Fyrstesuite, hvad enten Kongen hed Frederik IV eller Frederik V. Princippet for Boligindretningen blev der saaledes ikke rørt ved. Der var desuden stadig de 1½ Alen høje Brystpaneler, derover de udspændte Vægbetræk, medens Vinduesvæggen var helt boiseret.

Der var et vist System i Valget af Vægbetræk. De smaa Kabinetter blev oftest holdt i lyse, lette Farver, med Stof af Pequin, der enten var helt hvidt eller smal hvid- og guldstribet. De større Stuer havde Silkebetræk, ofte i straalende Kulører. Naar man saaledes gik fra Dronningens Forgemak gennem Audiensen til hendes Retiradegemak, mødte man i Forbifarten de store Vægflader med gule, højrøde og blaa Farver. I Kongens Stuer gjaldt det samme. Dog møder vi nu og da, f. Eks. i Retiradegemakket, et Betræk af grønt Mor og noterer her, at den grønne Vægfarve i næste Epoke under Harsdorffs Ledelse paa det nærmeste blev Hofkuløren. Den var neutral og benyttedes ogsaa i 1750'erne i endnu et Par Stuer, hvor der var udspændt det billigere Lærred, malet i grønt. Vistnok var slige Rum, der ikke kom til at prange med de kostbarere Vægbetræk, beregnet paa Ophængning af Malerier. Frederik V's Maleriindkøb og Oprettelsen af Billedgallerier hører med til Boligindretningen paa Fredensborg i 1750'erne (S. 232).

Til de nye Træk, der føjes til Slottet ved den store Ombygning, er ogsaa en bestemt Type Dørfløje. De har buede og indskaarne Profiler, indrammet af Guldlister. Et saadant Panel mellem Dronningens Damegemak og det tilstødende Audiensgemak er gengivet Fig. 107. Der findes Dørfløje af denne Type flere andre Steder, navnlig i det øvre Stokværk. Desuden ser det ud til, at der i ret udstrakt Grad var Malerier i Panelfyldingerne. Vi veed, at det var Tilfældet med Nr. 5 og 11, hvor Laurids Weischer begge Steder havde ladet sin Fantasi raade, og i et enkelt Tilfælde har man nok indtil den Dag i Dag bevaret Panelmalerier (Fig. 108), se ogsaa S. 230. I Tiden omkring 1870 har F. Meldahl fremdraget lignende Malerier i Frederik V's Hjørnegemak Nr. 15 (Fig. 109); det ser dog ikke ud til, at de ved den Lejlighed blev skaanet. Mulig har der været flere af disse Paneldekorationer, end vi nu har Besked om. De var næppe store Kunstværker, men har dog bidraget til at give Rummene et fornøjeligt Præg med de næsten henaandede Prospekter af Landskaber og Haveinteriører, Blomster og Fugle.

Slige, lidt uortodokse, Afvigelser fra en strikte gennemført Boligindretning maatte forsvinde, naar en Harsdorff med sin renfærdige Smag blev den toneangivende paa Fredensborg. Han har ikke blot fejet Weischers Malerier bort, han omgikkes tillige med store Planer om at modernisere det hele Slot. Vi skal se, hvor godt det lykkedes ham i det øvre Stokværk. Han kom ogsaa i Gang med Beletagen, men naaede langtfra sit Maal. Der er derfor blandt de kongelige Gemakker adskillige, der endnu afspejler Eigtved-Tidens Interiørkunst. Der kan nævnes Kongens Conseillegemak Nr. 16 med Vinduespartiets Pillespejle og Konsolborde (Fig. 105) og Giulio Guiones Rokokoloft. Ogsaa det tilstødende Audiensgemak Nr. 17 rummer meget fra 1750'erne: Panelværk, Pillespejl, Dørstykker og Stukloft. Endvidere er der Dronningens Audiensgemak Nr. 6, hvor dog Harsdorff og Mandelberg har føjet adskilligt nyt til den eigtvedske Rokoko. Endelig er der Prinsesse Charlottes Sovegemak Nr. 28 i den sydøstre Fløj, hvor Skallen om Rummet er bevaret med Paneler, Døre og Stukloft.

De tre store Repræsentationsrum i Slottets Akse: Gardesalen, Kuppelsalen og Havesalen blev der ikke rørt ved under den store Ombygning 1755. Men Kuppelsalens hvide og tomme Vægge har nok fremkaldt Ønsket om en passende Dekoration. Der fulgte da den 21. Juli 1759 en kongelig Resolution om, at de store gabende Vægfelter i Kuppelsalens nedre Stokværk skulde smykkes med Historiemalerier af Edvard Mandelberg. Maleren leverede de første Billeder 1761, og de sidste blev vistnok sat paa Plads i 1763. Emnerne var hentet fra de homeriske Digte, altsaa heroiske Sujetter i monumentale Omgivelser (Fig. 110 og 111). Kravene, man her stillede til Kunstneren, var meget store, og han evnede ikke at leve op dertil. Nedenfor under den topografiske Gennemgang af Slottets Stuer kommer vi tilbage dertil. Et saadant Bilag med Omtale af de vigtigste Interiører i begge Stokværk er vedføjet bag i nærværende Bog S. 230 ff.

Boligerne i Ottekanten. Medens de kongelige Herskaber efter Tilbygningen af de fire Pavilloner havde faaet meget bedre Plads, var der trangt for det store Hof, der nu skulde være paa Fredensborg i mere end Halvdelen af Aarets Dage. De mange Domestikker, der skulde indlogeres i Ottekanten, faldt bogstavelig talt over hinandens Fødder, og man saa sig da om efter en mere effektiv Udnyttelse af de forhaandenværende Lokaler.

De fem store Samlingsstuer maatte falde i Øjnene. Her var der Plads at indvinde, og man gik 1757 i Gang med at beskære dem. Der begyndtes vistnok med den sydvestre Forstue (gammelt Nr. 71), hvor der indrettedes fire nye Rum[52], idet man bibeholdt en Korridor fra Gaarddøren hen til Kaminen paa Bagvæggen. Omtrent samtidig gik man i Gang med de andre Samlingsstuer, hvor man dog nøjedes med at indrette to mindre Rum, medens de to Tredjedele af det gamle Gemak bibeholdtes[53]. En Plan fra 1774 (gengivet i dette Værks anden Del) vil vise, hvordan Beskæringen var sket. Paa denne Maade var der indvundet 12 mindre Gemakker til Gavn for Hoffolk.

1759 fandt der en større Omgruppering Sted af Slottets Personale (omtalt nærmere nedenfor under Bilag, S. 239). En Del af Hofstaten blev da hjemløs i Hovedslottet, hvor bl. a. Prinsesse Charlotte Amalies Hofstat havde været indkvarteret i øvre Stokværks sydøstre Fløj. Den blev nu installeret i østre Ottekants Midtfløj, hvor Overhofmarskallen havde boet til omkring 1750. Man maatte da tænke paa en bedre

Cirkulation, for at Hofdamerne kunde gaa tørskoet fra deres nye Gemakker over til Hovedslottet uden at skulle den besværlige Omvej over Slotsgaarden. Regnskaberne fra disse Aar taler om en ny »Durchgang« for Damerne[54], det vil sige, at Korridorsystemet omsider blev konsekvent gennemført. Man brød med det Princip, der havde været gældende, siden Ottekanten byggedes, og hvorefter hver Fløj i den østre Afdeling skulde være en Enhed for sig, adskilt ved Brandmur fra de andre. Nu blev der aabnet en Midterkorridor alle Vegne, Brandmure blev gennembrudt, Stuer blev formindsket, og Cirkulationen var dermed sikret. Endnu i vore Dage kan man spore nogle af de Problemer, der har været knyttet til Gennembrydningen, da Korridorerne adskillige Steder er skæve og uensartede. Men Vanskelighederne blev dog overvundet, og fra omkring 1760 kunde man spadsere fra Kammertjener Saint Aubains Stuer nederst i den sydøstre Fløj og gennem alle de nye Korridorer lige til Blaa Port.

Eksperimentet har nok bragt en øjeblikkelig Lettelse. Men det var ikke nok. Umiddelbart derefter fulgte andre Udvidelser af Slottets Kapacitet ved Ombygningen af Marskalhuset og Nybygningen af Damehuset.

UDENVÆRKERNE

Da Hoffets Sommeropehold under Frederik V blev udstrakt til mindst Halvdelen af Aaret, maatte man efterhaanden trække flere og flere Hofembedsmænd ud til Fredensborg. Hvorledes denne enorme Suite kæmpede med Pladsmangel, er gentagne Gange nævnt, Bygherre og Arkitekter havde i Tidens Løb maattet gaa i Kast med Problemerne den ene Gang efter den anden. Det var ikke nok, at man skabte bedre Forhold for de kongelige Herskaber i de fire Pavilloner fra 1755; man maatte nødvendigvis ogsaa skabe Rum for alle de andre i Slottets Udenværker. Man begyndte allerede 1750 derpaa ved Ombygningen af Forgaardens Corps de Garde (nedenfor S. 141), gik videre dermed ved Indrettelsen af den nye Kavalerfløj 1752. Man fortsatte 1753 med Opførelsen af Livlægens Hus i Køkkengaarden og Udvidelsen af Slotsforvalterboligen i Domestiklængen (begge nævnt nedenfor). Saa fulgte i rask Tempo de store Arbejder ved Kirkefløjen med Opførelsen af Damebygningen og Omdannelsen af Marskalhuset i Aarene omkring 1760. Som Efterdønninger fra denne ganske anselige Byggevirksomhed i Centrum kan man opregne lignende, men mindre omfattende, Byggerier i Vognqaarden, ved Skipperhuset og i Byen. De gennemgaas her alle i rent topografisk Orden, begyndende med Husene ved Ridebanen og fortsættende hele Raden rundt til Husene i den fjernere Periferi.

Huse ved Ridebanen. Den store grusbelagte Plads mellem Slottets østre Ottekant, Kirkefløjen, Staldlængen og det gamle Kavalerhus havde siden Christian VI's første Aar ikke undergaaet nogen Ændringer. Der var nu som før et Bolværk langs Terrassen ud for østre Ottekant. Lindene var vokset til, og man kunde nu finde Lanterner ophængt i Grenene til Pladsens Belysning[1]. Byggearbejderne begyndte her omkring 1750, men foreløbig kun som Reparationer[2].

Orangeriet mellem Slottet og Kirken var som bekendt en Bygning af Mursten paa tre Sider, medens Façaden ud mod Ridebanen var af Træ. Nu var Træværket brøstfældigt, og en gennemgribende Fornyelse blev iværksat. Det ser ud til, at ogsaa Tagværket delvis maatte udskiftes; men de indre Træhvælvinger blev vistnok skaanet. De 12 Fag Vinduer paa Sydsiden og de tilsvarende i Mansardetagen fik helt nye Rammer; ogsaa de 13 Pilasterskafter paa Fronten maatte udskiftes, medens Kapitælerne befandtes dueligc og kunde anvendes paany[3]. Som tidligere nævnt var det Kriegers »danske Kapitæl« med Elefanthovederne. Der var kun Tale om Reparationer. Huset var i det Ydre som før, og ogsaa Maleren Laurids Weischer havde faaet Ordre til at bibeholde de gamle Farver[4]; saaledes blev alle de ydre Luger for de høje Vinduer malet røde, medens de indre Luger paa Indersiden var perlegraa og paa Ydersiden marmorerede som fordum.

Kun faa Aar fik det saaledes fornyede Orangeri Lov at bestaa. Det blev ofret 1757, da det veg Pladsen for en Nybygning, medens et nyt Orangeri – lidt mindre end det gamle – blev opført paa Skillelinien mellem Menageri- og Køkkenhaverne[5]. Ændringerne var til Ære for A. G. Moltke, der paa det gamle Orangeris Plads skulde have en passende Udvidelse af hans egen Domæne. Man rev den træbeklædte Front mod Ridebanen ned, bibeholdt de gamle Mure og lukkede Hullet mod syd med en ny, muret Façade, inddelt i ni Vinduesfag med Pilastre ligesom Marskalhuset og den gamle Kavalerfløj. Tagværket, en tro Gengivelse af Marskalhusets Mansardtag, maatte vistnok helt fornyes[6]. Indvendig opdeltes Bygningen i den store 6-Fags Marskalstue og øst for denne en tofags Kaffestue, medens Forstuen med eet Vindues- eller Dørfag laa lige ved Siden af Kirken. Disse Rum fyldte ikke hele Huset. Det var nødvendigt at holde Forbindelsen fra Slottet ad Løngangen vedlige gennem det nye Hus, og derfor lagde man langs Nordsiden en Korridor til Kirken. Saadan som denne Nybygning var anlagt, maatte den gamle Løngang til Slottet ramme den midt i Vestgavlen uden nogen Mulighed for at faa Kontakt med den nordlige Korridor. Løngangens østligste Stykke blev derfor kappet bort; der opførtes i Stedet en halvrund Udbygning, der bugede sig ud fra Marskalstuens Vestgavl, og som opfangede Løngangen for at lede den over i »Kirkegangen«.

Der var med dette Byggeri skabt fuldkommen Harmoni over Kirkefløjen. Kirken havde nu to ganske ens Drabanter ved sin Side, og det var utvivlsomt, hvad Laurids Thura, der var Husets Arkitekt, havde ønsket. Om han gik saa vidt, at han lod Kriegers gamle Kapitæler kopiere paa Pilasterskafterne, kan vi ikke mere vide, da Huset kun eksisterede nogle faa Aar. Men J. F. Hännel har dog ifølge Regnskaberne udført de nye Kapitæler af Sandsten[7]. Naar han faa Aar tidligere havde kunnet hugge Renæssancehoveder efter Sparepengemodellen til Vinduesindfatningerne i de fire Fløje paa Hovedslottet, har han vel ogsaa kunnet kopiere Barokkapitæler fra 1720'erne. Stil-

imitationer er noget, der ikke blot hørte hjemme i det 19. Aarhundrede.

Husets største Rum, Marskalstuen, blev ændret faa Aar efter, og der er kun faa Meddelelser om, hvordan den oprindelig saa ud. Den havde kun een Kamin, men 1759 lod Thura opsætte to Kaminer[8], ligesom nu anbragt i Hjørnerne. Dette medførte, at Giulio Guione maatte lave om paa Væggene, der blev opdelt i Felter med Rammer og Agraffer, og saaledes forblev det efter Forhøjelsen, der fulgte kort Tid efter. Om Kaffestuen ved Siden af Marskalsalen vides intet sikkert før efter Ombygningen 1761. Fra Forstuen tæt ved Kirkegavlen maa der have været en Trappe op til Mansard-Stokværket, hvor de unge Grever Moltke havde deres Værelser.

Umiddelbart efter alt dette kom de nye Byggeplaner frem. Marskalhuset skulde føres op i to fulde Stokværk, dels for at Moltke kunde samle hele sin Familie under eet Tag, dels for at man i det andet Hus over Taffelsalen kunde skaffe Plads til nogle fornemme Hofdamer. Det ligger i disse nye Huses hele Struktur, at man ikke blot byggede et andet Stokværk over det, der var i Forvejen, men man gav ogsaa Stueetagen øget Højde. Dette skete omkring 1760–61. Thura var dengang død, og Arbejdet lededes af Jacob Fortling[9].

Huset nærmest Slottet kaldtes i Begyndelsen det nye Marskalhus, men fik snart et andet Navn: Damebygningen. Man afskaffede Façadens Liseninddeling, forhøjede Vinduerne, tog Lofterne ned, fjernede Mansardtaget og tilføjede det nye øvre Stokværk under et Valmtag med sortglaserede Tegl. Forhøjelsen af Stueetagen kaldte Guione til Arbejde igen[10]. Han maatte ændre Væggenes Inddeling i den store Marskalstue, men Rummets tidligere Karakter med Rammefelter og Agraffer samt de to Hjørnekaminer blev dog bevaret. Og saadan finder man Marskalstuen den Dag i Dag. Det var her, Dronning Juliane Marie 1778 lod opstille et transportabelt Teater (omtalt nedenfor S. 216). Det blev formet af Harsdorff, der tegnede Scenen, Kongelogen og en Række Indskudsvægge med malede Dekorationer. Naar Forestillingen var forbi, blev alle Teaterrekvisitter fjernede paany, og Marskalsalen stod atter i sit gamle Udstyr fra 1760.

Der var ingen Kælder under Damebygningen. Men da Ridebanens Terræn har Fald ned mod østre Ottekant, maatte Husets Sokkel tæt ved Slottets østre Fløj falde stærkt i Øjnene. Da man kort efter gik i Gang med at bygge Kælder under det gamle Marskalhus hinsides Kirken, blev det da besluttet, at man skulde respektere Symmetrien ved at give baade Kirken og Damebygningen en maskeret Kælderetage med ny Sokkelbeklædning af Sandsten, hvori de blinde Vinduer indfældedes som firkantede Nicher[11].

Husets nye Navn »Damebygningen« er bibeholdt sidenhen[12]. Naar disse nye Beboere, Hofdamerne, fra Slottet ad Løngangen skulde begive sig til deres Værelser, maatte de have en Trappe, der laa mere bekvemt end den tidligere ved Østgavlen. Den halvrunde Udbygning, som laa her, fra dengang Bygningen kun havde een Etage, blev saa forhøjet, og der indbyggedes et Trappeløb[13]. Dette nye Trappehus fik fladt Tag af Blik, randet af en Balustrade[14], der senere – uvist hvornaar – er forsvundet.

Hofdamernes Gemakker (Fig. 113) fordeltes med fire større tofags Rum ud mod Ridebanen og fem mindre Rum mod Haven; de to Suiter er adskilt ved en Korridor, der er placeret et Stykke nord for Bygningens Akse. Stuernes Udstyr skal ikke gennemgaas her – med Kendskab til andre Slotsinteriører kan man let improvisere Bohavet; men Inventarier og Regnskaber giver dog her nogle Oplysninger om, hvordan man betrak slige Damegemakker[15] i Tiden omkring 1760. Der var f. Eks. en Stue (Nr. 3) med grønt trykt Papirbetræk. Det er første Gang, vi har Lejlighed til at omtale sligt paa Fredensborg, men Fænomenet Papir paa Væggen fandtes dog lidt tidligere i det gamle Marskalhus, som vi nedenfor kommer til at beskæftige os med. De andre Stuer havde for det meste Lærredsbetræk. I Nr. 4 nævnes hvidt »Trille«, malet med Blomster og Fugle; det kunde næsten se ud, som om der var Tale om kinesiske Imitiationer af den Art, der hyppigt forefandtes i Ottekantens øvre Stokværk i Tiden omkring 1775. Spændt ud paa store Vægflader i Rum med sparsomt Rokokomøblement og perlemalede Gulve har de haft en eminent Virkning. Endelig var der i Damebygningen et Par Eksempler paa de store Landskabs- og Prospektmalerier anvendt som Vægbetræk. Stuen Nr. 2 var beklædt med Lærred, der var malet rødt »med Landskaber«, eller som Zøllner[16] siger det i sit Regnskab: »Rødt med Rødt af echt florentiner Lack malede Landskaber«. Stuen Nr. 5 havde efter Inventariet 1765 et blaat Lærredsbetræk med Landskaber (1784: med Prospekter); Zøllner[17] taler i et Regnskab fra 1761, uden Stedsangivelse (men mon det ikke skulde være dette Nr. 5?), om et Betræk til Fredensborg »blaat med blaat ... med kongelige danske Slotte«, og 1762 nævner han paa samme Maade et Gemak med blaa Fredensborg-Prospekter[18]. Slige Vægbetræk var forbeholdt Stuer, der i øvrigt ikke smykkedes med Billeder, og hvor der ikke var ret meget Bohave udover nogle Borde og Stole. Var Prospekterne vel ikke større Kunstværker, har de dog taget sig godt ud, og Stuen med Fredensborg-Prospekterne vilde endda for os have haft en vis historisk Interesse, om blot Betrækket havde været bevaret. Det blev nedtaget 1792, og dets senere Skæbne kendes ikke.

Marskalhuset. De store Ændringer ved Kirkefløjen i Tiden omkring 1760 ramte Sidebygningerne, men ikke selve Kirken, hvis Façade forblev urørt, undtagen Soklen. Det var først i den næste Periode, Fredensborgs egentlige Storhedstid i 1770'erne, at der blev rørt ved Slotskapellet, og da kun i det Indre. Derimod underkastede man Marskalhuset – det fordums Markgrevehus – en lignende Ombygning som den, der blev Damebygningen til Del.

Kong Frederik V's nærmeste Raadgiver og Ven, Overhofmarskallen Adam Gottlob Moltke, havde som Embedsbolig ved sin Tiltrædelse vistnok maattet overtage sine Forgængeres Bolig i østre Ottekant. Men snart var han flyttet ind i Markgrevehuset, der saa tidligt som 1750 bærer sit nye Navn: Marskalhuset[19]. Her har

den forvænte Hofmand for en Stund fundet sig tilrette. Greven og Grevinden havde hver sin Suite Værelser, adskilt ved Kuppelsalen, saadan som det endnu kan ses i det gamle Kavalerhus. Men i det lange Løb maatte Moltke med Tanken henvendt paa Bregentved og paa det københavnske Amalienborg-Palæ finde Forholdene paa Fredensborg alt for trange. Fra Slutningen af 1750'erne forsøgte man sig med forskellige Moderniseringer, men det var Lapperier, og 1761–62 blev Marskalboligen helt ændret.

Samtidig med, at Orangeriet 1757 blev omdannet til at være Ramme om Hoffets Marskaltafler, var Kuppelsalen i det ældre Marskalhus blevet moderniseret af Thura. Det gamle Guldlæder og Brystpanel blev taget ned og flyttet ud i Forstuen. Kuplens Vægge fik ikke et nyt Betræk, men kom under Behandling af Giulio Guione, der opdelte dem i Felter med gipsede Rammelister[20], akkurat som det skete i Marskaltaffelsalen hinsides Kirken. I Forstuen, der nu overtog Kuppelsalens Vægbeklædning, blev den gamle Trappe fjernet og en ny, mere bekvem opsat[21], forsynet med Balusterværk – altsaa vel et svunget Trappeløb med Rokokotidens slyngede Ovalbaand i Gelænderet. Senere blev Grevindens Sovegemak forstørret; et Skillerum blev flyttet, Kaminen blev fjernet, og en halvrund Kakkelovnsniche kom i dens Sted[22]. I Moltkes Værelse, hvis Beliggenhed inden for Bygningens Rammer ikke kendes, blev Kaminen forskønnet; Overdelen blev smykket med et »gebrokkent Kvadratur med 20 Ecker«, flankeret af to Lisener med Kapitæler og Baser[23]; det er Thuras ordnende Haand, der her spores. Over de fire Døre i samme Gemak blev der indsat en Slags Dørstykker, idet Weischer her malede noget, der skulde forestille skildret Taft[24]. I øvrigt blev Stuen betrukket med Papirstapeter[25]. Den Slags Vægbetræk blev løselig nævnt i Damebygningen, men her i Moltkes Gemak er det første Gang, Papiret er nævnt som Vægbetræk paa Fredensborg. Vi veed ikke, hvordan Moltkes Papirtapeter saa ud. Men i Regnskaberne fra 1758 figurerer en Leverance paa »6¾ Stück fein Englisch gestäubte Papiere, Blumentopf-Muster mit Neben Zirath«. Efter Slotsforvalterens Paategning er de modtaget paa Fredensborg og ogsaa anvendt der[26], dog uden nærmere Stedsangivelse. Det er tydeligt, at Talen er om hine engelske *flock papers*, hvis Mønster trykkedes paa Papiret med Fernis, hvorpaa man dryssede farvet Tøjstøv, medens man med Pensel og Skabelon kunde føje andre Kulører til, saa at hele Betrækket fik tekstil Karakter[27]. Om det var disse Papirer, der blev opslaaet i Moltkes Gemak, tør man ikke uden videre paastaa, men Tidspunktet passer fortræffeligt.

Den videre Udvikling af Byggeriet ved Kirkefløjen viser, at den almægtige Overhofmarskal har anset alt dette for daarlige Lapperier, og at han ikke helmede, før han havde faaet en Bolig, der bedre svarede til hans Ønsker. Vi kender Resultatet: Kirkefløjens Omdannelse med to Sidebygninger, hver i to Stokværk.

Kriegers gamle Markgrevehus blev efter alt at dømme ikke fjernet, men omdannet til at være underste Stokværk i det nye Hus. Ydermurene maa være bevarede, eftersom Murmesteren Trautmann 1762 udbrækkede 18 Vindueskarme og lagde lige saa mange i nyt Leje[28]. Der blev givet Ordre til Indretning af en ny Kælder, hvorfor Tømmermesteren Pfützner har forhøjet Gulvet i hele Bygningens underste Stokværk[29]. Dette maa have medført, at Vinduerne blev løftet op til et højere Leje, ligesom de ogsaa blev gjort større paa Grund af Stuernes øgede Loftshøjde[30]. Da endvidere de gamle Lisener fra Kriegers Tid maatte borthugges, kan der ikke være ret meget tilbage af det oprindelige Hus; kun en arkæologisk Bygningsundersøgelse kan godtgøre det. Markgrevehuset forsvandt dog ikke uden at sætte Spor paa sin Efterfølger. Ikke blot Rammerne var de gamle, men ogsaa hele den tidligere Inddeling med Tværskillerum er delvis bibeholdt. Det er egentlig kun i Midten, der er sket Forandringer. Her var før i Tiden den store Kuppelsal og den smallere Forstue med Hovedindgangen; nu kom der i Stedet to lige store trefags Audiensgemakker med Skillerum i Bygningens Akse. Hele den tidligere Fordeling med mindre og større Rum blev uforandret, efter Vinduesfagenes Antal 1–2–3–2–1 (Fig. 114). Hoveddøren forlagdes til de smalle Rum ved Kirkegavlen, og her indrettedes ogsaa det nye Trappeløb. Bag Trappen og svarende til det gamle Markgrevehus' lille nordvestre Kabinet laa der nu et Lakajgemak. Den øvrige Fløj i underste Stokværk blev taget i Brug af Moltke og hans Gemalinde. Greven fik alle Stuerne ud mod Haven, Grevinden overtog de Rum, der havde Vinduer mod Ridebanen[31]. Moltkes Stuer omfattede først et Forgemak, der i Gulvareal ganske svarede til et tofags Gemak i Markgrevehuset, og derefter i Bygningens Midte det større Audiensgemak i tre Fag med Udgang til Haven. Saa fulgte Arbejdsværelset, et saakaldt Skrivergemak paa to Fag og længst mod nordøst et Kabinet. Grevindens Stuer var i samme Orden en Forstue, et Audiensgemak, Soveværelset og et Kabinet. – I øvre Stokværk fulgte man Planen fra Damebygningen med den forskudte Midterkorridor og de større Stuer anbragt mod syd.

Det maa, som før nævnt, være Jacob Fortling, der var Husets Arkitekt. Men det blev Nicolas-Henri Jardin, der blev taget paa Raad, da man indrettede Gemakkerne. Ligesom det er hans fine Interiørkunst, der mærkes, da man i 1764 slog de to Forstuer sammen til det nedenfor nævnte store, gennemgaaende Rum (kaldet Jardinsalen Nr. 2), saaledes dukker hans Navn op adskillige Gange paa den Tid, man indrettede sig i de andre Gemakker. Han tegnede luesforgyldte Kommodebeslag »af helt ny Façon«[32]. I en kamoufleret Hjørnekamin i Grevindens Audiensgemak blev efter hans Direktiver opstillet en stor Kommode »mit ausgeschweifte Consolen« af rødt Træ[33]. Ogsaa Marskalhusets Pillespejle var efter hans Anvisninger, vistnok udført af Simon Carl Stanley (det var dennes Enke, der kvitterede)[34], ligesom han til Moltkes Brug tegnede baade Kaminer og Kaminskærme[35], og han lod Mandelberg udføre Spejlglasmalerier med Hyrdestykker at sætte over Pillespejlene hos Grevinden[36]. Noget af alt dette – en Kamin, et Par Konsolborde, to Pillespejle med tilhørende Hyrdestykker – er endnu

Fig. 112. Fredensborg. Kirkefløjen med de 1760–62 nybyggede Huse, Damebygningen til venstre og Marskalhuset til højre. J. S. fot. 1967.

paa Fredensborg; men det fineste Minde om Jardins Virksomhed i Moltkes Tjeneste er dog det nye Forgemak (Fig. 115).

Jardinsalen blev indrettet 1763–64 ved Sammenlægning af de to tidligere Forstuer[37]. I sin nye Skikkelse blev den tredelt med to Gennemgangsled ved Vinduerne, hvor den besøgende finder hen til Døre, der fører ind til Herskabernes to Audiensgemakker, og et større Midterparti, adskilt fra de to Sidepartier ved det højereliggende Loft og konsolprydede Vægpiller. Rummet er saaledes opbygget paa samme Maade som Jardins Spisesal i Moltkes Amalienborgpalæ og kan betragtes som en stærkt forenklet og formindsket Gengivelse deraf. Det lave Brystningspanel med de aflange, hvilende Fyldinger virker som Basis for de lodretgaaende, boiserede Vægfelter, der er adskilt ved slanke Fascesknipper, som sammenholdes ved smalle Baand. Panelfelterne har smaa Indsnit forneden, hvori er indfældet forgyldte Rosetter, der ser ud som Nagler, der fæstner Træværket til Væggen. Foroven er der spinkle, forgyldte Festoner og Kranse af Blade og Frugter. Alt Billedskærerarbejdet var udført af J. G. Grund[38]. I Nichen paa Østvæggen stod oprindelig en hvid og forgyldt Fajanceovn, hvis senere Skæbne er uvis; den stod her endnu 1825, men i 1848-Inventariet er den ombyttet med den firedelte Vindovn, som endnu staar der – det er den eneste større Forandring, der i Tidens Løb er sket med Jardinsalen. De to Vindues-

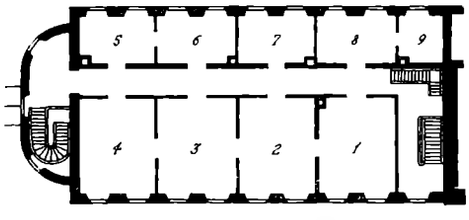

Fig. 113. Damebygningens øvre Stokværk med Nummerering af Stuerne efter Inventariet 1784. Tegnet af Holger W. Schmidt. 1:500.

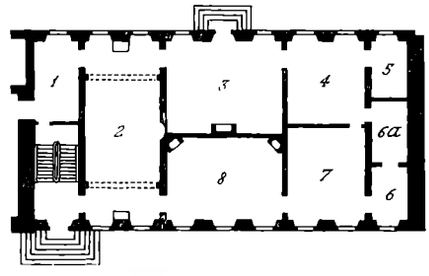

Fig. 114. Marskalhusets underste Stokværk med Nummerering af Stuerne, efter at det store Forgemak Nr. 2 var dannet 1764 ved Sammenslagning af to mindre Stuer. Tegnet af Holger W. Schmidt. 1:500.

Fig. 115. Marskalhusets Forgemak, indrettet 1764 af N.-H. Jardin. Hans Christensen fot. 1968.

piller og det vestlige Midtfelt ligefor Ovnen fik vægfaste Malerier af Mandelberg med Motiver fra Overhofmarskallens Ejendomme, i antik Kamouflage med Skulptur: Bacchus foran Marienlyst paa Sydpillen, Ceres foran et Havetempel (Bregentved) ved Nordpillen og Diana (Fig. 116) foran Volièren ved Amalienborgpalæet[39]. Der skjuler sig i disse Billeder en Hentydning til den aktuelle Situation paa Fredensborg i Begyndelsen af 1760'erne. Man var paa den Tid i Færd med at omdanne Slotshaven, der blev fyldt med nye Skulpturer af Wiedewelt. Mandelberg har fulgt dette Arbejde paa nærmeste Hold og er blevet holdt løbende underrettet af Billedhuggeren, der var hans Ungdomsven fra deres fælles Italiensrejse. Han gengiver da et Par af Haveskulpturerne i sine Malerier, Bacchus, der er spejlvendt, findes paa Slottets Haveterrasse, og en Zeusvase, af Mandelberg gengivet foran Amalienborg-Volièren, stod dengang i Parterret. De er begge af Wiedewelt. Naar Mandelberg yderligere ved Volièren har malet den lille Tritonfontæne fra Piazza di Bocca della Veritá, skulde man uforgribelig tro, at han har tænkt paa lykkelige Romerminder i Selskab med Johannes Wiedewelt.

Mandelbergs Navn er her vidnefast, og han udførte Arbejdet efter Jardins Ordre. Dette er den eneste Gang, Jardin direkte nævnes i Forbindelse med denne Stue, men selv uden denne Tilstaaelse vilde næppe nogen betvivle, at det fast gennemarbejdede Interiør skyldtes 1760'ernes førende Arkitekt.

At Jardin ogsaa stod for Udsmykningen af de to Audiensgemakker, er allerede antydet. Af disse var det nordlige, Moltkes, betrukket med grønt Damask. Den norske Marmorkamin, der endnu staar midt paa Sydvæggen, var udført af Henrich Gierach efter Jardins Anvisning[40]. Skønt det kun indirekte siges, er det aabenbart, at Jardin ogsaa tog sig af Vinduesvæggenes Udsmykning. Ved de to Vinduespiller er anbragt Konsolborde med buet Marmorplade, Sargen gennembrudt af Frise med Cirkelslag, og paa Stiverne mellem de buede Ben er anbragt Vaser med Festoner; der er ogsaa Pillespejle i smalle Rammer med nedhængende Laurbærguirlander, og derover, fastnaglet til Væggen, er anbragt Frederik V's og Juliane Maries Reliefprofiler af Gips paa blaa Grund - alt i Jardins Aand. Ogsaa Grevindens Audiensgemak, der fik Betræk af gult Pequin, havde Jardin mellem Hænder; men der er nu intet tilbage. Her var oprindelig to Hjørnekaminer, ogsaa de udført af Gierach. Kun den ene var effektiv, den anden var en Attrap[41], hvori var indbygget den før nævnte Kommode, naturligvis efter Jardins Ordre. Kaminernes Overdele var dækket af Spejlglas i Rammer, skaaret af Stanley. Men Spejlene blev fjernet af Moltke, da han 1766 gik af som Overhofmarskal[42], og erstattedes af Frederik V's og Juliane Maries væg-

faste Portrætmalerier, der 1838 paa Høyens Foranledning overførtes til Frederiksborg[43]. – Vinduesvæggens Pillespejle var ogsaa som før nævnt Jardins Værk; den smalle Guldkant var svajet og rundet foroven, og derover havde Mandelberg efter Jardins Ordre anbragt et Par Hyrdestykker i oval Indfatning. Hele Anordningen førtes 1772 til Kronprinsens Audiensgemak (nedenfor S. 236), men kom 1781 atter tilbage til Marskalhuset, hvor Spejlene med Mandelbergs Malerier og de tilhørende Konsolborde blev opstillet i en Stue lige over Grevindens Audiensgemak. Her findes Spejlene endnu – som et levende Vidnesbyrd om Slotsinventarets ofte omflakkende Odyssé. Efter Fjernelsen af disse Vægprydelser kom der andre Ting i Stedet, efter Beskrivelsen i 1784- og 1798-Inventarierne en tro Kopi af Anordningen i Grevens Audiensgemak: Gipsmedailloner paa blaa Grund over de nye Pillespejle; men intet af dette ses her mere. Hvornaar Stuen blev ribbet for sin Pynt, vides ikke. Kaminer og Spejle

Fig. 116. J. E. Mandelberg: Vægfast Billede i Marskalhusets store Forgemak. I Baggrunden ses Jardins Volière ved Amalienborg. I Forgrunden Wiedewelts Zeusvase fra Fredensborg Slotshave og til venstre derfor Springvandet fra Bocca della Verità i Rom.

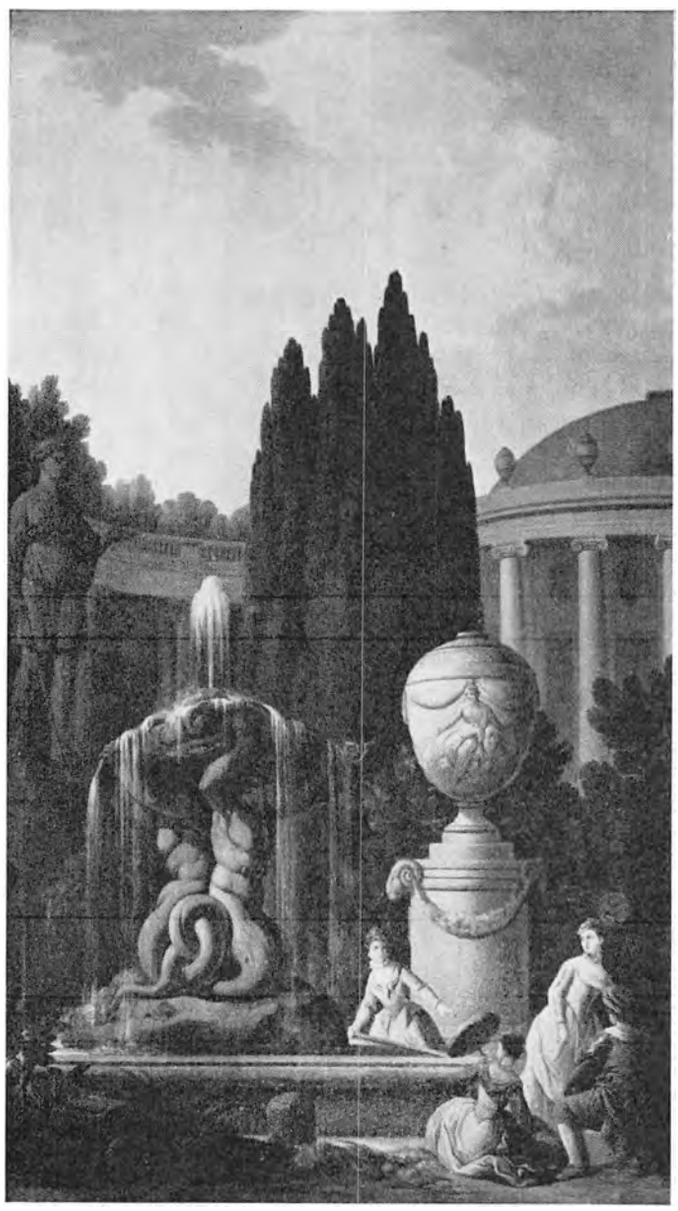

var her endnu 1848; de er vel forsvundet ved den store Omkalfatring i 1860'erne.

I de fire Aar, Moltke fik Lov at bo i denne fyrstelige Bolig, har han i udstrakt Grad fyldt Stuerne med sit eget Bohave, der stod her ved Siden af Fredensborgs Slotsinventar. Da han ved Tronskiftet maatte forlade sin betroede Post som Rigets Førstemand næst efter Kongen, blev der da ogsaa fra Marskalhuset fjernet en hel Del Løsøre, der overførtes til Moltkes andre Boliger[44]. Foruden de to Kaminspejle fra Grevindens Gemak nævnes to indlagte Kommoder, et indlagt Skrivebord og tre Spilleborde. En Pakkasse med Malerier, der samtidig afsendtes fra Fredensborg, hørte vistnok med til Moltkes Privatejendom[45].

Da Enkedronning Juliane Marie 1766 overtog Fredensborg, blev Marskalhuset Bolig for hendes Overhofmester Anton Heinrich Moltke – en Brodersøn af Adam Gottlob[46]. Huset blev altsaa i Familien, men dets Skæbne i den følgende Tid er meget lidt kendt. Efter den anden Moltke synes Dronningens Hofmarskal Konrad Blücher-Altona at være flyttet ind her[47]. Endnu en Aarrække efter Juliane Maries Død og indtil 1802 havde en Kammerherre Blücher fast Sommerbolig i Marskalhuset; skønt der kan være Tale om flere af dette Navn, er det naturligt at tænke paa den fordums Hofmarskal. Fra 1802 var der i Marskalhuset Fribolig for Kammerherre Verner Gjedde, hvis Enke[48] døde her 1844, og derefter tjente det til Sommerbolig for Ceremonimester, Greve C. F. C. Ahlefeldt-Laurvigen[49], hvis Enke beholdt det til sin Død 1883. Da havde Hoffet atter Brug for den rummelige Bolig.

Medens de sidstnævnte højadelige Beboere raadede over hele Marskalhuset, er det ikke ganske klart, om deres Forgængere alle havde saa meget Husrum. Muligvis havde de kun Raadighed over det øvre Stokværk, hvorfra der ved 19. Aarhundredes Begyndelse nævnes en Trævindeltrappe[50] ned til Haven. Den er omtalt 1816 og paany saa sent som 1862.

Ogsaa Damebygningen blev efter Dronningens Død aabnet for andre end Hoffets egne Folk. Dens øvre Stokværk blev 1811 skænket en Grevinde Rantzau til fri Sommerbolig[51]. Fra 1820 nævnes vekslende Beboere. 1830 blev alle Stuerne skænket som Fribolig til Amtmand Hans Nicolai Arctander[52] (død 1837), hvis Enke boede her til sin Død 1845. Derefter gik Lejligheden over til Amtmandinde Kassa Faye[53], som boede her til 1855, da Slottet blev Kaserne og Damebygningen kom til at huse nogle Officerer.

Nye Kavalerhus. Da Juliane Marie holdt sit Indtog paa Fredensborg som Danmarks Dronning, var man i Færd med at indrette en Række nye Stuer for Hoffets Kavalerer ved Ridebanen. Den lange Stald, der hegnede Pladsen paa den østre Flanke, rummede i sin sydligste Del en Række Vognremiser (ovenfor S. 38). Nu havde man 1752 givet Eigtved Ordre til at bygge nye Remiser[54] bag Staldlængen, og Adgangen dertil skete gennem den rundbuede Port, der ogsaa nu fører fra Ridebanen til den bagved liggende Vogngaard, og hvis svære Stabler røber, at der engang har været dobbelte Portfløje. I den Del af Staldlængen, der laa syd for den nylig gennembrudte Port, og hvor der

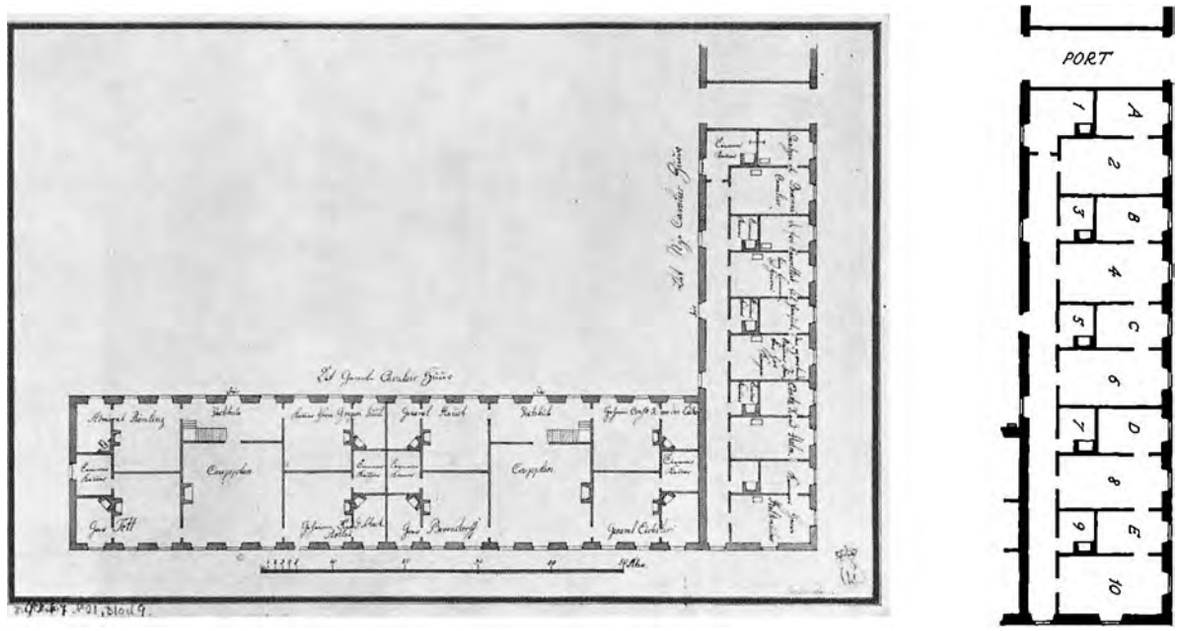

Fig. 117 a. Plan ca. 1775 af det gamle og det nye Kavalerhus i Kongens Haandbibliotek. Nord opad. Indkvarteringsplan med paaførte Navne I det gamle Kavalerhus (jfr. Fig. 83) læses: Admiral Hans Henrik Rømeling i Nr. 1 og Litra A. Grev Otto Thott i Nr. 3 og Litra C. Kammerherre Gregers Juel i Nr. 5 og Litra F. Gehejmeraad Joachim Otto Schack-Rathlau i Nr. 4 og Litra D. General Andreas Hauch i Nr. 6 og Litra G. Grev Andreas Peter Bernstorff i Nr. 8 og Litra I. Gehejmekonferensraad Volrad August von der Lühe i Nr. 10 og Litra M. General Hans Henrik von Eickstedt i Nr. 9 Litra K. – I det nye Kavalerhus nævnes: Prinsen af Beverns Kavaler [von Brackel] i Nr. 1, 2 og Litra A. »De fra Cancelliet til Forestilling kommende Herrer« i Nr. 3, 4, 5 og 6 samt Litra B og C. Etatsraad Holm i Nr. 7, 8 og Litra D. Kammerherre Kalkreuter i Nr. 9, 10 og Litra E. Fig. 117 b. Fredensborg. Plan af det nye Kavalerhus 1752 med indtegnede Numre paa Stuerne. Rekonstruktion ved Holger W. Schmidt. Nord opad. 1:500.

altsaa tidligere havde været de gamle Remiser, blev nu det nye Kavalerhus indrettet. Det fik en lang, flisebelagt Korridor ved Vestsiden ud mod Ridebanen, og alle Stuerne fik Vinduer mod øst. Der kom ti Stuer paa Rad, fem mindre og fem lidt større, saaledes indrettet, at der ved hveranden af de mindre Stuer (første, tredie, femte o.s.v.) var indrettet et lille mørkt Tjenerkammer med Kamin ud mod Korridoren. Den her vedføjede Plan (Fig. 117) skulde vise Forholdene omkring 1752. Man kan sammenholde denne Plan med Inventariet fra 1784, fra hvilket Stuernes Betegnelser er hentet, og deraf slutte, at man nok oprindelig havde tænkt sig Fløjen fordelt mellem fem Kavalerer, der hver raadede over et Kabinet, et Sovekammer og et Tjenerværelse. Paa et meget tidligt Tidspunkt er det nordligste Tjenerkammer blevet udvidet med et Stykke af Korridoren. De ældste kendte Planer fra Kongens Haandbibliotek (Fig. 117) og fra Slotsforvalter Mansas Arkiv har indregistreret denne Forandring[55], der endnu i den eksisterende Bygning mærkes som en Afvigelse fra det øvrige Skema. En anden Ændring skete 1861, da det sydligste Hjørneværelse (Litra E Nr. 10) blev forkortet og et nyt Rum indrettet ved Siden af det paa Bekostning af Korridoren[56]. I denne Skikkelse staar det nye Kavalerhus endnu.

Ligesom Naboen det gamle Kavalerhus bliver det nye i vore Dage kun lidet brugt, men Stuerne er møbleret og har nu og da i ny Tid været Bolig for Hoffets Chauffører. Det er velbevaret og røber endnu en Del Træk fra ældre Tid. Af Husets Forgænger, de fire Vognremiser, er der direkte Spor, idet de fordums Porte gemmer sig bag Hvidtekalken mod Ridebanen. Alle Vinduer har gamle Beslag med krøllede Rokokoformer. En muret Kvist paa Østsiden er saa vind og skæv, at man fristes til at føre den tilbage til 1750'erne. En umotiveret anbragt Lisen i Nærheden deraf kan maaske føres tilbage til Remisernes Tid. Ogsaa i det Indre er mange gamle Træk bevaret. Skillerummene synes næsten urørt. Væggene i de fire nordligste Rum har Brystpanel, vel kun helt oprindeligt i de to, medens mange af Dørene har gamle Karme og Fløje. I Tjenerkammeret Nr. 9 findes endnu et Ildsted; det var langt senere Johanne Cathrine Rosings Køkken, og endnu ses her en Loftslem, en sidste Rest af den Loftstrappe, som den aldrende Skuespillerinde 1833 fik indrettet her op til Gæstekamrene paa Loftet[57]. I det samme Nr. 9 sidder over Døren i en gammel Ramme et blyindfattet Vindue, der giver Rummet lidt indirekte Lys fra Korridoren. De fire andre Tjenerkamre har haft lignende indirekte Belysning.

Kavalererne boede meget enkelt. Værelserne havde hvidskurede Plankegulve og perlemalet Panel. Paa Væggene var udspændt trykt og malet Lærredstapet med Blomsterbuketter[58]. Hvert af Rummene havde et Rokokospejl; der var indlagte Theborde, nu og da nævnes et Konsolbord, og der kunde være fra to til seks Stole, betrukket med Guldlæder og Ryslæder. I Sovekamrene stod Skaksenge med grønt Raskes Omhæng, og intetsteds savnedes den norske Vindovn; ogsaa i Dag staar der slige Ovne (dog næppe de oprindelige), og denne Længe er i det hele taget et fint lille Museum for de vekslende Faser i den norske Ovnindustri. – Billedet, der stiger frem af disse spredte Træk, viser os nogle Interiører i den renfærdige, men spartanske, landlige Rokoko med faa og spredte Møbler paa Baggrund af Væggenes blomsterbrogede

Betræk. Hele Fløjen var tydelig nok rigget til i en Hast for at bøde paa en Nødsituation, og der blev ikke ofret for meget. Endnu 1809 hed det, at Stuerne i den nye Kavalerfløj var tarveligere udstyret end i den gamle[59].

Den ældste bevarede Plan af den ny Kavalerfløj er fra Tiden omkring 1775 (Fig. 117). Den viser en Tredeling, hvorefter Lejlighed Litra A i Overensstemmelse med de oprindelige Forhold udgjorde en Enhed. De fire næste Rum, Lejlighederne Litra B og C, er derimod ved Døre bragt i Forbindelse med hinanden; man skulde tro, at disse Døre *en filade* var en Eftertanke. Mellem Litra C og D er der en ubrudt Væg, hvorefter Litra D og E er sat i Forbindelse med hinanden. Slotsforvalter Mansas Plan fra 1809 har alle Stuerne i direkte Kommunikation[60], med Undtagelse af det stadig ubrudte Skillerum mellem C og D, hvorefter Huset var delt i en større nordlig og en mindre sydlig Enhed. Om Beboerne, der vekslede fra Aar til Aar, vides der ikke meget. I 1757 nævnes der her Staldmester Henrik Adam Brockenhuus med Frue og Gehejmeraad Victor Chr. von Plessen[61], ikke andre. I Slutningen af Dronning Juliane Maries Tid havde Pagehofmester Jens Worm Begtrup fra 1790 til 1796 alle Stuerne i den nordlige Del fra Litra A til C[62]. Efter hans Afgang var de samme Stuer Kapellanbolig. De fire sydligste Rum Litra D og E var i senere Tid ogsaa hyppigt samlede paa een Haand, lige fra Slutningen af 1790'erne til 1832, da de overtoges af Madam Rosing, som døde her 1853. Om denne Tid, da Pensionister af enhver Art fik Fribolig paa Slottet, altsaa ogsaa i det nye Kavalerhus, vil der blive fortalt i næste Bind.

Fig. 118. Fredensborg. Sadelhuset, opført 1757 ved Staldgaarden øst for Slottet. J. S. fot. 1966.

Huse i Staldgaarden. Ogsaa bag den lange Staldfløj var der i 1750'erne en Del Aktivitet. Det var en Følge af, at Remiserne fra Frederik IV's Tid nu var blevet Kavalerboliger. Nye Remiser maatte bygges, og der skulde være flere af dem end tidligere, eftersom Hoffet nu var talstærkere og boede her meget længere end i Slottets ældre Tid. En kongelig Resolution af 26. Juni 1752 satte Arbejdet i Gang[63]. Man indhegnede det sydligste Stykke af den store Staldgaard med to nye Bygninger af Bindingsværk med Tegltag. Den ene var et Korshus, der gik østen ud fra Stalden tæt nord for den rundbuede Port, og hvori der indrettedes fire nye Vognrum. Den anden laa vinkelret derpaa, parallelt med det nye Kavalerhus og rummede 12 Remiser[64]. Disse to nye Huse var ikke bygget sammen, men den sidstes Nordgavl flugtede med den førstes Væg, og der var en Gitterport mellem de to Gavle ind til den nordlige Del af Staldgaarden[65].

Vognskurene var praktiske Nyttebygninger uden nogen arkitektoniske Ambitioner. Men det var dog Eigtved, der lagde sit berømte Navn til dette Værk. Det vil vel sige, at Remiserne var udgaaet fra hans Tegnestue og med hans Paategning som et rent Rutinearbejde.

Af de to Bygninger er kun Korshuset bevaret. Bindingsværket ses endnu, bedst paa Østgavlen og den nordlige Flanke, medens den søndre Væg delvis er omsat i ny Tid, tildels i fuld Mur. De fire Remiser kan ikke have fyldt hele Bygningen. De Fag, der laa nærmest ved Stalden, synes fra ældste Tid at have rummet Foderknægtens Bolig, men Udtalelserne derom er ikke alt for klare. Der blev indrettet en Kælder[66] i denne Bolig, og den eksisterer endnu. Foderknægtens Lejlighed blev vistnok senere kaldt Kuskeværelserne; da der her i 1830'rne boede en af Slottets Vandkuske[67], talte man i den kommende Tid ofte om Vandmandens Værelser, og her havde fra 1837 Familien Dodt, der nævnes senere, faaet tildelt en Fribolig. Et og andet tyder paa, at Lejligheden dengang var udvidet paa Bekostning af en Vognremise; men Beretningerne fra hin Tid lader os ofte i Stikken, naar det gælder slige mere inferiøre Dele af Slottet. 1847 var der kun tre Remiser. Heraf var den midterste taget i Brug som Sprøjtehus, medens den østligste var Kostald[68].

Den anden Vognremises Placering kendes kun fra ældre Planer, dels fra en Skitse[69] udført af Slotsforvalter Mansa 1813, dels fra F. F. Friis' Opmaaling 1860. Den blev nedrevet 1888 og erstattet af den Bygning, der nu rummer de kongelige Garager[70]. De ældre Remiser paa dette Sted kender man saaledes ikke meget til. Man maa slutte sig til deres Udseende ved at sammenligne dem med det bevarede Korshus.

Ogsaa i den nu afskilrede nordre Del af Staldgaarden laa der i 1750'erne et Par Bygninger, det ene af ældre Dato, det andet en Nybygning. »Det gamle Straahus« omtales her 1758 som en Staldbygning, der var taget i Brug af Moltke, men der forlyder intet om, naar den var bygget[71]. Den kaldtes 1808 for Udriderstalden og var dengang 11 Fag lang, 5 Fag dyb, en Etage høj, straatækt og formentlig af Bindingsværk; de seks Fag var indrettet til Straa- og Fouragedepot (deraf kom vel det ældre Navn) og de resterende seks Fag var Hestestald med seks Spiltove; »begge Gavle er beklædt med Brædder«. Huset benyttedes i Begyndelsen af 19. Aarhundrede undertiden af Marskalhusets Beboere, der altsaa indirekte ses at have arvet det fra Moltke, men synes alligevel at have beholdt Navnet »Udriderstalden«. Hvornaar det er forsvundet, vides ikke. Det er senest sket 1889, da det blev besluttet paa dette Sted at bygge et nyt Sprøjtehus efter F. Meldahls Tegninger og helt paa Linie med de i 1888 i Vogngaarden opførte Vognremiser[72]. Det nye Sprøjtehus, der endnu eksisterer, byggedes færdigt 1890.

Det andet Hus i Staldgaarden var Sadelhuset[73], der opførtes efter Thuras Tegning 1757 (Fig. 118). Det var atter en af disse praktiske og fordringsløse Nyttebygninger, som de kongelige Arkitekter nu og da maatte lægge Navn til, teglhængt, af Bindingsværk, ni Fag langt og seks Fag i Dybden, indrettet til Opbevaring af Frederik V's Ridetøj (hvoraf Navnet Sadelhuset) og til Bolig for Sadelknægten. I Slutningen af Dronning Juliane Maries Tid synes en af hendes Rejsekuske at have haft Bolig her; 1816 deltes Bygningen mellem dennes Enke og Tømmermester Johan Steen, der havde faaet Rum til Værksted her[74]. Som det senere vil ses, blev det ikke blot Værksted, men tillige Bolig for en tal-

stærk Familie indtil 1839. Siden da var Huset blevet benyttet af forskellige Slotsfunktionærer, indtil Militæret ved Oprettelsen af Fredensborg Kaserne 1854 overtog det og benyttede det til Smedje og Bolig for den 3. Husareskadrons Beslagsmed[75]. Efter 1860 har Huset atter staaet til Slottets Disposition.

Huse i Forgaarden (Fig. 119). Der skete kun faa ydre Ændringer med de 10 Bygninger, der tilsammen fyldte den store Forgaard. Portnerhuset og de to Stalde gik helt Ram forbi. De andre kom i nogen Grad under Forvandlingens Lov, og med Husenes Anvendelse skete der hist og her Forandringer af mere gennemgribende Karakter.

Materialstalden nederst ved Jernporten fik sit Bindingsværk fornyet 1758, og en ældre Tilbygning ved Bagsiden blev malet[76]. Soldaternes Corps de Garde lige nord derfor fik 1766 en halvtags Tilbygning fornyet[77], ligesom dens Genbo Kantorboligen maatte have Skolefløjen udvidet[78]; Kantoren klagede over Pladsmangel og over, at hans Skolebørn og hans Køer maatte lempes ind gennem Køkkenet, hvilket skulde være en stor Gene. Resultatet blev, at der efter Thuras Udkast 1751 føjedes en Tilbygning paa 10×6 Alen til Skolestuen fra 1738.

Den mest gennemgribende Forandring skete med Gardernes Corps de Garde øverst i Forgaarden ved vestre Ottekant[79]. Huset havde oprindelig kun eet stort Rum. Nu blev det 1750 opdelt med mindre Stuer paa samme Maade som Genboen og Kantorhuset i Forvejen var indrettet; der kom fire Stuer i alt samt en lille Forstue, og her fik Hoffouréren Bolig[80]. Samtidig indrettedes Genbohuset, Officerernes Corps de Garde til Mælkekammer og Depot for Slottets Linned. Man undrer sig over, hvor Garden blev af. Der ses ikke noget andet Sted paa Slottet at være tiltænkt Livgarden og dens Officerer noget Husrum. Rimeligvis havde Reverdil Ret, naar han i sine Erindringer fortæller, at Kongen, der havde saa stor en Livvagt paa Christiansborg, under sine langvarige Ophold paa Landet ikke havde een eneste bevæbnet Soldat til at værne ham[81].

Af de to smaa Pavilloner, der yderst mod nordøst og nordvest afsluttede Forgaardens Bebyggelse, forblev Bagerset uændret, medens Proviantskriveriet 1757 flyttede over i en Nybygning i Køkkengaarden (omtalt nedenfor), og Huset blev derefter taget i Brug som Hofstue med Bolig for Hofskriver Møller. Værelsernes Inddeling forblev uændret efter det gængse Skema for de smaa Pavilloner, men Indretningen deraf blev nu en Smule fornemmere[82]. Der kom blomstret Betræk af Lærred og Voksdug paa Væggene, over en af Dørene blev anbragt et Dørstykke med Blomstermotiv, og Snedkeren fik travlt med at bygge Skabe og Skrivebord for den nye Beboer.

Huse ved Køkkengaarden. Begrænset af Ottekanten mod øst og Domestiklængen mod vest, af Menagerihavens Hegn mod nord og Blomsterhavens Gærde plus et Par af Forgaardens Pavilloner mod syd havde Køkkengaarden længe ligget uantastet hen. Den grønne Plads havde brat Fald ned mod vest, men Faldet mildnedes ved to Terrasser, som blev gennemskaaret af Pagegangen, der – kantet af gamle Kastanietræer – gik fra vestre Ottekants Køkkenfløj ned mellem de to Branddamme for at ende ved Pagernes Domicil i den røde Længe. Paa Frederik V's Tid, da Byggevirksomheden var jævnt fordelt over det store Slotskompleks, kom Turen omsider ogsaa til Køkkengaarden. Tempoet her blev endda særdeles hidsigt med et Opbud af 3–4 Nybygninger; endnu paa Juliane Maries Tid havde man Kik paa Pladsen, som man ønskede at fylde op med en større Køkkenbygning, men det blev ved Planerne.

I 1750'erne begyndte Byggevirksomheden med, at Kongens tidligere Kammertjener, nu Livkirurg Simon Gottfried Braun, opførte sig et Beboelseshus[83] paa dette Sted 1752–53. Det var altsaa en Privatmand, der optraadte som Bygherre paa Kongens Grund. Huset maalte 25 × 15 Alen, var af Bindingsværk, i eet Stokværk med Kælder, »gebrokkent« Tag (d.v.s. Mansard) og havde en gennemgaaende Kvist paa tre Vinduesfag mod nord og syd. Indgangen, med Trappe, Jerngelænder og Messingkugler, var fra Køkkengaarden paa Sydsiden, og en tilsvarende Havetrappe kunde man finde paa Nordsiden. Det var en ganske præsentabel Bygning med syv Vinduesfag i Façaden, formodentlig meget lig den Lowsonske Gaard (senere Villa »Bournonville«) i Slotsgade. Planerne til Huset kan antages at være udarbejdede paa Eigtveds Tegnestue, da Frederik V næppe har turdet give Livlægen frie Hænder til Byggeriet paa kongelig Grund. Stueplanen, der kendes fra en Tegning fra Tiden o. 1780 (i Kongens Haandbibliotek), viser fem rummelige Værelser, hvoraf den største var Salen mod nord med Glasdøre ud til Haven. Om Stuerne vides det, at de havde Brystpanel med »brokne« Fyldinger; vi veed ogsaa, at Kongen havde skænket sin Livlæge adskillige Billeder af Slottets kasserede Beholdning, saaledes fire Jagtstykker, 14 Bataillestykker og hele 122 Marinebilleder fra de kongelige Gemakker i Frederik IV's Slot[84].

Justitsraad Brauns Hus laa ved Køkkengaardens Nordside. Kongen havde dertil afstaaet en Bid af den lille Terrassehave vest for Hovedslottet. Da Marmorhaven indrettedes her 1765, blev Livlægens Hus paa to Sider omgivet af høje Mure og var dermed grundigt indkapslet, næsten som om det var uønsket. Det ser ogsaa ud til, at Kongen hurtigt har fortrudt sin Gavmildhed. Næppe var Huset færdigt, før der indledes Forhandlinger om dets Afstaaelse til Kronen[85]. Købekontrakten blev underskrevet 1754, og Simon Gottfried Braun afstod da sit Hus til Kongen mod at faa sine Udgifter – rundt 3000 Rdl. – refunderet. Han kom dog alligevel til at bo her til sin Død 1772. Senere beboedes Huset af Litteraten Chr. Fr. Jacobi, der oprindelig var Pagehofmester hos Dronning Juliane Marie, og som vi i anden Forbindelse skal høre mere om, og i 1780'erne boede Kabinetssekretær Ove Høegh-Guldberg her; denne sidstes Ophold i det braunske Hus gav Anledning til en Ombygning, der nærmere refereres paa S. 202. Efter Dronningens Død var Huset helt overflødigt og blev derfor nedrevet 1800[86].

Som Nabo til Brauns Hus laa det, der var tilbage af Dronning Sophie Magdalenes lille Køkkenbygning (ovenfor S. 106). Den er endnu aftegnet paa Jardins Situationsplan fra 1759 (Fig. 130), men er ifølge en Notits i Inventariet fra 1755 (Bilag 16) nedrevet 1762.

Domestiklængen var i 1750'erne ligesom før i Tiden beboet af en broget Skare med Fasanmesteren mod nord og Slotsgartneren mod syd. De spartanske Kamre mellem disse to Poler var formentlig stadig optaget af alskens Hofbetjente med de unge Pager som et særdeles livgivende Moment. At disse Brushoveder havde for Vane at knalde med Dørene, er tidligere nævnt. Deres idelige Færden mellem Standkvarteret i den røde Længe og Slotsbygningen frem og tilbage ad Pagegangens Kastanieallé har givet Køkkengaarden et frisk Pust af Ungdommens pulserende Liv.

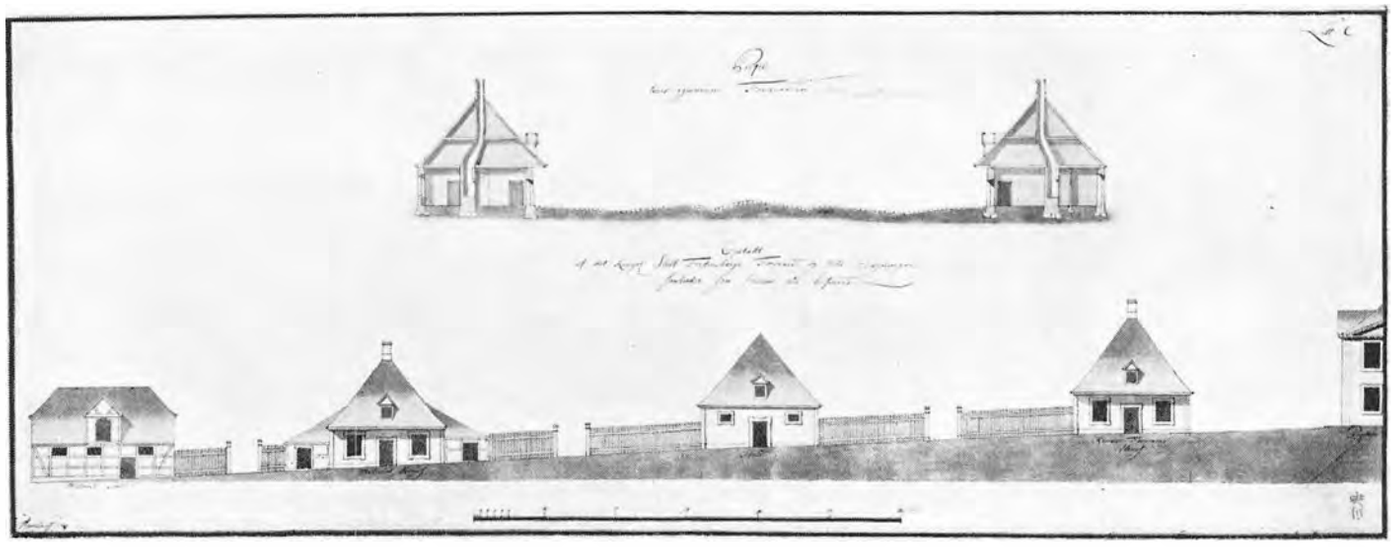

Fig. 119. Fredensborg. Forgaardens vestre Flanke opmaalt af Harsdorff 1775. Fra venstre til højre: Materialstalden, Soldater Corps de Garde, Garderstalden og Garder Corps de Garde (fra 1750'erne Kammerfourérens Bolig). Tegning i Kongens Haandbibliotek.

Fig. 120. Fredensborg. Parti af Ridebanen med Proviantskriveriet (nu Slotsforvalterbolig) i Baggrunden. Til venstre i Forgrunden det gamle Kavalerhus fra 1732. J. S. fot. 1967.

Bygningen var der tilsyneladende ikke rørt ved i lange Tider. Men omsider kom den under Behandling 1753. Der var kommet en ny Slotsforvalter. Chr. Hertz var død og afløstes nu af Carl Fr. Døllner. Skønt denne nye Slotsgartner og -forvalter havde erhvervet sig Hus uden for Slotsporten – den siden saa kendte Villa »Gallina« – har man dog benyttet Vagtskiftet til at give den nye Mand en bedre Embedsbolig[87]. Domestiklængen blev forlænget sydpaa med 24 Alen (= 10 Fag Bindingsværk), og her indrettedes der seks nye Værelser, der blev Slotsforvalterens fremtidige Bolig. Øgningen kan endnu spores paa det gamle Hus. Den tidligere Sydgavl er bevaret som et gennemgaaende Skillerum mellem den nuværende Slotsgartners Bolig og den næste Lejlighed i den røde Længe.

Samtidig byggede man lidt længere mod syd en ny Stald for Slotsforvalteren. Den laa ved Hegnet mellem Vedhaven og Slottets store Frugthave og kendes fra ældre Planer samt et Prospekt fra o. 1870 i Nationalmuseets Billedsamling. Denne Gartnerstald, som den almindelig kaldes, er nedrevet 1902.

Efter Fuldførelsen af disse to Bygninger begyndte Planerne om at udbygge selve Grønningen mellem vestre Ottekant og Domestiklængen. Man vilde rejse en ny Køkkenbygning paa dette Sted og antagelig udnytte Pladsen i det gamle Køkken til nye Tjenerkamre. Til den projekterede Nybygning hørte ogsaa et dermed sammenbygget Proviantskriveri[88]. Kun det sidste blev realiseret, Køkkenet skulde efter moden Overvejelse forblive paa sit gamle Sted i vestre Ottekant og kun repareres, medens Proviantskriveriet[89] blev opført i Overensstemmelse med de Overslag, Haandværkerne indleverede i Maj 1757.

Dette lille to Stokværk høje Hus (Fig. 120), der siden 1915 har fungeret som Bolig for Slotsforvalteren, blev prunkløst udført i fuld Mur med Valmtag af røde Tegl efter Thuras Tegning. Det maaler 22 Alen i Længden fra nord til syd og 12 Alen ved Gavlene. Der er seks Vinduesfag i hvert Stokværk; de førte dengang ind til fem gennemgaaende Rum, hvoraf det ene – Nr. 2 fra nord – rummede Trappegangen og antagelig ogsaa har haft Husets Hoveddør. Der har imidlertid været to Døre: Snedkeren gør i sit Regnskab Rede for, at der var disse to flammerede Døre samt 13 Vindueskarme, hentet fra det gamle Marskalhus,[90] og ni nye Vindueskarme, i alt 22 Vindueskarme, hvilket svarer til 24 Fag, der skulde være her, minus to Døre. Husets nuværende Ydre med Hoveddøren i tredie Fag fra syd er fra 1915, ligesom den nyere Indretning af Stuerne stammer fra den Tid. Huset fik ingen Vinduer i Gavlene. Det var paa Sydsiden begrundet med, at Proviantskriveriet her var sammenbygget med Blomsterhavens Drivhus, hvis Skorsten maatte bygges op langs Husets Gavl[91]. Heller ikke Nordsiden havde Vinduer.

Det var en Nyttebygning uden anden ydre Pryd end de fine Proportioner, den rutinerede Arkitekt havde givet den. Der var ingen indre Elegance. Proviantskriver Gude havde kun et Par Stuer foroven til sin egen Raadighed[92], de andre Rum var viet hans Arbejde: der nævnes rigeligt med Reoler til Ophængning af Kød; der var fuldt op af Borde og Skabe, og for Vinduerne var der Jernstænger og Staaltraadsnet. I denne Skikkelse fungerede Huset til Køkkenets Gavn, saalænge der var Hof paa Fredensborg. Om dets Skæbne efter Dronning Juliane Maries Tid vil der blive talt andetsteds; her skal blot nævnes som karakteristisk for Slottet i Forfaldstiden ved Begyndelsen af 19. Aarhundrede, at en enkelt Pensionist, Enkeforstraadinde M. E. Fischer, havde Fribolig her i det lange Tidsrum fra 1829 til 1857.

Den sidste Bygning, der rejstes i Køkkengaarden paa denne Tid, var et Vaskerhus, der laa ved Vestsiden af Ottekantens Køkkenfløj. Det har dækket en Del af Fløjens Vinduer og har foraarsaget Køkkendørens Flytning. Huset var i eet Stokværk, af Grundmur med Valmtag og var bygget ud over Dosseringen ved den vestre Terrasse[93].

Man veed kun lidt om dette Hus. Bilagene til Regnskaberne er ikke fundet, og kun dette ene staar fast, at Huset blev rejst 1757, og at Tømmermester Pfützner indrettede tre Domestikkamre under Taget. Det forsvandt 1864 lige saa tyst, som det var kommet 100 Aar tidligere, og har ikke efterladt sig noget Spor[94].

Samtidig med Opførelsen af Proviantskriveriet tog man Afløbet fra Køkkenet under Behandling. Spildevandet blev tidligere ledet fra den højereliggende Ottekant ned til Branddammene foran Domestiklængen, hvor Vandet snart blev uhumsk med en ilde Stank. Nu indrettede man 1758 en Slamkiste ved Køkkenet og førte Vandet herfra i en Rende forbi Proviantskriveriet, gennem Slottets Blomsterhave, over »Slagtergangen« ved Garderstalden hen til Slagteriet, hvor den forenedes med den store murede Kanal fra Fredensborgs ældste Dage og videre ned til Grøften i Skipperalleen[95].

Huse ved Esrom Sø. Det store Baadehus for Enden af Skipperalleen fik paa Frederik V's Tid et Par Naboer, et mindre Skur til Kongens Chalupper og et Vaaningshus for Skipperen, alt ligesom improviseret anbragt i Terrænet og med urolig, vekslende Kontur. Skipperhuset blev derved til »Skipperhusene«, et fast, udbygget Brohoved ved Bredden af Esrom Sø, bestemt for glade Baadeture i den lange Sommerferie. Men Skiftet fra Ental til Flertal bragte Uorden i Begreberne. Naar Skipperen nu havde faaet sin egen Bolig hernede, var det ofte den, der tænktes paa, naar Skipperhuset blev nævnt, medens den oprindelige Bærer af Navnet undertiden tituleredes »det store Baadehus« eller »Kanalhuset«. Da Bygningerne i Tidens Løb har haft skiftende Anvendelse, dukker ogsaa senere hen helt andre Navne op, og Navneforvirringen har holdt sig til vore Dage. Her bibeholder vi det gamle Navn Skipperhuset som Betegnelse for Frederik IV's store Baadehus.

I det Ydre skete der ingen Forandring med Skipperhuset. Men i det Indre viste der sig snart svære Brøstfældigheder, der lige saa meget skyldtes Bygningens ejendommelige Konstruktion som dens tiltagende Alder. Det vil erindres, at der ved Husets nordre Flanke var afdelt tre Rum med to Skorstene. Skillerummet mellem Mandskabsrummene og den overdækkede Havn optog tillige de to Skorstene og hvilede med hele sin Vægt paa Bassinets nordre Bolværk. Det

Fig. 121. Skipperhusene set fra Søen. J. S. fot. 1961.

var Bygningens svage Punkt, og Skavankerne gjorde sig henimod Aarhundredets Midte stedse mere og mere gældende. Skorstensfundamenterne tyngede paa Bolværket, der ligesom Skillerummet langsomt forskubbede sig. 1748 maatte man for første Gang stive Konstruktionen af og rammede til den Ende nye Pæle ned i Havnen for at styrke det gamle Bolværk[96]. Det hjalp næppe meget, og i de kommende Aar maatte man Gang paa Gang gribe til nye Foranstaltninger. Det ser ud til, at man 1752 helt har fornyet Bolværket og lagt nogle Tværankre ind[97]. Hvis dette sidste skal forstaas paa den Maade, at de nye Jernankre i Gesimshøjde spændte fra Ydervæg til Ydervæg – og Tømrernes Regnskab tillader egentlig ingen anden Fortolkning – saa betyder det samtidig, at man havde opgivet noget af det centraleste i Bygningens Idé: Jernankrenes Tilstedeværelse maa have forhindret Frederik IV's Skib i at sejle ind i Skipperhuset med rejste Master. Men det er dog ogsaa et Spørgsmaal, om den 20–30 aarige Skude ikke allerede dengang var betragtet som en Museumsgenstand, man af Ærbødighed for Slottets Bygherre hægede om, men ikke mere brugte. – De forskellige Udbedringer 1748 og 1752 har næppe hjulpet i det lange Løb. Rent galt var det 1757, da Skorstenene gav sig saa meget, at de revnede, og Overdelen truede med at styrte ned, hvis den ikke var blevet opfanget af Tagstolen[98]. Det hele Skillerum maatte atter bygges om, og alligevel kunde Arkitekten G. D. Anthon ved Dronning Juliane Maries Overtagelse af Fredensborg erklære Skipperhuset for uanvendeligt paa Grund af Brøstfældighed. Dødsdommen var allerede fældet, da Jardin greb ind og reddede det ejendommelige Hus fra Undergang. Der vil ogsaa senere blive Lejlighed til at tale mere om denne Episode.

Skipperhusets første Nabo blev et Baadehus for Kongens Chalupper, bygget 1748 tæt ved Kanalens søndre Flanke. Da Tanken om et saadant nyt Baadehus dukkede op, indgav Skipperen, Kaptajn J. C. Motsmann[99], ansat ved Skipperhuset siden 1735, et Forslag til et Chaluphus; det skulde være stort nok til at rumme seks Baade[100], men Projektet blev straks skaaret ned, og Overslagene lød paa et Skur til tre Baade, 15 Alen i Længden, 10 i Bredden. Formodentlig er dette sidste Forslag ogsaa blevet udført, men Maalene paa det endnu eksisterende, meget gamle Hus passer ikke med Datidens Opgivelser. Længden lader sig ikke mere med Sikkerhed fastslaa, da det ved Østgavlen har faaet en Tilbygning med Ildsted – vistnok omkring 1770, medens Gavlen ud mod Søen har faaet en Tilvækst, en Lude, af ukendt Alder. Bredden, der skulde være de nævnte 10 Alen, er i Virkeligheden 12. Trods denne Forvirring kan der ikke være Tvivl om, at Kærnen i den nuværende Bygning med Skraavalm mod Søen, Bindingsværk paa Flankerne og toppet Stenbro i det Indre ogsaa gaar tilbage til 1748.

Ogsaa paa anden Maade har der været Usikkerhed om Chaluphusets Identitet. Det har længe været kendt, at Dronning Juliane Marie lod indrette et Vaskeri ved Esrom Sø, og man er blevet forledet til at tro, at dette Vaskeri skulde være Ejendommen »Mineslyst«, et idyllisk straatækt Hus (nybygget 1874), der ligger et Bøsseskud fra Skipperhuset paa Slotshavens kongelige Grund, men som ikke desto mindre i lange Tider blev ejet rent privat, først af Slægten Ferslew, siden af Recke. Hos Ferslewerne har det været en uudryddelig Tradition, at Vaskerhuset og Mineslyst var eet og det samme[101], og senere Forfattere har uden videre gentaget Paastanden. Men den er trods den hyppige Gentagelse forkert. I hine fjerne Tiders Inventarieregnskaber nævnes Vaskerhuset altid i samme Aandedræt som det store Baadehus og Skipperens Vaaning og maa allerede af den Grund være identisk med Chaluphuset fra 1748. Helt klar bliver Sagen, naar man ser, at Oberst Recke i Aaret 1802 havde indrettet et Baadebyggeri i Vaskerhuset og i den Anledning søgte om Tilladelse til at fjerne Ildstedet, der var til Hindring for Fartøjerne[102]. »Mineslyst«, der samtidig skulde rumme to Familier, kan umuligt nogensinde have været indrettet til et saadant Baadebyggeri. Men Chaluphuset var velegnet. Reckes Forslag om at fjerne Ildstedet blev næppe realiseret; der er endnu et saadant i det gamle Chaluphus, medens Skorstenen er fjernet i nyere Tid. Det maa da være Løsningen paa det hele, at Juliane Marie lod Chaluphuset omdanne til Vaskeri[103] i Aarene omkring 1770 ved at tilbygge et Par Rum ved Østgavlen og opføre det nævnte Ildsted, der sprang ind i det fordums Chaluphus' Gulvareal. Efter Dronningens Død blev Bygningen atter Baadehus for Hoffets Chalupper. Hvorledes det i 1860'erne blev Tørrehus for et nyt og større Vaskeri, der dengang indrettedes i selve Skipperhuset, er en anden Historie, der senere berettes mere om. I vore Dage er Vaskeriet nedlagt, og Chaluphuset har atter overtaget sin ældste Rolle.

Det tredie Hus[104], der kom til at ligge paa dette Sted, var Skipperens Bolig, opført 1751. Dets nordre Gavl støder direkte op til det tre Aar ældre Chaluphus' søndre Sidemur, der altsaa har været retningsgivende. Men hvilke Faktorer der har været bestemmende for

Bygningens øvrige Udformning, maa indtil videre staa hen i det uvisse. Huset er nemlig bygget over en rhombeformet Plan med meget spidse Vinkler mod nordvest og sydøst, uden at der nu kan gives en blot nogenlunde rimelig Forklaring paa saa sjælden en Foreteelse. At Kysten dengang har haft en anden Form, eller at der har skullet være Plads til et Slæbested for Kongens Chalupper, er vel tænkeligt. Men alle Forklaringer halter, og vi har ingen bedre.

Huset er altsaa skævt, er kortstammet, i Grundmur, med tre smaa Rum plus Forstue og en højt opbygget Gavl ved det knækkede Mansardtag, saa det hele ligner en oversavet Kæmpe.

Netop det ulogiske og uregelmæssige i dette stærkt sammensatte Konglomerat af Huse forenes usigelig godt med den ensomme Beliggenhed ved Bredden af Esrom Sø, og Stedet er blevet folkekært som næppe noget andet ved Fredensborg Slot. Siden Juliane Maries Død har Hoffet her holdt sig i Baggrunden. Kongen har vel stadig Baad ved Skipperhuset, men Plebs har i halvandet Hundred Aar med megen Glæde haft sin Gang hernede, og Stedet er ikke blevet mindre charmerende af den Grund.

Udenfor Jernporten, paa Asminderøds gamle Overdrev, laa den lille By, der saa smaat var vokset op under Christian VI. Paa Frederik V's Tid skød endnu flere Huse op, og det blev en rigtig Slotsby med lave straatækte eller teglhængte Gaarde, der dannede en undersaatlig ærbødig Opkørsel til Slottet. Bygningerne samlede sig om de to Veje, som udefra førte mod Jernporten: Nutidens mere prosaiske Jernbanegade, der i Fortiden af og til kaldtes »den gamle Kongevej«, hvor de to Jægergaarde laa, og den brede Slotsgade, der i 1720'rne var udstykket som en aksefast Tilkørsel til Fredensborg, men som først i Tiden omkring 1775 var helt udbygget[105]. Mellem de to Indfaldsveje, eller rettere mellem Langedams dybe Dalsænkning og Jernbanegaden, laa der ogsaa en Del Huse. Her i denne Trekant, hvor noget af Landskabets oprindelige vilde Karakter var bevaret med dybe Slugter og fritvoksende Træer, skød Smaafolks Huse op, alle paa Kongens Grund, men bygget af Mennesker, der paa en eller anden Maade var knyttet til Slottet. Her nævnes 1750 en Knud Nicolaisen Rendelæggers Hus, der to Aar senere paa Kongens Vegne købtes af Kantor Gyrsting, som her skulde forsøge sig med en Skole[106]. I Nærheden deraf laa en Ejendom, som en Snedker Rasmus Schou 1753 havde faaet Skøde paa, og som 1757 blev erhvervet af den franske Historiker Paul-Henri Mallet[107], der skrev en »Histoire de Danemarc« og sammen med Friederich Gottlieb Klopstock hørte til den ældste Gruppe af borgerlige Kulturpersonligheder ved Fredensborg. – Overdrevet har lige til vort Aarhundrede beholdt noget af alt dette tilfældige og selvgroede, der nok for en Del skyldtes Kongernes Ønske om, at Karakteren af Skov ikke helt skulde gaa tabt, og adskillige af Smaahusene har da været at betragte som isolerede Skovhytter. Paul-Henri Mallets Hus laa da ogsaa »for sig selv i Skoven«, saadan som Amtmanden noterede i sin Brevbog.

Lidt uden for dette lille Bysamfund laa Ole Udriders

Fig. 122. Havremagasinet, opført 1757. J. S. fot. 1967.

Gaard, der 1759 blev flyttet fra Esrom til et Sted syd for Fredensborgs Slotshaves søndre Hegnsallé – Kikkenborgalleen – omtrent der hvor nu Tinghuset ligger[108]. Ellers spores den største Aktivitet i Slotsgaden. Slotsforvalter C. F. Døllner lod saaledes den nuværende Villa »Gallina« opføre i 1750'erne[109], tæt ved Jernporten og Skipperalleen som Nabo til den tyske Hofprædikants Gaard, der var købt af Døllners Forgænger Chr. Hertz[110]. I Slotsgaden laa ogsaa siden 1720'rne baade Store Kro med sin Genbo Rejsestalden og Tømrermester Bars Ejendom (senere »Prinsen«), hvor Klopstock logerede under sit Sommerophold paa Fredensborg. Og endelig kom *Havremagasinet* (Fig. 122). Denne store, gulkalkede Bygning blev opført 1757 efter Thuras Tegning[111] og var bestemt til Opbevaring af Fourage for det kongelige Stutteri, der stod opstaldet paa Slottet. Huset røber ved sin Rejsning og sine fine Forhold, at det er formet af en skolet Arkitekt. Grundplanen maaler 30 Alen i Længden og 15 Alen i Dybden, er altsaa formet over to Kvadrater. Der er to lave Stokværk, tilsammen 9 Alen høje fra Jorden til den profilerede Trægesims. Façaden ud mod Slotsgaden er ved Ørelisener delt i fem Dele; i det midterste Fag er den segmentbuede Port i underste Stokværk, derover i andet Stokværk en ligeledes buet Luge og øverst i en

Fig. 123. Havremagasinet set fra Langedam. J. S. fot. 1967.

Trekantkvist endnu en Luge, over hvilken man nu maa savne en Udligger. De andre Fag samt Bygningens øvrige Façader har intet andet Smykke end de smaa, kvadratiske Vinduer. Bygningen dækkes af Straatag med valmede Gavle og er med faa Undtagelser intakt.

Lige nord herfor byggede Amtsforvalter Lowson en Bolig for dem, der havde Opsyn med Havremagasinet, egentlig et privat Hus, men med et halvofficielt Præg. Ogsaa dette Hus er af fin Stamme, og ogsaa det kan antages at være bygget efter Thuras Anvisning[112]. Det er stærkt ombygget, men Hovedfaçaden er dog bevaret med Undtagelse af den svære Frontispice, der oprindelig kronede de tre midterste Fag, og som maaske engang vil blive genrejst. Husets Historie har flere Gange været behandlet i Litteraturen og skal ikke gentages her, skønt den er typisk for Slotsbyens Skæbne. Vi skal blot minde om, at Ejendommen 1855 købtes af August Bournonville, og at hans Enke solgte den 1880. Endnu ses Balletmesterens berømte Navn paa Façaden som en Erindring om den Mand, der var med til at skabe Guldalder i den lille Slotsby.

IX

FREDERIK V's HAVE

1. Jardin

Den gammelkendte Krønike om, at Frederik V lod sine Hofmænd deltage rent korporligt i Arbejdet med Havens Omlægning[1], bliver til fulde bekræftet i gamle Brevsager. I sine Indberetninger om, hvad der udførtes af Rydningsarbejde i Haven, skrev Skovrideren Mads Pedersen i Gurre[2] til Overjægermesteren Carl Christian von Gram den 22. Maj 1760: »Hans Majestæt tillige med sine Kavalerer og andre sine Domestikker med de fleste af en 100 Mands Kommando arbeider derpaa tidlig og sildig«. Scenen var dengang Eremitagepavillonerne, hvor den gamle Bevoksning skulde ryddes og vige for en Granplantning, og vi finder altsaa ikke blot Kavalererne, men ogsaa Kongen selv som Deltagere i Sliddet. Man kan ogsaa ad andre Veje ane, at Kongen med hele sin Sjæl var med i dette Værk, der skulde ændre Kriegers gamle Barokhave til et Nordens Versailles, og som skulde virkeliggøre et Ønske, han kun alt for længe havde næret. Hvis Slottet blev Dronning Juliane Maries og udformet i hendes Aand, var Haven Frederik V's.

Der gik en Del Aar, inden Fredensborg Slotshave kom i Støbeskeen. I de første 13 Aar af Frederik V's Regeringstid skete der vel ikke saa lidt i Haven, men det blev tilsyneladende kun til planløse Forsøg, der ikke efterlod sig blivende Spor. Bestanden af Haveskulpturer blev endda i 1750'erne i den Grad om-

Fig. 124. Parterret i Fredensborg Slotshave 1757. Tegning i Det kgl. Bibliotek.

Fig. 125. Fredensborg Slotshave. Merkur, udført i Sandsten af J. F. Hännel efter ældre Model i Bly. J. S. fot. 1967.

Fig. 126. Fredensborg Slotshave. Diana, udført i Sandsten af J. F. Hännel efter ældre Model i Bly. J. S. fot. 1967.

grupperet og fornyet, at man afstaar fra at beskrive Processen i alle Enkeltheder.

Til en Begyndelse blev selve Skoven opgivet som Dyrehave. I Juni 1752 blev det besluttet, at Vildtet skulde drives ud. Den nysnævnte Skovrider Mads Pedersen fik Ordre til at aabne Gærderne[3]. Der blev da gjort Brecher i Hegnene mod Endrup Mark og Kovangen samt ved Kirkeledshuset. Kongen var selv til Stede den 14. Juni og overværede, at 55 Stykker Vildt blev jaget ud af Brechen ved Kovangen. Men man naaede ikke at faa hele Bestanden ud. Næste Aar gentog man Manøvren, denne Gang ganske aarle ved 2-Tiden en Juni Morgen, fordi det viste sig ugørligt længere op ad Dagen, naar Hoffolk sværmede i Hobetal og gjorde Vildtet konfust[4]. Den 15. Juni 1753 lykkedes det da at faa drevet 32 Stykker Vildt ud, og der var nu kun en lille halv Snes tilbage. Næste Foraar gav A. G. Moltke Ordre til at skyde Resten[5]. Hegnene blev atter lukket, men denne Gang for at holde Hjortene borte. Dyrehaven var fra nu af en Lystskov, som ad Aare kunde give Plads for en Udvidelse af den arkitektonisk anlagte Have foran Slottet.

Paterrehaven fra Kriegers Tid var vistnok saa nogenlunde urørt. Der var stadig de seks kileformede Sektorer, tvedelte i Blomsterbroderier med Monarkernes vekslende Navnetræk og Busketter, forsynet med hvidmalede Skulpturer, hvoraf der stadig synes at have været 28 i alt[6]. Nogle af dem maatte fornyes 1752, da Hännel leverede fire nye Kinders, forestillende de fire Aarstider, samt en ny Merkur og Diana af Sandsten som Erstatning for nogle tilsvarende, nu udtjente af Bly (ovenfor S. 85). De staar nu i Særhaven og er altsaa indirekte et Minde om Havens ældste Skulpturbestand (Fig. 125 og 126).

Ved Midten af 1750'erne maa Parterrehaven være omformet paa en eller anden Maade, vi veed blot ikke hvordan. Det var en Følge af Slottets Omdannelse fra et Centralanlæg til en Bygning med udtalt Breddevirkning. Den rummelige Terrasse, som Centralhuset fra Frederik IV's Tid hvilede paa, blev overskaaret af de nye Fløje og derved reduceret in absurdum. Eigtved var alt for behændig en Arkitekt til at lade dette Rudiment af en Terrasse blive staaende. Hvordan han løste Problemet, kan ikke mere siges. Vi veed blot, at der blev anlagt en ny Terrasse[7] foran den nye Havefaçade, og at der herpaa anbragtes 14 Figurer, der var kommet fra Frydenlund[8], og otte fra Fredensborgs egne Lystkvarterer. Desuden har Anlægget af Eigtveds Pavilloner mod nordvest og nordøst skaaret sig ind i de yderste af Parterrets Blomstersektorer og har derved foraarsaget en Ændring, som vi imidlertid heller ikke kender. Og endelig har den nye Kommunikationsbygning fra 1756 angrebet den saakaldte lille Have foran Kongeparrets Stuer og derved krævet en Omlægning, der

heller ikke mere kendes. Det skorter ikke paa Meddelelser fra denne Tid om Anlæg af nye Kvarterer, om Opførelse af en »Buegang« (Pergola) med Skulpturer ud for Kommunikationsbygningen[9], men det kan ikke ses, hvad der i Enkeltheder er sket. Et Par Billeder fra den Tid burde have kunnet hjælpe os. Det ene ses foran i dette Kapitel (Fig. 124) og giver et Blik paa Slottets Hovedfaçade fra Parterrets sydvestre Parti; men Tegneren har anbragt en klippet Hæk som en Skærm lige foran den Del af Haven, vi helst vilde kigge ind i. Det andet Billede er fra Pontoppidans danske Atlas; men det er behæftet med saa graverende Fejl, at man ikke uden videre tør stole paa det.

Havens Figurbestand undergik en stor og voldsom Forandring, da de fire nye Fløje blev opført. Det formelig vælter ind med Haveskulpturer i disse Aar, uden at vi veed ret meget om, hvordan de blev placeret. Der kom, som nylig nævnt, 14 Figurer fra Frydenlunds Have[10], alle af Bly. 1759 ankom der fra Charlottenborgs Have i alt 18 Figurer, 16 af Bly, to af Sandsten; paa deres Postamenter prangede der Grevekroner, som maa stamme fra Ulrik Frederik Gyldenløves Tid, og som nu blev bortraderet[11]. En af Skulpturerne, en

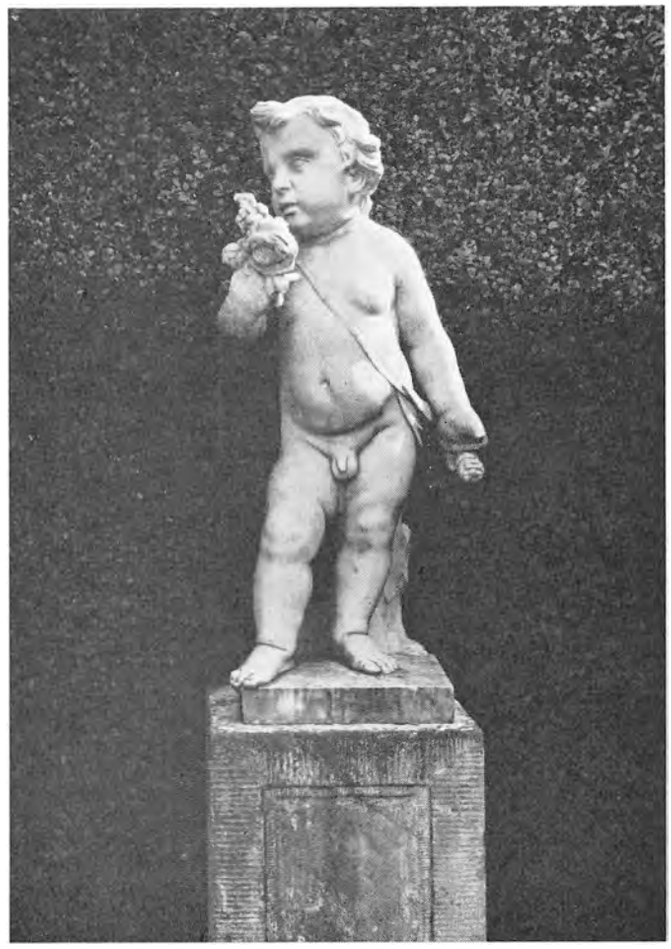

Fig. 128. Fredensborg Slotshave. Lugtesansen, *putto* i Marmor, formentlig udført af Hännel til Slottets søndre Terrasse, nu opstillet i Marmorhaven. J. S. 1968.

Fig. 127. Fredensborg Slotshave. Venus og Amor. Barok Marmorgruppe af uvis Herkomst, nu i Havens Magasin. Hude fot. 1911.

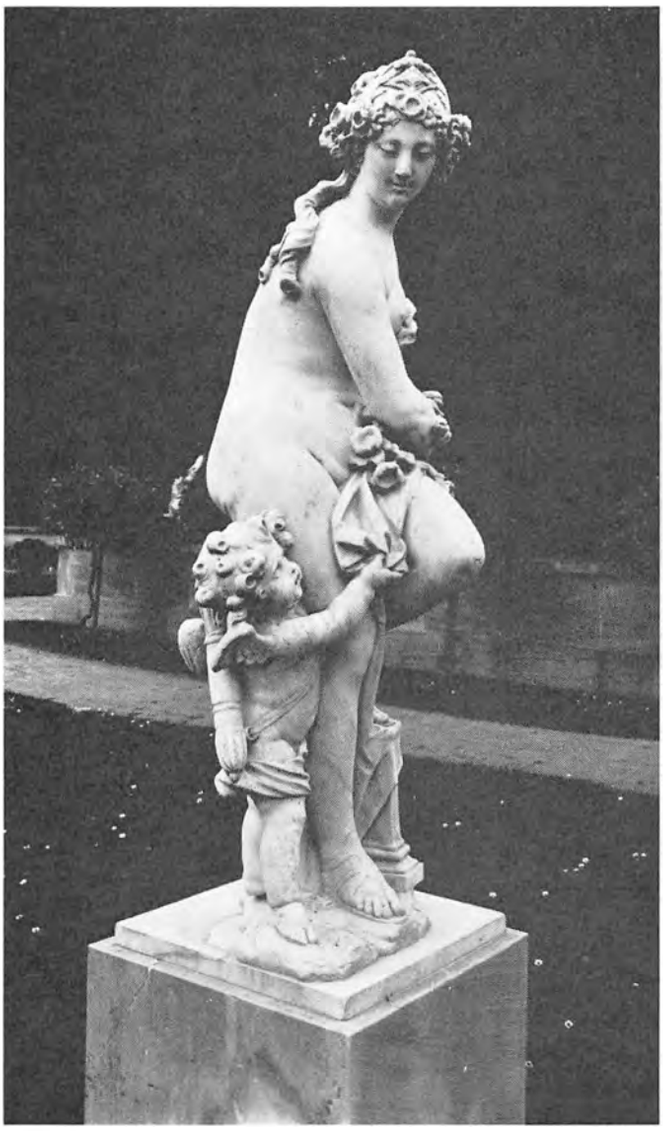

Barnegruppe, blev efter Ordre fra Thura returneret, da den ikke kunde undværes ved Charlottenborg. De 17 andre blev opstillet i Fredensborg Slotshave og suppleredes kort efter med en Række Skulpturer fra Prinsens Palæ og Rosenborg Have, deriblandt fire Sandstensløver, der havde Haler af Bly, og som længe efter stod paa Slottets nordlige Terrasse, ogsaa efter at Wiedewelts Skulpturer i 1760'erne var opstillet her.

Der er nok ikke meget tilbage af al denne Herlighed. En barok Marmorbuste af en grinende Satyr, der vides at have staaet i Fasanhaven fra 1765, men som i ny Tid er hensat til Havens Magasiner, samt fire smaa barokke Marmorfigurer, forestillende antikke Guder og Gudinder (Mars, Venus, Apollon og Flora – ogsaa de magasinerede), stammer mulig fra dette Tilskud (Fig. 127), hvis de ikke snarere skal henføres til et Tilskud, der købtes i 1770'erne. Fra Prinsens Palæ kom tillige en Marmorbuste af Frederik IV (Fig. 129). Skønt der er nogen Tvivl om dens Skæbne, tør vi dog tro, at det er den, der endnu staar i Marmorhaven[12], hvor den første Gang registreredes 1798, og som synes gjort af Diederich Gercken. Andetsteds fra kom to Marmorvaser og endnu en Vase af Pottemagerværk[13], men deres senere Skæbne er os ganske ukendt. Forvirringen bliver fuldstændig, naar der i den nuværende Marmorhave staar fem barokke Barnefigurer af hvidt italiensk Marmor, forestillende de fem Sanser. Nu viser det sig, at Hännel 1755 leverede en Marmorfigur,

Lugtesansen (Fig. 128), til den søndre Terrasse foran Slottets Hovedindgang[14]. F. J. Meier har med Rette identificeret den med den lille nøgne Dreng, der lugter til en Blomst, og som nu staar i Marmorhaven med Ryggen til Slottet. Men det maa være galt, naar Meier ogsaa placerer Marmorhavens fem sammenhørende Sanser, hvoriblandt ogsaa en »Lugtesans«, paa Terrassen. Der har de efter alt at dømme ikke været, og de er overhovedet ikke registreret paa Slottet før 1798. Det samme gælder andre af Marmorhavens Skulpturer, nemlig en lille Gruppe forestillende Kærligheden (vistnok af Simon Stanley), en Kleopatra (siden 1798 omtalt paa den midterste Spærremur) og et Marmorbord. Der er al mulig Grund til at tro, at flere af disse Værker er indkøbt af Dronning Juliane Marie 1771, hvorfor der vil blive Lejlighed til at omtale dem senere hen[15].

Disse lange Lister over Havens Figurer i Tiden før Jardin giver et flimrende Indtryk, og værre bliver det. Man kørte i 1759 tilsyneladende formaalsløst rundt med Skulpturerne[16], som om man idelig, men forgæves, søgte at finde frem til en brugbar Løsning, og sluttelig opgav man det hele. Sidst paa Aaret 1759 blev 70 Figurer – og det vil sige en meget væsentlig Bestanddel – taget ned fra deres Postamenter og forvist til en af Havens fjerne Gange[17]. Eksperimenternes Tid var ved at være forbi. Det hele skulde gøres om efter en ny, stor Plan.

Beslutningen herom blev taget sent paa Aaret 1759. A. G. Moltke skrev til Overjægermester Gram den 8. November, at Kongen nu havde befalet en Forandring af Slotshaven og den fordums Dyrehave, nu oftest kaldet Koblet, hvorefter nye Alleer skulde gennemhugges og nogle af de gamle gøres videre[18]. Det var en direkte Følge af denne Kongeordre, at Snedkeren Johan Diderich Schmidt den 28. November kunde indberette, at hans Svend i tvende Dage havde pælet Alleerne af sammen med den franske Bygmester[19].

Nicolas-Henri Jardin var identisk med denne franske Arkitekt. Han havde saaledes i Aaret 1759 udarbejdet en Plan, hvoraf et Par Hovedpunkter fra første Færd stod fast. Terrassen foran Slottets Hovedfaçade mod Haven skulde omdannes med to krummede Opkørselsramper og mellem dem et Par Græsrabatter. Det halvkredsformede Parterre beholdt de seks Sektorer, der dog ikke mere var tvedelt. Midt for Slottet blev den gamle syd–nord-gaaende Hovedallé gjort meget bredere og efter fransk Mønster omdannet til et *tapis vert*. Det var her, der skulde fældes Træer, og det var her, Jardin og Snedkeren i November udstak de nye Linier. Dette var Nerven i Jardins første Anslag og i øvrigt ogsaa det eneste, der blev staaende. Der findes paa Det kgl. Bibliotek et Udkast, der oftest gengives som Jardins endelige Haveplan (Fig. 130). Det er det dog langtfra. Det er Ønskedrømme, og Udkastet blev kun fulgt i de førnævnte centrale Partier. Jardin havde bibeholdt Kriegers syv Alleer, ogsaa den saakaldte »Runde Allé« fra 1730, som slet ikke var rund, men knækket koncentrisk omkring Parterret. En lignende koncentrisk Allé havde han foreslaaet nærmere Slottet, og ind imellem skulde der være mindre Anlæg

Fig. 129. Fredensborg Slotshave. Frederik IV's Marmorbuste, formentlig overført til Fredensborg 1759 fra Prinsens Palæ og mulig udført af Diederich Gercken, nu i Marmorhaven. J. S. fot. 1967.

som aabne Pletter, sirligt smykket midt i den tætte Skov. Ved Enden af den brede Allé, ud mod Endrup Mark, havde han foreslaaet et stort Anlæg som et *point de vue*, en cirkelformet Bastion med Beplantning. Eremitagen ved Søen tænkte han sig placeret i en halvcirkelformet Bugt, der skar sig ind mellem de to Pavilloner. Ved Enden af den øst–vest-gaaende Allé (oftest kaldet Schambachalleen) skulde der udspares en Aabning med en oval Græsplæne som et roligt Hvilepunkt for Øjet tæt ved Søens Bred. En ny Allé, parallel med Søvejen, skulde med snorlig Linieføring forcere alle Bakkerne langs Søbredden. Medens hele den sydlige Flanke af Slotshaven lodes urørt, tænkte han sig Parterret udvidet med nye Anlæg, der borede sig ind i Skovtykningen, formet som Busketter i sirlige Figurer. Alle Krydsene i det vidtstrakte Skovområde blev markeret som Knudepunkter, velegnede til Opstilling af Lysthuse eller Skulptur. Wiedewelt, der samtidig syslede med Havens skulpturelle Udsmykning, havde en Del Forslag til Opstilling af Billedhuggerværker netop i disse Skæringspunkter.

Af Jardins første Plan realiserede man altsaa kun Terrassen, Parterret og den brede Allés *tapis vert*, alt det andet blev enten kun paa Papiret eller fik en anden Udformning. Hvem der har været betænkelig ved Jardins Planer – Kongen eller Moltke – vides ikke. Maa-

ske har det hele stort tænkte System med de præcist afstukne Anlæg forekommet lovlig ortodokst og geometrisk. Jardin har da udarbejdet et nyt Forslag, som ikke mere eksisterer i sin Helhed, men hvis Hovedlinier kendes (Fig. 131). Det maa være blevet til omkring 1760, og efter det blev der arbejdet i de kommende Aar. Atter efter denne nye Plan blev Kriegers vifteagtige System bibeholdt, men den stivnede Form blev modarbejdet ved Anlæg af irregulært snoede Gange, særlig i Partierne vest og nord for Køkkenhaven og Fasanhaven. Slotsgartner J. L. Mansa[20] omtalte 1802 »de smaa utallige Irregange, som her i fordums Tider ere anlagte, og som igien i min Formands Tid ere tilvokste«; det kan kun være de her omtalte. I Stedet for at samle de kunstfærdigt udstyrede Anlæg i Halvkredse uden om Parterret og paa begge Sider af den brede Allé søgte man med den nye Plan at sprede de rekreative Omraader ud over den hele Slotshave, hvis fjernere Partier nu blev inddraget. Der kom saaledes et Par nye Alleer til. Den ene blev udlagt som en Promenade udgaaende fra Fasanhaven tæt ved Eremitagealleen, i lige Linie gaaende over den i det 19. Aarhundrede saakaldte »Tusinddalerhøj«, som Jardin smykkede med et Treillagelysthus i Form af et Rundtempel, og videre ned mod Søens Bred, hvor J. G. Grund 1765 rejste en Pyramide med Frederik V's Portrætmedaillon. Lysthuset[21], der i sin Tid var berømt for sin skønne Beliggenhed med Udsyn over Esrom Sø, blev revet ned 1807, men Frederik V's Monument staar der endnu, og stadig viser græsklædte Bakkeudskæringer i dets Nærhed, hvor Alleen i sin Tid har gaaet. En anden Promenade, senere kaldet Stormandsalleen, aabnedes fra det nordøstlige Hjørne af Staldgaarden med Kurs mod Skovens østre Indhegningsvej, hvor den i en Spids mødtes med en af de gamle Alleer fra Kriegers Tid, og hvor der anlagdes en stor Sneglegang, opkaldt efter Arveprinsen og endnu svagt synlig i Terrænet. En lignende Sneglegang, kaldet Dronningens Bakke (genfremstillet 1958), blev anlagt vest for Køkkenhaven paa Højdedraget over Skipperalleen og smykket med et Lysthus i Form af et Rundtempel (forsvundet før 1798) ligesom det »romanske« Lysthus paa Tusinddalerhøjen; i senere Inventarielister nævnes her en stor Sandstensfigur forestillende Minerva og romerske Buster af Cato, Cicero, Domitius og Galba[22] – man tør forsigtigt gætte, at de fire sidstnævnte, aabenbart som antikke opfattede, Skulpturer stammede fra Frederik IV's Indkøb i Italien. En saakaldt »Taxus Allé« skulde være at finde i Nærheden af Dronningens Bakke, og Jardins Plan i Kongens Haandbibliotek (Fig. 131) synes da ogsaa at bekræfte, at Anlæggene vest og nord for Slottets Køkken- og Fasanhave havde et større Opbud af Promenader med klippede Taxuspyramider. Det var en Arv fra den gamle Havekunst. Goethe mente ligefrem (i »Italienische Reise«), at den sylespidst tilklippede Tax i den nordiske Barokhave var en Efterligning af Sydens Cypresser. Alleen i Fredensborg skal have været udstyret

Fig. 130. Fredensborg Slotshave. Jardins ældste Forslag 1759 til Havens Omdannelse. Tegning i Frederik V's Atlas, Det kgl. Bibliotek.

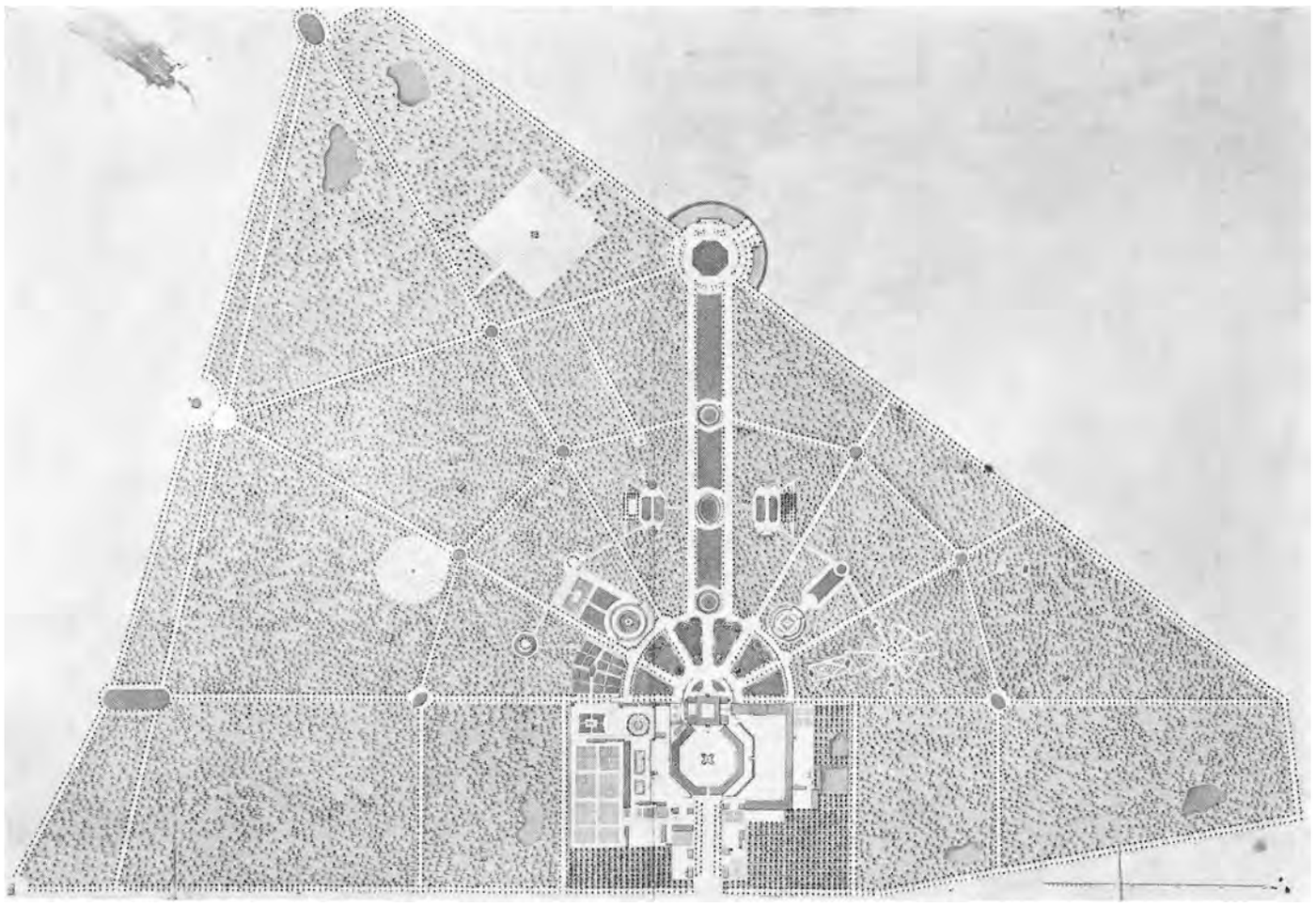

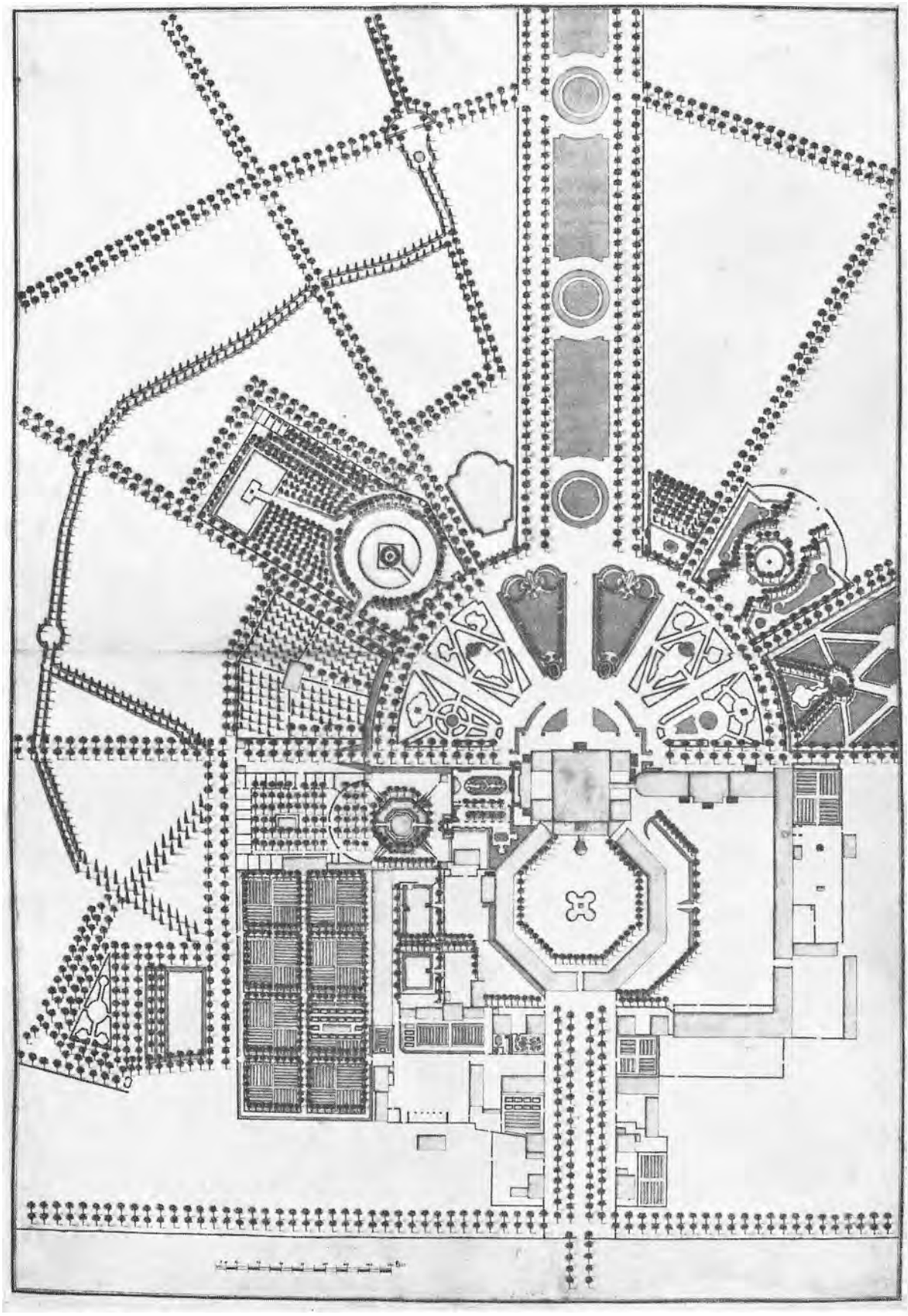

Fig. 131. Fredensborg Slotshave. Parterret og de omliggende Partier. Plan omkring 1760 af N. H. Jardin. Kongens Haandbibliotek.

med fire af de andetsteds kasserede gamle Blyfigurer og fire Sandstensvaser[23]. Det er tydeligt, at netop denne Del af Haven fra Sneglebakken til Tusinddalerhøjen var omgærdet med megen Kærlighed fra Hoffets Side. Det var ogsaa i Nabolaget, at man begyndte at indrette Nordmandsdalen, der senere nærmere omtales, paa Frederik V's Foranledning, og det synes temmelig sikkert, at Jardin ikke har haft den fjerneste Indflydelse herpaa. Det samme gælder et ret gaadefuldt Anlæg i den modsatte Del af Slotshaven, lige øst for Dammene ved Stald- og Vogngaarden i et genstridigt Moseterræn. Det bar Navnet Plessens Plantage[24] efter Overceremonimester Victor Christian von Plessen, som her – uvist af hvilken Grund – i Aarene mellem 1763 og 1766 lod afstikke og beplante et større Omraade med snorlige, krydsende Gange som Ramme om en Del Haveskulpturer, hvorimellem fandtes Simon Stanleys Diana, der kom fra Jægersborg[25], og som endnu staar der, skønt det øvrige Anlæg blev dødsdømt 1836.

Endnu et Par mindre Anlæg var inkorporeret i den store Have, men der findes ingen Efterretninger, der peger paa, at de skyldes Jardin. Hidsepladsen i den nordlige Del af Skoven blev i disse Aar omdannet til en Labyrint, medens den paa Jardins ældste Plan havde en ganske anden Skikkelse. Tæt herved, i det stærkt kuperede Terræn ud mod Esrom Sø, udhuggede man i Skoven et Anlæg, maaske et Busket, af kvadratisk Form; heri fandt man nede ved Søbredden den ret gaadefulde »Dronning Margrethes Støtte«[26], medens der maa have været en Bænk paa det højeste Punkt længere inde i Skoven. Efter denne Udsigt kaldtes det hele Anlæg »Christian VII's Hvile«. Stedet er indtegnet i en Plan fra 1779 (Fig. 133). Skal Navnet have

Fig. 132. Fredensborg Slotshave. Parterret. Fyrværkeriplan 1777 i Hærens Arkiv.

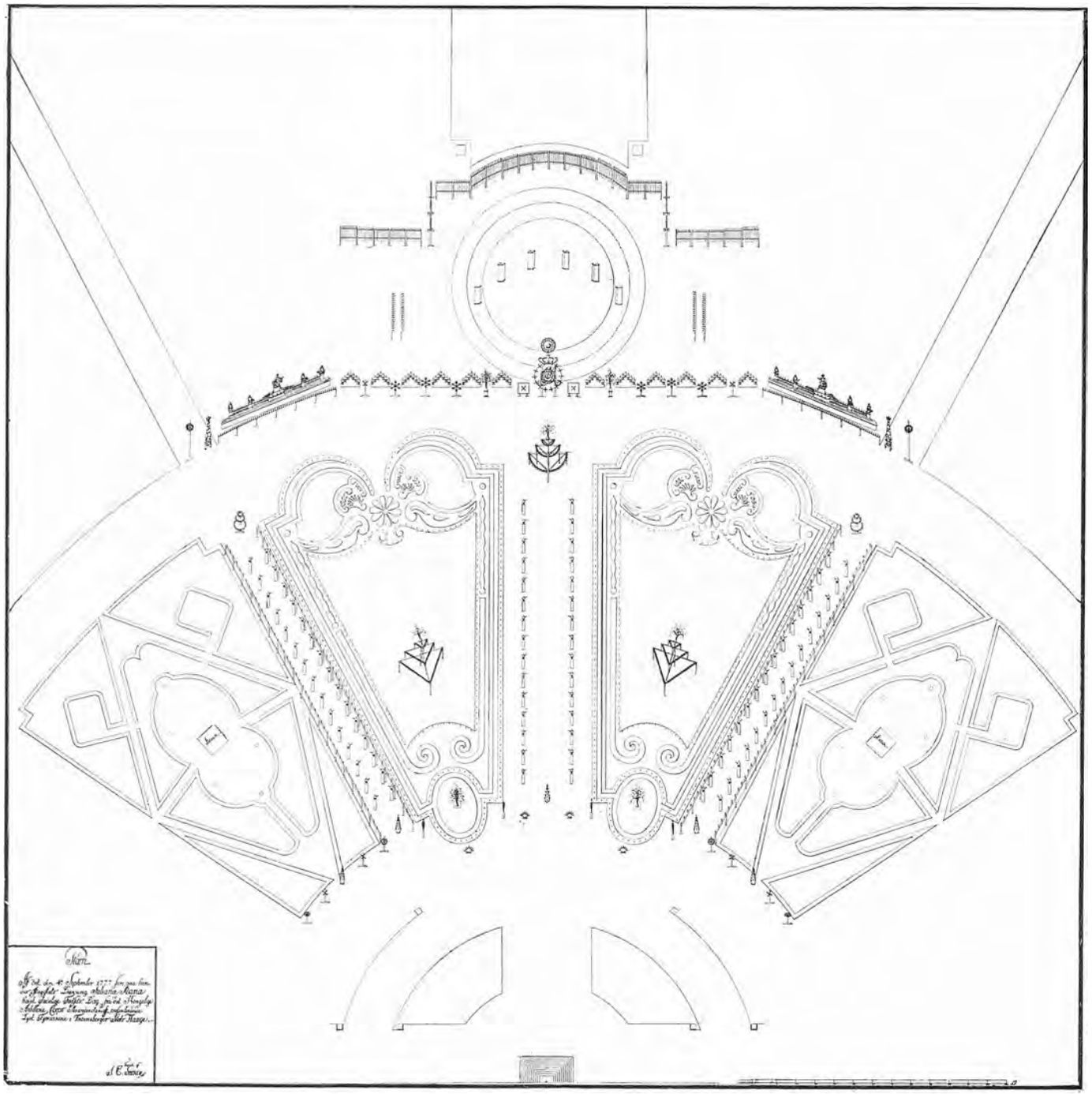

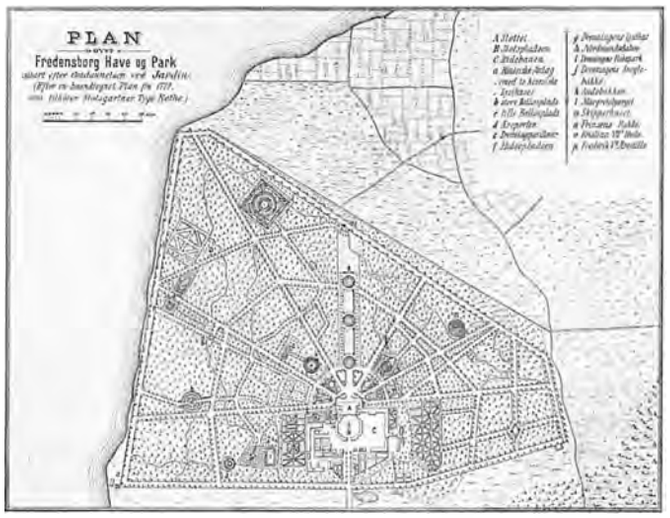

Fig. 133. Fredensborg Slotshave. Plan 1779. Reproduceret i F. J. Meier: Fredensborg Slot (Kbh. 1880) efter en nu forsvundet Original.

nogen historisk Kildeværdi, maa Anlægget altsaa være senere tilkommet.

Det ser saaledes ud til, at der i Slotshavens Periferi var Plads for Improvisationer inden for den approberede Haveplans Rammer, naar den stærkt interesserede Arbejdsgiver havde Ønsker at fremføre. Jardins Andel i det hele Foretagende spores vedblivende mest i de centrale Partier, og det er da ogsaa dem, der er gengivet paa Jardins anden Plan, hvorefter der maa være blevet arbejdet omkring 1760 (Fig. 131). Man finder her den nye Terrasse med Angivelse af Wiedewelts Skulpturer (to Vaser og de fire Aarstider). Desuden er der Parterret i dets moderne Skikkelse med de to yderste Sektorer til hver Side formet som Busketter, de to midterste som Græsrabatter af Hjerteform; en Fyrværkeriplan fra 1777 (Fig. 132) bekræfter tilfulde, at saadan blev Parterret ogsaa udformet. Og uden om denne Halvcirkel lagde man, tildels inde i Skovtykningen, en Række nye Anlæg, begyndende ved Livstalden, hvor der kom et Busket med krydsende Stier, der samlede sig om Wiedewelts Vinhøsten (»Monument champêtre«), fortsættende i næste Afdeling med de næsten barokt knækkede Trærækker og ditto Terrasser uden om den Høj, hvor Krieger i sin Tid havde

Fig. 134. Fredensborg Slotshave. Plan tegnet 1815 af Løjtnant J. Mansa under Medvirken af Slotsgartner Johan Ludvig Mansa. Tegning i Inspektoratet for de offentlige Lysthaver.

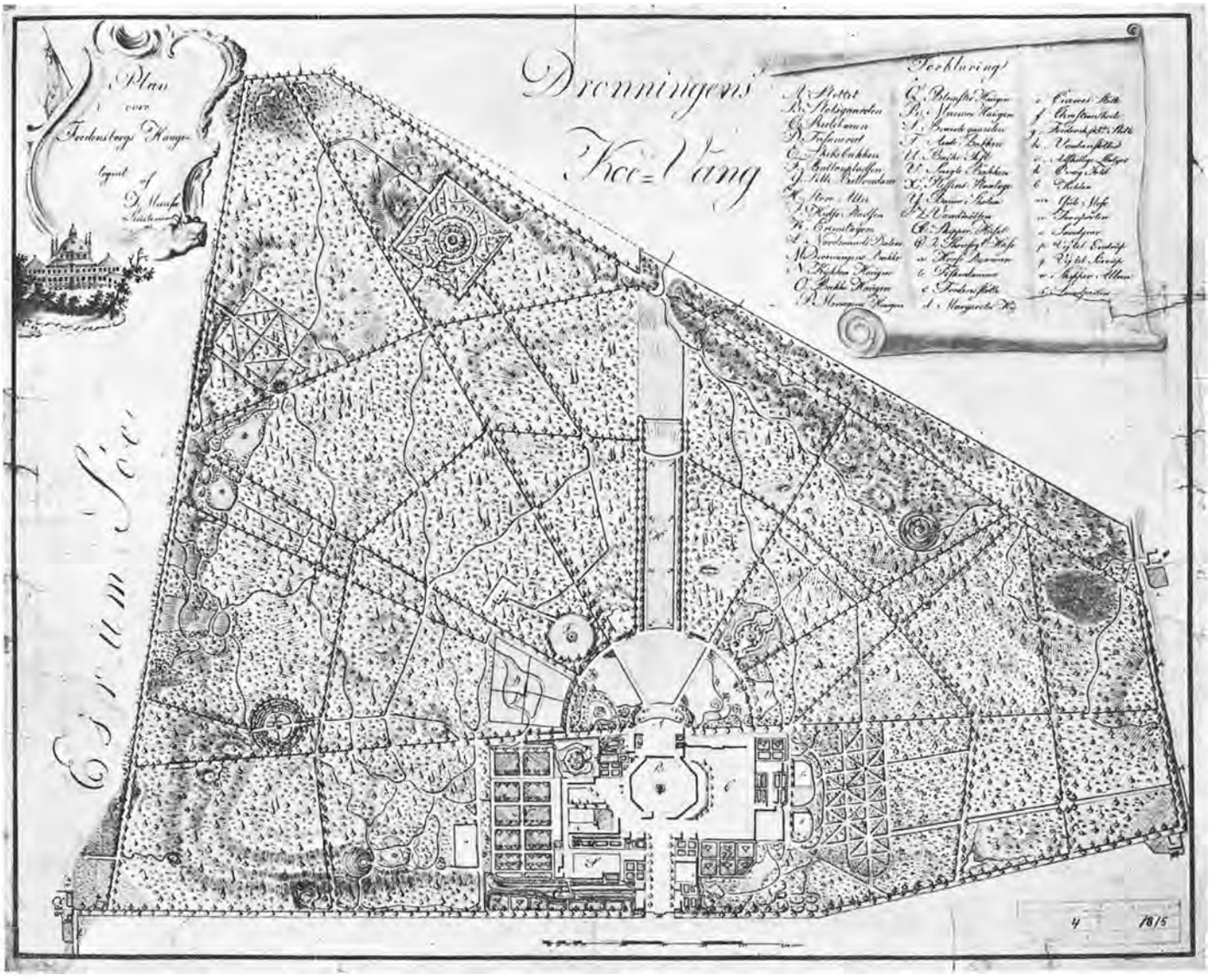

planlagt en Sneglebakke, og hvor Wiedewelt 1763 anbragte sin Skibssøjle. Paa den anden Side af den brede Allé begynder Vandet i Haveanlægget at gøre sig gældende: i den første Sektor blev en lille Sø barokt udformet med forkrøbbet bugtede Flanker; Mansas Plan fra 1815 (Fig. 134) synes at vise, at dette lille Kær i lange Tider har haft en arkitektonisk dannet Ramme. Ogsaa i næste Sektor gør Vandet sig gældende: i den store Ballonplads' cirkulære Dam og bagved denne, dybere liggende, den lille Ballonplads' rektangulære Dam med den lille firkantede Ø, hvor Wiedewelt senere opstillede Gratiernes Søjle. Der var ogsaa en lille Dam i næste Sektor uden om Parterret, i Fasanhaven, og Vandet indgik ogsaa i de ældre Anlæg, som der ikke blev rørt ved lige straks: i Menagerihaven og den saakaldte Bomhave. Men det var altsammen kun Smaating. Det store Kanalanlæg fra Versailles lod sig ikke overføre til den altid vandfattige Fredensborg Have, hvor de nævnte Smaasøer var naturlige Forekomster. Et Tilløb til en Kaskade vil vi finde i Marmorhaven, den fordums lille Have ved Kommunikationsbygningen. Den er med paa Jardins Plan og blev udsmykket med Wiedewelts Skulpturer i 1764.

Det er nok saa paafaldende, hvad Jardin ikke har taget med paa sin Plan over Parterret og de omliggende Partier. Han har end ikke antydet, at der skulde være Skulpturer i den brede Allé, skønt Wiedewelt dog allerede 1762 havde indsendt de første Forslag til de Bortførelsesscener og Trofæer, der senere opstilledes her. Han har heller ikke taget Hensyn til de to store Monumenter af Danmark og Norge, som nu er Anlæggets fornemste Pryd, og som først blev iværksat 1765–66, vistnok helt efter Wiedewelts Tegninger. Endelig er den nye Allé fra Fasanhaven over Tusinddalerhøjen til Esrom Sø ikke indtegnet. Da det runde Lysthus paa Højen blev opført 1763 og Grunds Obelisk blev opstillet ved Søen 1765, var Alleen altsaa tidligt kommet ind i Planen. Dette synes at vise, at Tegningen i Kongens Haandbibliotek er fra et ret tidligt Tidspunkt, fra omkring 1760. Et og andet af det, der her er meddelt, kunde ogsaa fortolkes derhen, at Jardin var ved at afslutte sin Del af Værket omkring 1765, og at Wiedewelts Andel snarest tog til i Aarene derefter.

Hvad der virkelig blev gennemført i disse Aar, giver den omtalte Tegning saaledes ikke ganske klar Besked om. Man maa dertil lægge en Haveplan, som blev udarbejdet 1779. F. J. Meier, der 1880 udgav en Bog om Fredensborg, havde set denne Plan hos Slotsgartner Tyge Rothe paa Rosenborg (en Søn af Rudolph Rothe paa Fredensborg); men den er siden forsvundet og kendes nu kun i den ikke alt for vellykkede meierske Gengivelse (Fig. 133). Denne kan lægges ved Siden af en Haveplan (Fig. 134), der 1815 udarbejdedes af Korttegneren Jacob Henrik Mansa (Søn af Slotsgartneren paa Fredensborg), og tilsammen giver de to Tegninger et nogenlunde klart Billede af, hvad der gennemførtes i Fredensborg Slotshave, da Jardin ledede dens Omdannelse. Saa meget om Hovedtrækkene; om nogle Enkeltheder i Arbejdets Gang kan Slottets Regnskaber fortælle.

Hvorledes Jardin i November 1759 lod den brede

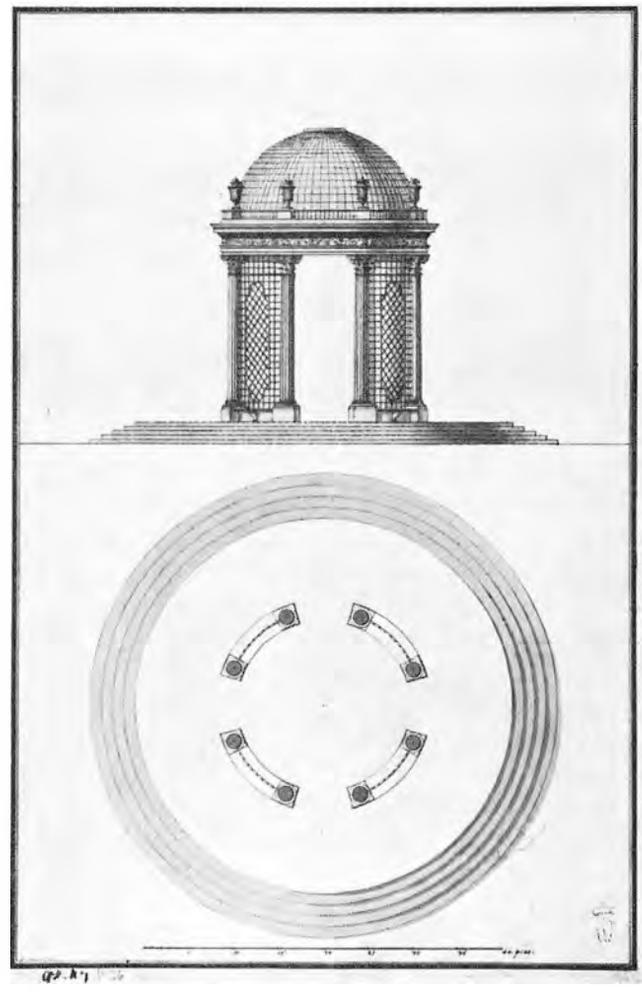

Fig. 135. Fredensborg Slotshave. Det saakaldte romanske Lysthus paa Tusinddalerhøjen (jfr. Fig. 91). Tegning af Jardin i Kongens Haandbibliotek.

Allé udstikke i Terrænet, er tidligere omtalt. Straks derefter gik Skovrideren, den nævnte Mads Pedersen i Gurre, i Gang med Rydningsarbejdet[27]. Alleen skulde have en samlet Bredde paa 51 Alen, altsaa nogenlunde svarende til Udstrækningen af Frederik IV's Slot. Den 2. Januar 1760 var de gamle Træer fældet i henved Halvdelen af Alleens Længde, og den 12. Februar kunde Skovrideren melde, at Rydningsarbejdet var færdigt[28]. Et nyt, skønt Prospekt var dermed aabnet, med Udsyn over Markerne ved Endrup og i det fjerne en Stribe blaat fra Esrom Sø. Men for Enden af Brede Allé laa det gamle Ledvogterhus Dalenborg, formodentlig en idyllisk Bindingsværksrønne, der næppe var egnet til at danne Slutpunktet for den nye, majestætiske Promenade. Det blev derfor samme Aar revet ned og flyttet hen til Endrupvejen øst for Slotshaven[29]. Derved var dog dette *tapis vert* ikke tilendebragt. Midteralleen i sin forrige Skikkelse havde fra Kriegers Tid paa sit nordligste Forløb et stejlt Fald ned mod den nordre Indhegningsvej, der paa hele sit Forløb ligger i en dyb, naturlig Slugt. Det vilde virke som en Antiklimaks, om man lod Kæmpealleens grønne Tæppe forsvinde ned i dette Hul. Svælget blev da fyldt med vældige Jordmasser, og Jardins *tapis vert* kunde overskride Slugten paa en anselig Dæmning, der den Dag i Dag deler »Sukkenes Allé« i tvende Halvdele.

Derefter plantede man unge Linde i dobbelte Rækker paa begge Sider af Brede Allé[30]. De er altsaa næsten et halvt Aarhundrede yngre end Havens øvrige Allétræer og maa ved deres spæde Vækst hos den Generation, der skabte det nye Anlæg, have fremkaldt en bitter Længsel efter snart at se dem fuldvoksne. De store Havebyggere i gammel Tid arbejdede jo oftest til Gavn for kommende Slægter, der nu 200 Aar senere kan sværme og føle sig smaa under Træernes majestætiske Kroner.

Det lyder ejendommeligt, men er ikke desto mindre en Kendsgerning, at man i 1760'erne plantede unge Graner ind mellem Lindene; man maa dog formode, at det ikke var ind mod det grønne Tæppe, men i Sidealleernes Flanker ind mod Skoven, at man tættede paa denne Maade. Datiden selv har ingen direkte Meddelelse herom, men ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede klagede Slotsgartner Mansa over, at Granerne i den brede Allé nu var gaaet ud forneden og saa alt andet end pyntelige ud[31]. De blev da fældet 1808.

Der var plantet Graner mange andre Steder i Slotshaven. Slottets Regnskaber fra 1760'erne taler om talrige Indkøb af Naaletræer[32]. Fra senere Korrespondancer veed vi, at der stod Graner ved Eremitagepavillonerne, ved Gratiernes Ø, ved Nordmandsdalen, ved Kikkenborgalleen i Nærheden af det, der senere kaldtes Kronprinsens Plantage, og i store Dele af Slotshavens østlige Del[33]. Carl Victor von Bonstetten klagede over, at Haven var stiv, sørgelig og ensom med mange triste Grantræer ned mod Esrom Sø[34]. Og F. W. B. von Ramdohr[35] sukkede i samme Aand:
»An dieser seite [nemlig ned mod Søen] geben einige schmale alléen kleine aussichten auf den see, dessen anblick jedoch grössentheils durch dichte pflanzungen den auge entzogen ist. So wenig hat man seinen schönen wasserspiegel und die hügel, die ihn umgeben, zu nutzen gewusst. Dafür irrt man in traurigen fichtenwäldern herum, in deren engen wegen man nach luft schnapt«. En Decemberstorm 1824 gjorde Ende paa disse Granplantager[36], der visselig i Tidens Løb ikke mere var nogen Pryd for Slotshaven. Hvorledes den gamle Park i 1830'rne og 40'rne under Rudolph Rothes Ledelse blev gjort til et Monument over den danske Bøgeskov, skal nærmere omtales i et senere Kapitel. Tilbage staar imidlertid Spørgsmaalet om, hvad der har bevæget Jardin, Slotsgartner Döllner og de andre, der havde Havens Omformning under sig, til at plante saa mange Naaletræer. Det kan tænkes, at Graner, saa længe de er unge, var velegnede til at fylde den øvrige Bevoksnings Huller ud og derved samle Interessen om de lange Perspektiver. Fænomenet var dengang heller ikke ganske enestaaende. Man byggede Haver som Massiver, gennemskaaret af de Alleer, der dannede Anlæggets Arkitektur. Paa G. C. Schules Stik af Frederiksberg Have 1786 ser man tætte Granplantninger som Baggrund for Promenadernes kasseklippede Linde. Det har været noget lignende i Fredensborg Slotshave, blot har der aldrig været Træer med firkantet tilskaarne Flanker. Man nøjedes med at styne Lindene og stræbte efter Kandelaberformen. Kæmpealleens Træer fik endda kun en skaansom Beskæring og udfoldede sig i al deres Vælde.

De øvrige Arbejder, der udførtes under Jardins Ledelse, kan kun følges i Hovedtræk. Man kan regne med, at de første Aar af 1760'erne gik med at ordne de mere centrale Partier af det nye Haveanlæg. Saa kom Turen til den tidligere saakaldte lille Have ved Kommunikationsbygningen. Den havde paa Jardins ældste, foreløbige og aldrig godkendte Forslag (Fig. 130) beholdt den Struktur, den havde haft siden Kriegers Tid (bortset fra Beskæringen i 1750'erne, da Fløjene og Kommunikationsbygningen blev rejst) med Fald i tre Afsæt ned mod Menageriet. Men allerede i Jardins anden Plan (Fig. 131) fra omkring 1760 var dette ændret. Her blev det foreslaaet, at man nedlagde Terrasserne og førte Haven i eet Plan hen i Nærheden af Menagerigraven, der laa dybt, og hvor der blev rejst en høj nord–syd-gaaende Mur, foroven dækket med Plader af norsk Marmor. Den lille Haves nordlige Grænse var som før den store Haves vestgaaende Allé (Schambachalleen), den vestlige dannedes altsaa af Menagerihaven og den sydlige, omtrent flugtende med Hovedslottets Sydfaçade, af Livmedicus Brauns Ejendom (ovenfor S. 141). Ogsaa paa dette sidste Sted var der en meget betydelig Niveauforskel mellem Havens Plan og den dybtliggende braunske Ejendom, og ogsaa her blev der bygget en Spærremur. Jardin lod Haven tvedele; den nordlige Halvdel blev den egentlige »Marmorhave«, som Wiedewelt smykkede med Skulptur, der nærmere omtales senere, og den sydlige Del skulde blot være Grønning med Nedgang til Menagerihaven i Form af en dobbelt Fritrappe. Dette blev ogsaa altsammen gennemført efter Planen, dog ikke lige straks. Man begyndte paa det omfattende Murarbejde[37] i 1763, og det sluttedes først 1764 ved den Tid, da Wiedewelt begyndte at opstille sine Figurer, bl. a. ogsaa den lille Fontæne, som var foreslaaet af Jardin, og hvortil der samme Aar leveredes en Stikledning fra Slottets Vandværk af Fontænemester Becker[38]. Der arbejdedes endnu 1765, hvorefter denne Have – der ofte paa den Tid hed »Lille Have«, vekselvis den partikulære eller særlige Have, idet dog Navnet »Marmorhaven«[39] dukker op allerede 1765 – maa have været færdig.

Paa den Tid har man ogsaa naaet at faa afstukket Hovedlinierne i Jardins store Anlæg i Koblet. Naar der 1765 indkaldes 200 Mand Arbejdssoldater med Løfte om Assistance fra Kronprinsens Livregiment, og naar der samtidig af Slottets Kasse udbetales meget store Pengebeløb til disse Soldaters Ophold[40], kan dette nok betegnes som Slutpunktet paa selve Jordarbejdet i Terrænet. Haven havde da i store Træk faaet sin nye Skikkelse.

Men inden Jardin kunde aflevere det fuldfærdige Haveanlæg, fik han overdraget en anden Opgave, denne Gang som rigtig Arkitekt. Der skulde i de lange Promenader være Refugier til Gavn for den trætte Vandrer, der søgte Hvile eller ønskede at hengive sig til stille Mediteren ved den skønne Udsigt. Lysthuse hørte med til en Have, og de svarede til deres Navn, blot til Lyst.

Der var nogle Stykker af dem i den gamle Have.

Frederik IV's Eremitage og de to tilhørende Pavilloner havde ganske konkrete Formaal og var byggede derefter. Man havde 1738–39 indrettet endnu et Par Lysthuse ved den »runde« Allé, det blaa i Nærheden af Hidsepladsen, hvortil der var en Stikvej, og det gule paa Tusinddalerhøjen[41]. De to sidstnævnte var at anse for en Udvidelse af Slottets kongelige Gemakker, solidt opført med Vinduer og Tegltag og udstyret med kongeligt Møblement. Det blaa Lysthus skal 1757 være omdannet til Grotte[42]; det overlevede Omkalfatringen i 1760'erne og blev nedbrudt i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Det gule Hus maatte derimod vige, da Jardin fik Kommandoen[43]. Han vilde gøre Lysthusene til virkelig Arkitektur, der kunde accentuere Havens Idé med den Opgave at tage sig godt ud paa et smukt Sted. Saaledes opstod en ny Type, nok skabt til Lyst, men mere til Øjenlyst, luftig og let af lutter Tremmeværk og dog med en værdig Pondus. Og saaledes faldt det gule Lysthus, fordi det var i Vejen, da man 1763 anlagde den nye Allé fra Fasanhaven ned til Esrom Sø. I dets Sted opførte Jardin et Rundtempel, der senere ofte kaldtes det romanske Lysthus, helt af Træ med otte Søjler, hvis korintiske Kapitæler var skaaret af J. G. Grund, og en luftig Kuppel af Tremmeværk[44]. Der var en Frise med udskaaret Rankeslyng, og derover stod otte Vaser, som ogsaa var udført af Grund. Der var Adgang til Templets Celle fra fire Sider; de fire andre Søjlemellemrum havde Treillageværk, og foran dem var der Bænke. Vi kender Lysthuset fra Jardins Tegning i Kongens Haandbibliotek (Fig. 135) og fra en anden Tegning (vistnok ogsaa af Jardin) i Nationalmuseets Arkiv. Paa denne sidste Tegning er Omgivelserne med: der foreslaas anbragt en cirkulær Pergola af slanke Træer, hvis Grene ved Kunst skulde bøjes som en Buegang. Det blev dog vist ved Forslaget, vi har i det mindste ingen Efterretning om et saadant Arrangement, lige saa lidt som den foreslaaede Udsmykning med Skulptur nogen Sinde er blevet udført. Det var næppe heller nødvendigt. Slotsgartner Mansa[45] nævnte i 1807, kort før det romanske Tempel blev nedrevet, at Stedet var et af de skønneste og hyppigst besøgte i Slotshaven. Da Rundbygningen saa paa Grund af Ælde maatte forsvinde, plantede Mansa den Krans af Linde[46], der endnu staar paa Stedet. Det er stadig skønt fra Lindenes tætte Løvhang at faa et Glimt af Frederik V's Obelisk paa Baggrund af Søens lysende Spejl. Hele Landskabet her er i 1830'rne af Rothe omformet paa fri landskabelig Vis. Man vilde gerne have beholdt Jardins lille Tempelbygning.

Typen var altsaa det antikke Rundtempel, med Model fra Sibylletemplet i Tivoli. Denne Type gik igen i to andre Lysthuse, som paa denne Tid rejstes i Fredensborg Slotshave, et paa Hidsepladsen og et andet paa Dronningens Sneglebakke[47]. Jardin har i det mindste leveret Tegning til det ene, og der tales ogsaa om, at J. G. Grund havde skaaret Kapitælerne dertil. Man maa vel gaa ud fra, at Jardin har haft Indseende med Rejsningen af alle tre Lysthuse. De skulde mere pryde end gøre Gavn, og paa en Maade havde de samme Opgave i det vidtløftige Haveanlæg som Wiedewelts Skulpturer.

Fig. 136. Fredensborg Slotshave. Eremitagepavillonerne. J. S. fot. 1967.

Den sidste Opgave, man tildelte Jardin i Fredensborg Slotshave, var Omdannelsen af Køkkenet og Kavaler- eller Pagehuset ved Eremitagen. De to Pavilloner fra Frederik IV's Tid havde længe staaet som et Par Skilderhuse, sikkert af saare beskedent Ydre, ved Eremitagealleens sidste stejle Nedstigning til Søens Bred. Det ser ud til, at Pagehuset[48], delvis eller helt, blev fornyet 1748, men næppe med ændret Ydre. Da Jardin var ved at være færdig med det store Havearbejde, gik han 1765 i Gang med at omforme de to Pavilloner til Grottehuse[49]. De fik da det Ydre, der endnu præger dem (Fig. 136). Der blev brudt nye Vinduer og Døre. Hvert af Husene fik Hovedindgang

Fig. 137. Fredensborg Slotshave. Den søndre Eremitagepavillon. J. S. fot. 1967.

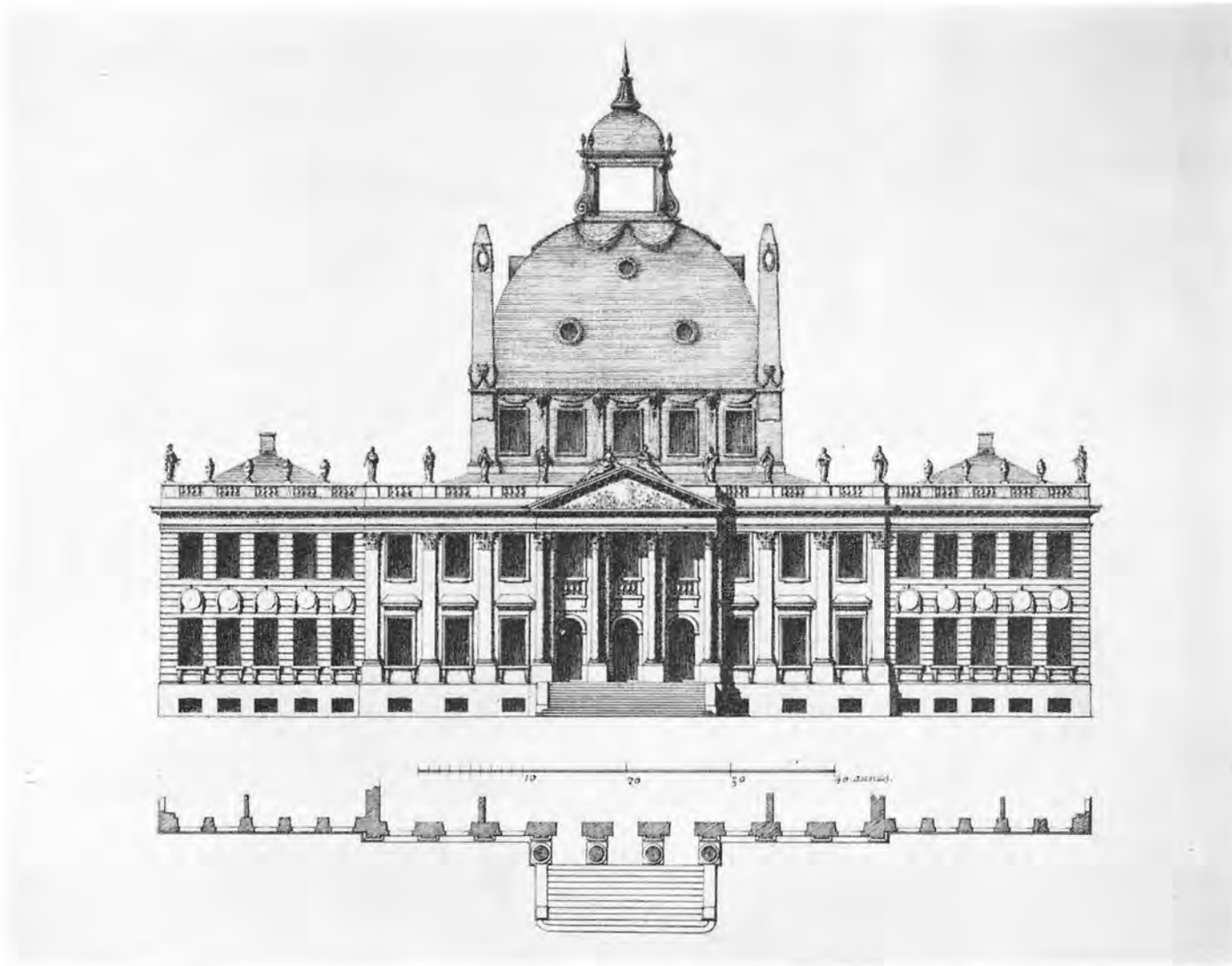

Fig. 138. Fredensborg Slot. Projekt til Omdannelse af Havefaçaden, tegnet af N.-H. Jardin. Frederik V's Atlas i Det kgl. Bibliotek.

fra Alleen samt en Bagdør; der kom tre Vinduer paa hver Vestfaçade, to paa hver af de andre Sider. Naar Østsiden kun fik to Vinduer, skyldtes det Hensynet til den indre Kamin. Begge Bygninger fik Mansardtag med Skorsten i Toppen. Vinduer og Døre fik Sandstensindfatninger med udhugne Muslingeskaller, for at den besøgende ligesom kunde forberedes paa, hvad der ventede ham inden for Murene. Over Dørene paa Nord- og Sydsiden sattes en Kvist med Segmentgavl og Ovalvindue, flankeret af tunge Sandstensfestoner i Louis-seize. Over den stærkt profilerede Gesims var der i hvert Hjørne en Sandstensvase[50], som nu er forsvundet – ellers staar de to Smaahuse i det ydre, ganske som de blev formet af Jardin 1765–66. Til det finere Arbejde havde Jardin knyttet to Landsmænd til sig, Billedhuggerne F. Moulin og Louis Canchy[51]; det var den sidstnævnte, der havde hugget de otte Hjørnevaser. Ligesom Bygningerne var tæt ornamenterede, blev ogsaa Murværket gennemarbejdet med Undgaaelse af døde Flader ved vandret trukne, fordybede Fuger (de saakaldte *lignes de refend*), afbrudt af lodrette Hjørnepiller, omtrent som om man i Murværket efterlignede en Trækonstruktion – hvad man ganske givet ikke tilstræbte, sligt hørte nu engang Stilen til, og det modarbejder Indtrykket af Tyngde. Sammen med Salen i Marskalhuset, som Jardin havde udført det foregaaende Aar, er de to Pavilloner de ypperste arkitektoniske Værker, der findes ved Fredensborg. Jardin mestrede den svære Kunst at faa et lille Hus til at se ud af noget meget stort.

De to Grotter var ikke helt ens indrettet. Skillerummene i det fordums Kavalerhus var vistnok som nu. Der var en smal Forstue mod syd med to smaa Siderum og en lidt større, gennemgaaende Stue mod nord. Det tidligere Køkken formedes i det indre cirkelrundt og dækkedes af en lille Kuppel[52]. Og herinde fik Giulio Guione Lejlighed til at gipse Vægge og Lofter og dække alle Flader med Muslingeskaller[53]. Sligt Grotteværk var noget, der kom fra Syden, og enhver Fyrste med Agtelse for sin Byrd skulde have saadan noget i sin Have. Helt nyt var Eksperimentet ikke ved Fredensborg, hvor Forsøget tidligere var gjort 1757 i det blaa Lysthus, der dog kun beholdt sit Grotteværk i faa Aar. Nu blev Tanken ført ud i stor Stil ved Eremitagepavillonerne, men heller ikke her blev der beskaaret Grotterne nogen lang Levetid. Allerede 1772 gav Dronning Juliane Marie Ordre til, at hele den groteske Indmad skulde fjernes[54]. Husene beholdt deres Ydre, men blev i det Indre af Harsdorff (nedenfor S. 196) omdannet til Thestuer. I denne Skikkelse ses

Interiørerne endnu, omend præget af, at de i snart mange Aar ikke har været brugt.

Helt nede ved Søen kunde man indtil fornylig se Eremitagealleen vifteformet spile sig ud. Jardin havde her plantet en Række Lindetræer, der maatte fældes 1966, og som dannede et tragtformet Plateau foran Broen til Eremitagen ude i Søen – maaske et sidste Minde om den halvcirkelformede Bugt, hvormed Jardin i sin ældste Haveplan havde tænkt at indramme Lysthuset derude paa Bølgerne. Har der været videre Planer med dette Sted, er de snart opgivet. Pavillonen blev nedrevet 1771[55].

Naar Haven først var blevet gennemarbejdet og fyldt med nye Skulpturer, maatte det falde i Øjnene, at Levningerne fra Fortiden ikke længere passede til den nye Form. Saadan mente i det mindste Jardin. Han har fornemmet et Misforhold mellem det, han havde skabt, og det gamle Slot, der trods senere Udvidelser dog kun var at betragte som et kongeligt Sommerhus og ikke som en Residens. Paa Frederik V's Tid havde Forholdene forandret sig. Nu boede Kongen her den største Del af Aaret, og den lille Sommerbolig var blevet en af Rigets vigtigste Bygninger. Haven var omlagt og havde faaet et Anstrøg af Storhed, men Slottet selv var det samme som før. Jardin har derfor syslet med Tanken om at gøre Slot og Have konforme, d.v.s. at omdanne Slottet i den samme store Stil, som nu var blevet Haven til Del (Fig. 138). Om han dertil har faaet et Vink fra højeste Sted, eller han har handlet helt paa egen Haand, veed man ikke. Han har i hvert Fald udarbejdet et Projekt og indsendt det til Kongen, som paa sin Side har vist det sin Interesse ved at optage det i »Frederik V's Atlas«, der nu opbevares i Det kgl. Bibliotek. Men mere end en Tanke blev det ikke. Projektet blev henlagt. Glemt blev det dog næppe. Harsdorff har i det næste Tiaar syslet med lignende Tanker, men med lige saa ringe Held.

Jardin tænkte ikke paa at udvide Slottet, han vilde blot modernisere dets spartanske Ydre og give det større arkitektonisk Vægt. Til den Ende gik han ud fra Havefaçaden, hvis tre midterste Fag skulde have rundbuede Portaler ud til en bred Trappe ned mod Parterret, og dette Midtparti skulde fremhæves af fire korintiske Søjler, der bar en reliefsmykket Tempelgavl.

Fig. 139. Volière ved Fredensborg. Projekt til Nybygning af N.-H. Jardin. Frederik V's Atlas i Det kgl. Bibliotek.

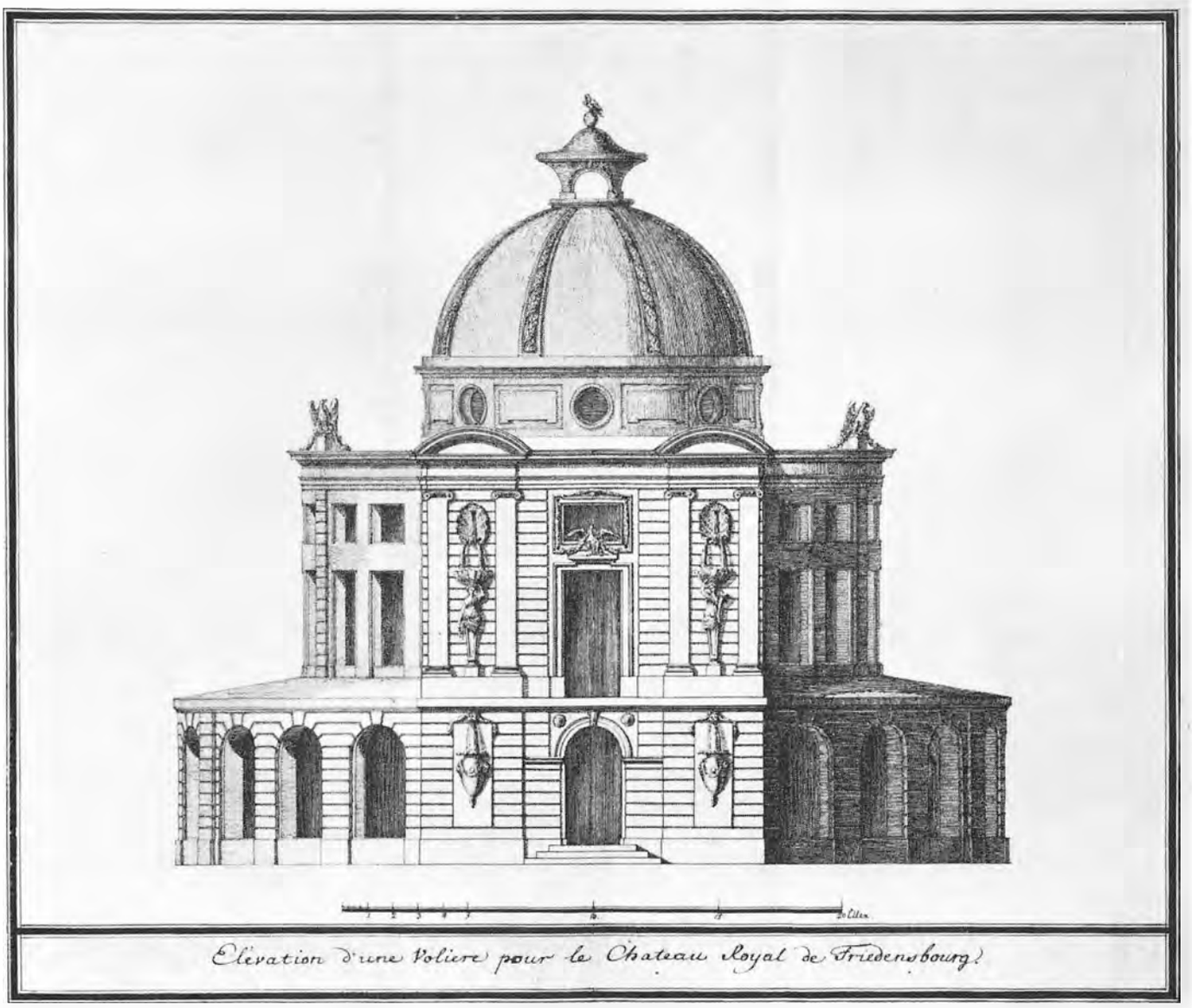

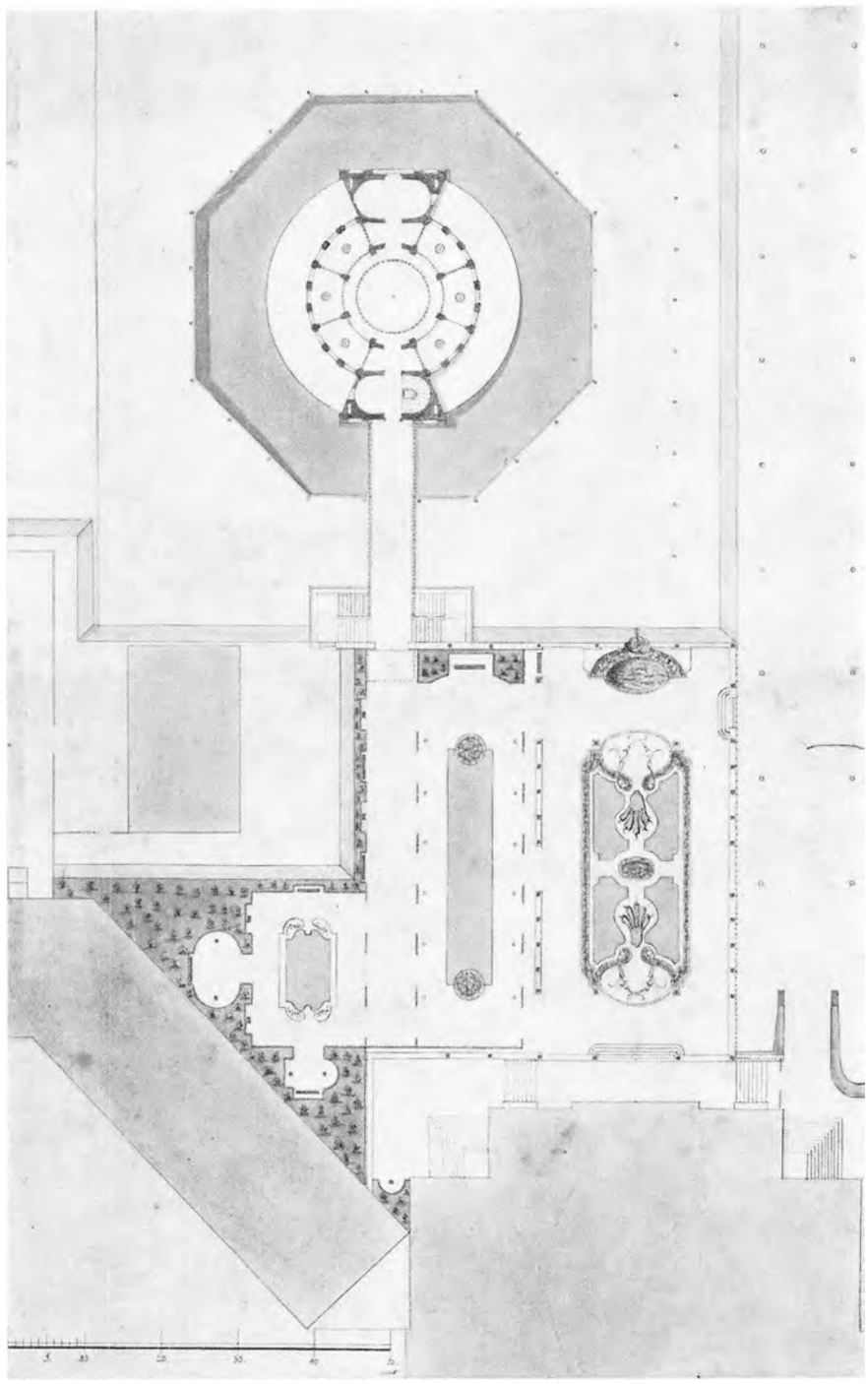

Fig. 140. Plan fra 1760'erne af Marmorhaven og af en projekteret Volière, tegnet af N.-H. Jardin. Tegning i Rigsarkivet. Overhofmarskallatets Arkiv.

Resten af Frederik IV's Façade – d.v.s. tre Fag til hver Side – blev paa palladiansk Vis opdelt ved korintiske Pilastre i stor Orden, medens Eigtveds Udløberfløje fik Karakter af Risalitter med Refendfuger og med Interpolering af de af Jardin saa yndede Ovalskjolde mellem Stokværkerne. Alle Vinduer fik nye Fordakninger med konsolbaarne Saalbænke som paa et romersk Palads. De lave Tage skjultes af en fortløbende Balustrade – det var altsaa en Genoptagelse af Thuras gamle, men atter opgivne Plan fra 1740'rne. Paa Balustraden skulde der være Skulptur – atter en gammel barok Idé. Over Risalitterne skulde der være mere beskedne Vaser, medens der i alle Hjørner og over Façadens centrale Parti var tænkt paa Skulpturer i stor Stil. Kuplens Kontur kunde Jardin daarligt ændre, men de fire høje Skorstene tænkte han sig omdannede til Obelisker, og ogsaa Lanternen fik en anden Form. Alle ledige Flader skulde gøres festlige ved Louis-Seize-Stilens yppige Festoner. – Dette Forslag er det eneste, der kendes fra Jardins Haand. Der har mulig foreligget andre, i mere ren klassisk Stil. Et Stik af Wiedewelt (Fig. 164) fra disse Aar kunde tyde paa det.

Hvis Jardins Plan var blevet gennemført, havde Fredensborg da ogsaa naaet at faa europæisk Format, og der vilde være skabt en virkelig Enhed mellem Slot og Have. Men dens Gennemførelse havde da ogsaa haft Konsekvenser for Slottets Indre. Jardin maa have forudsat, at Havesalen fik en ny Skikkelse. Og mon saa Kuppelsalen kunde taale Sammenligning med alt det andet, der nu var gennemført? Jardin vilde med

sit Projekt have skabt en Kædereaktion, der sluttelig havde ændret Frederik IV's gamle Slot indtil Ukendelighed. Der var næppe nogen, som dengang for Alvor stræbte her imod. Og i vore Dage, da saa meget af Jardins Haveanlæg er strøget eller tilsløret, kan man maaske sige, at det var godt det samme.

Tæt ved Marmorhaven og de øvrige nye Anlæg laa fremdeles Kriegers gamle Menageri som en primitiv Bygning af Bindingsværk. Ogsaa den vilde Jardin til Livs, man tør sige med Rette, da den i langt højere Grad end Slotsbygningen tog sig ud som et beskedent Rudiment fra den første Nybyggertid her paa Stedet. Fra Jardins Haand foreligger der baade Plan, Snit og Opstalt til en Nybygning, der var tænkt cirkulær med en aaben Buegang i underste Stokværk, hegnet af fuget Pillearkitektur, hvorover den kuppelklædte, smallere Centralbygning rejste sig (Fig. 139). Denne Volière, der midt i al den højtidelige Arkitektur havde muntre Symboler paa de kvidrende og fjedrede Væsener, der færdedes i det Indre, var naturligvis præget af sin Bygmesters høje Kultur, og vilde ogsaa utvivlsomt have taget sig ud paa dette Sted. Alligevel er det svært at opretholde nogen virkelig Interesse for dette Værk af Jardin. Det savner ganske den enorme Spænding og Logik, der kendetegner Jardins samtidige Fuglehus, som han byggede for A. G. Moltke i Haven ved Amalienborg. Ligesom Projektet til Slotsfaçaden blev ogsaa dette Udkast til en Volière lagt ad acta. Saa meget opnaaede Bygmesteren dog, at det gamle Fuglehus nu for alle maatte staa som haabløst forældet. Det blev derefter på Jardins Foranledning nedrevet 1767[58].

Tiden har faret haardt frem mod Jardins Have. Terrassen er væk, Parterret er omdannet og beskaaret, de romerske Rundtempler er borte, og de mange fintformede Busketter langs Parterret – som Ballonpladsen og Skibsbakken – eksisterer kun i reduceret Form. Men endnu har vi i Moltkes Stuer i Marskalhuset nogle gode Minder fra en indtagende Indendørsarkitekt. Eremitagen og Marmorhaven viser, hvor elegant han kunde pusle med Smaating. Og endnu har den brede Allé et Strøg af den Majestæt, der i fordums Tid hvilede over Frederik IV's Have. Og endnu har vi ogsaa Wiedewelts Skulpturer.

Jardins Kæmpeallé, set fra den nordre Havetrappe. Hans Christensen fot. Marts 1969.

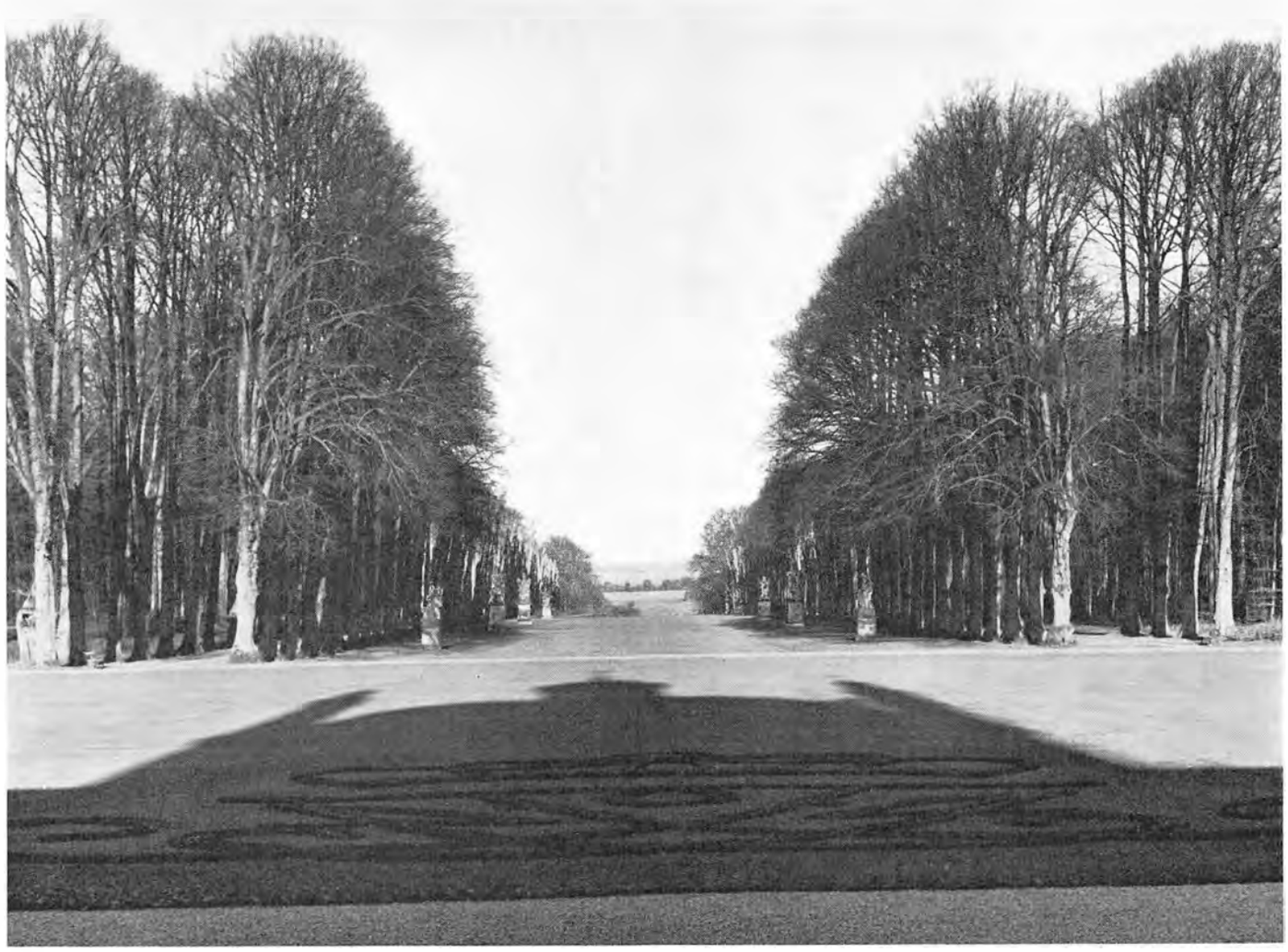

Jardin og Wiedewelt – de to Navne lyser endnu med Straaleglans over Frederik V's Have. Den ene lagde Retningslinierne og gav den gamle Have fra 1720 en ny Aand. Den anden fyldte Rummet med Skulptur.

De to Mænd, der gik ypperligt i Spænd, og som samtidig skulde forme den nye Frederikskirke i København, havde meget til fælles. De var begge som unge skolet i Paris, og de havde tidligt nok fundet Vejen til Rom, hvor Mødet med Antikken kom til at præge dem for bestandig. Men ingen af dem slap deres Udspring. Jardin var og blev fransk. Wiedewelt lod sig lettere omstøbe, men mange Gange sporer man i hans Værker Mindelser om Baroktiden, enten fra Paris og Versailles eller fra Berninis Rom.

De var fælles om saa meget, at de undertiden løste beslægtede Opgaver paa næsten ens Maade. Naar Jardin i A. G. Moltkes Taffelstue paa Amalienborg (1757) skulde fylde Fladerne med Ornamentik, blev det til en aandfuld Sammenhobning af Blomster, Vaser og Frugter, behørigt rettet til og sat i Ramme efter den nye Stils Forskrifter, men Rokokoen med dens sprælske Fabuleren skinner igennem. Og naar Wiedewelt i Fredensborg Have rejste sine med Rette berømte Trofæer, gav han paa lignende Maade efter for en medfødt Hang til det stablede og mangfoldige, der ved første Øjekast kan tage sig ud som Barok, medens dog en nøjere Granskning viser, hvorledes hver lille Enkelthed i Masker, Skjolde, Vaaben og Attributter er studeret efter antikke Forskrifter.

Der er altsaa en Nuance mellem de to Kunstnere. Det kan skyldes Aldersforskellen. Jardin var den ældre, og han kom først til Rom. Hans Ophold her faldt nøjagtig 10 Aar før Wiedewelts, fra 1744 til 1748, medens den danske Billedhugger opholdt sig i den evige Stad mellem 1754 og 1758. Det gør en Forskel. Jardin naaede ikke at opleve Antikbegejstringens store Gennembrud, fremkaldt ved de nye Udgravninger i Pompei. Hans Landsmand Jacques-Germain Soufflot, den senere Skaber af det parisiske Panthéon, havde endnu ikke opdaget de antikke Templer i Pæstum; Caylus og Winckelmann var endnu ikke optraadt som Profeter for den rene Lære om Antikkens Herlighed. Alt dette fik derimod Wiedewelt tæt ind paa Livet. Hans nære Tilknytning til Winckelmann er velbekendt, og de fire Aar, han tilbragte i Rom, kunde kun rive ham Bindene fra Øjnene.

Wiedewelt blev ikke den eneste nordiske Kunstner, der i disse Aar fornam Mødet med Antikken som et genfødende Bad. Edvard Mandelberg og Peder Als havde begge oplevet det samme, at i Rom maatte man ligesom begynde forfra og lære alt fra nyt. Senere regnede Thorvaldsen sin Fødselsdag efter hin 8. Marts 1797, da han første Gang satte sin Fod paa Roms Grund. Og ingen har som Goethe evnet at give Udtryk for, hvad det betød for Nordboen at blive stillet Ansigt til Ansigt med den store Oldtid; det blev ikke blot en ny Kunstopfattelse, han oplevede, men ogsaa et nyt Livssyn: »In Rom hab' ich mich selbst zuerst gefunden«, skrev han i sin »Italienische Reise«.

Om Wiedewelt havde haft et større litterært Talent og et stærkere kunstnerisk Temperament, havde han vel evnet at give Udtryk for lignende Følelser. Nu blev han næsten en lærd Arkæolog, der ivrig granskede Antikviteterne, saadan som man ser det paa Mandelbergs smukke Tuschtegning af ham (Fig. 141). Intelligent var han, og Lærdommen tyngede. Hans Værker, ogsaa dem i Fredensborg Slotshave, vidner ligesom hans egne Kommentarer dertil om hans store Indsigt i Oldtidens Kunst. Winckelmann havde givet ham det gode Raad at fly de lærde Antydninger og søge den store Enkelhed. Det var langtfra altid, at Wiedewelt, der saa gerne lod sig drukne i Detaljerne, rettede sig efter Paamindelsen. Men nu og da – som i Danmarks og Norges Monumenterne i Fredensborg Have – naaede han op mod det store Maal.

Wiedewelt begyndte sit Arbejde ved Haven i 1760. Tidspunktet var heldigt. Han havde endnu sine Rejseindtryk i frisk Erindring, han kunde øse af sin store Viden om romersk Skulptur, næsten for meget – det Indtryk faar man af hans første Udkast. Hans Fantasi tumler med mytologiske og arkæologiske Symboler, Forslagene er mangfoldige, gode og daarlige i broderlig Forening.

Han var alle Dage en meget skrivende Mand og har da ogsaa efterladt sig adskillige Kommentarer til sine Værker i Fredensborg Slotshave; de ligger alle i Det kongelige Bibliotek. Han indsendte ogsaa til Kongen en Række Skitser paa 35 nummererede Blade; dem finder man i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger. Til Forslagene forfattede han yderligere en deskriptiv Forklaring, som blev trykt 1762, men som nu kun eksisterer i nogle faa Eksemplarer.

Skitserne og Forklaringerne kan fortælle en Del om Wiedewelts Situation i Begyndelsen af 1760'erne. Han indleder med en Redegørelse for Skulpturerne paa Terrassen mod Haven. Han omtaler her Sandstensfigurerne af Flora (Foraaret) og Ceres (Sommeren), de to første Figurer, han fuldførte, færdige allerede 1760. Hertil kom 1762 de to andre Aarstider: Vinteren (Hyems) og Høsten (Bacchus), der ogsaa blev anbragt paa Terrassen sammen med to store Vaser af hvidt italiensk Marmor paa Postamenter af norsk Marmor. Samtidig havde han Udkast parat til de to første Bortførelsesscener, Paris og Helena, Æneas og Anchises, samt til et Par Trofæer; Grupperne var tænkt opstillet »paa Hiørnerne af en Hoved-Gang«, men at denne skulde være identisk med den brede Allé, hvor de opstilledes 1764, siges ikke direkte, og Jardin har som før nævnt ikke antydet noget i den Retning paa sin Plan. Wiedewelt har heller ikke talt om, at der skulde komme flere slige Grupper til.

De her omtalte Figurer og Grupper danner Nerven i Wiedewelts første Planer. Man sporer i Terrassens seks Skulpturer, men mindre i Bortførelsesgrupperne, hans levende Optagethed af Antikken. De er alle velafbalancerede og af høj skulpturel Værdi.

Men i alt det andet, Wiedewelt indleverede til Bedømmelse i 1762, var der meget ujævnt Stof. Man kan

Fig. 141. Johannes Wiedewelt i Rom.
Tuschtegning af J. E. Mandelberg i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

under Gennemgangen af den lange Liste i Flæng notere et Kæmpemonument af Apollon og de ni Muser (Blad IV); en Dekoration til den øverste Del af Ballonpladsen (IX), formet efter Kunstnerens eget Udsagn som en Fortifikation med knækkede Voldlinier og smykket med en romersk Milepæl, omgivet af Trofæer – Dele af dette ikke særlig vellykkede Projekt gik senere lutret igen i Kvarteret omkring Skibssøjlen 1763; saa var der et Floras Tempel (X), ogsaa ved Ballonpladsen, formet som en Rundbygning og smykket med blomsterbærende Karyatider og Vaser; endvidere en stor Gruppe forestillende Minervas og Neptuns Kamp om Athen (XI); en Obelisk til Minde om den oldenborgske Stamme (XII), flankeret af Danmarks og Norges fritstaaende Figurer, som foregriber de store nationale Monumenter, Wiedewelt senere i 1765 og 1766 opstillede ved Parterret; det samme gælder Planens Blad XIV, der symboliserer Danmark–Norges og alle danske Provinsers Lyksalighed under en Enevoldsregering; endvidere anføres en Herkulesstøtte (XV), der tænktes anbragt paa et Sted, »hvor fire Alleer løber sammen«; et Gratiernes Monument med Minervæ Støtte (XVII) – det blev senere i 1765 til Søjlen paa den lille Ballonplads; to fantastiske, historiske Buster af Valdemar Atterdag og Dronning Margrethe, helt uden for Wiedewelts egen Stil, kan maaske opfattes som en Mindelse om J. L. Holsteins peripatetiske Akademi ved Ledreborg. – Blandt de mange andre Forslag var der dog nogle faa Stykker, som vitterligt blev gennemført: fire store Vaser af historisk Art, en ægyptisk, en etruskisk (etrurisk, siger W.), en græsk og en romersk (XXIII), samt »de fire Elementer« (XXIV), hvoraf i det mindste Underdelen opstilledes ved Ballonpladsen, men som oprindelig var tænkt placeret for Enden af en Allé, og et første Udkast til »Monument champêtre«, Vinhøsten, dog i en helt anden Skikkelse end i den endelige Version fra 1765 (opstillet ved Kirkefløjen i et Busket, nedenfor S. 173). Endelig var der ogsaa blandt Forslagene et saakaldt pittoresk Monument, der forestillede det korintiske Kapitæls Tilblivelse efter Vitruvs kendte Beretning, og som røber sin Ophavsmands Lærdom og stundom heldige Haand, men som dog led den Tort at blive henlagt (XXIX), medens et kinesisk Monument (XXXV), undfanget ved Studiet af Chamberts Kinabog (1757), med Rette blev kasseret.

Denne brogede Samling blev omgaaende sorteret. Man veed ikke, hvem der udførte Censuren. Det kan

Fig. 142. Johannes Wiedewelt: Hyems eller Vinteren (til venstre), nordre Terrasse ved Fredensborg. Efter J. G. Bradt: Monumenta Fredensburgica Iussu Friderici V Erecta (1767).
Fig. 143: Wiedewelt: Flora eller Foraaret (til højre), paa nordre Terrasse. Efter Bradt: Monumenta Fredensburgica (1767).

Fig. 144. Wiedewelt: Ceres eller Sommeren (til venstre), paa nordre Terrasse. Efter Bradt: Monumenta Fredensburgica (1767).
Fig. 145. Wiedewelt: Bacchus eller Efteraaret (til højre), paa nordre Terrasse. Efter Bradt: Monumenta Fredensburgica (1767).

godt have været Jardin, men usandsynligt er det ikke, at Wiedewelt selv har vraget og valgt, indtil han havde faaet skilt det brugbare i sine Forslag ud fra alt det andet. Da det store Arbejde var afsluttet, lod han Johannes Gottfried Bradt stikke en Del af Monumenterne paa 37 Blade under Titlen »Monumenta Fredensburgica Iussu Friderici V Erecta«, udkommet 1769.

Ved Udarbejdelsen af Skulpturerne i de enkelte Kvarterer begyndte Wiedewelt nærmest ved Slottet og inddrog derefter de fjernere Dele i stedse større Ringe. Her gennemgaas de Kvarter for Kvarter omtrent i den Orden, hvori Wiedewelt gennemførte sit Værk.

Terrassen. De seks Skulpturer, som blev udført her, staar endnu paa deres oprindelige Sted, medens Jardins arkitektoniske Ramme derom blev fjernet i 1801. De fire Aarstider, der staar paa Fodstykker med Festoner og Friser (af »løbende Hund«), anbragtes i en Halvcirkel med Vinteren og Høsten som de to Yderpunkter, medens Foraaret og Sommeren stod nærmere hinanden i Midten ud for Slottets Havedør, som om de dannede Portal for de kongelige Herskabers Udgang til Sommerhaven. Disse to sidstnævnte var de første, Wiedewelt udførte[57] med enkel og fast Opbygning, klassiske i Opfattelsen (Fig. 143 og 144). Man mærker mere Rom end Paris i disse to Skulpturer. Naar de nu kan virke lidt grove i Detaillen og Foldekastet noget tungt, kan det skyldes senere Tiders Overfladebehandling: Bradts Stik lader ane langt flere Nuancer, da Figurerne var udgaaet fra Billedhuggerens Værksted. – I alle fire Skikkelser har Wiedewelt overholdt Loven om Hovedernes ens Højde (Isokefalien). Kun Vinteren (Fig. 142, 146) skiller sig ud: det er en kæmpemæssig Gubbe, der skuttende sig i sin Kappe kryber sammen i sig selv, medens han støtter sig til en Træstub og varmer sin højre Haand og det blottede, kraftige Ben ved en Ildgryde paa Jorden; om han rettede sin Kæmpeskikkelse op, vilde han være et Hoved højere end de andre. Ogsaa paa anden Maade er Vinteren et Særsyn paa Terrassen, da mulig Wiedewelts franske Fortid her spiller ind. I Aand og Opbygning minder den kappeklædte, frysende Gamling om Girardons *l'Hiver* paa Versailles *Parterre du nord.* Hans Antipode ved Fredensborg røber atter Billedhuggerens romerske Studier. Det er Bacchus (Fig. 145), en nøgen Yngling efter de bedste klassiske Mønstre, lige hentet fra Vaticanets Museumssale. – Hertil kom de to Vaser, der alene ved deres kostbare Materiale, det hvide italienske Marmor, skiller sig ud fra de fire Sandstensfigurer (Fig. 147). De er anbragt nær Slottet, paa Linie med Høsten og Vinteren. Maaske Wiedewelt ogsaa her har tænkt paa Terrassen foran Versailles, hvor det vrimler med slige monumentale Vaser. Men han har dog ladet Fredensborg-Vaserne føre romersk Tale, baade i deres Ornamentik, der danner en hel Serie Stilprøver fra den romerske Oldtid, og i deres tankemæssige Indhold; Portrætterne i Medaillonerne skal efter Wiedewelts egen Oplysning være Sappho og Anacreon paa den ene Vase, Minerva og Diogenes paa den anden[58].

Parterret var formet af Jardin som et stort, roligt Plateau med et sparsomt Opbud af Skulpturer. Det

hegnedes langs den fordums Dyrehave af den halvrunde Allé, som havde beholdt de dobbelte Trærækker mod Fasanhaven og Ballonpladsen ved den vestre Flanke og mod Anlæggene ved Kirkefløjen ved den østre Flanke, men stod aaben i Midten, for at Udsigten mod den nye brede Allé kunde være fri. Der var en Del ældre Skulpturer, halvvejs gemt mellem de fra Slottet fjernest staaende Trærækker; bl. a. blev Hännels Merkur og Diana (Fig. 125 og 126) staaende ved Hegnet ind til Fasanhaven. Den store, halvmaaneformede Flade var opdelt i seks kileformede Snit, to Græsplæner i Midten, to Busketter til begge Sider. I Græsrabatterne anbragte man to store udskaarne Blomstervaser af Egetræ[59], udført af Simon Stanley kort før hans Død 1761 – et første, men ikke et sidste Tegn paa, at man i Slotshaven agtede at gøre Brug af andre Billedhuggere end Wiedewelt. Stanleys Blomstervaser blev 1796 kasseret og erstattet med andre, og disse paa deres Side omtaltes allerede 1811 som raadne og spolerede, hvorefter de blev kasseret[60]. Det var Busketterne, der tog den skulpturelle Udsmykning. Her var anbragt et Par Solure, og Wiedewelts Andel bestod af fire historiske Vaser, der efter Billedhuggerens eget Udsagn skulde vise Smagens Forandring i Oldtiden (Fig. 148–151). Han nævner, at de to første, den ægyptiske og den etruriske Vase, var af sort Marmor. De eksisterer endnu, men den sorte Farve er dog meget afbleget. De staar begge paa et rundt, opadtil svejet og tilspidset Fodstykke, af Wiedewelt kaldet et Alter, og han fortsætter med at forklare, at de har »i det totale det, som kaldes efter Kunst-Terme en Dristig contour udj Sveiffningen, og exprimerer Solidité«. I en Digression[61] beretter Wiedewelt yderligere, at han sammen med Winckelmann har gjort en Rejse til Syditalien, hvor han blandt andet har set de oldgræske Templer i Pæstum, i hvilke han ser en Afspejling af den bastante og solide ægyptiske Arkitektur. Paa det ægyptiske Fodstykke har han indridset nogle Hieroglyffer. Krukkens Laag er smykket med Isis- og Osirishoveder, og paa dens Korpus er udhugget et Sistrum (musikalsk Strengeinstrument brugt ved Isisfester). Ved Udformningen af den etruriske Vase var Wiedewelt vanskeligere stillet, da man dengang kun havde ringe Kendskab til Etruskernes Kunst. Han har dog set nogle Vaser i det vaticanske Bibliotek, og han har tillige søgt Hjælp hos Kardinal Alessandro Albani, i hvis Samling han skal have set etruskiske Malerier med Gengivelser af Bygninger, og deraf har han gjort sig en Forestilling om hint Folks »goût en general«. Han finder her en mere elegant Udtryksform end hos Ægypterne og har derfor gjort Alteret mere gennemarbejdet i Detaillen med snoet Rifling. Paa Vasens Korpus har han anbragt to Reliefhoveder, en etrurisk Kvindeprofil og en Arminus, som han skal have haft et Forbillede til[62]. – De to andre Vaser, den græske og den romerske, har ikke voldt Billedhuggeren det samme Hovedbrud. Her var Forbilleder nok at øse af, og Wiedewelt siger, at han har fulgt sin egen Fantasi. De to Vaser, den græske ægformet, den romerske skaalformet, har begge cylindriske Fodstykker med klassisk dannet Profilering. Den græske har i Relief en Fremstilling af Zeus og Hera »efter Homeri Beskrivelse« og paa Fodstykket to festonbærende Vædderhoveder med Hentydning til det sakrale Offer. Den romerske bærer tilsvarende et skægget Marshoved, og paa Soklen er en Indskrift sat i Ramme: Marti Sacrum patriæ custodi (Helliget Mars, Fædrelandets Beskytter). – De fire historiske Vaser fik dog ikke deres endelige Plads i Parterret. I en udateret Tilføjelse til sine Forklaringer af Haveskulpturerne meddeler Wiedewelt, at to af Vaserne var flyttet til Særhaven og de to andre magasineret. Flytningen er sket paa Dronning Juliane Maries Tid. I 1798-Inventariet er atter alle fire Vaser stillet for Dagens Lys, denne Gang i Marmorhavens sydlige Halvdel, hvor de har staaet til ny Tid. I vore Dage er de atter flyttet, de staar nu omkring den ottekantede Dam ved Rosenøen neden for Marmorhaven.

Ballonpladsen. Wiedewelt havde 1762 indleveret en Tegning til Obelisken paa Ballonpladsen (Plan Nr. VIII i hans Fortegnelse). Den er straks blevet godkendt, men de øvrige Forhold paa Stedet havde man endnu ikke taget Stilling til. Wiedewelt meddelte 24. Januar 1763, at han var i Gang med Obelisken, som han ventede at være færdig med til April, og han var tillige rede til at ordne Ballonpladsens Indfatning[63] efter sin Plan Nr. IX, altsaa den tidligere kort omtalte Front ud mod Parterret i Form af en Fortifikation med romersk Milepæl og Trefødder. Dette Forslag fandt ikke Gehør; det blev i den følgende Tid grundigt omarbejdet, og det maa være sket efter Jardins Forslag. Man plantede nu en Krans af Linde uden om den cirkelformede Dam, hvis Kanter blev stensat, og en Bro blev ført over til den monumentalt opbyggede Ø, paa hvis Midte Obelisken sattes. Paa Broen og Øen var anbragt 26 Marmorborner, indbyrdes forbundne med Jernstænger[64]. Rundt om hele Anlægget blev der opstillet 36 større Skulpturer, vist overvejende af Havens ældre Forraad. En særlig Plads – men uvist hvor – var beregnet for et Monument, de fire Elementer, som Wiedewelt ved den Tid udførte, og som nærmere omtales nedenfor. Ogsaa et Lysthus var der Plads til. Der havde været et i Forvejen, men det blev brudt ned 1762, hvorefter et nyt blev rejst 1763 til Ære for Prinsesse Charlotte Amalie, hvis Navnetræk stod at læse derpaa (nedbrudt 1802)[65]. Rummet var saaledes tæt møbleret, men for en Del med ubekendte Størrelser.

Skønt Ballonpladsen hører til de hyppigst omtalte Lokaliteter i Haven, er der dog mange Tvivl om dens nøjagtige Udseende, mest fordi de foreliggende Haveinventarier er lidt besværlige at bruge. Inventariet fra 1765 blev optaget paa en Tid, da Wiedewelt endnu ikke var helt færdig. Det næste Inventarium er fra 1798 og altsaa fra et saa sent Tidspunkt, at Dronning Juliane Maries store Ommøblering af Haveskulpturerne var blevet indregistreret, og derfor vanskelig kan bruges til en rigtig Forstaaelse af den oprindelige Have fra Jardins og Wiedewelts Tid. Man tør kun forsigtigt gætte sig til en Rekonstruktion af talrige Enkeltheder; det skal prøves her med Hensyn til Ballonpladsen. Den cirkulære Dam har herefter været omgivet af skraa Dosseringer med Kampesten, foroven kantet af en udhuggen Sandstensrundstav. Øen i Midten var

Fig. 146. Fredensborg Slotshave. Wiedewelts Statue »Vinteren« paa nordre Terrasse. Hude fot. 1911.

firkantet med lignende Dosseringer. Broen hertil førte fra Eremitagealleen mod nordøst over Dammen til Øen. Bro og Ø var hegnet af de nævnte 26 Borner. Obelisken rejste sig midt paa Øen over et Fundament af syv cirkelrunde Trin. Saa meget er nogenlunde sikkert, da vi har Tegningen dertil (Fig. 153). Men saa begynder Gætteriet. Man kan regne med, at der mellem de Træer, der i en Kreds omgav Ballonpladsen, var anbragt de nævnte 36 hvidmalede Bly- og Sandstensfigurer fra den ældre Have. Prinsessens Lysthus kan da tænkes anbragt diametralt for Broen ud til Sandportens Allé. Tilbage er da Wiedewelts Gruppe »de fire Elementer« (Fig. 154). Den har efter Kunstnerens egen Tegning været et saare anseligt Monument. Paa det nederste Fodstykke var Jorden gengivet som en overdaadig Frise af alskens Vækster. Derfor var paa et øvre Fodstykke gengivet Lyn og Torden som Ildens Symbol og Luften i Skikkelse af en Ørn, medens Delfiner ved Siderne forestillede Vandet. Øverst knæler Atlas, bærende Firmamentet paa sine Skuldre. Efter Wiedewelts oprindelige Forslag skulde det staa for Enden af en Allé, og det egnede sig efter sin Opbygning ikke til at staa hvor som helst. I 1765-Inventariet er det ogsaa særlig fremhævet; det opregnes ikke blandt de 36 andre Skulpturer ved Ballonpladsen, men omtales for sig selv. Men hvor stod det? Formodentlig paa et centralt Sted. Naar Broen kom ind til Øen fra sydvest og Lysthuset laa diametralt modsat, var den ene Akse i Anlægget dermed fastslagt, en anden Akse, vinkelret paa den første, var ved Parterret markeret af det nedenfor nævnte »Dydens og Ærens Tempel«, hvis Antipode ikke kendes. I Fantasien anbringer vi da Elementerne der, men andet end Gætteri er det ikke.

Templet for *honus et virtus* (Fig. 155), som Wiedewelt kaldte det – et Dydens og Ærens Tempel – var et Relief af beskedne Dimensioner og havde længe været forberedt. Wiedewelt havde, før han udførte det, tænkt sig, at det skulde være et centralt Led i Indhegningen om Monumentet »Vinhøsten« (nedenfor S. 173), nærmere ved Kirkefløjen og Livstalden. Tanken blev opgivet, men Templet blev dog udført til Opstilling ved Ballonpladsen paa Terrassen ved den runde Allé, hvor det endnu staar[66]. Her blev det opstillet efter Frederik V's Død, hegnet af Balustrader, 25 Alen til hver Side, opdelt i smaa Enheder med en Stump Balustrade klemt ind mellem to Hegnstræer.

Relieffet har en dobbelt Front. Paa Forsiden er en

Fig. 147. Fredensborg Slotshave. Wiedewelts Marmorvase paa nordre Terrasse. Hugo Matthiesen fot.

dorisk Tempelgavl udhugget paa en flad Stele af hvidt Marmor. Motivet er gentaget paa Bagsiden med en ionisk Front. Fra Træstubbe, der ligger ved Søjlernes Fod, breder løvbærende Grene sig ind over Templets Sider og Gavl. Foroven er der udhugget Palmegrene og Festoner. En Indskrift paa Forsiden forkynder: Hoc pie coluit F. V. Hoc demum jussit – hvilke dunkle Ord er blevet udlagt: »Frederik V behandlede dette med stor Fromhed; derpaa bestemte han det saaledes«. Paa Bagsiden læses: Hoc vivus paravit, divus intravit (»Dette beredte han i levende Live, heri indtraadte han guddommelig«). De mærkelige Indskrifter tyder saaledes paa, at Frederik V længe har haft et saadant Monument i Tankerne, men først *divus* (guddommelig eller højsalig) er han traadt ind deri. Tanken om Monarken som guddommelig var af antik Herkomst og var ogsaa levende i Enevældens Danmark. Nogen helt sikker Tydning skal man ikke vente – maaske der, naar alt kommer til alt, er Tale om Frimurersprog? Baade Kongen og hans Billedhugger var Medlemmer af Logen.

Men hvilken dunkel Symbolik der end har været Wiedewelt paalagt, har han dog ogsaa her øst af sit Kendskab til antik Kunst. I Tempelfronten staar Døren paa Klem og venter paa, at den fornemme Gæst skal træde ind. Slige Tempelporte paa Klem er ikke ukendte. Man har henvist til Piranesis »Le antichità romane«. Ogsaa i Vaticanmuseet kan man finde Relieffer med dette Motiv[67].

Ballonpladsen stod ikke længe i denne Skikkelse. Ved en senere Omgruppering af Slotshavens Skulpturer, mulig omkring 1775, blev de fire Elementer flyttet til »Andebjerget« (nu Rosenøen paa det gamle Menageris Sted)[68], hvorfra det sporløst er forsvundet. Ogsaa de 36 Figurer mellem Træerne blev ofret til Fordel for Balustrader[69]. Templet blev staaende, men uden Balustrade; i Stedet kom der to Løver med krydslagte Herkuleskøller paa Postamenterne. De findes der endnu. Maaske skyldes de Wiedewelt (S. 216).

Ødelæggelsen begyndte omkring Aar 1800. Materialer fra Broen og Dosseringerne blev anvendt ved Anlægget af Esrom Kanal, hvad der senere vil blive omtalt (i et følgende Bind). Balustraden holdt Stand endnu nogle Aar, men den var forfalden, tildels omstyrtet, og den blev omsider fjernet engang i 1830'erne. En dyb Udskæring i Terrænet røber, hvor Broen oprindelig har været. Ellers er alt, hvad der før har været her af Stensætninger, ændret til Grønsvær, og ogsaa den lille Sø er indtørret og bevokset med Græs. Tilbage er der nu den store Krans af Lindetræer, Dydens og Ærens Tempel og endelig Frederik V's Obelisk.

Under sit langvarige Ophold i Rom havde Wiedewelt sat sig ind i Obeliskernes Problemer. Han havde sine egne Ideer om Dimensionerne, hvor brede de burde være i Forhold til Højden, om deres Placering og Anvendelse. Til Obelisken paa Ballonpladsen havde han taget til Forbillede et Par af Roms mindre Obelisker, ved Santa Maria sopra Minerva og ved Santa Maria Maggiore[70]. For saa vidt rækker Naalen ved Fredensborg tilbage til Ægypten, et fuldgyldigt Udbytte af hans Romerophold og et Bevis paa hans store Lærdom. Men han har føjet noget til af sit eget. Mellem Fundamentet og Naalen er der indskudt et Led, en Terning, der fortil viser Kongens Portræt, og til de andre Sider samme Monarks Valgsprog og Navnetræk og endelig Aarstallet 1763. Øverst ved Spidsen er der anbragt nogle af Louis-Seize-Tidens yndede Blomsterguirlander, og dermed er Monumentet stemplet af sin Tid.

Anlægget af Ballonpladsen var dog ikke afsluttet hermed. Lidt sydvest derfor laa et lille Kær, der nu blev inddraget i den samlede Udsmykning, og som for Fremtiden bar Navnet den lille Ballonplads (Fig. 156). Søen blev skaaret firkantet til, Flankerne blev stensat med Kvadre[71], der anlagdes en lille Ø i Kærets Midte, ogsaa den rektangulær, og Øen udsmykkedes med Skulptur. I Midten rejstes der en Søjle, som paa sit blokformede Postament havde et Relief, de tre Gratier, leveret af Wiedewelt, der ogsaa stod for det festonsmykkede Skaft[72]. Derimod leverede han ikke Kapitælet, som kom fra Civiletatens Materialgaard, hvor det havde været opbevaret fra gammel Tid, og som angaves at være indkøbt af Frederik IV i Italien 1709[73]. Paa Øen stod ogsaa to Blomsteropsatser af Sandsten, udført af Wiedewelt, det ene med et Minervahoved, det andet med et Merkurhoved paa Postamentet. Hele Øen var hegnet af grønmalet Treillageværk, og en Træbro med lignende Gelænder satte den i Forbindelse med Anlægget ved den store Ballonplads[74]. I denne Skikkelse stod den lille Ballonplads til 1836. Paa Forslag af Slotsgartner Rudolph Rothe blev hele Stensætningen baade om Dammen og Øen da fjernet, for at det oprindelig saa arkitektonisk udformede Parti nu kunde faa et rent landskabeligt Udseende[75]. Derimod blev de tre Støtter bevaret, og man talte i den kommende Tid ofte om Gratiernes Ø, med Henblik paa Wiedewelts Relief. I 1880'erne blev Skulpturerne omsider fjernet[76]; Søen og Øen er nu de eneste idylliske Minder om, hvad der engang har været her. De to Blomsterstøtter flyttedes hen til Eremitagealleen ved Indgangen fra Parterrets runde Allé til Særhaven, og der staar de endnu. Gratiernes Søjle kom nu til Rosenøen, hvor den remplacerede Heimbrods Flora, som forsmædeligt blev forvist andetsteds hen. Men endnu engang er Billedet skiftet. Ved Midten af 20. Aarhundrede kom Flora tilbage til Rosenøen, og Wiedewelts Søjle ligger nu godt gemt i Havens Magasin.

Arbejdet paa begge Ballonpladser stod paa et Par Aar. Obelisken var ganske vist opstillet allerede i Foraaret 1763, men alt det øvrige Arbejde, ogsaa Opstillingen af Bornerne var først afsluttet sent paa Aaret 1765. Frederik V, der opholdt sig dødssyg paa Fredensborg hint Efteraar, maa have naaet at se Ballonpladsen næsten færdig. Naar det berettes at han ved Afrejsen den 22. November flere Gange forlod sin Karrosse for at tage sine Yndlingssteder i Øjesyn endnu en Gang, da var vel Ballonpladsen et af de Steder, hans Øje dvælede ved med særlig Vemodighed.

Skibsbakken er et nogenlunde velbevaret Anlæg fra 1763 (Fig. 158). Det er ligesom Ballonpladsen, til hvilken den ligger symmetrisk med Hensyn til Havens Hovedakse, og som Naboanlægget »Vinhøsten« nær-

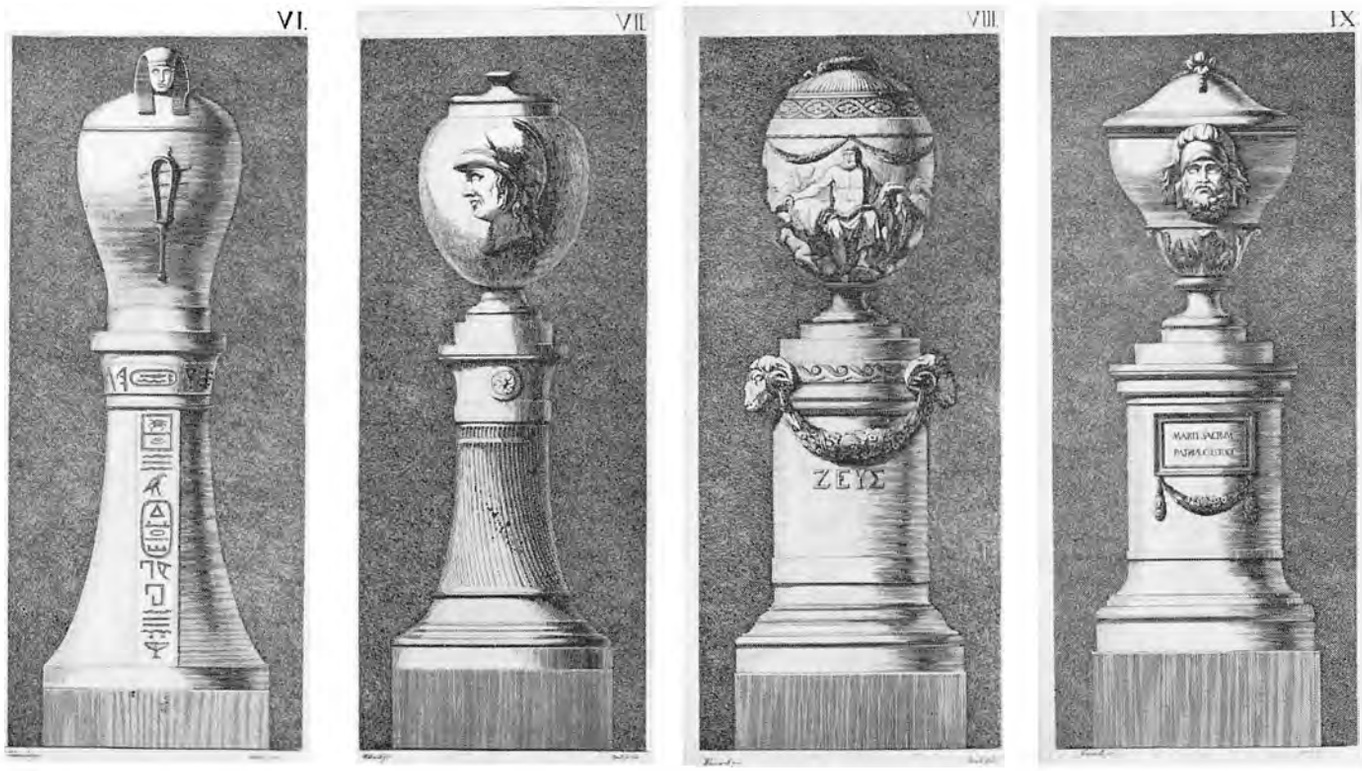

Fig. 148–51. Wiedewelts fire historiske Vaser, oprindelig anbragt i Parterret, nu ved Rosenøen. Efter Bradt.

Fig. 148. Wiedewelts ægyptiske Vase.

Fig. 149. Wiedewelts etruskiske Vase.

Fig. 150. Wiedewelts græske Vase.

Fig. 151. Wiedewelts romerske Vase.

Fig. 152. Fredensborg Slotshave. Ballonpladsen med Frederik V's Obelisk. Lennart Larsen fot. 1968.

mere Slottet, placeret i Skovtykningen hinsides Parterrets runde Indhegningsallé. Terrasserne har endnu de karakteristisk brudte Linier, der ses paa Jardins ældre Haveplan, og de kranses stadig af gamle Lindetræer. Dog har Terrasseringerne tidligere været mere omfattende; de omfattede oprindelig ogsaa hin romerske Milepæl, som stadig staar bag Skibssøjlen paa sit gamle Sted, men nu uden organisk Forbindelse med det øvrige Anlæg, der forøvrigt havde sine Fangarme endnu længere ind i Skoven. Hvis man trækker en Linie fra Slottets nordre Havedør gennem Parterret og Skibsbakken, rammer den først Skibssøjlen, derefter den romerske Milepæl, og hvor det sluttede Anlæg holdt op, fortsatte Linien som en Sti et Stykke ind i Skoven, indtil den standsede ved et Monument, mulig Sturmbergs Hercules eller I. G. Grunds Mercur.

Wiedewelt omtaler flere Gange dette Anlæg i sine haandskrevne Kommentarer. Men mærkelig nok gaar han til en Begyndelse uden om selve Søjlen og taler mere om de to Trofæer, der staar som Drabanter paa begge Sider (Fig. 159). Heller ikke i Bradts store Kobberstikværk er der taget andet med end de to Trofæer. Forklaringen paa Tavsheden kommer maaske andetsteds i Kommentarerne[77]. Da begynder Wiedewelt en Redegørelse for, hvordan Romerne i Oldtiden smykkede Søjlerne med Skibsstævne, naar de vilde fejre store Sejre til Søs; noget lignende har han selv gjort her, og der berettes om, hvordan han har ladet Stævnene smykke med dragne Sværd og Løvehoveder. Men derefter fortsætter han: »Udj den øvrige decoration (som icke er min invention) er allegorien af Ægeblade, Olivengrene og Palmer en erindring af en Lyckelig tildragelse, som udj Medallionen er dateret med Aarstallet«. Med andre Ord: Wiedewelt har oprindelig kun udført Fodstykket, hvorpaa er anbragt de to Skibsstævne og de to Medailloner, den ene med Indskriften: Fortissima concilia tutissima (de drististe Raad er de sikreste), og den anden, paa Bagsiden: Anno 1762. Den egentlige Søjle, der ganske rigtigt har vandrette Ringe af Egeblade forneden, af Olivengrene i Midten og af Palmegrene foroven, medens der er nedhængende Festoner fra Søjlens spidse Top, var saaledes udført af en anden Billedhugger. Man kan gætte paa J. G. Grund, fordi den minder om Søjlen i Nordmandsdalen, men andet end Gætteri er det ikke. Af Aarsager, vi ikke mere kender, blev Skibssøjlen helt fornyet 1784, og denne Gang var det Wiedewelt, som udførte hele Værket[78]. Til Minde om denne Fornyelse af Monumentet læses paa Fodstykket: Juliana Maria consors restituit 1784. Da Billedhuggeren saaledes har antydet, at Støtten er rejst til Minde om en lykkelig Begivenhed, som har Relation til en dansk maritim militær Indsats, der har fundet Sted 1762, har Havens Historiker Valdemar Seeger forlængst henvist til den alvorlige udenrigspolitiske Situation, der i dette Aar truede Danmark med en russisk Invasion, og som lykkelig løstes ved Tzar Peter III's pludselige Død[79]. En bedre Forklaring kan næppe gives.

De to Trofæer ved Søjlens Sider er formet som Steler, oventil rundet. Højden er den dobbelte af Bredden. Baade paa For- og Bagsiden er i lavt Relief gengivet

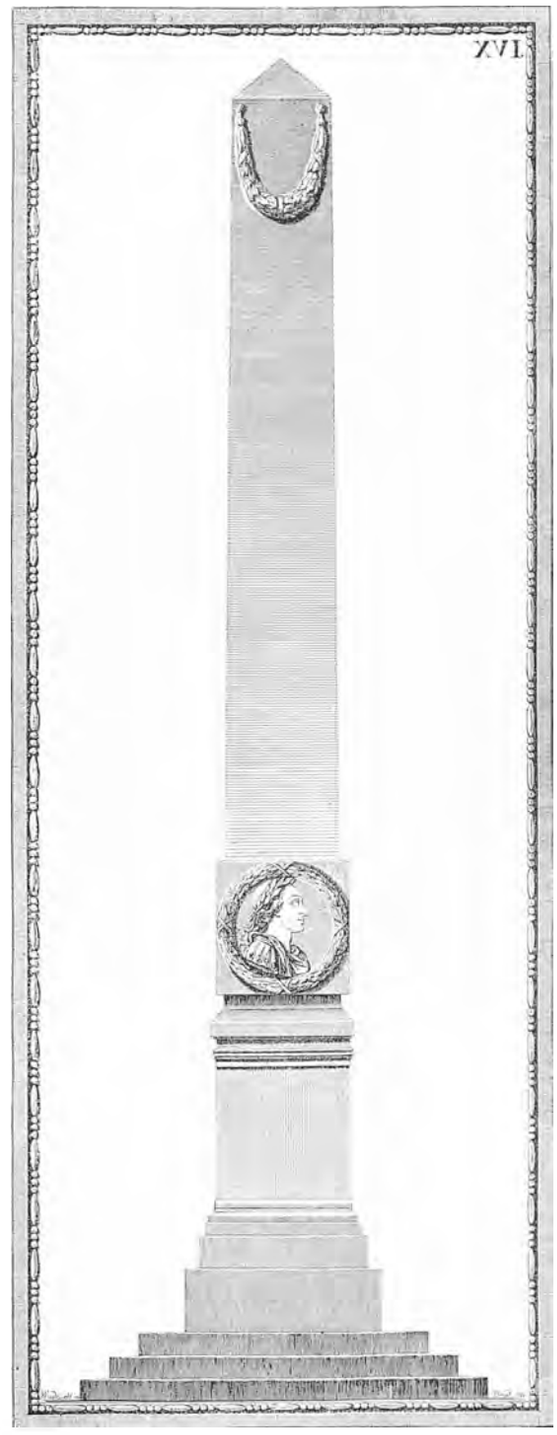

Fig. 153. Wiedewelt: Frederik V's Obelisk paa Ballonpladsen. Efter Bradt: Monumenta Fredensburgica.

Agterspejlet af et Skib, lastet med Korn, »Jordens fornemste Frugt og Grunden til al Ting«, forklarer Wiedewelt. Derover staar Minervas Skjold med Medusahovedet og ved Siderne er anbragt to Herkuleskøller, »Insigna paa Helt og Mod, som fører Vaaben til Landets Sikkerhed og Forsvar, til Handelens, Konstens og Videnskabens Flor«. Øverst et Løvehoved med Fjerbusk samt et Par hængende Festoner. Selve Støtten, hvis Enkeltheder er foregrebet ovenfor, har paa Postamentet to Reliefankre, saadan at alt hvad Danmark-Norge kunde opbyde: Landbrug, Handel, Søfart, maritime Sejre til Fædrelandets Vel er forenet i dette Monument. Da den Begivenhed, som her skal foreviges, maa have fundet Sted, efter at Haven var paa-

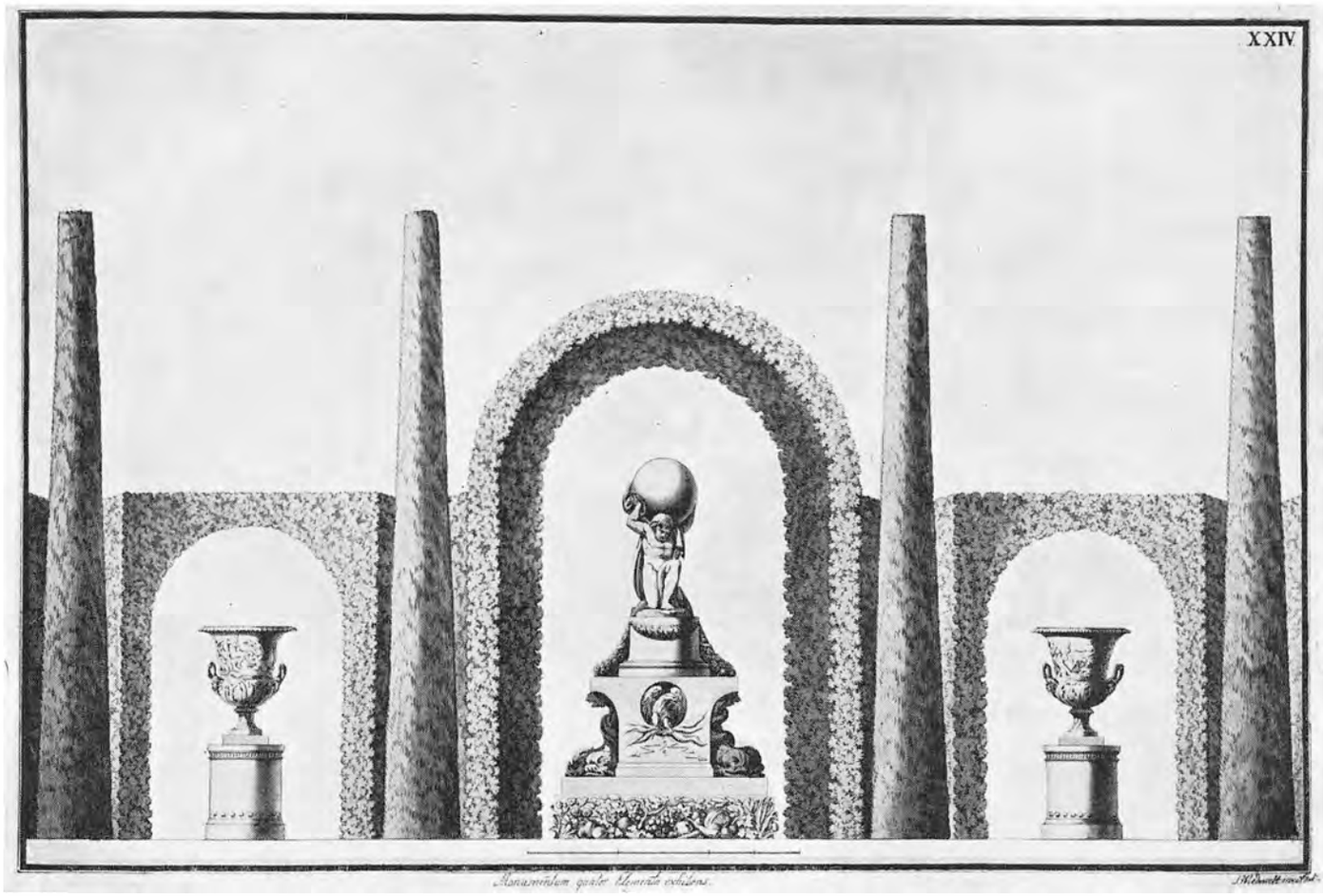

Fig. 154. Wiedewelts Udkast til »De fire Elementer«. Tegning i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

Fig. 155. Wiedewelt: »Honus et Virtus«, Dydens og Ærens Tempel ved Ballonpladsen. Efter Monumenta Fredensburgica.

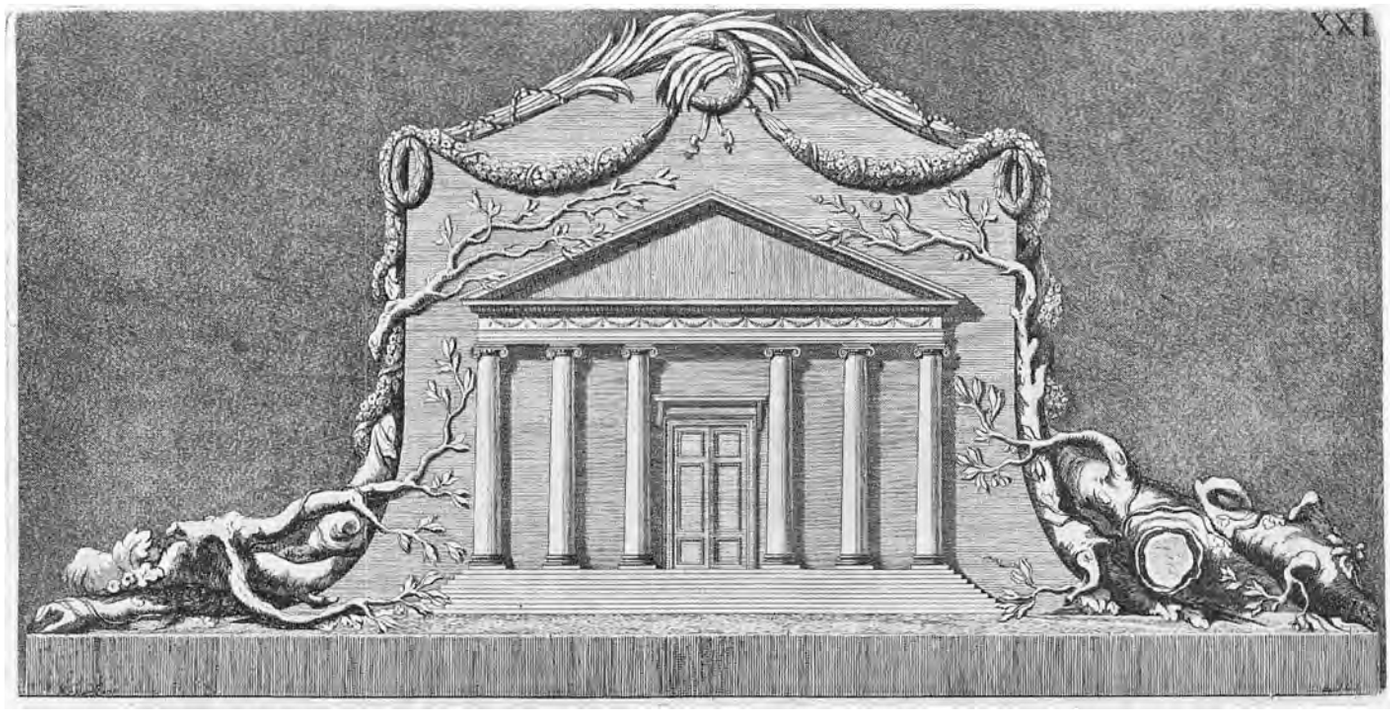

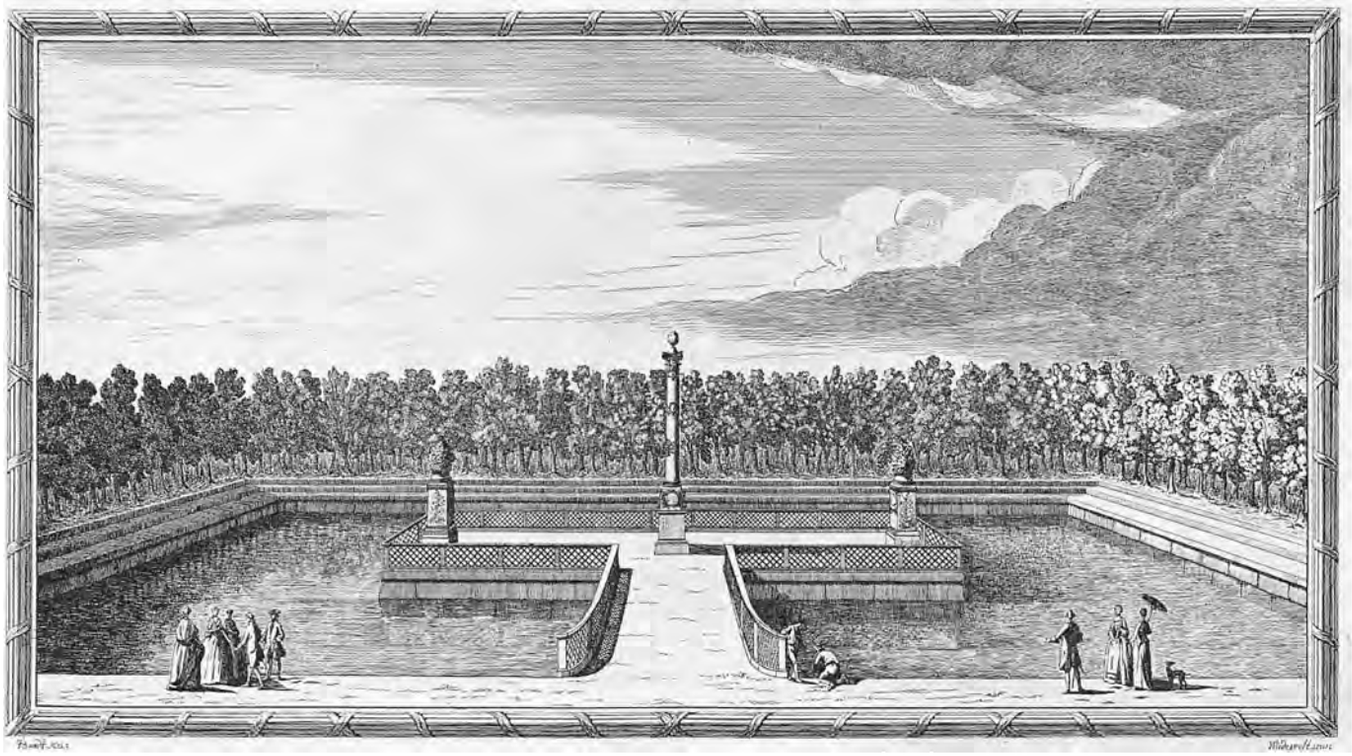

Fig. 156. Wiedewelts Udformning af Gratiernes Ø i den saakaldte lille Ballonplads. Efter Bradt: Monumenta Fredensburgica (1767).

Fig. 157. Wiedewelt: Udkast til Skulpturer paa Gratiernes Ø. Tegning i Kongens Haandbibliotek.

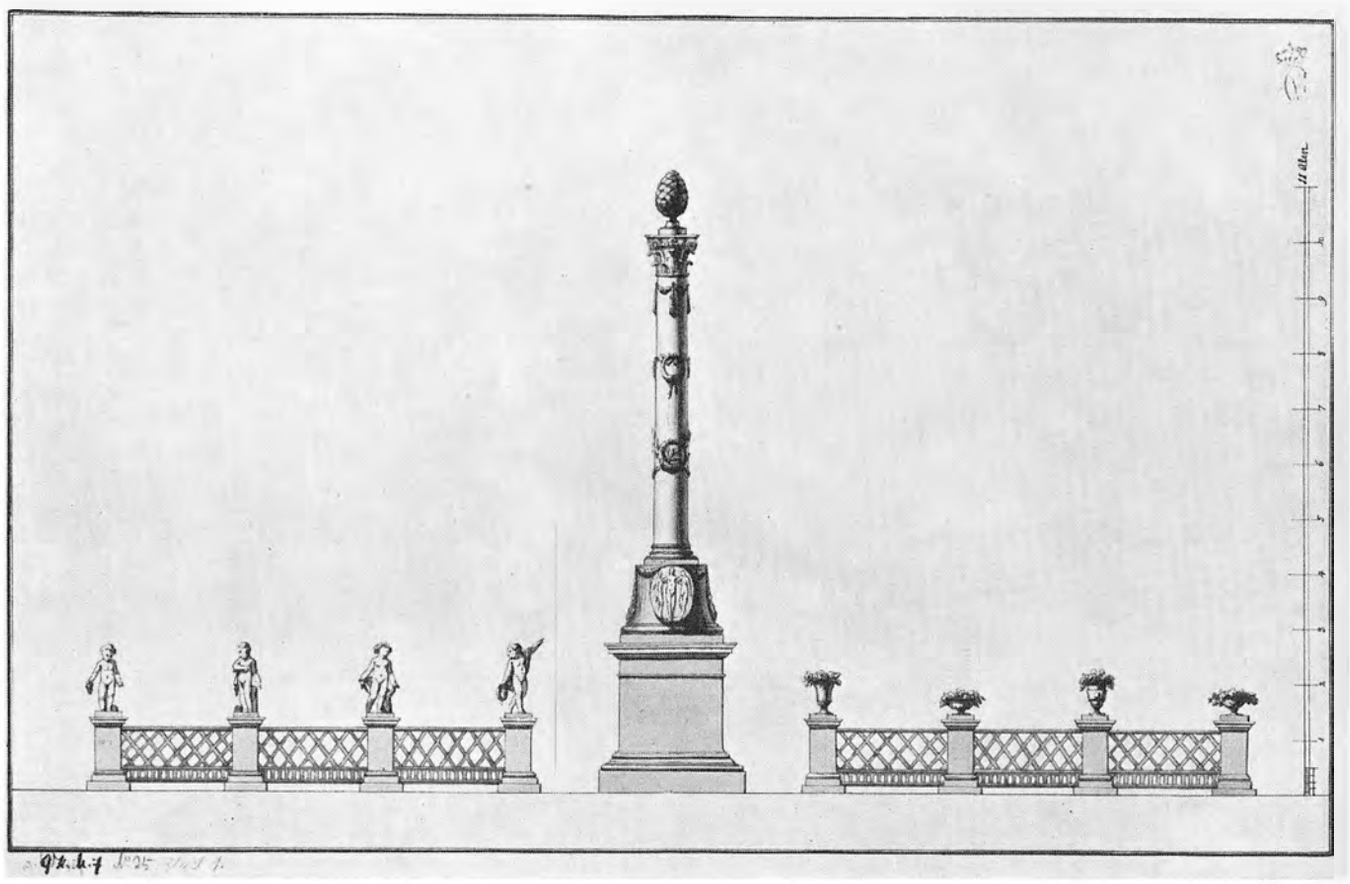

Fig. 158. Fredensborg Slotshave. Skibsbakken med Skibssøjlen, i Forgrunden Wiedewelts romerske Milestøtte 1762. J. S. fot. 1962.

begyndt, kan Monumentet heller ikke have været formet saadan, da Jardin og Wiedewelt gjorde de første Udkast. Men Tilløb dertil findes i Wiedewelts Udkast: de to Trofæer prydede oprindelig det første Udkast til Ballonpladsens Indhegning. Og det samme gælder *Columna Miliaria*.

Milestøtten (Fig. 158), der fik sin endelige Plads bag Skibssøjlen i passende Afstand derfra, var som saa mange andre af Wiedewelts Haveskulpturer laant fra Rom. Han beretter i sine Betragtninger, at de gamle Romere rejste en saadan Støtte paa Torvet i deres Byer foran Saturntemplet; den antikke Milepæl skal have baaret en Globus og havde paa sine Sider indridset Afstandene til de fornemste Stæder i Verden[80]. Wiedewelt tog Ideen op, beholdt den Globus, der kroner det cylinderformede Skaft, og satte fire Løvindehoveder under Globen, medens Romerne paa dette Sted foretrak Ulve. Han har ikke villet kopiere noget slavisk og har da ogsaa faaet et moderne Kunstværk ud af det. Fodens lodrette, rillede Ornament og de tunge Festoner, der vikler sig om Korpus, er i Louis-Seizestilen. – Tanken med Støtten har nok i første Omgang været dekorativ, en Understregning af, at Anlæggets Linier forlængedes ind i Skoven. Men i sine Kommentarer tilføjer Wiedewelt, at de gamle Romere satte disse Milepæle »efter langvarig Krig og Uroligheds, naar Rom atter var bragt i Sikkerhed »og saa sig med Fred omgiven«. Dette er nok Kærnen, og Støtten understreger derved Skibsbakkens Symbolik.

Vinhøsten. I Skoven tæt ved Livstalden anlagde man som Nabo til Skibsbakken omkring 1765 et nyt Kvarter lige øst for den runde Allé. Det fik Navn efter et *Monument champêtre* eller Vinhøsten udført af Wiedewelt og opstillet det nævnte Aar[81]. Saavidt man kan forstaa, har man først maattet rydde Træer bort for derefter at plante nye Linde i dobbelte Rækker langs den runde Allé og trække Kvarterets Linier op med klippede Hække. Fra de yderste Hjørner førte nye Promenader ind mod Anlæggets Midte, hvor Monumentet blev anbragt. Wiedewelt har leveret en Tegning af dette nye Prospekt (Fig. 161), forfattet paa en Tid, da den endelige Form endnu ikke var fastlagt. Han har herefter tænkt sig, at der ud til den runde Allé skulde hegnes med Balustrader, anbragt Stykke for Stykke mellem Allétræerne, og i Midten af dette Gærde har han anbragt Dydens og Ærens Tempel. Som man saa under Ballonpladsen, blev der ikke Lejlighed til at opstille Templet ved Vinhøsten; man har vel nøjedes med Hegn af klippede Hække. Det rent arkitektonisk udformede Busket med de radiært udstraalende Gange havde ogsaa anden skulpturel Udsmykning end Vinhøsten. Der staar endnu et Par runde Piller af norsk Marmor paa Postamenter udsmykket med Festoner; i det nuværende Anlæg, hvor alt har et friere, landskabeligt Præg, er disse Piller temmelig nytteløse. Men engang havde de en Funktion, de skulde ligesom de klippede Hække bidrage til at forstaa den geometriske Figur, der laa til Grund for Kvarterets Form, og pege ind mod Figuren i Centrum.

Man afstaar fra at beskrive *monument champêtre* (Fig. 162). Dertil er det alt for sammensat af mangfoldige

Fig. 159. Wiedewelt: Trofæ ved Skibssøjlen. Efter Monumenta Fredensburgica.

Fig. 160. Wiedewelts Relief af et Bakkanal paa »Vinhøsten« (monument champêtre), jfr. Fig. 163. Hude fot. 1911.

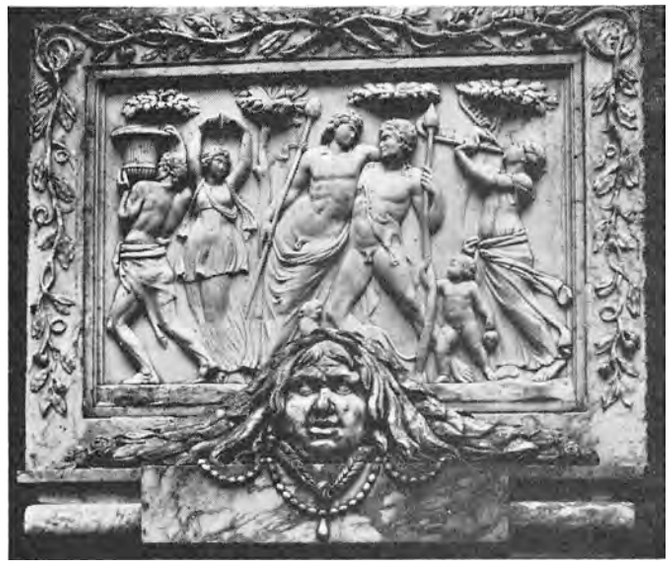

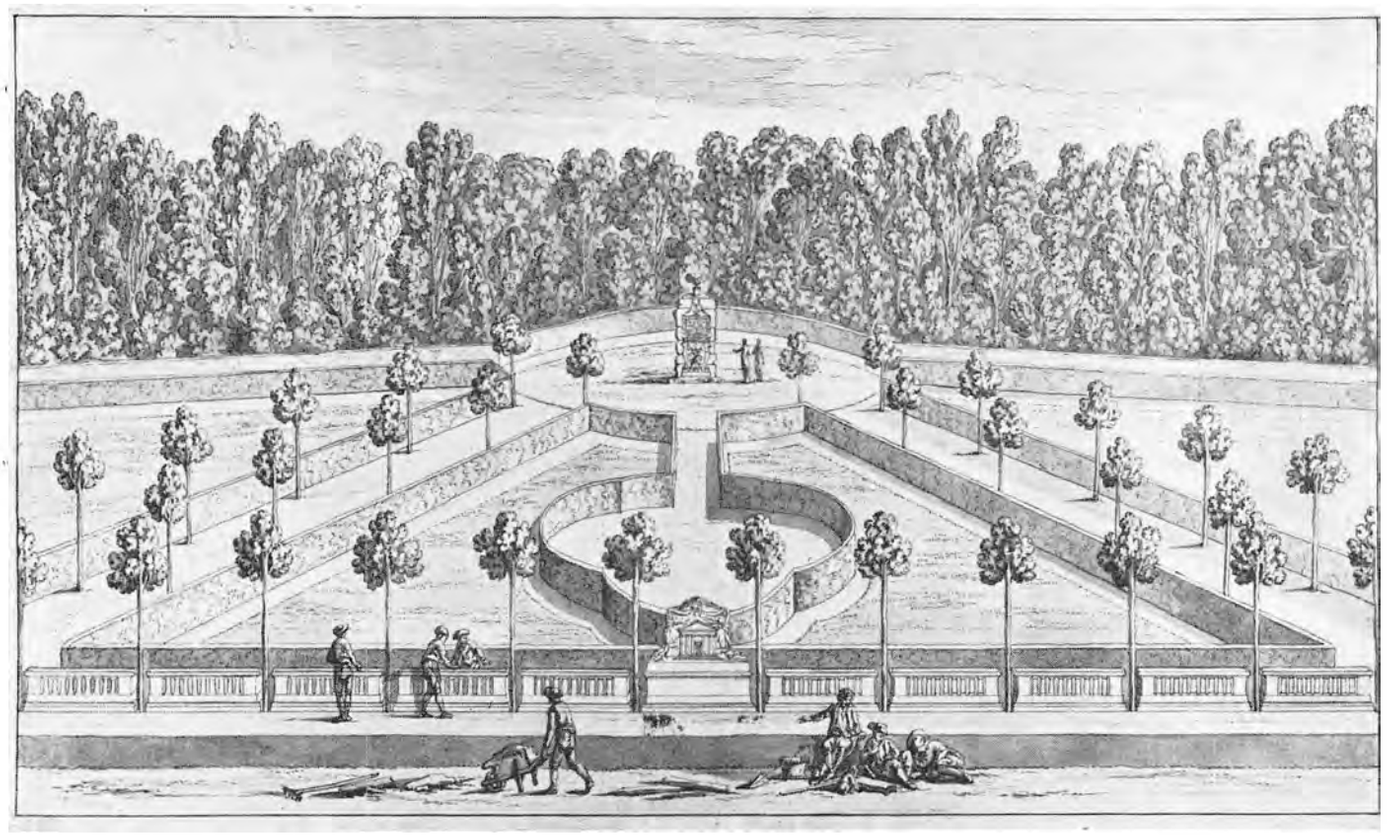

Fig. 161. Wiedewelts ældste Udkast til »Vinhøsten«, *monument champêtre*. Tegning i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

Fig. 162. Wiedewelt: Monument champêtre. Efter spejlvendt Gengivelse i Monumenta Fredensburgica.

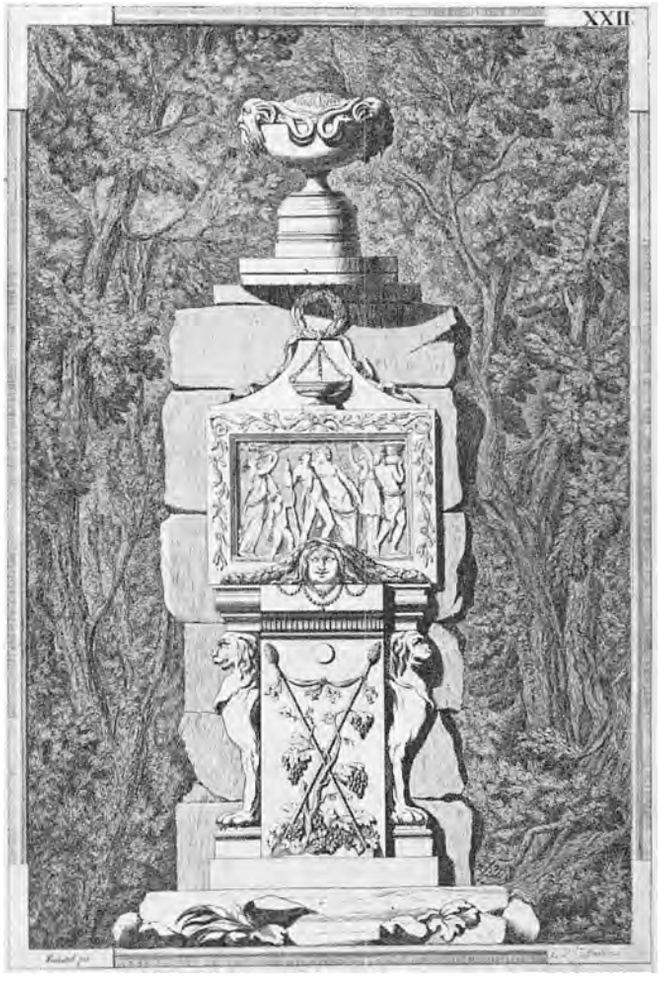

Enkeltheder i Relief, Thyrsosstave, Løvefødder, Tigerhoveder, et Silenhoved, en romersk Lampe af forgyldt Metal, en Slangevase o.s.v. Naar Hovedindtrykket trods alt ikke er mere forvirrende, skyldes det Billedhuggerens sobre Smag i de enkelte Afsnit og den bastante Ramme af svær Rustik, der holder Mangfoldigheden sammen med sit Jerngreb. Nogen dybere Symbolik eller nøjere Tilknytning til de andre Havemonumenter skal man vist forgæves eftersøge. Wiedewelt har da heller ikke fastholdt sit oprindelige Projekt, hvorpaa han havde gengivet en Vinhøst i Relief[82]. Paa det endelige Monument, der blev højere end det projekterede, blev Emnet for Relieffet et Bakkanal, hvor et Par halvnøgne Ynglinge dyrker Dionys under Fløjtespil og Dans. Det blev saaledes et Monument over Livsglæden, med behændig Anvendelse af forskelligartede Materialer: norsk Marmor i Klippeformationen, hvidt italiensk Marmor i de rent skulpturelle Dele og lueforgyldt Metal baade i Lampen over Relieffet og i en senere forsvundet Vindrueklase af Bly, der skal have kronet Monumentet. Ogsaa Bagsiden fik lidt kunstnerisk Udsmykning, men kun i Antydninger, udhuggede Blade, der vokser op fra Grunden, et Ansigt og et Par Festoner, altsammen en Følge af, at Monumentet ved sin Opstilling skulde kunne ses fra alle Sider.

Motivet til Relieffet, det glade Bakkanal, kræver en mere indgaaende Analyse, fordi det fører os direkte ind i Billedhuggerens Værksted og til hans Ungdoms Sysler med antik Skulptur.

Det var ikke hans egen Opfindelse. Han har haft et Forlæg, som han trofast har fulgt, og som det er muligt

at finde frem til. I Winckelmanns »Monumenti antichi inediti« fra 1767 – altsaa to Aar efter at »Vinhøsten« blev opstillet i Frederik V's Have – er der gengivet et Relief med lignende Sujet, stammende fra Palazzo Farnese i Rom (Fig. 163). Relieffet befinder sig nu i Museet i Napoli. Ikke blot Emnet er det samme, alle Hovedpersonerne er slavisk kopieret af Wiedewelt, baade de to berusede Ynglinge i Relieffets Midte og alle de andre: Danserinden til venstre for Hovedgruppen, Slavinden, der spiller paa Dobbeltfløjte til højre, den unge Slave, der længst til venstre i Billedfeltet fjerner sig med et Vinkar paa venstre Skulder; og dertil: en lille Amorin ved Foden af den ene Bakkant samt en Panter, der snor sig under begge Drikkebrødres Ben – alt dette findes i Forlægget og er uden Variation gengivet af Wiedewelt. Kun en Faun ved Danserinden har han udeladt. Lighederne er saa talrige, at man uden videre erkender Kunstnerens Afhængighed af sit Forlæg. Han har vel direkte aftegnet det i Palazzo Farnese. Winckelmanns i øvrigt ikke særlig vellykkede Stik kan jo ikke godt tænkes at have eksisteret i 1750'erne, da de to Venner havde fælles Husholdning i Rom. Men Winckelmann kan have henledt Vennens Opmærksomhed paa Relieffet, og Resultatet blev vel en Skitse paa Stedet. Et Billede maa Wiedewelt i det mindste have bragt med sig hjem fra Italien, ellers kunde han ikke saa længe efter gengive Forlægget trofast Træk for Træk.

Farnesereliefet var imidlertid ikke enestaaende i den antikke Skulptur. I Vaticanets »Braccio nuovo« findes en Duplik deraf. De to svirende unge Mænd, Danserinden og Slaven med Vinkarret genfindes her; derimod er Fløjtespillersken erstattet af en anden Danserinde, og de øvrige Bifigurer (Amorinen, Panteren og Faunen) er helt udeladt. Men Lighederne med Farnese-Relieffet er saa store, at en Sammenhæng erkendes. Der er vel Tale om et i Oldtiden yndet Motiv, og flere Analogier skulde det nok være muligt at opdrive. Men det er af ringe Betydning i dette Tilfælde, hvor vi maa nøjes med at erkende, at Wiedewelt ikke blot har ladet sig inspirere af Antikken, han har tillige ranet derfra. Tilfældet er ikke helt enestaaende blandt Fredensborgs Skulpturer. De to Sfinxer ved Trappen ned til Marmorhaven havde han ogsaa kopieret efter et bestemt Forlæg. Det har han selv tilstaaet. Det allerældste Udkast til »Vinhøsten«, hvor Relieffet havde et andet Indhold, var komponeret over en antik Gemme i Ludvig XV's Besiddelse. Ogsaa denne Afhængighed

Fig. 163. Et Bakkanal. Antikt Basrelief, oprindelig i Palazzo Farnese, Rom, nu i Museet i Napoli. Efter Winckelmann: Monumenti antichi inediti (1767).

Fig. 164. Marmorhaven ved Fredensborg efter et Stik, der stammer fra 1760'erne, og som har været bestemt til Optagelse i Monumenta Fredensburgica, signeret I. W. Slottet er omdannet næsten til Ukendelighed, men Marmorhaven er korrekt gengivet.

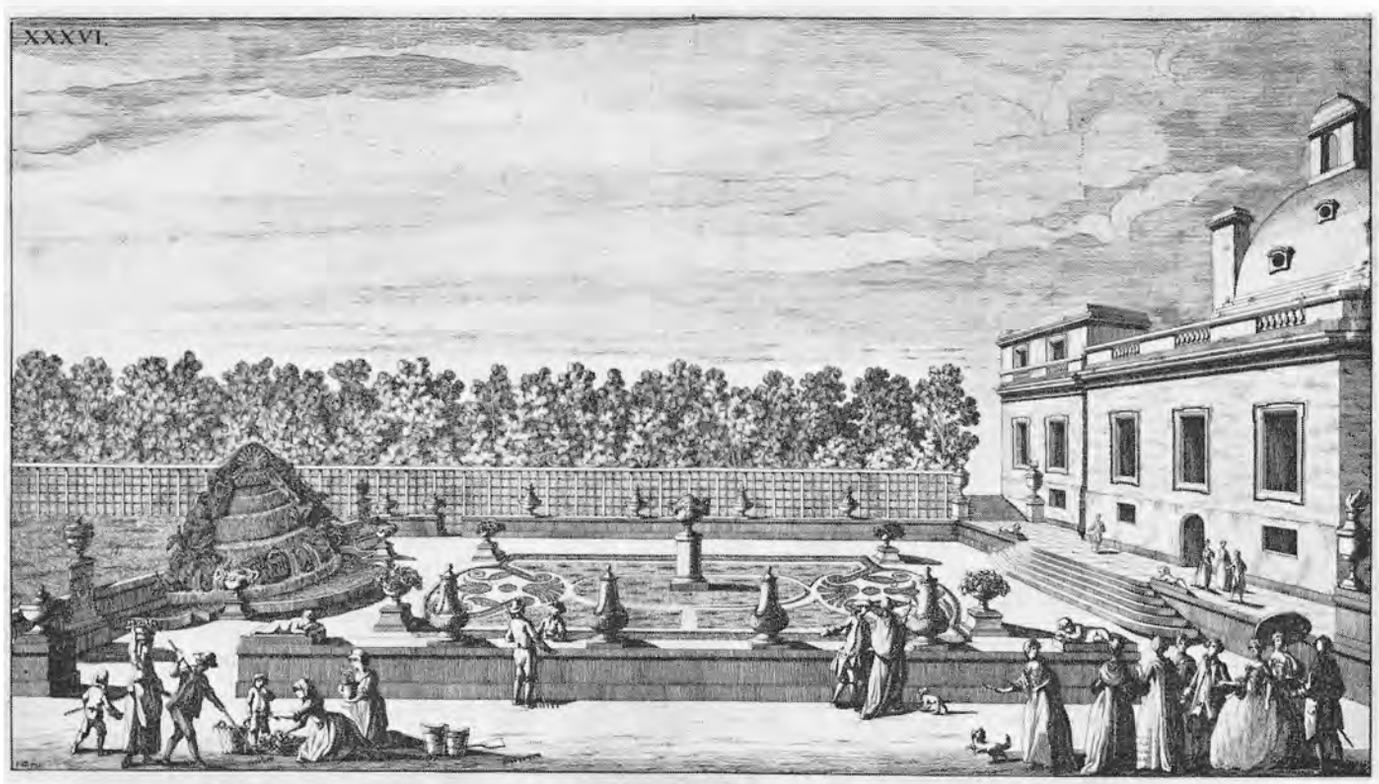

Fig. 165. Paris og Helena. Efter Monumenta Fredensburgica.

Fig. 167. Perseus og Andromeda.

Fig. 165–168. Wiedewelts fire Bortførelsesscener i den brede Allé.

Fig. 166. Æneas og Anchises.

Fig. 168. Zephyr og Flora.

har han selv skrevet om. Men at Bakkanalet, der blev Vinhøstens Afløser, ligeledes var et Rov, har han aldrig røbet. Maaske slige Iagttagelser sætter et Minus ved hans Kunstnerværd. Men det stiller hans Arbejdsform i et klarere Lys.

Marmorhaven. Jardin havde givet Retningslinierne for Omlægningen af den fordums lille Have ud for Kongens og Dronningens Fløje. Wiedewelt fyldte Haven med hvide Marmorfigurer og skabte her et fredfyldt Helle, der har bevaret sin Charme op til vore Dage. Rummet blev tæt møbleret, men kunde paa Grund af sin Lidenhed ikke optage Figurer i det store Format. Det blev da til et vældigt Opbud af Smaating, man kunde fristes til at kalde dem Nips, uhøjtidelige og ubekymrede, en ren Øjenlyst.

Slottets Opbygning bestemte Havens Form. Fra Kongens Hjørnestue førte Havedøren ud til den store Allé ved Fasanhaven. Traadte man ud af Dronningens Havedør, havde man Menageriet midt for. Jardin havde da valgt at lægge det lille Indelukke, den egentlige Marmorhave, foran Kommunikationsbygningen med Nedgang hertil ad Fritrapper fra Reposerne foran de to Havedøre (jfr. Fig. 140). Ved Siden af Marmorhaven, ud for Dronningens Gemakker, men uden direkte Adgang hertil, lagde man en anden lille Have, hvori der var et nicheformet Treillagelysthus[83], og hvorfra den monumentale Nedgang til Menageriet var at finde. Wiedewelts Virke var da begrænset til Kongens lille Have[84], den skulde gøres beboelig, som om den blot var en Forlængelse af Slottets Stuer ud i

Fig. 169. Fredensborg Slotshave. Wiedewelts Gruppe Perseus og Andromeda i den brede Allé. Hude fot. 1911.

det frie, et nyt kongeligt Gemak i luftig Ramme og med et livligt Indhold.

Hegnsmurene blev tæt besat med Vaser og Krukker. Nedgangen til Haven fik Flammevaser og et Par Sfinxer. De to Udgange, en til den store Parterrehave, en til Menageritrappen, markeredes ved Smaasøjler, der bar forgyldte Kugler. Mellem Kongens og Dronningens særlige Haver var der en lav Spærremur, hvori der var aabnet et Par Gennemgange, og hvorpaa der var lignende Vaser, desuden ogsaa tre sødt slumrende Smaabørn (Fig. 164), der mulig er kopieret efter tilsvarende Børnefigurer af Alessandro Algardi i Villa Borghese. For Enden af den egentlige Marmorhave og støttende sig til Muren ud mod Menageriet byggede Wiedewelt en Fontæne – en Kaskade kaldte han den – med Klippegrund af norsk Marmor, kronet af en stor Muslingeskal omgivet af Overflødighedshorn. Vandplanter, Fisk og Tudser myldrer op ad Klipperne. Ved Bassinets Sider stillede han to Slangevaser og to saakaldte Trefødder, et Par Krukker med Apollons Navn indridset, hvilende paa tresidede Fodstykker, paa hvis Front der var indhugget en Lyre. Det store Bed i Havens Længderetning fik i Hjørnerne de fire Aarstiders Vaser og i Midten en Slangevase paa højt Postament. Det meste af Wiedewelts Værk er endnu bevaret, kun Slangevaserne er borte.

Naar Wiedewelt lod et Vandspring være Midtpunktet i Marmorhaven og lod denne Kaskade flankere af Apollons Trefødder, maa den lærde Billedhugger vel have haft Parnasset i Tankerne, da han komponerede Havens skulpturelle Udsmykning. Ganske vist synes han selv at tage Afstand fra denne Tanke[85]. »Jeg forestiller icke her Hippocreni Kilde«, siger han i sine Kommentarer, »thi Stedet er for liden til at bygge Parnassos«. Nu sprang Hippokrenes Kilde jo ikke ved Parnasset, saa mon ikke Wiedewelt dog i Tankerne har haft den kastaliske Kilde? Han uddyber det ikke nøjere, men slutter med nøgternt at fortælle, at han »har componeret den gandske Machine efter Stædens Størrelse og søgt at udbrede Vandet saa meget, som

Fig. 170. Wiedewelt: Trofæ i den brede Allé. Efter Monumenta Fredensburgica.

Fig. 171. Fredensborg Slotshave. Trofæ af Wiedewelt. J.S. fot. 1966.

det er muligt efter proportionen af den quantum Vand, som kan gives paa Stæden«. Dette blev skrevet 1763. Men næste Aar føjede han en Bemærkning til om de to Sfinxer, som han havde kopieret nøjagtigt efter et Par ægyptiske Eksemplarer, han havde set (i Villa Borghese?) uden for Porta Pinciana i Rom[86]. »Jeg har paa stædet taget en nøje Tegning og fulgt det uden at forandre den ringeste Del, undtagen at jeg har kronet dem med Krandse .... thi de forestilles som Vægtere ved Indgangen til Apollo Tempel«. Nu ligger de to Sfinxer netop saadan, at de for Kongen dannede Introduktionen til den Have, der som point de vue havde en kastalisk Kilde. Man fristes til at tro, at Wiedewelt trods sin Benægtelse dog har haft Apollons Helligdom i Tankerne og indirekte har villet hylde Frederik V som det danske Parnas's Beskytter.

De store Monumenter. Wiedewelt sluttede sit Værk med Opstillingen af Havens største Monumenter, der skulde modellere Parterrets Runding op med fastere Relief og forstærke Perspektivet gennem den brede Allé. Det blev til de to fastopbyggede Dekorationsmure med Danmarks og Norges Billeder som Ramme om Parterret og til de otte store Monumenter i den brede Allé. Fra Marmorhavens Nips til Slutfasens Kæmpebilleder er der et stort Spring, Figurerne tiltager i Vælde i ligefremt Forhold til Afstanden fra Slotsbygningen.

Der var ikke gaaet frem efter en een Gang for alle fastlagt Plan. Kæmpealleens Udsmykning var nok forberedt allerede 1762, men blev ikke paabegyndt før 1764 og var først afsluttet 1769. De store nationale Monumenter Danmark-Norge var der overhovedet ikke tænkt paa, da Haveplanen blev lagt. De er kommet til senere som en Eftertanke. Maaske har man indset, at de nye Anlæg ved Ballonpladsen, Skibsbakken og Vinhøsten krævede en mere bastant Understregning af den runde Allés Kurve, inden man lukkede op for det vældige Perspektiv i Jardins *tapis vert.*

Jardin havde ikke anlagt den brede Allé som et fortløbende grønt Tæppe. Den var opdelt i mindre Enheder med cirkelformede Indsnit vekslende med rektangulære Bede. Ved det første cirkelformede Bed opstillede Wiedewelt sine første to Bortførelsesscener, Paris og Helena mod vest, Æneas med Fader og Søn mod øst. Længere nede ved den anden Cirkel kom de fire Trofæer, hvoraf det første Par blev opstillet 1764, det andet nogle Aar senere[87]. Endelig kom ved det tredje cirkelformede Bed, netop der hvor den koncentriske Allé fra 1730 krydsede Jardins grønne Tæppe, de to sidste Bortførelser, Zefyr og Flora mod øst, Perseus og Andromeda mod vest[88]; de synes opstillet saa sent som 1769 (Fig. 165–169).

Ved de tidligere Havemonumenter nærmere Slottet, i Marmorhaven, paa Terrassen og i Parterret, mærkede man en kraftig Resonans fra Wiedewelts romerske Studier. I sine talrige Kommentarer henviser han altid til sin Afhængighed af Antikken, aldrig til andre Inspirationer. Den dvælende Ro i Flora og Ceres, Marmorvasernes stilrene Ornamentik, den enkle Stilhed over Obelisken paa Ballonpladsen – det er altsammen romerske Idéassociationer overført paa dansk Grund. Anderledes med de sidst tilkomne store Monumenter. Her sporer man en anden Aand. Den stille Storhed – for at tale med Winckelmann – er i Bortførelsesscenerne veget for en vibrerende Uro, en stærkt betonet Bevægelighed, som man ofte kalder barok. Det er blevet hævdet, maaske med rette, at Wiedewelt i disse fire Grupper søgte tilbage til sit Udspring, til Opholdet i Paris i hans tidligste Ungdom. Man sporer i saa mange af hans andre Værker ikke saa lidt af den Barokmester, som det var hans egen og Winckelmanns Ærgerrighed at udrydde. At han ved Danmark-Norge Monumenterne har haft et direkte parisisk Forlæg, er forlængst paavist af Mario Krohn. Og med Bortførelsesscenerne kan han have haft Versailles i Tankerne. I *l'allé royale* stod dengang den store Marmorgruppe af Perseus, der udfrier Andromeda, udført 1684 af Pierre Puget, senere i Louvre. Wiedewelt kan ogsaa have set Giovanni da Bolognas Gruppe Sabinerindernes Rov i Firenze, skønt han ikke direkte nævner den i sin Rejseskildring, og Æneasgruppen synes at bære Mindelser om Berninis Gruppe af samme Emne i Villa Borghese. Men Emnet var almindeligt i Baroktiden. Man behøver blot at nævne nogle østrigske Eksempler: Schönbrunn- og Schwartzenberg-Haverne ved Wien eller Mirabelhaven i Salzburg, hvor det vrimler med slige Bortførelsesscener, der næsten maa kaldes fast Haveinventar. Og var det en Selvfølgelighed, at Fyrsten krævede sligt anskaffet til sit Slot, har Frederik V næppe dannet nogen Undtagelse. Ønsket kan da være udgaaet fra Kongen selv eller fra toneangivende Personligheder i hans Kreds, og herfra er Ordren gaaet videre til Billedhuggeren. Wiedewelt har derefter maattet søge til nærmere eller fjernere Forbilleder. Men *hvor* han har fundet dem, er i denne Forbindelse mindre interessant.

Det traditionelle Navn Bortførelsesscener passer maaske kun rigtigt paa Gruppen med Paris og Helena (Fig. 165), hvor Helten røver Heltinden og bærer hende ud i en blot antydet Baad over en krumbøjet Færgemands Ryg. De tre andre Grupper har mere Præg af Befrielse, saaledes i hvert Fald Æneas (Fig. 166), der bærer sin aldrende Fader Anchises paa sin Ryg ud af Troja, ledsaget af Sønnen Ascanios, og ogsaa Perseus, der befrier den lænkede Andromeda (Fig. 167 og 169), efter at han har forstenet det grusomme Havuhyre med Medusahovedet paa sit Skjold; endelig er Gruppen med Zefyr (Fig. 168), der triumferende løfter den bekransede Flora med en jublende Amorin (en Bacchus(?) siger Wiedewelt i sine Kommentarer) ved sin Fod, en ren erotisk Leg. Saaledes er hver Gruppe opbygget som en Treklang med tre Figurer i hver, udfoldende sig todimensionalt, i eet Plan, idet de to forreste – og tidligst opstillede – vender Front mod Slottet, medens de i 1769 tilkomne, Perseus- og Zefyrgrupperne, vender Ryggen dertil. Trofæerne (Fig. 170 og 171), der fylder Rummet mellem de fire Grupper, er ren Dekoration, der med de kolossale Ophobninger af Krigsmateriel skal trække Alleens Linier op. Paa Fodstykkerne er der svære Profiler med Egeblade og magtfulde Løver, der støtter Forpoten til en Kugle. Motivet er overalt en hjelmprydet Brynje i Midten og forøvrigt Spydstager, Pilekoggere, Skjolde, Lanser og saa videre, en Opstabling af den Slags, hvortil Wiedewelt havde et mægtigt Talent.

Jardins *tapis vert* med de cirkelformede Bede blev bibeholdt i nogen Tid. Men da Mansa 1815 forfattede sin Haveplan (Fig. 134), var Opdelingen i mindre Enheder borte og hele Alleen udlagt til Grønning. Hvornaar dette er sket, vides ikke. Men vi veed, at man paa Dronning Juliane Maries Tid omkring 1775 havde store Planer om at forlænge Alleen nordpaa og udsmykke den paa anden Maade (nedenfor S. 203).

Jardins Udformning af Kæmpealleen var en Genklang af Versailles. Med de to store Monumenter over Danmark og Norge førte Wiedewelt os direkte til Paris. Han har mindedes sin Ungdoms Læretid i Frankrigs Hovedstad og ladet sig inspirere af Edme Bouchardons Fontæne »La ville de Paris« i Rue de Grenelle[89], hvor en Kvindefigur symboliserende Staden troner mellem liggende Flodguddomme for Seine og Marne, indfattet i en mægtig arkitektonisk Ramme og anbragt paa et højt Postament. Wiedewelt tog Ideen med den tronende Kvindegestalt, i rolig Attitude, men dog stærkt engageret med en bydende Gestus og hyldet i tunge Draperier. Den bærende Arkitektur formede han efter sit eget Hoved.

Monumenterne (Fig. 172 og 173), der blev Havens vægtigste og tillige dem, der varigst præger sig i Erindringen, kom mærkelig sent ind i Billedet. Vi har set, at der end ikke var tænkt paa dem, da Jardin og Wiedewelt begyndte paa deres Værk. Først da alt det øvrige i Haven enten havde taget Form eller dog var under Udarbejdelse, har man af kunstneriske Grunde indset Nødvendigheden af at tilføje dette Bindeled, der kunde udfylde et Tomrum. Wiedewelt havde sine Planer parat 1765 og arbejdede paa Dobbeltmonumentet hele dette Aar og en Del af 1766. Han har ogsaa paa et tidligt Tidspunkt ladet Bradt stikke dem i Kobber for at publicere dem i »Monumenta Fredensburgica«, hvor de ogsaa kom frem, men efter en lidt anden Redaktion end den, der endelig blev udført. I Stikket ses de to nationale Symboler anbragt paa ganske lave Fodstykker, men da de var færdige, var de løftet kendelig højere tilvejrs. Man har ganske sikkert under Arbejdets Gang indset, at der paa dette Sted kunde byg-

Fig. 172. Wiedewelt: Norgesmonumentet i Parterret. Efter Monumenta Fredensburgica.

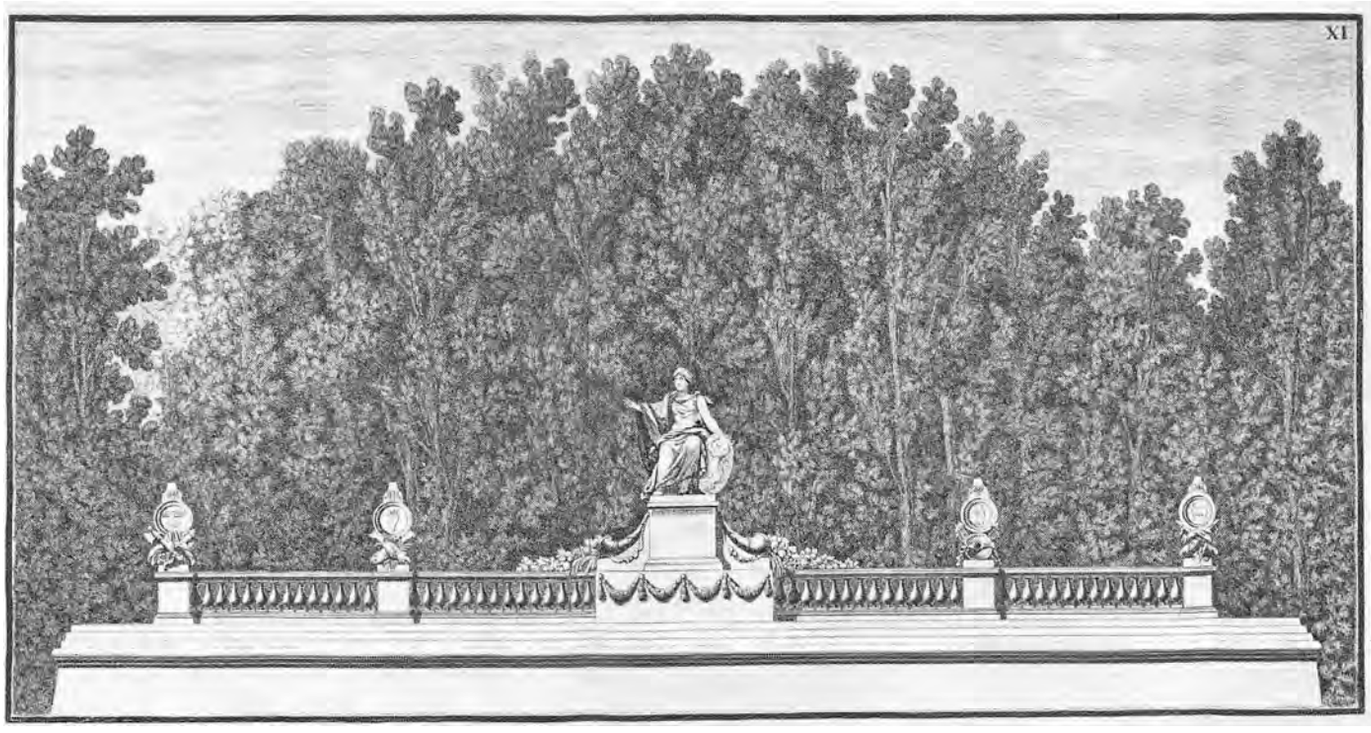

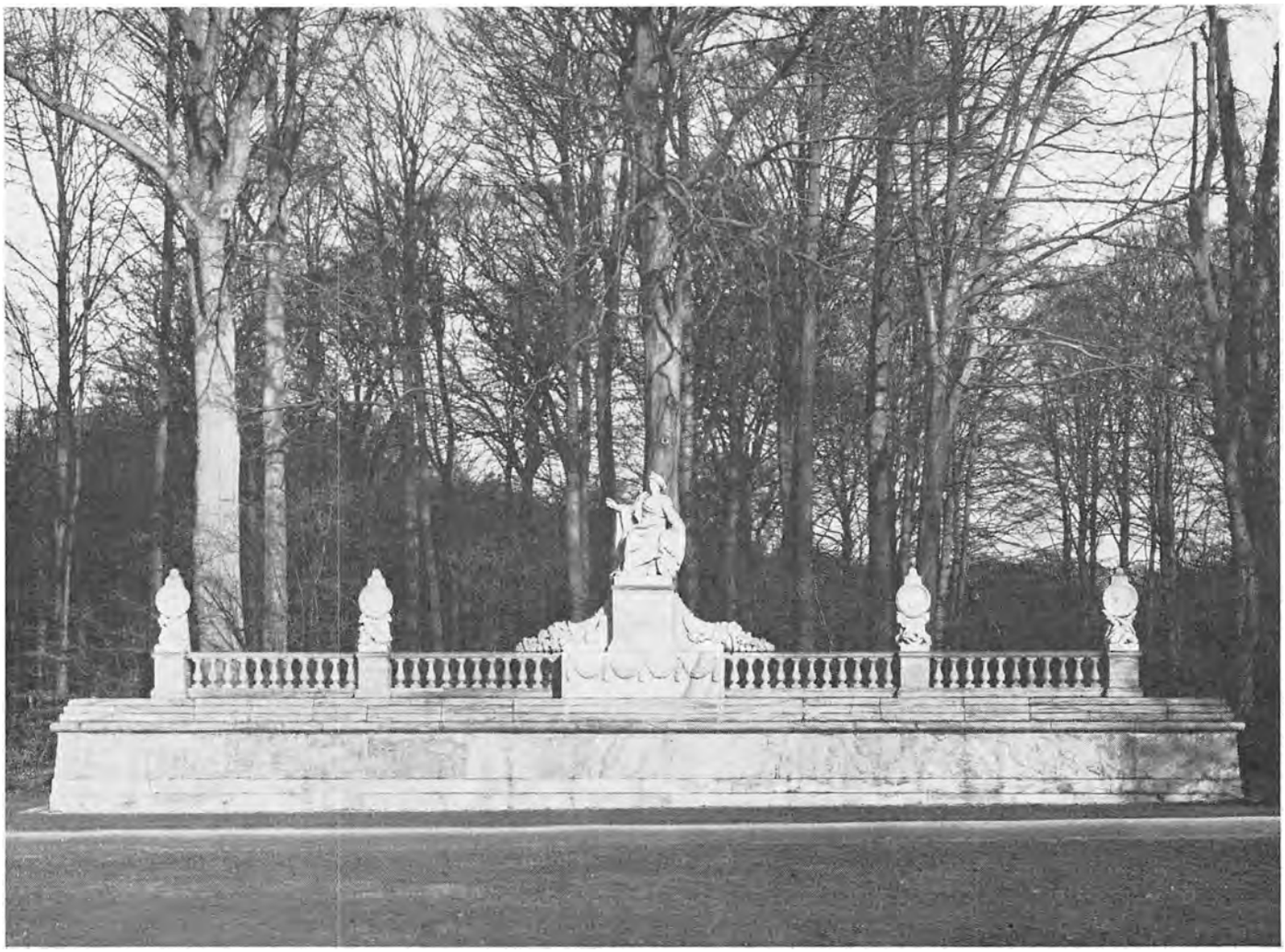

Fig. 173. Fredensborg Slotshave. Wiedewelts Norgesmonument. Hans Christensen fot. 1969.

ges i det kolossale Format, uden at Ligevægten blev forrykket, fordi Rummet var stort nok dertil.

Frederik V naaede at approbere Udkastet til Danmark-Norges Monumenterne, men han fik ikke set dem paa Plads[90]. Fundamenterne dertil blev lagt i Kongens sidste Leveaar; Murmesteren kunde dengang berette, at der ved Norgesmonumentet kun var 1½ Alen til fast Grund[91], medens man ved Danmarks Billede maatte fundere helt ned til 4 Alen – en Følge af, at Parterrets store Plan fra Naturens Haand har jævnt Fald mod vest, og Hældningen var i nogen Grad rettet op i Kriegers Tid. Wiedewelt arbejdede i Mellemtiden med de store Marmorblokke paa sit Værksted ved Materialgaarden i København. Hans første Regnskab er dateret 21. Spetember 1765, og snart efter kunde Joseph Zuber[92] komme med sit Regnskab for Materialer til de store »Maskiner« – d.v.s. Kraner – »womit die Italienische Marmorsteine zu den grossen Figuren in die Höhe gezogen werden, so in den Königl: Friedensburger Garten kommen«. Meddelelserne om Processens videre Forløb er ellers yderst sparsomme, og vi veed egentlig kun noget om Slutfasen, da Wiedewelt i Januar 1767 attesterede, at Provinsvaabnene paa Monumenternes Balustrader sent paa Aaret 1766 var sendt til Fredensborg indpakket i Kasser[93].

De to Billedstøtter kom til at hvile paa solide Mure af norsk Marmor, knap 3 Alen dybe og godt 30 Alen lange, hvilket vil sige, at de udfylder Rummet mellem den brede Allé og de to tilstødende Alleer. Fronten skraaner blidt opad, hvad der giver Murene et let fæstningsagtigt Præg, maaske en fjern Mindelse om hint »Fortifikationssystem«, som Wiedewelt oprindelig havde foreslaaet ved Ballonpladsen. Paa et ophøjet Fodstykke i Midten, behængt med Festoner, sidder de to Rigers Symboler med Diadem om Panden og iført folderigt, klassisk Klædebon. Som Minde om, at Norge er det yderste Thule, har Wiedewelt givet Figuren en solid Underkjortel, en Vams af Skind. Yppige Overflødighedshorn vælter ved Siderne af Tronstolene ud over de flankerende Balustrader, hvorpaa de forskellige Provinsers Vaaben er opstillet. Skønt det saaledes er klart, hvad de to Figurer forestiller, og skønt de til Overflod er markeret ved et Rigsvaaben, havde man ved Fredensborg ret hurtigt glemt deres Betydning. I en Række Haveinventarier fra Mansas Tid i Begyndelsen af 19. Aarhundrede kaldte man dem begge for Minerva. Senere Slægtled har dog været klar over den rette Sammenhæng. Dobbeltmonarkiet er forlængst gaaet i sin Grav, men Monumentet derover blev et Vartegn for Fredensborgs Slotshave og et Minde om den lykkeligste Tid i den danske Enevælde.

Efterslæt. I Aarene fra 1765 til 1769 har Wiedewelt rimeligvis haft temmelig frie Hænder til Fuldførelsen af sit Værk. Jardin hører man ikke mere til, og det

hænder, at det er Wiedewelt, der attesterer en Haandværkerregning, som det ellers tilfaldt Arkitekten at paategne. I et saa vældigt Foretagende som dette i Fredensborg Slotshave maatte Wiedewelt da ogsaa paatage sig andet Arbejde, som man ellers skulde have overladt Jardin. Det er Billedhuggeren, der ordner alt ved den lille Ballonplads, baade med Broen og Stakitværket derom, og han maatte ogsaa tænke paa de fire Marmorbænke, der skulde anbringes paa Gratiernes Ø[94]. Regnskaberne fra disse Aar nævner enkelte andre Billedhuggerværker af Wiedewelt, uden at man dog kan faa klar Besked derom. Han har saaledes 1762 leveret et Par Blomsterkurve af Sandsten til Fredensborg Slotshave; de havde krydslagte Herkuleskøller paa Soklerne og kan alene af den Grund ikke være identiske med dem, der stod paa Gratiernes Ø. Det ser snarere ud til, at de har været anbragt blandt de mange ældre Skulpturer i Ringen om den altopslugende store Ballonplads[95]; men vi kender ikke deres nøjagtige Sted, og deres senere Skæbne fortaber sig i Mørket. Desuden har Wiedewelt udført to liggende Løver[96] i 1764; men de er ikke nævnt i 1765-Inventariet. Maaske er det dem, der senere fandt deres Plads ved Siden af Dydens og Ærens Tempel. Her er et saadant Par omtalt 1798, og der findes stadig paa dette Sted et Par liggende Sandstensløver med korslagte Herkuleskøller paa Soklerne. De kan meget godt være af Wiedewelt, men sikkert er det ikke.

Og saa blev Wiedewelt Mester for det mærkelige Monument, der gaar under Navnet Forblommet Antik (Fig. 174), og som staar paa en Bakke ved Esrom Sø tæt nord for Eremitagen[97]. Hverken som Billedhugger eller Arkitekt har han haft svære Problemer at løse, det hele er kun en primitiv Opstabling af Sten. Fodstykket er muret af Kampesten. Derpaa er anbragt et Par Opstandere af raat tilhuggen norsk Marmor med en tilsvarende Overligger, omtrent som ved en Stendysse. Foran dette Monument staar en Støtte med et antikt Marmorhoved, og oven paa Overliggeren er anbragt et ottekantet Søjleskaft af Granit, bærende et andet Hoved, som man ogsaa har opfattet som antikt, men som den moderne Sagkundskab [98] kalder et Fal sum. Det hele er altsaa et Konglomerat af saare uensartede Størrelser, der har vakt Undren baade hos Sam- og Eftertid. En moderne Slægt, der har oplevet abstrakt Billedhuggerkunst, vil maaske være mere taknemlig.

Saa forblommet er dette Spil af Byggeklodser, at sære Misforstaaelser har fundet Sted. Den ellers saa velunderrettede Valdemar Seeger har saaledes fundet ud af, at man i gamle Dage opfattede Hovedet paa den ottekantede Søjle som et Gengivelse af Dronning Margrethe, hvorfor Højen, Monumentet staar paa, hed Margrethebjerget. Det er naturligvis helt forkert, ingen vilde mistænke det romerske Mandsportræt for at være identisk med det samlede Nordens Dronning. Den bedste Underretning faas af Mansas Kort fra 1815 (Fig. 134), hvor Forblommet Antik bærer Signaturen »Cicero«, medens Margrethebjerget ligger et Stykke nord derfor, og her har der været et andet Hoved opstillet, som bar Navn efter Dronning Margrethe. Sammenblandingen er sket derved, at Seeger har opfattet Monumentet med den forblommede Antik som en Del af Anlægget »Christian VII's Hvile«, skønt disse to Lokaliteter, der vel ligger i Nærheden af hinanden, dog intet har med hinanden at gøre.

Det forblommede ved Monumentet kommer stedse stærkere frem, jo mere man beskæftiger sig dermed. Det har en Runeindskrift, der efter Wiedewelts Udsagn er forfattet af Bernhard Møllmann, og som i og for sig let lader sig tyde, men hvis dybere Mening det er vanskeligere at faa fat paa. Midt paa Opstandernes ru Overflader er der glatte, slebne Indskriftbaand. Paa den nordre læses: Fridrekr hin fiordi dana konungr let reisa thessa steina. – Paa den søndre Sten staar der: Fridrekr hin fimti dana konungr let rita thessa steina. Paa Overliggerens Østside læses: Meth forsialni ok stauthuklynthi – hvilket er Møllmanns islandske Version af Frederik V's latinske Valgsprog *prudentia et constantia.*

Den sidste Del af Indskriften skulde ikke efterlade Tvivl. Frederik V har ladet disse Runer indridse i Stenen, og det var nok ogsaa ham, der fik Ideen til det originale Monument; saadan siges det i hvert Fald i Underskriften til det Stik (Fig. 174), som Bradt udførte engang i 1780'erne efter Maleri af Jens Juel. Men hvad vil det sige, at Frederik IV lod rejse disse Sten? Efter alt hvad vi kan vide om det gaadefulde Mindesmærke har Frederik IV netop ikke rejst disse Sten. Vi har ingen Efterretninger om Skulptur paa dette Sted før i 1760'erne, og Materialet er til Overflod nogle ikke anvendte Blokke af norsk Marmor, en Stenart, Wiedewelt ofte brugte, og som blev indført i store Mængder under Frederik V til Byggeriet ved Marmorkirken i København. Stenene har da heller ikke været anvendt, men er hentet, raa og uforarbejdede, til Skrænten ved Esrom Sø. En af dem bærer Stenhuggerens Stempel: F 35, anbragt paa et Sted, hvor det ikke var beregnet paa at ses. At Monumentet saaledes er rejst 1764 af Frederik V, kan der ikke være Tvivl om, og Indskriftens Ord om, at Frederik IV var Bygherren, kan saaledes bedst forklares ved en Henvisning til selve Slottet, -der jo var Frederik IV's Værk. Men Forklaringen støder paa den Vanskelighed, at de to Indskrifters Ord: thessa steina – da har dobbelt Betydning.

De to antikke Hoveder er af Wiedewelt anbragt paa Fodstykker med Tanken henvendt paa Oldtidens Hermer. Hovedet foran Monumentet staar paa en raat tilhugget firesidet Blok af norsk Marmor. Men det andet Hoved, det falske, er sat paa Toppen af en omtrent 180 cm høj ottekantet Granitsøjle, der alene paa Grund af sit Materiale maa være kommet andetsteds fra. Dens Form er lige saa sjælden i det 18. Aarhundrede, som den var almindelig i Middelalderen. Den er da ogsaa uden Tvivl af romansk Oprindelse og maa vel være hentet fra et eller andet middelalderligt Bygværk. Man kan gætte paa Esrom Kloster, der paa hin Tid var et veritabelt Stenbrud.

Der er endnu flere Runer. Den førnævnte flade Sten i Aabningen under Overliggeren er glatslebet paa to Sider, og paa Østsiden er Wiedewelts Navn indridset. Med mindre en Skælm senere har været paa Spil her,

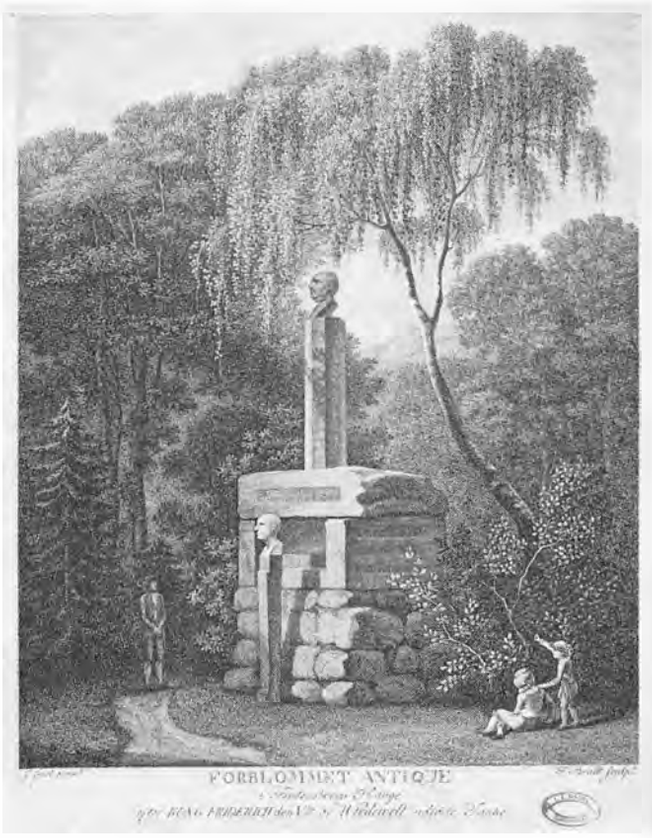

Fig. 174. Fredensborg Slotshave. Forblommet Antik. Stik af F. L. Bradt efter Maleri af Jens Juel.

har Billedhuggeren altsaa signeret dette ene Værk blandt alle de andre i Haven – og det var dog i Henseende til Skønheden og den kunstneriske Indsats langt det beskedneste.

Man har i Forbindelse med den forblommede Antik spekuleret paa, hvordan de to antikke, eller næsten antikke, Hoveder er endt i Fredensborg Slotshave. At de skulde stamme fra Frederik IV's Indkøb i Italien 1709, saadan som det er foreslaaet af Seeger, er vistnok vedblivende den rimeligste Forklaring; andre Muligheder er dog ogsaa bragt paa Bane[99]. Formodentlig skal den forblommede Antik ikke opfattes som noget helt enestaaende i Fredensborg. Rundt om i Haven var der andre gamle Buster, der udgav sig for at være antikke. Vi har ovenfor nævnt, at der paa Dronningens Sneglebakke stod Buster af Domitius, Galba, Cicero og Cato. Og i den saakaldte runde Allé (d.v.s. den koncentriske, fra 1730, sløjfet af Rudolph Rothe) stod ifølge 1798-Inventariet en Del andre Buster, hvoraf man i det mindste har opfattet nogle som ægte: Kejser Domitian, Hannibal, St. Johannes (Apostel?) og »et Brystbillede af sort Marmor paa norsk Marmor Postament«. Haven var altsaa paa Vej til at blive et Slags Raritetskabinet, og det er vel tænkeligt, at Kongen og hans Billedhugger med Forblommet Antik har villet bringe den nordiske og den romerske Oldtid sammen.

Ogsaa Danmarkshistorien blev der Plads til blandt Havens Skulpturer; vi veed blot ikke, om Wiedewelt fik nogen Andel deri. Han havde dog 1762 foreslaaet, at man i Fredensborg Slotshave ogsaa mindedes baade Valdemar Atterdag og Dronning Margrete, gengivet som Buster i et højst ejendommeligt historisk Antræk. Vitterligt fik Margrete sit Monument[100], lidt længere nord for den forblommede Antik; men om det var Wiedewelts Værk, vides ikke. De historiske Kampesten, som nedenfor nævnes i Forbindelse med Nordmandsdalen, og som gengiver nogle Aarstal af særlig Betydning for det danske Kongehus, peger i samme Retning. En belærende historisk-antikvarisk Spadseretur var inden for Mulighedernes Rækkevidde. Men det var blot nogle Antydninger. Tanken blev senere taget op i stor Stil af Guldberg og Arveprinsen ved Jægerspris.

Frederik V saa ikke sin Have færdig, inden han døde. Men hvad Wiedewelt havde paabegyndt, fuldførte han i de følgende Aar. Fra 1769 betragtedes hans Værk som afsluttet. Muligvis havde han selv tænkt at gaa videre endnu, men Fredensborg var gaaet over til Enkedronningen, og Midlerne til kunstnerisk Udsmykning af Slotshaven var langtfra saa rigelige som tidligere. Det store Kobberstikværk om Wiedewelts Skulpturer fremkom samtidig med, at Pengekassen blev lukket, og en paatænkt Fortsættelse udeblev. Men der var da ogsaa Resultater nok at fremvise, og Wiedewelts Have vakte Beundring. Sveriges Tronfølger, den senere Gustav III, gæstede Slotshaven ved Fredensborg en Decemberdag 1770, og dybt betaget opsøgte han Kunstneren i hans Værksted den følgende Dag. Det blev ikke hans sidste Besøg[101]. Uanmeldt ankom Gustav III til Christiansborg i November 1787, og fra Hovedstaden gjorde han en Afstikker til Fredensborg. Uden Tvivl var det Wiedewelts Skulpturpark, der lokkede ham.

Mange Aar senere, i 1819, under et af sine sjældne Besøg i Danmark, kom Thorvaldsen til Fredensborg. Han var maaske mere faamælt end den svenske Prins. Han nøjedes med at ridse sit Navn[102] paa en af Figurerne i sønlig Erkendelse af, hvad han skyldte Johannes Wiedewelt.

3. J. G. Grund og den nationale Have

Inden Frederik V's Have blev færdig, havde andre Kunstnere end Jardin og Wiedewelt faaet Lov at boltre sig. Om det skete med disse to førende Mænds Vidende og Vilje, veed vi nu ikke noget om. Det skete i al Fald med Kongens Vilje, og han kunde nok tage et Initiativ selv, naar det gjaldt hans højtelskede Have. Han lod baade Simon Stanley og J. G. Grund arbejde i Slotshaven, til en Begyndelse med Figurer og Emner fra samme europæiske Kulturkreds, der ogsaa var Wiedewelts. Men da man naaede til Vejs Ende, havde Kongen og Grund givet de senest tilkomne Anlæg en Drejning mod det nationale og det nordiske.

Det maatte være helt i den jardin-wiedeweltske Aand, at Kongen lod indkøbe et Par antikke Løver til Opstilling i Slotshaven. De blev hentet hjem fra Marseille i April 1765, var af gult Marmor og opstilledes ifølge Haveinventariet ved Skibsbakken paa et Par Sandstenspostamenter, der samtidig blev malet hvide[103]. Her stod de til Midten af 1770'erne, da Harsdorff omdannede den sydlige Terrasse foran Slottets Hovedindgang og lod Løverne flytte hertil. De to Løver, der nu ligger ved Opgangen til Slottet, er ikke de oprindelige. Kong Georg af Grækenland lod 1886–1887 Billedhuggeren Th. Stein udføre et Par Kopier til dette Sted, hvorefter det ældre Sæt blev deponeret ved Christiansborg for senere, i 1907, at blive overført til Frilandsmuseet ved Lyngby, hvor de nu staar foran Hovedindgangen[104]. – Om de virkelig er antikke, har man stærkt betvivlet; men det væsentligste maa vel være, at man i 1760'erne opfattede dem som ægte, og at de alene af den Grund blev fundet værdige til Opstilling i Fredensborg Have. Det ældste Brev om deres Anskaffelse er da ogsaa skrevet af Jardin.

Den tidligere kort omtalte Plessens Plantage, der laa uden for de Omraader, hvor Jardin og Wiedewelt udfoldede sig, var et Anlæg i den traditionelle Stil. Overceremonimester Victor Christian von Plessen havde foreslaaet et Anlæg som dette allerede 1757. Det skulde ligge lige øst for Branddammene bag Staldgaarden, og det kom, da det endelig gennemførtes i 1760'erne, mod nord til at strejfe den vest–øst-gaaende Hovedallé mellem Slottet og Endrupvejen, medens det mod syd naaede til den søndre Indhegning, Kikkenborgalleen. Man talte om en Plantage for Hvidbøg, Lærk, Ahorn, Frugttræer og Enebær, anlagt i et sidt Mosedrag, der først maatte indgrøftes. Det langstrakte, men ret smalle Omraade blev opdelt i Kvarterer med Gange paa langs og tværs, krydset af talrige Diagonalgange (jfr. Fig. 133) og, som det synes, hegnet af Ellehække[105]. De mange Krydsningspunkter var velegnede til Opstilling af Skulptur. Der tales blandt andet om en Vase og om 32 smaa Figurer, der vel hentedes fra Havens Overflod af gamle Sager. Men der var ogsaa nyere Tilskud. I 1766 malede man et Postament »med to Billeder«[106]; maaske der hermed menes en Barnegruppe, der blev leveret af J. G. Grund, og som vi skal strejfe senere. Og endelig var der et eneste større Monument, Simon Stanleys Diana, der er saa velkendt, at den ikke behøver nogen nærmere Præsentation. Der skal blot henvises til, at Figurens Skæbne kan følges i alle Faser, lige fra Kunstnerens tegnede Udkast (Fig. 176), indtil den, efter et Ophold paa Jægersborg, endte i Plessens Plantage ved Fredensborg[107]. At Stanley ikke her har præsteret noget betydeligt Kunstværk, og at han endda har taget Ideen dertil andetsteds, har den kunsthistoriske Litteratur forlængst kunnet paavise. Man kan dog nok give Stanley den Indrømmelse, at Figuren engang var Led i en større Helhed, og at denne Helhed forlængst er brudt. Jagtens Gudinde og hendes Hund staar nu ensom og forladt i en Skov. Men tidligere stod hun som Blikfang i et fransk Anlæg, hvor snorlige Gange og klippede Hække kan stive selv middelmaadig Skulptur af og faa den til at se ud af noget overordentligt.

Simon Stanley har ogsaa tegnet sig for andre Bidrag til Fredensborg. I sin tidligste Ungdom skal han have hjulpet Johan Chrf. Sturmberg ved Stukarbejdet paa Slottet. Langt bedre underrettet er man dog om den aldrende Kunstners Andel i Haveskulpturerne. Hans Vaser i Jardins Parterre nord for Slottet er allerede omtalt (S. 165). I Marmorhaven staar en lille Gruppe, Venus, Adonis og Amor, udført af ham, men utvivlsomt en Kopi; den stod dog ikke i Frederik V's Have og er antagelig først kommet til ved den store Omgruppering af Havefigurerne paa Juliane Maries Tid, da den første Gang omtales i Haveinventariet fra 1798. Samme Sted findes tillige en lille hvid Marmorfigur (Fig. 177), der angives at være udført af Stanley, og den har tilsyneladende Papirerne i Orden. Den skal være udført 1760, købt af Kongen 1762 hos Enken og findes første Gang omtalt i Marmorhaven i Haveinventariet 1765. Den nydelige Statuette, der holder en Blomsterkrans i Haanden, kaldtes i ældre Tid »Ceres«, men minder ved sin Attribut mere om en »Flora«. Om Stanley virkelig har udført Figuren, hvad noget altsaa tyder paa, har han i en fremrykket Alder haft en sjælden Evne til at opsuge en ny Tids Udtryk: Ceres er om muligt mere klassisk i sine Linier end Wiedewelts Skulpturer. Wiedewelt nævner den ikke med et Ord og har ej heller haft noget med den at gøre.

Ogsaa Johann Gottfried Grund blev sat i Gang med at forsyne Fredensborg Slotshave med Figurer, endda i langt højere Grad end Stanley. Han var født i Meissen 1733, kom 1757 til København, hvor han arbejdede hos J. F. Hännel, hvis Enke han ægtede 1762. Som saa mange andre Billedhuggere maatte han udføre mere haandværkspræget Billedskærerarbejde. Hans første Levering til Fredensborg var saaledes fire Konsolborde[108] af Lindetræ 1762. Næste Aar sendte han Kapitæler og Vaser til Jardins runde Lysthus paa Tusinddalerhøjen. Samme Aar, 1763, bestilte man hos ham en Barnegruppe af Sandsten til Fredensborg[109]. Direkte er den ikke nævnt i det omfattende Haveinventarium 1765, men noget tyder paa, at den oprindelig har været anbragt i Plessens Plantage; 1798 stod Gruppen i Parterret nord for Slottet i en af Sektorerne henne ved Kirkefløjen, hvor den endnu skal have staaet 1880. Siden er den sporløst forsvundet. Endnu en Gruppe,

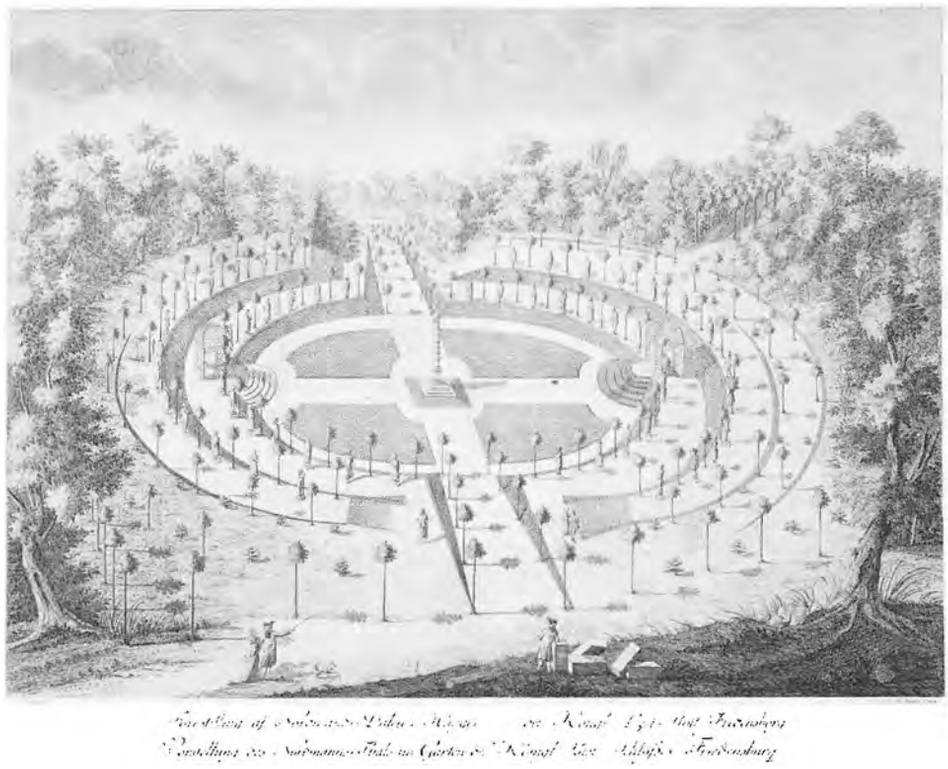

Fig. 175. Prospekt af Nordmandsdalen. Efter J. G. Grunds kobberstukne Værk 1773.

endda i Kæmpeformat og af Sandsten, fik han Lejlighed til at sende til Fredensborg 1767, Mercur, der dræber Argus[110]. Grunds Figurgruppe blev opstillet i den østlige Del af Haven, der ellers var skulpturfattig, paa en Høj, hvor den gamle Fugleherde havde staaet. Her saa Ramdohr den, og han, der ikke var vor Billedhugger en blid Kritiker, erklærede, at den var »alles was man elendes nennen kann«. Lauritz Engelstoft, der undlod al æstetisk Kritik, skrev om den 1797, at den forestillede »en Merkur i Riese-Størrelse med en Rørfløjte hængende i sit Bælte, i en truende Stilling med et draget Sværd over Hovedet for at halshugge en under ham bøjet Figur, ligeledes i Riese-Størrelse«. Slotsgartner Mansa indberettede 1816, vistnok med Urette, at Gruppen havde staaet ved Skibsbakken; nu var den for flere Aar siden »nedfalden og aldeles ituslagen« og henlaa som Brudstykker i Slottets Kælder[111]. Siden hører man intet om den.

Kongen har imidlertid ikke dømt saa haardt om J. G. Grund, som Ramdohr – og efter ham F. J. Meier – gjorde det. Man gav ham stadig Opgaver, omend det altid var i Periferien, aldrig i Havens centrale Partier. Ved Bredden af Esrom Sø rejste han en Obelisk; saaledes nævnes den 1765, men ogsaa Betegnelsen »Milepæl« forekommer[112]. Det er en Støtte af gotlandsk Sandsten paa et Fodstykke af bornholmsk Sandsten, en firesidet Blok med let skraanende Sider og stumpet Top, der giver Monumentet lidt af Obeliskens Karakter (Fig. 181). Paa Østsiden ind mod Land ses Kongens Portræt i Relief omgivet af Festoner. Paa Søsiden har Billedhuggeren ridset sit Navn. Som Havedekoration betragtet er det ikke ringe, omend det i sine nuværende Omgivelser virker lidt tilfældigt placeret. Saadan var det dog ikke i gamle Dage. Den lange Allé, der fra Fasanhaven passerede Jardins Rundtempel, endte ved Esrom Sø netop der, hvor Grunds Støtte blev anbragt. Der var altsaa en Tanke med det hele Arrangement. Nu spores Alleen kun som en Gennemskæring af Bakken, lige inden den naar Søalleen; men dens snorlige Linieføring gør sig ikke mere gældende, Landskabet er frit formet, og den Havearkitektur, der skulde give Grunds Støtte Mening og Indhold, er forlængst borte.

I Emnevalg og Stil havde Grund i disse Værker fulgt Linien fra Jardin og Wiedewelt. Og dog blev det ham, den tyskfødte Billedhugger, der kom til at give Haven et nyt Træk af et vist nordisk Anstrøg. I den sydvestlige Del af Koblet i Nærheden af Jardins Lysthus paa Tusinddalerhøjen omdannede han en Slugt – efter sigende en tidligere Grusgrav – til den vidtberømte Nordmandsdal. Han skabte et cirkelformet Anlæg, og paa Terrasserne anbragte han efterhaanden sine 70 Figurer, forestillende norske og færøske Mænd og Kvinder i Almuedragt, saa vidt muligt i naturtro Gengivelse, altsaa et Emnevalg og en Stil, der laa fjernt fra det, som Wiedewelt havde skabt i Fredensborg.

Da Grund senere lod en Del af Figurerne udgive i et Kobberstikværk i Folio, fortalte han i Forordet, at det var Frederik V selv, der havde faaet Ideen, og som ogsaa til Stadighed fulgte Arbejdets Gang. Udtalelsen staar for Billedhuggerens Regning, men den har Sandsynligheden for sig. Jardin kan ikke have haft noget med Foretagendet at gøre. Wiedewelt, der var danskfødt, og som i Planlægningen af Haven havde strejfet nationale og historiske Emner, maatte vel næppe staa helt uforstaaende over for dette Initiativ, men hans hele Udtryksform var dog milevidt fra den Almueromantik, der her skulde udstilles. Det lyder derfor

meget rimeligt, at Ideen kom fra Kongen, som her vilde rejse et Monument over sine kongetro norske Undersaatter, og at han i den tyskfødte Grund har fundet et villigt Redskab, der med Tiden skulde vise sig i Stand til at blive fortrolig med dette for ham saa fremmedartede Milieu. Han var tillige en habil Haandværker og som Kunstner saa tilpas uselvstændig, at han kunde bøje sig ind under de Krav, Opgaven stillede.

Man har længe vidst, at Modellerne til Nordmandsdalens norske Figurer blev overladt J. G. Grund af Kongen. En norsk Postfører Jørgen Garnaas havde skaaret en Serie Elfenbensfigurer, forestillende norske Bønder og Fiskere[113], og det var dem, Kongen ønskede omsat i Sten paa Nordmandsdalens Terrasser. Man mener ogsaa at kunne se, at Grund i de første Forsøg paa at omsætte denne Kleinkunst til monumentale Figurer har følt sig ufri, bundet af Forlægget og fremmed for Emnet. Det vilde da ogsaa være forkert at tilsløre, at Arbejdet langtfra altid lykkedes for ham. Der er adskillige meget daarlige Figurer blandt de 70, som i alt blev stillet paa Plads. Men det er ogsaa ganske tydeligt, at Grund, efterhaanden som han blev fortrolig med Emnet, blev Herre over Vanskelighederne og sluttelig formaaede at staa helt frit. De sidst leverede Figurer viser det. De havde Emner fra Færøerne, og her havde han selv taget Initiativet for at faa oplyst, hvorledes Modellerne skulde tage sig ud, og han har arbejdet med synlig Lyst, til Tider næsten med Mesterskab.

Nordmandsdalen fik antagelig sin Form med Ballonpladsen som Forbillede. Figurerne skulde her som dér stilles i Ring paa Terrasser mellem nyplantede Træer, og i Midten skulde der staa en Søjle, ligesom Ballonpladsen havde faaet en Obelisk. Vi har Grunds egen Gengivelse af Anlægget, dels i Kobberstikværkets perspektiviske Panorama (Fig. 175), dels i en Tegning i Privateje[114]. Af begge Billeder ses det, at Nordmandsdalen i sin Helhed er velbevaret. Dog viser Tegningen, der maa være et første Udkast, et Par Afvigelser fra det, der virkelig blev gennemført. Nogle nu forsvundne Rabatter uden om Søjlen i Midten kunde Grund tænke sig oplivet med Vandspring – de er aldrig blevet til noget. Han har ogsaa ved Adgangsvejene aftegnet nogle Vaser; dem har vi Regnskab paa, saa de er virkelig leveret, men vi hører aldrig om dem siden, og Grund har udeladt dem paa Stikket, hvorfor man maa tro, at de har fundet Anvendelse andetsteds[115]. Begge Billeder er enige om, at der ved den nordlige og sydlige Nedgang til Parterret har staaet et ottekantet Treillagelysthus med Stjerne i Toppen; de blev ogsaa rejst her og stod der til 1821[116]. De nærmeste Omgivelser har Grund antydet som Løvskov. Saadan er det ogsaa nu, men det svarer næppe til Forholdene i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Vi veed med Sikkerhed, at denne Del af Koblet havde rigelig med Graner,

Fig. 176. Simon Carl Stanley: Diana, opstillet 1765 i Plessens Plantage. Efter Tegning i Rigsarkivet.

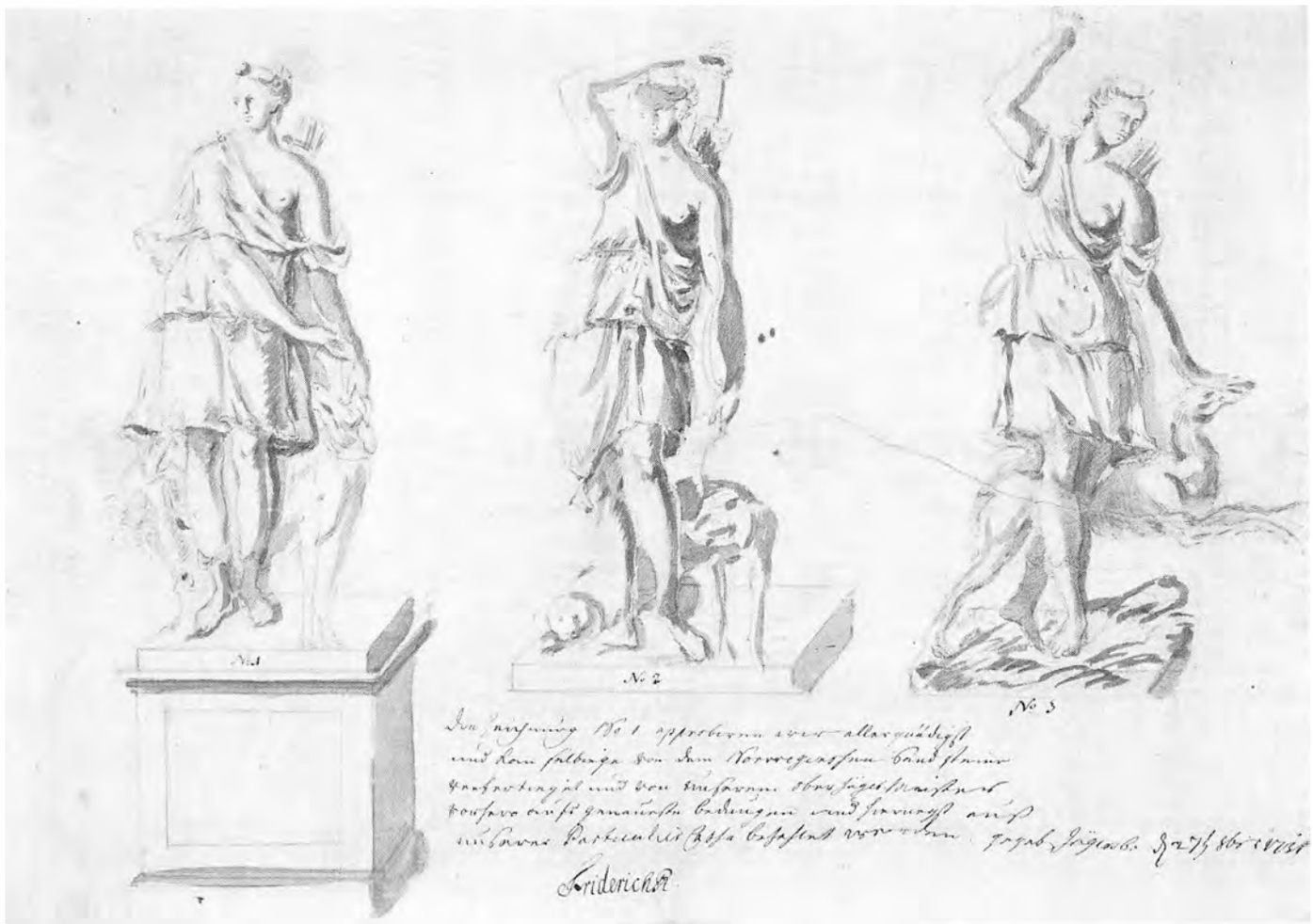

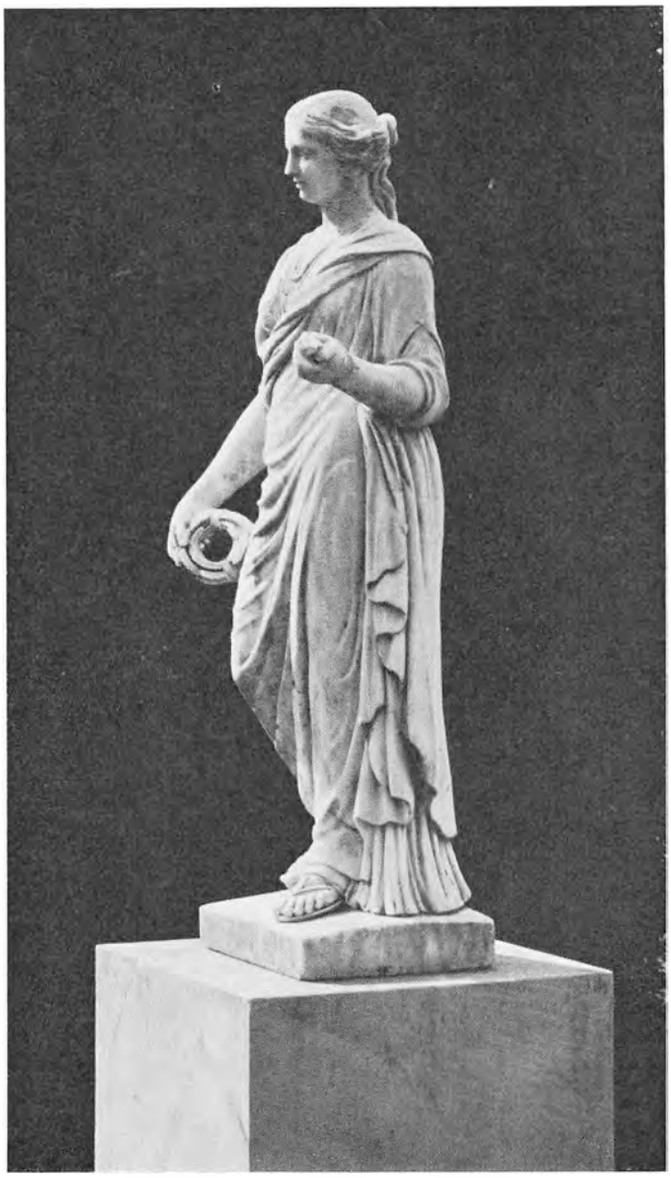

Fig. 177. Fredensborg Slotshave. Statuette kaldet »Ceres« i Marmorhaven, tilskrevet Simon Carl Stanley. J. S. fot. 1967.

Fig. 178. Fredensborg Slotshave. J. G. Grunds Statue af en Kone, som gaar til Bryllup paa Færøerne, opstillet i Nordmandsdalen. Hude fot. 1911.

og de har vistnok ogsaa staaet tæt ved Nordmandsdalen, hvor de jo havde en naturlig Berettigelse. En Rejsende[117] berettede 1818, at »Idéen med at give en Fremstilling af norske Bønder i en med lutter Graner omgiven Dal er langfra ikke uheldig«. Den tætte Granbevoksning, der fik sit Grundskud ved en Julestorm 1824, blev senere fjernet helt af Rudolph Rothe.

Ikke alle Grunds Skulpturer i Nordmandsdalen har vi fundet Regnskaber paa, men der er dog bevaret saa mange Regnskabsposter i Partikulærkammeret, at Gangen i Værket har kunnet følges nogenlunde i Hovedtræk. Den første Leverance af to norske Figurer fandt Sted den 10. August 1764, og derefter skred Arbejdet hurtigt fra Haanden[118]. Inden Aarets Udgang havde Grund afsendt 11 Figurer. Ved Slutningen af 1765 havde han leveret mindst 40 ialt. Men saa indtraf Kongens Død, hvorefter Tempoet blev noget langsommere. Der blev 1766 afregnet for otte Figurer[119], hvorefter der synes at være indtraadt en fuldstændig Pause. 1769 er der Regnskab for fire Figurer[120]; men saa standser Arbejdet helt til 1778, da de fire sidste Støtter i den norske Serie blev opstillet[121]. Derefter tog man fat paa de færøske Figurer. De kom alle til i Begyndelsen af 1780'erne og blev opstillet paa den øverste nordre Terrasse. Vi har Regnskab paa otte[122], men der er 10, og de er alle blandt de bedste, Grund har leveret (Fig. 178–180). Det var nu Meningen, at der skulde fortsættes med en islandsk Serie, og Grund havde gennem Statsministeren Grev Joachim Godske Moltke søgt Bistand hos Islands Stiftamtmand for at faa skaaret Dukker, der kunde tjene ham til Modeller. Dukkerne kom med stor Forsinkelse i September 1783, men saa indtraf Hofrevolutionen April 1784. Dronning Juliane Marie maatte i Tiden derefter trække sig tilbage fra den centrale Stilling i Landets Styrelse, og hun havde nu langt færre Midler til Udsmykning af Slotshaven. Paa Grunds Værksted stod da fire islandske Figurer[123], som han ikke kunde faa afsat. De stod der endnu ved hans Død 1798, og hans Søn søgte at interessere Regeringen for dem. Men Kronprins Frederik var ufølsom – det var han næsten altid, naar det gjaldt Fredensborg, og Rentekammeret svarede paa

Fig. 179. Fredensborg Slotshave. J. G. Grund: Norsk Brudgom fra Setesdalen. Skulptur i Nordmandsdalen. Hude fot. 1911.

Fig. 180. Fredensborg Slotshave. J. G. Grund: Brud fra Strømø, Færøerne. Skulptur i Nordmandsdalen. Hude fot. 1911.

Henvendelsen med et Afslag. Man veed ikke, hvilken Skæbne disse Figurer senere har faaet.

I Tidens Løb er enkelte Figurer blevet udskiftet. Saaledes er en norsk Figur forsvundet allerede i gammel Tid[124]. Men ogsaa en færøsk maa, uvist hvornaar og paa hvad Maade, være bortkommet, da den uventet dukkede op i en Hillerødhave i 1922. Af Fodstykket fremgaar det, at der er Tale om en Husmand fra Suderøen. Den er nu opstillet paa den forsvundne norske Billedstøttes Sted, paa anden Terrasse straks til venstre for Adgangen fra Slottet[125].

Det fornemste Monument i Nordmandsdalen blev den store Søjle i Anlæggets Centrum. Den byggedes af norsk Marmor fra Frederikskirkens Overskudslagre. En Triumfsøjle kaldes den af J. G. Grund, der selv har signeret sit Værk med Navn og Aarstal 1765. Paa Postamentet er der i Relief gengivet alskens Trofæer, Brynjer, Skjolde, Buer og Pile samt Ege- og Laurbærkranse[126]. Det høje Skaft er vandret leddelt af Ringe, som Grund forklarer: 7 romerske store Kroner med Freds-, Æres- og Sejrstegn; derover et dorisk Kapitæl og en forgyldt Kugle. Det er dette leddelte Søjleskaft, der leder Tanken hen paa Skibssøjlen andetsteds i Slotshaven (S. 169); det blev der sagt, at Wiedewelt kun havde haft med Fodstykket at gøre, Søjlen var andres Værk. Og Søjlen minder om den i Nordmandsdalen.

Den sønderlemmende Kritik, som Grund og hans Værker var udsat for, er nu manet i Jorden. Nutidens Kunsthistorikere ser med ganske andre Øjne paa Nordmandsdalen og dens Skaber. Det er dog mest som Tidsfænomen, man har interesseret sig for Figurerne – for den gryende Nationalromantik og for den folkloristiske Viden, der kan udledes deraf. Bedømt som Kunstværker er de enkelte Figurer dog stadig af højst ujævn Konsistens. De kan være plumpe og hæslige som nogle Bønderfigurer i første Række, og de kan være festlige, indsmigrende og yndefulde som Bryllupsgæsterne i den færøske Række (Fig. 178 og 180). Men Nordmandsdalen har ogsaa Krav paa at blive dømt som en Helhed, og den er fremragende. De 70 Støtter staar ubevægelige og stille. Skønt ingen af dem er frontale, vir-

ker de saadan, med en isnende Tavshed som om de rugede over en Hemmelighed eller vogtede en Skat. Stedet har Magt over Sindet, mest maaske en skumrende Aften i Taage eller en Vinternat i Maaneskin. Vandreren er mærket heraf, inden han gaar videre i Frederik V's Have.

Han behøver ikke at gaa ret mange Skridt, før andre Ting fanger ham ind. Ved Nedgangen til Nordmandsdalen staar et Par Kampesten[127] med indridsede Aarstal, 1534 og 1720. Indtil for faa Aar siden stod der endnu en med Aarstallet 1648. Den er nu flyttet til Dammen bag ved Wiedewelts Danmarksmonument, hvor den ogsaa oprindelig skal have staaet. Meningen med Stenene er naturligvis at stemme Vandreren til national og historisk Kontemplation, og efter dette Idéindhold ligger de smukt paa Linie med Nordmandsdalen, med hvilken de er samtidige, alle opsat 1765.

Runerne i den forblommede Antik, Margretestøtten, Nordmandsdalens Skulpturer og de tre historiske Sten udgjorde tilsammen en national Park ved Fredensborg. Vi fik ikke den specifikke Stemningshave, som det hendøende 18. Aarhundrede excellerede i, det blev kun til nogle Tilløb mod en besjælet Have af anden Konsistens end den, Jardin og Wiedewelt havde drømt om. Det blev overladt til Arveprins Frederik og Ove Høegh-Guldberg at føre nogle af Tankerne videre.

Fig. 181. Fredensborg Slotshave. Frederik V's Støtte ved Esrom Sø, ogsaa kaldet Milepælen, udført 1765 af J. G. Grund. J. S. fot. 1967.

X

ENKESÆDE OG STORHEDSTID

1. Tiden 1766—72

Dronning Juliane Marie blev den tredje markante Kvindeskikkelse paa Fredensborg. Den sprudlende livsglade Anna Sophie Reventlow havde været den første. Til Ære for hende blev Slottet fuldført, og hendes Navnetræk kunde man møde overalt, i Parterrets Blomsterrabatter, paa Gemakkernes Marmorkaminer og i Lofternes Stukdekorationer. I den næste Generation blev det ikke Dronning Sophie Magdalene, der kom til at præge Fredensborg – hun synes snarere at have skyet dette Slot, men derimod hendes Søster, Christian VI's højt æstimerede Svigerinde, den meget godgørende Sophie Caroline, Fyrstinde af Ostfriesland, for hvis Skyld Kongen indrettede en Pragtsuite i Slottets øvre Stokværk. I det tredje Slægtled kom Frederik V's første Hustru, den engelske Louise, ikke til at gøre sin Indflydelse gældende, men des mere hans anden Dronning, den kloge, myndige og noget reserverede Juliane Marie, der nøje vidste at optræde med sand kongelig Anstand. Vi har set, at Slottets nye Fløje blev indrettet for hendes Skyld, og givet er det, at i dette ikke alt for lykkelige Ægteskab var Ægtefællerne forenet i en fælles Kærlighed til Fredensborg. Det var derfor helt i hendes Aand, at Slottet efter Frederik V's Død tilfaldt hende som Enkesæde, først og fremmest beregnet til Sommerresidens. Ved et Cessionsbrev af 24. Maj 1766 afstod den nye Konge, Christian VII, Fredensborg til sin Stedmoder[1]. Slottet forsvinder dermed ud af Kongens partikulære Regnskaber. For et aarligt Statstilskud paa 9000 Rdl. skulde Enkedronningen nu selv sørge for Fredensborgs og Marienlyst's Vedligeholdelse[2]. Med denne relativ beskedne Sum kunde der ikke ske mange Fornyelser paa Fredensborg, og det ser da heller ud til, at der i denne Periode blev bygget noget som helst. Af Juliane Maries private Regnskaber er kun et Par Aargange bevaret, fra 1771 til 1773, og i denne Tid var der kun Tale om smaa Reparationer, Anskaffelse af nogle Dørstykker, Indkøb af Bøger (thi Dronningen var en meget læsende Dame), og noget lignende har det nok været de andre Aar, der ikke længere dækkes af Regnskaberne. Men det var heller ikke Meningen, at der skulde bygges. Fredensborg, der alle Tider havde været for trangt, var med eet Slag blevet for stort for en Enkedronnings lille Hofstat.

Kun i Slottets Udenværker kan man i denne Tid spore nogen Aktivitet. Først og fremmest i Haven. Her manglede ved Frederik V's alt for tidlige Død en Del af Haveskulpturerne. Danmark-Norges Monumenterne var endnu ikke opstillede, og i Brede Allé manglede de sidste Trofæer og Grupper, og ogsaa »Dydens og Ærens Tempel« viser ved sin Indskrift, at det først er kommet til Fredensborg efter Kongens Død. Alle disse Skulpturer blev dog fuldført efter den i Forvejen lagte Plan, og Udgifterne dertil blev bestridt af Kongens partikulære Kasse, ikke af Dronningens. Heller ikke Nordmandsdalen var færdig. Nogle af de Figurer, der var bestilt tidligere, blev nu anskaffet for Partikulærkassens Regning, medens den sidste Serie, der kom til i Begyndelsen af 1780'erne, vistnok bekostedes af Juliane Marie selv, indtil Begivenhederne omkring Kronprinsens Statskup 1784 satte en Stopper herfor.

I 1767, Juliane Maries andet Aar som Herskerinde paa Fredensborg, skete der en gennemgribende Ændring ved Frederik IV's gamle Menageri, baade ved den kvadratiske Plads om det ottekantede Fuglehus og i den egentlige Menagerihave, der laa vest derfor. Forandringen maa skyldes Planer, der gik længere tilbage i Tiden, eftersom Dronningen ogsaa her blev forskaanet for de store Udgifter, som nu ved Kongens Mellemkomst blev udredet af Statskassen. Kriegers store, i det Ydre saare primitive og robuste, Fuglehus havde været en Torn i Øjet paa Jardin, der gerne saa sin Have udsmykket med det bedste af det bedste. Han havde i sit stille Sind forlængst dødsdømt den forældede Menageribygning og som berettet S. 161 tegnet et nyt og langt prægtigere, der imidlertid aldrig blev udført[3]. Men indirekte har hans Kritik dog baaret Frugt, og 1767 blev Fuglehuset revet ned[4]. Der kom ikke noget nyt Hus paa den ottekantede Ø. Slotsgartneren A. Voss indrettede her et saakaldt Andebjerg[5], om hvis Udseende vi ikke veed ret meget. Man satte – maaske dog først noget senere – Wiedewelts »fire Elementer«, eller i det mindste Understellet dertil, idet Atlasfiguren med Himmelkuglen synes at være borte, paa Bakkens Top og overlod alt det andet til Ænderne som en svag Mindelse om, hvad der engang havde været her. L. Engelstoft har 1797 skildret Andebakken, og Thor Odenkrantz har 1808 givet en Skitse deraf, uden at vi af den Grund helt kan fatte, hvad der har været paa dette Sted[6]. Engelstofts Skildring lyder: »Vi ... bleve ... indlukket i en liden Have, som ligger dybt under Slottet. Her er en ottekantet

Fig. 182. Dronning Juliane Marie. Portræt malet 1766 af J. G. Ziesenis. Frederiksborgmuseet.

Park [d.v.s. Fiskedam], og i denne bygget som et Slags Castel, hvortil man gaaer over en Broe, en Mængde Reder til Ænder og Gies, den ene over den anden i lutter triangulære Figurer; hvad denne underlige Bygning kaldes, glemte vi at spørge om. Paa Spidsen staaer et ottekantet Postament, hvor 2 Delphiner og en Ørn bære Overflødighedshorn ...«.

Den store Menagerihave, der i 1760'erne skal have rummet adskillige vildtvoksende Træer, blev nu ryddet, og i Stedet indrettede Adolf Voss her en hollandsk Frugthave, der ved Stakit blev adskilt fra Andebakkepartiet[7]. Menagerihaven var mod syd adskilt fra den store Køkkenhave. I Skellet fandt man først Domestiklængens nordre Gavl, bag hvilken Menagerimester Kluge havde sin Bolig, og hvor der hidtil havde været en Dør, som nu blev tilmuret[8]. Skellet mellem den gamle Køkkenhave og den nye Frugthave var vest for Domestiklængen først en lang, smal Bygning, der rummede baade Stald for Menagerimesteren og et Kanariefuglehus, og lige vest derfor det 1757 opførte Orangeri. De ses begge paa Jardins Plan fra o. 1759 (Fig. 130).

Orangeriet forblev paa dette Sted til 1816, men Kanariefuglehuset og hvad dertil hørte blev revet ned i Begyndelsen af Dronning Juliane Maries Tid. Saa meget, der kunde bruges af Materialerne, blev genanvendt, da man 1767–68 byggede et nyt Fuglehus øst for Domestiklængen, i Skellet mellem Andebakken og Køkkengaarden, lukket med fuld Mur mod Andebakken, men aabent ud mod Køkkengaarden og den nordligste af de to Branddamme[9]. Det ses aftegnet paa Mansas Plan fra 1815 (Fig. 134). Hullet mellem den røde Domestiklænge og det nye Fuglehus udfyldtes af en Bindingsværkmur, hvori der var en Dør, som fik en vis Betydning. For det første var den nu Menagerimesterens eneste Adgang til Fasanhaven (og han kaldtes fra nu af oftest Fasanmester), og for det andet var denne Dør den eneste, gennem hvilken man lod Turister komme ind i Haven; slige Besøg af nysgerrige fremmede var vel sjældne paa denne Tid, men blev meget hyppige efter Dronningens Død, og Menageridøren forblev i denne Funktion indtil 1836, da den nye Adgang aabnedes under Kirkegangen mellem Slottet og Damebygningen[10].

Fuglehusets Bagside havde saaledes ogsaa Funktion som Andebakkens Havemur, og man fortsatte denne østpaa hen til Marmorhavens høje Terrassemur, hvis fulde Højde paa 16 Alen den ogsaa fik, og oventil dækket med Sandsten[11].

Om dette nye Fuglehus blev brugt efter sin oprindelige Bestemmelse, kan man næppe vide med Sikkerhed. Foruden et Rum, der var bestemt for Fuglene, indeholdt det ligesom sin Forgænger ogsaa en Stald, dertil et Kammer, et Køkken og et Tørverum. Efter Dronningens Død stod Huset helt til Fasanmester Boths Raadighed, ligesom hans private Have laa mellem dets Sydfaçade og Branddammen. »Det gamle Hus« kaldte man det i det 19. Aarhundrede, da man havde glemt dets Oprindelse og Bestemmelse. Fasanmesteren havde en anerkendt Ret til at leje det ud. Det vides saaledes, at Slotssnedkeren har haft Værksted her. Der var flere Gange Tale om helt at fjerne det, men først 1853 blev det revet ned[12].

Det sidste af Udenværkerne, der sløjfedes i denne Periode, var Frederik IV's gamle Eremitagepavillon, den ottekantede Bygning i Esrom Sø. Den havde længe været forfalden, blev vistnok aldrig brugt af Dronning Juliane Marie og blev nedrevet 1771 paa Dronningens Befaling[13]. Næste Aar, 1772, blev der her anlagt en ny Landgangsbro[14]. Det var i Juliane Marie egentlige Storhedstid, og Broen bliver derfor nærmere omtalt nedenfor (S. 196).

Ogsaa ved Skipperhuset var der i disse Aar nogen Aktivitet. Det var som det øvrige Slot blevet besigtiget før Overleveringen 1766, og da man fandt det brøstfældigt, var Statskassen forpligtet til at bekoste en Istandsættelse. Men man skyndte sig ikke. Det var først tre Aar senere, at Hofbygmesteren G. D. Anthon i 1769 lod høre fra sig[15]. Han havde undersøgt Skipperhuset og bedømte dets Fremtidsudsigter meget pessimistisk. Det er ovenfor S. 144 blevet omtalt, hvorledes man i 1750'erne havde forstærket det indre Bolværk og afstivet Skillerummet, der hvilede derpaa. Men uden synderlig Resultat. Anthon fandt, at Skillerummet havde givet sig betænkeligt, at Bolværket var raaddent, at begge Gavle maatte fornyes, og at Tømmeret i begge de andre Ydermure heller ikke duede mere. Da det desværre var Anthons uforgribelige – men ikke desto mindre forkerte – Opfattelse, at Skipperhusets hele Konstruktion stod og faldt med Skillerummet og dets Fundament, det svage Bolværk, fældede han

derfor Dødsdommen over Frederik IV's gamle Baadehus[16]. Det vilde være bedre og billigere, mente han, at rive hele Huset ned og bygge et nyt med delvis Anvendelse af gammelt Materiale, idet navnlig Tagværket med Kriegers fine Konstruktion i Spærene var intakt. Det hele Arbejde vilde efter hans Skøn koste 1322 Rdl.

Skønt denne Sum vel ikke var foruroligende stor, fandt man i Regeringen dog disse Anstalter altfor rigoristiske og udæskede derfor en Dom hos Jardin. Han indsendte da den 25. August 1770 et Promemoria med en nøje Beskrivelse af Skipperhuset, som han langtfra fandt saa skrøbeligt som angivet[17]. Med Undtagelse af Gavlene (navnlig den mod Søen) og Gulvet under de nordre Kamre, var Bygningen meget bedre ved Magt, end man ved første Øjekast skulde tro, og den viste heller ingen nye Tegn paa tiltagende Brøstfældighed. Jardin ledsagede sin Beskrivelse med et Par Tegninger, der endnu ligger ved Sagen, og som nu er vor bedste Kilde til Forstaaelse af, hvorledes Kriegers oprindelige Baadehus var indrettet (Fig. 74). Konklusionen var, at Skipperhuset kunde nøjes med en Reparation.

G. D. Anthon maatte da forsvare sit Standpunkt[18]. Han indrømmede ganske vist Rigtigheden i noget af det, Jardin havde fremført, men hævdede dog stædigt, at der var nye og faretruende Tegn paa Husets faldefærdige Tilstand. Baade Syd- og Nordmuren havde paa Trods af de i 1750'erne indlagte Jernankre givet efter og var nu 5 Tommer ude af Lod. Han maatte derfor fastholde sit oprindelige Krav om Skipperhusets fuldstændige Fornyelse, eftersom en nødtørftig Reparation som af Jardin foreslaaet kun var en stakket Frist og ikke kunde hindre Skipperhusets snarlige Fald.

Dronning Juliane Marie lod da sin Overhofmester Anton Heinrich Moltke henvende sig til Kongen for at faa udvirket en Resolution om Skipperhusets Reparation efter Jardins Plan. Hvilket ogsaa skete. Det nye Forslag lød paa 350 Rdl.[19], en saare ringe Sum. Man indlagde nogle Tværdragere under Gulvet i Mandskabslokalerne, fornyede Bolværket og de store Porte ud til Kanalen. Jardin havde utvivlsomt jugeret rigtigt. Skipperhuset staar der endnu. For G. D. Anthon, under hvem Fredensborg egentlig sorterede, var dette Kapitel om Skipperhuset noget nær en Afsked med Juliane Maries Slot. Vi hører ikke meget om ham mere, og efter Hofrevolutionen 1772 blev han skubbet til Side til Fordel for det nyopdukkede Geni C. F. Harsdorff.

Hvad der indadtil skete paa Fredensborg i Aarene mellem 1766 og 1772, kan man ikke vide meget om. Tilværelsen har vel formet sig rolig og stille. Juliane Marie tog sit Sommerslot i Besiddelse en af de første Dage af August 1766, og hun blev her sammen med sin Søn Arveprinsen indtil dennes Fødselsdag den 11. Oktober – det er næsten det eneste, der er at berette. Hoffourérens Dagjournaler[20], der er en livlig Kilde til Hoffets indre Historie, følger udelukkende det nye Kongepars Bevægelser fra Slot til Slot og lader de to Enkedronninger uomtalt – Sophie Magdalene paa Hirschholm og Juliane Marie paa Fredensborg; i Regelen faar vi dog at vide, naar disse to fornemme Damer forlader Vinterkvarteret paa Christiansborg, og hvornaar de om Efteraaret vender tilbage dertil. Christian VII opholdt sig i Sensommeren 1766 paa Frederiksborg og aflagde nu og da nogle Høflighedsvisitter hos sin Stedmoder, saaledes den 9. og 17. August samt i Begyndelsen af Oktober. Dette sidste Ophold var i Forbindelse med Prinsesse Sophie Magdalenes Afrejse fra Helsingør til sin Formæling med den svenske Kronprins; Christian VII, der endnu ikke var blevet gift med Caroline Mathilde, havde i Dagene omkring sin Søsters Brudefærd taget Ophold paa Fredensborg, hvor han var i Selskab med Prins Carl af Hessen[21].

I 1767 rejste Juliane Marie med Arveprinsen til Fredensborg engang i Maj og forblev der til 13. November. Den stille Tilværelse blev nu og da afbrudt, naar det unge Kongepar kom paa Besøg fra Frederiksberg Slot; det skete ret hyppigt i August, saaledes den 3., 6., 9. og 13. August, og senere paa Efteraaret mødtes alle de kongelige hos Sophie Magdalene paa Hirschholm. Der har nok været Liv paa Fredensborg naar Landets Monark var til Stede, men Pauserne har været stille.

Anderledes gik det 1768. Kongen var da ude paa sin store Udenlandsrejse, og Caroline Mathilde residerede den hele Sommer paa Frederiksborg.

Nordsjælland stod da i tre Dronningers Tegn[22]. Der udfoldedes en stor Selskabelighed, og de to Enkedronninger synes helt at have taget den unge, charmerende Dronning til deres Hjerte. Utallige er de Besøg og Genbesøg, der denne Sommer udvekslede mellem de tre nordsjællandske Residenser. Vi nøjes med et lille Udpluk. Den 22. Juni var alle tre forsamlede paa Frederiksborg. To Dage senere kom Juliane Marie og hendes Søn for at afhente Caroline Mathilde til en Sankt Hans-Skovtur, hvis Maal var Kirsten Piils Kilde i Jægersborg Dyrehave (en fyrstelig Forlystelse, der oftere er antegnet). Den 7. Juli var det Sophie Magdalene, der modtog de to andre paa Frydenlund, og 22. Juli fejredes Caroline Mathildes Fødselsdag med megen Festivitas paa Fredensborg – Festbanket i Kuppelsalen med Taffelmusik fra Galleriet. Den 11. August var de tre Dronninger paany forsamlet paa Fredensborg. Juliane Maries Fødselsdag den 4. September holdtes mere i det stille, kun markeret ved Besøg af den unge Dronning, som til Gengæld festede for det høje Fødselsdagsbarn den næste Dag paa Frederiksborg med Gallataffel i Konseilsalen over Møntporten og Janitscharmusik i fri Luft fra Taget af det lave Galleri over Slotsporten. Atter den 22. September, kort før Hoffet brød op, var de tre Dronninger forsamlet hos Caroline Mathilde paa Frederiksborg. Alt syntes lutter Idyl. Og det ser ikke ud til, at nogen har savnet den fraværende Konge.

Fra 1769 er Meddelelserne sparsommere. Juliane Marie opholdt sig paa Fredensborg fra 18. Maj til 31. Oktober. Der er kun Tale om et Par enkelte kongelige Besøg, 17. Juni og 20. Juli, den sidste Gang sammen med den engelske Gæst Hertugen af Gloucester. Hoffet opholdt sig denne Sommer paa Frederiksberg Slot, hvor ogsaa Dronning Juliane Maries

Fødselsdag blev fejret. Men Skyerne var nu begyndt at samle sig, Struensee havde fra nu af sin skæbnesvangre Gang ved Hoffet.

1770 boede Juliane Marie og Arveprinsen paa Fredensborg fra 22. Maj til 9. November. Det kongelige Hof var langt borte. Sommeren tilbragtes i Holsten paa Godset Ascheberg i rousseausk Idyl og fri for Hofetikettens stramme Baand[23]. Sære Frasagn om Caroline Mathildes og Struensees intime Æventyr i denne hektiske Sommer er vel kommet Enkedronningen for Øre, og hun kunde kun faa Syn for Sagn, da Hoffet holdt sin *indian summer* paa Hirschholm, der nu efter Dronning Sophie Magdalenes Død var kommet i Kongens Besiddelse. Hvor meget eller hvor lidt Juliane har vidst, saa har hun dog gjort gode Miner til slet Spil. Hun modtog Christian VII, Dronning Caroline Mathilde og Struensee paa Fredensborg den 13. September og aflagde sammen med Arveprinsen en høflig Genvisit paa Hirschholm den 17. September, og her blev ogsaa Arveprinsens Fødselsdag fejret. Hvad Juliane Marie har følt ved slige Lejligheder, maa vi overlade til Fantasien at afgøre. Fyrstelig Byrd kræver Anstand og Etikette – det vidste og respekterede hun altid. Det fuldkommen formløse Hof i Hirschholm, dirigeret af Struensees rousseauske Ideer har været hende en Pestilens. Struensee blev tilmed paa denne Tid Landets almægtige Diktator. Det var utvivlsomt med bange Anelser, hun den 9. November drog til Christiansborg.

Fredensborg stod nu øde og tomt og ventede paa den næste Etape i det kongelige Drama. Der blev dog lidt Liv paa Slottet en tre Ugers Tid efter Hoffets Afrejse. Den svenske Kronprins Gustav (III) besøgte som omtalt S. 182 Slotshaven den 1. December for at tage dens berømte Skulpturer i Øjesyn. De fængslede ham saa længe, at han – efter hvad han Dagen efter skal have berettet for Wiedewelt, som han besøgte paa Atelieret i Materialgaarden ved Frederiksholms Kanal – kom for sent til Taflet paa Hirschholm[24].

I den lange Ventetid, inden Slottet atter blev beboet, blev Fronterne trukket op. 1771 sad Juliane Marie og Arveprinsen paa Fredensborg fra 24. Maj til 22. November. De tre Hovedaktører i den kongelige Ægteskabstragedie, Kongen, Dronningen og Struensee, kom til Hirschholm den 6. Juni. Hoffouréren har optegnet nogle faa gensidige Besøg mellem de to Hoffer. De kunde ikke være færre, hvis Skinnet skulde bevares. Juliane Marie maatte paa Caroline Mathildes Fødselsdag 22. Juli møde paa Hirschholm, hvor den nyfødte Prinsesse Louise Augusta blev døbt, og Enkedronningen maatte endda bide Hovedet af al Skam og holde Barnet over Daaben, skønt alle vidste, hvem Barnefaderen var[25]. Af Hofkronikken alene kan de virkelige Forhold naturligvis hverken ses eller blot anes. Men ad anden Vej faar man Kundskab om den dybe Afgrund, der var mellem Enkedronningens og Kongens Hof. Den redelige Elie-Salomon-François Reverdil har i sine Erindringer fortalt et og andet om denne sælsomme Hirschholm-Sommer[26]. Han var af Struensee kaldt til Danmark, hvor han tidligere havde været som Christian VII's Lærer, og man anerkendte fuldtud den gunstige Indflydelse, han havde haft paa sin vanskelige Elev. Nu kunde han ved sin Genkomst kun konstatere, at Kongens Sindssygdom var i rivende Udvikling, og at der næppe var mere for ham at gøre. Da ogsaa Arveprinsen havde været hans Elev, vilde han gerne aflægge Besøg paa Fredensborg, men indsaa snart, at der skulde fares med Lempe. Forholdet mellem de to Hoffer var øjensynlig isafkølet. Han maatte snige sig bort en Dag, da alle Mand paa Hirschholm var paa Jagt. Han laante en Vogn i den kongelige Vogngaard og kørte med et Par lejede Bønderheste den korte Vej til Fredensborg, hvor han af Hofembedsmændene fra den laveste til den højeste blev modtaget, som kom han fra et pestbefængt Sted. Audiensen fik han dog, og Juliane Marie benyttede Lejligheden til at klage over de aabenlyse Tilsidesættelser, der blev Arveprinsen til Del, naar man uden videre nægtede ham en Hofstat, skønt hans Alder og Rang berettigede ham dertil. Om mere pikante Emner blev drøftet, vides ikke, og Enkedronningens Syn paa det, der gik i Svang paa Naboslottet, har hun først bagefter meddelt i sin Korrespondance med Svogeren Frederik II af Preussen. Til ham skrev hun den 29. Juni 1774 om sit Syn paa Caroline Mathilde: »Aldrig har Lasten været drevet til et højere Punkt, og at hun har haft onde Planer imod os alle er en Kendsgerning, selv om vi har nøjedes med at overbevise hende om Ægteskabsbrud«[27]. Den moralske Forargelse taler her sit tydelige Sprog; mere forblommet er Hentydningen til Caroline Mathildes paastaaede skumle Planer, hvorom man kun kan gætte. København var i Aaret 1771 en sydende Heksekedel, hvor alle Skandalerygter om Dronningens og Struensees formodede planlagte Statskup uden Kritik blev godtaget. Enkedronningen maa have hørt derom og frygtet for sin Skæbne. Inderst inde haabede hun paa, at den danske Kongeslægt skulde forplantes videre gennem Arveprinsen, et Haab der omend sent dog ogsaa gik i Opfyldelse. Men i 1771 maatte hun aabenbart være forberedt paa alt. Politik havde Juliane Marie hidtil ikke blandet sig i, og om der har været talt Politik paa Fredensborg i Sommeren 1771, er ikke ganske klart. Historikerne synes at være enige om, at Sammensværgelsen mod Caroline Mathilde og Struensee med Juliane Marie som Topfigur først blev til Virkelighed paa Christiansborg i Begyndelsen af Januar 1772[28].

Alligevel er der en hidtil ikke særlig paaagtet Tradition, der nævner Fredensborg som det Sted, hvor nogle af de afgørende Kupplaner blev lagt, før Omvæltningen blev iværksat den 17. Januar. Traditionen er meddelt os af Forfatteren Carl Bernhard (Pseudonym for Andreas Nicolai de Saint-Aubain). I sin lille Opsats »To Revolutioner«, der først blev trykt 1868, tre Aar efter Forfatterens Død, har han fortalt om Begivenhederne omkring 1772 og 1784[29]. Hans Farfader, der havde været Kammertjener hos Frederik V, var død før Carl Bernhard blev født, men Farmoderen levede længe og fortalte gerne om Livet paa Hoffet og særlig om Caroline Mathilde, som hun forgudede. Desuden byggede Carl Bernhard paa mundtlig Beretning fra hin Nicolai Jacob Jessen, som vi tidligere har

hørt om, og fra hans Datter, Forfatterinden Juliane Marie Jessen. Man faar her at vide – hvad man dog ogsaa vidste fra anden Side – at en tilfældig Gruppe Mænd fandt sammen for, af vidt forskellige Motiver, at fjerne Diktatoren fra Kongens Side. Det var Mænd som Magnus Beringskjold, Schack Rantzau og Hans Henrik v. Eickstedt. Moralsk Støtte kunde de vente af Befolkningen i Hovedstaden, hvor Struensee var inderlig forhadt. Som deres første Mødested skal de have valgt en Vinstue i Store Færgestræde, hvis Indehaver netop var N. J. Jessen. Valget var ikke helt tilfældigt, da Jessen fra sin Hoftid kendte alle Christiansborgs Krinkelkroge, en Viden der blev fuldt udnyttet af Konspiranterne den 17. Januar. I første Omgang ønskede man at have den fordums Kammertjener som Kontaktmand med Hoffet paa Fredensborg. Han skal have indvilget heri, og Carl Bernhard fortsætter:

»Jessen reiste strax til Fredensborg for at udføre sit Hverv og forelagde Sagen for Enkedronningen og Arveprinsen. De lode Guldberg kalde, og overveiede længe Sagen med ham alene. Omsider blev det besluttet, at de vilde sætte sig i Spidsen for Partiet. Jessen tog tilbage til Kjøbenhavn og bragte Beringskjold og Eickstedt dette Tilsagn. Herfra corresponderede han directe med de høie Herskaber under Convolut til sin Svigermoder Kammerfru Jacobi, eller til sin Datter, et tiaars Barn, som dengang netop var ude hos sin Bedstemoder. Dette saaledes i Revolutionen anvendte Barn var den senere bekjendte Digterinde Frøken Juliane Marie Jessen ... Disse Biomstændigheder har Etatsraad Jessen i sin Alderdom selv oftere bekræftet«.

Saa vidt Carl Bernhard. Hvis hans Udsagn er rigtigt – Bevis herfor kan ikke gives – har Fredensborg været Ramme om en meget vigtig Etape i Anslaget mod Struensee. De velkendte Navne, der kan bringes som Kilder til Krøniken, skulde gøre denne ikke ganske usandsynlig.

Men Sandhed eller Sagn – den 22. November 1771 forlod Juliane Marie og hendes Søn Fredensborg for at drage til Christiansborg, hvor de skulde blive meget virksomme Hovedpersoner i den blodigste og mest chokerende Episode i den danske Enevældes Historie.

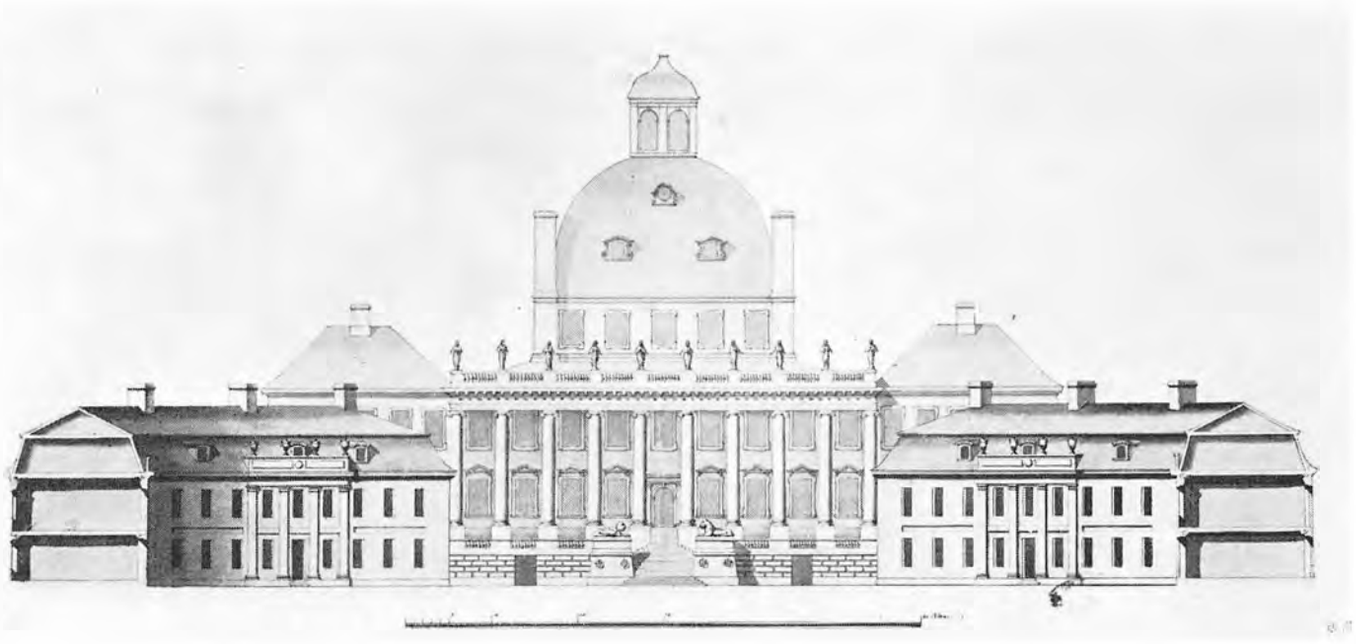

Fig. 183. Projekt til Fredensborgs Ombygning 1774 (kaldet Projekt I). Tegning af C. F. Harsdorff i Kongens Haandbibliotek.

2. Harsdorff

Dronningen blev længe i København efter Hofrevolutionen i Januar 1772. Den 6. Juni brød Hoffet op fra Christiansborg og tog Sommerresidens paa Frederiksberg Slot. For Christian VII var dette blot et Fortsættelse af hans tidligere Livsvaner. Det nye i Situationen var derimod, at Dronning Juliane Marie var med. Hun var nu Hoffets centrale Skikkelse, der sammen med Arveprinsen og Guldberg holdt Øje med Kongen. Han var lagt i gyldne Lænker, hvert af hans Skridt blev overvaaget. Den faktiske Magt laa nu hos Enkedronningen, der i Statsraadet, hvortil hun ikke havde Adgang, udøvede sin Indflydelse gennem sin Søn. Hendes isolerede Eremittilværelse som pensioneret Enkedronning paa Fredensborg var brudt. Hun stod i Begivenhedernes Brændpunkt og kunde for Fremtiden ogsaa regne med at raade over langt større Pengemidler end den Apanage, hun hidtil havde oppebaaret.

Sommeren 1772 gik paa Hæld. Endnu den 4. September fejrede Dronningen sin Fødselsdag paa Frederiksberg Slot. Faa Dage efter, den 8. September, blev Residensen forlagt til Fredensborg, hvor Hoffet forblev til den 20. Oktober[30].

Fredensborg havde maattet vente længe paa sin Herskerinde. Men hendes Komme var forudset og ogsaa forberedt. Der var nogle Byggearbejder i Gang, fore-

Fig. 184. Projekt II til Fredensborgs Ombygning 1774. Tegning af C. F. Harsdorff i Kongens Haandbibliotek.

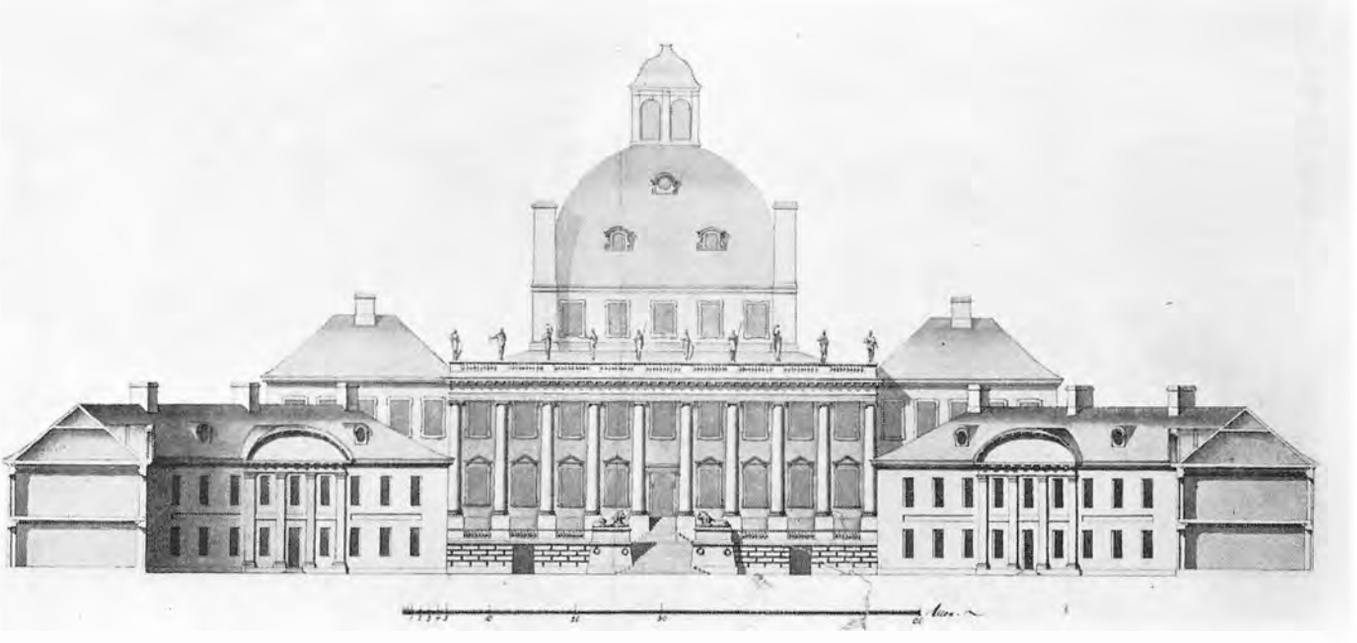

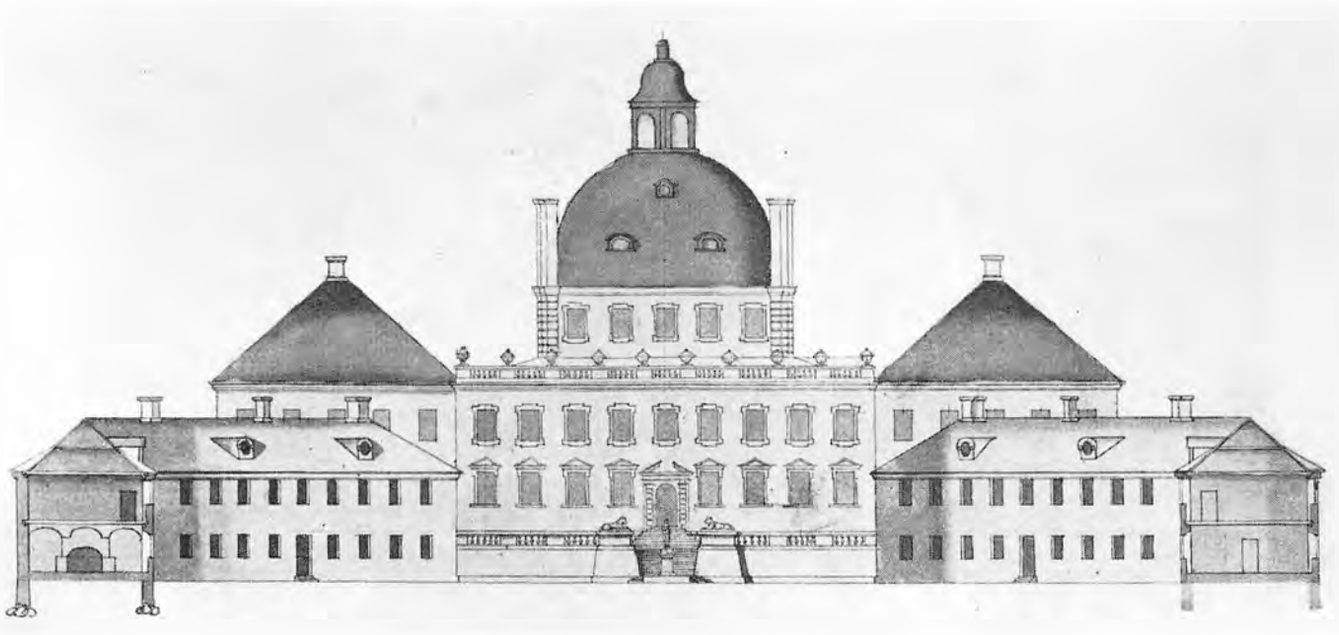

Fig. 185. Projekt III til Fredensborgs Ombygning. Tegning af C. F. Harsdorff 1774 eller 1775 i Kongens Haandbibliotek.

Fig. 186. Fredensborgs Hovedfaçade efter Ombygningen 1775 (= Projekt IV). Tegning formentlig af Harsdorff i Nationalmuseets Billedsamling.

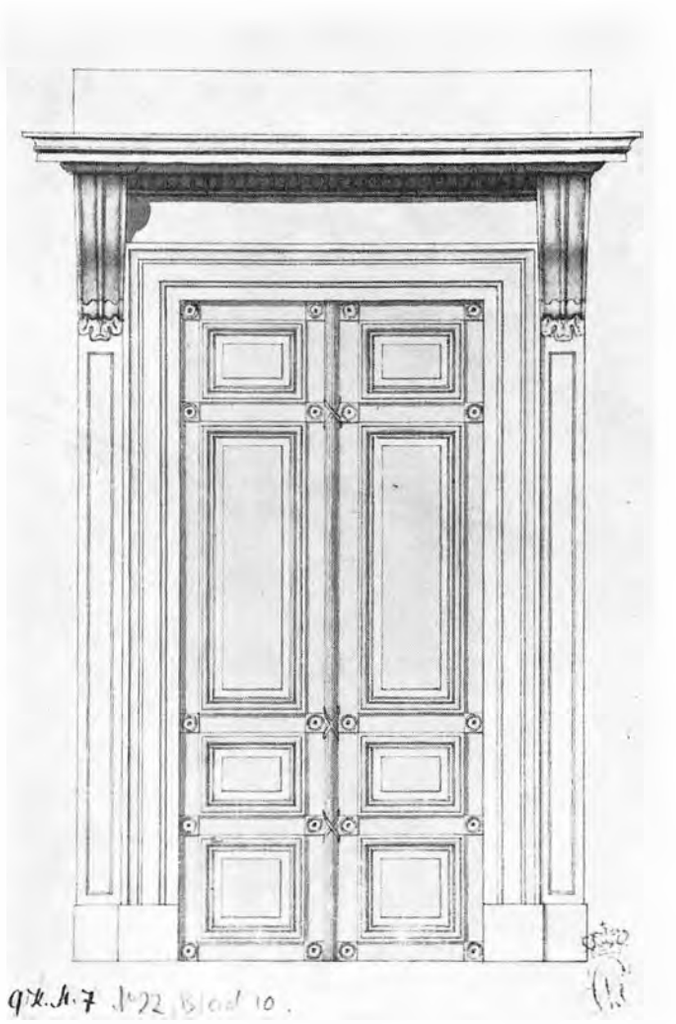

Fig. 187. Fredensborg Slot. Hovedportalen. Tegning, formentlig af Harsdorff omkring 1775, i Kongens Haandbibliotek.

løbig i det smaa, men dog et Forvarsel om store Begivenheder. En ny Arkitekt, den meget formaaende Caspar Frederik Harsdorff, traadte nu ind paa Scenen for at videreføre de store Fredensborg-Traditioner fra Jardins og Wiedewelts Tid og skabe nye Rammer om Fredensborgs tredje Storhedstid.

Harsdorff var dengang 37 Aar gammel. Det var Jardin, der havde peget paa ham som den kommende Mand i dansk Arkitektur, og det var Struensee, der først udnyttede hans rige Evner. Han havde et nært Samarbejde med den almægtige Gehejmekabinetsminister, og navnlig med dennes yngre og højtbegavede Broder Carl August Struensee[31]. De var begge meget effektive Medlemmer af den nyoprettede Overbygningsdirektion, og saa intimt var Samarbejdet, at Harsdorff ifølge Familietraditionen følte sin Stilling truet ved Diktatorens Fald og ventede en Arrestation[32]. Udrensningen efter Hofrevolutionen og den ustabile Situation for alle Kollaboratører minder i saa Henseende meget om Aarene efter 1945. Men om Harsdorff nogensinde har næret denne Frygt, var den i hvert Fald ubegrundet. Hans store Evner var alt for iøjnefaldende, og han blev straks sat i Arbejde af de nye Magthavere.

Som Hofarkitekt havde G. D. Anthon ogsaa Fredensborg under sig. Men han var fornylig blevet desavoueret i Sagen om Skipperhusets Ombygning. Han var lidet initiativrig og nu i 1772 – 58 Aar gammel – tilsyneladende mærket af Sygdom. Nogle faa Reparationer noteres fra hans Haand, sidste Gang i Juni 1772. Derefter er det Harsdorff, der har Styret[33], omtalt paa Fredensborg fra Begyndelsen af August 1772.

Medens Hoffet opholdt sig paa Frederiksberg Slot, var Harsdorff beskæftiget med at omdanne de to Eremitagepavilloner. Efter Dronningens Ønske blev Grotteværket i det Indre fjernet, for at de to smaa Bygninger for Fremtiden kunde gøre Tjeneste som virkelige Lysthuse[34]. De hed da ogsaa sidenhen hyppigt Thepavillonerne. I den søndre Pavillon, der af Jardin havde faaet et cirkelrundt Midterrum, blev den runde Skillevæg brudt ned, og det indre blev omdannet til eet stort Kabinet, hvor Lyset strømmede ind fra ni Vinduer og to Glasdøre. En Marmorkamin med Spejl i Guldramme blev opstillet midt paa Østvæggen. Brystpanelet blev anstrøget rosenrødt (i 1784-Inventariet kaldes det »Fleischfarbe«, hvad der vel er det samme) af den nu aldrende Maler Laurids Weischer, der ogsaa »afskyggede« de gyldne Lister. Paa Vinduespillerne udspændtes Lærredstapeter, der blev malet af Mandelberg: med en à-la-Grecquebort i Midten, hvorunder der var malet Basrelieffer, medens den øvre Halvdel havde Laurbærgrene med forgyldte Blade. Loftet blev løftet ved en Hulkehl, baaret af Konsolfrise, og i Midten hævedes det yderligere ved en lav, firesidet Kuppel, dækket med hvidmalet Lærred og i Toppunktet prydet med en kunstfærdig Roset, der var skaaret af Jens Karleby, og hvori der hang en Glaslysekrone. Maaske man af disse magre Beskrivelser kan ane lidt af Harsdorffs og Mandelbergs Interiørkunst, især naar man sammenligner Dronningens Thepavillon med de Stuer, som de samme to Kunstnere i saa rigt Maal kom til at udstyre paa Slottet faa Aar senere. Nu er Pavillonen blottet for sit tidligere saa rige Bohave; Forgyldningen og de mandelbergske Malerier er borte, men den fornemme Kamin, Loftet og Kuplen er endnu i Behold. – Den nordre Pavillon var for Kavalerer og Damer, opdelt i mindre Enheder ligesom paa Jardins Tid og knap saa kræsent udstyret som Nabohuset. Panelerne var perlefarvede, Væggene betrukket med gult og hvidt skildret Taft. Over en nu næsten forsvunden Sandstenskamin, der stod paa Østvæggen i det største Rum, var der malet en firkantet Niche med en Vase paa Sokkel. – Begge Huses ydre Arkitektur blev der ikke rørt ved.

Pavillonerne var »blot til Lyst«, Legetøj, der kunde bruges ved Sommertid i Forbindelse med Sejlture paa Esrom Sø. Om Dronningen egentlig brød sig om Sejlsporten, er ikke saa ganske sikkert. Men hun har dog ogsaa tænkt paa den Side af Sagen. Den gamle ottekantede »Eremitage« ude i Søen var, som før nævnt, revet ned 1771, og nu lod man i Stedet opføre en Landgangsbro, den senere saakaldte Kongebro, efter Sigende ziret med 14 Statuer, som dog kun nævnes i et Regnskab 1772, aldrig siden[35]. Og Sejlture hørte til Hoffolkenes Yndlingsfornøjelser. Selv den sarte Konge fik nu og da Lov til at lade sig ro ud paa Søen for at sprede sine triste Tanker, oplivet ved Hofviolonernes

Musik fra Ledsagebaaden. Dronningen selv har nok indskrænket sig til Thedrikning i Pavillonerne. Efter Overleveringen har det unge Skuespillerpar Michael og Johanne Cathrine Rosing forlystet hende her med deres skønne Sangstemmer[36].

Om Fredensborg Slots videre Skæbne blev der i de kommende Aar drømt eventyrlige Drømme. Meget blev planlagt. Kun en Brøkdel deraf blev gennemført, men dog nok til at fylde et Kapitel af Slottets Historie.

Resultatet deraf var en meget væsentlig Forøgelse af Slottets Kapacitet, idet man satte en anden Etage paa Ottekanten. Herom har Frederik Weilbach givet en indgaaende Redegørelse. Man burde kunne nøjes med blot at henvise dertil, saafremt denne lærde og omhyggelige Forsker ikke var gaaet Glip af et meget fyldigt Materiale, der først i de seneste Aar er gjort tilgængeligt.

Efter Weilbach blev Beslutningen om at bygge et nyt Stokværk oven paa Ottekantens Fløje taget den 10. Juni 1774. Harsdorffs endelige Udkast har da foreligget, og i Løbet af de næste Uger skulde han indhente Haandværkernes Overslag, ligesom der blev gjort – et vistnok forgæves – Forsøg paa at faa Bygningsmaterialer sendt til Fredensborg fra Udskibningsstedet ved Sletten i Løbet af Sommermaanederne. Alt dette og mere til er let tilgængeligt i Arkiverne og er da ogsaa samvittighedsfuldt refereret af Weilbach. Men han har ikke været klar over, at Harsdorff maa have arbejdet meget længe med Planlægningen af Byggeriet, og at der i Kongens Haandbibliotek[37] findes hele tre Udkast, de to signeret af Arkitekten 1774. De maa være Frugten af en Vinters Arbejde og vil nedenfor blive gennemgaaet, idet vi benævner dem Forslag I, II og III. Det sidste Forslag minder mest om det, der blev virkeliggjort 1774–75, men ikke i alle Enkeltheder. Der maa tillige have foreligget et Forslag IV, der blev det endelige, men som ikke mere kendes. I og II, der er saare pragtfulde og vel ogsaa meget kostbare at realisere, er blevet gennemgaaet med Dronningen (og med Guldberg?) i Vinterens Løb paa Christiansborg. De maa være lagt til Side som alt for dyre, hvorefter Harsdorff udarbejdede det skrabede Projekt III, der vel var for magert, hvorfor Arkitekten har faaet Ordre til lempeligt at forskønne det sidste. Beslutningen blev da endelig taget i Juni 1774.

Aarsagerne til denne store Udvidelse af Fredensborgs Kapacitet har Guldberg klart antydet i den Kabinetsordre[38], han lod Kongen underskrive: »Fredensborg, som vi for alle dets Fordeles Skyld give Fortrinnet til en Sommerresidens, er og bliver for knapt«. Det var Erfaringer, der var gjort allerede under Frederik V, og Hoffet havde paany faaet Pladsmangelen at føle under det lange Sommerophold 1773, som varede fra 12. Juni til 26. Oktober. Her mødte Enkedronnin-

Fig. 188. Fredensborg Slot. Ottekantens Hjørnepavilloner. Tegning, formentlig af C. F. Harsdorff 1775, i Kongens Haandbibliotek.

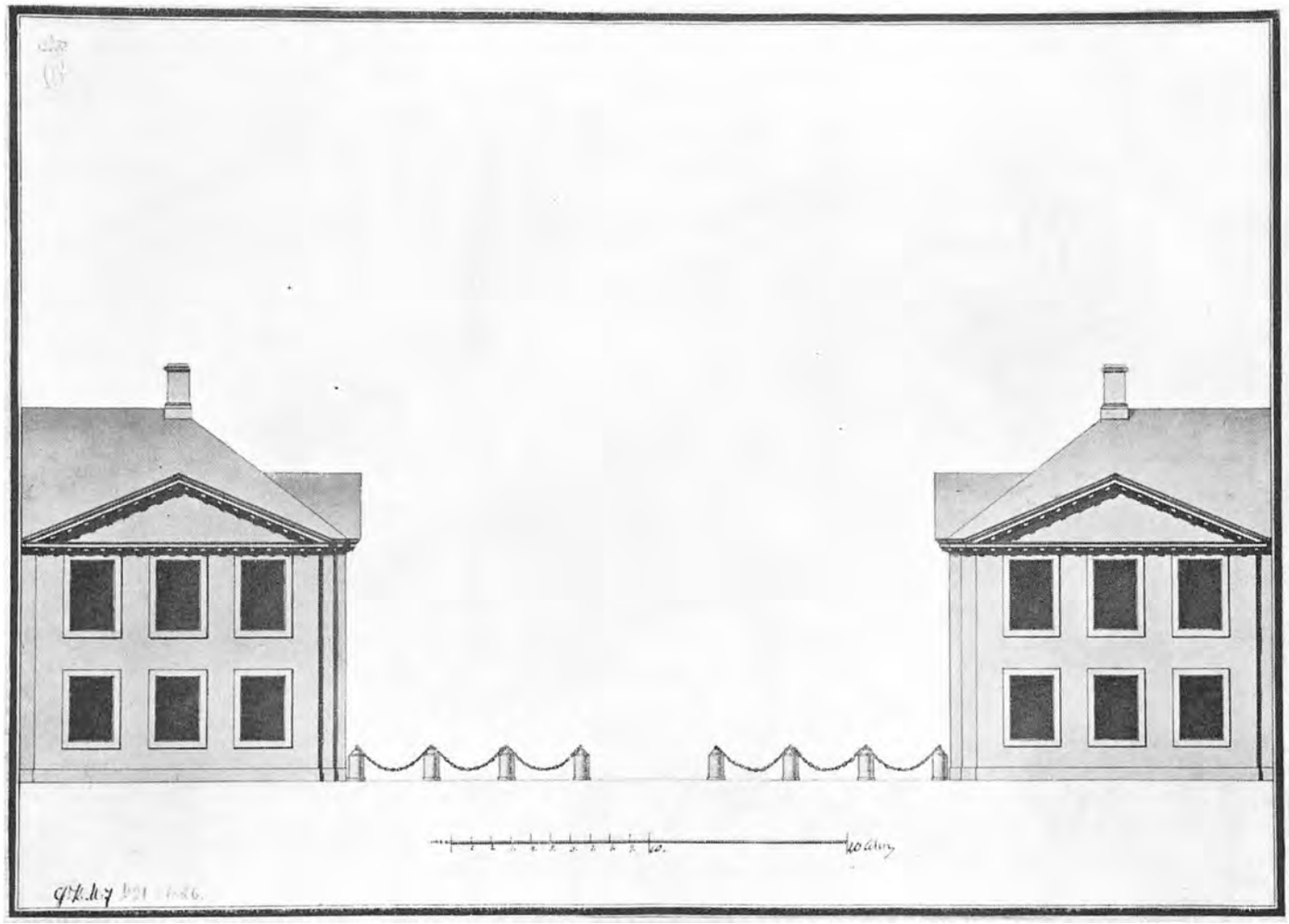

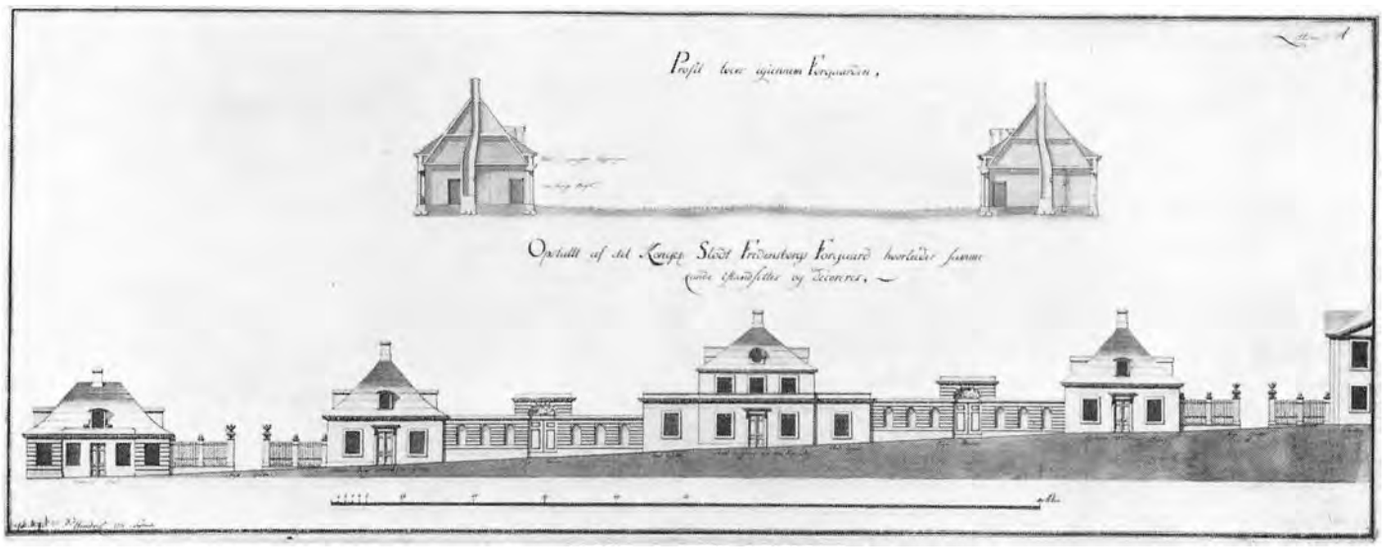

Fig. 189. Fredensborg Slot. Udkast til Omdannelse af Forgaardens vestre Flanke (jfr. Fig. 119), signeret Harsdorff 1775. Tegning i Kongens Haandbibliotek.

gen som Slottets Herskerinde op med sin egen Hofstat, Kongen kom med sit endnu langt større Følge; skønt Christian VII's Børn, Kronprinsen og Prinsesse Louise Augusta endnu kun var mindreaarige, vilde de dog med Tiden vokse op og hver lægge Beslag paa et større Antal Værelser. Og endelig var Arveprinsens Bryllup nært forestaaende, hvorefter nye Suiter af Værelser vilde blive beslaglagte. Dronning Juliane Maries braunschweigske Slægtninge begyndte ogsaa at indfinde sig som Gæster, først repræsenteret af Prins Carl af Bevern, der i lange Tider lagde Beslag paa den sydøstre Pavillons andet Stokværk (nedenfor S. 208). Gehejmeraaderne kom næsten hver Uge fra København til Fredensborg til Statsraadsmøderne, og de skulde indkvarteres standsmæssigt. I Efteraaret 1773 havde man fejret Dronningens og Arveprinsens Fødselsdage med ekstra Pomp og mange nye Gæster, hvoraf nogle – da Slottet var ladet til Bristepunktet – maatte indlogeres i Byen. Man fornemmer af alt dette, at Hoffet i Sommeren 1773 havde gjort visse Erfaringer og ladet dem gaa videre til Arkitekten med Ordre om at finde en Løsning paa Problemet. Han har svaret med Indleveringen af sine fire Forslag.

Harsdorff har ikke nøjedes med blot at tænke paa Udvidelsen. Han greb tilbage til Jardins Tanke om at give Hovedslottet en større monumental Vægt. Man ser det i Forslag I, der vistnok er det ældste (Fig. 183). Terrassen er her helt forandret, berøvet sine barokke Skulpturer. Den store Fritrappe skulde som en Kaskade strømme fra en ny, rundbuet Hovedportal ud over Terrassen og ned i Slotsgaarden, flankeret af de to antikke Løver, der hentedes hertil fra Anlægget ved Skibssøjlen i Slotshaven. Slottets Front, der her er identisk med Façaden fra Frederik IV's og Kriegers Tid, skulde omdannes til en Søjlehal. Med Terrassens Ydermur som Postament har Arkitekten her foreslaaet anbragt 10 ioniske Søjler, bærende en klassisk formet Konsolgesims og derover en Attika med 10 Friskulpturer, een over hver af Søjlerne. Kuplen tænkte ingen paa at afskaffe, men Harsdorff har dog søgt at dæmpe Fortidens Stilpræg ned. De fire store Skorstene er ændret, Eigtveds pittoreske Røghætter er fjernet, og borte er tillige Kriegers strittende Vægterstjerne paa Lanternens Top. Ogsaa Ottekantens Fløje ønskede Harsdorff at omdanne til vægtig Arkitektur. Han nøjedes ikke med at bygge et andet Stokværk oven paa det gamle fra 1720'rne, men foreslog tillige at give Fløjene Mansardtag, hvorved man vilde indvinde et tredje Stokværk med et Utal af Domestikværelser. Hver af Ottekantens Fløje lod han forsyne med et pilastersmykket Midtparti, kronet med en Attika og fritstaaende Vaser. Trods Slotsfaçadens Peristyl er det ikke Antikken eller romerske Reminiscenser, der her kommer til Orde – den Slags havde Harsdorff vedkendt sig allerede i sin Ungdom, da han projekterede Frederik V's Gravkapel ved Roskilde Domkirke, og han vendte tilbage dertil i sine senere Værker. Det er langt snarere Jardins Elev, vi møder i Fredensborgprojekterne, Franskmændenes lærvillige Adept fra de unge Aar i Paris. Søjlehallen kunde godt være laant fra Claude Perraults Louvrefaçade, saadan som det er foreslaaet, hvis det da ikke er Gabriels berømte Søjlepalæer paa Concordepladsen, der har givet ham Ideen.

Harsdorffs Forslag II[30] ligner meget det første (Fig. 184). Peristylet er det samme. Ottekantens Fløje har beholdt de pilasterprydede Midtpartier; kun krones de her af en segmentformet Gavl, og Mansardtaget er blevet afløst af et Valmtag.

Begge Projekterne er blevet lagt til Side. Harsdorff har da faaet Ordre til at tegne et mere spartansk Projekt, og han tog sine Arbejdsgivere paa Ordet. Naar Søjlehallen skulde bort, maatte Ottekantens Flanker formes i mere uskyldig Stil, og Resultatet blev Forslag III (Fig. 185), der bibeholdt Frederik IV's Slotsfaçade og lod Ottekantens Fløje staa med glatte Mure, smykkeløse Vinduer og Døre og dækket af Valm. Det var et skrabet Projekt, næppe ganske efter Bygmesterens Hjerte. Men det blev ikke herved. Der kom et fjerde og sidste Projekt, hvorefter Ombygningen skete. En gammel Tegning i Nationalmuseets Arkiv (Fig. 186) af Slottets Sydfaçade stammer muligvis fra

Harsdorffs Tegnestue; her er Ottekanterne udeladt. Det eneste, der er fælles for Projekterne I-IV, er Terrassen. Paa alle fire Udkast ligger de to antikke Løver som Vogtere ved hver Side af det nye Trappeløb. Paa Projekt IV, ligesom paa III, er den ældre Façade bevaret. Der er dog kommet en ny Portal (Fig. 187) med smal, profileret Ramme af Sandsten, en øvre konsolbaaret Dækplade og en tæt Tandsnitfrise mellem Konsollerne. Over Façadens Gesims anbragte Harsdorff en Balustrade af Træ og i Bygningens Akse et Urhus, en kvadratisk Opbygning med segmentformet Gavl, flankeret af Sætstykker med udskaarne Rankeslyngninger i Fyldinger, alt af Træ. Uret, der blev anbragt i dette Hus, blev hentet fra Kirken (ovenfor S. 77).

Ottekantens Façader blev i den endelige Udformning mere arkitektonisk gennemarbejdede end i det skrabede Projekt III. Alle Portaler fik nye Sandstensindfatninger. Projekt III's monotone Opmarch af ensartede Vinduer blev nu mildnet. Vinduerne fik enkle, graatpudsede Indfatninger, og Gesimserne oplivedes ved Konsoller – dog kun af Træ. Paa Tagene, der var valmede og belagt med sortglaserede Tegl, kom der cirkelrunde Kvistvinduer, tre paa hver Fløj. – Bagsiden af Ottekanterne gjorde man derimod ikke meget ud af. Her er hverken Portaler, Chambranler eller Konsolgesimser, kun hvidpudsede Mure uden andet Smykke end en graatpudset Pilaster i Sammenstødet mellem de enkelte Fløje. Alle Harsdorffs Udkast vedrørende Ottekanternes Opbygning og Forhøjelse har til Forudsætning, at Portfløjen mod syd blev brudt igennem, helt eller delvis fjernet. Det kan ikke ses direkte af de to første Projekter, men det var en nødvendig Følge af Opgavens Karakter, at man undgik en Sydfløj, der med begge sine Stokværk vilde skjule det meste af Hovedslottet, hvoraf kun Kuplen vilde være synlig for den, der nærmede sig Fredensborg ad Kongevejen fra Hørsholm. Det endelige Resultat, saadan som det nu kendes, ser man paa Harsdorffs Tegning i Kongens Haandbibliotek (Fig. 188). Han lod ved sydøstre og sydvestre Ottekants Fløj en Stump af den gamle Portfløj blive staaende, blot forhøjet til to Stokværk, og byggede her to Pavilloner med korresponderende Trekantgavle, indrammet af Konsolfriser i Træ – atter her mærker man ligesom i Hovedfaçadens Balustrade og Urhus en ejendommelig Sparsommelighed, der i øvrigt præger hele Harsdorfftiden. De to Pavilloner hører imidlertid til det ypperste, han har skabt paa Fredensborg. De lave, sammenstødende Tempelgavle giver de skarptskaarne Blokke øget Vægt, stor nok til at skabe kunstnerisk Spænding her ved Indkørslen til den inderste Slotsgaard. Man gav da ogsaa disse to Pavilloner en Funktion i Slottets Dagliglіv, der kunde underbygge denne Spænding. De var

Fig. 190. Fredensborg Slot set fra Jernporten. Lennart Larsen fot. 1968.

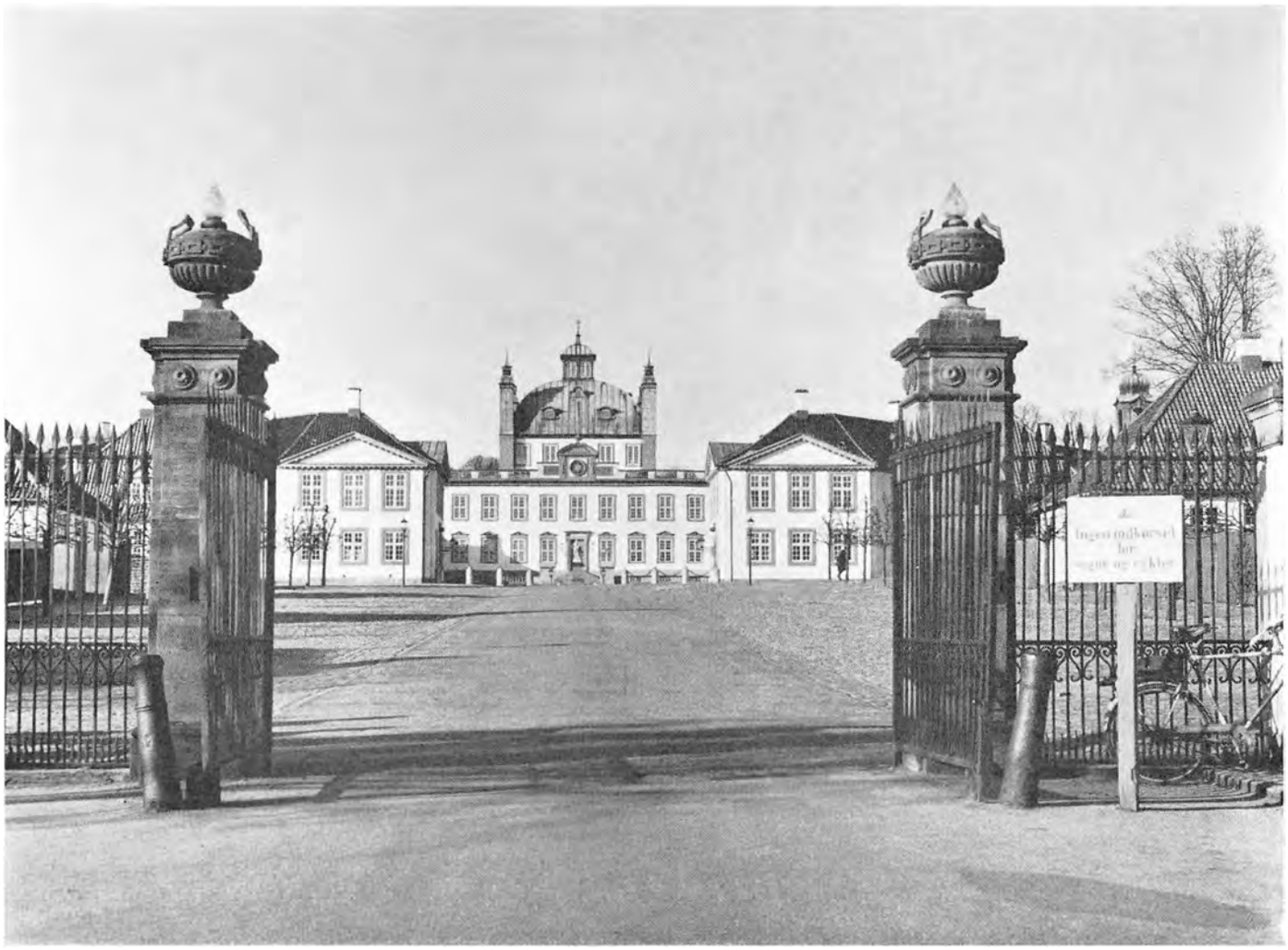

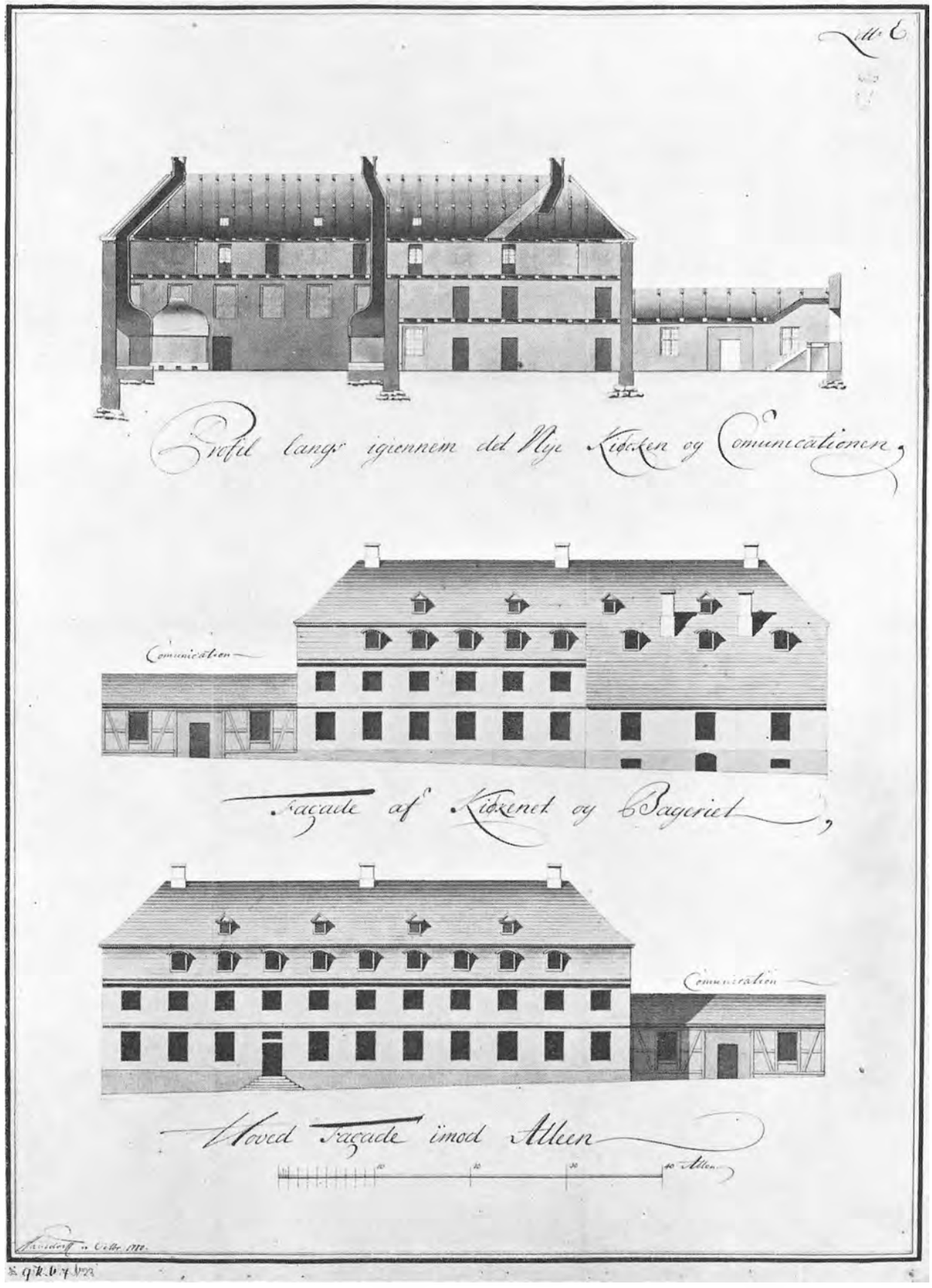

Fig. 191. Fredensborg Slot. Projekt til ny Køkkenbygning i Køkkengaarden, signeret Harsdorff Oktober 1780. Tegning i Kongens Haandbibliotek.

delt mellem Slottets Herskerinde paa den ene Side og Landets nominelle Monark paa den anden. I Stueetagen kunde man nemlig finde Dronningens Hofstue indkvarteret i den vestre Pavillon og Kongens tilsvarende Hofstue i den østre, med nydelige, harsdorffske Sandstensportaler, der gjorde Front mod hinanden. – Stuerne i det øvre Stokværk af Hjørnepavillonerne var da ogsaa en Kende mere fornemt udstyret end Ottekantens øvrige Rum. Her var der indrettet Lejligheder for Notabiliteter. Vi veed ganske vist kun lidt om, hvem der har boet her, men finder dog i Hoffourérens Dagjournaler et Par Antydninger. Gehejmeraad Christian Frederik Numsen er saaledes 1779 noteret i den vestre Pavillon over Dronningens Hofstue, og Genbostuerne skal lejlighedsvis have været benyttet af General Wilhelm von Huth, Udenrigsministeren A. P. Bernstorff og – paa de Tider hvor det hele Slot var optaget af fyrstelige Gæster – af Prins Carl af Bevern. De store, rummelige Hjørnestuer, hvor Lyset strømmer ind fra fire store Vinduer, hører den Dag i Dag til de smukkeste Rum paa Fredensborg.

Problemerne med Ottekantens Bygning var ikke udtømt hermed. I vestre Ottekant laa Frederik IV's gamle Køkken, og her skulde det ogsaa blive. Det er indtegnet i Snittet paa Planen III, i eet Stokværk, saadan som det altid havde været, medens der maa have været planlagt Gæsteværelser i Stokværket ovenover. Men det blev anderledes. Det kongelige Køkken blev ført op gennem begge Stokværk, af Grunde vi ikke mere kender. Alle senere Beskrivelser viser, at saadan har det været, og man kan endnu ane, at Køkkenet har været dækket af en Træhvælving, der gik helt op under Taget. Spærene i denne Fløj er krumt tildannede og røber inddirekte, at Hvælvingen har været der. Ordningen har næppe været praktisk. Vestre Ottekants sydligste Del var hermed isoleret fra Hovedslottet. Kavalererne, der var indlogeret her, har næppe benyttet sig af Passagen gennem Køkkenet, men var henvist til at krydse over Gaarden. Det enorme Rum, der var beregnet paa en meget stor Husholdning, har vel gjort Tjeneste i Juliane Maries Glansperiode til 1784 og saavidt vides lige til hendes Død. Da Arveprinsens Datter Prinsesse Juliane fra 1812 holdt et meget lille Hof paa Fredensborg, var der ikke mere Tale om at bruge det alt for store Køkken. Prinsessen lod indrette et nyt og mindre Køkken i Ottekantens nordøstre Fløj – og her har det været lige til vore Dage. I Aarene fra 1800 til 1850 har det gamle Køkkens Ildsteder været benyttet af Slottets mange tilfældige Beboere, »Pensionisterne«. Hvorledes man fandt anden Anvendelse deraf i 1860'erne, indtil Meldahl 1870 indrettede nye Gæsteværelser her i to Stokværk, vil senere blive omtalt.

Endnu et Arbejde ved Ottekantens Gaard blev Harsdorff betroet. Fredens Statue ønskede man anbragt i andre Omgivelser. Harsdorff sløjfede derefter Bassinet. I Gaardens Midte anbragtes en *Columna rostrata,* en Søjle smykket med Skibssnabler. Den beskrives i 1784-Inventariet, hvorefter den har været hvidlig marmoreret, og paa sin Top har den baaret en hvid Kugle ziret med et forgyldt Baand (Fig. 220). Statuen blev anbragt ved Søjlens ene Side med en Krigsarmatur af Træ som Pendant. Det hele Arrangement maa have virket lidt tilfældigt, og det er ogsaa rimeligt at tro, at Søjlen egentlig var bestemt til et andet Formaal. Til Arveprinsens Bryllup i Oktober 1774 havde Harsdorff ved Slotspladsen foran Christiansborg indrettet en »antik Søhavn« med en Triumfbue af Træ som det fornemste Midtpunkt[40]. Paa begge Sider af Æreporten var der opstillet Søjler med Skibssnabler, og det er efter al Sandsynlighed en af dem, der blev sendt til Fredensborg. Triumfbuen gjorde i al Fald saa megen Lykke, at Juliane Marie lod den anbringe i Fredensborg Slotshaves brede Allé – saa meget er vidnefast[41]. Skibssøjlen og Krigsarmaturen af Træ paa den ottekantede Gaard hørte da formodentlig med til den samme Festdekoration. Om Harsdorff selv har været glad ved denne Idé, kan vel være tvivlsomt. Men han har da kunnet trøste sig med, at slige Trækonstruktioner kun havde en stakket Levetid. Ramdohr omtaler Æreporten endnu 1792, men kort derefter var den forsvundet. Og Søjlen selv holdt kun til 1792, da den blev erstattet af en anden efter Harsdorffs Tegning.

Fig. 192. Plan over Dronningens Kovang. Indtegnet Dronningens Mejeri og den planlagte Forlængelse af Jardins brede Allé indtil Bredden af Esrom Sø. Forneden til venstre et Tværsnit af Alléen. Til højre et Terrænsnit. Udateret og usigneret Tegning omkring 1780 i Kongens Haandbiliotek.

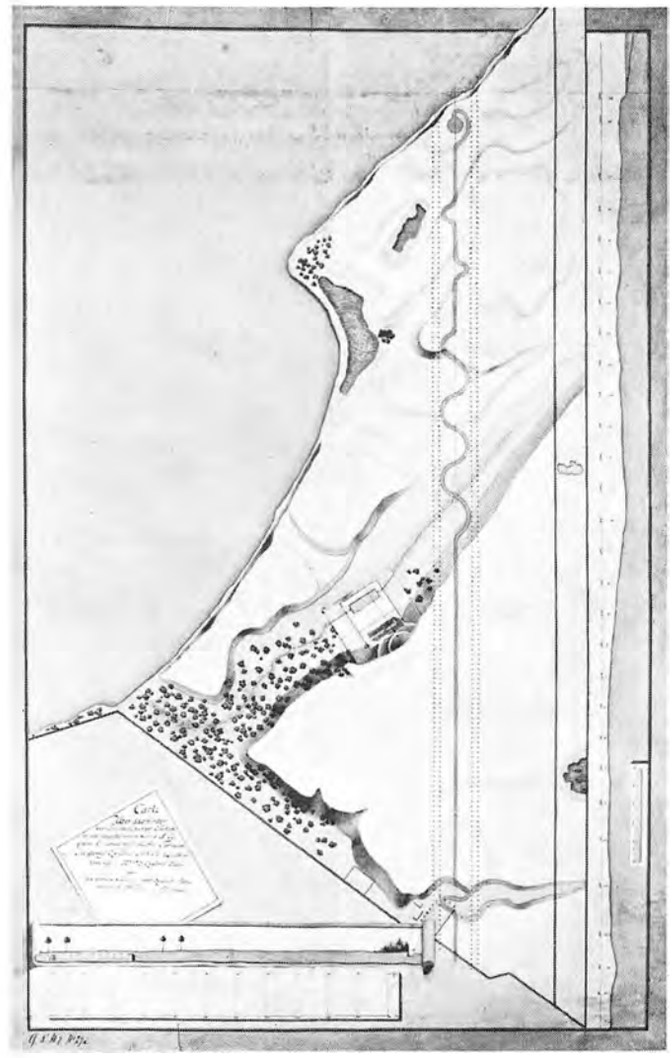

Hvis det er rigtigt, at Søjlen stammede fra Festdekorationen 1774, ejer vi i Kobberstiksamlingen Harsdorffs løse Skitse dertil; blot er den øverste Spids anderledes formet end paa Fredensborg. Et Prospekt af Fredensborg, malet paa Porcelæn af Elias Meyer 1788, viser i lille Maalestok baade Søjlen, Skibssnablerne og den øvre Kugle, medens Fredens Statue og Armaturen næppe lader sig ane (Fig. 220)[42].

Havde Harsdorff ved Slottets og Ottekantens Ombygning ikke naaet alt, hvad han stræbte efter, var dog Resultatet saa anseligt, at man nu maatte rette Søgelyset mod Slottets nærmeste Omgivelser. Det ene trak det andet med sig, som om Harsdorff havde iværksat en Kædereaktion. *Forgaarden* tog sig nu ikke mere saa kongelig ud, navnlig var de to første Huse, man mødte straks inden for Jernporten, Materialstalden og Portnerboligen, saare beskedne og endda ret forfaldne Bygninger af Bindingsværk. Man har set paa Sagerne, som de var, og sammenlignet dem med Slottet i dets fine nye Oppudsning, og saa faldt Hammeren – eller rettere: Harsdorff har troet, at han nu kunde rydde op. I Løbet af Sommeren udarbejdede han et Sæt Tegninger til Forgaardens fuldstændige Modernisering (Fig. 189), og han maa fra højeste Sted være opmuntret dertil, eftersom han i September og Oktober 1775 indhentede Haandværkernes Overslag derpaa[43]. Men som det tidligere var gaaet, saadan gik det ogsaa her. Forslaget blev henlagt. Der blev intet af Sagen, og vi kunde nøjes med at henvise til Harsdorffs aldrig udførte Projekt; men ogsaa her tvinges vi til at tale lidt mere indgaaende derom, fordi Fr. Weilbach ikke blot var ukendt med denne Tegning, men desuden af de bevarede Skrivelser om Sagen førtes til helt forkerte Slutninger. De nævnte Skrivelser er lutter meget omfattende Overslag, og med Overslag forstaar man Arkitektens Ønsketænkning, der i dette Tilfælde gik ud paa, at man helt nedrev de to Bindingsværkshuse og opførte nye af fuld Mur, dækket af Valmtag ikke som før med »krøpel Valm« (eller Halvvalm, d.v.s. Gavl, hvis øverste Spids er brækket bagover). Heraf udleder Weilbach, at alle otte Bygninger i Forgaarden var af Bindingsværk med Tag i Halvvalm, og at de først nu – antagelig i Sommeren 1776 – fik den Skikkelse, de har i Dag. Sandheden er dog den modsatte: Bygningerne staar nu væsentlig, som Krieger skabte dem i 1720'rne, og Harsdorff har næppe rørt en Finger ved dem. Selv uden Kendskab til Arkitektens Udkast kan man i Overslagene læse sig til de store Planer: Husene skulde forhøjes, de to Stalde skulde bygges op i to Stokværk, de smaa Pavilloner skulde forbindes indbyrdes med Gitterværk og Sandstensstolper, medens der paa begge Sider af Staldene skulde opføres statelige Hegnsmure med højt opbyggede Porte. Tegningen (Fig. 189) viser altsaa, hvad Harsdorff tænkte paa, og hans Planer var meget vidtgaaende, da de omfattede en fuldstændig Ændring i Forgaardens stilistiske Præg. Den megen Anvendelse af Fuger *de refend*, der minder lidt om Harsdorffs tidligere Udkast til Frydenlund, og de rigt varierede, arkitektonisk udformede Bindeled mellem de enkelte Bygninger var velegnede til at lade Blikket glide fra de nederste Huse op mod Slottet. Men det var og blev skønne Drømme. Det eneste, der kom ud af det hele, var Harsdorffs Ombygning af Jernporten. Den var ikke nævnt i Overslagene, men dog ansat paa den Grundplan, der ledsagede dem. Den fik Jerngitter i Stedet for det gamle Stakitværk af Træ, med 18 murede Piller, hvoraf de otte i Midten var forskudt frem foran de andre, medens de egentlige Portstolper blev højere, helt opført af Sandsten og kronet af klassisk formede Vaser (Fig. 190).

Da Harsdorff 1776 fuldførte Jernporten, har han end ikke anet, at den blev hans sidste egentlige Byggearbejde ved Fredensborg. Tværtimod. Det vrimlede i den kommende Tid med nye Projekter. Nogle blev vel henlagt som utopiske, andre var nok blevet gennemført, om ikke den nye Hofrevolution 1784 havde standset alt. Han havde desuden meget at gøre i Slottets Gemakker, der systematisk – Etape for Etape – blev fornyet i disse Aar, indtil ogsaa det blev stoppet 1784. Netop som Indendørsarkitekt kom Harsdorff i disse Aar til at sætte sit stærke Præg paa Fredensborg. Men inden der berettes derom, er der endnu en Del at nævne ved Slottets Omgivelser.

Der var fra de sidste Aar af Juliane Maries Glansperiode en Del Projekter, som Harsdorff maatte lægge Navn til. Den gamle Kavalerbygning fra 1732 skulde forhøjes med et Stokværk og forbindes med østre Ottekant ved en overbygget Korridor[44]. Man deler Weilbachs uskrømtede Glæde over, at slige Planer blev til intet. Var de blevet udført, maatte man have ofret de to Kuppelsale og den pilastersmykkede Façade, der er saa virkningsfuldt et Led ved Ridebanens søndre Indhegning. – Samtidig var Hofarkitekten optaget af de nye Køkkenplaner. Slottets store Køkken havde efter Ombygningen beholdt sin Plads i vestre Ottekant. Her kunde der altsaa indvindes en Del Domestikværelser, om Køkkenet blev udflyttet. Mellem 1780 og 1782 udarbejdede Harsdorff en Serie Projekter til en ny Køkkenbygning[45], der skulde staa paa tværs i Køkkengaarden, fra vestre Ottekant og ned til Branddammene foran Domestiklængen (Fig. 191). Hvad der har forhalet Virkeliggørelsen, vides ikke; efter 1784 tænkte ingen mere derpaa. Ogsaa den gamle Domestiklænge tænkte Harsdorff (eller Hoffet) at forøge med endnu et Stokværk[46], men heller ikke det blev til noget, og »Røde Længe« bevarede sit gamle Udseende som et uendelig langt og lavt Rækkehus. Det eneste, meget beskedne, synlige Resultat af denne flittige Syslen med Planer om Slottets mere effektive Udnyttelse, kan man spore i den tidligere nævnte Livlæge Brauns Hus, der ogsaa laa i Køkkengaarden tæt under Marmorhavens høje Hegnsmur. Huset havde en Overgang i Aarene omkring 1780 været Ove Høegh-Guldbergs Embedsbolig, medens det paa den Tid, da 1784-Inventariet blev optaget, var beboet af Kongens Forelæser Christian Frederik Jacobi. Man havde da for at lette den travle Statsminister ladet bygge en Korridor, ad hvilken han tørskoet kunde naa den vestre Ottekant og herfra komme op til de kongelige Gemakker[47]. Løngangen fik kun en stakket Levetid. Efter Hofrevolutio-

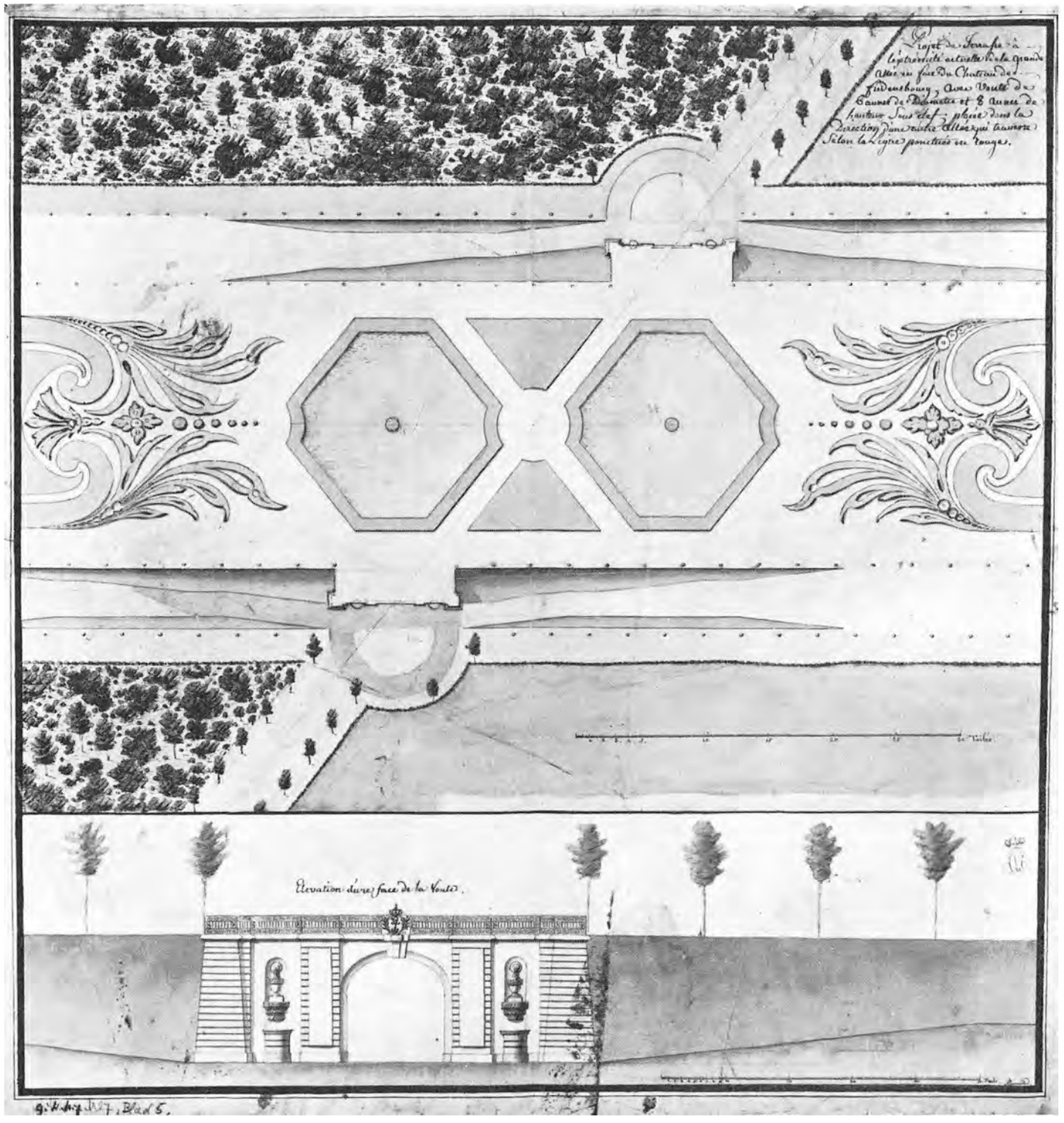

Fig. 193. Projekt til Forlængelsen af Jardins brede Allé. Foroven en Plan af Krydset mellem den brede Allé og den dybtliggende nordre Indhegningsallé (senere kaldet »Sukkenes Allé«). Forneden Opstalt af Hegnsalleens Underførsel. Tegning senest fra 1775, signeret Jean Marmillod, i Kongens Haandbibliotek.

nen 1784 var der ikke Brug for Ministerboliger paa Fredensborg, og Korridoren blev – ifølge en Tilføjelse til 1784-Inventariet – brudt ned 1785. At denne Sag, der hørte under Hofarkitektens Ressort, ogsaa er gaaet gennem Harsdorffs Hænder, turde vist være ganske sikkert.

Derimod er det ejendommeligt at se, at ogsaa andre end Harsdorff kunde beskæftige sig med arkitektoniske Spørgsmaal paa Fredensborg. Dronning Juliane Marie havde længe kastet sit Blik paa Landet nord for Slotsparken. Her laa Endrups Markjorder, der nu efter Gennembruddet af Jardins Kæmpeallé var synlige fra Slottets Vinduer og indbød til nye Aspekter. Her ønskede Dronningen at faa et Mejeri; hun lod General Wilhelm von Huth assisteret af Murmester Brandemann udarbejde et Forslag, der synes at være virkeliggjort 1779, efter at en Del af Markjorderne var erhvervet af Kronen (Fig. 192) og for Fremtiden bar Navnet Dronningens Kovang[48]. Men noget tyder dog paa, at Planerne var af ældre Dato. Erhvervelsen af Kovangen maa nemlig kædes sammen med Planerne om at forlænge Jardins brede Allé saa langt mod nord, til den naaede Bredden af Esrom Sø. Det var den franske Ingeniør Jean Marmillod, der udarbejdede

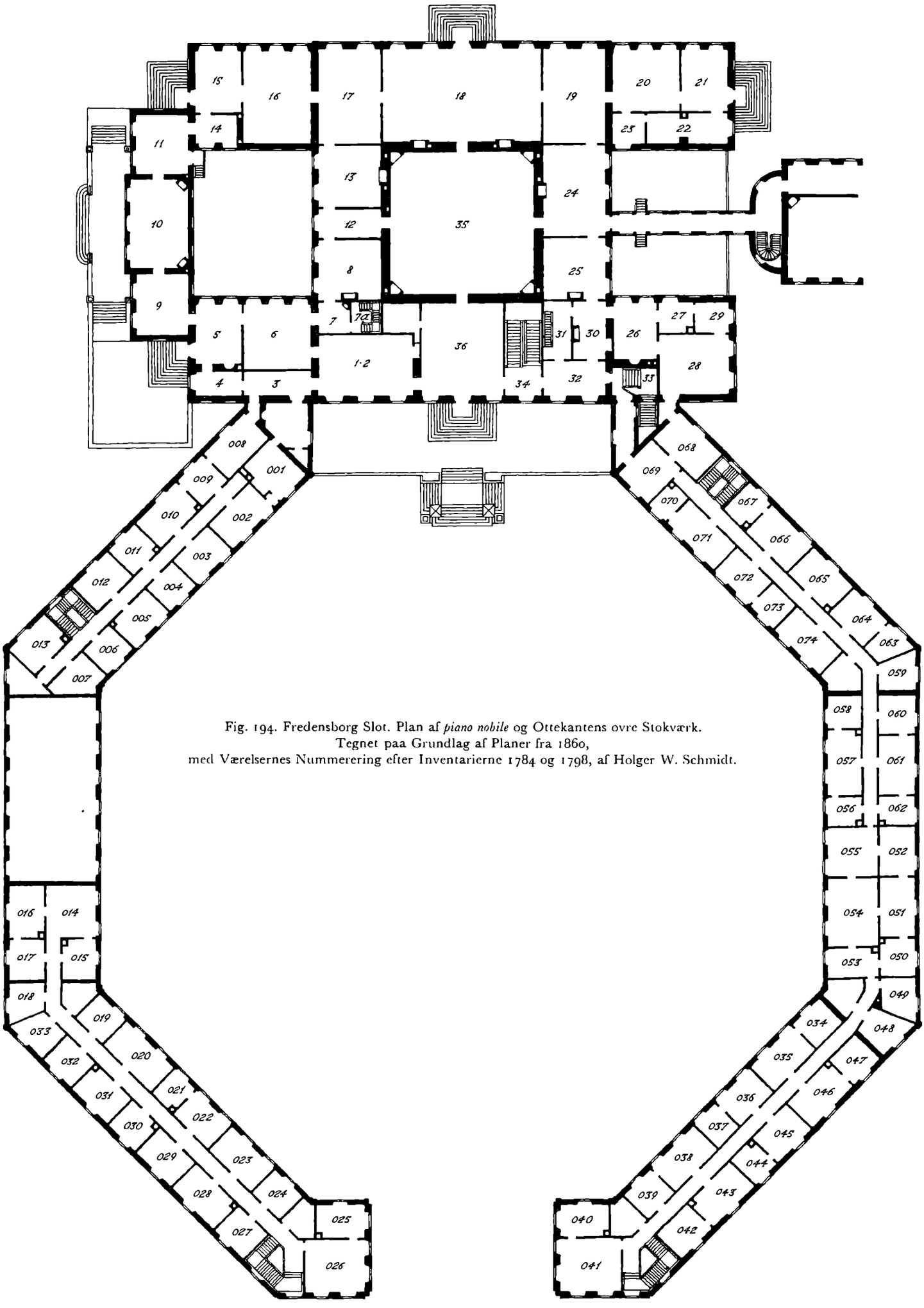

Fig. 194. Fredensborg Slot. Plan af *piano nobile* og Ottekantens ovre Stokværk.
Tegnet paa Grundlag af Planer fra 1860,
med Værelsernes Nummerering efter Inventarierne 1784 og 1798, af Holger W. Schmidt.

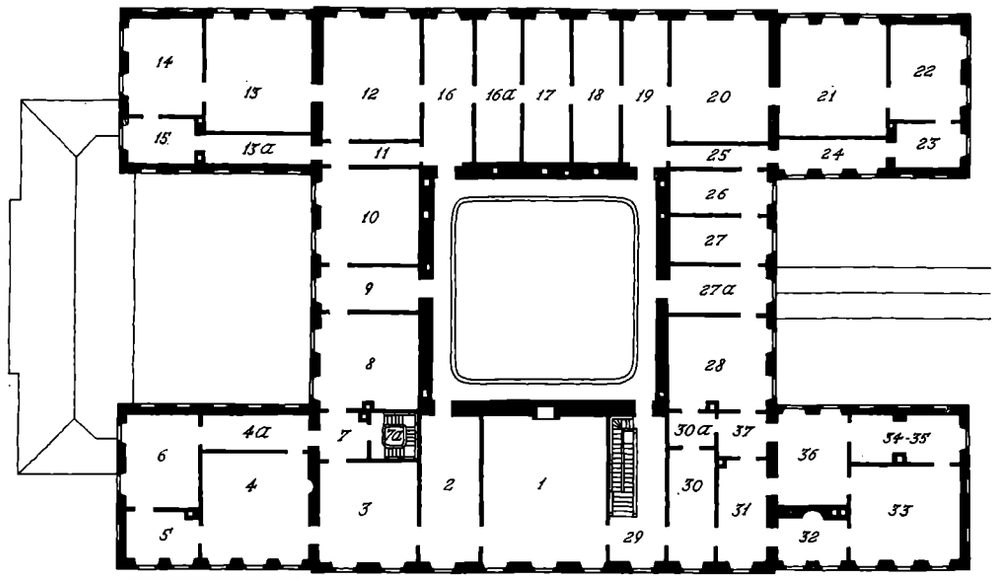

Fig. 195. Fredensborg Slots øvre Etage omkring 1780, tegnet med indlagte Numre på Værelserne af Holger W. Schmidt. Mellem 1765 og 1784 er Nr. 16 (Fyrstindens Sovegemak fra 1741) opdelt i to Rum, 16 og 16 a. Senere er 26 og 27 slaaet sammen, ligesom 31 og 32 (1908).

Fig. 196. Fredensborg Slot. Damegemakket (Fig. 194 Nr. 1–2), indrettet 1776 af Harsdorff med Dekorationer af Mandelberg. Lennart Larsen fot. 1950.

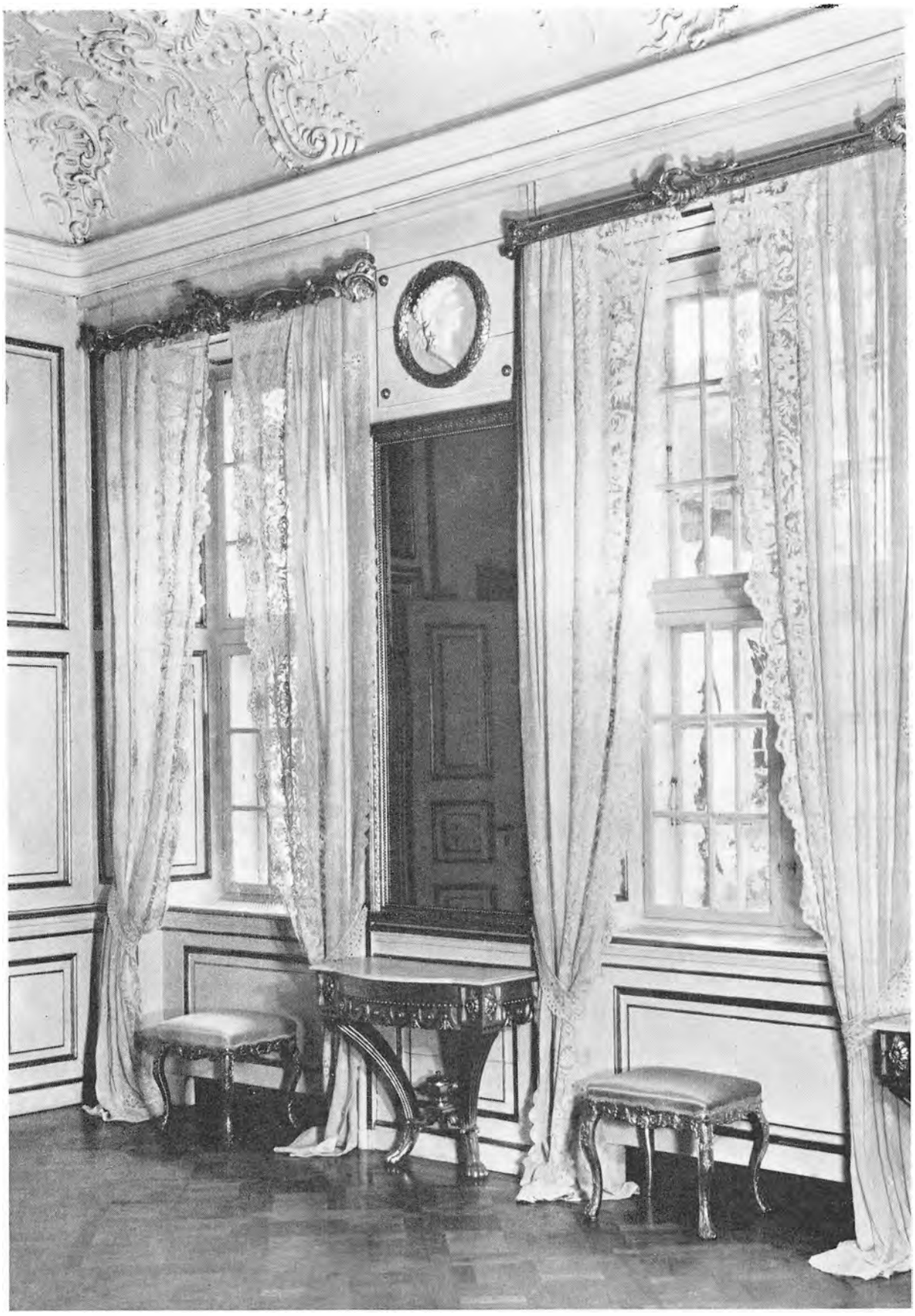

Fig. 197. Fredensborg Slot. Dronning Juliane Maries Audiensgemak (Fig. 194 Nr. 6). Stukloft og Panelværk fra 1750'erne. Konsolbord, Pillespejl og Medaillon efter Harsdorffs Anordning. Lennart Larsen fot. 1963.

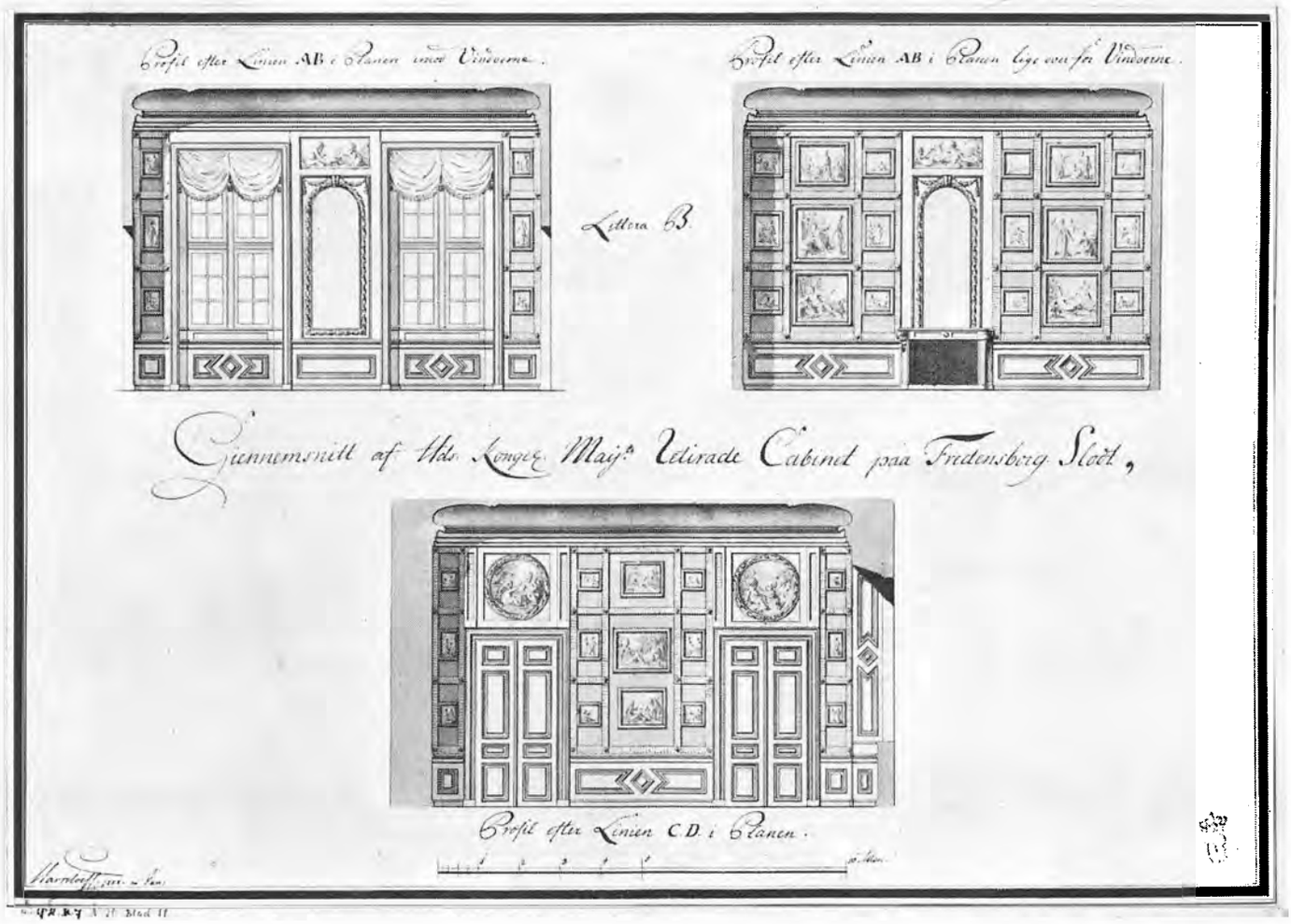

Fig. 198. Forslag til Omdannelse af Kongens Retriadegemak (Fig. 194 Nr. 13). Tegning signeret Harsdorff 1777 i Kongens Haandbibliotek.

dette Projekt. De dobbelte Trærækker fra Kæmpealleen skulde føres videre ud i Uendeligheden, og den dybtliggende nordre Hegnsallé (senere Tiders saa velkendte »Sukkenes Allé«) skulde føres gennem et Tunnelanlæg under denne imponerende Promenade. Vi har Marmillods Signatur under Tegningen (Fig. 193). Direkte har Hofarkitekten altsaa ikke været indblandet, og han nævnes heller ikke i Forbindelse med en lignende Plan syd for Slottet. Her havde Marmillod 1775 afsluttet Arbejdet med Udvidelsen af den nye Chaussée fra Hørsholm[49]. Den naaede til Frederiksborg-Kronborg Kongevej netop i det Punkt, hvor Slotsgade tog sin Begyndelse. Men der var en Skønhedsplet i dette i sig selv fornemme Vejbyggeri: Kongevejen fra Hørsholm flugtede ikke med Slotsgade, og det, man begærede, var den aksefaste Indkørsel til Slottet. Naar dette nu paa Grund af Hørsholmchausseens Knæk aldrig kunde gennemføres, vilde man bøde derpaa ved at aabne en Skinvej i Slotsgades Forlængelse[50]. Den skulde gaa til Sognevejen mellem Asminderød og Grønholt og ikke længere, og den havde ingen anden Funktion end at være en kæmpemæssig Kulisse, der trak Slottets Hovedakse op i en Strækning af omkring 4 km, fra det sydligste Punkt til det nordligste, netop der hvor Kæmpealleen skulde ende ved Bredden af Esrom Sø. Man vilde gerne tillægge Harsdorff Æren for den storslaaede Idé, der i meget minder om det, som Frederik IV havde ladet udføre i Pibervang 1727 (ovenfor S. 82). Men hans Navn findes ikke omtalt i denne Forbindelse.

Dette gigantiske Stykke Teaterkunst ved Fredensborg blev skrinlagt af ukendte Aarsager. Men Vejanlæggene fik dog en Slags monumental Afslutning. En Runddel af Træer i Krydset, hvor Chausseerne fra

Fig. 199. Hertugen af Braunschweigs Suite (Fig. 195 Nr. 30–37) i øvre Stokværks sydøstre Fløj. Plan signeret Harsdorff Januar 1778, i Kongens Haandbibliotek.

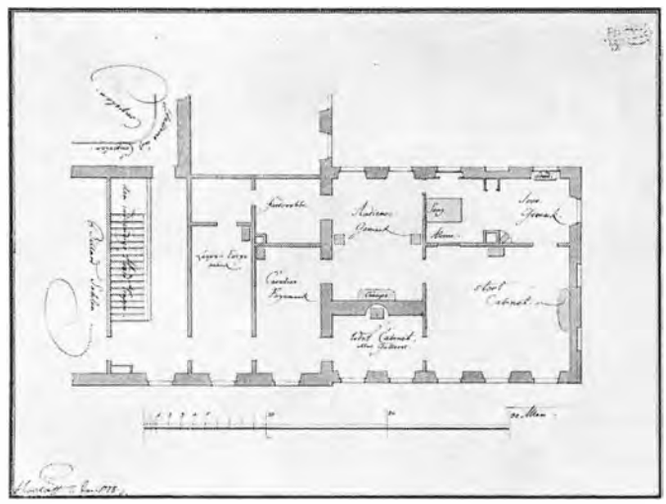

Hørsholm, Kronborg og Frederiksborg mødtes med den fredensborgske Slotsgade, blev plantet her, saa vidt vides i 1770'erne og stod uantastet i henved halvandet Hundrede Aar[51]. Siden har den moderne Trafik krævet dette *rendez-vous* som Offer. De sidste Træer i Runddelen forsvandt i Efteraaret 1964.

Harsdorffs Interiørkunst, der kan virke saa charmerende let og legende luftig, men som i sit inderste Væsen er streng og kompromiløs, kom første Gang til Udfoldelse i Struensee-Tiden paa Frederiksberg Slot. Nu kom Turen til Fredensborg. Ved Hoffet havde man efter Jernportens Fuldførelse 1775 midlertidig opgivet videre Byggeri og slap derefter Harsdorff løs paa Slottets Indre. Han arbejdede let og hurtigt, havde Hovedet myldrende fuldt af Ideer og gik til Opgaven med en Energi, som om han vilde tage Revanche, fordi han var blevet stoppet andetsteds. Man begyndte 1775 med at lade ham omdanne en Suite Værelser i Slottets øvre Stokværk for Prinsesse Sophie Frederikke, der Oktober 1774 var blevet gift med Arveprins Frederik[52]. Lidt tøvende overlod man derefter Arkitekten at modernisere Dronning Juliane Maries og Christian VII's Gemakker. En Del blev ogsaa gennemført 1776 og 1777, men ikke nær saa meget, som Harsdorff havde tænkt sig. Dog fik han Kongens Retiradegemak (Nr. 13) under Behandling, og i Dronningens Fløj fik han Lejlighed til at slaa Lakajgemakket sammen med det fordums »Blaa Gemak« (Nr. 1 og 2) til een stor Sal, for Fremtiden hyppigst kaldet Damegemakket, den eneste af Beletagens Stuer, der endnu i de mindste Enkeltheder bærer Mesterens Præg. Vi kommer tilbage dertil senere. – I Vinteren 1777–78 forberedte Harsdorff en Modernisering af øvre Stokværk i den sydøstre Fløj, hvor Prins Carl af Bevern hidtil havde boet, men hvor man nu agtede at indlogere Dronningens Broder, Hertug Ferdinand af Braunschweig, der kom til Fredensborg den 3. Juli 1778 og straks tog sin nyindrettede Suite i Besiddelse[53]. Den næste Gruppe Værelser, Harsdorff tog sig af, var vistnok Arveprinsens i andet Stokværks sydvestre Fløj – helt sikre Oplysninger derom har man næppe. Prinsesse Louise Augustas Gemakker i andet Stokværks nordøstre Fløj kom under Behandling 1780, medens Kronprins Frederiks Stuer, der laa lige nedenunder, efter en foreløbig Oppudsning 1772 blev endelig færdige 1781. Med Indrettelsen af et Par Gallerier i Arveprinseparrets Suiter, adskilte fra de to rummelige Audiensgemakker ind mod Batsebagaarden i 1782, var Fornyelsen slut for denne Gang. Stod det til Harsdorff, var han gerne blevet ved. Han havde maattet affinde sig med, at et Projekt til Omdannelse af Kongens Sovegemak, Nr. 8 – det skønneste senbarokke Interiør paa Fredensborg – blev henlagt, og anderledes gik det ikke med Slotskirken, hvor han i Stedet for en fuldkommen Omkalfatring af det Indre (nedenfor S. 215) maatte nøjes med nogle mindre iøjnefaldende Moderniseringer. Heller ikke Kuppelsalen vilde gaa Ram forbi, om Harsdorff havde faaet sin Vilje, han stræbte øjensynlig efter en fuldstændig Omstøbning af Fredensborgs Indre. En sen Eftertid kan kun glæde sig over de smukke Resultater, Harsdorff naaede, men er dog taknemlig over, at Interiører fra Frederik IV's Slot blev reddet for Undergang, hvad enten dette skyldes Hoffets bestemte Veto mod den emsige Arkitekt, eller det var Hofrevolutionen 1784, der standsede hans videre Initiativ.

Fig. 200. Fredensborg Slot. Dørparti i Arveprinsesse Sophie Frederikkes Audiensgemak (Fig. 195 Nr. 13), med Fyldinger fra 1750'erne og med Dørstykke af Mandelberg omkring 1775.
Hans Christensen fot. 1969.

Den moderne Turist, der gaar den vanlige Rundgang i Sommermaanederne gennem Fredensborgs Gemakker, aner maaske ikke i fuldt Omfang, hvor meget Harsdorff har udøvet i 1770'erne og 1780'erne, fordi han fortrinsvis ser de Stuer, hvor meget af det gamle er bevaret, Stuer med Stuklofter i Barok af Sturmberg og Brenno, Stuer med Rokokolofter af Guione og udstyret med Møbler fra 18. Aarhundredes Midte. Men ikke desto mindre er Harsdorff som Indendørsarkitekt nærværende endnu i Dag baade i Damegemakket (Fig. 194 Nr. 1–2) og i Dronningens tilstødende Værelser (Nr. 5 og 6), medens hans Indflydelse nu ikke mere spores i de næste Gemakker i Kong Frederik V's Suite. Og i de Stuer, som Turisten ikke faar at se, f. Eks. Kronprinsens Gemakker i det nedre Stokværk (Nr. 20–22) og hele øvre Stokværk, slaar Harsdorffs Stil os i Møde,

Fig. 201. Fire Dørstykker af Mandelberg i Fredensborg Slots øvre Stokværk. Lennart Larsen fot. 1958.

snart i et Dørstykke, snart i et Pillespejl med Topstykke og Konsolbord, og dengang det hele var flunkende nyt, var Modernismen endnu mere fremtrædende i Ovnene og hvad dertil hørte, i Vægbetræk og i Møbler.

Harsdorffs Ideer om Rumindretning[54] var ikke egentlig revolutionerende. Han havde lært meget af Jardin og overhovedet af Frankrig, og han bibeholdt meget fra Fortiden, men strammede samtidig Kravene og overlod intet til det rent tilfældige. Dørstykker var af gammel Oprindelse. Harsdorff beholdt dem, men skar dem til, saa at hele Dørpartiet blev et klart afgrænset Felt i Rummet (Fig. 200). Paa samme Maade med Vinduespillerne. Han videreudviklede Fortidens *trumeaux* med tilhørende Konsolborde; men hele Feltet skulde være en logisk Enhed, og han inkorporerede som Spejlets øvre Afslutning en eller anden Form for Dekoration, f.Eks. en Medaillon i Gips paa blaa Bund, noget han havde lært af Jardin (bl.a. i Marskalhuset, S. 138) De store Vægflader opdeltes i mindre, fast afgrænsede Enheder, adskilt ved diskret malede Friser af antik Herkomst. Farverne var hyppigt graa og grønne, med lidt Guld, lutter lette og tørre Kulører, der ikke presser sig paa, men blot efterlader en Følelse af Behag. Damegemakket fra 1776 er som et Slags Program for Harsdorffs Interiørkunst (Fig. 196). Over det hvidlakerede Panel med vandret liggende, tæt profilerede Fyldinger var spændt Betræklærred, malet i graat og grønt af Mandelberg. Der er to Døre paa hver Smalside; i det grønne Mellemrum har Mandelberg malet en Niche med Urne og *putti* (omtrent som det tidligere var gjort i Spisesalen paa Frederiksberg Slot), omhyggeligt afskygget efter Rummets naturlige Lys fra Vinduesvæggen i syd. Den lange nordre Væg over for Vinduerne var ubrudt (senere er dog en Dør brudt igennem); her var yderst ved Flankerne malet to andre Nicher, og mellem dem var Væggen delt i tre Felter med en Fedtstensovn i Midten. Sydvæggen er tredelt ved Vinduer med høje Konsolspejle paa Pillerne. Der var, naar Harsdorff skulde raade, kun faa Møbler, for at Rummets arkitektoniske Idé ikke skulde tilsløres, det skulde virke som en Enhed. Derfor var Østvæggen ind mod Gardesalen formet som et Falsum. Der er som nævnt to Døre, men kun een er effektiv – den anden er en Attrap uden anden Funktion end den at vogte over den hellige Symmetri. Af samme Grund var der heller ingen Billeder ophængt. De vilde blot gribe forstyrrende ind i Helheden og tilsløre Virkningen af Væggenes malede Dekorationer. Stolene var stillet op langs Væggene, urørlige og paa udvalgte Steder, for at Gulvets Flade kunde bidrage til Rummets velafbalancerede Ro.

Ingen af de andre Harsdorff-Interiører paa Fredensborg er bevaret saa godt som Damegemakket. Men Arkitektens sikre Haand røber sig Gang paa Gang rundt omkring i Stuerne. Ideen med falske Døre, anvendt som Skinarkitektur, fandt Anvendelse i flere andre Gemakker. Ved Siden af Damegemakket laa Dronningens Audiensgemak (Planens Nr. 6), endnu

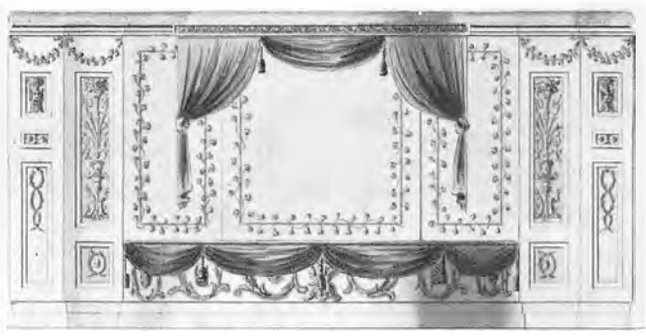

Fig. 202. Dronning Juliane Maries Teater i Damebygningens Marskalstue, indrettet 1778. Vestvæggen med Kongelogen. Efter Harsdorffs Tegning i Teatermuseet.

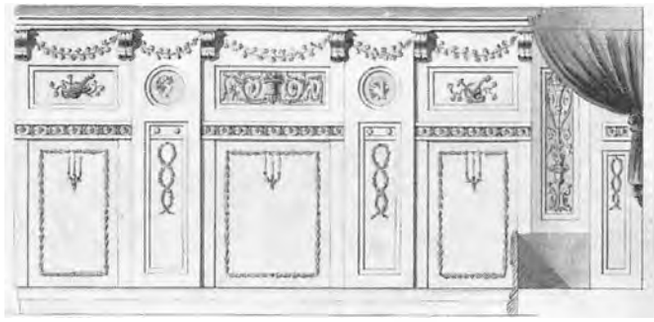

Fig. 203. Teatret paa Fredensborg 1778. Dekoreret Afskærmning af Vinduesvæggen mod syd. Tegning af Harsdorff i Teatermuseet.

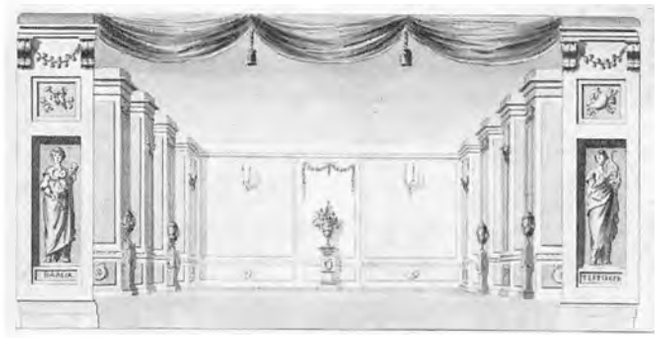

Fig. 204. Teatret paa Fredensborg 1778. Scenerummet. Tegning af Harsdorff i Teatermuseet.

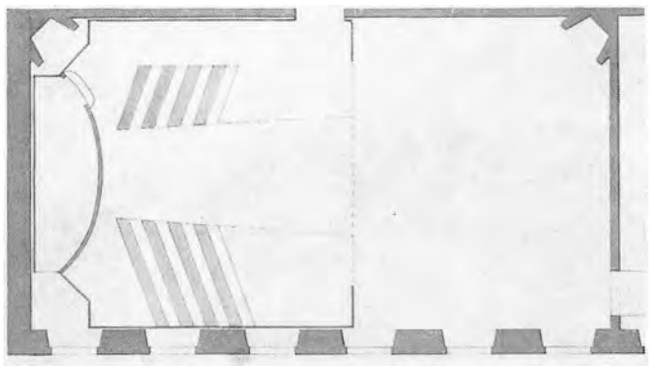

Fig. 205. Teatret paa Fredensborg 1778. Plan. Nord opad. Tegning af Harsdorff i Teatermuseet.

kendelig paa sit dejlige Rokokoloft. Oprindelig havde Rummet kun tre Døre, hver med sit Dørstykke (Foraaret, Efteraaret og Vinteren, malet af Fuchs, ovenfor S. 128); 1776 ændrede Harsdorff Stuen lempeligt med nye *trumeaux* (Fig. 197), og for at skabe Symmetri lod Harsdorff en fjerde Dør sætte op paa Vestvæggen; den var ingen Nytte til, skulde blot være der, og over den fik man saa Mandelberg til at fuldende Aarstidernes Symfoni ved at male Sommerens Genier i Dørstykket. I Beverns Audiensgemak (øvre Stokværk, Fig. 195 Nr. 33 og Fig. 199) blev omvendt en Dør ind til Sovekabinettet muret til, men den bevaredes dog som Skinarkitektur og fik sit eget Dørstykke. I Kronprinsens Sovegemak (nedre Stokværk Nr. 22) blev et Vindue blændet lige over for Døren, men kamoufleredes dog som Dør med Dørstykke.

Det var et Dogme hos Harsdorff, at en Stue kun burde have Dagslys fra een Side. Han var dog næppe selv Ophavsmanden til denne Opfattelse. Da Eigtved i 1750'erne byggede de fire Pavilloner som Udløberfløje til det ældre Slot, var der Tilløb til noget lignende. De store, gennemgaaende trefags Audiensgemakker var anlagt med Vinduer til to Sider, men den ene Vinduesvæg blev straks blændet, hvad der indirekte røbes i Inventarierne 1755 og 65, der i hvert af disse Rum kun nævner tre Vinduer i Stedet for seks. I Thuras Kommunikationsfløj fra 1756 skete der noget lignende; den store Biblioteksal (eller »Galleriet«, Fig. 194 Nr. 10) var anlagt med tre Vinduesfag paa hver Langside, men Lyskilderne ind mod Batsebagaarden stod blændet fra første Færd. I Slottets øvre Stokværk spores lignende Tendenser. Hjørnegemakkerne var her anlagt med fire Vinduer (det sydøstre dog med tre i Sydvæggen og to i Østvæggen). Men kun det nordvestre Hjørnegemak (Fig. 195 Nr. 14) fik Lov at beholde alle sine Vinduer, indtil Harsdorff kom til; i de tre andre blev et Par Vinduer blændet. Det er øjensynligt, at dette Princip faldt i Harsdorffs Smag. I Kronprinsens Retiradegemak (nedre Stokværk Nr. 21, se nedenfor S. 237) lod han hele Østvæggen blænde, ogsaa Glasdøren mod Haven, som endnu i Dag kun er tilgængelig gennem en Tapetdør. Det maa undre, at han var ligesaa rigoristisk i det tilsvarende nordvestre Hjørnegemak (nedre Stokværk Nr. 15), hvor hele den solrige Vestvæg med den dejlige Udsigt over Marmorhaven og Rosenøen ned mod Esrom Sø brutalt blev stænget med Panel og Vægbetræk, og hvor man kun gennem en uanselig Tapetdør naaede ud til Marmorhaven. Stuen fik for Fremtiden kun det kølige Dagslys fra nord – Skønheden var ofret for et goldt Princip. Disse mærkelige Forhold lader sig kun dunkelt ane gennem forblommede Udtalelser i Inventarierne; men i 1871 forlangte Meldahl efter Kongeparrets stærkt udtalte Ønske Stuen ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse, og det er ved den Lejlighed, at det røbes, hvorledes Afblændingen af Vestvæggen havde været gennemført. Det var Dronning Louise, der dengang beboede Stuen, og det var utvivlsomt ogsaa hende, der ivrigst plæderede for Afskaffelsen af denne Galskab.

Trangen til Symmetri førtes strikte ud. Man ser det ved Harsdorffs Anbringelse af nye Varmelegemer. De

i 1770'erne og 80'erne saa yndede Fedtstensovne[55] maatte nødvendigvis ofte, hvis Skorstenen krævede det, blive anbragt i et Hjørne. I det modsatte Hjørne opstillede man da en Attrap af Træ, konform med Fedtstensovnen og malet i dennes Kulører. Ovnene selv formedes som Arkitektur, fornemme Postamenter for Skulpturer, og maatte mindst af alt ligne en Kakkelovn. I Kongens Konseilgemak (Fig. 194 Nr. 16) var der opstillet saadanne Pendanter 1777; begge – baade den ægte og den imiterede – kronedes af bronzerede Gipsbuster. Kronprinsens Audiensgemak (Nr. 20) prangede ligeledes med Vulcan paa Ovnen og Minerva paa Attrappen; i hans smalle Sovegemak (Nr. 22) fandt man modstillet Vinteren (Hercules?) paa Ovnen og Sommeren (Ceres?) paa Attrappen. Prinsesse Louise Augustas Audiensgemak (øvre Stokværk Fig. 195 Nr. 21) fik en Fedtstensovn med Gipsfigur af Venus og som Modstykke en Attrap med Hebe. I Prinsen af Beverns Skrivekabinet (Fig. 195 Nr. 34–35), der egentlig var indrettet som Sovegemak for Hertugen af Braunschweig (Fig. 199), var der ligesom hos Kronprinsen Figurfremstillinger af Sommer og Vinter; der tales her om en Konsolovn. I samme Suites Retiradegemak stod Vulcan paa Ovnen og Vesta paa Attrappen (mulig Gipsafstøbninger efter A. Weidenhaupt). Naar Fedtstensovnen stod midt for en Væg, behøvede man ikke at ty til Symmetriovnene. Saaledes var det i Damegemakket (Fig. 194 Nr. 1–2), hvor Hebe (efter Saly) stod paa Ovnen ved den ene Langvæg, og i Beverns Audiensgemak (øvre Stokværk Nr. 33), hvor man efter Dyveke Helsteds sandsynlige Teori fandt C. F. Stanleys Statue »Kærlighed til Fædrelandet« paa Stuens eneste Ovn.

Langtfra alle Gemakkerne fik de moderne, kunstnerisk formede Fedtstensovne. De fleste maatte klare sig med de gammeldags Vindovne. Ogsaa her mødte man Trangen til at kamouflere Varmelegemet. I flere af de fornemme Gemakker blev Vindovnen skjult af Gitterværk »af fint engelsk Blik«, ofte i flere Afsæt og smykket med udhamrede Bladornamenter og bærende Skulpturer af forskellig Art[56]. I Arveprinsens Audiensgemak havde Gitterværket foroven en liggende Løve, og hans Gemalindes Sovegemak fik en lignende Skærm med en Cupido foroven. I hendes Audiensgemak bar Ovnskjulet en Vase (øvre Stokværk Nr. 13). Et Ovngitter med en Slangevase som Topfigur stod i Prinsesse Louise Augustas Damegemak (øvre Stokværk Nr. 20); i Retiradegemakket Nr. 22 stod der en Vindovn i selve Skillevæggen, saa at den ogsaa kunde varme det tilstødende Sovegemak op (Nr. 23), og til begge Sider var Ovnen skjult af et Gitter, der i Retiradegemakket prydedes af »Vinteren« (altsaa formentlig en Herculesbuste).

Det var ikke nok med Ovnskulpturer. Der stod i de kongelige Gemakker ogsaa andre Billedhuggerværker, saadan som man kender det fra Wilhelm Haffners Tuschtegning af Guldbergs store Sal i Prinsens Palæ. Særlig var Dronningens Gemakker prydet med slige Skulpturer. Arveprinsens og hans Gemalindes Buster saas i Retiradegemakket. Frederik V's Buste kunde man se i Kabinettet Nr. 14 (af Alabast), i Dronningens

Fig. 206. Fredensborg Slotshave. Marmorbord i Marmorhaven, formentlig indkøbt 1771. Derover Kleopatra, opstillet i 1770'erne. J. S. fot. 1967.

Fig. 207. Putto, forestillende Følelsen, jfr. Fig. 11–14. J.S. fot. 1967.

Frederik IV ratificerer Frederiksborgfreden den 23. Juli 1720.

Christian VI ved Dokkens Indvielse 1739.

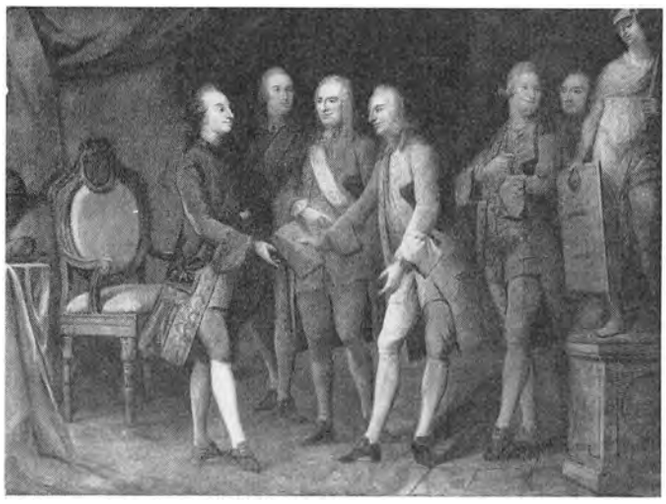

A. G. Moltke overdrager paa det vestindisk-guineiske Kompagnis Vegne de vestindiske Øer til Frederik V 1754.

Allegorisk Fremstilling af Mageskiftet mellem Rusland og Danmark 1773.

Fig. 208. Anton Christopher Rüdes fire Historiemalerier, malet omkring 1780, til Kuppelsalens øvre Stokværk.

Fig. 209. Projekter til Fedtstensovne, tilskrevet Harsdorff og mulig bestemt for Fredensborg. Tegning i Kongens Haandbibliotek.

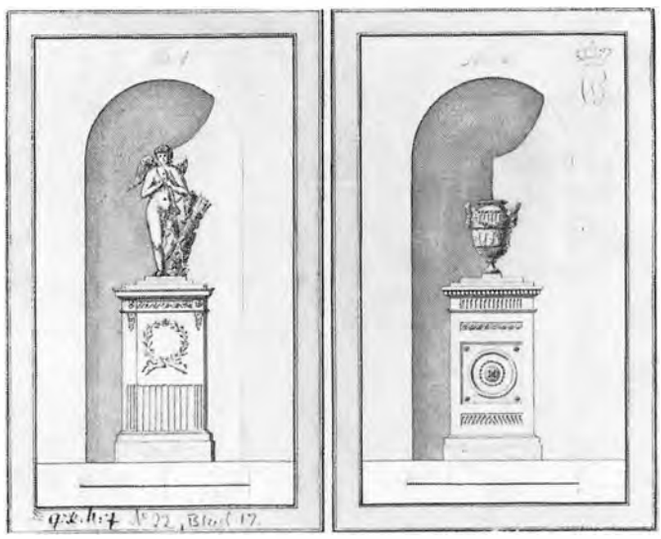

Sovegemak (Nr. 9), hvor den omtales som forsølvet, og desuden fandtes den i det saakaldte andet Biblioteksgemak (Nr. 11), hvor den var af Bronze og stod foran en (af Mandelberg?) malet Niche, der kronedes af et ligeledes malet Basrelief, forestillende Frederik V's Valgsprog *Prudentia et Constantia*. Rigest udstyret var det store Biblioteksgemak (Nr. 10) i Kommunikationsbygningen, hvori der opregnes ikke færre end syv Figurer og Grupper, uden at det nu kan ses, hvordan Skulpturerne her harmonerede med de talrige Reoler.

Med arkitektonisk udformede Varmelegemer og store Skulpturer i de harsdorffske Interiører, der her er skildret, var der ligesom ikke Plads til Billeder paa Væggene. Men siden Frederik V's Dage havde Kongefamilien samlet paa Malerkunst, og Malerierne skulde der være Plads til. De nævnes i størst Mængde i Kongens Konseilgemak og tilstødende Stuer. Harsdorff maatte vel affinde sig dermed og lod Billederne

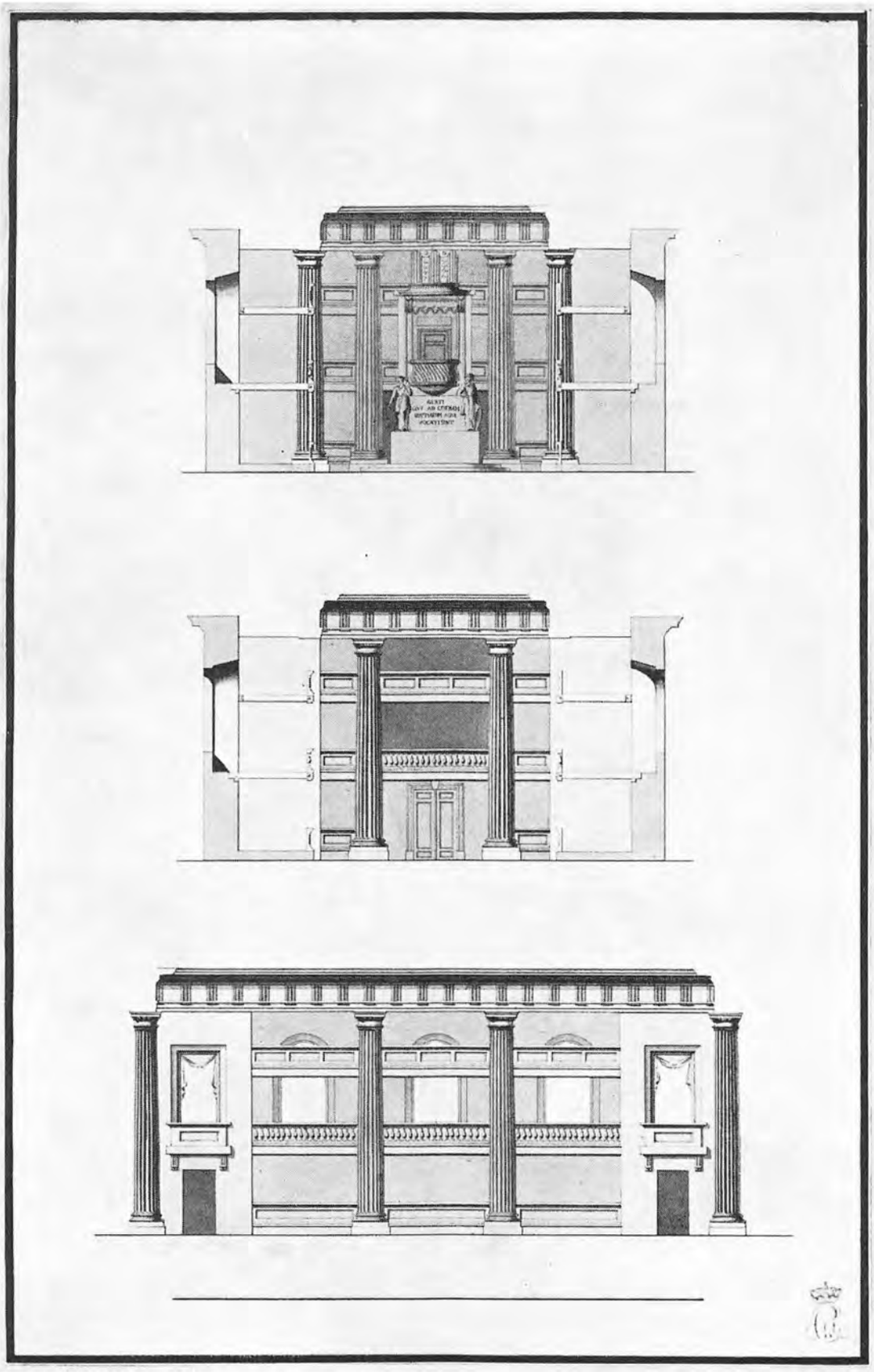

Fig. 210. Harsdorffs Projekt omkring 1775 til Fredensborg Slotskirkes Omdannelse. Usigneret Tegning i Kongens Haandbibliotek.

Fig. 211. Putto, forestillende Synet. De fem Sanser, Fig. 207 og 211–14, af italiensk Marmor, formentlig indkøbt 1771. J. S. fot. 1967.

Fig. 212. Putto, forestillende Smagen.

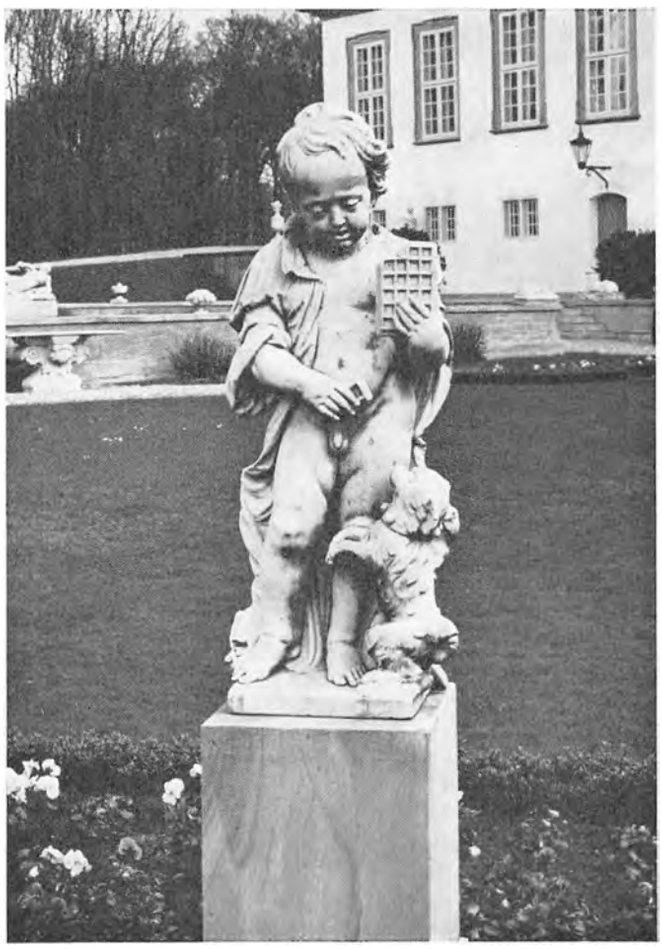

anbringe med udspændte, grønmalede Lærredsbetræk som Baggrund. Naar han kunde komme af Sted dermed, lod han de uregerlige Billeder indordne under mere faste Rammer. Saaledes havde Dronningen Tid efter anden anskaffet sig Familiebilleder malet paa Kobber (nedenfor S. 231) og ladet dem hænge op i sin Dagligstue paa Fredensborg (Nr. 5), hvor Harsdorff nu – vistnok 1776 – lod dem indfælde i Væggen som Panelværk[57]. Han maa selv have syntes om Resultatet, thi næste Aar foreslog han noget lignende i Kongens Retiradegemak (Nr. 13)[58], dog uden at finde Gehør for sine Ideer (Fig. 198).

Det hørte med til Harsdorffs Tanker om Rumindretning paa Slotte, at Stuerne kun skulde være sparsomt møbleret. Derved kunde Bohavet bidrage til at accentuere Rummets arkitektoniske Holdning. Han var lige ved at glemme, at Møbler er *mobilia*, til at flytte rundt med. Det er her, man mærker den Strenghed, hans Interiørkunst i Virkeligheden er Udtryk for: man burde ved Møbleringen undgaa alle Tilfældigheder for at skaane den bærende Idé. Ogsaa her har han nok mødt Modstand, da hans Opfattelse af et Rums Funktioner som Paradegemak var utopisk. De kongelige Herskaber har da til daglig ogsaa opfyldt Stuerne med deres eget Bohave, og rendyrket i Harsdorffs Aand har nok kun faa Interiører paa Fredensborg været. Foruden Damegemakket kan som særlig stilrene nævnes de forskellige Audiensgemakker i det øvre Stokværk og særlig det, der var udset til at være Hertugen af Braunschweigs Audiensgemak (Nr. 36), som dog senere blev til Beverns Retirade, og som endnu har meget tilbage af det vægfaste Inventar fra Harsdorffs Tid: Pillespejl og Dørstykker, medens Fedtstensovnen og dens Genpart af Træ forlængst er fjernet.

Foruden Boligindretningen syslede Harsdorff ogsaa med andre Planer om Fredensborgs indre Udsmykning. Allerede 1772 har han udarbejdet et Udkast til Kuppelsalens Omdannelse[59]. Medens det nederste Stokværk med Marmorportalerne, Hjørnekaminerne og Mandelbergs Billeder lodes urørt, har han samlet sig om det høje Stokværk mellem Galleriet og Vinduernes Underkant; det skulde lodret opdeles i Felter, med smalle Dørpartier i Hjørnerne og tre bredere Felter i Midten, alle prydede med malede Nicher og Figurer (af Mandelberg?). Brennos Stukloft i Kuppelhvælvet skulde der ikke røres ved.

Om Harsdorff var beordret til at fremkomme med et saadant Forslag, eller det helt var hans egen Idé, kan vistnok ikke afgøres. Planen blev i hvert Fald ikke gennemført, og 1780 lod Dronningen netop dette Parti smykke paa en anden Maade og med Bibeholdelse af de forhaandenværende Stukkaturer. Anthon Christoffer Rüde malede til de fire tomme Stukrammer, der fandtes her, en Række historiske Billeder til Minde om de fire sidste Konger af den oldenborgske Æt (Fig. 208). Paa Vestvæggen ser man Frederik IV undertegnende Freden efter Afslutningen 1720 af den store nordiske Krig[60]. Paa Sydvæggen anbragtes Billedet, der forestiller Christian VI sammen med Frederik Danneskiold-Samsøe ved Indvielsen af Dok-

ken 1739. Det tredje Billede, anbragt paa Østvæggen havde som Emne det vestindisk-guineiske Kompagnis Overdragelse af de vestindiske Øer til Staten 1755, med Portrætter bl. a. af J. H. E. Bernstorff og A. G. Moltke. Emnet for det fjerde Billede, paa Nordvæggen, er Mageskiftetraktaten af 1773; det er allegorisk formet, med en Fremstilling af Christian VII, der rækker Kejserinde Katharina II Haanden over et Alter. – Som Kunstner har Rüde aldrig haft noget straalende Eftermæle, og stor Kunst er der ikke ydet i disse fire Billeder, der næppe heller er kommet der efter Harsdorffs Forslag. Det var Arveprins Frederiks Protektion, der skaffede ham frem, og Enkedronningen har utvivlsomt her lyttet til sin højtelskede Søns Bønner, da hun lod Rüde smykke Kuppelsalen. De fire Historiemalerier har dog paa en vis Maade forstaaet at hævde sig. Man har sagt, at de udelukkende har fredelige Sujetter, navnlig det første, der indleder »den store nordiske Fred«, og det maa være denne tydelig udtalte Tendens, der i det 19. Aarhundrede gav Rummet et nyt Navn, idet man da ofte talte om »Fredssalen«.

Der var ogsaa store Planer med Ombygning af *Slotskirken*. Man har Arkitektens Udkast dertil (Fig. 210), men Tegningerne, der ligger i Kongens Haandbibliotek, er alle udaterede, og ingen skriftlige Kilder har noget at berette om Harsdorffs Virke paa dette Sted. Dronningens Regningsprotokol er bevaret til 1773 og nævner intet derom. Nogle Konsolborde i de kongelige Loger er dateret 1779, hvad der altsaa kan tyde paa, at Planerne maa være iværksat omkring den Tid. Harsdorffs første Forslag var her i Slotskirken mere revolutionerende end noget andet Sted paa Slottet. Af det gamle vilde han kun bevare selve den ydre og indre Skabelon, men alt andet, Inventar, Alter, Kongestole, Gallerier o.s.v., skulde forandres. Han tænkte sig Kirkens Korsform anvendt paa en helt ny Maade: Korsarmene – om man overhovedet kan tale derom – skulde opfattes som Nicher, smykket med toskanske Søjler. Ved den nordre Flanke skulde de to Indsnit i Rummet (Trappeskakten og den ældre Kongestol) formes som en Slags Paladsfaçader med antikiserende Vinduesindfatninger; i den brede Niche mellem de to Fremspring skulde der drages to vandrette Gallerier, afbrudt af de to toskanske Søjler. I Koret havde han tænkt sig et Prædikestolsalter flankeret af to andre Søjler, og den kongelige Stol skulde anbringes ved Kirkens modsatte Ende, men trukket ind i Damebygningen, hvor et Rum skulde ryddes. Der er dog ikke blevet noget deraf. Harsdorff maatte nøjes med en meget billigere Løsning. Man moderniserede de to Kongestole. Den, der stod nede paa Gulvet, blev helt ombygget, formet som en aaben Teaterloge. I dens indre er Væggene opdelt paa Harsdorffs Vis i Felter med à-la-grecque Mønstre over mørkmarmoreret Brystpanel. I det ene Hjørne af dette Panel er der i Stedet for Træfyldingen indsat en Plade af Fedtsten, bag hvilken der er et Fyringssted med Adgang fra Damebygningen. Inventariet fra 1784 meddeler, at denne Erstatning for en Kakkelovn er indrettet 1777 i Kongestolen. Senest i dette Aar maa Forandringen være sket. – Den anden Kongestol fik en ny

Vig. 213. Putto, forestillende Lugtesansen.

Fig. 214. Putto, forestillende Hørelsen.

Façade ind mod Kirken. Ogsaa her opgav man Fortidens Skydevinduer, og Aabningen ind mod Kirken blev rundbuet og behængt med svære Draperier. Tilbage stod den mere radikale Nyordning af Stoleværket. De kongelige har i deres nye Pragtloge nok haft Udsyn mod Alteret, men lige foran sig havde de dog faaet et Par Stoleblokke, befolket med laverestaaende Hofsinder. Harsdorff fjernede da disse Blokke midt paa Gulvet og trak i Stedet for Sideskibenes Bænke saa langt ud, at der levnedes en passende fri Passage fra Kongestolen op mod Alteret. Forandringen medførte, at Sidegalleriernes smukke Søjlerækker delvis blev skjult af Stolestader. Det var et Fejlgreb, der først blev genoprettet ved Thomas Havnings Istandsættelse af Kirken 1958.

Aaret 1778 var et Mærkeaar i Fredensborgs Historie. Dronningens Broder Hertug Ferdinand besøgte Slottet i Højsommeren og blev indlogeret i den af Harsdorff nyindrettede Suite Værelser (ovenfor S. 207). Den fjerde September fejrede Juliane Marie sin 49-Aars Fødselsdag, og i den Anledning fik Fredensborg et virkeligt Teater, indrettet i Damebygningens store Marskalstue[61], hvor Rosentaflerne hidtil havde været holdt. Weilbach har offentliggjort Harsdorffs Tegninger til det lille Hofteater og meddelt dets vigtigste Data. Man maa uden videre gaa ud fra, at det var efter disse Tegninger, Skuepladsen blev realiseret, skønt der altid vil være den Mulighed, at Arkitekten opererede med flere alternative Projekter, som vi ikke nu kender noget til. Efter Tegningerne var Scenen (naturligvis paa en Forhøjning) i Rummets østlige Del; Kongelogen, behængt med Draperier, var ved Salens vestre Kortside, og foran den stod nogle faa Bænkerader. Salens Vægge – ogsaa Vinduesvæggen – dækkedes med Sætstykker, der antagelig var dekoreret af Mandelberg. For Scenens kunstneriske Udstyr med Kulisser og Sætstykker stod vel Teatermaleren Peter Cramer; begge Malere nævnes i Harsdorffs uspecificerede Regnskab, og den her skitserede Rollefordeling mellem de to er den rimeligste.

Det meget lille Hofteater havde aabenbart endnu en Finesse, der vistnok ikke har været bemærket tidligere: over Indgangen – det vil vel sige Døren fra Kirkegangen – skal der have staaet et Motto. Med Kapitæler skal der ifølge en Version, meddelt af den engelske rejsende William Roe Wilson[62], have staaet at læse: SKUE, TÆNK OG TIE. Man mindes Det kongelige Teaters berømte Motto, der var forfattet af Christian Frederik Jacobi. Han var, dengang det fredensborgske Teater blev indrettet, Forelæser for Christian VII og havde en Overgang Bolig i det braunske Hus i Køkkengaarden. Mon det ikke skulde være ham, der her har haft en Finger med i Spillet?

Juliane Maries Teater var et interimistisk Foretagende. Det blev kun benyttet nogle faa Dage i Sæsonen. Og da man ikke kunde undvære Marskalstuen i det daglige, lod man efter Festlighederne en Maskinmester tage Teaterindretningerne ned, for at de kunde opbevares paa Loftet over den nye Kavalerfløj[63]. Der blev gjort rigelig Brug af Effekterne i de kommende Aar, saa længe Juliane Marie stod paa Magtens Tinde. Om Teatrets senere Skæbne er der kun faa og spredte Oplysninger. I Aaret 1800 meddelte Slotsforvalter J. L. Mansa, at en Del Teaterrekvisitter, som henlaa paa Loftet over den lange Stald, var blevet stjaalet. 1802 fik Instruktør Fr. Schwarz, der agtede at give Forestillinger i Helsingør den følgende Vinter, Tilladelse til at laane Scenen med alt, hvad dertil hørte, mod at levere det tilbage i uskadt Stand[64]. Et Par Aar senere stod en Del Kulisser fra Teatret opmagasineret i den gamle Kavalerbygning[65]; men det er ogsaa sidste Gang, man hører noget direkte om Juliane Maries Teater. Den lille Slotsbys Indvaanere havde dog i 1820'rne, 30'rne og 40'rne hyppigt Adgang til Marskalstuen, hvor man med megen Ihærdighed opførte Dilettantforestillinger. Det er vel tænkeligt, at man ogsaa ved de Lejligheder har anvendt Resterne af det gamle Hofteater, men noget sikkert foreligger der ikke derom. Man maa i det mindste tro, at Indskudsvæggene om Tilskuerpladsen da for længst var mørnet under aarelange Ophold rundt omkring paa Slottets Lofter, og at Dilettanterne i det højeste har kunnet betjene sig af Scenens Forhøjning. Det kan som et Kuriosum tilføjes, at ogsaa i 1950'erne har Marskalstuen gjort Tjeneste som Teaterrum for de tre Prinsesser. Men da var ethvert Spor af Juliane Maries Teater for længst forsvundet.

Saa virksom i Tjenesten som Harsdorff var, maatte han ogsaa ofre Tid og Kræfter paa *Slotshaven*. Egentlige Haveanlæg har han næppe beskæftiget sig med, men Husene i Slotsparken laa under hans Ressort. Hvorledes han omdannede Thepavillonerne ved den fordums Eremitage, er allerede nævnt. Den øvrige Have havde man før hans Tid omdannet i stor Stil og fyldt med nye Skulpturer – der var visselig ingen Grund til at gaa videre her. Kun et enkelt Sted tør vi tro at spore hans Haand. Han har sikkert tegnet et Par kinesiske Pavilloner[66], som opstilledes i Slotshaven 1776. De var transportable og beregnet paa at blive taget ned om Vinteren[67]. Paa Slottet opbevarede man længe en Model til disse Huse[68]; den blev solgt paa Auktion 1853. Vort Kendskab til de kinesiske Huse stammer næsten udelukkende fra Hoffourérens Dagjournaler. De maa have staaet paa begge Sider af Skibsbakken[69], der hvor tidligere de antikke Løver havde deres Plads, inden de af Harsdorff 1775 flyttedes til Slottets søndre Terrasse. At Harsdorff har tegnet disse Huse, er intetsteds bevidnet, men det er givet, at Opgaven var inden for hans Virksomheds Omraade, og han skulde heller ikke være ukendt med Emnet, eftersom han skal have udført et lignende Lysthus for Dronning Caroline Mathilde ved Hirschholm Slot[70]. Af de to fredensborgske Kineserier var det nærmest Slottet beregnet paa Hoffets aftenlige Faraospil, medens det, der laa længere borte, benyttedes til Souper. De nævnes ikke i de store Inventarier, og med Salget af den lille Træmodel forsvandt det sidste Spor af dem.

En større Omgruppering af Havens mindre Monumenter maa have fundet Sted i Slottets Glansperiode under Dronning Juliane Marie. Vi veed blot ikke, hvornaar det er sket. I Dronningens Regnskabsbog fra

1771 er der opskrevet en Udgiftspost om Indkøb af nogle »italienske Marmor Billeder« samt et Marmorbord[71]. Mulig staar det sidste endnu i Marmorhaven (Fig. 206). Om de indkøbte Skulpturer vil vi vove at gætte paa, at det drejer sig om disse *putti*, forestillende de fem Sanser, der første Gang er nævnt 1798, da de stod i Parterrehaven langs Hegnet til Fasaneriet (Fig. 207, 211–14). De er netop af italiensk Marmor og synes at være importerede, i hvert Fald ikke af dansk Herkomst. Om denne Nyanskaffelse gav Stødet til Flytningen af mange andre Skulpturer, veed man ikke; den har en saa radikal Karakter, at den maa være foretaget efter Dronningens Overtagelse af Magten[72].

Fra Parterret flyttedes de fire Vaser (den ægyptiske, den etruriske, den græske og den romerske) til Marmorhaven, hvor de blev staaende til vort Aarhundrede. I Marmorhaven skete der ogsaa andet. Slangevasen i Midten blev fjernet og erstattet af Simon Stanleys Gruppe »Venus, Amor og Adonis«; paa Spærremuren mellem Wiedewelts sovende Børn opstillede man den liggende Kleopatra, der lader en Slange bide sig i Brystet (af samme Billedhugger?), altsaa to Værker, der nok var af ældre Dato, men som ikke tidligere har været omtalt paa Fredensborg.

I Kvarteret omkring »Vinhøsten« og i Fasanhaven anbragte man i alt 14 ældre Figurer af Sandsten og Bly, antagelig hentet fra den store Ballonplads. Denne sidste blev helt ribbet for sin Krans af Skulpturer, og i Stedet satte man mellem Træerne en Række Balustrader[73]. Ogsaa Gruppen »De fire Elementer«, der før stod ved Ballonpladsen, blev nu fjernet herfra og anbragt paa Toppen af Rosenøen eller Andebakken, hvor tidligere Kriegers Menageribygning havde staaet. »Dydens og Ærens Tempel« blev paa sin gamle Plads, men dens Hegn af Balustrader forsvandt (maaske det er dem, der nu kom til at staa mellem Ballonpladsens Træer?) og i Stedet kom de to smaa Løver med krydslagte Herkuleskøller paa Postamentet; de er der endnu. I Buskettet, der vendte mod »Vinhøsten«, anbragtes den lille Marmorfigur »Lugten« – som tidligere nævnt af Hännel, og fire andre mindre Skulpturer: Venus, Apollo, Mars og Flora (vistnok dem, der nu opbevares i Havens Magasin). I Fasanhaven noteres 1798 tillige nogle af Havens tidligere saakaldte Kejserbuster; denne Gang udgives de for Domitian, Galba, Cicero og Cato. Nogen bestemt Plan leder man forgæves efter, og intet tyder paa, at Harsdorff eller Wiedewelt er blevet raadspurgt i denne Sag.

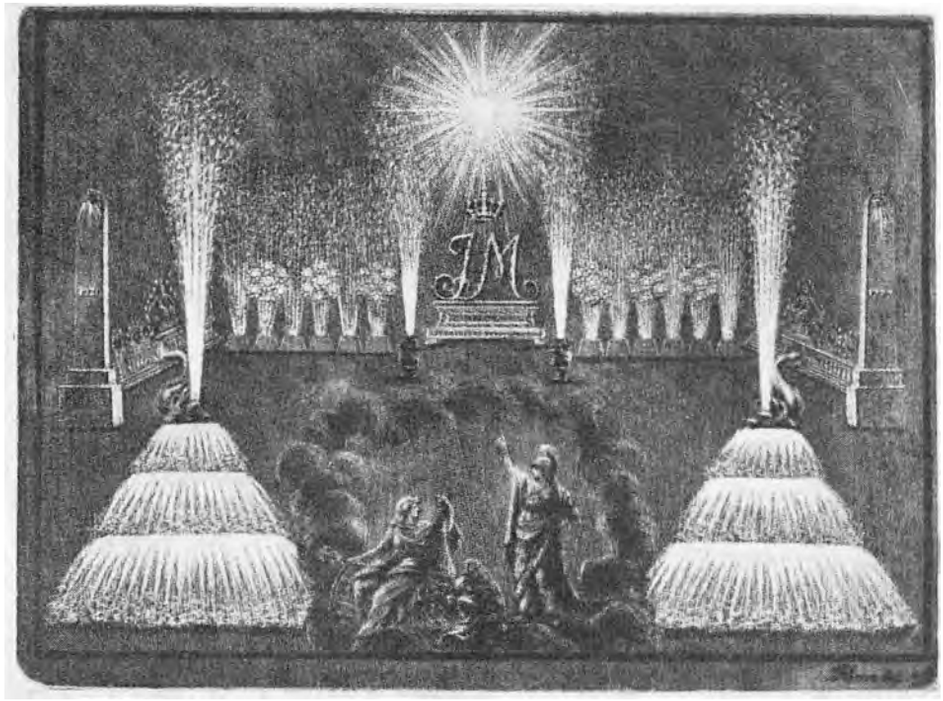

Fig. 215. Udkast til Festfyrværkeriet 4. September 1777. Tegning i Hærens Arkiv.

3. Storhedstidens Hofjournal

Efter et Besøg paa Fredensborg skrev Christian Hirschfeld 1780 i oprigtig Betagelse af Slotshavens Skønhed: »Hundreder af Skovsangere istemmer foroven en frydefuld Koncert; de afvekslende Sange lyder fra Træernes Kroner og besvares fra Buskene i det lave med nye Melodier«[74].

Det var midt i Slottets straalende Storhedstid. Havde Hirschfeld kunnet trænge helt ind til de kongelige Enemærker, vilde han have hørt andre og rigere Toner. Fredensborg var under Juliane Maries Regimente som en af disse gammeldags Spilledaaser, der idelig ringler med sprøde og klangfulde Melodier. Musik var en Livsbetingelse for dette Hofs daglige Trivsel. Der var Musik til Taflerne, til Aftenkoncerterne, til Ballerne, til glade Flakture ud i det nordsjællandske Landskab og til de stille Sommeraftners Sejlture paa Esrom Sø. Det kongelige Kapel gjorde Tjeneste paa Fredensborg omtrent saa længe, som Hoffet opholdt sig herude. Det spillede ved de mange Aftenkoncerter i Havesalen og lod sig høre fra Kuppelsalens Galleri ved Kongens Bunteradstafler. Det fulgte med paa umagelige Bøndervogne, naar Herskaberne i gyldne Karrosser gjorde Afstikkere til Sophienberg eller Marienlyst, og Oboernes lyse og snærrende Toner gjaldede fra Busketterne omkring Skibssøjlen, naar Kongefamilien spillede Farao i de kinesiske Lysthuse. Menneskestemmer blandede sig i Koret. Talrige Sangere fra det kongelige Teater rejste til Fredensborg, hvor de ved højtidelige Lejligheder opførte Kantater for et fornemt Fødselsdagsbarn, deltog i Syngestykkerne, der hørte med til det nyindrettede Hofteaters Repertoire, eller optraadte som Solister ved Aftenkoncerterne. Dronningens Fødselsdag den 4. September var Aarets Højdepunkt og Festernes Kulmination. Saa drønede Kanonsalutten foran Slotsporten, og om Aftenen var der timelangt Fyrværkeri, hvis Knald- og Lyseffekter ledsagedes af Janitsharernes døvende Musik med Trommer, Pauker, Bækkener, Oboer og alskens Slagtøj. Undertiden var der Solistoptræden. Fremmede Virtuoser blev indkaldt til Havesalens intime Koncerter, og snart lød her en Cellos dybe, bløde Røst, snart Johan Andreas Kirchhoffs sprøde Harpetoner, der særlig var Prinsesse Sophie Frederikkes Yndlingsmusik. Men skulde man rigtig slaa sig løs, forslog hverken Virtuoserne eller Hofviolonerne. Saa tyede man til de larmende Janitsharer – der var Datidens Form for Pigtraad – og lod dem spille op til Dans eller til Havefesterne.

Slotshaven fik i Sommertiden sin store Andel i Festlighederne[75]. Man indviede de to Eremitagepavilloner i deres nye Skikkelse ved en Banket den 15. September 1772. Aftenpromenaderne hertil blev gentaget nu og da i de kommende Aar. Den 3. Juni 1776 var der Tale om en formelig Skovtur. Hoffets Damer og Kavalerer mødtes i Dronningens nyindrettede Damegemak og spadserede derfra ned til Esrom Sø, spillede Farao i den nordlige af Pavillonerne og holdt Taffel med 23 Personer i den sydlige. De kongelige Karrosser mødte op for at køre Deltagerne hjem, men Vejret maa have været smukt, thi Vognene kørte tomme tilbage, alle foretrak at tilbagelægge Vejen hjem til Fods. Trods denne Yndest, Dronningen saa tydelig viste disse Lysthuse, laa de dog lidt afsides, og samme Sommer tog man med Begejstring de nye kinesiske Lysthuse ved

Fig. 216. Arveprins Frederik. Malet af Jens Juel. Jægerspris.

Fig. 217. Arveprinsesse Sophie Frederikke. Malet af Jens Juel. Rosenborg.

Skibsbakken i Besiddelse. De indviedes Sankt Hansaften 1776 med Faraospil til Hofviolonernes Blæserkoncert, og siden da søgte man Aften efter Aften hertil, blot Vejret var nogenlunde godt. Der var Fest den 24. August 1777, da Prinsesse Sophie Frederikke fyldte 19 Aar. Da var Kongens Lysthus oplyst af tre Glaslysekroner »og Lampetter paa Pillerne«. Hækkene og Bakken ved Monumentet var illumineret med Glaskugler, og ved Opgangen til Skibsbakken var Fødselsdagsbarnets Navnetræk, det kronede SF, anbragt paa en Forhøjning, kunstigt oplyst af Lamper. Før Havefesten havde der været Koncert og Luespil i Havesalen. Kl. 9 blev Kongen og Dronningen af Lakajer lyst over til Lysthuset, hvor Bunteradstaflet blev holdt, medens der var blæsende Musik af fire Hofvioloner, som stod uden for Hækken bag Lysthuset. Hoffouréren tilføjede straks efter Referatet af denne Fest, at næste Morgen indtraf Oberst d'Aubert for at forberede Fyrværkeriet til Dronningens Fødselsdag. Den næste store Fest var allerede i Sigte.

Sommerfesterne i Haven fortsattes de kommende Aar. 1780 var der Optræden af »5 hannoveranske Bergmænd med blæsende Instrumenter og vokal Musique« uden for de kinesiske Lysthuse. Saa sent paa Aaret som 14. Oktober 1782 var der Friluftskomedie arrangeret af Kammerjunker Wedell, efterfulgt af Fyrværkeri, medens Herskaberne med deres Damer og Kavalerer saa til fra Loger, der var indrettet i de kinesiske Lysthuse. Havefesterne fortsattes til 24. August 1783, da der paa Sophie Frederikkes Fødselsdag holdtes Friluftskoncert med 17 Janitsharer og Oboister fra Kronborgs Garnison. Dermed var det vel ogsaa slut i den store Stil. Hvad der kan være sket i Haven efter 1784, melder Hoffouréren ikke noget om.

Det ustadige danske Klima gjorde slige Arrangementer ret problematiske. En Havefest maatte derfor altid improviseres, og kun en enkelt Gang som den førnævnte Fødselsdagsfest 1777 afholdt man Bunteradstaffel i et Lysthus. Ved alle andre festlige Lejligheder søgte man indendørs og havde dertil ypperlige Selskabslokaler. Ganske vist raadede Kongefamilien baade paa Christiansborg og Hirschholm over Pragtsale, der langt overgik, hvad Fredensborg kunde opbyde. Men Kongefamilien følte sig hjemme her og havde tillige paa Fredensborg et Rum, der uvilkaarligt stemte Sindet højtideligt. Det var Kuppelsalen.

Den var Slottets geografiske og naturlige Midtpunkt. Allerede ved Indvielsen den 11. Oktober 1722 havde Frederik IV udset sig Kuppelsalen som den straalende Ramme om Festlighederne. Han havde her virkeliggjort, hvad Benoit Coffre tidligere havde skildret paa et Loftsmaleri i Frederiksberg Slot: det kongelige Kapel, ledet af Bartholomeo Bernardi, anbragt til Vejrs paa et Galleri i Festsalen, omgivet af skyhøj Arkitektur, medens liflige Toner strømmer ned over de dækkede Tafler paa Gulvet. Saadan var det netop hin 11. Oktober 1722, og Frederik IV havde dermed skabt en Tradition. Nu er der ingen egentlig Hofkronik bevaret for Fredensborgs Vedkommende før 1765. Hvad der er sket paa Christian VI's Tid, veed vi intet om, og stort bedre staar det ikke til under Frederik V,

skønt det er let at tænke, at denne muntre og festglade Konge har fulgt sin store Bedstefaders Eksempel.

Fra det Øjeblik, Dronning Juliane Marie 1772 tog til Fredensborg som Danmarks førende Personlighed, træder Kuppelsalen frem som det faste Samlingssted, naar der skulde festes. Da dækkedes Kongens Bunteradstaffel paa det sort-hvide Flisegulv, det kongelige Kapel tog Opstilling paa Galleriet, og Salen laa badet i Lys.

Netop Belysningen var et vanskeligt Spørgsmaal. Kuppelhvælvingen var ikke egnet til Ophængning af Lysekroner – sligt tænkte man først paa i 1860. Normalt var der ingen anden Belysning end den, der kom fra nogle Lampetter paa Galleriet og maaske ved Marmorportalerne paa Gulvet. Naar der dækkedes op til Fest, blev der vel hyppigst stillet Kærter paa Bordene; men det er tydeligt, at man under Dronning Juliane Marie tænkte stærkt paa noget bedre. Der blev gjort et Experiment den 4. September 1773. Paa Galleriet ophængtes Hundreder af kulørte Glaslamper i Guirlander. Midt over Indgangen fra Gardesalen havde man formet Juliane Maries Navnetræk med smaa, brændende Bliklamper, og dette Arrangement var sat i Forbindelse med Guirlanderne. Da Dronningen sad midt for det hesteskoformede Bord med Ansigtet mod Gardesalen, har hun kunnet glæde sig over at beskue denne Hyldest til hendes Person under hele Taflet. Alligevel slog den nye Festbelysning næppe til. Den blev i alle Tilfælde ikke gentaget, og næste Aar bad man Harsdorff om at ordne Illuminationen. Det skete første Gang den 24. August 1774. Hofarkitekten lod da 12 Glaslysekroner ophænge under Galleriet, og paa dettes Balustrade satte han Hundreder af Vokslys i Piber. Længere oppe paa Væggene (det var jo før Rüdes Vægmalerier blev opsat) lod han anbringe Lysearme, og i Salens underste Stokværk kom der tillige Glaslampetter ved Døre og Kaminer, to hvert Sted og alle hentet paa Christiansborg. Det var saaledes en ret traditionel Løsning, Harsdorff fandt frem til. Den gjorde Lykke og blev gentaget ved samtlige Fester i de følgende Aar. Paa Dronningens Fødselsdage glemte man heller ikke Apoteosen. Den 4. September 1775 opstillede man paa det Sted i Galleriet, hvor før det illuminerede J M havde staaet, en »liden Ærepport, og dèr i Midten var oprejst en Ærestøtte, som bestod i et Gibs Billede«. Af Hensyn til disse Arrangementer vis à vis det høje Fødselsdagsbarn, anbragte man Kapellet ovre til højre paa Galleriet, ved Indgangen til Arveprins Frederiks Lakajgemak.

Et Par Glimt fra de store Fødselsdagsfester 4. September 1777 og 1778 vil give et Indtryk af det store Apparat, der her var sat i Sving. Den 25. August 1777 var Artillerikorpset ankommet fra København for at træffe de store Forberedelser til Fyrværkeriet paa Parterret i Slotshaven. Det blev ogsaa Artilleristerne, der indledede selve Festlighederne. Om Morgenen den 4. September kom de marcherende gennem Jernporten og tog Opstilling foran Indgangen til den ottekantede Gaard. Ved vestre Ottekants Pavillon, hvor Dronningens Hofskriver Sprein havde sit Kontor, blev en Kanon opstillet. En anden placeredes foran den østre Pavillon, hvor Kongens Hofskriver Hansen havde Logis, og en tredie i Midten med Front mod Slottet, som om det skulde belejres. Under Janitsharmusik blev der da Kl. 7½ affyret 27 Skud, »og blev tillige giordt 3 Salver med Bøsseskud, som skeede lige imod Hovedbygningen af Slottet, saa at Ruderne paa somme stæder sprang i stykker af det forfærdelige Raballer«, som der læses i Hoffourerens Dagjournaler. Ved Middagstid begyndte den store Kur. Man samledes i den store Marskalsal i Damebygningen og begav sig herfra til de kongelige Gemakker i Hovedbygningen. Kuren gik først til Kongen, saa til Dronningen og videre, alt efter Rang. Derefter, vistnok Klokken to eller tre om Eftermiddagen, afholdtes Kongens Taffel i Havesalen med 14 Kuverter. Det kongelige Kapel leverede Taffelmusik, assisteret af Teatrets Sangere og Sangerinder. Ved det samtidige Kronprinsens Taffel gjorde Kammerjunker Johan Bülow Honneurs i Stedet for den sygemeldte General Eickstedt. Efter Taflet var der Bal i Havesalen, hvor der tillige var opstillet et Bord til Lue-Spil for Kongen. Klokken otte var der Fyrværkeri fra Parterret og den brede Allé. Sole, Blomsterorgier og Ildkaskader indrammede det kronede I M for Midten af den brede Allé og belyste to Attrapstøtter (formodentlig af Træ) med Dronningens Aarstal 1729 og 1777 (Fig. 215). Fyrværkeriet varede til Klokken 9. Først Klokken 10½ antændtes Harsdorffs Festbelysning i Kuppelsalen. Ballet havde i Mellemtiden fortsat i Havesalen; det sluttede Kl. 11, og Kongens Bunteradstaffel begyndte derefter i Kuppelsalen, hvor Kapellet underholdt Forsamlingen fra Galleriet. »Smukke og velklædte Folk« havde Adgang til Slottet og kunde fra Galleriet iagttage Taflet, medens en Arbejdskarl holdt dem paa Afstand af Orkestret. Festen sluttede Klokken 1½. Det viste sig i øvrigt baade ved denne Lejlighed og ogsaa ved andre store Fester, at Fredensborg stadig var for lille: flere af de indbudte Notabiliteter maatte indkvarteres i Byen.

Næste Aar den 4. September 1778 fyldte Dronningen 49 Aar. Denne Gang udelod man Kanonaden, der vel har været for voldsom i 1777. Kuren derimod blev afholdt; kun lod det sig ikke gøre at samle Følget i Marskalsalen, hvor Harsdorffs Teater nu var opstillet. Man forsøgte sig med Blaa Port som Samlingssted, hvad der næppe var heldigt. Eksperimentet blev i hvert Fald ikke gentaget de kommende Aar, hvor man lod Kuren »trine af« i det gamle Kavalerhus. Efter Kuren fulgte Taflet ligesom det foregaaende Aar. Der var samtidig Marskaltaffel i Arveprinsens Billardgemak (andet Stokværk Nr. 1) med 54 Kuverter, medens der var to Rosentafler, et i hver af Kavalerhusets Kuppelsale, i alt paa 56 Kuverter. Festens Højdepunkt var denne Gang Indvielsen af det nye Teater, hvor der spilledes »Lucile« af Grétry[76]. Det nygifte Skuespillerpar Michael og Johanne Cathrine Rosing, der i de kommende Aar saa stærkt vandt Dronningens Yndest, skal have deltaget i denne Teaterpremiere[77]; maaske de da ogsaa var medvirkende ved Taffelmusikken om Aftenen i Kuppelsalen, eftersom Teatrets Sangere og Sangerinder optraadte her sammen med Kapellet paa Galleriet under Kongens Bunteradstaffel. Der var

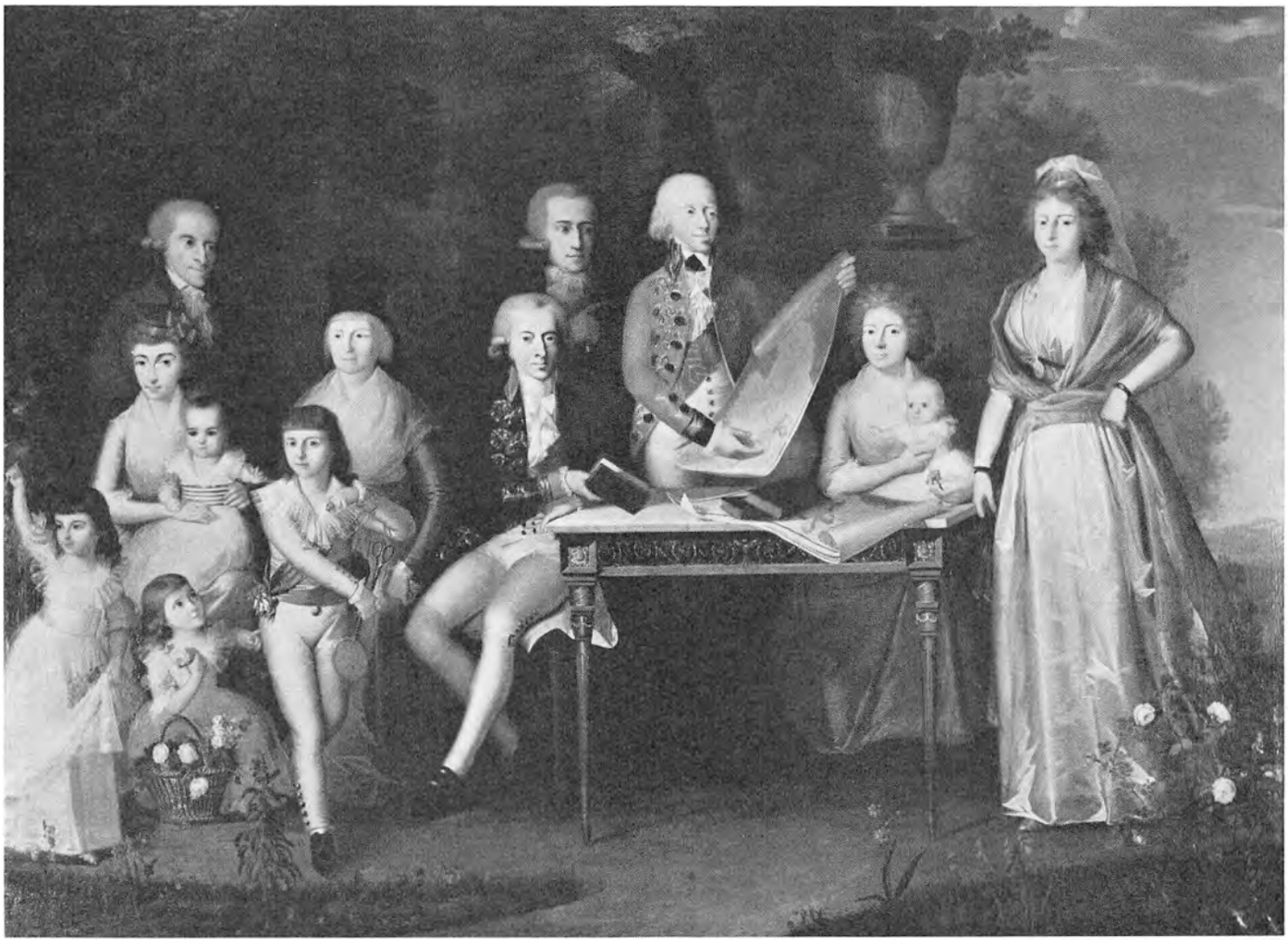

Fig. 218. Kongefamilien 1794. Maleri paa Gunderslevholm af Carl Viertel. Staaende i Baggrunden ses fra venstre: Arveprins Frederik, Hertug Frederik Christian af Augustenborg og Kronprins Frederik (med et Kort i Haanden). Gruppen til venstre: Arveprinsessen med fire Børn, hvoraf hun har Prins Ferdinand paa Skødet, medens de andre er fra venstre til højre: Prinsesserne Juliane og Charlotte og den otteaarige Prins Christian Frederik. Bag denne sidstnævnte ses Dronning Juliane Marie. Siddende ved Bordet: Kong Christian VII og Kronprinsesse Marie Sophie Frederikke med den lille Prinsesse Caroline paa Armen. Staaende længst til højre: Prinsesse Louise Augusta, Hertuginde af Augustenborg.

denne Gang Taffel for 38 Personer, og der var dækket »med det franske Service«, maaske det Sèvres Stel[78], som Christian VII havde modtaget under sin Udenlandsrejse 1768. Festen sluttede med dette Taffel, men man fandt ikke saa hurtigt Vej tilbage til Hverdagen. Komedien blev gentaget den 5. September, og den 6. September var der en større Koncert, »hvortil den heele Syngeskole indfandt sig«. Efter Koncerten begav baade Sangerne og Skuespillerne sig over til Gæstgiver Berner paa Store Kro, hvor Dronningen havde arrangeret et Festmaaltid for dem. Fouréren siger derom, med nogen Fortrydelse: »Til Aften holdt dette Selskab Bal og gjorte sig meget Lystige, og endeligen ud paa Natten lod de kaste med Raketter, hvoraf letteligen kunde indstaaet Ildsvaade ved de derom liggende Huuse, som var tekket med straae Tag, hvilket vil blive nødvendigt at sligt i fremtiden bliver erindret og forekommet«.

Ved slige festlige Lejligheder var Antallet af Gæster meget stort. Der kunde fyldes adskillige Sider med Navne paa fornemme Folk, der solede sig i Kongemagtens Naade. Listen skal dog ikke meddeles her, da den kun har sekundær Interesse. Derimod kan man nok nævne, at Antallet af fyrstelige Gæster ikke var stort. Kong Gustav III af Sverige vides at have været paa Fredensborg den 23. Juni 1780; men det danske Hof var da endnu ikke brudt op fra Frederiksberg Slot, og den svenske Konge kom kun paa en Lynvisit for at gense Wiedewelts Skulpturpark. En stadig og trofast Gæst var Prinsen – senere Hertugen – af Bevern, et Søskendebarn af Dronningen. Det har flere Gange været nævnt, at han havde sin egen Fløj paa Fredensborg, hvor Stuerne langt ned i det 19. Aarhundrede havde Navn efter ham (ovenfor Fig. 199). I de store Aar mellem 1772 og 1784 kom han til Fredensborg, saa ofte de militære Forretninger i Hovedstaden, hvor han var Guvernør, tillod det; i Reglen var han her hver Uge fra Fredag Aften til Tirsdag Morgen. Slottets Herskerinde var som bekendt familieglad og viste dette med Forkærlighed for sin egen Slægt. Derfor var det Dronning Juliane Marie en særlig Glæde at modtage sin Broder, Hertug Ferdinand, paa Fredensborg, hvor han nævnes tre Gange, 1778, 1780 og 1781. Det er tidligere omtalt, at Prinsen af Bevern – utvivlsomt med Glæde – afstod sine Værelser til sin store Slægtning, til Ære for hvem de jo var undergaaet en Modernisering under Harsdorffs kyndige Hænder.

Blandt de mange Gæster, der indfandt sig, var ogsaa en Række fremmede Ambassadører. Hoffet fungerede naturligvis normalt, hvad enten det befandt sig paa Christiansborg eller Fredensborg, og til Hoffets Pligter hørte Reception af Udlandets Repræsentanter. De kom jævnligt ved den maanedlige Kur, men ogsaa ved særlige Lejligheder. Den 2. Juni 1774 ankom den franske Minister de Blosset for over for det danske Hof at forkynde Ludvig XV's Død. Besøget bør noteres, fordi det berettes, at Christian VII ved denne Lejlighed skal have haft et af sine faa lyse Øjeblikke og som den begavede Mand, han af Naturen var, holdt en saa gribende Mindetale over den afdøde Monark, at de Blosset maatte erkende, at end ikke i det franske Akademi vilde man kunne høre noget lignende[79]. Maaske det ogsaa bør omtales, at den franske Minister, Etiketten tro, maatte gentage sit Dødsbudskab for samtlige Medlemmer af Kongefamilien, ogsaa for den treaarige Prinsesse Louise Augusta. Da han en Maaned senere paa ny søgte Audiens for at præsentere Kongen for en fransk Gesandt paa Gennemrejse fra Sverige, skulde hele Ceremoniellet afvikles paa ny i den traditionelle Orden – dog med een vigtig Undtagelse: Gesandten skulde ikke vises op til Louise Augusta (i Slottets nordøstlige Fløj), medmindre han selv forlangte det. Gesandten var tavs, og den lille Dame slap for videre Tiltale.

I tæt Rækkefølge kom Dobbeltmonarkiets Ministre fra København til Fredensborg for at afvikle de løbende Forretninger. En à to Gange ugentlig var der Statsraad, først Kl. 11 hos Arveprinsen, hvor Sagerne blev refererede, og senere Kl. 3 om Eftermiddagen hos Kongen, hvor Underskrifterne blev skaffet til Veje. Gehejmeraaderne deltog ved slige Lejligheder i de kongelige Tafler og indlogeredes altid paa Slottet, hyppigst i den gamle Kavalerbygning, Bernstorff dog i Ottekantens østlige Pavillon.

Hvad der blev tilovers af Tid, naar Pligterne var overstaaet, var overladt til Kongefamiliens eget Forgodtbefindende. Kongen selv spurgte man ikke, over Hverdagen paa Fredensborg disponerede Dronning Juliane Marie enevældigt. Maaske Dagene kunde forløbe nok saa monotont. Dronningen har dog nok tilbragt mange Timer i sit Bibliotek. Hver Dag kørte Arveprinsen en Tur med Kongen[80]. Hvor den gik hen, melder Kronikken intet om. Men ofte har de vel kørt rundt i Slotshaven, og den lokale Tradition har for længst udpeget den lille Høj »Christians Hvile« tæt ved Eremitagepavillonerne som Kongens Yndlingssted ved disse Ture; Navnet er i hvert Fald gammelt og findes antegnet paa Mansas Kort over Haven fra 1815 (Fig. 134).

Om Aftenen samledes man omkring Spillebordene, der var opslaaet enten i Havesalen eller Kongens Audiensgemak. De foretrukne Kortspil var Lue, Komerts og Farao (ogsaa kaldet Basset); fra 1777 yndede Hoffet et Spil med det mærkelige Navn »Den gule Dværg« (Nainjaune), og da Hertugen af Braunschweig indfandt sig 1778, lærte han det danske Hof at spille Lantoly, som en Overgang dyrkedes med Iver for dog senere at afløses af andre nu helt glemte Spil som Reversie, Macco og Puk. Ingen af disse Spil kunde dog distancere Farao og Lue, hvoraf det sidste holdt sig længst. Det spilledes endnu med Iver ved Christian IX's Hof.

Om Kavalerernes og Damernes Forlystelser har Hofkronikken intet at fortælle. De gamle, halvt barbariske Forlystelser ved Hidsepladsen var for længst opgivet; men der var naturligvis rigelig Erstatning i andre og ædlere Adspredelser. Rideture maa have spillet en stor Rolle paa Fredensborg, hvor Terrænet formelig indbød dertil. Jagter har der ogsaa været, de nævnes nu og da af Hoffouréren, men dog forbavsende sjældent. Paa Parterret var der et Keglespil[81] – omtalt i Inventariet fra 1798 – og det var der for at blive brugt. Arveprinsen dyrkede Billardspillet (i Salen over Gardesalen) sammen med sine Kavalerer. Men Sejlturene paa Esrom Sø har naturligvis været den foretrukne Forlystelse. Heller ikke her faar vi nogen som helst Hjælp af Hoffourérens Dagjournaler, men vi veed det dog alligevel. Det er under den første Omtale af Skipperhuset (ovenfor S. 92) nævnt, at der blandt de kongelige Fartøjer omkring Aar 1800 opbevaredes et Par Joller, som havde været brugt »til at seyle med Damer og Cavalerer, og at udroe paa Søen med Fiolonger og Musicanterne«. Turene gik til den modsatte Bred, hvor Stenholt Vandmølle, i al Fald paa Frederik V's Tid, skal have været et yndet Maal, fordi Mølleren drev Gæstgiveri. Paa Christian VII's Tid synes Turene ofte at være gaaet til de smaa Skovhuse i Stutterivangene i Grib Skov. En Beretning vil vide, at Arveprinsen var særlig ivrig her, fordi der trakteredes med stegte Aal, hvoraf han kunde fortære uanede Mængder, selv om han lige havde rejst sig fra Taflet paa Slottet[82]. Sejlturene paa Søen blev en Institution, ogsaa efter at Hoffet ved Dronning Juliane Maries Død forlod Fredensborg. Rosing, Wiehe, Høedt og den unge Drachmann kan tale med derom.

Fredensborgs Storhedstid er her tegnet lyst i lyst, fordi festlige Adspredelser i kongelige Omgivelser uvilkaarligt fremkalder Billedet af en lykkelig Tid. Men ikke alt var lykkeligt under Dronning Juliane Maries Herredømme. Der var – ogsaa her – dybe Slagskygger. Kongens Sindssygdom var i sig selv et beklageligt Faktum, som man maatte vide at affinde sig med. Men Monarkens mærkelige Luner kunde unægtelig have sære Følger. Det fik Prinsesse Charlotte Amalie at føle. Vi har mødt hende før, denne Frederik IV's Datter, der som den øvrige Kongefamilie nærede en oprigtig Hengivenhed for Fredensborg. Umiddelbart efter Christian VII's Tronbestigelse holdt hun pludseligt op med at komme her, og i Fredensborgs store Tid mellem 1772 og 1784 boede hun hyppigst om Sommeren paa Frederiksborg. Om Vinteren residerede hun som den øvrige Kongefamilie paa Christiansborg, men nægtede haardnakket at deltage i de kongelige Tafler; Hoffouréren noterer ustandselig Kammerspise for Prinsesse Charlotte. Hvorfor? Det vilde vist for alle Tider have været en Gaade, hvorledes denne elskelige gamle Dame pludselig blev oppositionel, naar ikke Sygdom tvang hende til Isolation. Prins Carl af Hessen har givet en Slags Forklaring[83]. Christian VII,

der var et lyst Hoved i sin Ungdom og lige saa følelsesløs som hans Tunge var skarp, havde udset sig den aldrende Prinsesse som Skydeskive for sine Drillerier. Hun svarede med at isolere sig, og de andre Familiemedlemmer søgte at raade Bod paa det halvtriste Forhold ved hyppigt at spørge til hendes Befindende, ligesom Juliane Marie ofte kørte til Frederiksborg for at besøge den gamle Dame.

Værre var det, at Dronningens Glansperiode havde sit Udspring i en blodig Revolution, der havde styrtet baade Caroline Mathilde og Struensee i Ulykke. Sligt kaster Skygge, selv om Juliane Marie maaske ikke i Øjeblikket har villet være ved det. Hendes tidligere citerede Brev til Frederik II af Preussen viste ogsaa, at Caroline Mathilde ikke var glemt og stadig var hadet. Nu kom Budskabet om den unge Dronnings uventede Død i Maj 1775, medens Hoffet endnu var paa Christiansborg. Edvard Holm beretter, at det kostede Bernstorff megen Anstrengelse at faa Dronning Juliane Marie overbevist om, at de to Børn, Kronprinsen og Louise Augusta, burde anlægge Sorg[84]. Den egentlige Hofsorg blev først dekreteret den 11. Juni paa Fredensborg, og den skulde kun vare fire Uger, som om det var en udenlandsk Potentat, der var død. Alt peger hen imod, at Juliane Marie følte sig lettet ved Dødsbudskabet, nu da der ingen Konspirationer kunde ventes fra den Kant. De kommende Aar viser da ogsaa, at hun var overbevist om sin Magts Urokkelighed. Hun havde Kongen i sin sikre Varetægt; han var en Guldfugl, som kunde producere de Underskrifter, der sikrede hendes Position. Hendes Søn, Arveprins Frederik, kunde hun vikle om sin Lillefinger. Nu regnede hun med, at ogsaa det næste mandlige Skud paa Kongestammen, den lille Kronprins Frederik, vilde blive hendes lydige Undersaat. Den store Pragtudfoldelse ved Festerne paa Fredensborg i de kommende Aar fortæller om en Dronning, der kendte og vurderede sin egen Magt.

Men Ormen gnavede stille og metodisk i hendes Lykkes Træ. Netop som hun stod paa Tinden, forberedtes hendes Fald, og den, der førte Slaget mod hende, var tillige den, hun mindst af alle havde agtet paa, nemlig Kronprinsen. De første Forberedelser til den næste Hofrevolution blev gjort paa Fredensborg.

Den lille Kronprins skal have været et stygt og ucharmerende Barn, som ingen rigtig gav sig af med. Han var mut og kejtet og stod daarligt paa sine Ben, saa hans i øvrigt forstaaende Mentor Johan Bülow maatte hjælpe paa hans ydre Optræden ved at lade ham gaa op og ned ad Terrasserne paa Fredensborg[85]. Som 11-aarig har han ifølge Traditionen faaet sin egen Del af Slotshaven overladt, et Sted i Nærheden af Kikkenborgporten, hvor et Indelukke kaldtes Kronprinsens Plantage. Et Minde derom er en muret Grotte, som han skal have været med til at bygge, antagelig i Aaret 1779, hvilket Aarstal er indridset paa en stor Sten i Nærheden[86]. Overleveringen vil ogsaa vide, at han hurtigt tabte Interessen for dette Sted, der kunde synes at være en Oase i et i øvrigt halvtrist Drengeliv. Man kan næppe sige, at Dronningen helt negligerede ham. Den Dørstolpe, der ved Indgangen til hans Lejlighed paa Fredensborg viser hans Vækst fra Aar til Aar, og som S. 236 er omtalt, kunde nok tyde paa, at Juliane Marie ogsaa havde Opmærksomheden henvendt paa dette Barnebarn. Men mellem de to stod Caroline Mathildes Skygge. Kronprinsen glemte aldrig sin Moder, og han maa med sit saarbare Sind have følt, at han paa Fredensborg blot var taalt, men ikke elsket. Hvor længe denne Dreng har ruget paa sit Nag, veed man ikke. Men vi har en paalidelig Efterretning om, naar det kom til Udbrud[87]. Det var i Sommeren 1781. Det sædvanlige Spil var i Gang i de kongelige Gemakker, og den nu 13-aarige Dreng søgte at komme i Samtale med de voksne, der koldt affejede ham, først Dronningen, saa Arveprinsen. Den elskværdige Prinsesse Sophie Frederikke søgte vel at tale venligt til ham, men Forbitrelsen var ved at tage Overhaand og han var allerede paa Flugt mod sine Værelser, da hans Overhofmester General Eickstedt greb fat i ham, fordi Prinsen nødvendigvis burde overvære en Koncert, hvor Generalens Flamme for denne Sommer, Jomfru Catharine Møller (senere gift med Skuespilleren Frydendahl), skulde optræde. Prinsen maatte bide Forbitrelsen i sig; men da han omsider slap fri og kom over til sine Stuer i Nordøstfløjen, gav han sin længe opsparede Harme over mange Aars Krænkelser frit Løb og lovede en snarlig Hævn. Vidne til denne sjælelige Eruption var Kammerjunkeren Theodor Georg Schlanbusch. Det er ham, der har meddelt Episoden, og det var ogsaa ham, der blev Kronprinsens Medvider til de første taagede Planer om at styrte Magthaverne. Der skulde gaa næsten tre Aar, før han var i Stand til at iværksætte Kuppet, og i al den Tid gæstede han Sommer efter Sommer sin Bedstemoders Slot, uden at nogen dèr havde den fjerneste Mistanke om, hvad den sære og indesluttede Dreng pønsede paa.

Sommeren 1783 blev den sidste, som Dronningen kunde fejre paa Fredensborg i den store Stil. Dens Forløb blev en Kende festligere end sædvanligt, som om ingen anede, hvad der var i Gære. Kongen havde denne Sommer lidt friere Tøjler end ellers. Flere Gange var han paa Fisketur, og Sankt Hansaften bevilgede man ham en Skovtur til Frederiksborg Slotshave, hvor der skulde drikkes Thevand, men hvor der ogsaa serveredes ungarsk Vin og tre Buteljer Rødvin til Hofviolonerne, der var fulgt med paa fem Bøndervogne. Ved Louise Augustas 12-Aars Fødselsdag, der nu fejredes for første Gang officielt som en Hofbegivenhed, spillede Kirchhoff paa sin Harpe for sidste Gang paa Fredensborg. Der var de vanlige Flakture, bl.a. til Marienlyst, hvor Kronprinsen, der nu var Slottets Ejer, fungerede som Vært – og stadig vidste ingen, hvad den 15-aarige Yngling rugede over. Prinsesse Sophie Frederikkes Fødselsdag fejredes paa Fredensborg med Janitsharmusik i Slotshaven, og Dronningens sidste Fødselsdag paa Magtens Tinde fik en Smule mere Festivitas end vanligt, ligesom den denne Gang strakte sig over flere Dage. Man indledede Dagen den 4. September med 27 Kanonskud, som blev affyret fra Schambachalleen i Slotshaven, medens Janitsharerne gav Koncert fra Andebakken. Der

var Teater tre Aftner i Træk med vekslende Repertoire, og Ballet i Havesalen varede til Klokken 4 Morgen. Ogsaa Arveprinsens 30-Aars Fødselsdag fik en ekstra Understregning med Opførelse af en Kantate fra Galleriet og bagefter med Bal i Kuppelsalen. Man havde dette Efteraar sørget for andre Adspredelser. Akrobater og Linedansere skulde have optraadt i Haven, men Vejret tvang Hoffet indendørs, og »Luftspringerne« viste nu deres Kunster i Kuppelsalen. Den 12. Oktober, Dagen efter Arveprinsens Fødselsdag, blev en Fisker fra Humlebæk og hans Kæreste paa kongelig Foranstaltning viet i Slotskirken og bagefter beværtet i et Telt paa Slottets Parterre; Karle og Piger dansede, medens hele Kongefamilien saa til. En anden Begivenhed, som Hoffet ogsaa fulgte med største Interesse, var en jødisk Konvertering til Kristendommen. Lægen Christian de Meza lod først sine to Børn antage den kristne Lære, og et Par Maaneder senere, den 26. Oktober 1783, konverterede han selv ved en Højtidelighed i Slotskirken. Festen fik sit særlige Præg af den personlige Bekendelse for sit Skridt, som de Meza ved denne Lejlighed aflagde.

Dermed var en broget og indholdsrig Sommer forbi. Den 29. Oktober brød Hoffet op fra Fredensborg. Da Juliane Marie næste Gang kom til sit Slot, var alt forandret.

4. Epilog

Ils sont passés, ces jours de fête.

Citatet, der er hentet fra et af Tidens fejrede Syngestykker med Musik af André Grétry og Tekst af Jean-Francois Marmontel, kan staa som Overskrift til Juliane Maries sidste Tid paa Fredensborg, der – ligesom Storhedstiden – varede 12 Aar, fra 1784 til 1796.

Dronningen viste i Gerning sin Despekt for det nye Styre ved at holde sig fjernt fra det københavnske Hof. Hun blev, stik imod sin Sædvane, paa Fredensborg Vinteren over i de første Par Aar, og det var først Vinteren 1787–88, hun paa ny bekvemmede sig til at tilbringe den kolde Aarstid paa Christiansborg. Hun ikke blot viste det, hun ogsaa sagde det. I et Brev til Svogeren, den preussiske Konge, skrev hun den 2. November 1784 om sit Modsætningsforhold til det nye Regime[88], navnlig til Bernstorff og Schack-Rathlou: »Foruden disse to Mænd findes der endnu flere Personer, der gaar deres egne Veje, og andre Insekter, som forpester Luften, saaledes at Deres Majestæt vil billige det Parti, jeg har taget, at holde mig afsides herude paa Landet for ikke at blive besmittet af den slette Luft, der gør mig Hovedstaden næsten forhadt, saa længe indtil Horisonten opklares, og man kan opholde sig der med mere Behag«. Og 10. Marts 1786 taler hun i et andet Brev[89] om den guddommelige Ensomhed, der Dag for Dag bliver hende mere kær; hun føler en sjælden Sindsro, nyder den Behagelighed at besidde det skønneste Landslot i Kongens Riger og Lande, indaander den reneste Luft og behøver ikke at tage mere Del i Hovedstadens Uro, end hun selv vil. »Ganske vist lever jeg som en Eremit, men jeg finder dog saa megen Charme deri og har saaledes vænnet mig til denne Maade at leve paa, at jeg ikke vilde bortbytte den for Guld«. Skal man tage Dronningen paa Ordet, har man her et fuldgyldigt Udtryk for, at de gyldne Festers Tid var forbi, og at Fredensborg paa ny var det, som Navnet antyder, et fredfyldt Sted for stille Eftertanke.

Dronningens Ord skal dog tages med noget Forbehold. Klimaet mellem hendes og Kronprinsens Hof var ganske rigtigt isafkølet, men Broerne var ikke brudt, og udadtil ønskede begge Parter at iagttage decorum. Sin Fødselsdag fejrede Juliane Marie 1784 paa Christiansborg, Aaret derefter paa Frederiksberg Slot og 1786 paa ny paa Christiansborg. Ind imellem gjorde hun adskillige Smaarejser til Hovedstaden og beboede da sine tidligere Stuer paa Residensslottet, men hun deltog ikke i Taflerne og isolerede sig ved »Kammerspisning«. Ogsaa større Begivenheder i Familien som Kongens Fødselsdag og Prinsesse Louise Augustas Bryllup med Hertug Frederik Christian af Augustenborg maatte hun bivaane. Kongen og hans nærmeste Omgivelser gæstede nu og da Fredensborg, saaledes den 9. August 1784. Et stort kongeligt Besøg hos Enkedronningen var planlagt straks efter Nytaar 1785; det kongelige Følge var paa Vej ud mod Maalet, da en Snestorm tvang Deltagerne til at vende om, men faa Dage efter blev Turen gennemført, og man festede den 7. Januar med stort Bal – den eneste Vinterfest, der er noteret paa Fredensborg i det 18. Aarhundrede. Det onde Vejrlig trak Afrejsen ud, og Gæsterne blev hos Juliane Marie, til Bønderne havde faaet renset Kongevejene mod København for Sne. Senere paa Aaret opholdt Dronningen sig i otte Uger paa Christiansborg (hele September og Oktober), i Anledning af den lille Prins Christian Frederiks Fødsel – for Juliane Marie den første Lysstribe af Haab i en mørk Tid: Arveprinsen havde omsider faaet en Søn, der maaske engang skulde bestige den danske Trone. I Aaret 1787 var det meste af Kongefamilien (Kronprinsen undtaget) samlet paa Fredensborg fra 25. Juni til 21. Juli, og faa Dage efter, den 26. Juli, kom selve Kronprins-Regenten paa Besøg. Man overholdt saaledes Formerne og forsøgte sig med en Slags Sameksistens. Officielt havde Dronningen resigneret. Hun var klog nok til at indse, at Spillet var tabt, men hun haabede paa et *come back*, ganske vist ikke i dette Liv, men paa langt Sigt efter hendes Død gennem Sønnesønnen.

Paa Fredensborg kunde det lejlighedsvis se ud, som om de gamle store Dage var ved at vende tilbage. Den 5.–9. November 1787 var Kong Gustav III af Sverige Enkedronningens Gæst. Og næste Aar – medens Kronprins-Regenten var i Norge – opholdt Christian VII sig hos sin Stedmoder paa Fredensborg fra 21. Juni til 11. August. Denne Omstændighed, at de nye Magthavere saa trygt overlod den svage Konge til Dronningens Varetægt gennem længere Perioder, tør tages som Bevis paa, hvor lidt man nu behøvede at frygte for Konspirationer. Man tog Juliane Maries Resignation alvorligt.

Naar hele Hoffet saaledes var samlet paa Fredensborg, var ogsaa Juliane Marie Værtinde. Hofholdningen blev standset paa Christiansborg, og Hoffouréren har intet at fortælle om Livet paa Fredensborg. Om Dronningens Fourér nogen Sinde har ført en saadan Protokol, er den i hvert Fald sporløst forsvundet, formodentlig gaaet tabt ved Christiansborgs Brand. Til Forskel fra Storhedstiden, hvor hver Fest blev omhyggeligt beskrevet, er der Tavshed om alt, hvad der er sket i Aarene derefter. Man tør vel gætte paa, at der var Taffelmusik, men ikke, at det kongelige Kapel med den store Skare af Kunstnere har haft Sommerophold paa Fredensborg. De store Fyrværkerier, de larmende Kanonsalutter, de fejende Baller fra de store Dage – kom de igen? Vi veed det ikke, heller ikke om Hofteatret i Marskalstuen paa ny blev taget i Brug. Derimod vides det, at Michael og Cathrine Rosing netop i disse Aar holdt Sommerferie i Fredensborg, og at Dronningen nu og da benyttede sig af deres straalende Talenter[90]. Ogsaa en anden Skuespiller nævnes i denne Forbindelse. Under de store Ombygningsarbejder paa Sorgenfri Slot havde Arveprinsen lagt Mærke til en sangbegavet Murersvend, som han derefter knyttede til sin Hofstat. Det var Hans Christian Knudsen[91], der ogsaa fulgte med Hoffet til Fredensborg og her skal have givet Prøver paa sine Evner som Skuespiller, indtil han ved sin Protektors Hjælp kom til

det kongelige Teater. Helt har man altsaa ikke givet Afkald paa Forlystelser, der i nogen Grad kunde genkalde Mindet om den svundne Tid. Men ind imellem har der været stille, meget stille, ikke blot paa Fredensborg, men ogsaa paa Christiansborg. Arveprinsens charmerende Gemalinde jamrede saaledes over, at Livet ved Hoffet under Kronprinsens sparsommelige Regimente var blevet dødsens trist[92]. Hun har med et Suk tænkt tilbage paa den Tid, da hendes Svigermoder var Festernes myndige og straalende Midtpunkt. Nu var der altsaa under Opholdene paa Fredensborg kommet lidt Afveksling i det ellers saa monotone Hofliv. Men det var dog tydeligt, at Juliane Marie ikke mere tænkte paa de store Illuminationer og anden Festivitas.

Mere og mere vendte hendes Interesse sig mod den kommende Slægt, mod Arveprinsens Børn. Da man ved hendes Død skulde katalogisere personlige Ejendele[93], kom der et og andet for Dagen, der viser, hvad en aldrende Bedstemoders Tanker kredsede om. Det er nedenfor nævnt (S. 232), at der i Dronningens Soveværelse paa Fredensborg opbevaredes en Stok, hvor hun havde moret sig med at indridse Børnebørnenes Højde. Den samme Mani efter at maale Børns Vækst kender vi fra den andetsteds omtalte Dørstolpe med Kronprinsens Maal, i Slottets nordøstlige Fløj. Den rosingske Familietradition[94] kan fortælle om noget lignende: naar Familien traf Dronningen paa Køretur, blev den kongelige Karrosse standset, og Juliane Marie fik travlt med at maale, hvem der var vokset mest, enten den lille Prins Christian Frederik eller den jævnaldrende Søn af Skuespilleren, Michael Julius Rosing. – I Inventariebilagene fra 1798, der omhandler Dronningens Bo, omtales et Bord, hvorpaa der havde staaet en i Voks pousseret Gengivelse af Arveprinsens tidligt afdøde Datter Juliane[95]. Voksfiguren skal efter L. Engelstofts Udsagn have staaet i Dronningens Retiradegemak og røber derigennem paa ny, hvad der rørte sig i Bedstemoderens Sind. Noget mere fornøjeligt melder de samme Inventarielister, at Dronningen flittigt havde samlet paa Billeder, mest Landskaber, udført af de kongelige Børn[96]. Det var Resultatet af den intense Tegneundervisning, der fra gammel Tid var drevet ved Hoffet, ikke mindst paa Frederik V's Tid. Af de 28 Billeder, der omtales, havde Arveprinsen udført et Kobberstik, forestillende Flugten til Ægypten, samt et Par »Grundtegninger« og et (malet?) Blomsterstykke. Fra Louise Augustas Haand var der to Blomsterstykker og fire Landskaber. Frederik V's Børn var – foruden af Arveprinsen – repræsenteret af Prinsesse Louise (en gammel Mand) og Dronning Sophie Magdalene (en Nonne). Fra meget ældre Tid var der et Par Stykker med Blomsterkurve, malet 1712 af Prinsesse Sophie Hedvig. Blandt Billederne, der vedrørte Dronningens Familie, var ogsaa en Tuschtegning af Stanley: Hertug Ferdinands Ankomst til de elyseiske Marker.

Naar Magtens Sødme var Dronningen nægtet i hendes sidste Leveaar, har hun vendt sin hele Energi mod Slægtens yngste, utvivlsomt af Kærlighed, men ogsaa med megen Myndighed. Fra Louise Augusta og hendes Mand Hertugen af Augustenborg er der et Par Udtalelser, som tyder paa, at det ikke altid var let for næste Generation at besøge Bedstemoderen paa Fredensborg[97]. Det synes ufejlbarligt, som om Gæsterne har været under Tøflen.

Er der Stilhed om Hoffets Liv efter 1784, gælder det i endnu højere Grad om Slottet og Haven. Ved Hofrevolutionen blev enhver Tanke om Udvidelser af Slottets Bygninger skrinlagt: det nye Køkken blev aldrig bygget, og Tanken om at give Kavalerhuset og Domestiklængen en øvre Etage maatte nu opgives. Fredensborg var atter blevet alt for stort til Enkedronningens lille Hofstat. Der har vel været almindelige Vedligeholdelser for Dronningens Regning, ellers intet. I Haven blev Skibssøjlen fra 1762 fornyet, og denne Gang udførte Wiedewelt det hele Værk. Men ud over dette ene veed vi intet om Fornyelser. De mange Graner, der var blevet plantet i 1760'erne, var nu vokset op og øgede Slotshavens dystre Storhed. Ramdohr havde 1792 udtalt sig derom (S. 156). Hans Udtalelser kan sammenlignes med det, som Carl Victor von Bonstetten[98] skrev efter Dronningens Død i 1799: »Haven selv er stiv, sørgelig, ensom, og ved den nærved liggende Sø ganske omgivet af plantede Grantræer«. Juliane Maries Have var saaledes meget forskellig fra den Slotspark, vi nu har for Øje.

I den ottekantede Gaard skete der noget nyt. Den sære Opstilling af en kuglebærende Søjle med Fredens Statue og en Krigsarmatur ved Siden, blev helt ændret af Harsdorff 1792. Han leverede en Række Udkast, der er bevaret i Kongens Haandbibliotek. Det her gengivne (Fig. 221) var det, der blev udført, hvilket kan ses af den lille primitive Skitse, som Thor August Odenkrants har gengivet i sin Bog om den nordsjællandske Rejse 1808. Over et højt Postament, der mellem fire radiært stillede Blokke havde Trappetrin, rejste sig en kraftig Søjle af dorisk Orden, paa hvis Hoved Fredens Statue blev hejst op. Søjleskaftets riflede Overflade var kun en tynd Skal om en svær indre Tømmerkonstruktion – atter et Eksempel paa Harsdorfftidens mærkelige Hang til at udføre stor Arkitektur i Træ. Paa Fundamentet var der Indskrifter. Paa Nordsiden mod Slottet læstes i Lauritz Engelstofts Gengivelse[99]: Paci – patriam, arcem – qvodqve reliqvum fuit vitæ – dedicavit Fridericus qvartus – A° 1720 (Frederik IV viede Fædrelandet, Slottet og hvad der var tilbage af hans Liv, til Freden). Paa Sydsiden læstes: Pacis – hucusque continuæ – Regis Christiani septimi – moderamine firmatæ – Statori et conservatori – D.O.M. – litat – Juliana Maria – A° 1792 (Juliane Marie ofrer [dette Mindesmærke] til den algode og almægtige Gud, Opretholder og Bevarer af den endnu værende Fred, [der er] styrket ved Kong Christian VII's Styrelse). Støtten fik kun en relativ kort Levetid. Det indre, bærende System viste sig at være raaddent, og Søjlen blev da taget ned 1817[100].

Endnu en Lokalitet ved Fredensborg skal nævnes paa dette Sted. Det gælder den ovenfor S. 145 omtalte Ejendom »Mines Lyst« paa en Engstrækning ved Bredden af Esrom Sø nær Skipperhuset[101]. Maaske dette lille idylliske straatækte Bindingsværkshus ikke netop

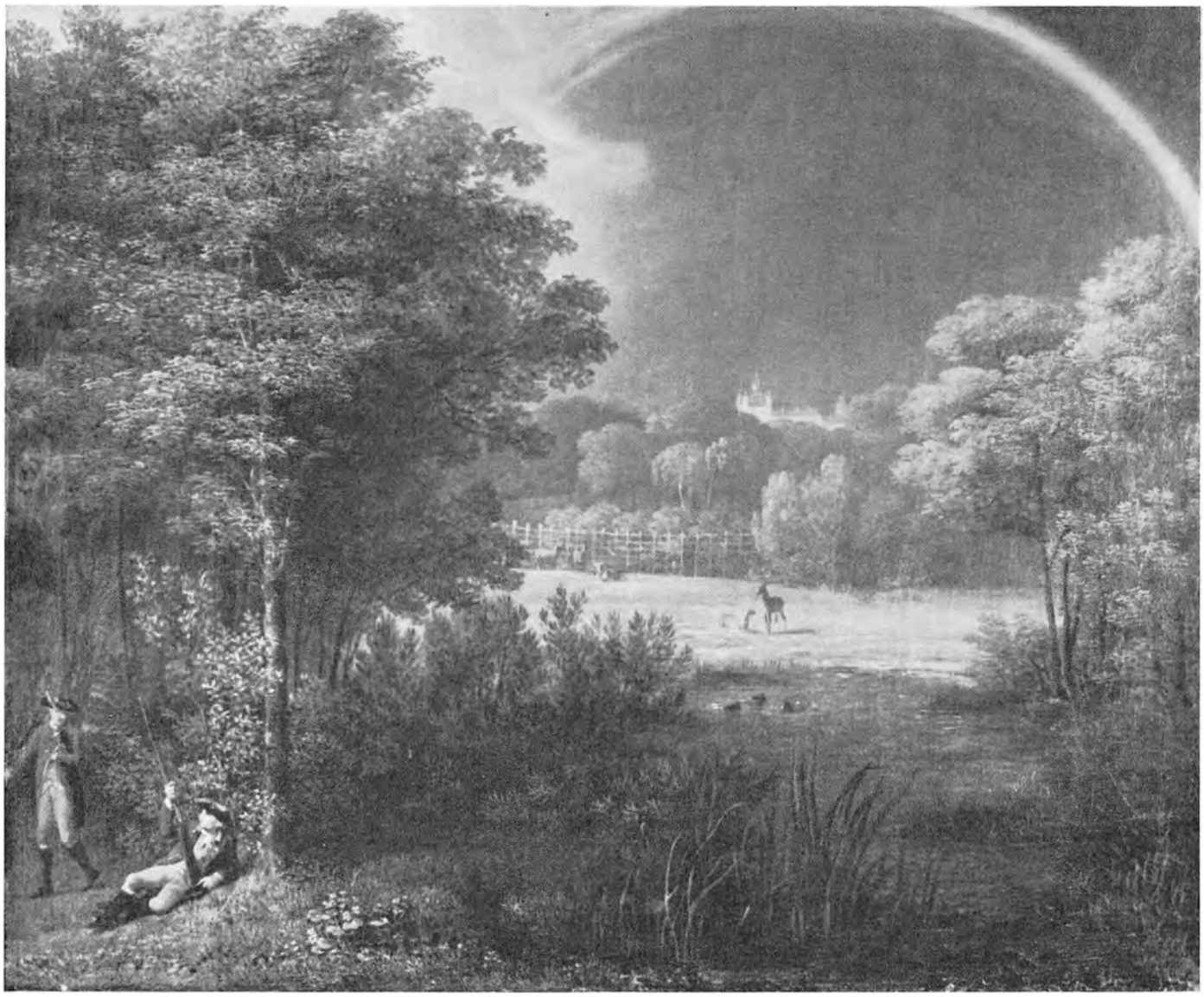

Fig. 219. Optrækkende Uvejr over Fredensborg, set fra Kovangen. Maleri omkring 1790 af Jens Juel. Privateje.

hører til i denne Periode; det kan godt have været noget ældre, helt sikkert er det kun, at det blev bygget engang under Juliane Marie, og det er først i Slutningen af det 18. Aarhundrede, at man faar noget at vide om dets Skæbne. Ifølge en Tradition i Ferslew-Slægten skal »Mines Lyst« være bygget af Dronningen og skænket med et tilhørende Indelukke til Jeppe Hansen Matros, der oprindelig var Kobbersmed og i Kraft af sin Uddannelse havde Opsynet med Slottets Ure. Ved den nyerhvervede Ejendom skulde han – stadig ifølge Traditionen – holde en Ko, saa at han altid kunde levere frisk Mælk til Dronningens Behov. Er Overleveringen rigtig, maa Jeppe Hansens Kohold formodes at være fra Tiden før 1779, da Dronningen fik sit eget Mejeri ved Fredensborg. En Datter af Jeppe Matros var Vilhelmine, efter hvem Huset fik Navn. Hun blev i Aaret 1800 gift med en Kreoler fra dansk Vestindien Abraham Ferslew, som var uddannet Urmager og derfor overtog Inspektionen med Slottets Ure. Ferslew arvede Huset efter Jeppe Matros, men solgte det i 1810, da han blev Vejinspektør i Jylland, til Oberst Diedrich Adolph von der Recke. Vi er nu kommet et Stykke bort fra Juliane Maries Tid, men tager dog Husets ydre Historie med for de kommende Aar. Recke lejede Mines Lyst til Jens Klippen Matros, der boede her til sin Død 1846 og efterfulgtes af Sønnen Peter Klippen Matros, kendt fra Drachmanns »En Overkomplet«. Der opstod snart berettiget Tvivl om Husets Ejerforhold. Familien Recke havde retmæssigt købt det, men meget tydede paa, at det oprindelig maatte have tilhørt Slottet, inden for hvis Omraade det laa. Man kom ikke til noget endelig Resultat, og 1875 solgte Recke-Slægten »Mines Lyst« paa offentlig Auktion, efter at det Aaret forud var blevet helt nybygget. Staten var ikke uinteresseret i at erhverve Huset, men gjorde intet effektivt, og Køberen blev da atter en af Ferslew-Slægten, der ønskede at faa Stamfaderens Hus til Sommerbolig. Saadan forblev det til 1910, da Staten omsider købte »Mines Lyst«, der først blev anvendt som Feriehus for Inspektøren ved de kongelige Lysthaver, siden som Bolig for en Havefunktionær. – Fra denne Flugt efter Tangenten vender vi tilbage til vort egentlige Emne, Juliane Maries sidste Aar paa Fredensborg.

At dømme efter den sparsomme Omtale af konge-

Fig. 220. Fredensborg Slot 1788. Porcelænsmaleri af Elias Meier. Efter Dyveke Helsted: Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot.

lige Besøg paa Fredensborg i 1790'erne blev Dronning Juliane Maries sidste Aar herude meget stille. Arveprinsen boede nu mest paa Jægerspris og Sorgenfri og kom her kun i Ny og Næ. I Sommeren 1793 rejste Arveprinseparret udenlands og anbragte forinden deres tre Børn, Prins Christian Frederik, Prinsesserne Juliane og Charlotte, hos Bedstemoderen paa Fredensborg; det er sidste Gang, Juliane Marie hos Hoffouréren noteres sammen med sine Børnebørn. I Februar 1794 brændte Christiansborg, og Juliane Marie maatte søge Tilflugt paa Rosenborg, der næppe har været et bekvemt Opholdssted for den forvænte Dame. Allerede 4. Marts 1794 rejste hun til Fredensborg og forblev der til Juleaften, da hun rejste til København for at tage sit nye Residenspalæ i Besiddelse; det var Gyldenløves Gaard, senere Moltkes Palæ og Haandværkerforeningen, som de sidste Par Aar blev hendes Bolig i Hovedstaden.

Sommeren 1796 kom det første Varsel om Dronningens skrøbelige Helbred. Hun laa længe syg i sit Palæ og kom først til Fredensborg den 2. August[102]. Her fejrede hun sin sidste Fødselsdag den 4. September, i Selskab med Christian VII. Om Dagens Forløb vides ellers intet. Kort derefter blev hun syg, af Slimfeber, og døde efter svære Lidelser den 10. Oktober.

En Fredensborgtradition, som Valdemar Seeger har nedskrevet[103], vil berette, at Dronningen de sidste Nætter gik hvileløs om paa Korridorerne i den vestre Ottekant. Helt usandsynligt lyder det ikke. Juliane Marie har ganske rigtig haft et Soveværelse i Forbindelse med en hel Suite Gemakker i den nordvestre Fløjs andet Stokværk, Nr. 2 efter Inventariet 1784. Men Dronningens egentlige Soveværelse var baade efter 1784- og 1798-Inventariet det sydligste Rum i Kommunikationsbygningen (Nr. 9). Efter hvad Slotsforvalter Claus Hertz i 1797 fortalte Lauritz Engelstoft[104], var det her, Dronningen døde, og han kan næppe have taget fejl deri. En anden Overlevering vil vide, at Dronningens sidste Lidelser ikke blot var af legemlig, men ogsaa sjælelig Art: hun pintes ved Tanken om Struensees Henrettelse og saa ham stedse svævende for sig i blodig Gestalt[105]. Kilden til denne Oplysning er Prins Emil af Augustenborg; han har antagelig haft den fra sin Broder Frederik Christian eller sin Svigerinde Louise Augusta, der begge var Juliane Marie ugunstig stemt, og af disse havde Louise Augusta Aarsag til at beklage baade sin virkelige Faders (Struensees) og sin Moders sørgelige Skæbne. Vidnesbyrdet er altsaa ikke paalideligt og bør vurderes derefter. Men Folketroen vedligeholdt længe Forestillinger af den Art og lod Dronning Juliane Marie gaa igen som Spøgelse i Fredensborgs Gemakker[106]. Nærværende Forfatter, der gennem Aaringer har haft sin Gang paa Fredensborg, har dog aldrig mødt hende.

Den *modus vivendi*, som Dronningens og Kronprinsens Hoffer havde iagttaget for ikke udadtil at demonstrere andet end Kongeslægtens ubrødelige Enhed, kom ogsaa til Udtryk ved Juliane Maries Død. Kronprins-Regenten samlede for første og sidste Gang alt, hvad der i Tvillingrigerne havde Navn og Rang, for at give den døde Dronning en storslaaet Ligfærd den 12. November. Det blev Dronning Juliane Maries sidste prægtige Fest paa Fredensborg.

Beretningen om Ligfærden fylder godt 25 tætskrevne Sider i Hoffourérens Dagjournaler. Kun enkelte Dele deraf skal omtales her, sammenholdt med det, der fra anden Side kendes. Slotskirken blev ryddet for Stolestaderne paa Gulvet og hele Rummet omdannet til en Paradesal for den døde Dronning. Harsdorff stod for Udsmykningen. Kirken var draperet i sort. Søj-

lerne var omvundet med sort Klæde, fra Gallerierne i andet Stokværk hang det sorte Baj i store Tunger, og en vældig Himmel var udspændt under Loftet. Kirken, der aldrig har haft Lysekroner, blev illumineret ved Kranse af Lampetter omkring Søjlerne, og denne Form for Festbelysning blev bibeholdt lige til 1929, da der indlagdes elektrisk Lys. Katafalken blev opstillet midt paa Gulvet med syv Trin op til den højt anbragte Kiste; i Hjørnerne var der Urner. Foran Alteret blev der bygget en Platform saa høj, at Sjællands Biskop Niels Edinger Balle kunde ses fra Kongelogen[107]. Her laa Dronningen paa *castrum doloris* fra 8. til 12. November. Adam Hauch, der som Hofmarskal havde den tyngende Arbejdsbyrde med at faa alle enkelte Led i Ceremoniellet til at fungere rigtigt, havde paa Rosenborg hentet den gyldne Kongekrone, som han egenhændigt lagde paa Kisten selve Begravelsesdagen. Efter Højtideligheden i Kirken, hvor Biskop Balle navnlig havde dvælet ved Juliane Maries store Belæsthed, drog Følget til Kuppelsalen for at vente paa Marchordre i nøje fastlagt Rækkefølge. Det var ud paa Aften, Ligprocessionen skulde foregaa i Mørke, og den ottekantede Gaard laa allerede nu badet i Lyset af de Hundreder af Fakler. Forrest red en Eskadron af Garden til Hest, derefter 12 Pager ligeledes til Hest, to og to; saa de 16 Oberster og Kommandører, der havde skiftedes til at bære Kisten ud af Kirken, alle til Hest to og to, hver med en fakkelbærende Tjener. En lang Række Stadskarrosser fulgte derefter; det var Statsministre, Riddere af Elefanten – alle af den øverste Rangklasse, hver af dem i egen Karrosse med seks Heste og ledsaget af fire Tjenere, alle med Fakler. I det følgende kom Dronningens tomme Sørgekaret omgivet af 12 sortklædte, fakkelbærende Lakajer, og hendes Hofchef, Kammerherre Blücher-Altona, til Hest med to fakkelbærende Tjenere. Saa fulgte selve Ligvognen forspændt med otte Heste, der var iklædt sorte Dækkener og Mankapper, og behængt med Vaaben og Skjolde, der bar Dronningens Navnetræk. Hestene førtes af Befalingsmænd fra Hær og Marine, og Ligvognen eskorteredes desuden af fire ridende Dignitarer, en Generalmajor, en Kontreadmiral og to Kammerherrer, der havde baaret Himlen over Kisten, og var desuden tæt omringet af sørgeklædte Lakajer og Renteskrivere, der alle bar Fakler med Vaaben og Flor. Kisten paa den aabne Vogn var dækket af et guldbroderet sort Fløjlstæppe, hvis Snipper blev baaret af fire Kammerjunkere. Lige bagefter Vognen red Adam Hauch med den sortomvundne Marskalstav i Haanden, i Spidsen for en utallig Række af Honoratiores, hver ledsaget af to fakkelbærende Tjenere. Derefter fulgte alle de kongelige Karrosser med Kongens tomme Vogn i Spidsen, alle omgivet af fakkelbærende Lakajer. Optoget sluttede, som det begyndte, med en Eskadron af Livgarden til Hest. Langsomt bevægede den store Procession sig ud af Slotsgaarden, gennem Jernporten, ad Slotsgaden, over Runddelen til Vejkorset paa Hørsholm Kongevej, hvor denne krydser Asminderød-Grønholtvejen. Her gjordes der holdt. Faklerne slukkedes, og de forskellige Detachementer hjemsendtes. Hauch og Kronprinsen kørte hver for sig ad de nattemørke Veje til Roskilde, Arveprinsen og de øvrige kongelige tog til København, medens Ligvognen, kun ledsaget af en Karrosse, hvori befandt sig Kammerherre Blücher-Altona og Kammerjunker v. d. Lühe, samt en Rustvogn med Reservefakler, fortsatte med Roskilde Domkirke som Maal. Det lille Optog ledsagedes af ridende Lakajer, der bar Begfakler og Lygter, og bevægede sig langsomt mod København, over Vibenshus til Frederiksberg for ad Roskilde Landevej i Nattens Løb at naa Roskilde.

Dronningens Ligfærd blev den sidste store Begivenhed i Fredensborgs ældste Historie. En Epoke var slut. For dem, der blev ved Slottet og i den lille Slotsby, var der tilbage kun Afsavn og en usikker Fremtid, der blev endda mørkere, end man dengang kunde ane. Der skulde hengaa omtrent trekvart Aarhundrede, før Fredensborg paa ny blev Residens.

Fig. 221. Fredens Statue i den ottekantede Gaard. Tegning 1792 af Harsdorff i Kongens Haandbibliotek.

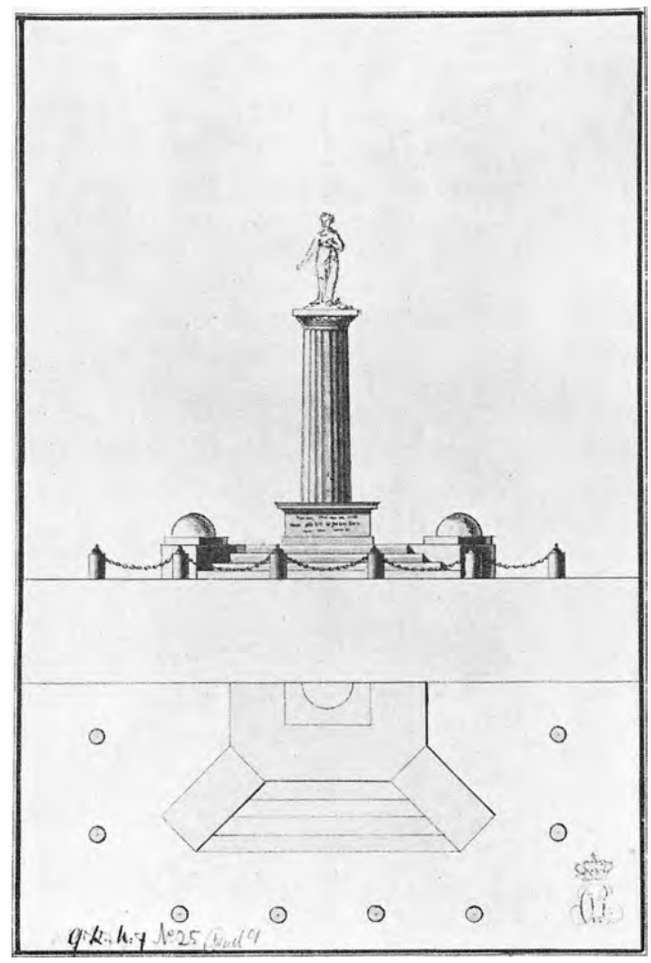

XI

BILAG

1. Boligindretning 1755

I det følgende meddeles en Katalog over Slotsinteriørerne efter Slottets Ombygning ved Midten af 1750'erne. Hvor der i senere Tider er sket væsentlige Ændringer, vil disse blive nævnet. Ogsaa Gemakker fra Frederik IV's Slot kommer i Betragtning, men kun forbigaaende, da de fleste af dem allerede tidligere har været omtalt. Vi følger Planen Fig. 194 og 195 med de derpaa angivne Numre, der ogsaa var gældende for de store Inventarielister fra 1784 og 1798.

Dronningens Stuer laa i den sydvestre Fløj og omfattede Stuerne 1–6. Her var Nr. 1 Dronningens Lakajgemak, uden større Interesse, indtil det 1776 bliver slaact sammen med Nr. 2 til det store Damegemak.

Nr. 2, *Dronningens Forgemak*, var det fordums »blaa Gemak« (ovenfor S. 58). Dimensionerne var 1755 de samme som 1725. Ved Vinduespillen stod stadig den gamle Kamin af sort eller sortgraat Marmor. Panelet var utvivlsomt af den gamle Form fra Frederik IV's Tid, eftersom det fornyedes 1752 »med afbrukne Ecker«. Vægbetrækket var det 1748 omtalte af gult Damask. I Loftet sad, indtil Stuen 1776 ændredes, Krocks Plafond med Vulcan og Venus. Dørene paa Vestvæggen maatte formentlig ændres, da den nye sydvestlige Fløj blev bygget til. Inventarierne fra 1755 og 1765 nævner det traditionelle Bohave for et fyrsteligt Gemak, ogsaa det uundværlige Pillespejl, skønt dette af Hensyn til Kaminen ikke kan have været anbragt ved Vinduesvæggen mod syd. Stuen blev ogsaa anvendt til andet Formaal end det, dets Navn antyder. Hoffouréren noterer i sine Dagjournaler, at Dronning Sophie Magdalene hver Torsdag i Sommerens Løb gæstede Fredensborg, og at Taflet da stod i »det gule Gemak«, hvilket kun kan være dette[1]. I øvrigt udskiftedes det gule Damask 1765 til Fordel for et Betræk af blaat ditto, og det gule Gemak var atter blevet det blaa. Saadan stod det, da Harsdorff helt ændrede Forholdene her (ovenfor S. 208). Nr. 1 og 2 blev smeltet sammen til et større trefags Forgemak med Mandelbergs malede Vægdekorationer, senere Tiders »Damegemak« eller som man nu oftere siger: Harsdorffstuen.

Nr. 3 og 4, de to smalle Stuer ved Pavillonens Sydside, blev omkring 1860 forenet til een lang Korridor og er dermed gledet ud af de egentlige Gemakkers Tal[2]. Nr. 3 betegnedes oprindelig som »en mørk Gang« og har altid været uden Interesse, men var dog navnlig efter 1775 en Nødvendighed, da al Forbindelse med de nye Stuer i Ottekantens øvre Stokværk formidledes her igennem. *Kabinettet* Nr. 4 havde kun Dagslys fra vest; de to Sydvinduer har vistnok altid været blændet. Af Stuens kunstneriske Udstyr nævnes en Porcelænsgruppe, »et Menneske, som bærer et andet«, samt anvendt som Dørstykke: et Maleri af Daniel von Heil, indkøbt af Gerhard Morell 1761 og forestillende Belsazars Gæstebud[3]. Det var i denne Stue, Dronning Juliane Marie havde faaet installeret det tidligere (S. 66) nævnte Signalapparat over til Kammerfruen i Sophie Magdalenes lille Køkkenfløj (nedrevet 1762).

Nr. 5, *Dronningens Retiradegemak*, var i Modsætning til Forgemakket og Audiensgemakket Nr. 6 Rammen om Juliane Maries mere private Liv og blev med Tiden stærkt præget af sin Beboers Smag og Interesser. Dog næppe lige straks. De ældste Inventarier opregner det traditionelle: hvidlakerede og guldlistede Paneler, Rokokospejl med Konsolbord paa Vinduesvæggen mod nord. Væggene var betrukket med hvidt skildret Taft. Over den smalle Gesims var (og er) det glatte Gipsloft med Krocks Plafond »Flora«, flyttet hertil fra et af de nedlagte Kabinetter i det gamle Slot. Sydvæggen ind mod det lille Kabinet er bygget ud i meget tyk Mur af Hensyn til en nu forsvunden Kakkelovnsniche, der var hulet ind i det sydøstre Hjørne. Vestvæggen, formentlig helt paneleret, havde Vindue og Glasdør ud mod Slottets lille Have. Saadan stod Rummet dog kun i kort Tid. Da Kommunikationsfløjen byggedes til 1756, maatte Vestvinduet omdannes til Dør ind mod Nr. 9, og ved samme Lejlighed skiftede Stuen Karakter. Alle Paneler og Dørfløje maledes med berlinerblaa Rammer[4]. Nogle Aar senere, i 1766, stafferede Laurids Weischer Fyldingerne i Havedørens indvendige Skodder (harmonikaagtigt sammenfoldelige) med Landskaber, holdt i blaat paa hvid Bund[5]. En Dør med slige Malerier i Fyldingerne er i ny Tid anbragt i Sydøstfløjen og kan formentlig stamme enten herfra eller fra Kongens Hjørnekabinet Nr. 15, der vides at have haft samme Udsmykning. De bevarede Stafferinger er vel dilettantiske, men ikke uden en vis kinesisk Lethed og Ynde. Det turde være overvejende sandsynligt, at vi her staar over for en sidste Rest af Weischers kunstneriske Forsøg (Fig. 108). – 1757 blev Stuen betrukket med blaat skildret Taft[6], og snart arbejdede Dronningen selv videre med den kunstneriske Udsmykning. I 1758 ophængtes der de første fem Por-

trætter af hendes braunschweigske Familie[7]. I 1765 var Antallet af Familieportrætter steget til 26, og der kom med Aarene endnu flere, i alt 34, hvoraf de fleste var malet paa Kobber[8]. Da Harsdorff, vistnok 1776, omdannede Stuen, blev det blaa Betræk fjernet, alle Væggene blev boiserede, og Portrætterne indfældede i de panelede Vægges Fyldinger[9]. – Langt senere, i 1850, da Stuerne i denne Fløj blev lejet ud til private (Birkedommer Qvistgaard), tog man Billederne ned og lod dem foreløbig magasinere. Christian IX's Dronning Louise genfandt dem og lod dem opsætte i sit Hjørnegemak (Nr. 15), hvor de endnu findes. – Billedgalleriet var et tydeligt Udslag af Dronning Juliane Maries Familieglæde, som Fredensborgs Gemakker havde talrige andre Vidnesbyrd om.

Nr. 6, *Dronningens Audiensgemak*, var ikke som de fleste andre Audiensgemakker paa Fredensborg gennemgaaende fra Ydervæg til Ydervæg. Det har altid kun haft tre Vinduer mod Nord. Da Fløjen blev bygget til det gamle Slot, maatte Døren fra Forgemakket brydes gennem den tidligere Ydermur. Derfor er der mellem »gule« eller »blaa« Gemak og dette nye Audiensgemak dobbelte Sæt Dørfløje, hvor Mellemrummet har lakerede panelklædte Sider (Fig. 107) med buede Fyldinger af den Form, Snedkeren Johan Diederich Schmidt yndede at bruge i Slottets Pavilloner i 1750'erne. Lakerer- og Forgylderarbejdet skyldtes Maleren Wilhelm Jacob Rüde[10]. Audiensgemakket, der har bevaret sin oprindelige Form, men ikke hele sin oprindelige Udsmykning, havde paa Vinduesvæggen tvende af Hännel udførte *trumeaux* med Konsolborde[11], der alle blev udskiftet 1776. Bevaret er derimod Guiones fine Stukloft, der rokokoagtigt breder sig fra Plafondens Ramme over hele Fladen. Til en Begyndelse var der tre Døre – det Antal, der krævedes for den nødvendige Kommunikation. Herover anbragtes de tre Dørstykker, som Mathias Fuchs udførte sammen med de tilsvarende i Kongens Audiensgemak. De eksisterer endnu; de to sidder paa Østvæggen over Dørene til det mørke Kabinet (Nr. 7) og Forgemakket, det tredje over Døren i Nordvesthjørnet ind til Retiradegemakket Nr. 5. De forestiller de tre af Aarstiderne, i samme Orden som Dørene blev nævnt: Høsten, Vinteren og Foraaret, symboliseret ved Børn, der leger med Attributter, Høstbørnene med Druer, Vinterens med Jagtredskaber, Vaarens med Blomster (Fig. 103) – alle med Mindelser om François Boucher. Der manglede altsaa Sommeren. Den kom til, da man i Overensstemmelse med Harsdorffs stilrene, men lidt dogmatiske Interiørstil føjede en maskeret Dør til i Sydvesthjørnet, for at Stuen kunde fremtræde som et symmetrisk Hele[12]. Da malede Mandelberg det fjerde Billede, Sommerstykket, ganske i Stil med de andre. Da der er en vis gallisk Elegance over disse Dørstykker, mente Abildgaard, da han 1798–99 forfattede et Katalog over Malerierne paa Fredensborg, at de tre førstnævnte var malet af Boucher[13], medens Arkivalierne tydelig nok udtaler, at de udførtes af Fuchs.

Stuens Betræk af rødt Damask og Krocks Plafond »Natten« fik samme Skæbne som 1750'ernes Pillespejle

Fig. 222. Kinesisk silkebroderet Tapet, fra ca. 1750, fundet i Domestiklængen, men af ukendt Proveniens.

og Konsolborde: de blev udskiftet 1776. Nordvæggens Udsmykning blev formet af Harsdorff (Fig. 197), og Plafonden forsvandt til Fordel for en anden af Mandelberg. – En dobbelt Vindovn stod oprindelig i Sydvesthjørnet. Da Blinddøren blev anbragt her, maatte Ovnen vige. I Stedet kom der en Fedtstensovn, hvis Placering vel ikke kendes, men der synes kun at være Plads til den midt paa Sydvæggen.

Kongens Stuer omfattede Nr. 7 (mørke Kabinet), Nr. 8 (»Frederik IV's Værelse«), Nr. 12 (Garderobe) og 13 (Retirade), alle i det gamle Slot; desuden Kommunikationsfløjens tre Stuer Nr. 9, 10 og 11, samt alle Stuerne i den nordvestre Pavillon Nr. 14–17.

Nr. 8, *Frederik V's Sovegemak*, nu oftest kaldet Frederik IV's Værelse, identisk med Anna Sophies Sove- og Audiensgemak, undergik ingen væsentlige Ændringer, men har lige til vore Dage bevaret sit Panelværk, sin Kamin og det pragtfulde Stukloft. Kun een eneste Forandring er registreret: Dronning Juliane Marie lod 1759 det endnu bevarede Rokokotapet opsætte (S. 125 og Fig. 104).

Stuerne i Kommunikationsbygningen, omfattende Nr. 9–11, er mærkelig nok adskilt ved Skillerum i fuld Mur (vistnok af Hensyn til planlagte Kakkelovnsnicher), hvad der krævede dobbelte Sæt Døre. Tidligere (S. 123) har det været omtalt, at Vinduerne mod Batsebagaarden stod blændede; det samme gjaldt de to Gavlvinduer mod nord og syd. I det nordligste af Kabinetterne var Vinduet mod øst ind mod den lille Gaard identisk med en Dør, der ved en udvendig Trappe førte ned i Gaarden, men som indvendig i Stuen var kamoufleret i Skikkelse af en næsten usynlig Paneldør[14]. Dog kun nogle faa Aar; 1758 blev Dør og Trappe fjernet (ovenfor S. 123). Et Dørstykke er nævnt anskaffet til den trefags Sal[15], men det er næppe kommet op. – De tre Stuer var utvivlsomt oprindelig tænkt som en neutral Zone mellem Kongens og Dronningens Suiter, men Dronningen har allerede hurtigt lagt Beslag paa det sydligste Kabinet.

Søndre Kabinet Nr. 9 karakteriseredes i de fleste In-

ventarier som Dronning Juliane Maries Sovegemak. Det var dog først i hendes Enkestand, at Værelset til Stadighed havde denne Anvendelse. – Stuens oprindelige Panel synes bevaret. Væggene var fra 1757 til 1845 beklædt med grønt Damask[16]. Stole og Taburetter havde samme Betræk. Der skal 1765 have hængt 91(!) Malerier, hvoraf de 61 var Dronningens Privatejendom. I Stroes Malerifortegnelse fra 1848 nævnes her et Søslag malet af Abraham Storch (der mulig er identisk med et Billede af samme Emne og af samme Maler i Nabostuen Nr. 5) og et Mandsportræt af Frans Hals (?)[17]. 1784-Inventariet omtaler desuden en Sølvbuste af Frederik V. – Der var i Stuen andre Ting, der direkte afspejlede Dronningens Sysler. J. M. var en lidenskabelig Spiller, og i Nr. 9 forefandtes bl. a. et Bord med indlagt Skakspil. Her var ogsaa et Alenmaal, omtalt 1784; det maa være dette, den senere Overhofmarskal Adam Hauch hentydede til, da han 15. Aug. 1801 skrev til Slotsforvalter Mansa: »I et af høysal: Dronningens Gemakker paa Fredensborg, formodentlig det, hvori Høystsamme døde, skal staa en Stok, hvori de kongelige Børns – og især Prinds Frederiks Børns Høyde – skulde være indskaarne, hvilken Stok Herr Slotsforvalteren vilde tilskikke mig saa snart Deres Bud kommer hertil«[18]. J. M.s Mani efter at maale Børn støder vi oftere paa ved Fredensborg. Hauchs Bemærkning om Dronningens Dødsværelse er møntet paa dette Gemak. Traditionen har altid udpeget netop denne Stue som Dødsværelset, og Lauritz Engelstoft, der gæstede Slottet 1797, knapt et Aar efter Dronningens Død, fik den samme Oplysning. Han nævner ogsaa andet, som endnu stod her fra Dronningens Tid: 5 Stykker pousserede i Voks, deriblandt en Eremit i sin Løvhytte, læsende i en Bog, og med et Krucifiks foran sig[19]. Alle slige private Ejendele blev, da Stervboet skulde opgøres, sendt til Arveprinsens Palæ paa Amalienborg.

De to næste Rum i Kommunikationsbygningen Nr. 10 og 11 var i Dronning Juliane Maries Tid altid indrettet til Bibliotek. Mulig var de ogsaa til en Begyndelse af Frederik V bestemt for dette Formaal, eftersom der 1756 – samtidig med Bygningens Opførelse – leveredes adskillige store Reoler[20]. Men i saa Fald er Tanken straks blevet opgivet, og i Frederik V's Tid hed den trefags Sal hyppigst »Galleriet« efter den Malerisamling, der forefandtes her, medens Nr. 11 blot kaldtes Kabinettet. Begge Stuer regnedes med til Kongens Lejlighed.

Nr. 10, *Galleriet*, havde som før nævnt blændede Vinduer mod øst. Der var trukket Panel og spændt Lærred hen for dem, saa at de aldrig indefra har røbet deres Eksistens. Gulvet var malet af Laurids Weischer, først som Fliser, men 1767 »flammet som indlagt Træ«, d.v.s. som Parket[21]. Brystpanelet var det traditionelle, hvidlakeret med Guldlister. Væggene var betrukket med grønmalet Lærred (ligesom Konseillegemakket Nr. 16)[22]. I Nordøst- og Sydøsthjørnerne var rundbuede Kakkelovnsnicher, der blev fjernet 1759, da Jacob Fortling her opstillede to Hjørnekaminer af Aggershusmarmor[23]. Kaminernes Overdele fik Stukkvadraturer af Giulio Guione, hvis Arbejde ikke vandt Bifald, og Stukværket blev erstattet af Spejle[24]. Kaminerne er borte, senest fjernet o. 1850. – Vinduesvæggen mod vest fik 1756 den sædvanlige Opstilling med Konsolborde og Pillespejle af Hännel[25].

Galleriet var altsaa bestemt for en Billedsamling. Hvilke Malerier der kom til at hænge her, vides ikke. Gerhard Morells Indkøb fra disse Aar gjaldt for en stor Del de ældre Nederlændere[26]. Rent tilfældigt faar man at vide, at han til Kongen paa Fredensborg sendte et nordisk Landskabsmaleri af Allart van Everdingen, bestemt til Ophængning i Kommunikationssalen. 1765-Inventariet opregner 61 Malerier i dette Gemak.

Efter Frederik V's Død indrettede Juliane Marie her sit store Bibliotek. Galleriet fyldtes da med Reoler, men ogsaa – mærkeligt nok – med Skulpturer, efter hvad de store Inventarier fra 1784 og 1798 oplyser. Bogsamlingen, der var Dronningens Privatejendom, blev efter hendes Død afleveret til hendes Søn[27]. Herefter blev Salen atter anvendt som Billedgalleri. De bedste af Billederne blev 1826 afleveret til det nybyggede Christiansborg; men andre Malerier kom i Stedet, og de hang her, til man 1850 udlejede netop disse Rum i Kommunikationsbygningen til en Birkedommer. Men dermed er vi langt nede i Slottets sorteste Tid.

Om Frederik V's mere personlige Tilværelse i denne Del af Slottet var der i Galleriet et Vidnesbyrd. I Gulvet var der en Lem, som en Klejnsmed forsynede med en Ring, saa at Kongen kunde løfte den op[28]. Denne oplukkede Lem aabenbarede en Trappe, der førte ned i Kælderen, hvor der i det Rum, der laa under Kabinettet Nr. 11, var opmuret en Kamin[29]. Hvad Kongen havde at gøre her, var Datidens Brevsager i lange Tider tavse om. Det er først den meget meddelsomme Slotsforvalter Mansa, der 1802 beretter, at netop her havde Frederik V sit Drejerlad[30]. Kongen har altsaa forlystet sig med et Haandværk, og selve Ladet er da ogsaa omtalt blandt Fredensborgs kasserede Effekter i 1797, da det blev solgt paa Auktion.

Nr. 11, *Kongens Kabinet*, af Størrelse som Dronningens Soveværelse Nr. 9, havde to Vinduer mod vest. Om det blændede Nordvindue og den blinde Dør mod øst er ovenfor talt. I Sydøsthjørnet blev 1757 opstillet en Kamin af sort Marmor, indlagt med Alabast[31]; den blev baade ombygget og flyttet[32] andetsteds hen i Stuen 1758. Siden hører man intet om den; den er senest forsvundet 1850.

Brystpanelet fik 1759 samme Udsmykning som i Dronningens Gemak Nr. 5. Det blev af Weischer dekoreret med kulørte Blomster og Fugle[33], indtil Harsdorffs puritanske Smag fik renset ud ogsaa i dette Gemak. Over dette farvestraalende Panel var der udspændt et Betræk af blaatmalet Pequin[34]. Det øvrige Udstyr var traditionelt, dog nævnes der 1765 hele 12 – tolv – Borde; mon det skulde være Magasin af Spilleborde til Aftenernes Appartementer? Stuens Funktion er da heller ikke klar, eftersom Kongen havde Kabinetter nok. De 71 Malerier, som 1765 opregnes her paa Væggene, synes at tyde paa, at man havde tænkt at anvende det til Malerisamlingen. Fra 1766 er Stuen omtalt som det andet Biblioteksgemak. – I en senere

Tid har Frederik VII her haft sit Sovegemak og Christian IX sit Paaklædningsværelse, hvad der berettes mere om i dette Værks andet Bind.

Kongens øvrige Suite omfattede Nr. 12, 13 og 17 i det gamle Slot og Nr. 14, 15 og 16 i den 1755 tilbyggede nordvestre Fløj.

Nr. 12, *Kongens Garderobe*, der sammen med nedennævnte Nr. 13 oprindelig dannede det vestre Forgemak, hvorfra det udskiltes ved Slottets Ombygning i 1750'erne, er noget forandret, vistnok af Meldahl i 1870'erne, især hvad Gesims og Loft angaar. Af ældre Bestanddele er Brystpanel efter Skabelonen fra Frederik IV's Slot. Derover var Væggene beklædt med skildret Taft, hvidt i Bunden. De eneste Møbler, der nævnes i dette smalle Rum, var et hvidlakeret Klædeskab og en indlagt Kommode-Dragkiste med Marmorplade. Næsten uforstaaeligt er det, at den førnævnte Kammerlakaj N. J. Jessen 1757 kunde attestere for 56 Nummerplader til Skilderierne i Garderoben[35], og at 1765-Inventariet opregner i alt 92 Billeder i denne Stue.

Nr. 13, *Kongens Retiradegemak*, er ofte blevet kaldt »det grønne Gemak«, fordi det fra Begyndelsen i 1755 – forøvrigt ligesom nu – har haft Vægbetræk af grønt Damask. Brystpanelet er i 1750'ernes Form. I det sydøstre Hjørne stod endnu, da Stuen udskiltes af det større Forgemak, den italienske Kamin af broget Marmor (S. 48); den blev vistnok 1756 flyttet hen til Midten af Væggen[36], men 20 Aar senere blev den udskiftet. Om Rummets ældste Udstyr vides ikke meget. Der var, som ovenfor nævnt S. 128, to Aarstids-Dørstykker, som afskaffedes 1777. Giulio Guiones spinkle Rokokoloft som Ramme om Krocks Plafond »Vinhøsten« findes her endnu. Af Bohave nævnes i 1750'erne kun et Pillespejl med foransat Bord, to Gueridoner, et sortlakeret Skab, en indlagt Dragkiste og et Barometer fra Christian V's Tid. Stuen blev radikalt ændret af Harsdorff 1776 og 77, dog med Bibeholdelse af ældre Dørfløje og af Stukloftet fra 1755. Harsdorff opsatte en spinklere og lettere Kamin, i hvis Bund der ligger en Fedtsten med Indskriften: »Den første grønlandske Fetsten kom her til 1776«. Over Kaminhylden et Spejl i Louis-Seize-Ramme under et Minervahoved i Medaillon; samme Dekoration ses ved Vinduesvæggens Pillespejl. Gesimsen, der – ligesom i Nr. 12 – er i antikiserende Form med »Triglyffer« (dog kun med to Indsnit) og Metoper, der vekselvis har Oksehoveder og Medusahoveder, er vistnok først opsat under Christian IX. Over Dørene sattes Medaillonhoveder paa rudet Bund, sikkert malet af Mandelberg.

Nr. 14, *Kongens lille Kabinet*, der siden 1861 er formindsket ved Anlæg af en Trappe, er nu blot Gennemgang. Ved Tilbygningen af Kommunikationsfløjen har Stuen mistet sin Betydning og vilde heller ikke være omtalt her, om der ikke havde været knyttet et Par usædvanlige Genstande dertil. Laasesmeden J. P. Podevint leverede 1755 hertil en kunstfærdig, forgyldt Laas »med behørige Skilte og Haandgreb«[37]. Det er vistnok den, der endnu sidder i Døren ind til Hjørnegemakket Nr. 15, en sjælden Laas med indbygget Mekanisme, der med Tal kan registrere, hvor ofte Døren var lukket op og i. Hvad Meningen har været med dette Kuriosum, vides ikke. – Stuen har i mange Aar haft en anden Seværdighed. Det kom frem i 1848, at der her fandtes en grøn Rude med indslebne Figurer og Landskaber »fra Frederik IV fra Italien«. Næste Aar blev denne Rude overført til Frederiksborg, hvor Slotsforvalter Gyllich nysgerrigt spurgte sin Kollega paa Fredensborg, om der knyttede sig særlig historiske Interesser dertil. Slotsforvalter Matthiesen svarede blot med en Henvisning til Inventariets lakoniske Meddelelse[38]. Man maa da lade Fantasien raade. Ruden maa være et af de Minder fra Frederik IV's Italiensrejse, som nu og da strejfer os, naar vi har med Fredensborg at gøre, snart en Portal, snart et Brudstykke af en Kamin eller et Kapitæl i Slotshaven. Naar man har antruffet Ruden i det lille Kabinet, var den sekundær paa dette Sted, da Pavillonen jo var bygget i 1750'erne. Overvejende sandsynligt er det, at Ruden engang har siddet i Frederik IV's Kabinet eller Audiensgemak, og at han har ønsket den netop i sine egne Stuer for at kunne genkalde glade Ungdomsminder fra det fjerne, men aldrig glemte Italien. Med Erkendelsen af, at mere kan Historikeren ikke berette om den grønne Rude, maa man tillige indregistrere den bitre Ende: Ruden kom 1849 til Frederiksborg og er nok gaaet til Grunde 10 Aar senere ved den store Brand.

Nr. 15, *Kongens Hjørnegemak*, var en Havestue med to Vinduer i Nordvæggen, eet i Vestvæggen plus Glasdøren ud til den lille Terrassehave (fra 1765: Marmorhaven). Det meldes dog ret tydeligt i Haandværkerregnskaber, at Havedøren en Overgang har været spærret af en Bogreol[39], og Stuen kaldtes undertiden for Kongens tredje Bibliotek. De ældste Inventarier indregistrerer dog, at Gemakket havde Gardiner for alle fire Lyskilder, og Laurids Weischer har engang i 1760'erne stafferet Panelfyldingerne i Vinduesnicherne med sine primitive Landskaber, der blev fremdraget 1871 af F. Meldahl, hvem vi skylder en Tuschlavering deraf (Fig. 109).

En radikal Ændring blev gennemført af Harsdorff, vistnok i 1770'erne: som nævnt S. 210 blev Vestvæggen blændet, og Adgangen til Haven blev i de næste 100 Aar formidlet gennem en uanselig Tapetdør. Det var ved Fjernelsen af denne Blændvæg 1871, at man genopdagede de weischerske Malerier i Vinduesfyldingerne. – Væggene var i ældre Tid betrukket med gult skildret Taft, hvorfor Stuen ofte kaldtes Kongens gule Gemak[40]. Paa Nordvæggens Vinduespille var anbragt et lille Nürnbergerspejl med foransat Konsolbord, begge Dele forsvundet 1766[41]. Ifølge 1784-Inventariet var der da et stort Spejl i forgyldt, udskaaret Ramme med to metalforgyldte Girandoler og nedenunder et Bord med »Festoner, Kvadrater og Rosetter« samt forneden paa Krydset en Blomsterkurv; Borde af denne Type, alle i Louis-Seize-Stilen, findes flere andre Steder paa Slottet. Det gule Betræk var paa Plads en Snes Aar og blev derefter udskiftet med grøn Silke, som endnu fandtes her 1848. Loftsmaleriet med Krocks Venus, omtalt ovenfor Side 125, er endnu paa sin Plads. Stuen blev oprindelig opvarmet af en norsk Etageovn, erstattet 1841 af en Cylinderovn og denne atter 1868 af en Fajanceovn[42], som endnu

findes her: en forgyldt og hvid Rokokoovn fra Blaataarnfabrikken.

Inventariet fra 1784 nævner i denne Stue en Del Effekter, der havde tilhørt Frederik V. Der nævnes en gammel defekt Blikkikkert; en brun lakeret Spadserestok med forgyldt Ring; to gamle Anglestokke; og endelig nævnes »et indlagt Pukkebræt af Rosentræ«, hvilket hentyder til et yndet Hasardspil (se S. 222), og Spillelidenskaben havde Højkonjunktur paa Fredensborg under Dronning Juliane Marie.

Nr. 16, *Konseillegemakket*, er et gennemgaaende Værelse, anlagt med Vinduer baade mod nord og syd. De sidste har dog altid været blændede, og de tre mod nord er ene om at bringe Dagslys til denne Sal, der i ældre Tid rummede en Del af Slottets Malerisamling. – Plankegulvet blev 1766 malet med marmoreret Flisemønster[43]. Brystpanelet er det traditionelle fra 1750'erne; hele Vinduesvæggen er beklædt med Panel. Over den smalle Gesims med rundede Hjørner ses Guiones Stukloft med Rokokosprinkelværk udgaaende fra den sværere Ramme i Midten, hvor Krocks Plafond »Parnasset« er indfældet. Paa de to Vinduespiller var der forgyldte Spejle med udskaarne Rokokorammer; saaledes er det ogsaa nu. Konsolbordene er i samme rige sachsiske Stil, som Hännel og hans samtidige arbejdede i, men de er næppe de oprindelige, da Inventarierne fra 18. Aarhundredes Slutning her nævner Borde af en mere moderne Type. – Væggene var betrukket med grønmalet Lærred[44], vistnok et Tegn paa,

Fig. 223. Udsnit af Tapetet Fig. 104. I Rocailleværket skimtes en skægget Maske.

at man altid her havde tænkt sig at ophænge Malerier. Maleren Chr. P. Getreuer leverede da ogsaa 1756 i alt 112 nye Malerirammer til Billederne i dette Gemak[45], og 1765-Inventariet har kunnet optælle 107 Skilderier her. Ogsaa senere siges det, at Konseillegemakket rummede en Del af Slottets store Malerisamling; saaledes blev det 1820 udstyret med indvendige Skodder, for at man paa denne Maade kunde skaane Billederne for Dagslyset[46]. – Opvarmningen skete oprindelig ved en dobbelt Vindovn, der 1777 ombyttedes med en anden af Fedtsten, anbragt i det sydvestre Hjørne, medens en Symmetriovn af Træ blev anbragt i det modsvarende sydøstre Hjørne[47]; de stod her begge 1848 og er senest udskiftet 1860[48]. Disse Varmelegemer er næsten ene om at markere Harsdorfftiden i dette Rokokointeriør, naar blot undtages hvad der tjente til Rummets Belysning: to Par lueforgyldte Girandoler (vel ved Pillespejlene?) opsattes 1777, og 1784 nævnes yderligere et Par mindre Krystallysekroner.

Efter sin Bestemmelse skulde Gemakket bruges ved Statsraadsmøderne. Da Frederik V opholdt sig saa længe ad Gangen paa Fredensborg, maatte Regeringens Medlemmer og Kollegiernes øverste Embedsmænd i Regelen en Gang om Ugen rejse hertil for at holde Statsraad. Kongen og Ministrene var da anbragt ved et rundt Bord, hvis indlagte Plade hvilede paa en drejet Fod og var dækket af et rødt Fløjlstæppe med Sølvgaloner. Bordet blev under Christian VII sendt til Frederiksberg Slot[49], men fik en Afløser af to halvrunde Borde, der stilledes sammen. Dette var i Guldbergtiden, da de afgørende Statsraad afvikledes under Arveprinsens Præsidium; men naar Sagerne var gennemdrøftet i Arveprinsens Audiensgemak, begav de forsamlede Ministre sig til Konseillegemakket for dér at faa Kongens Underskrift. Ved Guldbergstyrets Ophør 1784 sendtes Konseillebordet til Christiansborg[50]. Først under Frederik VII fik Gemakket sin gamle Funktion tilbage.

Medens Stuernes traditionelle *mobilia* forbigaas i denne Oversigt, skal der dog omtales et Inventarstykke, som længe havde sin Plads i Konseillegemakket. Det var et stort Ibenholtskab paa seks forgyldte Ben og med et forgyldt Galleri foroven; i selve Skabet var der ni Skuffer, indlagt med allehaande brogede Marmorsorter. Senere blev den forgyldte Fod erstattet af et sortmalet Skab med 12 Skuffer. I denne Skikkelse forefandtes Møblet mellem 1784 og 1848 – det blev inventariseret begge disse Aar. Efter Frederik VII's Ordre blev det udleveret til Frederiksborg[51] i 1851, og her gik det antagelig til Grunde ved Slotsbranden. Efter Beskrivelserne at dømme har dette Inventarstykke med de grelle Farvekontraster og de vidt forskellige Materialer vistnok været af ældre Dato, enten fra Renæssancen eller Barokken. Stuen har nu et lignende Skuffemøbel fra 17. Aarhundrede; det synes først at være overført hertil i 1870 fra det kongelige Kunstmuseum[52].

Nr. 17, *Kongens Audiensgemak*, er ligesom Nr. 16 præget af Rokokotidens Interiørkunst. Det havde tre Døre, hver med sit Dørstykke, udført af Fuchs som Kopier efter Amigoni. Billederne var indfattet i Rokokoram-

Fig. 224. De olympiske Guders Forsamling. Loftsmaleri i Fredensborgs Havesal (ovenfor S. 45). Lennart Larsen fot. 1968.

mer, der formentlig var udført af Billedhuggeren Bogislav Løffler[53]. Da denne samtidig leverede en stor *trumeau* og seks Konsolborde til Fredensborg, var Rummets andet faste Inventar, Pillespejl med tilhørende Konsolbord, maaske ogsaa hans Værk. Et tredje uflytteligt Stykke Inventar var Kakkelovnen, der stod i det sydøstre Hjørne, nemlig en Vindovn med Opsats af »Potteværk«[54], altsaa formentlig en Fajanceovn fra Blaataarnfabrikken; den blev kasseret 1847. Væggene var betrukket med gult Damask; derpaa hang 51 Malerier, hvor iblandt nævnes tre store Perspektivstykker (tre saadanne hænger nu i Salen lige oven over) samt tre Portrætter af den svenske Dronning Christina (mulig stammende fra Gottorp Slot)[55]. Gulvet, der 1755 fremtraadte med ubehandlede Planker, blev 1766 kunstfærdigt malet i Parketmønster[56]. Loftet var formet i elegant Rokoko af Giulio Guione som Ramme om Krocks Plafond »Janus«. Dette Loftsmaleri blev nedtaget 1767[57]; som tidligere nævnt (S. 125) blev det senere solgt paa Auktion, og først 1891 blev en ny Plafond sat op, C. N. Overgaards Allegori »Danmark«[58]. – Rummet var fra Begyndelsen kun oplyst af fire Glaslampetter. – Blandt Løsøret nævnes foruden de obligate seks Rokokostole og en Kanapé tillige et Skabsmøbel med indlagte perspektiviske Spejlglas, en Overdaadighed af Elfenben og Perlemor samt et indbygget Klaviatur[59] – altsaa nok et ældre Stykke Inventar, ligesom det nysnævnte i Konseillegemakket. Det maa være fjernet herfra engang mellem 1765 og 1784.

Audiensgemakket giver i Dag saa nogenlunde et Indtryk af, hvad det oprindelig har været. Det gule Betræk er ganske vist i Begyndelsen af vort Aarhundrede udskiftet med et andet af rød Silke, men Dørene, Dørstykkerne og det hvidlakerede Panel med Guldlister er i Behold. Der er endnu som før Rokokomøbler, og der er stadig baade et rigt Rokokospejl og et ditto Konsolbord, formentlig de oprindelige. En dekorativ norsk Etageovn er opsat i Stedet for den forsvundne Fajanceovn.

Nr. 18, *Havesalen*, fordum hyppigst kaldet det store Spisegemak, undergik ikke nogen væsentlige Ændringer i Tiden efter 1750 og lades derfor uomtalt. Dog skal det nævnes paa ny, at Gulvet blev malet som sorte og hvide Fliser efter Motiv fra Kuppelsalen (S. 117), og at Rummet i disse Aartier oplystes af otte store, dobbelte Lysekroner, formentlig ophængt i Rammen uden om Krocks store Plafond.

De østlige Fløje var af en anden Art end dem, vi nylig har gennemvandret. De var beregnet paa Gæster, men kun den ene synes benyttet efter Formaalet. Stuerne blev mindre slidt, har maaske ingen Skæbne haft, og desuden laa de solforladte hen, paa Skyggesiden, til dels klemt inde af Kirkefløjens Huse.

Den nordøstlige Fløj var vistnok helt ubeboet i 1750'–erne. Der er ingen fornemme Navne knyttet til Stuerne, og i de officielle Lister fra hin Tid tales der om disse Gemakker som Gennemgange. Saa vidt det kan kontrolleres var denne tredje Fløj vakant lige til 1773. I dette Aar kom Kronprins Frederik »til Mandfolkene«, som det hed i Hoffets Sprog, naar en lille Prins var vokset fra Barnepigerne[60]. Kronprinsen forlod da sine Stuer i Slottets øvre Stokværk og flyttede ned til en Lejlighed, der laa paa samme Niveau som Kongens og Dronningens.

Fløjen var paa det nærmeste opdelt efter samme Skema som Dronningens sydvestre Pavillon. Audiensgemakket var saaledes beklippet med en smal Korridor, der her havde den særlige Opgave at rumme en Trappe op til Stuerne i det øvre Stokværk, og som derfor i de ældre Inventarier benævntes Trappehuset. Trappen[61] blev nedlagt 1775, og Rummet fandt anden Anvendelse. Men 1861 indrettede man paa ny en Domestiktrappe paa dette Sted[62], og saaledes er de nuværende Forhold en tro Afspejling af den ældste Indretning.

Nr. 19, *den kinesiske Stue*, svarer i Størrelse og Beliggenhed til det kongelige Audiensgemak Nr. 17 hinsides Havesalen. Efter Kronprins Frederiks Overtagelse af denne Suite kaldtes Nr. 19 oftest for Kronprinsens Kavalergemak. Da Stuen laa inden for Rammerne af

det gamle Slot, var der Snedkermaterialer fra ældre Tid i Forraad. Brystpanelet er derfor af den gamle Type med kvadratiske Fyldinger. Vinduesvæggen er helt panelklædt fra nederst til øverst, hvad der vel afspejler de tidligere Forhold paa dette Sted. Der er ogsaa Minder fra Fortiden i Dørenes Indfatninger, hvoraf en mod syd og en anden mod vest har Gerichter af ældre Støbning med forkrøbbede Profiler, medens Østdøren ind mod Nr. 20 helt er af den i 1750'erne anvendte Form.

Navnet »den kinesiske Stue« er ret nyt, men passer ganske godt ogsaa paa den ældre Tid, fordi der her stod 12 Stole, der var sortlakerede med kinesiske Forsiringer og med Christian VI's Navnetræk. De har i Tidens Løb staaet andre Steder, bl. a. i Rosen og i det store østre Forgemak[63]. Nu staar de atter paa deres gamle Sted, hvor Stuen prydes med kinesiske Skabe og venetianske Spejle. – Der var til en Begyndelse et lakeret Vægbetræk med Malerier, der forestillede Jagtscener; det blev fjernet allerede 1757 og erstattet med grønmalet Lærred[64]. Paa Sydvæggen stod en norsk Jernovn, der 1772 blev byttet med en Pottemagerovn, hvis Ornamenter samme Aar blev renoveret af Weischer samtidig med, at han malede Gulvet i Parket[65]. At Pottemagerovnen stammede fra et af de andre Gemakker paa Slottet, er vist temmelig sikkert, men dens Udseende kendes ikke. Den blev fjernet 1860 til Fordel for en af hin Tids lidet charmerende Cylinderovne[66]. Nu efter at Fredensborg har faaet Centralvarme, staar der atter en norsk Ovn fra 1766, men kun til Pynt.

Der havde oprindelig ikke været Dørstykker i Nr. 19. Men 1772 – samme Aar som Weischer malede et imiteret Parketgulv – opsatte man tre Dørstykker af Mandelberg, nogle Hyrdescener, som endnu er paa Plads[67]. Det var Optakten til den unge Kronprins' Overtagelse af denne Suite.

Nr. 20, *Audiensgemakket*, er det første af Rummene i den nye Pavillon. Døren dertil fra Nr. 19 er brudt gennem Slottets tykke Ydermur, eller rettere: det midterste af tre gamle Vinduer fra Frederik IV's Tid blev omdannet til Dør. De to andre Vinduer vil man utvivlsomt finde i tilmuret Stand under Vægbetrækket. Paa Grund af Murens Tykkelse er der dobbelte Sæt Døre mellem Værelserne, og Flankerne i Mellemrummet er beklædt med Panelfyldinger af 1750'ernes Form.

Gemakket er flere Gange ændret, i 1772 og 1781, og viser i sin nuværende Skikkelse kun lidt af det, der oprindelig har været, kun Træværket og Gesimsen. Det ældste Betræk var af stribet kinesisk Satin, oprindelig bestemt for Kronprinsens Sovegemak paa Christiansborg[68]; det er allerede i 1765-Inventariet udskiftet med grønmalet Lærred. I et Hjørne stod en Kamin af sort Marmor, maaske af Slottets gamle Beholdning; foran den var anbragt en Vindovn med Pyramideopsats (fra Blaataarnfabrikken?).

1772 fik Stuen et Par Pillespejle med tilhørende Konsolborde; de var overført hertil fra Marskalhuset (S. 138) og førtes 1781 tilbage hertil igen[69]. Spejlene havde foroven et paa Glasset malet Hyrdestykke, og saadanne Spejle findes den Dag i Dag i Marskalhusets øvre Stokværk. Forandringen 1781, under Harsdorffs Ledelse, medførte Opstilling af nye Pillespejle[70], der 1864 erstattedes af en enklere Opstilling, der endnu findes her. Ovn og Kamin blev 1781 ombyttet med en moderne Fedtstensovn. Samtidig opsatte Mandelberg to Dørstykker i Medaillonform (endnu *in situ*) og i Loftet anbragtes omkring en Roset en firkantet Rammedekoration, den eneste af den Art paa Slottet.

Det mærkeligste i Stuen er dog hverken Møbler eller Malerier. I Mellemrummet mellem de to Sæt Døre til Forgemakket er i Panelet paa den sydlige Flanke indtegnet nogle Maal med vedføjede Datoer[71], begyndende med den 12. Oktober 1777 og endende med den 23. Oktober 1782. Det er vel atter et Udslag af Dronning Juliane Maries Mani efter at maale Børnenes Højde. Her, hvor vi staar i Kronprins Frederiks Gemakker, er der kun alt for god Grund til at tro, at det ogsaa er den unge Prins' Maal, der her er registreret. Langt senere er der tilføjet et nyt Maal og en ny Dato: 4. Maj 1834. Det vides, at Prins Christian Frederik i Begyndelsen af Maj nævnte Aar gæstede Fredensborg sammen med Sønnen, den senere Frederik VII. Mon det ikke skulde være dennes sidstes Maal? Han har i saa Fald fulgt Oldemoderens Eksempel.

Nordøstre Hjørnegemak Nr. 21, fra 1773 kaldet Kronprinsens Retiradegemak, blev ligesom de to foregaaende ændret 1772 og 1781. I den ældre Skikkelse fra 1755 var der to Fag Vinduer mod nord og ligeledes to paa Østsiden, hvoraf det sydligste var en Glasdør ud mod Haven. Væggene var betrukket med hvidt skildret Taft, og Stolene i det sparsomt møblerede Værelse havde samme Betræk.

Da Tiden nærmede sig til, at Kronprinsen skulde overtage denne Suite Værelser, skete der en indgribende Ændring med Nr. 21. Hele Østvæggen blev dækket, ligesom det samtidig skete i Nr. 15. Man trak Brystpanelet ubrudt hen foran Vindue og Havedør, fyldte Lysningerne med Træbeklædning, der paa Bagsiden (d.v.s. ud mod Haven) blev malet mørkegraa med optrukne Gardiner, for at man paa den Maade kunde kamouflere Afblændingen[72]. Der var dog stadig gennem Tapetdøre Adgang til de to Nicher bag Tapetet, og saaledes er Forholdene endnu. Stuen fik rimeligvis nyt Betræk i denne Anledning; den figurerer i 1784-Inventariet med Taft i adskillige Kulører, hvidt i Bunden. Saa sent som 1860 blev dette gamle Betræk repareret[73]. Nu er Stuen dækket med malet Lærred.

Ved den fornyede Udsmykning af Gemakket 1781 opsatte man tre Dørstykker af Mandelberg[74], alle Hyrdebilleder, som endnu er *in situ*. De to er virkelige *sopraporte*, anbragt over Stuens to Døre. Det tredje er anbragt over Ovnpladsen i Sydvæggen, vest for Døren ind til Kabinettet, for at der kunde skabes Symmetri i Væggens Opdeling. Man mærker Harsdorffs faste Haand i denne Indendørsarkitektur. En ny Ovn, der opsattes her 1781, var af Fedtsten, indesluttet i et kunstfærdigt Gitter i flere Stokværk med udarbejdede antikke Ornamenter af engelsk Blik. Det er første Gang, en saadan Gitterskærm omtales paa Fredensborg. Det blev ikke den eneste, men nu er der ingen tilbage. Gode Eksempler paa denne monumentale Afskærmning af Ildstedet kendes fra Tronfølgerens Palæ

paa Amalienborg[75] og fra Kunstindustrimuseet. – Ogsaa Vinduesvæggen i dette Hjørnegemak kom under Harsdorffs Behandling. Det endnu eksisterende Konsolbord, der helt svarer til sit Navn, idet den hvide Marmorplade bæres af to vægfaste, forgyldte Konsoller, maa nødvendigvis stamme fra denne Tid. Over Pillespejlet anbragtes en Gipsmedaillon med en kvindelig Profil paa blaa Grund. – Af det øvrige Bohave nævner 1784-Inventariet et stort Chatolskab med mange Skuffer og to Døre af Spejlglas; naar man lukkede Klappen ned, saas i selve Chatollet en Mængde smaa Skuffer »indlagt med Perlemor, Ibenholt og Elfenben, perspektivisk med Spejlglas«. Møblet, der endnu omtales i 1798-Inventariet, var af ældre Dato og havde tidligere staaet i Kongens Retiradegemak; det havde yderligere den Ejendommelighed, at Skuffen under Klappen var indrettet som et Klaver med Tangenter og Glasklokker. Da Engelstoft 1797 besøgte Fredensborg, omtalte han ikke dette Møbel, men dvælede mest ved, at Stuen blev brugt under Kronprinsens Skolegang. Et Par Landkort hentydede hertil. Desuden saas et Portræt af den unge Prins' højtelskede Søster Louise Augusta, malet af Carl Viertel; det blev senere overført til Dronning Juliane Maries Palæ i Bredgade.

Gemakket Nr. 21 er ikke mere beboet. Ligesom 20 og 22 bruges det som Magasin, men maaske netop denne Omstændighed har reddet flere værdifulde Træk fra den ældre Boligindretning.

Kabinettet, senere Soveværelset, Nr. 22 var oprindelig et meget lille Rum paa Størrelse med de tilsvarende i Konge- og Dronningefløjene. Efter sin Opbygning skulde det have et Vinduesfag mod øst og to mod syd, men fra den ældste Tid var i hvert Fald eet Vindue, antagelig det vestlige paa Sydsiden, tildækket. Det sparsomme Bohave kan lades ude af Betragtning. Betrækket var i 1750'erne gult skildret Pequin (Taft). Ogsaa her skete Fornyelsen i to Tempi. 1772 blev endnu et Vindue blændet – det maa være det østligste paa Sydsiden; der trækkes et Indskud for, og Bagsiden males med optrukket hvidt Gardin paa sortegraa Bund[76]. Samtidig blev Gulvet malet i Parket. Værelset var nu blevet Kronprinsens Sovegemak og blev kort derefter stærkt udvidet. I den tilstødende Korridor nedlagde man Trappen 1775, og den østligste Del af dette trefags Rum blev inddraget i Soveværelset som en særlig Alkove med endnu et blændet Vindue. Sin endelige Form fik dette efterhaanden meget langstrakte Værelse i 1781. Der blev sat et Dørstykke af Mandelberg over Døren til Nr. 21, og det modsvarende blændede Vinduesfelt blev markeret med Indramning og Dørstykke, ganske som Ovnfeltet inde i Retiradegemakket. Begge Dørstykker blev udført i den Form, der navnlig udfoldede sig i det øvre Stokværk, et Cirkelslag paa rudet Bund som Ramme om et antikt Hoved, malet *en grisaille*. Alkoven blev omdannet med Vægpiller og Konsoller under Loftet. Væggene fik nyt Betræk, og en Fedtstensovn opstilledes paa Nordvæggen, medens en Symmetriovn af Træ stod paa den modsatte Væg[77]. Fra Begyndelsen af vort Aarhundrede er Alkoven atter skilt fra (Badeværelse), og Kronprins Frederiks fordums Sovekabinet er reduceret til et

Fig. 225. Hermes. Udsnit af Loftsmaleriet Fig. 224. Lennart Larsen fot. 1968.

tætpakket Møbelmagasin. Men endnu spores alle væsentlige Træk af den nyklassicistiske Boligindretning, af Harsdorffs myndige Aand med de strenge Krav om Ensartethed og Symmetri.

Trappehuset og dets Omdannelse blev foregrebet under Omtalen af Nr. 22. Da Alkoven oprettedes 1775, opslugte den 1½ Vinduesfag. Resten blev efter Trappens Nedlæggelse omdannet til et ganske lille Kabinet for Kronprinsen. Det stod i Forbindelse med Audiensgemakket gennem en Blinddør, der endnu eksisterer. Saadan stod Værelset til 1861. Da blev der paa ny indrettet en Trappe paa dette Sted[78]. Vinduet ud til den lille, evigt overskyggede Havestump ved Løngangen til Kirken blev omdannet til Glasdør med Udgang til Haven. Saaledes er det endnu. Nr. 23 synes for bestandig at være gledet ud af Gemakkernes Række.

Sydøstre Fløj. Ligesom Kongen og Dronningen kunde Prinsesse Charlotte Amalie glæde sig over udvidet Gulvareal i mange nye Stuer (Nr. 26–29). Men hun var dog forfordelt. Den nye Fløj havde lukket for hendes Kabinet, der laa i det gamle Slot og havde haft Udsigt til Ridebanen, men som nu var reduceret til et mørkt og helt ubrugeligt Rum. Desuden var hendes nye Lejlighed paa Forhaand beklippet af det Areal, der optoges af Trappegangen til den blaa Port. Adgangen til denne Trappe maatte føres gennem Prinsessens Garderobe fra Hovedslottet. Man drog endda den fulde Konsekvens heraf og lagde en Korridor fra Slottets Hovedtrappe hen til Blaa Ports Trappe, hvorved ogsaa Garderoben blev berøvet direkte Dagslys. Man talte for Fremtiden om »Gangen til Trappen«, et Rum paa to Vinduesfag, betrukket med blaa Voksdug[79].

Prinsessen beholdt sit store østre Forgemak med det tilstødende tidligere Sovegemak, der nu blev Audiensgemak.

Forgemakket Nr. 24 forblev uændret de første Aar

efter Slottets Ombygning. De malede Voksdugstapeter med bibelske Scener var sat op 1741 og blev paa deres Plads til 1767, da de ombyttedes med Lærredsbetræk. Dette var malet perlegraat med røde Borter[80]. Stuens gamle Staffering i rødt og grønt bibeholdtes foreløbig, indtil 1772. Da blev alt Træværket omsider perlefarvet, mens Lærredsbetrækket blev malet grønt[81]. Der kom nye harsdorffske Pillespejle[82], og Stuen blev derefter overtaget af Kronprinsen, til hvis Lejlighed i nordøstre Fløj det for Fremtiden hørte. – Den gamle Kamin paa Vestvæggen fik Lov at forblive paa sit Sted, indtil den fjernedes 1860[83]; den var dog forlængst sat ud af Funktion, og Gemakket opvarmedes allerede i Frederik V's Tid af en Vindovn anbragt foran Kaminen.

Audiensgemakket Nr. 25 var betrukket med rødt Damask fra 1748 til 1774; i sidstnævnte Aar fik det grønmalet Lærredsbetræk[84]. Det er troligt, at Stuen moderniseredes 1755 med nyt Pillespejl og Konsolbord i Rokoko, men ellers synes den at have staaet uændret med den gamle Staffering (ovenfor S. 53) indtil 1770'erne. En i øvrigt ukendt Maler J. Petersen leverede 1771 til dette Gemak et Blomsterstykke paa Spejlglas[85], uden Tvivl et Dørstykke beregnet til at sidde over Døren ind til det nu mørklagte Kabinet (Nr. 30). Det nye Betræk kom 1774 samtidig med en Del moderne Møbler. Stuen var paa den Tid overtaget af Kronprins Frederik til Taffelgemak.

Disse to Stuer var saaledes Charlotte Amalies Repræsentationsgemakker, kun benyttet de faa Gange om Aaret, naar den maanedlige Fredagskur ankom for at yde de kongelige Familiemedlemmer en ærbødig Hyldest. Prinsessens egentlige Stuer laa i Fløjen. De var temmelig solforladte, og som Inventariseringen viser, var de af den Grund betrukket i lyse, lette Farver. I Modsætning til de andre kongelige Fløje – og navnlig til Kronprinsens, som vi lige har gæstet – har Charlotte Amalies Fløj helt undgaaet den Modernisering, der paa Juliane Maries Tid kom til at præge saa mange af Fredensborgs Gemakker. Den var da heller ikke egentlig kongelig længere. Prinsesse Charlotte Amalie, der saa trofast havde fulgt Kongefamilien til Fredensborg, var her for sidste Gang i Sommeren 1765, da hun forlod Slottet[86] sammen med den dødssyge Konge Frederik V for aldrig mere at vise sig (ovenfor S. 222). Hendes Stuer paa Fredensborg var nu ledige og overtoges 1773 af Kronprinsens Overhofmester General Hans Henrik Eickstedt, efter hvem de havde Navn langt ned i det 19. Aarhundrede.

Nr. 26, *Retiradegemakket*, er en dyb og mørk Stue med to Vinduer mod nord. Sydvæggen er – ligesom den tilsvarende i Dronningens Fløj – af tyk Mur, fordi der her skulde være Plads til den store endnu eksisterende Kakkelovnsniche. Værelset var fra Begyndelsen betrukket med blaa og hvidstribet Silke[87] og havde det vanlige Udstyr: forgyldt Pillespejl med ditto Konsolbord i Rokoko, fire højryggede franske Stole og et marmoreret Thebord. Betrækket blev 1787 anvendt til Møbler, og Stuen blev derefter betrukket med Lærred, hvorpaa var klistret Tapetpapir[88].

Nr. 28, *Charlotte Amalies Sovegemak*, senere benævnt Eickstedts Visitstue, er Fløjens smukkeste Rum paa Grund af det elegante Stukloft i Rokoko. Stuen var bygget med to Vinduer mod øst og tre mod syd. De sidstnævnte har altid været tilmuret, idet dog det ene af dem blev omdannet til Dør, da østre Ottekant 1775 fik sit øvre Stokværk, hvorfra der skulde være Adgang til Hovedslottets Sydøstfløj. – Prinsessens store Himmelseng, formentlig opstillet ved Sydvæggen, var hentet hertil fra Frederiksborg[89]. Væggene var betrukket med gult »Kina Damask«, og de seks højryggede Rokokostole havde samme Betræk. Paa Vinduesvæggen mod øst stod ifølge 1765-Inventariet et næsten 3 Alen højt, forgyldt Pillespejl med tilsvarende Konsolbord, begge formentlig i Rokoko. Over det store og svale Rum har Giulio Guione udspændt det endnu bevarede Sprinkelværk i Rokokostuk paa Loftsfladen. Ved Generalens Overtagelse af Suiten blev Stuens markante Pillespejl erstattet af et andet i meget enklere Stil, og Rokokostolene maatte aabenbart vige for de mere moderne med rørflettede Rygge[90].

Fra Prinsessens og Generalens Tid er der intet Bohave tilbage. Alligevel rummer Stuen megen Atmosfære fra gammel Tid og har desuden en særlig Tillokkelse ved et lille Hjertesuk, som Kong Georg af Grækenland 1867 har indridset i en Rude, og som vi til sin Tid omtaler paa ny.

De to Kabinetter Nr. 27 og 29 har bevaret deres oprindelige Dimensioner. Skorstenen var bygget saaledes ind i Nr. 27, at Skillerummet nødvendigvis maatte halvere et Vindue i Nordvæggen, og det har derfor altid været blændet, et meget grelt Eksempel paa en eklatant Disharmoni mellem den ydre Arkitektur og den indre Opbygning af Gemakkerne. Hjørnegemakket Nr. 29 havde oprindelig to Vinduer, men 1759 blev det nordlige blændet med Panelværk, paa hvis Bagside der efter de gængse Principper blev malet et optrukket Gardin[91]; saadan fremtræder det endnu. Stuerne var holdt i lyse Farver, begge betrukket med Taft, Nr. 27 med gult og Nr. 29 med hvidt. Da Generalen overtog Lejligheden, blev Nr. 27 Soveværelse og Nr. 29 Skriverkabinet; her stod endnu længe efter hans Skrivebord[92]. Nr. 27 er i nyeste Tid omdannet til Badeværelse. Man indsatte da i Døraabningen til Retiradegemakket Nr. 26 et Par Dørfløje, der som ovenfor S. 230 nævnt hørte hjemme i Slottets vestre Partier, vistnok Dronningens Retiradegemak Nr. 5. Det var paa disse Fløje man genfandt de gamle, blaa Landskabsmalerier, der maatte tilskrives Laurids Weischer.

Rundgangen gennem de kongelige Gemakker slutter i *Kuppelsalen*, der trods de store Udvidelser af det øvrige Slot stadig var det egentlige Centralrum, Fredensborgs selvskrevne Festsal. Saadan var det under Frederik IV, og saadan var det navnlig i Slottets straalende Storhedstid mellem de to Hofrevolutioner 1772 og 1784. Fra Frederik V's Tid er der ingen direkte Meddelelser om Kuppelsalens Anvendelse, men der er ingen Grund til at tvivle om, at man under denne festglade Konge fulgte de glade Traditioner. Der maa have været Bunteradstafler og Bal i Kuppelsalen. Musikken har lydt fra Galleriet, og Salen har været straalende illumineret.

Siden Christian VI's Tid var Kuppelsalens Vægge hvidtet. Den brogede Farveholdning i Brennos Stukkaturer var opgivet, alene Træværket luede endnu med de oprindelige Stafferinger om Kap med Kaminernes og Portalernes Marmorindfatninger. De store Vægfladers meget hvidt i hvidt syntes at kalde paa en Malers Pensel, og det har utvivlsomt været en gammel Plan, der omsider blev realiseret, da man 1761 overdrog Mandelberg at fylde de otte store Stukrammer i underste Stokværk med Malerier[93]. I de følgende Aar gjorde Mandelberg da sit Arbejde færdigt. Som Emner var der valgt forskellige Scener fra Illiaden. Anbragt i en tilsyneladende tilfældig Orden var Sujetterne følgende: Agamemnons Strid med Achilleus; Menelaos kæmper med Paris; Achilleus dræber Hektor; Hektors Afsked med Andromache; Briesis' Bortførelse; Patroklos' Lig bringes hjem fra Slagmarken; Priamos bønfalder Achilleus om at faa Hektors Lig udleveret; den dræbte Hektor føres tilbage til Troja. – Det næstsidste Billede med den knælende Priamos foran den trodsige Achilleus – et Emne, der senere forevigedes i et af Thorvaldsens berømteste Relieffer – skal efter kyndiges Dom ikke være af Mandelberg, men af hans højtbegavede Elev Nicolai Abildgaard. Det er langt det bedste i Serien. I de syv andre har Mandelberg kæmpet afmægtigt med de heroiske Emner, der er megen tom Bulder i de svage Kompositioner. Skal man se Mandelbergs Billeder paa Fredensborg, maa man hellere ty til Jardinsalen i Marskalhuset og navnlig til de mange fine og usvigelig stilsikre Dørstykker, der blev opsat under Harsdorffs Ledelse.

Kuppelsalen var ikke færdigudsmykket hermed. Endnu stod paa Vægfladerne over Galleriet de fire store, gabende tomme Malerirammer fra Brennos Tid. De blev først fyldt omkring 1780 af Anthon Christoffer Rüde (ovenfor S. 214); men en trist Skæbne syntes at forfølge Kuppelsalens maleriske Udsmykning: heller ikke Rüdes Billeder løfter sig over Jævnmaalet.

DET ØVRE STOKVÆRK EFTER 1775

I Slottets anden Etage var Boligindretningen blevet grundig ændret 1741, da Fyrstinden af Ostfriesland tog denne Del af Fredensborg i Besiddelse. Nu var Slottet atter blevet kongeligt, og da de fire Fløje skulde føjes til, var nye Dispositioner nødvendige. Man stødte paa de samme Problemer som nedenunder og løste dem paa nogenlunde samme Maade for at reducere Antallet af helt mørklagte Rum til det mindst mulige. Følgen blev, at Rumfordelingen i det øvre Stokværk i meget kom til at ligne den i Beletagen. De mest iøjnefaldende Forskelligheder vil fremgaa af Stokværkplanerne (Fig. 99), hvor de er registreret inden for det gamle Slots Mure. Man lægger saaledes Mærke til den nye Opdeling af Rummet over Havesalen og til de indskudte mørke Korridorer bag Forgemakkerne Nr. 12 og 20. I de fire Pavilloner er de to Etager næsten ens indrettet.

I 1720'rne var det øvre Stokværk forbeholdt de kongelige Børn. Saadan blev det paa ny under Frederik V, da Børneflokken var stor og krævede Plads. Den ældste var Prinsesse Sophie Magdalene (født 1746, senere Dronning af Sverige). Derefter fulgte Wilhelmine Caroline (født 1747, senere gift med Prins Wilhelm af Hessen-Cassel). Saa fulgte Kronprins Christian (født 1749) og Prinsesse Louise (født 1750, senere gift med Prins Carl af Hessen-Cassel). Fra Kongens andet Ægteskab med Juliane Marie var der desuden Arveprins Frederik (født 1753). Trods dette store Opbud af Kongebørn blev der ikke Pladsmangel lige straks. De tre smaa Prinsesser delte Værelserne i den nordvestre Fløj (lige over Kongens Stuer). Kronprinsen lagde Beslag paa den nordøstre Fløj (Stuerne 20–25), og Arveprinsen blev anbragt i den sydvestre Fløj (Stuerne 3–7) lige over Dronning Juliane Maries Værelser. Paa den Maade blev den sydøstlige Fløj ledig, og her anbragtes Medlemmer af Prinsesse Charlotte Amalies kvindelige Hofstat, en Overhofmesterinde og en Frøkenhofmesterinde.

Denne Ordning varede kun nogle faa Aar. 1759 fyldte Prinsesse Sophie Magdalene 13 Aar og skulde nu have sine egne Stuer, hvad der medførte en større Omgruppering[94], hvis Efterdønninger sporedes helt ned i Ottekanten. Prinsessen, der i øvrigt blev konfirmeret i Fredensborg Slotskirke 1761, flyttede fra Barnekamrene i Nordvestfløjen og overtog nu Arveprinsens Stuer. Prinsesse Charlottes Hofstat flyttede ned i Ottekanten, og Arveprins Frederik kunde derefter overtage den sydøstre Fløj i øvre Stokværk (Nr. 30–37). Derimod beholdt Kronprinsen og de to yngste Prinsesser deres tidligere Lejligheder, og paa den Maade var Slottets øvre Stokværk nu helt beboet af Kongebørnene. Det var dog kun sjældent, at alle fem var her paa een Gang. De to Halvbrødre, Kronprins Christian og Arveprins Frederik, opdroges sammen og opholdt sig i Sommertiden hyppigst paa Frederiksberg Slot, afbrudt af Ferier hos Bedstemoderen paa Hirschholm[95]. Der var derfor god Plads til fyrstelige Gæster. Dronning Juliane Maries Fætter Hertug Frederik Carl af Bevern – i Slottets Annaler hyppigst kaldet Prins af Bevern – var fra 1763 en kær Gæst paa Fredensborg[96]. Det samme gjaldt de tre Prinser af Hessen, og de maa i alle Tilfælde være indlogeret i Slottets øvre Stokværk. Her bliver Prins Carl af Hessen[97] direkte omtalt 1765, og der kan i de Par Uger, han boede her, vistnok kun være Tale om Sydøstfløjen. Helt sikkert er det, at i næste Tiaar, 1770'erne, boede Prinsen af Bevern netop i disse Stuer.

Heller ikke Boligfordelingen af 1759 var for bestandig. Pigerne blev gift og fløj af Reden, Drengene »kom til Mandfolkene«, som det tidligere er nævnt, og fik anvist nye Værelser. Dette medførte 1772–73 en større Omgruppering. Naar Prinsesse Louise, nu gift med Carl af Hessen, besøgte Fredensborg, boede hun sammen med sin Mand i sine Ungpigeværelser; deri var ingen Forandring. Men Sophie Magdalene, der fra 1766 havde været gift med Kronprins Gustav og fra 1771 var svensk Dronning, kom aldrig mere paa Fredensborg. Hendes Stuer i Sydvestfløjen gik paa ny over til Arveprinsen, og denne Gang blev Ordningen varig: ikke blot beholdt han disse Stuer lige til Dronning Ju-

liane Maries Død 1796, men hans Datter, Prinsesse Juliane, overtog dem paa ny 1812 og beholdt dem til sin Død 1850. Hvorledes Kronprins Frederik 1773 flyttede ned til Beletagen, er allerede omtalt (S. 235). Hans Søster Prinsesse Louise Augusta førte derefter en omflakkende Tilværelse og boede snart i Nordvestfløjens Prinsesseværelser, snart i de af Kronprinsen forladte Stuer for omsider at falde til Ro i disse sidste[98]. De store Inventarier fra 1784 og 1798 opkalder Suiten i Nordøstfløjens andet Stokværk efter hende. Og endelig fandt Prins Carl af Bevern sin faste Domicil i Sydøstfløjen. Han boede her lige over sin arge Modstander General Eickstedt, og disse to lidet gode Venner maatte ofte i Fællesskab deltage i de kongelige Tafler paa Fredensborg.

Man mærker i det øvre Stokværk i højere Grad end i Beletagen en Klassificering af Lokalerne. Nogle Stuer var finere end andre. Kongebørnenes og de fyrstelige Gæsters egentlige Opholdsrum laa ude i Pavillonerne. Men deres Hofstat blev samlet i Slottets gamle Kærne i en Kreds uden om Kuppelsalen. Disse sidstnævnte Rum, der var forbeholdt Kammerfrøkner, Lakajer, Ammer, Hofmestre og alt hvad nævnes kan ved en kongelig Hofholdning, var i Regelen betrukket med trykt fransk eller Leipziger Lærred, undertiden med det gammeldags Guldlæder eller Voksdug, men aldrig med finere Stoffer. Stuerne ude i Fløjene fik derimod det kongelige Udstyr med Betræk af Silke, Satin eller Damask. Kun Sydøstfløjen var til en Begyndelse noget simplere i Overensstemmelse med dens oprindelige Anvendelse. Her finder vi i de første Tiaar det billigere Lærred eller lakeret Voksdug med store Figur- og Landskabsmalerier. Det blev ikke bedre, da Prinsen af Bevern rykkede herind. Først 1778, da Prinsen maatte vige Pladsen for sin fornemmere Frænde Hertugen af Braunschweig, Dronningens Broder, fik Sydøstfløjen et fyrsteligt Udstyr under Harsdorffs og Mandelbergs Ledelse.

Saafremt Slottets øvre Stokværk havde staaet uantastet siden 1755, vilde Stuerne være indkapslet i Rokokoudstyr. Som de nu staar, har de faaet Nyklassicismens Stempel. Den Modernisering af Slottets Ydre og Indre, som Dronning Juliane Marie havde forberedt, var kun delvis slaaet igennem i det underste Stokværk, i Damegemakket, i den grønne Retirade og i Kronprinsens Fløj. I det øvre Stokværk fik Modernismen langt friere Spil. Man begyndte aabenbart 1775, da Arveprinsen var blevet gift, med at modernisere hans Gemalindes Gemakker (for Størstedelen identisk med de smaa Prinsessers Stuer i Nordvestfløjen). Man fortsatte 1778 med Prinsen af Beverns Fløj, tog omkring 1780 fat paa Kronprinsens tidligere Stuer (derefter Louise Augustas) og endte 1782 med at ændre Arveprinsens og hans Gemalindes Gemakker i Vestfløjene ved at udskille særlige Gallerier fra de to Audiensgemakker samt anbringe Dørstykker, Pillespejle og Konsolborde overalt efter Harsdorffs Anvisning. Alt var lagt vel til Rette her i det øvre Stokværk. Nu kunde den store Fornyelse sætte ind over hele det øvrige Slot. Da satte Kronprins Frederiks Hofrevolution April 1784 en Stopper for videre Planer.

Interiørerne. Det er vel gørligt at give en samlet Oversigt over alle Stuerne i det øvre Stokværk og deres vekslende Skæbne. Det skønnes dog ikke formaalstjenligt her. Dels er Antallet af Stuer overmaade stort, og dels er der blandt dem en større Række Rum af sekundær Betydning. Men vi tager dog Gennemgangen i Flugten, standser hist og her ved noget særlig paafaldende og anfører een Gang for alle, at de nye Stuer alle fik samme Udstyr med Paneler som i Beletagen, blot at de i det øvre Stokværk synes perlemalede uden Guldlister; desuden blev alle Lofterne af samme Type: de smalle Gesimser, rundede i Hjørnerne, under en højt hvælvet Hulkehl. Gulvene var overalt lagt i simple Planker, og kun to Steder, de to Audiensgemakker Nr. 21 og 33, kan man notere Gulve, der var malet som Parket.

Sydvestre Fløj begynder med *Rosen* (Nr. 1), skønt dette Rum ifølge sin Bestemmelse hørte med til Hofholdningen, ikke til nogen af de fyrstelige Lejligheder. Vi har omtalt Stuen tidligere (ovenfor S. 112) og veed, at den 1742 blev betrukket med Voksdugstapeter, hvorpaa var malede bibelske Motiver, og som 1767 blev malet perlegraa med røde Borter[99]. Senere, i 1812, da Stuen skulde smykkes med mange Kobberstik, forsvandt alt det røde, og Betrækket blev ensfarvet perlegraat[100]. Saadan er det endnu.

Rosen var bestemt til Hofstatens Tafler og var derfor anderledes udstyret end Beboelsesrummene. Der var hverken Dørstykker, Pillespejle eller Konsolborde. Af Bohave nævnedes kun Borde og Stole; fra 1770'erne stod Christian VI's 12 kinesiske Stole heroppe, og samtidig ankom et nyt Rekvisit, et Billardbord, som efterhaanden gav Stuen Navn[101]. Bordet tilhørte Arveprinsen, og derved anes det, at allerede ved den Tid regnede man Rosen med til hans Lejlighed. Da Prinsens Datter Juliane 1812 efter sit Bryllup med Prins Frederik Vilhelm af Philippsthal tog Lejligheden i Besiddelse, gjorde hun Rosen til sit Spisegemak. Det var paa samme Tid, at den gamle Sandstenskamin fra Sparepenge blev fjernet, og at Slottets nye Kobberstiksamling blev anbragt her.

Medens det tilstødende Lakajgemak (Nr. 2) er uden Interesse, kræver det tofags *Forgemak* Nr. 3 et Par Ord. Markgrevinde Sophie Christiane af Wolfsteins tidligere Sovegemak havde i Tidens Løb haft Betræk af baade rødt Klæde og gult Silkemor. Da de fire Fløje blev bygget til, fik Stuen atter et nyt Betræk, denne Gang af italiensk Guldlæder[102], og samme Klædedragt fik de 10 højryggede Stole, som var hensat her. Da vi her endnu befinder os i det gamle Slot, maatte man kunne forvente, at der var Minder fra en ældre Tid. Saaledes stod den gamle Kamin af hvidt Marmor her endnu i 1750'erne. Der er stadig i 1960'erne Dørgerichter af den forkrøbbede Type fra Fredensborgs første Dage; man kunde tro, at ogsaa Brystpanelet fra hin fjerne Tid havde overlevet, men det er dog blevet udskiftet. Det obligate Pillespejl, som man i 1750'erne udstyrede Rummet med, havde Glasramme, og det tilhørende Konsolbord var af brunt indlagt Træ, hvad der synes at være et gennemgaaende Træk ved Boligudstyret i Slottets øvre Stokværk.

Arveprinsens fornemste Rum var *Audiensgemakket* Nr. 4, som oprindelig gik fra Ydermur til Ydermur, indtil det 1782 blev beklippet ved Anlægget af Galleriet langs den nordlige Væg. I den ældre Tid, da Gemakket var større end nu, var alle tre Vinduer mod nord baade blændede og tildækkede, og der kom kun Dagslys fra syd. Væggene var betrukket med blaat vatret Silkemor[103], og samme Betræk havde de seks franske Stole. Paa Gulvet laa der et Tæppe[104] – en Sjældenhed at se sligt noteret – af rødt Lagen (»Kralroth« som Tapetserer Zöllner kaldte det). En dyb Kakkelovnsniche er hulet ind i Østvæggens tykke Mur. Pillespejle og Konsolborde var som i Forgemakket, og stort mere veed man egentlig ikke om denne Stue, før Metamorfoserne begynder. Tidligst 1775 og senest 1782 kom der nyt Betræk af grønt skildret Taft med kulørte Blomster og Ranker[105]. Opstillingen ved Vinduesvæggen blev den, der endnu findes her: Spejle i forgyldte Rammer og Borde i Louis-seize-Stil, og over Dørene kom der Blomsterstykker af Mandelberg. Saadan stod Audiensgemakket i lange Tider, indtil Betrækket ved en Slotsforvalters Egenraadighed blev taget ned 1835. I Korrespondancen om denne Sag blev det fremhævet, at Salen dengang var en af Slottets fornemste[106]. Udtalelsen skal ses paa Baggrund af det dybe Forfald, der dengang herskede i de andre kongelige Gemakker.

De to næste Stuer paakalder næppe større Opmærksomhed, skønt de i Aarene mellem 1772 og 1784 beboedes af Danmarks faktiske Regent. *Kabinettet* Nr. 5 var anlagt med tre Vinduer. Det vestre mod Haven blev blændet 1812, da Prinsesse Juliane tog Ophold her, og senere 1844 helt tilmuret[107]. Ved en Modernisering 1770 fik Stuen formentlig sine to Dørstykker, to Blomstermalerier, som 1817 sendtes til Møbelkælderen[108].

Sovegemakket Nr. 6 er ligesom Kabinettet anlagt i et Hjørne med Vinduer til to Sider, mod vest og nord. De to sidstnævnte har aldrig været i Funktion, lige fra de ældste Inventarier har de været blændede paa den for Fredensborg særlige Maade. Værelset var paa eet Punkt bemærkelsesværdigt udstyret: det fik et ældre Betræk, der ligesom et tilsvarende i Kronprinsens Audiensgemak var overført hertil andetsteds fra, et rødt og grønt Damaskes Tapet, der stammede fra Charlottenborg[109]. Først 1770 fik Stuen et tidssvarende Betræk af grønt skildret og blomstret Taft, der 1812 blev nedtaget, for at man kunde komplettere Nr. 4 dermed[110]. Fra den ældste Tid omtales en Ovnskærm, paa hvis Lærredsbetræk var malet en Vildsvinejagt. Dørstykker er ikke omtalt før 1784. Da fandtes der her to løst anbragte Skilderier over Dørene, forestillende Prospekter af Byer og Landskaber af lignende Art som dem, vi senere skal træffe i Kronprinsens Forgemak Nr. 20, og som man med nogen Forsigtighed kan identificere med Giovanni Antonio Cesaris Billeder[111], leveret 1753. Stuens oprindelige Bestemmelse som Soveværelse for den ganske lille Arveprins manifesteres i det ældste Inventarium. Senge omtales kun undtagelsesvis i Inventarierne, men her nævnes der 1755 baade et Skaksengested af Fyrretræ og Prinsens Vugge af Eg.

Turen gaar tilbage gennem Audiensgemakket (nu gennem det 1782 anlagte Galleri) ad det *mørke Kabinet* Nr. 7 – anvendt som Tjenerkammer – til *Hofmesterindens Gemak* Nr. 8 (senere kendt som Arveprinsens Retirade). Værelset havde beholdt sit gamle Betræk af Guldlæder fra 1745. Ogsaa Brystpanelet med kvadratiske Fyldinger synes at være af ældre Dato. Da Lejligheden 1773 paa ny blev overtaget af Arveprinsen efter en kort Overgang at være benyttet af Prinsesse Sophie Magdalene, blev i denne Stue det gamle Betræk fjernet og erstattet af Lærred eller Voksdug, hvorpaa var malet Hyrdescener[112], altsaa en Form for Vægdekoration, der paa den Tid var ved at gaa af Mode paa Fredensborg. Noget kunde ogsaa tyde paa, at der her var Tale om en Genanvendelse. Magnus Mølmann havde 1742 leveret et sligt Vægbetræk, forestillende »gallante Schäferinnen«, til Slottets øvre Stokværk[113], men vi veed ikke, om det nogen Sinde blev ophængt. Maaske det har henligget i Møbelkælderen for nu at blive anvendt i Arveprinsens kommende Retiradegemak. De galante Hyrdescener maatte fjernes 1821 paa Grund af en af de store Skorstensreparationer[114] og kom aldrig op igen.

Stuen Nr. 8 ligger i det gamle Slot, og dens Historie gaar tilbage til Frederik IV's Tid, selv om den forhøjedes sammen med den øvrige Mezzanin i 1741. Af Minder fra den ældste Tid er nu kun Brystpanelet tilbage. Det gamle Varmelegeme, den hollandske Stenovn fra 1720'erne, synes forsvundet i 1750'erne. I dens Sted kom en Ovn med Porcelænsopsats[115], der stod her til omkring 1860.

Af Stuens øvrige Bohave skal kun omtales en seksfløjet Skærm med malede Scener fra en Vildsvinejagt, ligesom i Arveprinsens Sovegemak.

De to næste Stuer Nr. 9 og 10 er gentagne Gange ændret i Bund og Grund. De udgjorde tilsammen det store vestre Forgemak fra Slottets ældste Tid, men blev opdelt 1738 i et nordligt, smalt Rum og et sydligt tofags Gemak, det førstnævnte anvendt som Garderobe, det sidste mere som Ammestue for Arveprinsen. Stuerne tjente saaledes sekundære Formaal, og der var næppe ofret for meget paa dem. Den store hollandske Stenovn (ovenfor S. 55 f.) var for længst borte, og der synes i Stedet at have været indrettet noget saa primitivt som en Vindovn tværs gennem Væggen, fælles for begge Stuer[116]. Det var først efter Arveprinsens Bryllup, at en ny Opdeling[117] af det fordums Forgemak skete i 1775; de to Stuer byttede Plads, med den smalle Garderobe mod syd og Arveprinsesse Sophie Frederikkes Soveværelse mod nord. Saaledes fik denne Suite en Opdeling, der nøje svarede til Forholdene nedenunder, og først da kan man ane en fornemmere Boligindretning. I de saaledes helt omkalfatrede Rum spores svagt et enkelt Træk fra ældre Tid: Brystpanelet er af den ældre Type, og Dørene her har oprindelig haft forkrøbbede Indfatninger, men de er, da Harsdorff omdannede dem, kappet af og rettet til. Snittet, hvor Forkrøbningerne har siddet, ses endnu.

Nordvestre Fløj, i 1750'erne de tre smaa Prinsessers Fløj, skulde rettelig begynde med Forgemakket Nr. 12, men der blev indskudt et helt mørklagt Lakajgemak Nr. 11, hvis Eksistens nok fremgaar af Inventari-

erne, men hvis Beliggenhed turde være tvivlsom. Indirekte røbes det dog, at det laa der, hvor der endnu er en mørk Korridor, dels fordi Inventarierne ikke nævner noget Vindue, dels fordi man ved Indretningen af Prinsesse Sophie Frederikkes Sovegemak som Dørstykke ind til Nr. 11 anbragte et Maleri paa Glas[118]: et utvetydigt Bevis paa, at der bagved var et blindt Gemak. Lakajgemakket, der var betrukket med blaa Voksdug, var i sig selv ganske interesseløst og kan kun bygningshistorisk paakalde nogen Opmærksomhed, fordi der i Loftet er Spor af den ældre Gesims fra 1741.

Forgemakket Nr. 12, dannet af to Stuer i det gamle Slot, har stadig Panel med kvadratiske Fyldinger fra den ældre Tid og ligeledes forkrøbbede Dørgerichter, som maa gaa tilbage enten til Frederik IV's eller Christian VI's Tid. I 1750'erne var Rummet betrukket med trykt fransk Lærred; det øvrige Udstyr var traditionelt.

Audiensgemakket Nr. 13 havde oprindelig som Arveprinsens tilsvarende Gemak i Sydvestfløjen tre Vinduesfag mod nord og syd, men kun de tre mod nord var i Funktion. Galleriet, der blev anlagt her ved de tre Sydvinduer i Begyndelsen af 1780'erne, har kappet et Stykke af det oprindelig meget store Rum. Udstyret i 1750'erne var knapt, men fornemt. Væggene var betrukket med Silkeatlas i røde, hvide, gule og grønne Striber[119]. De seks højryggede Rokokostole havde samme Antræk. Ved Vinduesvæggen, der var helt panelbeklædt, var de obligate to Pillespejle i Glasramme med brunt indlagte Konsolborde. Det bør ikke forundre, at saa smaa Damer som Frederik V's tre unge Døtre havde saa stort et Værelse til dette højofficielle Formaal. Naar Kuren i Sommertiden en Fredag i hver Maaned kom til Fredensborg, aflagde den Visit hos samtlige kongelige Personer uanset Alder. – Efter Arveprinsessens Bryllup fik denne Stue en let Modernisering. Der kom grønt Illystringsbetræk paa Vægge og Møbler, de to Dørstykker af Mandelberg blev opsat og en Glaslysekrone blev ophængt, alt paa Dronning Juliane Maries Bekostning[120]. Afskilringen af Galleriet kom nogle Aar senere.

Prinsessernes to Hjørnegemakker blev ligesom Audiensgemakket delvis fornyet 1775, da der kom nyt Papirbetræk, nye Møbler og Konsolspejle samt mandelbergske Dørstykker med Blomstermalerier[121].

Hjørnegemak Nr. 14, der 1775 blev Arveprinsessens Retirade, var anlagt med fire Vinduer, hvoraf de to mod nord altid har været blændet. Efter at et midlertidigt Betræk var opslaaet her, forsynedes Stuen 1756 med blaat og gult malet Pequin, der efter Tapetmageren J. M. Zöllners Udsagn var bragt hertil fra Slottets underste Stokværk[122]. Hvis dette betyder, at Betrækket kom fra et af de nu nedlagte Rum, kan der kun være Tale om Frederik IV's lille Kabinet (S. 45), der netop prangede med blaa og gule Farver. Stuens øvrige Udstyr er uden større Interesse.

Kabinet Nr. 15 var indrettet med tre Vinduer, to mod Batsebagaarden og eet mod vest. Men allerede i de ældste Inventarier var kun to Vinduer i Funktion, og 1766 blev endnu et Vindue dækket med et Skab i Lysningen[123]. Det eneste Vindue, der herefter gav Rummet Dagslys, var det mod vest.

Vægbetrækket var som saa ofte i smaa Stuer ganske lyst: skildret Pequin, hvidt i Bunden. Det var en af de faa Stuer, der maatte savne Pillespejl, og af det øvrige Bohave var der kun to Rekvisitter, der fangede Blikket, to smaa Bogreoler[124] – noget der kun undtagelsesvis nævnes paa Fredensborg før Juliane Maries Tid. Her kan de have været et Minde om de smaa Damers Skolegang.

Inventariseringen af øvre Stokværk fortsætter derefter med Stuerne over Havesalen, begyndende med *Hofmesterindens Gemak* Nr. 16, der ganske svarede til Fyrstinden af Ostfrieslands Sovegemak. Stuen er senere, vistnok omkring 1775, opdelt i to smalle Rum, men er i vore Dage paa ny genskabt i sin oprindelige Størrelse. Gulvet er stadig det pragtfulde Parket fra 1741. Panelet, der nu paa Grundlag af ældre Spor er opmalet i rødt og grønt og saaledes er det eneste i hele andet Stokværk, der ikke mere er holdt i hvidt, har kvadratiske Fyldinger af den ældre Type, altsaa enten fra 1720'rne eller senest fra Ombygningen omkring 1740. Ogsaa Dørene er gammeldags med forkrøbbede Indfatninger, men med Øgninger forneden paa Grund af Forhøjelsen 1741. En tredie Dør, den ud mod Kuppelsalens Galleri, har enklere Profiler og er naturnødvendig af lavere Statur, fordi de murede Indfatninger ude i Kuppelsalen ikke havde ladet sig forhøje. Stuens Betræk, der i Fyrstindens Tid havde været figurmalede Safttapeter, blev 1756 ombyttet med blaa-gul-stribet blomstret Leipziger Lærred[125]. Af Fyrstindens Bohave maatte Alkoven forsvinde 1755. Den store Vindovn med forgyldt Porcelænsopsats stod her endnu 1765, men maa vel være forsvundet, da Stuen blev tvedelt.

Fyrstindens store Audiensgemak (paa Planen omfattende Stuerne 17, 18 og 19) blev mishandlet ved Nydannelsen i 1750'erne og opdelt i tre smalle Rum, hvert med eet Vindue – tre Uhyrligheder af Værelser, der er helt forkert dimensionerede. De skal ikke standse os her – de var i Nummerorden: Dame-, Kammerjunker- og Lakajgemak; men i Forbifarten faar vi dog et Glimt af Fyrstindens Parketgulv, der er lige saa dejligt som dets nu blotlagte Mage i Nr. 16, og hvis kassetteagtige Mønster lader sig eftergaa trods de indskudte Skillevægge (Fig. 88).

Forgemakket Nr. 20 danner Introduktionen til den nordøstre Fløj, hvor Danmarks Kronprinser, Christian (VII) og derefter Frederik (VI), traadte deres Børnesko. Stuen blev 1755 nydannet derved, at Fyrstindens lille Køkken blev slaaet sammen med de to Tredjedele af samme Dames Forgemak, dog saaledes at det maatte aflevere en Strimmel af sit Gulvareal mod syd til en smal Korridor. Skønt Nr. 20 ligger inden for det gamle Slot, er der ingen Minder herfra, hverken i Paneler eller Dørindfatninger – alt sligt har nu 1750'ernes Præg. Væggene var, da Stuen var ny, betrukket med de vævede Billedtæpper[126], der tidligere hang i Fyrstindens Forgemak, og som oprindelig hørte hjemme i det store østre Forgemak i underste Stokværk. Gobelinerne hang her endnu 1765, men

blev vistnok udskiftet i 1770'erne, da de erstattedes af Betræk med paaklistret Tapetpapir, og deres senere Skæbne er ukendt. Tidligt har Nr. 20 faaet Dørstykker. 1765 nævnes der hele tre, skønt der nu kun er to normale Døre; den tredje, som maa have ført ud til den mørke Korridor, er for længst borte, men kan i ældre Tid have været tydeligere markeret. Hvad Dørstykkerne 1765 forestillede, meldes ikke. 1784 var der kun to, og de gengav »Byer, Fartøjer og Strømme«. Saadan er det endnu, og der er Tale om Stykker fra 1750'erne, mulig fra Cesaris Serie (Fig. 100)[127]. Værelsets Rokokoudstyr blev i 1780'erne udrenset af Harsdorff, og samme Skæbne fik de andre Stuer i Kronprinsens Fløj.

Audiensgemakket Nr. 21 er en trefags Stue med to Døre anbragt *en filade* i Vest- og Østvæggen samt en Tapetdør i Sydvæggen ud til Trappegangen. Paa Væggene var der i Frederik V's Tid ophængt karmoisinrødt Damask, der var overført hertil fra Charlottenborg (ligesom i sydvestre Fløjs Hjørnegemak Nr. 6), men øget, da Højden ikke passede[128]. Stolene fik et nyanskaffet Antræk af samme Kulør. Paa Vinduesvæggen hang to Pillespejle i Glasramme med brunt indlagte Konsolborde – som overalt i andet Stokværk. Trods Stuens højofficielle Karakter rummede den dog i den ældste Tid et Minde om den purunge Beboers Drengelege: der omtales 1755 et Keglespillebord[129]. Rummet blev senere stærkt forandret. Det begyndte 1767 med, at Gulvet af Laurids Weischer blev malet i Parket[130]. Men de store Indgreb fulgte i 1770'erne eller senest i Begyndelsen af 80'erne. Da lod Harsdorff opstille de to Louis-seize-Konsolborde med tilhørende Pillespejle, som endnu findes her; Beskrivelserne i de senere Inventarier fra 1784 til 1825 er saa præcise, at der ingen Tvivl kan være om Bohavets Identitet. Paa Sydvæggen lod Harsdorff yderligere sætte en ny Fedtstensovn med tilhørende Symmetriovn af Træ, udsmykket med bronzerede Gipsfigurer, forestillende Venus og Hebe. Der kom desuden Tapetpapir klistret paa Lærred i Stedet for det gamle Damaskes Betræk. Og med dette faste Bohave har Stuen siden været udstyret. Fedtstensovnen var 1848 blevet erstattet med en støbt Jernovn[131].

Kronprinsens Sovegemak Nr. 22. Da Slottet var nybygget 1755, havde denne Stue fire Vinduer, to mod nord og to mod øst. Men næste Aar blev de to Nordvinduer tildækket og har været det siden; man fjernede samtidig det første Betræk, der var opslaaet her, af gult Pequin fra Charlottenborg, og erstattede det med grønt Damask[132], som gjorde Tjeneste i 14–15 Aar. Pillespejlet paa Østvæggen havde undtagelsesvis udskaaret, forgyldt Rokokoramme, medens Bordet var af den vanlige Type, af brunt indlagt Træ. Der var syv Skilderier, eller rettere Landkort, efter 1765-Inventariets Udsagn. Senge nævnes ikke direkte, men et Regnskab fra 1761 omtaler grønt Raskes Omhæng til Stuens to Sengesteder[133]; den lille Kronprins har altsaa haft en Kammertjener i sit Soveværelse. – Ligesom Nr. 21 blev ogsaa denne Stue grundig fornyet af Harsdorff i Tiden omkring 1780. Væggene fik grøn-gulstribet Papirsbetræk, og der kom tre Dørstykker, fore-

Fig. 226. Romersk Folkelivsbillede med pavelig Schweizergarder. Fra Fabris' Prospekter i Havesalen. J. S. fot. 1968.

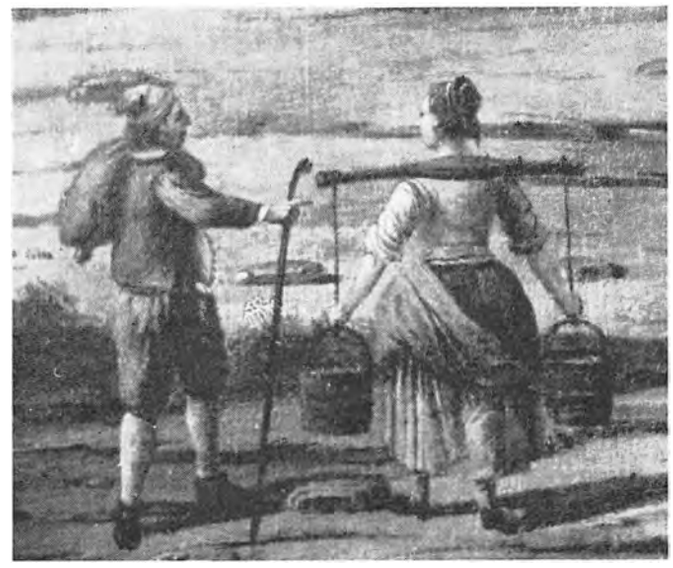

Fig. 227. Romersk Folkelivsbillede med Vandbærerske. Fra Fabris' Prospekter i Havesalen. J. S. fot. 1968.

Fig. 228. Fornem romersk Dame med lille Morian. Fra Fabris' Prospekter i Havesalen. J. S. fot. 1968.

stillende Nicher i Form af Muslingeskaller med Blomster i Krukker. Der er to saadanne Billeder endnu, og der er kun – og har aldrig været mere end – to Døre. Det tredje Dørstykke har derfor været anbragt over Kakkelovnen paa Sydvæggen, nøjagtigt som det var nedenunder i Nr. 21, hvor Ovnen af æstetiske Grunde var omgivet af en Ramme paa Størrelse med Døren. Soveværelsets Vindovn var bygget tværs gennem Muren og opvarmede tillige Kabinettet ved Siden af. Den var dækket af et kunstfærdigt Gitter[134] som i Retiradegemakket lige nedenunder; disse to Rum har saaledes haft flere Lighedspunkter.

Kronprinsens Kabinet Nr. 23, senere Louise Augustas Soveværelse, var anlagt med tre Vinduer, men kun de to var i Funktion – hvilke vides ikke bestemt; fra omkring 1780 var begge Sydvinduer blændet. Ligesom i det tilstødende Nr. 22 var der her 1755 opslaaet et midlertidigt Betræk, som kort efter blev taget ned og erstattet med Nabogemakkets gule Pequin, der stammede fra Charlottenborg[135]. I det sparsomt møblerede Rum, hvis Bohave her i øvrigt lades uomtalt, stod ligesom i de smaa Prinsessers Kabinet Nr. 15 en Bogreol, der vel kan opfattes som et Vidnesbyrd om Kronprins Christians boglige Sysler under Skolegangen, skønt hans Ophold paa Fredensborg næppe var hyppige eller langvarige.

Da Prinsesse Louise Augusta 1774 fik egen Hofstat og tog endelig Ophold i denne Suite Værelser, blev Nr. 23 hendes Soveværelse. Hun fik da paa Hoffets Regning en Seng omhængt med grønt Damask. Hofskriveren Hiortshøy noterede ved den Lejlighed den meget sigende Randbemærkning, at Sengen ikke skulde føres til Christiansborgs Inventarium, da slige Møbler til de Kongeliges eget Brug fulgte Hoffet fra Slot til Slot[136]. Heller ikke i Fredensborgs Inventarier er Sengen bogført. – Et synligt Minde om Prinsessens Ophold i dette Rum er det Dørstykke, som Mandelberg omkring 1780 opsatte over Stuens eneste Dør: en sovende Cupido, vel det mest charmerende Stykke fra denne Malers Haand[137]. I vore Dage, da Nr. 23 er blevet Badeværelse, er Mandelbergs lille Genius det eneste Stykke Inventar, der kan berette lidt om Fortiden.

Inventariernes næste Numre: 24, lig med Trappegangen, og den mørke Korridor 25 skulde ikke rumme noget af Interesse. Dog viser den sidstnævnte, at den vistnok skylder sin Eksistens en Eftertanke: dens søndre Flanke har en højt hvælvet Gesims og røber indirekte, at den oprindelig var Bagvæggen i Nr. 20. Man har dog straks efterlignet Forholdene ved Nr. 11 og 12 og har afskilret denne Korridor, der da ogsaa er nævnt i Inventariet 1765. De tre næste Rum, 26, 27 og 28 langs Kuppelsalens østre Væg, ligger alle inden for det gamle Slot, men kun Nr. 28 har overtaget sine Dimensioner fra den ældre Tid, skønt intet heri udover det gammeldags Brystpanel med kvadratiske Felter nu minder om disse gamle Dage. De tre Stuer var officielt indrømmet Kronprinsens Oberhofmester, den noksom berygtede Ditlev Reventlow. Om denne Kronprins Christians Plageaand i større Udstrækning har kunnet gøre Brug af Værelserne, vides ikke. De bar i det mindste hans Navn i 1750'erne og 1760'erne.

Sydøstre Fløj brugtes som ovenfor nævnt først af Prinsesse Charlotte Amalies Hofstat, derefter af Arveprinsen indtil Begyndelsen af 1770'erne. Den begyndte med to smalle etfags Stuer, der i Arveprinsens Tid omfattede det meget dybe Forgemak Nr. 30 ved Siden af Hovedtrappen og det noget kortere Kavalergemak Nr. 31, hvorfra var udskilt en mørk Garderobe Nr. 37. Kun Kavalergemakket var der i ældre Tid ofret lidt paa, og helt fornemt blev det 1778, da hele Fløjen blev moderniseret[138]. Da fik Rummet i alt hele fire Dørstykker, hvis Emner var Slangevaser *en grisaille* i firkantede Nicher. Det ene af dem, som var malet paa Spejlglas og har siddet over Døren til den mørklagte Garderobe, er nu forsvundet. De tre andre er bevaret her paa Stedet, men fordelt anderledes, efter at de to Rum 30 og 31 i 1907 blev slaaet sammen til eet stort Gemak[139].

Oberhofmesterindens første Gemak Nr. 32, senere blot betegnet Gennemgang eller Korridor, var vel oprindelig møbleret som Stue med Borde og Stole, men blev under de senere Besiddere, Arveprinsen og Prinsen af Bevern reduceret til et nødvendigt Forbindelsesled i den ret usammenhængende Lejlighed, om end med et vist fornemt Tilsnit med et forgyldt Pillespejl i Rokoko. Skillevæggen ind til Nr. 36 er i fuld Mur, for at der i det smalle Rum kunde skabes Plads til en Kakkelovnsniche, der endnu er bevaret. Ved Omdannelsen til (Maleri?) Galleri 1778 opsatte Mandelberg to yndefulde Dørstykkker, forestillende legende Børn, malet graat i graat (Dyveke Helsted, Fig. 14f).

Audiensgemakket Nr. 33. Stuen, der de første Aar kaldtes Oberhofmesterindens andet Gemak, var anlagt med tre Vinduer mod syd og to mod øst; men de sidste har altid været blændede. Der var fire Døre (nu kun tre), to paa Vestvæggen, to paa Nordvæggen, der alle ved Omordningen 1778 fik deres Dørstykker af Mandelberg[140]. Væggene var 1755 ligesom det ovennævnte Nr. 8 betrukket med lakerede (Voksdugs?) Tapeter, hvorpaa var malet Landskaber med Kvæg[141]. Gulvet blev 1767 malet som Parket[142]. Af det øvrige Bohave skal kun nævnes de to Pillespejle med Glasrammer med de tilhørende brune, indlagte Konsolborde, altsaa en Stue, der ikke netop prangede med fyrsteligt Udstyr. Da Prinsen af Bevern overtog Lejligheden, synes denne Stue at have faaet nyt Betræk[143], men den store Forandring skete først 1778, da hele Suiten overtoges af Dronning Juliane Maries Broder. Bevaret fra denne Tid er nu kun de to Pillespejle i Harsdorffs Stil, fyldende hele Rummet fra Brystpanelet til Gesimsen, med tilhørende Konsolborde.

De to Kabinetter 34 og 35 interesserer mere ved deres Afblænding end ved deres Udstyr. Ligesom i Charlotte Amalies Lejlighed nedenunder løb her et Skillerum midt ind i et Vindue, der følgelig maatte blændes lige fra første Færd. Mærkeligere er det, at man i 1767 gik endnu videre og afblændede de to andre Nordvinduer i disse smaa Gemakker[144]. Herefter er Nr. 35 blevet helt mørklagt, og der ligger maaske deri en Antydning af, at Stuen samtidig blev omdannet til Alkove. Sikkert er dette først ved Omdannelsen 1778; da er Alkoven en Kendsgerning, og Sporene af den kan ses

endnu. Sikkert er det ogsaa, at Nr. 35 var Arveprinsens Sovegemak i 1760'erne. Sadelmagerens Regning for de grønne Raskes Gardiner til Prinsens Skakseng er bevaret[145], og Sengen selv er undtagelsesvis nævnt i Inventariet fra 1765. I 1750'erne tjente Nr. 35 som Kabinet til:

Hofmesterinde Frk. von Ostens første Gemak Nr. 36, der er det sidste i Sydøstfløjen. Det var omhængt med malede Safttapeter[146], men udmærkede sig ikke ved finere Udstyr før Omdannelsen 1778. Siden da har dette Retiradegemak været prydet med fire mandelbergske Dørstykker. Samtidig opsattes paa Vinduesvæggen et elegant udskaaret Spejl med Blomstervase som Topstykke[147].

Rundgangen gennem Slottets Gemakker har vist, at der var mange Maader at betrække Væggene paa. Kun lidet af disse Tapeter er bevaret. Skønnest er Betrækket i det saakaldte Frederik IV's Værelse. Men nu og da dukker der charmerende Rester af fordums Herlighed op. Saaledes har man for en Menneskealder siden fremdraget et Par Tapetstumper i Domestiklængen. De har ikke hørt til der, for der er Tale om fornemme Silketapeter af kinesisk Afstamning med Broderier af Blomster og Fugle (Fig. 222). Hvor de oprindelig har hørt hjemme, vides ikke, maaske de endda er kommet fra et andet Slot; men de hører til Tiden omkring det 18. Aarhundredes Midte, da Boligindretningen stod højt, ogsaa paa Fredensborg Slot.

2. Excurs. Den ottekantede Gaard

Oktogonen er som arkitektonisk Figur af gammel Oprindelse. Der findes Bygninger rejst over det ottekantede Skema i den klassiske Oldtid, i den oldkristelige Kirkes Storhedstid og i den tidlige Middelalder. Med Renæssancen levede Oktogonen op igen, vistnok formidlet syd og nord for Alperne gennem Serlios Arkitekturbøger, og vi har ovenfor stødt paa sene Efterkommere i Kriegers Menageri og Lysthuse ved Fredensborg.

Men den ottekantede Gaard, en Gaard hegnet af lave Længer, der samlet beskriver en Oktogon, er vistnok meget sjældnere, saa sjælden, at det – som det fremgaar af det indledende Kapitel – ikke har været muligt at opdrive et eneste direkte Forlæg for Fredensborgs *cour d'honneur*.

Alligevel er Fænomenet ikke ganske ukendt i Norditalien. Det kendes fra Slottet *Stupinigi* ved Torino, bygget i Aarene omkring 1730 af Filippo Juvarra for den piemontesiske Hertug, Konge af Sardinien, Vittorio Amedeo II. Den sene Byggetid godtgør, at dette norditalienske Slot ikke kan have haft nogen som helst Indflydelse paa Fredensborg, hvis Byggeplaner med den ottekantede Gaard kan dateres til Aarene før 1719. En Paavirkning *vice-versa* fra Fredensborg til Stupinigi er lige saa utænkelig. De to Monumenter staar mærkeligt isolerede og viser blot, at en bestemt Opgave, det lille Jagtslot, har kunnet løses af to vidtforskellige Bygmestre paa en forbløffende nærbeslægtet Maade. Thi anskuet i store Træk og helst opfattet i Fugleperspektiv er Ligheden ikke til at komme uden om.

Stupinigi bestaar af et Hovedslot, der er et centralt Anlæg om en Kuppelsal med radiært udstraalende Fløje. De to Fløje ved Hovedindgangen fortsætter Bevægelsen ud i Rummet og slutter sig til andre Stald- og Domestikfløje, der tilsammen danner den polygonale Gaard. Juvarras Levnedsskildrere plejer at tale om Gaarden som en Oktogon, men ret beset er Stupinigi bygget over Sekskanten, dog saaledes at den ved Afstumpning af to Vinkelspidser nærmer sig Ottekanten. Man har naturligvis ogsaa undersøgt denne sære Figurs Forudsætninger. En amerikansk Forsker, Richard Pommer, der fornylig har beskæftiget sig med Problemet, kommer til det Resultat, at der ingen egentlige Analogier kan opdrives til Planlægningen af Stupinigi; de nærmeste norditalienske Forløbere skulde være Palladio-Villaer med deres Portiker (f. Eks. Villa Badoer og Tresino), altsaa det samme Resultat, vi er kommet til i Indledningskapitlet om Fredensborgs italienske Afstamning. Vi skal dog snart se, at der var Tilløb til Polygongaarden i Juvarras tidligste Produktion.

Skønt Stupinigi alene paa Grund af sin sene Tilblivelse helt maa afskrives som et Forlæg for det danske Slot, kan man dog ikke ganske slippe det af Syne. Det har en Oprindelse og en senere Skæbne, der meget ligner Fredensborgs. Det blev opført af en stærkt interesseret Bygherre paa et udvalgt Sted, men kun beregnet paa korte Ophold i Jagttiden. Derfor var der kun faa Rum til Raadighed for fyrstelige Personer og for den nødvendigste lille Hofholdning, medens andre Gæster var henvist til at køre den korte Vej tilbage til Torino. Men anden Generation paa Stupinigi kom snart til at sætte Pris paa Stedet. Opholdene blev længere, og dermed voksede Kravene om nye Domestik- og Gæsteværelser. Stupinigi blev derfor forhøjet med en Etage, og Fløjene formerede sig ved Knopskydninger, saa at det oprindelig saa lille og enkle Anlæg endte med at se ud som en hel Stad. Man mærke sig Ligheden med Fredensborg.

Der er en anden Grund til at holde fast ved Stupinigi. Dets Arkitekt, Filippo Juvarra, har nemlig paa et tidligt Tidspunkt, i 1709, da Frederik IV opholdt sig i Firenze og var ventet til Rom, gjort Forsøg paa at komme i Forbindelse med den danske Konge. Han var dengang omkring 30 Aar, var endnu ukendt for Offentligheden og havde kun et Navn i den snævre Kreds af Fagfæller, der samledes om Carlo Fontana. Juvarra maa dengang have ønsket sig en fyrstelig Arbejdsgiver og har vel ment, det var Umagen værd at forsøge sig med den nordiske Monark. Han tegnede et Par Skitser af romerske Prospekter; de opbevares nu i Torinos Biblioteca Nazionale og bærer Kunstnerens egenhændige Paaskrift: Disegno del Campidoglio fatto per il Ré di Danimarca. – Formodentlig har han rentegnet Skitserne og sendt Billederne til Kongen, eftersom denne ikke kom til Rom. Man kender ikke nu noget til slige Tegninger i Danmark. Har Kongen faaet dem, er de senere forsvundet, maaske ødelagt ved Christiansborgs Brand 1794.

Samtidig har Juvarra søgt at indynde sig hos Landgreve Carl af Hessen, Frederik IV's Morbroder. For ham tegnede han nogle Udkast til Lystslotte. Skitsen til en Grundplan for et af disse Projekter er bevaret og viser et vidtløftigt Anlæg grupperet om en ottekantet Gaard. Selv havde Juvarra tidligere under sit Ophold ved Accademia di San Luca i Rom tegnet Udkast til det, han kaldte »palazzo in villa«, altsaa fyrsteligt Lystslot, med sindrig Konstruktion omkring polygonale Gaarde. Urtypen findes vistnok i Serlios 7. Bog, hvor der er gengivet et Villaanlæg i Skikkelse af en ottekantet Gaard, fra hvis Sider fire Beboelsesfløje radiært straaler ud. Serlio var sig aabenbart bevidst, at Typen var bizar. Han kalder den »Vindmøllen« (*mulino a vento*), fordi Figuren med de fire strittende Fløje mindede ham om Møllevinger. Motivet har fulgt Juvarra fra hans Læreaar i Rom til hans store Arbejdsplads hos den sardinske Konge i Torino. Stupinigis Hovedbygning fik netop denne Vindmølleform, blot udgik de radiære Fløje ikke fra en Gaard, men fra den centrale Kuppelsal, og Vingerne var ikke formet som et græsk Kors, men som et Andreaskors. Hvorvidt Juvarra her har været egentlig original, er mere end tvivlsomt. Germain Boffrand i Malgrange og Fischer von Erlach i Villa Althans (Wien) har tidligere kunnet fremvise lignende Planløsninger.

Af det, der her er nævnt, skal et Par Kendsgerninger fremhæves. For det første har Juvarra søgt Forbindelse med Frederik IV. For det andet har han syslet med

polygonale Gaardanlæg og sendt et Projekt derom til Carl af Hessen. Men for det tredje var der nært Slægtskab og livlig Kontakt mellem den hessiske Landgreve og den dansk-norske Konge. Og da Frederik IV afsluttede Byggearbejderne ved Fredensborg, lod han nogle Arkitekter tegne Snit og Prospekter af det nye Slot. To af disse, de ganske unge Mænd Laurids Thura og Holger Rosenkrantz, tiltraadte straks derefter deres store udenlandske Rejse. De havde Fredensborg-Tegningerne med i Bagagen. Og den eneste, der skulde have et Eksemplar deraf, var Carl af Hessen.

Maaske der bag disse spredte Træk kan anes Brudstykkerne af et Mønster. Har Carl af Hessen, om end han ikke realiserede Planerne, dog været saa tiltrukket af Juvarras Ideer, at han lod dem gaa videre til sin Søstersøn?

Spørgsmaalet skal ikke besvares her. Det er Forfatterens oprigtige Mening, at det heller ikke kan besvares.

Litteratur

Augusto Tellucini: L'arte dell'architetto Filippo Juvarra (Torino 1926).

A. E. Brinckmann: Theatrum Novum Pedemontii (1931).

L. Rovere, V. Viale, A. E. Brinckmann: Filippo Juvarra (Torino 1937).

Rudolf Wittkower: Art and Architecture in Italy 1600–1750 (Pinguin Books 1958).

Richard Pommer: Eighteenth-Century Architecture in Piedemonte (New York 1967).

Fig. 229. Frederik IV's Marmorbuste, udført af Diederich Gercken, i Frontispicen paa Fredensborg Slotskirke. Lennart Larsen fot. 1960.

XII

NOTER OG HENVISNINGER

Blandt de utrykte Kilder til Fredensborgs ældre Historie er Partikulærkammerets Regnskaber langt de mest omfattende. De findes først og fremmest i de lange Rækker af Bilagspakker i Rigsarkivet (Serien har Nummer 87). Der er dog nogle Huller, der da maa udfyldes af den parallelt løbende Række af Regnskabsprotokoller i Extrakt (Serie Nr. 86). Dertil kommer de almindelige partikulære Regnskaber, hvis meget righoldige Bilagspakker (Serie Nr. 39) indeholder mange værdifulde Oplysninger, navnlig om Udstyret af Fredensborgs Gemakker; da der ogsaa i denne Serie er Huller, kan Protokolrækken med Extraktregnskaberne (Serie Nr. 38) opsøges. Desuden findes blandt Partikulærkassens Regnskabsrækker andre, der lejlighedsvis er raadspurgt, nemlig Nr. 41: Kabinetskasse-Regnskaber, samt Nr. 85: Kgl. Resolutioner vedrørende Bygningsvæsenet. Fra Rigsarkivet kommer ogsaa de omfattende Inventarier, hvoraf de to ældste, 1724 og 1728, opsøges i Rentekammerarkivet Nr. 2243.241: Sjællandske Renteskriverkontor, 1693–1741, Inventarier for de kgl. Slotte Eremitagen, Fredensborg, Gyldenlund og Jægersborg. Det saakaldte 1745-Inventarium, der i Virkeligheden er ca. 10 Aar ældre, findes sammen med Inventarier fra 1752 og 1755 i Rentekammerarkivet: Reviderede Regnskaber, Slotsregnskaber, Fredensborg Slots Inventarieregnskaber 1755. I samme Serie finder man de omfattende Inventariclister for 1784 og 1798, medens man for det 19. Aarhundrede maa opsøge Inventariclisterne i Overhofmarskallatets Arkiv paa Rigsarkivet. I Landsarkivet for Sjælland opbevares flere Rækker af Frederiksborg-Amtmandens Kopibøger, der tidligere har været stærkt benyttet af den nedennævnte Lokalhistoriker Valdemar Seeger, og som ogsaa flittigt er brugt i nærværende Bog. Paa selve Fredensborg Slot opbevares Slotsforvalterens Arkiv, der kan suppleres med Korrespondancesagerne i Overhofmarskallatets Arkiv (i Serien: Sager vedr. Fredensborg Slotshave); begge Arkiver begynder dog først i Tiden lige efter Dronning Juliane Maries Død. Til Skildringen af Hoflivet paa Fredensborg har Hoffourérens Dagjournaler (i Overhofmarskallatets Arkiv) været en fyldig Kilde, mest for Tiden efter 1766.

Et værdifuldt Billedmateriale, om end ret sparsomt repræsenteret, findes spredt om i Partikulærkammerets Bilagspakker. Andet Billedmateriale ligger i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger, i Det kgl. Biblioteks Billedsamling, og endelig har Magister Hakon Lund i de senere Aar lukket op for det righoldige Materiale, der gemmes i Kongens Haandbibliotek: Samling til Land- og Søkort GK. Mappe 7, hvor man ogsaa finder værdifulde Oplysninger om Fredensborg, navnlig i Tiden mellem 1770 og 1780, se H. Lunds Registrant over Arkitekturtegninger.

Den trykte Litteratur i Bogform er ikke meget omfattende. Der skal henvises til Pionerværket, *F. J. Meier*: Efterretninger om Fredensborg Slot i Frederik IV's, Kristian VI's og Frederik V's Dage (Kbh. 1880), en Bog der trods sine snurrige Domme over Datidens Kunstnere stadig kan og bør raadspørges. Der maa ogsaa henvises til det store Værk: Fredensborg, Det danske Kongehus og dets Slægt I–II (Kbh. 1894), der dog kun rummer meget lidt om Slottets ældre Tid. Den overordentlige flittige Lokalhistoriker *Valdemar Seeger*, hvis Bøger hyppigt citeres i nærværende Bog, har bl.a. udgivet: Fredensborg, en historisk-topografisk Skildring (Hillerød 1915); Østrup, en historisk-topografisk Studie (Hillerød 1926); Fredensborg Slotshave, gamle Anlæg og Monumenter (København 1926); samt: Fredensborg fra Oprindelsen til vore Dage (Hillerød 1937). – Endelig har *Frederik Weilbach* udgivet en kort Oversigt over Slottets Bygningshistorie: Fredensborg Slot (Kbh. 1928). Et meget værdifuldt Bidrag til Slottets Interiører er givet af *Dyveke Helsted:* Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot (Kbh. 1958).

De hyppigst anvendte Forkortelser er:

RA. = Rigsarkivet. LA. = Landsarkivet for Sjælland. P. = Partikulærkammeret. Da denne sidste Kilde citeres særlig hyppigt, navnlig Bilagsrækken, er den ogsaa yderligere forkortet. En Henvisning til P. 87.1722.332; 4 Marts 1722 betyder saaledes: Partikulærkammerets Bygningsregn-

skaber Nr. 87, Aargang 1722, Bilag Nr. 332, den 4. Marts 1722, og saa fremdeles. Andre Forkortelser, der hyppigt er anvendt, som Rtk. for Rentekammeret og Inv. for Inventarium, vil nok være umiddelbart forstaaelige.

Italiensk Forspil, S. 7–16. [1] Erik Pontoppidan, Danske Atlas II, 262. [2] Blandt de mange Ex. paa Anvendelse af Navnet *saletto* skal her anføres et Par Stykker; flere vil komme i de bygningshistoriske Afsnit: P. 87, 1722, Bilag 329 og 331 (Stukkatøren); P. 39. 1722. 207; P. 87. 1722. 338 (Sturmberg); P. 87. 1722. 258 (Krieger, i Efterskriften); P. 87. 1723. 256 (Pelli). [3] Frederik Weilbach: Frederik IV.s Italiensrejser, Kbh. 1933. [4] Le ville venete. Catalogo a cura di Giuseppe Mazzotti, Terza Edizione, Treviso 1954, S. 13 f. [5] Weilbach, Fr. IV's Rejser, S. 101. [6] Mazzotti, Le ville venete, S. 118. Bruno Brunelli: Ville del Brenta (1931), S. 11–29. [7] Christian Elling, Paraden (1958), S. 16 ff. [8] Danske Samlinger 2. Række V, S. 32. [9] Nye danske Magazin IV, S. 97 f. Chr. Elling har i Paraden paatalt, at Fr. Weilbach i sin Fremstilling af Kongens Rejse 1709 har ment, at det drejede sig om et Palads i selve Bologna. F. W. opdagede Fejltagelsen, inden Bogen udkom, og meddelte dette i Forordet. Men han naaede ikke at udnytte denne Villas særegne Arkitektur i sin Fremstilling. [10] Slottets nuværende Ejer meddeler mig, at det er bygget 1649 og følgende Aar; vistnok først helt færdigt 1695. Bygherren var Girolamo Albergati. Arkitektens Navn kendes ikke. [11] Blandt de florentinske Villaer er Pratolino nedrevet 1814. Beskrevet af Francesco de Vieri: Discorso sulle meravigliose opere di Pratolini (1586); samt af G. Zocchi: Vedute delle ville e altri luoghi della Toscana (Firenze 1799). [12] Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 1087, 4[to], Nr. 14. RA. Haandskriftsamlingen. Andreas Hojer: Lebens und Regierungsgeschichte Friederich des Vierten (1709) 11. Bog, S. 48. [13] F. J. Meier: Efterretninger om Fredensborg Slot (Kbh. 1880), S. 21. [14] Extraordinaire Relationer, Oktober 1722, S. 267 f. [15] Om Palazzo ducale i Modena, se Canevazzi: La scuola militare di Modena I–II (1914). Arkitekten var Berninis Elev Bartholomco Avanzini, der byggede Paladset for Hertug Francesco I i Tiden omkring 17. Aarhundredes Midte; det var dog ufuldendt ved Fr. IV's Besøg og blev i øvrigt aldrig helt færdigt. Den store Sal omtalt hos Canevazzi I, S. 25, 28, 31 f. [16] P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark III, S. 46, 60 f. [17] Rostgaards selvbiografiske Notater, i Kgl. Bibl., Langebeks Collectanea 184 a, Læg Nr. 3: »I Modena holdt hand sig ei ret lenge op, men indfandt sig dog i Hertzogens Bibliotheck og der confererede nogle af Litanij Epistler«. [18] Chr. Elling: Paraden (1958), S. 14. [19] Fr. Weilbach: Frederik IV's Italiensrejser (1933), S. 101 f. [20] Bruno Brunelli: Ville del Brenta (1931), S. 17–29. – Giuseppe Mazzotti: Le ville venete (1954), S. 118. Villaen er publiceret af Palladio: Quattro libri dell'Architettura II, cap. XIV, S. 50. [21] Begge Villaer er gengivet af Palladio. – Jfr. Mazzotti: Le ville venete, S. 327 og 477. [22] Gianfrancesco Costa: Le delizie del fiume Brenta I (1750), Pl. 8–10. – Jfr. V. Coronelli: La Brenta quasi borgo della città di Venezia (1709), hvor Villaens store Forgaard er gengivet. Juvaras Udkast til *Stupinigi* ved Turin viser en polygoral Forgård; men Udkastet er først fra 1729. [23] Mazzotti: Le ville venete, S. 287 f. [24] Mario Botter: La villa Molin (Treviso 1961), trykt i Serien »Piccole monografie delle ville venete«. De følgende Oplysninger om Bygherren og hans Villas Skæbne er hentet herfra, S. 10–21. [25] Kgl. Bibliotek. Haandskriftsamlingen: Arkivet E 20, Registrant over Kongens Bibliotek 1729 Bd. I, S. 111 og 123. [26] Vincenzo Scamozzi: Idea dell' Architettura Universale (1615) I, 3. Bog, cap. XIII, S. 274 f. [27] RA. Kongehuset. Frederik IV's Skrivekalender 1709: Kongen har noteret Navnene paa 29 venetianske Damer, deriblandt Nr. 17: Mad. Molino di St Catharina. [28] Hakon Lund i »Danmarks Bygningskunst« (1963), S. 267. [29] Louis Bobé: Bogen om Frederiksberg Slot (1919), S. 22. – (RA) Frederik IV's Skrivekalender 1709, S. 27. [30] Margrete Kühn: Schloss Charlottenburg (1955), S. 13. [31] Andreas Hojer: König Friederich des Vierten Glorwürdigstes Leben (Udg. 1829), II, S. 108.

Paa Asminderød Overdrev S. 17–22. [1] Vedr. Østrup henvises til Valdemar Seegers forskellige Bøger, der indeholder nødtørftig Kildeangivelse: Østrup, en historisk-topografisk Studie (Hillerød 1926); Fredensborg, en historisk-topografisk Skildring (Hillerød 1915); Fredensborg fra Oprindelsen til vore Dage (Hillerød 1937). I sidstnævnte Værk siger Forf., hvad man ogsaa kan se antydet andetsteds, at det hollandske Hus var bygget i »hollandsk Stil«. Fr. Weilbach: Fredensborg Slot (Kbh. 1928) antyder det rigtige, at der var Tale om hollandsk Drift. [2] Skildringen af Landskabet beror dels paa Chr. V's Matrikel, Markbog 61, Asminderød Sogn; og dels paa Seegers sidstnævnte Bog (med andre Kildeangivelser). – Om Kongens Ønsker vedr. Fredning af Træer: Frederik IV skaaner Træerne ved Kongevejen langs Esrom Sø (LA. Fr.borg-Kronborg Amter: Kopibog for udgaaende partikulære Breve 1726–29, S. 123 f.; 7. Marts 1727). – Smst. 1751–62, S. 694; 12. Juli 1759: Forbud mod, at Ole Larsen Udrider fælder Træer ved sin nyerhvervede Ejendom (ved nuværende Tinghusbygning). – Slotsforvalters Arkiv, 28. Juni 1828: Overhofmarskallen beder paa Kongens Vegne Slotsforvalteren og Slotsgartneren afgøre, om fire Træer i Slottets Omegn, der er begæret fældet, kan fjernes, uden det skader Udsigten fra Slottets Vinduer. – Slotsgartner Rudolph Rothe kræver 15 Egetræer i Kovangen skaanet, fordi de pryder Udsigten fra Slotshaven: (RA) Overhofmarskallatet I. H. 49. Slotshaven 1835. Bilag 515; 29. April 1835. [3] Christian V's Matrikel, Markbog 61, Asminderød Sogn (Østrupgaard nævnt sidst i Bindet). [4] Seeger: Fredensborg (1915), S. 18. [5] F. V. A. Prosch: Frederiksborg Stutteri (1866), S. 18. [6] (LA) Frederiksborg-Kronborg Amter, Kopibog 1723–26, S. 85; 10. April 1724. [7] Som Note 6, S. 201; 12. Maj 1725. Navnet »Dalenborg« synes først at dukke op senere: P. 87. 1752. 152; 31. Dec. 1751: Mogens Ibsen Holm, Klejnsmed, har repareret en Nøgle til »Dallen borre huset«. [8] Valdemar Seeger: Østrup (1926), S. 57. [9] P. 87. 1723. 267; 29. Nov. 1723. [10] Kgl. Bibliotek: Kall fol. 48. – Nationalmuseets Arkiv. Hans de Hofman: Siellands Sogners Beskrivelse, Asminderød Sogn. [11] P. 87. 1749. 185; 14. Marts 1749: Seb. Schrecks Rgsk. for den tyske Prædikantboligs Omdannelse til Jægergaard; Punkt 12 omtaler »den forreste Sal mod Kongevejen«. [12] Krieger paategner en Snedkerkontrakt 1. Feb. 1720: P. 87. 1723. 271. – Hans Inspektionsrejser 1720: P. 87. 1721. 471.

Bygningshistorien S. 23–40. [1] P. 87. 1721. 471; 30. Dec. 1720, med en Liste over Kriegers Rejser 1720; se særlig Rejsen 27. Februar. [2] P. 87. 1721. 469; 10. Okt. 1720. [3] P. 87. 1721. 425; 31. Dec. 1720. [4] P. 87. 1722. 218; Sømregnskaber fra Okt. 1722, samlet i et Læg, S. 1, 24 og 26. [5] P. 87. 1720. 347, et samlet Læg med Bygningsrgsk., Nr. 94 og 101–116; Rgsk. over Kommandoen Maj–Oktober 1720. [6] P. 87. 1723. 267; 29. Nov. 1723 (Tømrermester Peder Basse). [7] P. 87. 1722. Bilagene 364 og 377; 12. Feb. og 22. Dec. 1722. [8] P. 87. 1726. 319; 8. Dec. 1723, Pellis Rgsk. for Arb. ud over Kontrakten, og Kriegers Reaktioner derpaa dateret 11. Juni 1725, under Nr. 19. – Ved Afregningen om det ydre Dønnikeværk mente Krieger, at Pelli havde brugt »ein al zu kurzen Mass Stab«: P. 87. 1722. 239; 31. Maj 1722. [9] LA. Kronborg-Frederiksborg Amter. Kopibog 1721–23, S. 88. [10] P. 87. 1742. 84; 22. Maj 1742. [11] P. 87. 1726. 319, 23. Post: Krieger siger 11. Juni 1725, at Forhøjelsen af Ottekanten er sket »um besser Ansehen willen«. [12] P. 87. 1722. 218; 30. Dec. 1722. Sømregnskab. [13] P. 87. 1727. 603; 30. Jan. 1726. [14] RA. Kronborg Rytterdistrikt. Kontributions- og Jordebogs Regnskaber 1719–21: Rgsk. for 1719 (Liste over Ægtkørsler). [15] P. 86. 1721, S. 92, med Omtale af Pellis Kontrakt af 3. Feb. 1720. Smst. S. 93 Kontrakt af samme Dato med Tømrermesteren Peder Basse. [16] P. 87. 1726. 319; Pellis Krav paa Extrabetaling dateret 8. Dec. 1723 Nr. 2, 3 og 4, samt Kriegers Responsum smst. dateret 11. Juni 1725. Herefter var det Kongens Ønske at indvinde flere Afdelinger i Kælderen. [17] P. 87. 1721. 425; 31. Dec. 1720. [18] P. 87. 1722. 305; 30. Dec. 1722. Første Udbetaling 22. Feb. 1721: P. 86. 1721, S. 95. [19] P. 87. 1721. 460: Glarmesteren Poul Petersens udaterede Rgsk.; heri Kriegers Attest af 16. Dec. 1721, der meddeler, at »auf allergnädigsten befehl die Cupell mit einer Lanterne und 12 Dachfenster verreichert ..« – Peder Basses Rgsk. vedr. Lanternen: P. 87. 1722. 258; 6. Dec. 1722; heri Kriegers Attest: »Die Cupell .. ist verreichert über meinen überschlag .. mit einer Laterne um Licht genug zu solchen grossen Sahl zu samlen«. – Det ses ogsaa, at »Tamburens« Vinduesstokværk var blevet forhøjet for at bringe mere Lys: som Note 16, med Kriegers Responsum af 11. Juni 1725: ».. seint

die Mauren über Dach erhöhet, um mehr Licht durch höhere fenstern in *Saletto* zu gewinnen«. [20] LA. Gl. Kronborg-Frederiksborg Amter. Kopibog 1718–22, S. 539 ff. [21] Fr. Weilbach og Chr. Elling: Frederiksberg Slot (1936), S. 32. – Nyström: Frederiksbergs Historie I, S. 156. – Artes II, 42, 86. [22] Domenico Pellis Kontrakt af 13. Marts 1688 om Fæstningsarb. i Oldesloe: RA. Landetaten. Kgl. Ordrer til Generalkommissoriatet 1688 (i et Læg med »Uregistrerede kgl. Ordres«). – Jeg skylder nu afdøde Major Gordon Norrie Tak for denne Henvisning. [23] P. 87. 1722. 238; 20. Feb. 1722. [24] Kontrakt af 3. Feb. 1720: P. 86. 1721, S. 93. [25] Kontrakt af 16. Okt. 1720: P. 87. 1722. 305. [26] P. 87. 1722. 303; 15. Januar 1723. [27] P. 87. 1721. 475; 6. Dec. 1721. Kriegers Efterskrift nævner »18 Copenhagener reisen mit Marmor aus dem Sparpfennig zu denen Ostroper Caminen«. Rejsemaalet kan vistnok kun have været Gerckens Værksted i Store Kongensgade (jfr. G. Grove: Kbh. Huse og Indvaanere 1728, S. 282). – Se ogsaa (LA) Amtmandens Kopibog 1718–21, S. 488, den 3. Juli 1721: nogle Vogne skal føre det Marmor, »der stod paa Sparepenge til en Skænk«, til København. [28] P. 87. 1723. 261; 18. Sept. 1723 Nr. 101, hvori Pelli skriver: »Zwey fenstern von Sparpfenig von gehauenen steine gegen dem vorhoff zur Probe aufgesetzt; weilen solche ein andre Form gehauen werden mussten, wieder abgenommen«. [29] Som Note 28, Nr. 103: »Das Portal vom Schloss abzubrechen so am Sparpfenig gestanden und ein neuen wieder auffzusetzen«. Smst. beretter Pelli, at ogsaa Stentrappen foran Portalen var fra Sparepenge; men den maatte nedbrydes og erstattes af en anden. [30] P. 39. 1722. 182; 8. Aug. 1722 (Gercken). – P. 87. 1722. 280; 23. Okt. 1722: Auzonis extra Arb. i Gardesalen paa Grund af den ny Portal. [31] P. 87. 1722. 313. – P. 39. 1722. 259: om Terrassens Stentrapper. – P. 87. 1722. 309 (Kældervinduer, Hjørnekvadre og Kuplens Fodliste). – P. 39. 1722. 123 [32] P. 87. 1721. 425; 31. Dec. 1720 (Pelli brænder Gesimssten). – P. 87. 1722. 308; 23. Maj 1722: Gercken hugger 8 Hjørnesten til Slottets og Kuplens Gesimser. [33] Om Indfatningernes Okkerfarve: P. 87. 1722. 241; 27. Okt. 1722, hvori Krieger meddeler, at han har »die Gesimbse und Leisten um die Fenster mit gelbe farbe verbessern lassen«. – Lign. Rgsk. for Ottekanten: smst. Bilag 368, 4. Dec. 1722. – Efterretning om Terrassens Dokker og Skulpturer: P. 87. 1732. 93; 2. Feb. 1732; P. 87. 1751. 152. – Sokkel med hvide Fuger: P. 87. 1726. 325; 18. Nov. 1726. [34] P. 39. 1722. 20 a; 3. Nov. 1721. – P. 87. 1722. 329; 6. Sept. 1722. [35] P. 87. 1722. 324; 26. Maj 1722. – Smst. Bilag 326. Jfr. P. 39. 1722. 207. [36] P. 87. 1722. 330. [37] P. 87. 1722. 329; 6. Sept. 1722, hvori Omtale af Kontrakten 12. Aug. 1722. [38] P. 87. 1722. 331. [39] P. 87. 1722. 321; 14. Feb. 1722. [40] P. 87. 1722. 327. [41] P. 87. 1722. 325; 28. Juli 1722, med Omtale af Kontrakten 17. November 1721. [42] P. 87. 1722. 332; 4. Marts 1722. – P. 39. 1722. 201. [43] P. 87. 1722. 328; 24. Aug. 1722. [44] LA. Kronborg-Frbg. Amt. Kopibog 1721–23, fol. 116. [45] Som Note 44, fol. 136 b. [46] P. 87. 1722. 336; 18. Aug. 1722. [47] P. 87. 1723. 271; 14. Juni 1723. [48] P. 87. 1722. 266; 18. Aug. 1722. – Smst. Bilag 367; 13. Aug., Slotsforvalter J. Kremers Oversigt over Haandværkerne: »Der Hofdischler [Kutsch] seine leute – 13 geselen«. [49] P. 87. 1723. 371; 14. Juni. – P. 39. 1722. 74. – Vedrørende Kontrakternes Datering er der ofte Divergenser mellem P. 87 og P. 39, fordi den første regner efter Underskriften, den sidste efter Kongens Approbation. [50] P. 87. 1722. 269; 30. Dec. 1722. [51] P. 87. 1723. 268; 16. Feb. 1723. [52] P. 87. 1722. 341; 15. Aug. 1722. [53] P. 87. 1722. 340; 17. Juli 1722: Elias Green ansøger (paa Dansk) om Forskud til det kommende Marmorerer- og Forgylderarbejde. – P. 87. 1723. 315; 22. Dec. 1722. [54] Fr. Holms udførlige Malerregnskab fra Dec. 1722 er sammen med Elias Greens Note 53 omtalte Rgsk. en fyldig Kilde til Oplysning om Boligindretningen i Slottet og vil hyppigt blive citeret nedenfor: P. 87. 1723. 314; 16. Dec. 1722. [55] P. 39. 1722. 273; 30. Okt. 1722. [56] P. 87. 1722. 377; 22. Dec. 1722. [57] P. 87. 1722. 270; 7. Nov. 1722 (for Arbejde leveret den 5. Okt.). [58] Københavns maanedlige Postrytter 1722. Jfr. ovenfor S. 11 vedr. Extraordinaire Relationer Okt. 1722. At Slottet fik sit nye Navn Fredensborg paa Indvielsesdagen, ses baade af dette og af samtlige Haandværkerregnskaber. Naar Seeger i sin Bog om Fredensborg (1937) S. 16 hævder, at Navnet blev brugt allerede siden 1719, beror det paa en Fejltolkning af Kilden. Henvisningen gælder Amtsregnskaberne (jfr. ovenfor Note 14), men Seeger har ikke set, at det paagældende Regnskab, der skulde dokumentere den tidlige Brug af Navnet, nok er skrevet paa en Blanket fra 1719, men dog tydelig angives at være fra 1722. [59] RA. Kongehuset. Dronning Anna Sophies Dagbog 1721–23. [60] P. 41. Kabinetskassen. Andreas Lyders' Regnskab 1719–24. Lyders omtaler Slottet som *Østrup* indtil 10. Okt. 1722, derefter med det nye Navn fra 11. Oktober. – I Tiden efter Indvielsen nævner Lyders kun sjældent Besøg paa Fredensborg, f. Ex. 9. Maj 1723 og 30. Jan. 1724. [61] Extraordinaire Relationer 1724, den 15. Aug. 1724, S. 62: Kongen rejser med Dronningen og Prinsesse Charlotte Amalie til Fredensborg for at residere der i nogen Tid. – I Frederik IV's Forordninger 1721–30 ses det ogsaa, at talrige Resolutioner er underskrevet paa Fredensborg Aug.–Nov. 1724. [62] P. 87. 1724. 314: Sømregnskab for 1723. – P. 86. 1724, S. 73. – P. 87. 1726. 330, 6. Post; 10. Jan. 1726. – P. 39. 1723. 307: Frederik Holm forgylder Stjernen. [63] LA. Frederiksborg og Gl. Kronborg Amt. Kopibog for Erklæringer og Breve til Kollegierne 1723–26, S. 32 f.; 4. Sept. 1723. Amtmanden indberetter her, at det »Lofterum, som afvigte Vinter og hidtil, Havre at paalægge har vaaren een stor *incommoditet* og en daglig Uro for de kongelige Ministre, som har deres Logementer der ...«. [64] P. 87. 1723. 271; 14. Juni, med Kriegers Paategning af 28. Juni 1723: der er kommet flere Vinduer og Døre i Ottekanterne end opr. kontraheret, »weil die oberste Flügel beim Schloss erstlich zu Pferdeställe eingerichtet werden sollen«. [65] P. 87. 1722. 315; 30. Nov. 1722. – P. 39. 280 (med Datoen 27. Nov.). – P. 87. 1723. 309: Gerckens afsluttende Rgsk. vedr. Terrassen, dateret 24. Juli og kvitteret 3. Aug. 1723. – Jfr. P. 39. 1723. 216; 31. Juli. [66] P. 87. 1723. 301; 13. Dec. 1723. [67] Pellis Rgsk. vedr. Murerarb. paa Terrassen: P. 87. 1723. 261; 18. Sept. 1723. – De 6 Nicher og 2 Porte ses paa Lønborgs Prospekt og findes endnu gengivet i Thuras Vitruvius. Soherrs Tegning 1744 (Fig. 85) afviger herfra. [68] Inv. 1728. – Om Bemaling af Gerckens Sandstensfigurer: P. 87. 1732. 93 (Maleren Nicolay Reuter). [69] RA. Rtk. Slotsregnskaber. Frederiksborgs Inventarium 1705, med Tilføjelse om Afgang efter Attest af 2. Juni 1723 Litra U. Venligst meddelt mig af Museumsinspektør Povl Eller. [70] P. 87. 1722. 259; 30. Dec. 1722 (Peder Basse). – Smst. Bilag 242; 26. Oktober 1722: en Murpolerer om »den hvælvede Indgang« til Priveterne. [71] P. 86. 1734, S. 25 og 42 (det ene »Skur« siges her at være omstyrtet ved Storm. [72] P. 87. 1766; Litra C, »Baurechnungen« Nr. 8. [73] P. 86. 1724, S. 64 og 66. – P. 87. 1726. 314: Sømregnskab for 1724. – P. 87. 1726. 330; 10. Jan. 1726 (Peder Basse), 13. Punkt. [74] P. 87. 1721. 456; 28. Okt. 1721. – P. 87. 1722. 257; 6. Dec. 1722. – Urværket i Porttaarnet: P. 39. 178; 25. Januar 1721. [75] Krieger om Reparationer i Ottekanten Okt. 1722 (P. 87. 1722. 241): »Auch habe [ich] die Gesimbse und Leisten um die Fenstern mit gelbe Farbe verbessern lassen«. Smst. Bilag 368; Krieger om Indkøb af Farve: »... das ucker gelb ist angekauft die ornamanta der fenster und thüren des Schlosshofes gegen Ihro Majesteten Hohen Geburtstag zu verfrischen«. [76] Gerckens Kontrakt om Portalen: P. 87. 1721. 463; 17. Feb. 1721. [77] Som Note 75. [78] P. 87. 1723. 342; 11. Sept. 1723. – Smst. Bilag 249 (om Levering af Sten fra Nivaa Teglværk til Kanalen); 19. Okt. 1723. – Jfr. P. 39. 1723. 317; 13. Nov. 1723. Da Soherr 1744 indrettede Blaa Port, lod han Privetet paa Slotsterrassen nedbryde og atter opbygge; ved den Lejlighed siges det udtrykkeligt, at der var Forbindelse mellem Privetet og Kanalen, hvor Natmanden røgtede sin Dont (P. 87. 1744, Litra S Nr. 4). [79] P. 87. 1723. 310; 5. Nov. 1723. – P. 87. 1726, 368: Kontrakt om Brolægningen af 18. Okt. 1723, først testeret 12. Juni 1726. [80] P. 86. 1724, S. 79. [81] E. Pontoppidan: Memoria Hafniæ 1724, S. 61. – P. 87. 1726, Sømregnskab for Aaret 1724: Smeden har leveret Søm til et Stillads for Fr. Ehbisch, da han rejste Billedet paa Slotspladsen (skønt det nuv. først blev sat her to Aar senere). I Februar 1725 skal Jacob Christian have lagt Bro om Fredsstøtten: P. 39. 1725, Nr. 71. [82] P. 86. 1725, S. 97 f. og 112, under 9. Juni 1725. Arbejdet med Transporten udførtes af Gercken. Om Pakkassen, hvori Statuen blev ført, se P. 39. 1725, Nr. 163. [83] Gerckens Overslag vedr. de profilerede Indfatninger af Bremersten, dateret 5. Sept. 1726: P. 85. Kgl. Resolutioner vedr. Bygningsvæsenet 1725–26, Bilag 74. – Smst. Bilag 54, under 21. Sept. 1726 findes Kontrakten

med Entreprenøren og Tømmerhandleren Mathias Wulf om Metal- og Blyrør samt Trærender til Vandspringet. – Murmesteren J. C. Schirmers Overslag om Murarbejdet og Anskaffelse af Blaaler til Fontænen er fra 1. Juli 1727: P. 87. 1727; 521. Smst., Bilag 580, erklærer Gercken at have leveret 120 Alen Profillister af huggen Bremersten til Fontænen. – Karlebo Teglværk leverer 11.000 »udsøgte store haardtbrændte Vandklincker«: P. 87. 1727. 519; 8. Aug. 1727. - Dele af Fontænens Sandstensindfatning ligger endnu i Slottets Skulpturkælder. Andre Smaadele deraf er i ny Tid anvendt til Trappetrin ved Skipperhuset. [84] P. 87. 1728. 233 og 253; 7. Sept. og 4. Okt. 1728. – Jfr. Inv. 1745, fol. 72 a: »De ved kiøckenet værende 2 smaa vand cammer er med blye beklæd og enhver af de oven over staaende 2de smaae billeder have eet blye horn udj munden«. Senere Meddelelser om Figurernes Skæbne findes i Inv. 1755, S. 92, samt Antegnelser til Inv. 1765, Bilag 2; heri er indført den 1. Nov. 1773: »ligger endnu paa Slotsgaarden«. [85] Jan Steenberg: Esrom Kloster som Stutterigaard, i »Fra Frederiksborg Amt« 1955, S. 52 f. [86] LA. Gl. Kronborg-Frederiksborg Amter. Kopibog 1718–21, 12. Juli 1721, S. 496. – Kopibog 1721–23, Okt. 1721, S. 3 ff., samt 23. Okt. 1722, fol. 250 b. [87] P. 87. 1721. 425; 8. Okt. 1721. – Stalden bringes under Tag inden Udgangen af 1721: P. 87. 1721. 457; 20. Dec. 1721. – De endelige Regnskaber findes i P. 87. 1722, Bilagene 240 og 265; 12. og 16. Okt. 1722 (vedr. Murværk og Tømmer). Smst. Bilag 271 (Snedker), Bilag 345 (Maler), 318 (Gercken), samt 1723, Bilag 267 (Tømreren vedr. de 12 Sengesteder). [88] P. 87. 1732. 123; 5. Dec. 1731, indeholdende Tømmermester Johan Bars' Overslag og Kriegers Attest, 19. April 1732, for, at Arbejdet var fuldført. [89] Navnet Nyboder er fundet fra 1780 ff.: RA. Overhofmarskallatet. Dagjournaler I. Q. 26, S. 267; 1. Okt. 1780. Samt I. H. 26, Sager vedr. Fredensborg Slotshave 1803 Bilag 150. Samt I. H. 27. 1804, Bilag 424. Navnet »den røde Længe« er tidligst konstateret 1911. [90] P. 87. 1723. 346; 2. Nov. 1722. Heri nævnes Kongens Approbation af 23. Sept. [91] P. 87. 1723. 347; 5. Dec. 1723. [92] P. 86. 1753, fol. 42, Regnskab for Udvidelse af Slotsforvalter Dölners Lejlighed. [93] P. 87. 1723. 347; 5. Dec. 1723. Samt 1726. 330; 10. Januar 1726. [94] »Mauersteins Plaster im Gange und in den Kammern«: P. 87. 1748, Bau-Rechnungen Litra O Nr. 27; 25. Maj 1748. [95] P. 87. 1723. 332; 6. Juli 1723 (Fr. Holm) samt Bilag 275; 24. Sept. 1723 (Chr. Kutsch). – P. 85. Kgl. Res. Bygningsvæsenet vedk. 1721–24, under 3. Okt. 1723. [96] 1750 fornyedes 105 Dørgerichter i Domestiklængen »af Aarsage at speckningen omkring carmene stedse affalder ved dörrenes op- og iluckning«: P. 87. 1750, Litra D Nr. 25; 16. Feb. 1750. [97] Bagerovnen nævnes i Kremers Paategning af Kriegers Overslag: P. 87. 1723. 346; 2. Nov. 1722. – Omtales i alle Inventarier som det kgl. Konditori. [98] P. 92: Overslag over en Ombygning af Domestikbygningen ved Fredensborg Nov. 1731. [99] P. 87. 1723. Bilagene 176, 257 og 258, fra 15., 17. og 19. Juni 1723. [100] P. 87. 1722. 273; 9. Dec. 1722. – P. 86. 1724, S. 76; 29. April (hvori Meddelelsen om Kontraktens Dato). – P. 39. 1723. 234; 18. Aug. 1723. – P. 87. 1723. 343; 1. Dec. 1723. – Rogaardshusene, der laa lige bag Kroen, havde samtidig faaet udvidet Staldplads til Brug for Hoffets Kavalerer: (LA) Amtmandens Kopibog 1731–34, S. 260; 27. Feb. 1734. [101] P. 86. 1724, S. 77 (med Oplysning om Kontraktens Dato). [102] (LA). Amtmandens Kopibog 1723–26, S. 99 f.; 18. Marts 1724.

De kongelige Gemakker S. 41–57. [1] P. 87. 1726 314 og 330: Klejnsmedens Sømrgsk. for 1724 samt Peder Basses Tømrerrgsk. dateret 10. Jan. 1726. – Inv. 1728. [2] P. 87. 1722. 317; 18. Dec. 1722: Gercken lægger Marmorfliser i saletto og »ordinaire« Fliser i Gardesalen. [3] P. 87. 1722. 332; 4. Marts 1722. [4] P. 87. 1768. 206; 18. Nov. 1767. [5] P. 87. 1722. 317; 18. Dec. 1722. [6] P. 87. 1722. 338; 1. Okt. 1722. [7] Danske Vitruvius II, S. 64. [8] Fr. Weilbach: Frederik IV's Italiensrejser, S. 141. [9] RA. Kongehuset. Frederik IV's Hand- und Schreibkalender, ud for 6.–9. Feb. 1709: »... vohr Venedig habe ich einen grossen Marborn Schorstein bestelt welcher *in loco* nur kostet 85 Gulden. Ich habe auch zu 4 Türen Archetraven von selben ahrt Marbor bestellet, 4 Ell hoch 2 Ell breit ...« Maalene paa de her nævnte Dørindfatninger maa dog forekomme noget gaadefulde. [10] Inv. 1724, Læggets sidste Blad: »Fra Rosenborg – 2282 Fliser; af disse findes 101 fiirkantede fliiser, 143 trekantede og 203 brucker ...« Jfr. under Note 5. – Pellis Rgsk.: P. 87. 1723. Bilag 256, 24. April 1723. [11] P. 87. 1723. 314. – Brystpanelet er ikke det oprindelige; det blev udskiftet 1757: P. 87. 1758. Bilag 204, 21. Dec. 1757. (Snedkeren Joh. Diederich Schmidt); Maleren L. Weischer anstrøg de nye Paneler med graa Marmorering, smst. Bilag 213. Derimod synes Brystpanelet ved Galleriet at være det oprindelige. [12] P. 87. 1723. 315, Elias Greens Rgsk. for 1722: »in der laterne 8 fenster rahmen sambt posten, zinober roth ennerlich angestrichen ... Noch in der Coppel 8 felder angestrichen mit roth und blau ... Noch die 12 runde und oval einschalungen angestrichen«. Om Kuppelens Stukloft, se Bredo L. Grandjean i »Kulturminder« 1945–47, S. 128. [13] Otte store Messinglampetter nævnt i Inv. 1728 og 1745. I Inv. 1752 nævnes kun een, medens Inv. 1755 og 1784 nævner to. [14] Salens Udseende fremgaar af Urban Friberts Tapetrgsk. i P. 39. 1722. Bilag 273; desuden af Holms Malerrgsk. P. 87. 1723. Bilag 314 samt Inv. 1724 og 1728. [15] P. 39. 1723. 60; 3. Juni 1723 (Lafonts Glasregnskab). [16] P. 87. 1723. 312; 23. Sept. 1723: Auzoni maa hvidte Loftet »welcher vom Rauch gänzlich überzogen«. [17] P. 39. 1725. 217; 4. Aug. 1725. Heri omtales Datoen for Kontrakten med Krock 12. April 1723. [18] P. 39. 1723. 348; 30. Nov. 1723. Krock beder om yderligere Forskud til det resterende Arbejde, bl.a. ogsaa til et Loftsmaleri paa Frydenlund. [19] P. 87. 1726. 314, Søm-regnskab for 1723: »eine stellasche vor den schiller die schillereyen auf dem schloss auf zu bringen«. [20] P. 39. 1724. 94; 20. Marts 1724. [21] Inv. 1724, med Tilskrift: 1726 overført til Slotskirken. [22] Reparation af Uret: P. 39. 1726. 252; 21. Okt. 1726; samt P. 86. 1732, S. 73. [23] Fr. Weilbach: Fredensborg (1928), S. 86, meddeler en Liste over Loftsmalerierne og deres Fordeling; jfr. Krocks Biografi i Da. Mag. III, S. 156 ff., hvor enkelte af Malerierne er stadfæstet, saaledes »Natten« i Nr. 12. [24] P. 87. 1730. 186; 3. Dec. 1728: Snedkeren Niels Juel udfører 10 Rammer til de Landkort, som Kaptajn Willart leverede, »og som bleve opslagne i Hans Majestets Sove-Gemack«. [25] P. 41. Cabinets-Cassen. Andreas Lyders' Rgsk. 1719–24, under 12. Okt. 1722. At Billedet formentlig er taget ned efter Frederik IV's Død, kan ses af en Tilføjelse i 1745-Inventariet fol. 95 b, hvorefter det er sendt til Justitsraad [Søren?] Hofman. [26] Otto Andrup i Bogen om Dronning Anna Sophie (1951), S. 85. [27] P. 87. 1723. 314 (Elias Green). [28] P. 87. 1722. 317: Gercken faar 18. Dec. Betaling for at sammenpasse og opstille den store Marmorkamin i Kongens Forgemak, men *ikke* for at hugge den. Smst. nævnes, at den opr. Kamin er flyttet til Havesalen i øvre Stokværk. [29] RA. Kongehuset. Frederik IV's Hand- und Schreibkalender 1709. [30] Inventarium 1755, S. 14 f. [31] P. 39. 1724. Bilag 397 (Klejnsmeden Daniel Preisler). – P. 86. 1724, S. 66 (Snedkeren Chr. Kutsch). [32] Inv. 1752, S. 23. [33] P. 39. 1722. 273 (Urban Friberts Tapetrgsk.). [34] Nævnt i Inventarierne fra 1728 og 1745. Maaske Gipsrammen er opsat i Forb. med Slottets Omdannelse 1741. [35] Inv. 1724 og 1728. I Randnote til 1745-Inv. læses: »... denne gl: speil Ramme staar paa Meubel Cammeret, og i stæden er giort til samme speil en Træe Ramme af bilthugger arbeide forsylled«. [36] Tove Clemmensen: Møbelundersøgelsen paa Fredensborg Slot, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, S. 76. [37] Inv. 1728, samt Inv. 1745, S. 35. [38] H. C. Rosted: Hirschholm Slot 1730–46, S. 96 og 132. [39] P. 39. 1756. Bilag 156, 21. Jan. 1756 (Zöllner). P. 87. 1758. Bilag 242, 22. Dec. 1757 (L. Weischer). [40] Weilbachs Formodning om, at Vægbetrækket stammede fra Tiden omkring 1770 (Fredensborg Slot, S. 101), kan ikke være rigtig. W. har rigtigt bemærket, at det blaa Atlaskes Betræk er anmeldt til Afgang 1759 (Inv. 1755: Afgangsattester Bilag 13, dateret 17. Sept. 1760), men han har ikke set, at Inv. 1766, S. 6 f., nævner, at Betrækket i Sovegemakket er Dronningens eget. Derfor er det ikke nævnt i 1765-Inv., skønt det nødvendigvis maa være ophængt lige efter, at det ældre Betræk var fjernet. [41] Inv. 1784. [42] RA. Overhofmarskallatet H. Reg. 135 a, S. 30: Planer og Overslag over Anlæg ... ved Fredensborg 1766–80; heri et Læg: Beregning vedr. tre af Kongens Gemakker. – Tegning i H. M. Kongens Haandbibliotek, gengivet i Dyveke Helsted: Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot (1958), S. 57. [43] Oplysningerne om Kabinettet før Ombygn. 1725 stammer fra de ofte benyttede Kilder: Tapet- og Malerrgsk. samt Inv. 1724. [44] Tømreren Peder Basses Rgsk. lyder paa en italiensk Trappe, 6 Kvarter

bred, 27 Trin; Loftet gennembrudt og Stikbjælker indsat: P. 87. 1722. 258; Snedkeren Christian Kutsch taler i sit Rgsk., dateret 14. Sept. 1722, om en Trappe ved *Kongens* Kabinet, hvad der maa være en Fejlskrivning for Dronningens do.; Regningen lyder paa Dokkebalustre og Skillerum mod Garderoben (identisk med Pigernes Kammer): P. 87. 1722. Bilag 267. [46] Om de i Frederik IV's Ægteskab med Anna Sophie Reventlow fødte Børn, se Albert Fabritius i Bogen om Dronning Anna Sophie, S. 20. [46] P. 87. 1729. 223, Glarmesterrgsk. for 1728, under 23. April og 14. August. [47] 1752-Inv.: i Stuen over Kronprinsessens Sovegemak; 1755-Inv.: i et Rum, udskilt fra det store vestre Forgemak i øvre Stokv. [48] Charlotte Bournonville: Erindringer fra Hjemmet og Scenen (1903), S. 46. Jfr. Beatus Dodt: Carl Hagens Ungdomserindringer (1858). Om de Røverhistorier, der fortaltes Kong Frederik VII, se J. P. Trap: Erindringer II (ed. 1966), S. 432, 439. [49] P. 87. 1768. Bilag 198 og 199, 21. og 26. Marts. [50] Peder Basses Tømrerrgsk. P. 87. 1722. Bilag 258: »Unten im Schloss, aus *einem* gemack zwey gemecker gemacht, vor die Kammer metgens, mit Balcken, Bodens und Treppen ...« Kriegers Paategning lyder: »Aus der Kammermetgens Logementen 2 Etagen gemachet ...« Snedkeren Kutsch i sit Rgsk. (se Note 44) beretter om Trappen med de 14 Trin (sml. den sorte Trappes 27), om Gelænderets Dokkeværk (vel udsavede Balustre?), om Panelbeklædning under Trappeløbet og om Indrettelse af et Skillerum foroven. Gardinet paa en Stang tværs over Rummet er nævnt P. 87. 1723, Bilag 284, samt Inv. 1724. – Regnskaberne er alle fælles om det østre og det vestre Pigekammer. Betrækket nævnes baade i Inventarium 1724 og i Friberts Tapetrgsk. P. 39. 1722. Bilag 273. [51] Fr. Holm anstrøg »die bekleidung vor die beide Hangel Kammer«, (Farven ikke angivet, formentlig perlefarvet med røde Lister): P. 87. 1723. 314. [52] Inv. 1745, S. 11 f. [53] P. 87. 1730. 190; 10. Sept. 1730. [54] Kilderne til Boligindretningen i den østre Suite er overalt de samme som i den vestre Suite, navnlig Urban Friberts Tapetrgsk. P. 39. 1722. 273, Holms Malerrgsk. P. 87. 1723, Bilag 314, samt diverse Inventarier. [55] Billedvævningen herfra blev 1741–42 overført til det ny Forgemak i andet Stokværk: Tilføjelse til 1745-Inv. S. 13. Da dette Forgemak i 1750'erne rykkedes et Fag mod nord, blev det udstyret med Billedvævninger, der udtrykkelig nævnes som genanvendte, og som efter al Sandsynlighed er de her omtalte. De omtales paa dette nye Sted endnu i 1765-Inv., men i 1784-Inv. er der paa Møbelloftet registreret et gammelt Betræk »af vævede Tapeter *med Figurer i fuld Corpus*« fra et Damegemak, hvilket kun kan være Prinsesse Luise Augustas ditto, det her nævnte Rum (Inv. 1784, S. 457). [56] Borgmester Michael Grøns Enke leverede pr. Regning af 18. Juni 1743 »28 Bander feine laquirte Wax Tapetten« til østre Forgemak: P. 39. 1745. 284. Det samme Betræk er derefter nævnt i Inv. 1752, 1755 og 1765. Nyt Lærredsbetræk 1767: P. 87. 1767. Bilag 244, 21. Maj (L. Weischer). [57] P. 87. 1728. 258. – Inv. 1745, S. 16. Inv. 1752, S. 12 f. [58] P. 87. 1722. 273, 30. Okt. 1722. [59] Inv. 1745, S. 16. [60] P. 87. 1728. 258; 1. Maj 1728 (Fr. Holm). [61] P. 87. 1723. 268; 16. Feb. 1723. [62] Fr. Hartmann anfører i sit Rgsk., at han maa have yderligere 45 Rdl. for Arbejdet. Kricger, der i sin Paategning gør Rede for Hartmanns særlige Forhold m. H. t. Trappearbejdet, godkender Kravet om Merbetaling, men forkorter det til 22 Rdl., der da ogsaa bliver udbetalt: P. 39. 1723. 37; 6. Marts 1723. [63] P. 87. 1723. 271. [64] P. 87. 1723. 314; 16. Dec. 1722 (Fr. Holm). [65] P. 87. 1743. 51; 20. Sept. 1742 (Maleren Caspar Mortensen Schiøller). [66] P. 87. 1730. 169, 184 og 203. [67] P. 39. 1722. 294. – P. 87. 1722. Bilag 328. [68] P. 87. 1722. 332; 4. Marts 1722. [69] Pottemageren Johan Peter Behm i Altona leverer 3. Juli 1722 fire Ovne, som 12. Juni var afsendt fra Altona over Lübeck til Fredensborg: to store à 36 Rdl. og to mindre à 24 Rdl.; P. 87. 1723. 306; 3. Juli. – Smst. 360; 20. Dec. 1723. [70] De tre af de hollandske Ovne blev vistnok kasseret ved det øvre Stokværks Ombygning 1741; der blev ganske vist dengang opstillet tre Porcelænsovne i Fyrstindens nye Stuer, men disse Ovne omtales som nye og var forgyldte i Modsætning til de hollandske, der var blaa. 1755-Inv. nævner da ogsaa S. 91 en Del ubrugelige Rester af gl. Porcelænsovne i Møbelkammeret. [71] P. 87. 1749. Bilag 183 Nr. 7 (Efterslet til Byggearbejderne 1741 f.). [72] P. 87. 1722. 317, Diederich Gercken: »In dem grossen Sahl nach dem Hof einen grossen schon vorher ververtigten gotländer Camin ... zurecht gehauen«. Inv. 1752: »En Sandsteens Camin Gericht zired med ornamenter af dito, og med en Statue paa hver Side«. Gentaget Inv. 1755, 1765 og 1798. Kaminen forsvandt 1812, da Stuen blev omdannet til Spisegemak for Prinsesse Juliane: RA. Overhofmarskallatet I.H.31. Sager vedr. Fredensborg Slotshave 1812, Bilag 376, 17. Maj 1812. [73] I 1728-Inv. kaldet »den forrige Rose«, medens 1745-Inv. atter benævner Rummet med dets gamle Navn Rosen. [74] Kriegers Overslag til Havesalens Opdeling forudsætter en anden Løsning end den, der blev gennemført: P. 87. 1723, Bilag 338, hvori der omtales et Længdeskillerum paa 26 ½ Alen og fire Tværskillerum, hvert paa 16 ½ Alen, hvilket betyder, at der skulde være fem etfags Stuer mod Haven og lige saa mange helt mørke Stuer mod *Saletto*. – Kontrakten med Haandværkerne, dateret 9. Marts, er nævnt i P. 39. 1723. 216. – Inv. 1724 og 1728 nævner den Opdeling, der ogsaa kendes fra Planen 1728. Naar Antonio Auzoni siger, at han har trukket nye Gesimser i de 9 Stuer, der er dannet af den gl. Havesal i øverste Stokv., maa det vel anses for en Lapsus (P. 87. 1723. 312). [75] P. 87. 1722. 317: Gercken flytter Kamin fra Kongens store vestre Forgemak hertil. – Kaminen er endnu afsat paa Thuras Plan 1741 (Fig. 87), men de flg. Inv. viser, at den blev erstattet af forgyldte Porcelænsovne. [76] Inv. 1745 nævner efter Pigernes Kammer, 2. Stokv. øst, »en Stige til Loftet«. [77] Fredensborg. Slotsforvalterens Arkiv. En Pakke mrkt. Fredensborg 1864: Tømmermester C. Michaelsens Regning dateret 1. Sept. 1865. [78] Fribert indrettede en Garderobe paa dette Sted: P. 39 1738. 410, med Stuens gamle Guldlæder, medens den øvrige Stue blev betrukket med det Sølvlæder, der blev tilovers ved Omdannelsen af det blaa Gemak nedenunder (S. 58). En Tilføjelse til 1745-Inv., S. 101, meddeler i Overensstemmelse hermed, at det tidligere Forgemak var delt i to, et med Guld- og et med Sølvlæder.

Det blaa Gemak S. 58–60. [1] De første Efterretninger om det nye blaa Gemak stammer fra Urban Fribert, der i Feb. 1725 nedtog Betrækkene i de Stuer, der skulde demoleres, nemlig Kabinettet og Pigernes Kammer: P. 39. 1725. 209; 20. Feb. 1725. – Bilagene til de egentlige Bygningsregnskaber fra 1725 er gaaet tabt. Man maa søge Erstatning i Extrakten: P. 86. 1725, S. 108, hvorefter Auzoni gipser det nye store Sove- og Hjørnegemak samt Pigernes nye Kammer (i den tidligere vestre Trappe). [2] P. 39. 1725. 209; 30. Maj–26. Juni 1725. [3] Inv. 1765, S. 2; i Inv. 1755 S. 4 kaldes Kaminen graa med hvide Ornamenter, men det er givet, at det er den samme. [4] P. 86. 1725, S. 149: Kriegers uspecificerede Rgsk. for det blaa Gemak Dec. 1725. [5] Inv. 1728. – Det røde Gulvtæppe er først nævnt senere: P. 39. 1744. 1084, 30. Juni (Snedkeren Daniel Bagge optager Tæppet for at reparere Fodpanelet). [6] P. 39. 1725. 217 og 237; henholdsvis 4. Aug. og 22. Sept. 1725. Emnet (Vulcanus og Venus) er tidligst nævnt i Inv. 1755, S. 4. [7] Inv. 1798, Bilag Litra A. Læggets 18. Side: Auktionsforretning 2. November 1801. Ifølge denne Fortegnelse blev tre Plafonder, der længe havde været opmagasineret paa Slottet, solgt til Gæstgiver Chr. Jacobsen paa Store Kro. De tre Plafonder maa være 1) det her nævnte, 2) Diana (opr. i Kronprinsens Audiensgemak) og 3) Janus (fra sydøstre Kabinet). Weilbach, S. 87 f. [8] Marginalnote til Inv. 1745, S. 8, omhandlende Ændringer, der kun kan være sket omkring 1736. [9] P. 39. 1738. 410; 30. Dec. 1737 (Urban Fribert). Her nævnes tillige Gardiner og Portièrer. [10] P. 39. 1750. 134; 27. Nov. 1748. [11] P. 87. 1752. 175; 17. Juli 1752. [12] Inv. 1752, S. 8. [13] Blinddørene, der maa være opsat 1753 f., blev fjernet 1755 eller 1756: P. 39. 1756. 156; 21. Jan. 1756: Zöllner har forandret det gamle gule Betræk, fordi Blinddørene skal væk. [14] P. 39. 1765. 177; 4. Marts 1765. [15] P. 87. 1759. 220; 16. Dec. 1758 (L. Weischer). [16] P. 39. 1725. 145; 19. Maj 1725. – P. 87. 1726; Bilag 325, 18. Nov. 1726. [17] Det røde Betræk: P. 39. 1725. 209. – Inv. 1728. [18] P. 87. 1727. 576; 31. Marts 1727. [19] P. 86. 1745, S. 52 (L. Weischer). [20] P. 39. 1729. 165 og 441. [21] Kongens Ophold paa Fredensborg de to Somre kan ses af talrige Forordninger udstedet her 1728 og 29. – Jfr. LA. Frederiksborg og Kronborg Amter; Kopibog for udg. Breve 1726 ff., S. 193: Amtmanden forventer Kongens Ankomst snarest, under 28. April 1728. – Kongen ankommer 25. Maj: P. 87. 1729. 229. [22] Kriegers Overslag af 10. Aug., omfattende Mur-, Tømmer-, Snedker-, Smede-, Maler-, Stuk- og Blytækkerarbejde, er gengivet i P. 87. 1729.

231. Det ses heraf, at Kongen ved sin Approbation har forlangt Altanen dækket med Kobber i Stedet for Bly. Det færdige Kobbertag blev attesteret af Slotsforv. Chr. Hertz 13. April 1729: P. 87. 1729. 216. – I den flg. Tid indløb Regninger fra Haandværkere, hvis Arb. ikke var indbefattet af Kontrakten: Jens Svendsen Maattemager, for ophængte Spaanmaater 12. Marts 1729 (smst. Bilag 212), Glarmesteren 10. Juni 1729 (Bil. 227) m. fl. [23] P. 39. 1729. 161; 2. Maj 1729: om Indkøb af det røde Klæde, som Fribert opslog i Prins Carls Gemak. – Smst. Bil. 441: Fribert opsætter Prinsens Seng 22. Juni og fastslaar et nyt rødt Tæppe *under Vuggen.* – P. 38. 1729 kalder samtlige Rgsk. Nr. 160–165 vedr. Prins Carls Gemak. [24] Kriegers Overslag, se Note 22; vedr. Kælderen: en lille Dør i den Side mod Slottet og »4 kleine fenstern um *creaturen* unter dem kammer boden haben zu können«. [25] Gerckens Rgsk. for en hvid italiensk Marmorkamin: P. 87. 1729. 210; 16. Maj 1729 – maa gælde Altanen, skønt det ikke direkte nævnes; ifl. Inv. 1752, S. 7 f., stod der her paa den Tid en hvid Marmorkamin. [26] P. 39. 1729. 160, 31. Maj 1729. [27] P. 39. 1729. 161. [28] I Kriegers Overslag (Note 22) nævnes Vragbrædder til Beklædning for Stukarbejdet. [29] En Bro og en Port ved Dronningens Kovang ved Skipperhuset blev 1729 bygget af Tømmer herfra: »das alte holtz, so untergebrochen wurde, alwo der Althan nun stehet«; P. 87. 1729. 195. [30] P. 39. 1729. 441 – se under Note 23. [31] Extraordinaire Relationer 1729, S. 74 og 90. [32] P. 87. 1736. 107; Snedkerarb. udført 26. Maj 1735. [33] Inv. 1745. S. 9. [34] P. 87. 1737; 9. August 1736. Betrækket har forskellige Betegnelser: samme Kilde, Bilag 86 kalder det »gros de Tours«, medens det i Bilag 67 hedder »Cina skildret Taft«. [35] Det lille Kabinet bag Alkoven overtog en Del af det hvide Taft. Selve Alkovens Betræk indtil 1749 synes ikke omtalt; se P. 39. 1738. 410. [36] P. 39. 1750. 135. – Inv. 1752, S. 7.

Ottekantens Stuer S. 60–66. [1] P. 87, 1723, Bilag 261, 18. Sept. 1723. Pellis Beregning af Gulvarealet i Nr. 24: »... ist nur 10 Ellen lang und 3 Ellen breit«; dette er Flademaalet for den opr. planlagte Korridor. Men derefter tilføjes der: »Dieser Gang ist zum Logement genommen«. Krieger selv har en Omtale af de ændrede Forhold, i Efterskrift til Snedkerrgsk. sa. Aarg. Bilag 271, idet den ældre Plan med Staldene laa til Grund for Kontrakten: »Item seint auch die Eintheilungen der Kammern mehr eingerichtet ...« [2] P. 87. 1723. 273; 8. Aug. 1723. Snedkeren beregner her Panel *under to Vinduer* (altsaa er Talen om et Rum til Gaardsiden), samlet Panellængde – 34 Alen; desuden 3 Dørgerichter: ud til Spisesalen Nr. 23, til Nr. 25 mod Vest, og til Nr. 27 mod Nord, hvorefter der tilføjes: »Noch ein halb dürgericht«, d.v.s. den smalle Dør ind til Hjørnestuen Nr. 26. Denne Placering af Dørene viser, at der er Tale om en hel Lejlighed. [3] Chr. Elling, Christiansborg-Interiører (1944), S. 77. [4] Begge de smaa Køkkeners Beliggenhed ses af Pellis ovennævnte Rgsk. af 18. Sept. 1723, Bil. 261 og af Inv. 1728. Ældste Omtale af Dronningens Køkken: P. 87. 1722, Bil. 289, under 20. Dec. 1722, hvorefter Smeden leverer tre Ankre til Dronningens Køkkenskorsten. [5] P. 87. 1736. 110; Skorstensfejerrgsk. for 1735: renset to Kaminer i Fløj 33 og »udj samme flöye Princes Charlotte Amalie Kiöchen – 1 Skorsten«. Betegnes endnu 1751 som nævnte Prinsesses Køkken: P. 87. 1751. 175. Fungerer endnu som Køkken i Inv. 1784 og 1798. [6] P. 87. 1723. 267. [7] De fem Trapper hørte maaske ikke med til den opr. Plan. Et Tømrerrgsk. fra 29. Nov. 1723 nævner, at man maatte afbryde Loftet fem Steder for at skaffe Plads til Trapperne – hver Trappe med Armlæn og 21 Trin og foroven en Lem: P. 87. 1723, Bil. 267. [8] P. 87. 1726, Bil. 335, 18. Dec. 1726. [9] P. 87. 1723. 267; 29. Nov. 1723: her omtaler Peder Basse et Skillerum i Monsr. Fiskers Logemente paa Ottekantens Loft. [10] P. 87. 1726. 319; under 8. Dec. 1723. [11] P. 87. 1723. 220 og 352. [12] Murmesteren opgiver i ovenn. Rgsk 1723 (Bil. 261) de forskellige Gulvarealer saa nøjagtigt, at Rummene uden Vanskelighed kan identificeres i den nuv. Grundplan. [13] Sandsynligheden for, at Fr. Holm har malet Landskaber paa Vægbetræk i Ottekanten, er større, end jeg har turdet give Udtryk for i Teksten. Den Regnskabspost, der omhandler de malede Betræk i Domestikhusets fire Kammerjunker-Gemakker (P. 87. 1723, Bil. 332) er nemlig ikke umiddelbar troværdig. Dels var der ikke Vægbetræk i Røde Længe (undt. hos Slotsforvalteren), dels boede Kammerjunkerne ikke her, men i Ottekantens Fløj 70, Stuerne 75–78. Det var sandsynligvis her, Fr. Holm malede »Limfarve Landskaber«, akkurat som L. Weischer gjorde det 1751. [14] P. 87, 1723. 288. [15] RA. Rev. Rgsk. Slotsrgsk. (Rtk.): Fredensborg Slots Inv. 1752, Ottekanten Nr. 25. Gentaget i Inv. 1765, S. 73, Stue 5 i Fløj III. [16] Hans Broder Baron Peter Lyders havde ogsaa en Stue i samme Fløj: P. 87. 1727. 544; under 13. Dec. 1726. Betegnelsen »Hr. Lyders Fløj« bruges undertiden i St. f. den mere gængse »Kammerbetjentenes Fløj«: P. 87. 1726. 389 og 425. [17] P. 87. 1726. 425; under 20. Dec. 1725; jfr. P. 86. 1725, S. 310 (Extrakt. Bilag mangler). [18] P. 87. 1726. 405. [19] Sa. Aarg. Bil. 424. [20] Sa. Aarg. Bil. 389. [21] P. 87. 1726. 384; dateret 8. Juli 1726. [22] Stuen har i ny Tid faaet et Par Fløjdøre i Kortsiden mod syd i St. for som opr. i Langsiden mod vest. Men til Gengæld havde den endnu i Beg. af 20. Aarh. sit opr. Murstensgulv; den har været benyttet til Køkken med Røgfang, der dækkede det nederste af Stukværket, som altsaa formentlig her er fornyet (Meddelelse fra Slotsassistent Chr. Knudsen). [23] P. 87. 1726. 365 (Klejnsmeden 26. Okt.) og Bil. 526 (Snedkeren Jens Juel 17. Dec.). Døren er angivet paa Thuras Plan (fig. 86). Dørfløjene fornyedes 1750: P. 87. 1750, Litra D, Overslag 16. Feb. 1750; det endelige Rgsk. smst. 1751, Bil. 153, sign. af Snedkeren Joh. D. Schmidt 20. Aug. 1751. Paa den Plan, som F. F. Friis udarbejdede 1860, stod den store Kamin i Stue 43 endnu paa sin opr. Plads, og Døren ud til Ridebanen er rigtigt anbragt lige syd derfor. Ved Meldahls følgende Ombygn. maa Kaminen være fjernet til Fordel for den Dør, som nu findes der. [24] Tømrermester Peder Basses Rgsk. 3. Nov. 1725: »... Den Verenderung und Eintheilungen der Logimenten wo der Gvarde Stall vorhin ist gewesen« (P. 87. 1726. 332). Murmesteren Henrich Schultz nedbrød halvvejs et Par Skorstene fra Gardernes og Garderofficerens Stuer for at bringe dem i Forbandt med to andre nyopførte Skorstene; han opsatte 159 Tavl Skillerum og brød 18 nye Vindueshuller i Muren, hvilket vil sige otte til Gemakkerne i selve Portfløjen, mod nord og syd, og yderligere to i de tilstødende Triangler: P. 87. 1726. 322; 11. Dec. 1725. [25] Inventarium 1745. Mulig boede der ogsaa Præster opr. i den senere saakaldte Kantorbolig i Forgaarden: P. 87. 1727, Bil. 559, der nævner Hoffprædikanten Jacobi »Hausthür«; 1728 anstryger Fr. Holm tre Døre i Præsteboligen, Bil. 258. Den kgl. Konfessionarius Søren Lintrup har vistnok straks faaet anvist Logis i Portfløjen: P. 87. 1727. 559, 17. Juli 1727, hvorefter Smeden reparerer Nøgler i Confessionarii Kammer »in die Priester lengte im Schloss thor«. [26] Saaledes for Stuerne C, G og M, hvor Fr. Holm anstrøg Lofterne med Perlefarve (Limfarve) og røde Lister: P. 87. 1726. 420. [27] P. 87. 1723. 267; 29. Nov. 1723. [28] Inv. 1728 og 1745 nævner Jernstænger for Vinduerne i Sølvpoppens Stue og i Sølvkammeret Nr. 57 og 58. [29] Krieger nævner i Efterskrift til Snedkerarb. i Ottekanten, at Indretningen af Kældrene ikke var med i den opr. Kontrakt: P. 87, 1723, Bil. 271, 14. Juni. [30] P. 87. 1760. 217, samt 1766, Bil. 151; 23. Sept. 1765. [31] Omtalt i Inv. 1752 og 1755, under Stue 25, der svarer til de ældre Inventariers Nr. 63. [32] Inv. 1752 og 1755, under Stue 24 (gl Nr. 65). [33] I Overensstemmelse hermed nævner 1752–55-Inv. i Stue 24 (svarende til gl. Nr. 67) »2 Rækker med smaa Jern Kroge til at hænge Gevær paa«. [34] P. 87. 1751. 153; 20. August.

De ni Huse, S. 67–69. [1] Kontrakt af 27. Nov. 1724 er nævnt i P. 86. 1724, S. 77, samt P. 39. 1725. 108. [2] P. 87. 1727. 603; 30. Jan. 1726. [3] Kriegers Randbemærkning i P. 87. 1727. 603: »Ferner haben Ihro Maytts beliebet, dass weil solche [gebäuden] nebst die Corps de Gvarde zu stehen kommen, auch gleiche höhe haben sollen, so dass die beckerei 1 elle und das schlachterhaus 5 ellen und in 2 etagen wegen der tiefe des grundes aufgeführet worden«. [4] Alleen i Forgaarden synes omtalt allerede 1723, i P. 87. 1726. 314 (Klejnsmedens Søm-Rgsk. for 1723): »Zu dem stacketwerk in der allee vor dem schloss pforden – stacketten und leisten angeschlagen«. Gentaget smst., næsten ordret, i Rgsk. for 1725. – Arbejdssoldaterne lagde Stenbro i Alleen foran Slotsporten: P. 87. 1726; Bilag 464, Ugeregnskab 13.–16. Maj 1726. – Jochim Zart lagde Beslag paa de seks dobbelte Stakitporte i Alleen: P. 87. 1726. 350; 3. Jan. 1726. [5] P. 87. 1729. 199; 21. Nov. 1729: Peder Basses Regning for 16 Sengesteder i Musketerernes Corps de Garde: 6 Senge paa den ene Side, derover 6 andre Køjer;

4 paa den modsatte Side. [6] Mulig var Huset oprindelig bestemt til at rumme Dronningens Bryggers: P. 87. 1726. Bilagene 325 og 353; samt 1727, Bilag 573. – Omtalt som Præstebolig i P. 87. 1727. 539; 17. Dec. 1727: »Bey den priester hr. Jacobi einen abtritt gemacht«. Fr. Holms Malerrgsk. i P. 87. 1728. 258: tre Døre i Kapellanhuset malet graa med hvide Lister. – I P. 87. 1730, Bilag 177 nævnes Præstens Hus som Nabo til Portnerboligen. – Som Kontorbolig i Tilknytning til den nybyggede Skolestue nævnes Huset: P. 86. 1738, S. 69. – Skolen blev nedrevet 1823: RA. Overhofmarskallatet, Sager vedr. Fredensborg Slotshave 1823, I. H. 38, Bilag 56o. [7] Dron. Juliane Maries Reignings Prot. 1771–73; Fol. 351 b, 8. Dec. 1772 – Murmester Trautmann vedr. Materialstalden: »... die tafeln rund um ausgespeckt mit braun roth angestrichen und mit weissen fugen abgepenselt«. Smst. (men mindre præcist) vedr. Portnerboligen: Fol. 220 b, 5. Juli 1772. [8] P. 85. Kgl. Res. vedr. Bygningsvæsenet 1725–26; 25. Sept. 1726, Bilag 52. [9] P. 87. 1730. 189; 31. Marts 1730. Snedkeren Niels Juels Regnskab for 1728: »Giort et bord til conducteur Lieutenant Lønborg at ritze ved. En liden lade til at forvare ritzningerne udi. 10 stokke til at rulle Ritzningerne udi. En ritzvinkel 2 alen lang. Et huult brætt, som hand hafde for brystet naar hand sad og ritzede«. – Jfr. P. 39. 1729. 100: Udbetaling af en Diskretion paa 100 Rdl. til Lønborg for hans Arbejde ved Fredensborg, dateret 1. Maj 1729. – P. 87. 1729. 195; 27. Juni 1729: Snedkeren har leveret et Tegnebord til Thura og Rosenkrantz. – Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thura (1924), S. 5 f.

Anden Byggeperiode. Kirkefløjen S. 69–79. [1] P. 41. Kabinetskassen. Lyders' Regnskab 1719-24. [2] P. 87. 1726. 314 (udateret): Klejnsmedens Sømrgsk. 1723. – At der ogsaa blev holdt Gemaksprædiken i Ottekanten, ses af Tømmerrgsk. for 10. Jan. 1726: »In der flügel, wo der Predig und Bedt Stundt wirdt gehalten, drei Beichte-Stangen gemacht (P. 87. 1726, Bilag 330). Ogsaa senere hører man om Gemaksprædikener, jfr. P. 87. Bau-Rechnungen Litra O, under 21. Maj 1748, hvorefter Snedkeren skal forfærdige 12 Bænke, hver 5 Al. lang, til Slottet, »hvor sammesteds for det Kongelig Höye Herskab bliver holdet Gemack Prædiken«. [3] Extraordinaire Relationer 1724, S. 62 og 87. [4] P. 87. 1727. 612; 8. Sept. 1724 (T. Beckers Efterskrift). [5] NM Arkiv: Topografia Dania, Ledreborgbogen. [6] Krieger havde selv Murerarb. i Entreprise ifølge Kontrakt af 8. Sept. 1724: P. 87. 1727. 612. Tømmerarb. var overdraget Peder Basse, Kontrakt af sa. Dato, smst. Bilag 613. [7] P. 87. 1727. 621, dateret 6. Nov. 1724: »14 Capitelen geschnitten nach der dänischen Orden«. – Kriegers Overslag til Murerarbejdet smst. Bilag 620, uden Dato 1724. [8] P. 87. 1727. 641; 12. Dec. 1726 (Niels Pedersen Basses Tømrerregnskab). N. P. B., en Søn af den da afdøde Peder Basse, noterer her: »... die Bogens in den mittelsten Gang zwej Mahl verändert geblieben«. [9] P. 87. 1727. 623; 16. Nov. 1726 (Jørgen Ambrosius Klejnsmed). [10] P. 87. 1726. 390; 27. Feb. 1726. Den ovenfor meddelte Rekonstruktion af Sideskibenes Hvælv er foreslaaet af Arkitekt, Redaktør ved »Danmarks Kirker« Elna Møller og Arkitekt H. W. Schmidt. [11] Laurierhuset omtales som Afdelingen mod Haven: P. 87. 1729. 229; 14. Dec. 1729 (Glarmesteren), samt P. 87. 1741, under Kongens Udgiftsordrer Litra H Nr. 9, 2. April 1740. [12] P. 87. 1726. 430; 2. Juli 1726. [13] P. 87. 1726. 356; 12. Okt. 1726 (Jochum Zart). Begge Ovnene ses afsat paa Planen fra 1728. [14] P. 87. 1726. 426; 16. Sept. 1726 (T. Beckers Paategning). [15] P. 87. 1727. 620; udateret 1724, indeholdende Kriegers Overslag vedr. Murerarbejdet: »Mitten durch das Gebäude kombt ein Scheidewand, welche die Orangerie und Gewächsthaus separiret«. Stenhuggeren maatte senere hugge Fundamentsten til de 12 Piller »weil die mittelste Scheide Wand cassirt« (P. 87. 1727, 645; 18. Jan. 1727). [16] P. 87. 1726. 321; 10. Aug. 1726, Murmester Johan Schirmer. Smst. Bilag 530, 12. Dec. 1726 (Niels Pedersen Basse Tømrer). Kriegers detaljerede Rgsk. over Tømmerleverancen: P. 87. 1727. 525; 18. Jan. 1727. [17] P. 87. 1726. 373; 24. Okt. 1726. [18] P. 87. 1750, Königl. Bau-Rechnungen pro Anno 1750, Litra D Bilagene 34–38, der indeholder de af Thura godkendte Haandværkeroverslag til Orangeriets Fornyelse. Om Tømmerleverancen se P. 87. 1751. 130; 22. Dec. 1750. [19] P. 86. 1757, S. 40; 26. Feb. 1757. – P. 87. 1758. 211; 2. Feb. 1757. [20] H. C. Rosted: Fra Adelsborg til Kongeslot (1957), S. 251. – Samme Forf.: Hirschholm Slot 1730–1746, S. 29. [21] Danmarks Kirker. København I, S. 677 ff. – En mere udførlig Fremstilling af Fredensborg Slotskirkes Bygning og Inventar er, efter at disse Linier blev skrevet, fremkommet i »Danmarks Kirker«, Frederiksborg Amt, S. 797 ff. [22] RA. P. 85. Kgl. Resolutioner vedr. Bygningsvæsenet 1725–26 (om de høje Kirkevinduer i det københavnske Slotskapel, se nævnte Kilde 1725, Bilag 20). [23] Som Note 22. Bilag 83 i 1726. – P. 87. 1727. 583; 16. Okt. 1727. – P. 87. 1728. 237; 1. Maj 1728. [24] RA. Kortsamlingen, Afleveringer fra Krigsministeriet III, 19. Dec. 1727. – Fredensborgs lille Positiv stammede fra den tidligere københavnske Slotskirke: RA. Rtk. 2242 Nr. 24, 1733–37, Kopibog vedr. Københavns Slots Inventarium, S. 288. [25] P. 85. Kgl. Res. vedr. Bygningsvæsenet 1725–26, under 1726, Bilag 83. – Harald Langberg: Dansk Bygningskultur I (1955), S. 259 f. [26] Danmarks Kirker. Københavns Amt II, S. 821. Jfr. Leonhard Christoph Sturm: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen (Augsburg 1718), S. 29 Pl. XI Fig. 2. [27] Extraordinaire Relationer, Oktober 1726, S. 78. [28] At den knælende Martyr paa Prædikestolens Himmel forestiller Stefanus, nævnes af Ehbisch: P. 87. 1727. 582; 20. August 1727. [29] P. 86. 1726, S. 88. [30] LA. Kronborg-Frederiksborg Amter. Amtmandens Kopibog 1726–29, S. 101. [31] De forskellige Kontrakter og Regnskaber findes alle i P. 86 og P. 87. [32] P. 87. 1726. 387; 18. Jan. 1727. I Kriegers Paategning af dette Rgsk. røber han, at Sturmbergs korintiske Kapitæler ikke var med i Kontrakten, men under Byggearbejdet er kommet til efter Kongens Befaling »um die Kirche mehr zu verherlichen«. [33] Albert Fabritius: Fabritius Sølv og Guld, S. 69. Mens Alterstagerne, Daabsbækkenet og Krucifikset er uden Stempler, er Kalk, Disk, Vinkande og Oblatskrin stemplet af Niels Joensen 1725 og bærer Københavns Bystempel 1727. De er dog ogsaa indkøbt af Frederik Fabritius, se P. 38, under 5. Maj 1727 Nr. 95. [34] P. 87. 1726. 394; 19. Juni 1726. – P. 86. 1726, S. 83; 6. Juli 1726. Den ene af Klokkerne var en gammel (Skibs-?) Klokke fra Tøjhuset, omstøbt af Holtzmann: P. 39. 1726. 392; 19. Juni 1726. – Knæfaldsskranken: P. 87. 1726. 395; 3. Sept. 1726. – P. 86. 1726, S. 84; 14. Sept. 1726. – P. 87. 1727. 587; 22. Aug. 1727. [35] *Skriftestolen*: Inv. 1728. – Fr. Holms Malerrgsk. P. 87. 1728. 258; 1. Maj 1728. Samme Staffering nævnes senere: P. 87. 1748. 295. Det røde Betræk: P. 38. 1727, 24. Juli 1727, Nr. 164. Kaminen: P. 86. 1727, S. 138; 15. April 1727 (Gercken). [36] *Kongestolen*: P. 87. 1727. 616; 6. Nov. 1724 (Fr. Holms Maler-Overslag). Om Betrækket: P. 86. 1726, S. 76; 14. Nov. 1726. De engelske Skydevinduer: P. 87. 1728. 236; 21. Feb. 1728. Kamin: P. 87. 1727. 577; 31. Marts 1727 (Gercken). Om Vindovnen i Markgrevindens Stol: Inv. 1745, fol. 58 a. »Hemmeligheden«: »Eine kleine Abtheilung in des Königs Stuhl«, omtalt i P. 87. 1727. 637 (Klejnsmeden); 16. Nov. 1726. – Stukloftet: P. 87. 1726. 437; 26. Sept. 1726 (Abraham Stoy). [37] P. 87. 1728. 240; 15. Sept. 1728 (Ehbisch); ogsaa her nævnes som Abtrit »et lidet Cabinet«, nemlig Stuen syd for Kongestolen fra 1728: P. 87. 1729. 229; 14. Dec. 1729 (Glarmester). – P. 87. 1728. 259; uden Dato, Zacharias Getreuers Malerrgsk. [38] I Inv. 1765 omtales Kongestolen fra 1728 endnu i sin gamle Skikkelse. Næste Inventarium, fra 1784, beskriver den nuværende. Det er vistnok givet, at Stolen omdannedes i Takt med den store Modernisering af Slottet, der foregik i 1770'erne af Harsdorff, og hvortil der næsten ingen Arkivalier findes. [39] Overhofmarskallatet I. Q. 13. Dagjournaler 1761–65. Gengivet i »Danmarks Kirker«, Frederiksborg Amt, S. 841.

Anden Byggeperiode. Markgrevehuset S. 79–81. [1] P. 87. 1727. 631; 6. Nov. 1724. [2] Navnet »Markgrevehuset« er tidligst fundet i Klejnsmedens Aarsrgsk. P. 87. 1732. Bilag 26; 12. Dec. 1731: Ny Nøgle til Markgrevens Hus, senere 27. April 1733: P. 39. 1733. Bil. til Rgsk., Ordre fra Hofmarskalk F. C. von Gram til Tapetmageren Urban Fribert om at flytte Betrækkene fra de fire Gemakker og fire Kabinetter i *Margraf Huuset* til det nybyggede Kavalerhus. [3] P. 87. 1740. 268; 15. Aug. 1740. [4] Navnet er tidligst fundet i: P. 87. 1750, et Læg med Overslag, Litra D Nr. 32; 28. Januar 1750 (Giulio Guione). [5] P. 39. 1726. 248; 21. Okt. 1726. [6] Omtalt her i Inv. 1728 og paa Lønborgs Grundplan 1728. [7] Se Note 2. [8] Schlegel:

P. 87. 1741. 154; 31. Dec. 1740 (Daniel Bagge); 1742, Bil. 130; 31. Dec. 1741 (Glarmesteren). – Fyrstinden: P. 39. 1744. Bagges Rgsk., dateret 30. Marts 1743. [9] P. 87. 1727. 632 og 633; under 4. Dec. 1726 og 18. Jan. 1727. [10] Husets 13 indre Døre skildres som »hollandske«, vistnok med tre Fyldinger i hver, ligesom i det senere Kavalerhus. Krieger nævner i en Efterskrift til et Snedkerrgsk., at der skal være *egalité* mellem Panelernes udhævede Fyldinger og Dørene: P. 87. 1726. 347; 28. Jan. 1726. Alle disse Døre, ogsaa den fra Forstuen til Kuplen, var enkelte, men de to Yderdøre var dobbelte, med Fylding forneden og »Vinduer« foroven, rimeligvis saadanne Glasdøre, som senere sattes baade i Damehuset og Marskalhuset. P. 87. 1727. 628 og 629. [11] P. 86. 1725, S. 109. – P. 39. 1725. 349, nævner Abraham Stoys Kontrakt om Gipsarbejdet. Rgsk. omtaler ikke hans Arbejde i Kuplen; men at han har udført det, er overvejende sandsynligt. [12] Inv. 1728 siger, at dette Kabinet var blaa-stribet; der var dog et hvid-grøn-stribet Betræk, der faa Aar senere overførtes til Kavalerhuset (Inv. 1745). [13] P. 39. 1733. 1088; 4. Okt. 1733 (Urban Fribert), sammenholdt med Inv. 1752.

Slotshaven S. 82–95. [1] P. 87. 1720. 347: der fældes Ege ved Østrup, »wo der Garten sein soll«. [2] C. Th. Sørensen: Europas Havekunst (1959), S. 182 f. – Hakon Lund: Danske Haver i syttende og attende Aarhundrede (1963), S. 14. [3] (LA) Amtmandens Kopibog 1726–29, S. 45, 48 f., 123 f. (under 7., 16. og 20. Sept. 1726, 7. Marts 1727). P. 87. 1727. 518, 528, 535, 611 og 676. – P. 41. 1719–27, under 7. Juni 1727. – Danske Vitruv. II, S. 65. [4] P. 39. 1722, fol. 20 a. – P. 87. 1722. 336; 18. Aug. 1722. [5] P. 87. 1726. Bilag 321, 382, 385, 413 (Juli-Okt. 1726). [6] Rtk. Relations- og Resolutionsprotokol 1727, under 29. Okt. 1727 (meddelt ved Museumsinspektør Jørgen Steen Jensen). [7] P. 87. 1727. 523, 4. Okt. 1727 (Murmester Schirmer). [8] P. 87. 1728. 241, 14. Okt. [9] P. 87. 1741. Udgiftsordre Litra Y, 24. Maj. [10] P. 87. 1751. Bau-Rechnung F. Nr. 14. [11] Jfr. Note 9. – Figurernes »Blösse« og »nudité« skal af Ehbisch dækkes med Gevandter, Blomster og Blade. [12] RA. Overhofmarskallatet I. H. 54: Fredensborg Have-Inventarium 1798, S. 8. – Smst. I. H. 41: Sager vedr. Fredensborg Slotshave 1827, Bilag 213 under 3. April. [13] Overhofmarsk. etc. I. H. 47, Slotshaven 1833, Bilag 1508, 20. Nov. 1833. [14] (LA) Amtsmandens Kopibog 1723–26, 8. Jan. 1724, S. 53. [15] Om de 7 Porte: P. 87. 1722. 278, 11. Sept. 1722. Om Stafferingen: P. 87. 1726. 408. – Om Kapitæler paa Portene: P. 87. 1741; Bilag 152. – 6 smaa Stenstatuer og 4 Stenkrukker paa Portene er nævnt i Inv. 1728. – 2 Stk. smaa Vaser paa Portstolper: Inv. 1752, S. 95. [16] Thura: Danske Vitruv. II, pl. 56. [17] Vedr. Stjernen: P. 87. 1723. 302. – P. 87. 1726. 314, Klejnsmedens Sømrgsk. for 1723. Om Tag af Planker i St. for Spaan: (LA) Amtmandens Kopibog 1721–23, fol. 155 b, 29. Maj 1722. [18] P. 87. 1723. 348; Kriegers Redegørelse af 19. Dec. 1723: »Nach dem überschlag solte das eichene holtz mit einem halben stein vermauert werden, und so weiter. Alleine nach aller gnädigste befehl ab liniertes Tafelwerck gemauert worden ...«. [19] P. 87. 1723. 316; Fr. Holms Malerrgsk. 19. Feb. 1723. [20] P. 87. 1723. 348; Kriegers Beregn. vedr. Overskridelser: »... der runde (!) verwölbte sahl ist mit acht ovahl fenstern nicht in contract begriffen, weil der sahl solte durch die andere Etage gehen; so ist auch die einleitung der treppen im gantz oberste tauben sahl geschehen«. [21] P. 87. 1726. 334; 6. Okt. 1726. [22] P. 41. 1719–24; 3. Okt. 1723 (Kanariefugle til Fredensborg); 25. Feb. 1724 (Lakaj Kreiberg bringer Fugle). – Lyders beretter senere om ostindiske Fugle (17. Juli 1726), om 8 Soldater, der bringer Fugle (18. Juli), om Brushaner fra Vincents Lerche (18. og 27. Maj samt 3. Juni 1727) – Menagerimesteren køber »Kluck hüner« 7. Juni 1727. – Snedkerens Rgsk. i P. 87. 1723. 276: i underste Stokværk indrettet en Afdeling for de ostindiske Ravne, et Fuglebur ved Trappen samt 6 Kamre for Duerne. [23] P. 87. 1723. 321 og 322 (Fr. Holm): »Ein plafong lassen auff segeltuch mahlen, und unter den dach alles mit segeltuch bezogen und *mit luft gemahlet*«. De tre sidste Ord maa formodes at røbe de malede Skyformationer; Maleren har for Tydeligheds Skyld senere gentaget: »Unter dem dach mit segeltuch bezogen die 8 kapfenster und was zu sehen vom dache und alles mit luft gemahlt ...«. [24] P. 87. 1728. 260; vedr. Nicolai Reuters Malerarb. i Menageriet: »... udi 8-kanten mahlet en dør med landskab paa begge sider, og paa veg(g)en ligeledes et stycke landskab«. [25] P. 41. Cabinetscassen 1719–27; 18.–27. Maj 1727. [26] Ulvehuset – »das haus vor den wulf« – var 1 Alen højt, 1 Alen 4 Tom. bredt, i Tømmerrgsk. P. 87. 1728; Bilag 191. »Die bährenqvartieren in der menagerei« er nævnt i P. 87. 1730. 180; April–Maj 1730 (Tømrer). En Serie Glarmesterrgsk. om Ruder, der slaas itu af Bjørnen, er nævnt 1729 (Bilag 229) og opført under den ottekantede Forgaard. [27] Heinrich C. Schambach signerer første Gang et Rgsk. vedr. Menageriet 18. Okt. 1726: P. 87. 1726, Bilag 340, og omtales endnu som Menagerimester 24. Dec. 1757: P. 87. 1758, Bilag 218. [28] P. 87. 1723. 348. Heri nævnes Kontrakten af 10. Feb. 1722 (medens P. 39. 1722, Bilag 159 nævner 14. Feb., d.v.s. den Dag Kongen approberede Kontrakten). – De første Udbetalinger til Krieger for Menageribygningens Opførelse er dateret 13. Juli og 22. Okt. 1722. – Pelli har gravet Fundamentgrøften senest Sept. og muret Fundamentet inden Nov. samme Aar: P. 87. 1722. 312 og 314; samt P. 39. 1722. 277; 21. Nov. – Resten af Arb. kan ikke følges i Enkeltheder, da Krieger havde baade Tømrer- og Murerarb. i Entreprise og derfor nøjes med summarisk Rgsk. *Auzonis* Gipsarb., der ikke indbefattedes af Kontrakten, sluttedes Dec. 1722: P. 39. 1722, Bilag 294. Huset maa da være rejst inden Aarets Udgang. Malerens og Snedkerens Arb. fuldførtes først det næste Aar; Malerens Rgsk., se Note 23, Snedkerens: P. 87. 1723, Bilag 276. [29] En Sammenligning mellem Planen 1729 og den i Thuras Vitruvius viser ingen Ændring. Men det ser dog ud til, at Menageriet, »det ottekantede Fuglehus«, blev nedrevet 1737 og derefter genopført i sin gamle Skikkelse: P. 85. Kgl. Res. etc. 1737–38, Bilag 33: Res. af 11. Maj 1737 paa Stakitværk ved det nye Fuglehus i Menagerihaven. – P. 87. 1737, Bilag 159. – P. 86. 1738, fol. 75 f., hvor der omtales Nedrivning og Genopførelse af det ottekantede Fuglehus (Bilagene 1728 er ikke bevaret). [30] Kgl. Res. vedr. Menageriets Nedbrydelse, af 5. April 1767: P. 87. 1768, Bilag 162 og 164. [31] Overhofmarskallatet I. H. 54: Fredensborg Have-Inv. 1798, samt alle flg. Inv. til 1831. [32] Fredensborg, Slotsforvalters Arkiv, under 16. Marts 1841. [33] RA. Dronning Juliane Maries Regnings-Protokol 1771–73, fol. 287 b, under 19. Sept. 1772. [34] Korrespondance om Ballondammens Udtørrelse i Overhofmarskallatet I. H. 25, Sager vedr. Fredensb. Slotshave 1801, under 17. Aug. [35] P. 39. 1723. 234; 18. Aug. – P. 87. 1723. 340; 23. Aug. – Om Stafferingen: P. 86. 1724, S. 74; 11. Marts. – P. 87. 1726. 407; 17. Maj 1725, samt P. 87. 1749. 226; 14. Dec. 1748. [36] P. 87. 1723. 349; 20. Dec. 1723. Heri meddeles, at Tømmeret leveredes af Kongen til Dels af Overskudet fra Domestikbygningen. [37] P. 39. 1722. 159. [38] P. 87. 1722. 347; 13. Juli. Om Arb. med Nedramning af Pæle fra Tømmerflaade: smst. Bilag 218, 31. Okt. (Læg 1 Nr. 24). [39] P. 87. 1723. 353; 25.–30. Jan. 1723. [40] (LA) Amtmandens Kopibog 1721–23, fol. 312 b, 18. Jan. 1723. [41] P. 87. 1723. 272; 19. Aug. Elevatorindretningen var opgivet ved Aarhundredets Midte: der leveres Afgangsattest paa Eremitagebordet 17. Sept. 1760, vedlagt 1755-Inv. Bilag 13. [42] P. 87. 1723. 313; 12. Maj. – Om nygjorte Dokker til Balustraden: P. 39. 1723. 140; 22. Maj 1723. [43] P. 87. 1723. 326; 25. Maj (Fr. Holm). Nic. Reuter fornyede den rød-hvide Marmorering 1736: P. 87. 1737. 19; 31. Dec. 1736; gentaget 1748: P. 87. 1749, Bau-Rechnung Litra Q Nr. 26; 28. Maj 1748, og smst. Bilag 226. [44] Holms Rgsk. Note 42. Forgylderrgsk. af 6. Juli 1723; Bilag 329, samt Slutbeløbet: P. 39. 1723. 234; 18. Aug. – 1748 blev Panelet malet grønt med forgyldte Lister »som tilforn«: P. 87. 1748 Litra Q Nr. 26. [45] P. 87. 1723. 312. – P. 39. 1723. 351. [46] P. 86. 1725, S. 143; 30. Juni. – P. 85. Kgl. Res. 1725–26 A Nr. 85, Bau-Contracte 1726. – Sen. Malerarb.: P. 87. 1737. 19; 31. Dec. 1736 (Reuter). – Anglehusets Bliktag: P. 87. 1726. 314 (Klejnsmeden for 1725). [47] Extraordinaire Relationer 1724, 26. Okt., S. 78. [48] P. 80. Juliane Maries Regn.-Prot. 1771–73, fol. 147 b, under 23. Dec. 1771: Tømrermester Pfützner meddeler, at han ved Eremitagen har afbrudt den ottekantede Bygning. [49] P. 39. 1725. 315. Baade her og i et parallelt Rgsk. i P. 87. 1725, Bilag 147, nævnes det, at de to Huse, efter at Overslagene var udarbejdede, paa Kongens Ordre blev gjort større med en Sjettedel. [50] P. 87. 1766; Bilag 193, 30. Dec. 1765. [51] Jan Steenberg: Skipperhuset, i Frederiksborg Amts hist. Samfunds Aarb.

1960, S. 71–93, hvor Kildematerialet er gengivet. [62] Jardins Tegning fra 1771 var bortkommet, da nævnte Artikel (Note 51) blev trykt, og kendtes kun fra et meget lille Fotografi. Siden da er Tegn. atter fundet (henlagt i en forkert Arkivpakke) og atter placeret det rette Sted. [63] Overhofmarskallatet I. H. 24, Fredensb. Slotshave 1798–99, Bilag 412, 27. Aug. 1799. [64] (LA) Amtmandens Kopibog 1737–44, S. 305 f., 30. Jan. 1740. – Seeger: Fredensborg (1937), S. 48. [65] RA. Frederiksborg Amts Materialregnskaber 1684, fol. 25 a: 14. Juni bekom Henrich Snedker til en stor rund Skive, som blev gjort af dobbelte Brædder, [og] som de kgl. Prinser lod hidse levendes Katte paa, i Søen med Hunde (etc. om udleveret Tømmer). [66] P. 87. 1727. 540; 26. August. [67] P. 87. 1728. 256; 16. Juni (Nic. Reuter). [68] P. 87. 1732. 323. – P. 87. 1752. 124; 31. Dec. 1750. – P. 87. 1751. 175; 18. Sept. – P. 87. 1758. 236; 5. Dec. 1757. [69] Lauritz Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797, udg. af Frederiksb. Amts hist. Samf. Aarbog 1961, S. 62. [60] Den første Brønd i Forgaarden blev gravet af en Italiener Bartholomeo Caligari: P. 87. 1723. 255; 20. Feb. [61] P. 87. 1726. 330; 10. Jan. 1726; smst. Bilag 328, 25. Jan. [62] P. 85. Kgl. Res. Bygningsvæsenet vedk. A Nr. 85, Bau-Contracte de Anno 1726, Bilag 48, dat. Fredensborg 29. Juli 1726. – P. 87. 1726. 441; 3. Aug. 1726. Smst. Bilag 442, 22. Aug. – Entreprenøren M. Wulf var Digteren Johs. Ewalds Morfader, se Louis Bobés Udg. af »Levnet og Meninger«, S. 234. – Kopibog 1726–29, S. 59 og 124. – P. 41 (Kabinetskassen) 1719–27; 7. Juni 1727. [63] P. 87. 1727. 518; 26. Maj–10. Okt. Smst. Bilag 539, 9. Juli 1727. – P. 87. 1727. 654: Mathias Wulfs Redegørelse for det færdige Arb., dateret 19. Sept. – Smst. Bilag 264: Kriegers Overslag vedr. Vandtaarnet, dat. 26. Aug. 1727, samt Bilag 609: Kriegers Kvittering for Slutbeløbet, 17. Nov. 1727. – Hestemøllen nævnes ikke direkte. I Kriegers ovenn. Overslag omtales dog Stalden ved Vandmøllen. Senere omtales den hyppigt: Overhofmarskallatet I. H. 24, Fredensb. Slotshave 1798, Bilag 189, og oftere nævnt i de næste Aargange. [64] Korrespondance i Slotsforvalterens Arkiv, Fredensborg. – RA. Overhofmarskallatet I. H. 30–32; 4. Aug. 1811, 18. Juli 1812, 27. Aug. 1814. [65] (LA) Amtmandens Kopibog 1721–23, S. 93, 27. Feb. 1722; fol. 147 b, 21. Maj 1722. – P. 41 1719–27, 29. Sept. 1722. – P. 87. 1722; Bilagene 260 og 286. Fugleherden er senere omtalt som Opsamlingssted for kasserede Haveskulpturer: P. 39. 1765. 1400; og P. 80, Jul. Maries Regn. Prot. 1771–73, fol. 132 b, Dec. 1771. [66] P. 87. 1723. 267. – P. 87. 1726. 314 (Klejnsmedens saml. Rgsk. for 1723). [67] P. 87. 1739. Litra A. Nr. 9; 19. Juni 1738. [68] P. 87. 1730. 213; 18. Nov. 1730. [68] P. 87. 1726. 314; udateret Klejnsmedearbejde for 1723: in des gertners brau- und bachhaus in Kuhwang, die latten aufzuschlagen ... [70] Dronningens Køer omtalt 1725: P. 87. 1726. 314; udateret Sømrgsk. for 1725. [71] P. 87. 1728. 232; 25. Okt. 1728. Stedet, der her ligesom paa det samtidige Kort kaldes »Kuhborch«, nævnes ogsaa 10 Aar senere som Bolig for Fuglefænger og Gartnersvende: P. 85. Kgl. Res. vedr. Bygningsvæsenet 1737–38, S. 58, 2. April 1738. [72] Seeger: Fredensborg (1915), S. 62 og 63. [73] Edv. Blaumüller: Skilderier (1903), S. 230.

Anden Generation S. 96–97. [1] P. 87. 1730. 183; 14. Dec. 1730. [2] P. 87. 1730. 203; 12. Dec. 1730. [3] Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814, II (1894), S. 32. Citatet er her gengivet lidt udførligere, end Holm har gjort det, efter Originalen i RA (Kongehuset: Christian VI, Nr. 438). [4] C. Christensen: Hørsholms Historie (1879), Bilag S. XXVI. [5] I den trykte Udgave af Christian VI's Forordninger fra Aarene 1731–37 ses mange Forordninger at være udstedt paa Fredensborg. Kun for Aaret 1735 er der ingen. Amtmand von Grams Breve fra Begyndelsen af Christian VI's Regeringstid meddeler, at Hoffet hyppigt havde Sommerresidens paa Fredensborg i disse Aar: Kopibog 1731–37, S. 92, 9. Juni 1732, og S. 258, 20. Feb. 1734. – Kongens Ophold paa Fredensborg er registreret i Dagspressen: Extraordinaire Relationer 1732, S. 78–81; 1733, S. 67, 74–78; 1734, S. 84 f.; 1736, S. 52, 75–79 (ogsaa efter denne Kilde synes der at have været en Pause i 1735). Uden for disse mere officielle Kilder kan man ad anden Vej læse sig til Kongens Ophold paa Fredensborg; saaledes maatte Petri Kirkes Ældste begive sig til Fredensborg for at indbyde Majestæterne til Festen for Kirkens Genindvielse: LA, Petri Kirkes Rgsk. 1731, under 28. August, S. 142. Kongens Res. vedr. det nye Slagterhus er udstedt paa Fredensborg 31. Juli 1737: P. 85, kgl. Res. Bygningsvæsenet vedk. 1737–38, Bilag 37. – Hoftapetsereren Urban Fribert betrækker Gemakker før Hoffets Ankomst: P. 39. 1738, 30. Dec. 1737, Bilag 410. – Snedkeren Daniel Bagge har en Regnskabsnotits, der nævner, at Hoffets Kommodestole hyppigt faar Benene brækket af under de idelige Transporter mellem Frederiksborg og Fredensborg: P. 87. 1738, under 11. April 1738. [6] Mnemosyne IV, S. 312, hvor der er gengivet et Brev fra Kongen til Zinsendorf, dat. 25. Januar 1735: »Det er vist, at vi lever som Eremitter. Folk beklager sig over, at de ikke faar Kongen og Dronningen at se«. [7] Extraordinaire Relationer 1733, S. 67, under 25. Sept. [8] Smst. 1737, S. 69 f., under 18. Sept.

Kavalerhuset S. 98–102. [1] P. 87. 1732. 123; 5. Dec. 1731. [2] P. 86. 1731, S. 39. [3] P. 86. 1731, S. 52 og 64. [4] P. 39. 1731. 577. [5] P. 87. 1732. 104; Litra A, 9. April 1732. [6] P. 87. 1733. 324; 10. Nov. 1732. [7] P. 39. 1733. 1088. [8] Extraordinaire Relationer 1733, S. 67. [9] Hoftapetsereren Urban Fribert fortæller i sit Rgsk. (ovenfor under Note 7), at han 13. Jan. 1733 rejste til Fredensborg for at tage Maal af de 18 Rum i Kavalerhuset, d.v.s. 16 Stuer og to Kuppelsale, idet de to Forstuer havde nøgne Vægge. Det var Meningen, at det nye Hus helt skulde have nye Tapeter, hvilket ogsaa skete i Tiden mellem 9. Feb. og 10. Marts. Men 27. April udstedte Hofmarskal von Gram, vel efter Kongens Ønske, en Ordre om, at fire Gemakker og ligesaa mange Kabinetter skulde aflevere det nye Skrud til Markgrevehuset, som saa til Gengæld afstod sine lidt ældre Betræk til Kavalerernes Stuer. I Kavalerhuset havde Fribert ophængt malede Tapetserier i tre af de tofags Gemakker, mens de fem andre havde faaet fornemmere Betræk af Atlask, Damask og Silke; fire af disse Vægbetræk vandrede over til Markgrevehuset, hvorfra Erstatningen kom i Form af de malede (og forgyldte? og kinesiske?) Tapeter. Det er karakteristisk, at Hofmarskallen sørgede for at komme til at bo netop i de to eneste Stuer, der beholdt Silketapeterne. Efter Urban Friberts Afregning modtog Markgrevehuset sine nye Betræk i Juni 1733. [10] Inv. 1745, fol. 79 a. Inv. 1752, Litra Q og R. Inv. 1755, S. 151 f. Inv. 1765, Litra O og P, S. 159 f. [11] P. 87. 1760. 213; 28. Dec. 1759. Smst. i Bilag 215 afregner Stukkatøren Giulio Guione for en Kakkelovnsniche (nu forsvundet) paa det Sted, hvor Kaminen stod. I Bilag 221 taler Slotsforvalteren om en Vindovn fra Laurvigen, opstillet her. [12] (RA) Slotsrgsk. Bygn.-Mat.-Rgsk. 1841 (Nr. 4; 4. Post). Jfr. Inv. 1848 og Korresp. i Slotsforv. Arkiv, under 29. Marts 1841. [13] Inv. 1765, S. 157 f. [14] P. 87. 1759. 215; 28. Dec. 1759: Stukkatørens Aarsrgsk. for Gipsning i de nævnte Kavalerers Gemakker. 1765 nævnes Grev Knuth i Kavalerhuset, vel Eggert Christopher Knuth: P. 87. 1765. 151. [14] I (RA) Overhofmarskallatets Arkiv, Hoffourérkontoret Nr. 83, findes gentagne Gange en Indkvarteringsliste for Kavalerhuset. Ifølge Listen 1776 var Fordelingen saaledes. Nr. 1 og Litra A: Kaas. Nr. 3 og Litra B og C: Thott. Nr. 5, Litra F: Schimmelmann. Nr. 4, Litra D og E: Schack-Rathlau. Nr. 6, Litra G: Hauch. Nr. 8, Litra H og I: Godske Moltke. Nr. 10, Litra M: Gregers Juul. Nr. 9, Litra K og L: Bernstorff. Jfr. Fig. 83 og 117. [16] Kilden er Inv. 1784, der under Behandlingen af Kavalerhuset i mange Tilfælde meddeler, at Ændringen af Vægbetræk og Møblering er sket 1774. [16] Inv. 1784, S. 337, 347 f. og 349. Jfr. de samme Stuer i Inv. 1806 og 1820–25. [17] Da Provst Gutfeld i Aaret 1800 fik overladt Stuerne Nr. 6 og 10 med tilhørende Kabinetter til Sommerbeboelse, skrev Overhofmarskal A. Hauch til Slotsforvalter Mansa, at Slottets Møbler uden videre kunde blive staaende: Slotsforv. Arkiv, Bilag 22, 11. April 1800. [18] (RA) Bygn.-Mat.-Rgsk. 1840–48, under Aaret 1841. Slotsforv. Arkiv 1842, under 19. Okt. 1842.

De fire Æselører S. 102–106. [1] Suhms Nye Samlinger II, S. 44. [2] Meddelelser om Skorstensgenvordigheder og -forandringer er meget hyppige fra Slottets ældste Tid: Nye Skorstene mures 1723 og 24, nævnt i et Par Efterslæt af Rgsk. fra senere Tid i P. 87. 1726. 314; P. 87. 1727. Bilag 571, hvor Blytækkeren Fr. Asmussen meddeler: »To af mine Svende var derhenne at brække Huller paa de fire store Tagvinduer paa det nederste Tag, som Murmesteren murede Skorstenene ud igennem ...«. – Skorstenene forhøjes: P. 85. Kgl. Res. Bygningsvæsenet

vedk. 1721–24, S. 42, 30. Marts 1724. Efter mislykket Forsøg med Skorstens»maskiner« (P. 39. 1725. Bilag 149), begynder *Vincents Lerche* at gøre Forsøg med nye Inventioner: P. 87. 1726, Bil. 314 (Klejnsmedens Rgsk. for 1725). – Krieger antegner et Plattenslagerrgsk. P. 87. 1726, Bil. 376: »Die *Maginen* so der Herr Geheimterath Lerche machen lassen seindt von ihm selbsten bezahlet . . .«. Snedkeren Niels Juel afregner 13. Dec. 1726: forfærdiget til Caminerne efter . . . Lerches Ordre en Tud ud af Brædder med Gitterværk af Staaltraad for den ene Ende . . ., indsat i Kældervinduet, hvor *Hermestagiet* (d.v.s. Eremitagebordet) er, saa og 3 Propper til Trækhullerne paa Caminerne . . . (P. 87. 1727. 541; 13. Dec. 1726; smst. Bil. 325 og 711). [3] P. 87. 1730. 180 og 181; 24. Aug. 1730; smst. Bil. 185; 17. Nov. 1730. – Om Philip de Lange er identisk med den Murmester, der echapperede fra Arbejdet og lod sine Svende i Stikken midt under Arb. med Skorstenene, kan ikke ses af Ordlyden: P. 86. 1731, S. 16. [4] P. 87. 1730. 166; 16. Maj. [5] Jochum Diederich Lindsted: P. 86. 1731, S. 21; 3. April Nr. 90, samt S. 30, under 14. Juni Nr. 125. [6] Overslag fra Franz Joseph Zuber og Martin Zumpe: P. 87. 1741, Udgiftsordrer Litra U, dateret 24. April 1741. Af de talrige Bilag til Entreprenørernes Rgsk. fremgaar det, at øvre Stokværk var forbeholdt Fyrstinden. [7] Kronprinsen og Prinsesse Louise, der tidl. havde haft Værelser paa øvre Stokværk, maatte vige for Fyrstinden: P. 87. 1742. 136; 6. Okt. – For Kronprinsen synes der derefter kun at have været to Stuer i underste Stokværks nordøstre Hjørne, medens Prinsesse Louise har været helt hjemløs paa Fredensborg. [8] P. 87. 1741, Udgiftsordrer Litra U, under 16. Maj 1741. Om Tessins kamouflerede Skorstene se Harald Langberg: Skorstenspiber (1968), S. 28. [9] P. 86. 1745, S. 44 Nr. 10. [10] P. 86. 1754, fol. 40, Nr. 6. Smst. 1755 fol. 33; 31. Jan. 1755. [11] Efterskr. til Zuber-Zumpes Overslag: P. 87. 1741, Udgiftsordrer Litra U, e. [12] P. 86. 1750, Fol. 49, under 18. April. [13] Zuber-Zumpes Overslag 24. April 1741: »Weilen die Seiten Panelen in denen Fenster Pfeiler nicht wohl verhöhet werden können, also muss sothanes Panelwerck gantz von neuen verfertiget. Das Bogen-Panel aber kann wieder employerirt werden«.

Interiørerne S. 106–113. [1] P. 86. 1734, S. 40; 1735, S. 28 f. [2] Inv. 1745, fol. 81 a. [3]Inv. 1755, det senere tilføjede Bilag 16: Slotsforvalter Döllners til Kongen indgivne Promemoria, dat. 3. Nov. 1762, hvori nævnes det gamle Køkken »so weg gebrochen werden soll«. Slotsforv. beder om at faa overladt Tømmeret til et Stykke Bindingsværkshus, han agter at bygge. Køkkenet er dog nævnt endnu i 1765-Inv., S. 103–05, men synes dog efter Beskrivelsen der at dømme at være delvis nedbrudt (der nævnes kun ganske faa Kamre). [4] P. 87. 1736. 107; 20. Dec. 1735. [5] P. 87. 1737. 28; 9. Aug. 1736. [6] P. 87. 1737. 76; 10. Juli 1736. Slotsforvalteren Chr. Hertz attesterede 21. Juli 1736, at ovennævnte Arbejde var udført »in ein Bogen von der Alcove im Schlafgemach«. [7] P. 87. 1737. 86; 21. Juli 1736: Urban Fribert har betrukket Alkoven med 88 Alen »weiss geschildert Gros de Tours«. [8] P. 86. 1738, fol. 65 f. Nr. 5, hvori nævnes Kongens Resolution af 11. Maj 1737 vedr. Alkovens Omdannelse til et Kabinet. [9] P. 39. 1738. 410; 28. Marts 1738, indeholdende Urban Friberts Rgsk. 23. Sept. 1737: Forfærdiget 2 Betræk af det *Cina Tafl*, som før har været i Kongens og Dronningens Sovekammer. Samme Betræk anvendt til 2 nye Kabinetter ved Markgrevindens Sovekammer, underforet med ubleget Lærred og kan hægtes af og paa. [10] P. 87. 1739. 135; 8. Juli 1737. [11] P. 87. 1737. 160; 10. Sept. 1737 (med Regnskabsposter fra 31. Juli og 9. August). [12] Chr. Elling: Christiansborg Interiører, S. 60. [13] P. 87. 1743. 4; dateret 3. Okt. 1742. [14] P. 87. 1743. 4; 3. Okt. 1742. [15] P. 87. 1749. 183; 18. Dec. 1742. [16] P. 87. 1743. 50; 24. Jan. 1743, vedr. Maleren Gabriel Ferdinand Milans Arbejde i Fyrstindens nye Gemakker: »Hvor tapetterne vare for korte er tilmahlet oven omkring en rabat runt om, saa vel som over dørrene og vindvet . . . Udi Frøken Greisheims sofkammer ligeledes mahlet over tapetterne, hvor de vare for korte, en rabat runt om«. [17] P. 87. 1742; Udgiftsordrer Litra F Nr. 6 og 7. [18] Som Note 16, Bilag Nr. 5, dateret 6. Juli 1741. [19] Jørgen Lassens Maler- og Forgylderrgsk. 23. Aug. 1743 i P. 87. 1743, Bilag 277. [20] De i 1752-Inventariet nævnte Tapeter blev dog først leverede 1748 af Købmanden Magnus Møllmann. Før den Tid har Stuen aabenbart laant nogle bemalede Lærredstapeter fra to Rum i Kavalerhuset, hvilket tydeligt erklæres i P. 39, Bilag 656, dateret 11. April nævnte Aar. Sagen er dog mere mystisk, eftersom intet af Kavalergemakkerne senere hen synes at savne de gamle Betræk fra 1730'rne – er de mon leveret tilbage igen? [21] P. 87. 1742; Bilag Nr. 8 og 9 i Udgiftsordrer Litra F; smst. Bilag 48, under 11. Okt. 1741 og Bilag 130, 7. Aug. 1741 (Glarmesteren indsætter 4 Ruder i Fyrstindens Alkove). [22] P. 87. 1743. 20; 28. Nov. 1742 (Sebastian Schreck). [23] P. 87. 1742; Udgiftsordrer Litra F. Nr. 12, indeholdende Overslag 28. Aug. 1741, samt Bilaget i Rgsk. Nr. 49, dateret 12. Okt. 1741. [24] P. 87. 1742. 147; 6. Marts (D. Schäffer). [25] Den store trefags Stue er gengivet uberørt i Thuras første Plan 1741, men det smalle Garderoberum er forsigtigt antydet med Blyant, saadan som det ogsaa ses i Danske Vitruvius. Hertz' Opmaaling fra 1742 (i P. 87. 1749. 183) anbringer paa dette Sted et etfags Værelse paa 8 Al. 22 Tom. × 6 Al., hvilket vil sige, at den fulde Dybde paa 10½ Al. ikke er udnyttet. Den bageste Del ind mod Kuppelen har da været afskilret som det egentlige Garderoberum. Opstillingen af de nye Skillerum paa henholdsvis 10½ og 6 Alen er bevidnet i P. 87. 1742; Bilag 124, dat. 1. Dec. 1741 (Johan Bars). [26] Inv. 1752. Jfr. P. 87. 1743. 217: Glarmesteren noterer, at han 19. Maj 1742 har indsat fire store Ruder i Fyrstindens Bogskabe. [27] Jacob Fortling leverede en ny »gesvejfet« Kamin af Sandsten til Slottets øvre Stokværk: P. 87. 1743. 47; 8. Okt. 1742. – Det er formentlig Kaminen i Lakajgemakket, der her hentydes til, eftersom man i øvre Stokværk kun finder Sandstenskamin i denne Stue samt den ældre i Rosen. [28] P. 87. 1749. 183 (Chr. Hertz' Efterslæt til Forhøjelsen, dat. Dec. 1742). [29] Oplysningerne om Paradekøkkenet stammer fra P. 87, 1742, hvor Schäffers Overslag, dat. 7. Aug. 1741, findes i Udgiftsordrene Litra Y Nr. 2, medens de egentlige Regninger findes i Bilagene Nr. 226, 231, 241 og 242. [30] P. 39. 1740–42. 1560; 8. Sept. 1742: J. H. Wasserfall leverer 12 Stk. »grün grund geschildert Waxtuch für die Beziehung der Rose«. Den senere Overmaling: P. 87. 1767. 244. [31] P. 87. 1749. 183; dat. 18. Dec. 1742. Hertz anfører her Loftstrappen under Nr. 13; Stuerne 8, 9 og 10 som tilhørende Markgrevinden. [32] Hist. Tdskr. 3. R. IV, S. 202. [33] Danske Samlinger 2. R. IV og V.

Den blaa Port S. 113. [1] Bygn.mat.rgsk. 1822–39, under 1829 Nr. 3 Post 14, S. 14: der anskaffes Frederikshalds Brædder til Dørgerichter og Beklædning i »den blaa Port i Østre Ottekant«. – Om en blaa Staffering, se Dronning Juliane Maries Regnings Protocol 1771–73, fol. 220 a, under 5. Juli 1772: »In der Schlosshof . . . die 2 Durchfahrt Pforten Reparieret und mit Blauen Fuss angestrichen«. [2] P. 87. 1744, Overslagene dateret 21. Jan. 1744 i Bau-Rechnungen Litra S Nr. 11. [3] P. 87. 1744. 50; 1. Okt. 1743. [4] Murerarbejdet, der lededes af Sebastian Schreck, var naaet halvvejs frem 22. Juni 1744: P. 87. 1744. 212. Udbetalinger til Maleren P. L. Møller smst. 24. Juni, Bilag 263; til Snedkeren Chr. Jørgensen Schmidt, 1. og 2. Termin, 12. Sept., Bilag 280; Tømreren Joh. Bars samme Dag, Bilag 283; Schrecks sidste Aflønning, ligeledes 12. Sept., Bilag 284. [5] Blikkenslageren Urban Bergs Overslag vedr. Husets Tækning med rødt, oljemalet Blik i Bau-Rechnungen Litra S Nr. 10, dat. 18. Januar 1744. [6] P. 87. 1760. 217; 31. Dec. 1759, samt Bilag 214, dat. 3. Januar 1760 (Tømmermester Pfützner har »in der 8 Kante in der Durchfahrt in beiden Pforten zwey thüren eingemachet«). [7] I P. L. Møllers Overslag af 18. Jan. 1744 (Bau-Rechnungen Litra S Nr. 7) hedder det, at han skal male »2 grosse Pforten worauf blinde Fenster gemahlet werden«. At dette virkelig er sket, ses deraf, at Maleren L. Weischer 1766 fik Ordre til paa to nye Portfløje smst. at male paa hver Fløj en Vindueskarm med Rammer, Glas og behørig Beslag, paa hvid Bund: P. 87. 1766 Litra C Nr. 6.

Efterslæt S. 113–114. [1] Om Borgestuens Opførelse: P. 86. 1734, S. 28 og 46. – P. 87. 1736. 103; 15. Dec. 1735. – Inv. 1765, S. 216 f. – Inv. 1784, S. 427. – Plan 1827: (RA) Overhofmarskallatet I. H. 41. 1827. 492 B; Juli–Sept. 1827. – Plan 1860, se Friis' Grundtegning i det flg. bind. – Nedrevet: Indenrigsmin. Nr. 21. Fredensborg 1875; 25. April 1875 (Meldahl). [2] P. 86. 1738, fol. 69. – P. 87. 1739. 55; 18. Okt. 1738. – En Plan af Skolehuset med Forslag om Udvidelse meddeles af Thura 27. Juli

1751: P. 87. 1751. Litra F. 28 ff. – Skolen nedrevet 1812: Overh.marsk. I. H. 31.764; 23. Sept. 1812. Skolen synes derefter at være i selve Kantorhuset; fra 1823 i Snedkerværkstedet ved Borgestuen: Overh.-marsk. I. H. 38. 1823. 560; 25. Okt. 1823. – Ny Skole paa Jægergaardens Grund: I.H. 44. 1830. 777; 5. Juni 1830, til Dels efter Tegning af Kapt. Soelberg: I. H. 45. 1831. 272; 3. Marts 1831. [3] P. 85. Kgl. Res. Bygningsvæsenet vedk. 1737–38, Bilag 37; 31. Juli 1737. – P. 86. 1738, fol. 67 f. – P. 87. 1739. 5; 7. Okt. 1738. – P. 87. 1739. 115 Litra C; 17. Juni 1738. – Nedrevet: Slotsforvalters Arkiv 10. Marts 1800 (Boye Magens til Mansa). Smst. 5. Maj 1800 (Mansas Koncept til Auktionsforretningen). [4] P. 87. 1737. 29; 8. Jan. 1737 (Johan Bars for Arb. Maj 1736). [5] P. 87. 1739. 194; 31. Dec. 1738. – P. 87. 1739. 270; 13. April 1739 (Stukkatør). – Smst. Bilag 177; 23. Juni 1739 (Johan Bars). – Smst. Bilag 179; 25. Juni 1739 (Snedkeren). – Smst. Bilag 173; 27. Juni 1739 (Sebastian Schreck). – Smst. Bilag 197; 22. Juli 1739 (Maleren). – P. 87. 1740. 172; 13. Juni 1739 (om de leverede Farver). [6] Blaa Lysthus omtalt som eksisterende 1766: P. 87. 1767. 211; 28. Dec. 1766. [7] LA. Kronborg-Frederiksborg Amt. Kopibog 1731–37, S. 263; 27. Feb. 1734. – RA. Rtk. 333.228. 1741–60: Skov- og Jagtsager. Fredensborg Dyrehave, sidste Læg, Fasanhaven; 20. Okt. 1742. – Smst. Bilag 3; 7. Jan. 1744. – Smst. Bilag 8; 6. Okt. 1745. – Smst. Bilag 13; 12. Jan. 1746. [8] P. 87. 1741. Udgiftsordrer paategnede af Chr. VI, Litra Y; 24. Maj 1741. – Smst. Bilag 231; 16. Sept. 1741. – P. 87. 1743. 165; 20. Sept. 1742 (Schiøler). [9] LA. Kronborg-Frbg. Amt. Kopibog 1737–44, S. 438; 29. Maj 1741. – Smst. S. 581; 28. Juli 1742. – P. 87. 1742. Litra Z Nr. 11; 19. Juni 1742 (Bars' Overslag). – Smst. Bilag 258; 10. Sept. 1742. – Smst. Bilag 299; 23. Okt. 1742. – P. 87. 1743. 298; 12. Juni 1743 (Sebastian Schreck). [10] P. 87. 1749. Bilagene 185 og 189; 14. Marts og 18. Sept. 1748. – Smst. Bilag 223; 19. Okt. 1748. – Smst. Bilag 219; 31. Dec. 1748. – Smst. Bilag 185; 14. Marts 1749. [11] Slotsforvalters Arkiv 23. Okt. 1838. – Overh.marsk. I. H. 52. 1838. 1013; 10. Sept. 1838. [12] P. 87. 1743. 184; 22. Maj 1743 (Schreck). – P. 85. Kgl. Res. Bygningsvæsenet vedk. 1739–44, Nr. 63; 12. Juli 1743. – LA. Kronb.-Frbg. Amt. Kopibog 1737–44, S. 715; 13. Feb. 1744. – Inv. 1745. Husets Beliggenhed i Slotsgade er meddelt mig af Lokalhistorikeren, Hotelejer Kaj Strandberg. [13] P. 86. 1747, fol. 62. – P. 87. 1748. 297; 14. Maj 1748. – Om Transport fra Jægerspris: P. 87. 1748. 300; 17. Feb. 1748. – Thura om det ujævne Terræn: P. 87. 1748. 191; 7. Jan. 1749, samt 1749. 194; 14. Nov. 1749. – Jægergaardens Bortsalg: Overh.marsk. I. H. 33. 1817. 600; 23. Sept. 1817.

Slottet under Kong Frederik V S. 115–133. [1] P. 87. 1750. Litra P, 23. Januar 1750, approberet 14. Februar. [2] P. 86. 1750, fol. 55. – P. 87. 1750. Litra W, 11. September 1750. [3] P. 87. 1750. Litra D, Bilag 33. [4] P. 86. 1750, fol. 49, 18. April 1750. [5] Fr. Weilbach: Fredensborg Slot (1928), S. 52. [6] Weilbach: Architekten Lauritz Thura (1924), S. 127. [7] P. 87. 1750. Litra N, Nr. 1. Brev fra Thura til Gabriel Linde, dateret Korsør 4. December 1749. [8] P. 87. 1750. Litra N, Nr. 2–4. [9] Mogens Bencard i »Arv og Eje« 1966, S. 18 (om Erimitagens Interiører) med Henvisninger. – Salomon Kleiner: Residences Memorables de Eugène François (Augsburg 1731). [10] Thuras Brev om Overskridelserne til Gabriel Linde: P. 87. 1750. Litra O; 23. September 1750. – Thura om Moltkes Indblanding i Havesalens Udformning: P. 39. 1750. Bilag 139; 3. Januar 1750. Heri Thuras Paategning, dateret 2. Marts 1750. Det omtales ogsaa heri, at Billederne udførtes af Fabris. – Om Fabris se V. Thorlacius-Ussing i »Rom og Danmark« I, S. 141. [11] Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede (1922) I, S. 66 ff. [12] Inventarium 1752. [13] P. 87. 1752. 158 (12. Juli) og 160 (6. Juli). [14] P. 42. 1752. Kabinetskasse Rgsk. 11. Juli 1752, S. 44. [15] Berlingske Københavnske Danske Posttidender 1752 Nr. 73, 4. Sept. 1752; Nic. Jac. Jessen har før »havt den Naade at præsentere Monarken eet og andet af sin Façon«. [16] Berlingske Tidende 1753, Nr. 30, under 13. April. – P. 42. 1753, S. 56. [17] P. 86. 1753, fol. 50. [18] P. 86. 1755, fol. 31. [19] P. 86. 1753, fol. 50. – P. 86. 1755, fol. 37; 12. Maj 1755. [20] P. 86. 1755, fol. 37; 24. Maj 1755. [21] P. 86. 1755, fol. 38; 27. Juni 1755. [22] P. 86. 1754, fol. 40: »Wegen Erbauung der 4 grossen Schorsteine«. [23] P. 86. 1755, fol. 51; 18. Feb. 1755. [24] P. 86. 1755, fol. 33; 31. Jan. 1755: Blikkenslager Bergs Rgsk. for de 4 Taarnhætter. [25] RA. Dronning Juliane Maries Regningsprotokol 1771–73, fol. 40 a; 1. Oktober 1771. [26] Fredensborg. Slotsforvalters Arkiv 1820–21 (Korrespondance under 31. Marts 1821). – RA. Slotsregnsk. Fredensborg Bygnings-Material-Regnskaber 1809–21, under 1820 og 1821. [27] Slotsforvalters Arkiv 1844, 18. Juni. [28] Slotsforv. Arkiv 28. Okt. 1848, samt Materialrgsk. III og IV. – Slotsforv. Arkiv 1849: Arbejdssedler Juli-Sept. Stenhugger Becher den 19. Sept. 1849. Smst. Materialleverandørens Følgesedler: J. Steens Tømmerarbejde ved de to søndre Skorstene Sommeren 1849, den 19. Dec. [29] RA. Indenrigsministeriet Nr. 21. Fredensborg 1856–60: Skrivelse fra J. J. Friis 24. Jan. 1860 vedr. de to nordlige Skorstene, betegnet BDJ 1860 Nr. 1 e, fol. 332. [30] P. 86. 1756, fol. 41. [31] P. 39. 1757. 195; 22. Juni 1756; 13., 23. og 24. Post, vedr. Chr. P. Getreuers Malerarb. paa Reoler, der kom til Fredensborg. [32] P. 87. 1759. Ausgabe-Ordres 1759 Litra B. – Smst. 1760, Bilag 189; 20. Dec. 1759. – P. 86. 1761, fol. 57 f; 8. Juli 1761. [33] Slotsforv. Arkiv 18. Jan. 1853 (Qvistgaards Klage over Røgplagen). [34] P. 87. 1759. 213, 23. Dec. 1758. Smst. Bilag 203, 19. Maj 1758. [35] Indenrigsministeriet Nr. 21. Fredensborg 1862 (BDJ Nr. 20 k), 22. Juni 1862. Her omtales kun det ene tilmurede Vindue i det nordre Kabinet, dengang Frederik VII's Sovegemak. Det søndre Vindue kan vel formodes at være tilmuret paa samme Tid. [36] Inv. 1784, S. 490. [37] Slotsforv. Arkiv 1819; Bilag 67, 22. Okt. 1819. [38] Slotsforv. Arkiv 1844. Bilagene. Hornbechs Liste over approberede Arb. 25. Juni 1844. [39] P. 39. 1759. 198; 3. Juli 1759: Snedkeren Johan Diederich Schmidt reparerer Lisenerne ved Betrækket og gør 22 Alen nye Tapetlister i Sovegemakket. – Inv. 1766, S. 6 f. – Weilbach (S. 101) antager fejlagtigt, at Betrækket stammede fra et andet Slot og først var sat op o. 1770. [40] Om Loftsmalerierne og deres nye Placering, se Weilbach: Fredensborg Slot (1928), S. 85 ff. [41] Inv. 1784, S. 455. [42] Inv. 1798, S. 578. Smst. Bilag Litra A Nr. 8, Auktion 13.–14. Okt. 1797. Det virker lidt forvirrende, naar Bilagene til sa. Inv. (Læggets S. 18) nævner tilsyneladende de samme tre Plafonds solgt til samme Køber, Gæstgiver Chr. Jacobsen paa Store Kro, ved Auktion 2. Nov. 1801. [43] P. 86. 1756, fol. 47; 21. Okt. 1756. – F. J. Meier: Efterretninger om Fredensborg Slot (1880), S. 37. – Leo Swane i Ministeriernes Maanedsblad I, S. 193 f. [44] P. 86. 1756, fol. 47; 13. Dec. 1756: Zuber om 4 store Kasser til de 4 Plafonds og om 4 Svende, der fulgte med Transporten. [45] P. 86. 1755, fol. 32 f.; 10. Feb. og 29. Marts 1755. Fuchs fik 30 Rdl. pr. Stk. – Dyveke Helsted: Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot (1958), S. 32. [46] Inv. 1755, S. 10. – RA. Overhofmarskallatet. Planer, Overslag etc. 1766–1780; heri Snedkerens Overslag Nr. 3, dateret 16. Jan. 1777, bl.a. om nye Dørstykker. Projektet til Stuens Omdannelse blev vel ikke gennemført, men 1784-Inventariet omtaler Dørstykkerne. [47] Slotsforvalters Arkiv 1805, Bilagene 261 f. Solgt paa Auktion 28. Marts 1805: fem Dørstykker forestillende Høsten, Søfart og Blomsterkurve. [48] F. J. Meier: Fredensborg Slot (1880), S. 174. – Dyveke Helsted: Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot, S. 44. [49] P. 86. 1755, fol. 43; 12. Aug. 1755. Weischers Dørstykker honoreredes med 10 Rdl. pr. Stk. [50] Dyveke Helsted, anf. Skrift, S. 47. [51] Korrespondance om denne store Afgang findes i Slotsforvalters Arkiv 1847–51. [52] P. 86. 1757, fol. 45; Feb. 1757. – P. 87. 1758. 207; 14. Dec. 1757 (Schiønning). [53] P. 87. 1758. 207; 14. Dec. 1757. – Smst. Bilag 236 og 239. [54] Bl.a. omtalt i P. 87. 1760. 225 og 226.

Udenværkerne S. 133–146. [1] P. 87. 1752. 175; 17. Juli 1752: i Rgsk.'s 18. Post anstryger Weischer Bolværket paa Ridebanen. Om Lygterne: smst. Bil. 152 samt Inv. 1765, S. 163. [2] Overslagene: P. 87. 1750 Litra D, Bilag 33, 35 og 36, dateret Februar 1750. – Regnskaberne: smst. 1751 Bilag 130, 144–46. [3] P. 87. 1750. Litra D, Snedkers Overslag: 13 nye »Skaftgesimser«, medens Kapitælerne anses at være friske og brugbare igen. [4] P. 87. 1751. 144; 20. Aug. 1751. [5] P. 86. 1757, fol. 37 og 40. – P. 87. 1758. 211; 2. Feb. 1757. [6] P. 86. 1757, fol. 37, 38, 39 og 48. [7] P. 86. 1757, fol. 39: Stenhugger Steinleins Arb.: 10 Stk. Skaftgesims. Smst. fol. 48: Hännel leverer 10 Kapitæler af gotlandsk Sandsten til Marskalhuset for 145 Rdl.; den relativ høje Sum kunde tyde paa, at Kapitælerne var kunstnerisk udar-

bejdede. [8] Oprindelig var der vistnok kun een Kamin paa nordre Langvæg: P. 87. 1759. 211; 24. Nov. 1758. Næste Aar lod man efter Thuras Ordre opstille to nye Kaminer: P. 87. 1760. 212. 213. 215 (13. Post); Dec. 1759. [9] Weilbach: Fredensborg Slot (1928), S. 64. At Arbejdet ved Damehuset udførtes under Fortlings Ledelse, fremgaar af P. 87. 1760. 237; 6. December 1760. [10] P. 86. 1761, fol. 39; 13. Marts 1761. [11] P. 86. 1761, fol. 51. [12] Navnet findes allerede 1765: P. 87. 1766. 151; Okt. 1765 (Klejnsmeden). [13] Runddelen ved Damehuset er allerede omtalt i P. 86. 1757, fol. 38. Omtalt som det nye Trappehus: P. 87. 1760. 251, samt P. 86. 1761, fol. 50. [14] Balustraden paa Taget er først nævnt senere: P. 80. Dronning Juliane Maries Regningsprotokol, fol. 68 a; 18. Nov. 1771. [15] Vægbeklædningerne er opregnet i Inv. 1765, S. 110 ff. [16] P. 39. 1761. 146; 22. Maj 1761 (Zøllner). [17] Som Note 16. [18] P. 39. 1762. 174, Rgsk. Nr. 8, 18. Post: »Noch ein Gemach Blau in Blau Friedensburger Prospect verfertiget und aufgeschlagen«. Om Fjernelsen af Vægbetrækket 1792, se Inv. 1784, S. 279 (Randnote). [18] Guiones Overslag 28. Jan. 1750 nævner et Ovalvindue i Kuplen »im Marschals Haus«: P. 87. 1750; Litra D Nr. 32. [20] P. 87. 1758. 258; 10. Maj 1758 (Guione). [21] P. 87. 1758. 257 og 259. [22] P. 87. 1759. 207 og 210. [23] P. 87. 1759. 211; 24. Nov. 1758 (Guione). [24] P. 87. 1759. 221; 17. Maj 1758 (L. Weischer). [25] P. 87. 1759. 203; 19. Maj 1758: Snedkeren Joh. D. Schmidt forfærdiger i Moltkes Gemak ud mod Ridebanen en »liden List udvendig omkring Papirs Tappetterne«. [26] P. 39. 1758. 188; 4. April 1758. [27] Hans Lassen: Tapetets Historie (1947), S. 26. [28] P. 86. 1762, fol. 46. [29] P. 86. 1762, fol. 36. [30] Murmester Trautmanns Arbejde i gl. Marskalhus »wegen Verhöhung der Fenster«: P. 86. 1762, fol. 45. [31] Fordelingen af Stuerne fremgaar af Inventarierne 1765 og 1766. Det er navnlig Meddelelsen om, at der i Moltkes Audiensgemak kun er een Kamin, men i Grevindens to (hvoraf een falsk), der muliggør Identifikationen. [32] P. 39. 1762. 164; 14. April 1762. Leverancen var til Fredensborg og gjaldt formentlig Grevindens Audiensgemak. [33] P. 39. 1762. 169 15. April. [34] Som Note 33. [35] P. 39. 1762. 171 og 176; 19. April og 27. Juli 1762. [36] P. 39. 1762. Bilag 1332; 1. April 1762. [37] De to ældre Forgemakker er nævnt i P. 39. 1763. 154, Tapetregnskab: rødt Papirbetræk i Grevindens og grønt ditto i Grevens Forgemak. [38] P. 86. 1764; fol. 30, 28. Maj 1764: »An *Grund* wegen der in dem Marschals Speise-Saal gemachten Kragsteine, Früchtzweige, Festons und dergleichen Zierathen – 125 Rdl. 4 M.«. [39] P. 39. 1764. 1311; 4. Juni 1764: Mandelberg leverer efter Jardins Angivelse til Moltkes Værelse paa Fredensborg »trende stycker Mahlereyer som forestiller Ceres, Bachus og Diana udj landskaber anbragte«. [40] Gierach udførte Billedhuggerarbejdet paa tre Kaminer i Marskalhuset, efter Jardins Ordre: P. 39. 1762. 171; 19. April. – P. 86. 1762; fol. 35, 31. Aug. [41] Inv. 1765, S. 136. [42] Inv. 1766, S. 200. – P. 87. 1767. 206; 28. Jan. 1767: Snedkeren fjerner de to store Spejle og sætter Panel i Stedet. I 1784-Inv. ses det, at de kgl. Portrætter er opsat i Spejlenes Sted. [43] RA. Overhofmarskallatet I. H. 52. 1838; 10. Sept. 1838. [44] Inv. 1766, S. 200. [45] P. 87. 1767. 206; 28. Jan. 1767: Snedkeren har under 10. Okt. 1766 forfærdiget en stor Pakkasse til Skilderier »og Lister mellem Skilderierne, at de ikke skulde trykkes«; da Kassen er lavet paa Fredensborg og Billederne skal føres bort derfra, gælder Sagen vistnok Moltkes private Billeder. [46] RA. Overhofmarskallatet I. Q. 20; Dagjournaler 1773, S. 239: der er Kur paa Fredensborg, og Suiten træder af i Marskalhuset hos Oberhovmester [Anton Heinrich] Moltke, Damerne i Stuen til Ridebanen, Kavalererne i Stuen til Haven. [47] Fredensborg. Slotsforvalters Arkiv, 9. Sept. 1802. [48] Verner Hans Rudolph Rosenkrantz Gjedde 1756–1816, Juliane Maries Kapelchef 1791–93, se Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds II, S. 230, samt Carl Thrane: Fra Hofviolonernes Tid (1908), S. 208–15, 421 f. – Enken Anne Margrethe, f. Brown, død 4. Maj 1844: Slotsforvalters Arkiv 1844, Koncept sa. Dato. [49] Slotsforvalters Arkiv, Koncept 20. Juni 1844. – Indenrigsministeriet Nr. 21, Fredensborg 1883, B J Nr. 780; 3. April 1883. [50] Overhofmarskallatet I. H. 33. Slotshaven 1816, Bilag 424, 28. Maj 1816. – Indenrigsmin. Nr. 21. Fredensborg 1862, B D J Nr. 20 c, 23. Maj 1862. [51] Overhofmarsk. I. H. 30. 1811, Bilag 296; 22. April 1811. [52] Overhofmarsk. I. H. 44. 1830, Bilag 867. – Slotsforvalters Arkiv 8. Juli 1830. [53] Slotsforvalters Arkiv 28. Juli 1845. [54] P. 87. 1752. Bilagene 196, 202–04; Juli til Okt. 1752. [55] Grundplan af nye Kavalerhus 1809 i: Overhofmarskallatet I. H. 29, Bilag 384; 27. Juni 1809. [56] Indenrigsmin. 21. Fredensborg 1861, BDJ Nr. 5 r; 9. Maj 1861. [57] Slotsforv. Arkiv. Koncepter og Bilag, 5. Juli og 14. Okt. 1833. [58] P. 39. 1754. Bilagene 151 og 153; 25. Feb. og 13. Marts 1753. – De øvrige Oplysninger om Kavalerstuernes Udstyr stammer fra Inventarierne. [59] Overhofmarsk. I. H. 29. 1809, Bilag 107; 15. Feb. 1809. [60] Se Note 55. [61] P. 87. 1758. 241; 30. Dec. 1757 (Klejnsmedens Arb. i Juni 1757). [62] Pastor J. H. Bang fik 1798 overladt Pagehofmesterens tidligere Lejlighed i nye Kavalerhus: Overhofmarsk. I. H. 24, 1798–99; 4. April 1798. Af senere Kilder ses det, at det var de 6 nordligste Rum: I. H. 29. 1809. 368; 21. Juni 1809. [63] P. 87. 1752. 196; 11. Juli 1752. [64] Antallet af Remiser fremgaar af P. 87. 1752. 202, samt P. 86. 1753, fol. 44. Fordelingen fremgaar umiddelbart af Korshusets Indretning til fire Rum, ogsaa i senere Tid. [65] J. L. Mansas Plan af Vogngaarden i Overhofmarskallatet I. H. 31. Slotshaven 1812–13, Bilag 312; 28. April 1813. [66] P. 87. 1758. 210; 30. Dec. 1757. [67] Slotsforvalters Arkiv 1832; 20. Feb. 1832. [68] Plan af Remiserne i Rud. Rothes Betænkning til Overhofmarskallatet: Slotsforvalters Arkiv 17. Aug. 1847. [69] Se Note 65. [70] Indenrigsmin. 21. Fredensborg 1888. BJ 772 b; 4. Juni. – Smst. 786; 13. Juli 1888. [71] P. 87. 1759. 207; 16. Dec. 1758. – Slotsforvalters Arkiv 1. Sept. 1808. – Plan, se dels Note 65, dels en Skitse af Mansa: Overhofmarskallatet I. H. 32. Slotshaven 1815; 14. Sept. 1815. [72] Indenrigsmin. 21. 1889. BJ 787 d; 24. Sept. 1889. – Smst. 1891. BJ 776; 23. April 1891. [73] P. 87. 1758. 208; 14. Dec. 1757 (Murmester). – Smst. Bilag 204; 21. December 1757 (Snedker). – P. 86. 1757, fol. 49 (Tømrer). [74] Fhv. Rejsekusk hos Juliane Marie, Lars Pedersen, døde her 1816: Overhofmarsk. I. H. 33. 1816. 177; 24. Feb. 1816. – Slotsforv. Arkiv 1816, Bilag 16 og 18; 26. Feb. og 4. Marts 1816. [75] Slotsforvalters Arkiv. Lejekontrakter 1850–56; 1. Nov. 1856 (Slotsforv. Bergs Liste over Slotsbeboere). [76] P. 87. 1758. 207; 14. Dec. 1758 (Murmester). – Smst. Bilag 220; 16. Dec. (Maler). [77] P. 87. 1766. Litra C Nr. 3 (Tømrer). – P. 87. 1767. 200; 17. Marts (Maler). [78] P. 87. 1751. Litra F Nr. 30, 28 ff., Skr. vedr. Skolehuset 30. April 1751 (Kantor Gyrsting til Thura). Jfr. Slotsforv. Hertz' Svar smst. Nr. 29; 22. Maj. – Smst. Thuras Udkast, ledsaget af Grundplan, dat. 27. Juli 1751. [79] P. 87. 1750, Litra W; 11. April 1750 (Bygningskommissionen til Kongen). – P. 86. 1750, fol. 55. [80] P. 87. 1752. 187; 5. Juli 1751: efter Eigtveds Ordre udfører Glarmesteren Arbejde i »Forder Marschall Kiærs Logement«. Fourérboligen omtales i Inv. 1765, S. 204. [81] Eli-Salomon-François Reverdil: Struensee og det danske Hof (ed. P. Læssøe Müller 1916), S. 117. [82] P. 87. 1759. 204; 28. Dec. 1758. – P. 39. 1761. 145; 17. Dec. 1760 (Snedker). – P. 39. 1762. 174 Nr. 8 (Tapetserer). [83] P. 116. Bygningsregnskaber for Brauns Bolig ved Fredensborg Bilag 1–8; Sept. 1752 til Juli 1753. [84] Inv. 1765, Bilagene: et Læg med Antegnelser 1773. [85] Salgsbrevet underskrevet af Braun 28. Jan. 1754, i P. 116. [86] Slotsforv. Arkiv 5. Maj og 9. Juni 1800. – Overhofmarsk. I. H. 25. 1800. 411; 16. Aug. 1800. [87] P. 86. 1753, fol. 42 f. [88] P. 86. 1757, fol. 41: Byggeriet af Køkken med Proviantskriveri besluttet ved kgl. Res. af 27. April 1756, men Køkkenet blev opgivet ved ny kgl. Res. af 4. Dec. 1757. [89] Thura nævner en kgl. Res. vedr. Opførelsen af Proviantskriveriet af 9. Juli 1757 i: P. 87. 1758. 222; 28. Dec. 1757 (Leverance af Mursten). – Tømreroverslag af 16. Maj 1757 nævnt i P. 87. 1758. 224; 5. Dec. 1757. – De øvrige Rgsk. findes smst. i Bilagene: 209 og 223 (Murer), 214 (Blytækker), 224 (Tømrer), 225 (Gipser), 226 (Maler), 227 og 232 (Snedker) samt 271 (Leverance af bornh. Sandsten til Skorstene). [90] P. 87. 1758. 227; 25. Marts 1758, Snedkeren Joh. Died. Schmidt: 13 Karme af Fyr, hvortil er anvendt Rammer fra det gamle Marskalhus. [91] P. 87. 1758. 209; 14. Dec. 1757 (Murmester Schiønning). [92] Gude er nævnt i P. 87. 1760. 197; 16. Marts 1759. – To Kamre til Proviantforvalteren nævnt i Inv. 1784. [93] Rgsk. findes i P. 87. 1758: Bilag 207 (Murmester), 221 (Tømmerleverance), 236 (Tømmermester) og 239 (Snedker). [94] Indenrigsmin. 21. 1864, BDJ fol. 237 Nr. 18 b; 28. Maj 1864. [95] Om Nedrivningen af Dronningens Køkken fra 1734 er der ingen helt klare Oplysninger. Et Bilag til Inven-

tariet 1755, Nr. 16, dateret 3. Nov. 1762 nævner Dødsdommen over den gamle Bindingsværksfløj, men det ses ikke helt tydeligt, om Demoleringen skulde ske omgaaende. – Vedrørende Afløbsforholdene, se: P. 87. 1758. 43; 28. Jan. 1758 (Tømrer), under Overslag pro Anno 58. – P. 87. 1759. 199; 30. Nov. 1758 (Tømmermester Pfützner). [96] P. 87. 1749. 222; 13. Nov. 1748 (Tømrer). – Smst. Nr. 217; 20. Nov. 1748 (Klejnsmed). [97] P. 87. 1751, Overslag i »Ausgabe Ordres bey der Königl. Bau-Rechnung pro Anno 1751«, Litra F Nr. 10; 22. Jan. 1751 (Pfützner). Det tilsv. Rgsk. i: P. 87. 1752. 165; 1. Juli 1752. [98] P. 87. 1758. 209, 18. Post; 14. Dec. 1757 (Murmester Schiønning). [99] RA. Klingbergs Registre I. 562; 30. Aug. 1735. [100] P. 87. 1749, Overslagene Litra T Nr. 1; 13. Sept. 1748. – Tømrerregnskabet omfattede ogsaa Rydning af en lille Høj paa dette Sted: P. 87. 1749. 222; 13. Nov. 1748. – Sebastian Schrecks Murerregsk. smst. Bilag 207; 21. Nov. 1748. – Det ser ud til, at Huset fra først af var anlagt med Helvalm (se ovenn. Litra T, Nr. 1); naar den nu mod øst har opbygget Gavl i Bindingsværk, kan det skyldes Ombygningen til Vaskeri o. 1770. [101] Anna Levin: Ferslew Slægten (1927), S. 142. [102] Overhofmarskallatet I. H. 26. 1802. 463; 15. Sept. 1802. [103] P. 87. 1771 Litra H; 28. Sept. 1770: Pfützner skal reparere 15 Alen Bolværk foran Vaskerhuset; dette har altsaa eksisteret paa det Tidspunkt og maa vel være opført paa Dronningens Regning efter hendes Overtagelse af Slottet 1766. [104] P. 87. 1752. Bilagene 190–95; Okt.–Dec. 1751. [105] Valdemar Seeger: Fredensborg (1937), S. 43–46, 62–80. [106] P. 87. 1752. 189; 1. Sept. 1752. Seeger, anf. Skr. S. 75. [107] LA. Gl. Frederiksborg og Kronborg Amter. Kopibog for Erklæringer og Breve til Kollegierne 1751–62, S. 498; 14. Dec. 1757. [108] Amtmandens Kopibog (Note 107), S. 694; 12. Juli 1759. – Seeger, anf. Skr., S. 66. [109] Seeger anf. Skr. S. 71 opgiver, at Huset var bygget af Døllner 1751, D. tiltraadte som Slotsforvalter 1753 og havde Embedsbolig i Domestikfløjen (den »røde Længe«). Mulig har han ladet Huset opføre for at kunne leje det ud til Sommergæster. Hans Enke boede her senere: RA. Overbygningsdirektionens Extraktprotokol 1775 Nr. 491; 6. Okt. 1775. [110] Meddelt af Hotelejer Kaj Strandberg, Fredensborg. [111] P. 86. 1757, fol. 42; 29. Jan. 1757: kgl. Res. vedr. Havremagasinet, attesteret af Thura. Bilagspakken mangler. – P. 87. 1758. 219; 24. Marts 1757: Kronborg Teglværk leverer 90 Tdr. Stenkalk til det nyopbyggede Havremagasin. – »Et Bjerg«, der laa foran Huset, blev 1759 fjernet og brugt til Fyld paa Dosseringen ned mod Lange Dam: P. 87. 1760. 182; 14. Dec. 1759. [112] Fra Frederiksborg Amt 1962, S. 100, 103–106 (Sven Risom). – Seeger, anf. Skr. S. 72.

Frederik V's Have S. 147–188. [1] Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn VIII, 1807, S. 935. [2] Rtk. 333.228. 1741–60: Skov- og Jagtsager, Fredensborg Dyrehave, andet Læg. Bilag 98; 22. Maj 1760. [3] Som Note 2, 3. Læg, Bilag 17 og 18; 5. og 14. Juni 1752. [4] Som Note 3, Bilag 21; 15. Juni 1753. [5] Som Note 4, Bilag 22; 7. Maj 1754. [6] Inv. 1752, S. 95, nævner foruden større Figurer tillige 15 smaa af Sten og 13 ditto af Bly. [7] P. 39. 1756. 161; 21. Okt. 1756: Hännel reparerer 10 Kinders, der ifølge Döllners Attest staar »paa den nye Terrasse« og i den lille Have paa begge Sider af Kommunikationsbygningen. [8] P. 86. 1756, fol. 47; 22. Okt. 1756: opstillet »bey den neuen Flügel«. [9] F. G. Behrends i Grosshavenburg leverer 1756 40 7–8 Fod høje Lindetræer, og 100 mindre ditto til den nye Buegang og til Anlæg af et nyt Kvarter: P. 39. 1756. 1081; 6. Nov. 1756. – Rtk. 333.228, andet Læg, Bilag 59 f.; 23. Okt. 1756. I Bil. 60 tales om højstammede og lave Linde til en »Bogengang und kurtze Allée«. – Jfr. P. 87. 1760. 217; 31. Dec. 1759: »I Bue Gangen ved Communicationsbygningen, hvor udi blev sat to Statyrer, er beklædt oven paa Buen over samme med ny Jern Plade, saa der ej kunde falde Regn paa«. Marmorbrystbilleder: P. 39. 1759. 198; 3. Juli 1759. [10] P. 86. 1756. 47; 21. Okt. 1756. [11] P. 87. 1759. 230 og 231; 4. Maj og 6. Juni 1759. Herefter var de 16 af Sandsten og de to af Bly. – Listen over disse Skulpturer bringes hos F. J. Meier: Efterretninger om Fredensborg Slot (1880), S. 116 f. [12] Meier, i anf. Værk S. 117 f., mener, at det drejer sig om Just Wiedewelts Buster af Frederik IV og Dronning Louise; de blev 1849 afleveret til Frederiksborg (Slotsforvalters Arkiv 31. Jan. 1850) og staar nu paa Rosenborg. Er dette rigtigt, savnes der Oplysninger om Frederik IV's Buste (af Gercken?); 1798-Inv. nævner den i Marmorhaven. [13] P. 39. 1757. 193; 27. Maj 1757. – P. 39. 1758. 193 f.; 20. Sept. 1758. [14] Meier: Fredensborg Slot (1880), S. 115. Kilden er P. 86. 1755, fol. 46; 21. Okt. 1755: Hännel har leveret »ein gantz neues Bild von Italienischen Marmor, den Geruch vorstellend, und 9 Stck. zu reparieren, welche 10 Stck. vor der Entrée des Schlosses auf der Balustrade aufgesetzt sind«. Der skal kun have været to Figurer af Marmor paa Balustraden. Resten, 4 Figurer og 4 Vaser, var af Sandsten. [15] P. 80. Dronning Juliane Maries Reignings Protocol 1771–73, fol. 52 a, 18. Okt. 1771: Konferensraad Gram har bl.a. indkøbt »nogle Italienske Marmor Billeder og et Marmor Bord«. [16] P. 87. 1760. 213; 28. Dec. 1759, 1.–10. Post (Murmester Schiönning). [17] Som Note 16, 26. Post. [18] Rtk. 333.228. Skov- og Jagtvæsen 1741–60: Fredensborg Dyrehave; Bilag 85, 8. Nov. 1759. [19] P. 87. 1760. 197; 28. Nov. 1759. [20] RA. Overhofmarskallatet I. H. 26. Fredensborg Slotshave 1802–03. Bilag 437; 23. Aug. 1802. [21] Omtales nedenfor S. 157. Nedrevet: RA. Overhofmarskallatet I. H. 28. Fredensborg Slotshave 1806–07, Bilag 293; 20. Juni 1807. [22] RA. Overhofmarskallatet I. H. 54. Haveinventarium 1798, S. 12: »Disse 4 Buster har forhen staaet paa Dronningens Bakke«. [23] P. 80, fol. 357 b; 21. Dec. 1772. – Overhofmarskallatet I. H. 33. Fredensborg Slotshave 1816, Bilag 715; 23. Sept. 1816. [24] P. 39. 1766. 1535; 11. Dec. 1766, med Redegørelse for Arbejdets Gang 1763–66. [25] P. 39. 1765. 1401; 2. Nov. 1765. – Rothes Omarbejdelse af Plessens Plantage 1836–39: Overhofmarskallatet I. H. 50. Fredensborg Slotshave 1836, Bilag 1133; 29. Aug. 1836. [26] Haveinv. 1765, S. 30. – Overhofmarskallatet I. H. 30. Fredensborg Slotshave 1811, Bilag 938; 31. Dec. 1811. [27] Rtk. 333.228. Skov- og Jagtvæsen. Fredensborg Dyrehave 1741–60. Bilag 85; 8. Nov. 1759. Smst. Bilag 86; 15. Nov. 1759. [28] Som Note 27. Bilagene 89 og 94; 2. Jan. og 12. Feb. 1760. [29] LA. Frederiksborg-Kronborg Amt. Kopibog for Erklæringer og Breve til Kollegierne 1751–62, S. 778; 14. Jan. 1760. [30] P. 39. 1760. 1232; 30. Sept. 1760. – Smst. 1761. 1191; 3. Juli 1761. [31] RA. Overhofmarskallatet I. H. 28. Fredensborg Slotshave 1807. 274; 1. Juni 1807. – Smst. I. H. 29. 1808. Bilag 238; 2. April 1808: Rtk. godkender, at 206 Grantræer, som staar mellem Lindene i Slotsalleerne, fjernes. Bilag 349, 4. Maj, siger, at Grantræerne i Brede Allé nu er fældet. [32] Rtk. 333.228. Skov- og Jagtvæsen 1741–60: Fredensborg Dyrehave, andet Læg Bilag 78; 3. Maj 1759. – P. 39. 1761. 1185; 7. Maj 1761. – Plantningen af Graner var i Gang før Jardin: P. 39. 1757. 1123; 28. Nov. 1757 (ved Kirkeledshuset). [33] Graner ved Eremitagen: Rtk. 333.228 etc. andet Læg; 22. Maj 1760. Gamle Graner fjernes ved Gratiernes Ø: Overhofmarskallatet I. H. 50. 1836. Bilag 1133; 29. Aug. samt Bilag 1602; 1. Dec. 1836. – Ved Nordmandsdalen: Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn XXX, 1818, Sp. 1134. – Graner ved Kikkenborgporten og Kronprinsens Plantage: Fredensborg, Slotsforvalters Arkiv 27. Marts 1815 (Koncept af Brev fra Mansa til Adam Hauch). [34] Danske Reiseiagttagelser II (1799), S. 205. [35] Ramdohr: Studien zur Kenntniss der schönen Natur ... auf einer Reise nach Dänemark (Hannover 1792), S. 234. [36] RA. Overhofmarskallatet I. H. 38. 1824 (flere Skr. fra Dec. 1824). I. H. 39. 1825. Bilag 710; 4. Dec. samt Bilag 737; 17. Dec. 1825: »De store Aabninger i Granplantagerne afgiver et ubehageligt Syn« (C. L. Mansa til Adam Hauch). [37] P. 86. 1763, fol. 42, samt 1764, fol. 27. [38] P. 86. 1764, fol. 32; 1. Aug. 1764. [39] P. 87. 1765. 188; 30. Dec. 1765: »Bey dem Marmor-Garten über 6 Stck. Wasen sind Bretter Häuser dar über gemacht«. [40] P. 39. 1765. 1328; 10. Juni 1765. [41] P. 87. 1739, Bilagene 173, 177, 179, 197, samt 1740, Bilag 172. [42] P. 86. 1757, fol. 45; 7. Feb. 1757. – Lysthuset nævnes som forsvundet 1816: Overhofmarskallatet I. H. 33, Bilag 715; 18. Sept. 1816. [43] 6 Guldlæderstole fra det nedbrudte gule Lysthus var anbragt i Moltkes Audiensgemak: Inv. 1766, S. 111. [44] P. 39. 1763. 1170; 18. Maj 1763. – P. 86. 1763, fol. 44 og 51, hvori Grunds Arbejde er opført under 6. Juli og 10. Dec. 1763. – Det »romanske« Lysthus er særlig omtalt i Haveinv. 1765, S. 28. [45] RA. Overhofmarskallatet I. H. 28, Bilag 461; 25. Aug. 1806. – Smst. for Aaret 1807, Bilag 293; 20. Juni 1807. [46] Overhofmarskallatet I. H. 33, Bilag 715; 23. Sept. 1816: i Lysthusets Sted er plantet Lindetræer »i en Aattekant«. [47] P. 39. 1762. 1212; udateret Tømrerrgsk.

– P. 86. 1762, fol. 54; 1. Sept. 1762 (Tømmermester Pfützner). Smst. fol. 55; 8. Sept. 1762: J. G. Grund leverer 2 Skjolde med Ornamenter til Lysthusene. Jardin nævnes kun som Mester for to Lysthuse »von Lattenwerck«: P. 39. 1763. 1170; 18. Maj 1763. [48] P. 87. 1749. 218; 20. Nov. 1748, med Omtale af Smedens Arbejde paa »det ny opbygte Pagiehus ved Esseroms Søe«. [49] P. 87. 1766. Bilagene 183, 184, 189, 193, 194, 195, samt 1767, Bilag 313. – P. 39. 1766. 1528, udateret 1766. [50] P. 87. 1766. 194; 11. Juli 1766: »Auf beyte Grottenheuser an alle 8 Ecken under die Wasen mit Bley beklet« (Blikkenslager Urban Berg). [51] P. 86. 1765, fol. 39; 8. Juli. Smst. fol. 40; 9. Nov. 1765. [52] P. 87. 1766. 193; 30. Dec. 1765 (Tømmerarbejde ved de to Pavilloner). [53] P. 87. 1767. 213; 29. Dec. 1766 (Guione). [54] P. 80. Juliane Maries Regningsprotokol 1771–73, fol. 239 a; 3. Aug. 1772. [55] P. 80 etc. fol. 121 a, 123 a og 147 b; Sept.-Dec. 1771. [56] P. 87. 1767. Bilagene 223, 224 og 235. P. 87. 1768. Bilagene 162, 164 og 168. [57] P. 39. 1760. 1348; 17. Sept. 1760, om Flora og Ceres. – P. 39. 1762. 1353; 20. Juli 1762, om Bacchus og Hyems. – Smst. 1762. 1355; 13. Sept. 1762, om de to Marmorvaser paa Terrassen. [58] Kgl. Bibliotek. Additamenta 192 $\frac{2}{\text{to}}$ II, Johs. Wiedewelt, 1. Læg. [59] P. 86. 1761, fol. 68. [60] Haveinventarium 1798, S. 6: i Lystparterret to store Blomsterkurve, hver med fire Hanke, grønmalede; er i Aaret 1796 nye forfærdiget. – Overhofmarskallatet I. H. 30. Bilag 678; 11. Sept. 1811. – Smst. I. H. 33. Bilag 715; 18. og 23. Sept. 1816. [61] Kgl. Bibl. Additamenta 192 II, S. 48. [62] Additameta etc., S. 51. [63] P. 39. 1763. 1317; 24. Jan. 1763. [64] Haveinventarium 1765, S. 23 f. – P. 86. 1765, fol. 41; 13. Dec. 1765. [65] P. 86. 1762, fol. 54; 1. Sept. 1762. – Smst. 1763, fol. 38; 21. Feb. 1763. – Omtalt som nedrevet 1802: Overhofmarskallatet I. H. 33. Bilag 715; 18. Sept. 1816 (Mansas Liste over Afgang). [66] P. 87. 1767. 219; 31. Dec. 1766: Wiedewelt attesterer 30. Jan. 1767 for Pakkasser, bl.a. anvendt til Monument Honus og Virtus »udj Architecture ... og dermed følgende 50 Alen fod Gesims ...«. Slotsforvalteren attesterer 3. Feb. 1767, at Emballagen gjaldt Dydens og Ærens Tempel med det derved opførte Galleri. Hvornaar denne Balustrade er forsvundet vides ikke bestemt. Men i 1798-Inv. er den erstattet med de to liggende Løver, der endnu findes her, og som nedenfor vil blive tilskrevet Wiedewelt. [67] Om Tydningen af Indskriften, se Seeger: Fredensborg Slotshave (1926), S. 24; samt Povl Eller i Frederiksborg Amts historiske Samfunds Aarbog 1961, S. 127. Antikke Relieffer med Tempeldøre paa Klem ses bl.a. i Vatikanets Laokoongaard, Katalog Nr. 866 og 914. [68] 1798-Inv. S. 5 nævner Gruppen paa Andebjerget, hvor den endnu stod 1833, da R. Rothe forfattede et Inventarium (Overhofmarskallatet I. H. 47, Slotshaven 1833, Bilag 1508). 1839 stod kun Fundamentet tilbage: Smst. II. H. 23, Slotshaven 1839; 23. Juli 1839. Der er ikke fundet nogen Oplysninger om, hvor Gruppen er blevet af. [69] L. Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797 (ed. P. Eller 1961), S. 61. – Thor August Odencrants: Nordsjælland og København i Sommeren 1808 (ed. Torben Nielsen 1956), S. 19; her giver Forf. en primitiv Skitse af Balustraden, der var opdelt i 15 Enheder. De omtales endnu 1806 og nævnes som forfaldne i et Haveinventarium fra 1831. Man maa formode, at de er fjernet i Rothes Tid. [70] Kgl. Bibliotek. Additamenta 192, Wiedewelt, S. 30 og 35. [71] P. 39. 1764. 1340; 17. Nov. 1764: Wiedewelt har beklædt »en liden Ø bag ved Ballonpladsen med Marmor Deck Plader«, i alt 69 Alen. [72] P. 39. 1764. 1331; 30. Maj 1764. [73] P. 39. 1765. 1375; 2. Jan. 1765. [74] P. 39. 1765. 1395; 29. Juli 1765 (Joseph Zuber). – Smst. Bilag 1400; 29. Aug. 1765 (L. Weischer). [75] RA. Overhofmarskallatet. I. H. 50. 1602; 1. Dec. 1836. [76] Seeger: Fredensborg Slotshave, S. 25. [77] Kgl. Bibl. Additamenta 192 II, S. 25 og 37. [78] Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 1396n, Johs. Wiedewelt, fol. 54 a. [79] Seeger: Fredensborg Slotshave, S. 26 ff. [80] Kgl. Bibl. Additamenta 192 II, Wiedewelt, S. 39. [81] Additamenta etc., 1. Læg Nr. 9. – Haveinventarium 1765, S. 20. [82] Wiedewelt: Forklaringer af Tegninger til Kongen (1762), S. 26–28. – Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger: Wiedewelts Udkast til Fredensborg Slotshave Nr. XXVII. [83] P. 86. 1764, fol. 33; 17. Sept. 1764 (Zuber). – Smst. fol. 34 (Weischer). – Haveinventarium 1765, S. 14. [84] Wiedewelts Afleveringer til Marmorhaven er bogført i P. 39. 1764. Bilagene 1322, 1325, 1326, 1333, 1340 og 1341, fra Jan. til Nov. 1764. Smst. 1765, Bilag 1561; 10. April 1765. Jfr. Wiedewelts Forklaringer i Additamenta II. [85] Kgl. Bibl. Additamenta 192, Wiedewelt II, S. 59. [86] Som Note 85, S. 66. [87] Wiedewelt leverede de to første Bortførelsesscener i 1764: P. 39. 1764. 1336; 4. Sept. 1764. De første Trofæer 1765: P. 39. 1765. 1572; 22. Aug. 1765. – De to næste Trofæer maa være opsat 1768, da Maleren Weischer dette Aar har overfladebehandlet dem, først med hed Oliefernis, dernæst med engelsk, hvid Oliefarve anstrøget: P. 87. 1768 196; 6. August 1768. – Haveinv. 1765 omtaler to Bortførelsesgrupper og to Trofæer, S. 16 f. [88] P. 39. 1769, Bilagene 1065, 1068, 1069 og 1195, fra Jan. til Aug. 1769. [89] Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede I (1922), S. 42. – Ragnar Josephson: Kungarnas Paris (Stockholm 1943), S. 153. [90] 21. Sept. 1765 udbetaltes der til Wiedewelt i alt 3681 Rdl. for Sokkelsten, slebne Sokler, Trin, Bryst- og Fodgesims, Balustre samt 4 Overflødighedshorn til »den af Kongen approberede Dekorationsfacade paa de to Fløje i Haven«: P. 39. 1765. 1576. [91] P. 87. 1766. 184; 31. Dec. 1765 (Murmester Trautmann). [92] P. 87. 1767. 217; 31. Dec. 1765. [93] P. 87. 1767. 219; 31. Dec. 1766. [94] P. 39. 1765. 1562; 16. Maj 1765. [95] Haveinventarium 1765, S. 24. – P. 39. 1762. 1349; 15. Maj 1762. [98] P. 39. 1764. 1328; 5. Maj 1764. [97] Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 1396 n. Wiedewelt, fol. 16 b. Her omtaler W. Monumentet som opstillet 1764. – Haveinv. 1765, S. 29 f. [98] Vagn Häger Poulsen i Kunstmuseets Aarsskrift XXVIII, S. 144. [99] Som Note 98, S. 146, hvor V.H.P. henviser til, at Lambert von Haven 1669 hjembragte nogle antikke Hoveder fra Italien. [100] Haveinventarium 1765, S. 30: 1 liden Stytte, hvorpaa et Hoved af hviid Marmor, 1 dobbelt Lehne-stoel opmuuret af vilde Kampesteen (omtalt efter Forblommet Antik). – Overhofmarskallatet. I. H. 30. Bilag 938; 31. Dec. 1811 (om Uordener i Slotshaven): »Den saa kaldede Dronning Margretes Støtte have de nedkastet og gandske slagent i tu, og en Stoel, som stod foran opsat af Kampesteen, have de nedrevet« (Mansa). [101] Ny kgl. Saml. 1396 n Wiedewelt, fol. 29 b. – Gustav III's næste Besøg paa Fredensborg: Overhofmarskallatet I. Q. 31. Dag-Journaler 1786–88, S. 264 f.; 5.–7. November 1787. [102] A. A. Feldborg: Denmark delineated (1821), S. 66 f. [103] P. 39. 1765. 1605; 6. April 1765 (Jardin). – Smst. Bilag 1564; 17. April (Just Fabritius). – Smst. Bil. 1568; 30. Juli 1765 (Wiedewelt). – Smst. Bil. 1400; 29. Aug. 1765 (Weischer). [104] Slotsforv. Arkiv 1883, et Læg: Civillisten; 28. Nov. og 6. Dec. 1883. – Smst. 6. April og 16. Aug. 1887, 23. April 1888. – RA. Indenrigsmin. etc. Nr. 21; 16. April 1886. [105] Rtk. 333.228 Skov- og Jagtvæsen 1741–60. Fredensborg Dyrehave 2. Læg Bilag 72; 24. Sept. 1757. – P. 39. 1765. Bilagene 1618 og 1410; hh. 15. Nov. og 2. Dec. 1765. – P. 39. 1766. 1535; 11. Dec. 1766. [106] P. 39. 1766. 1535 Nr. 3 og 4. [107] P. 39. 1765. 1401; 2. Nov. 1765. – Inv. 1765–66, Bilag Nr. 15. – P. 39. 1766. 1535. [108] P. 86. 1762, fol. 35. [109] P. 39. 1763. 1326; 28. Okt. 1763. – Weischer hvidmaler et Postament med to Billeder i Plessens Plantage: P. 39 1766. 1535 Nr. 3; 16. Aug. 1766. – Jfr. F. J. Meier: Fredensborg (1880), S. 143. [110] P. 39. 1767. 1678; 28. Sept. 1767. – Smst. Bilag 1680; 16. Okt. 1767, samt Adolf Voss' Attest smst. 20. Okt. 1767. – P. 87. 1768. 196; 6. Aug. 1768. – At Gruppen stod paa den fordums Fugleherde, er nævnt: P. 80. 1771–73, fol. 132 b; 16. Dec. 1771. – Ramdohr: Studien ... auf einer Reise nach Dänemark (1792), S. 235. – L. Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland 1797 (ed. 1961), S. 62. [111] RA. Overhofmarskallatet I. H. 33. 1816, Bilag 715; 23. Sept. 1816. [112] P. 39. 1765. 1574; 30. Aug. 1765 (J.G.Grund). [113] Einar Lexow: Jørgen Garnaas og Nordmandsdalen, i Bergens Museums Aarbok 1915–16, Hist.-antikv. Række Nr. 1, S. 5–77, særlig S. 19. – Se endv. Fra Arkiv og Museum 2. R. I, S. 83 ff. (Otto Andrup) og Kunstmuseets Aarsskrift XXIX (1942), Louis Bobé: Støtterne i Nordmandsdalen, S. 131–38. [114] Gengivet i Kunstmuseets Aarsskrift XXIX, S. 131. [115] Haveinv. 1765, S. 27: i Nordmandsdalen 4 store Sandstensvaser med Bukkehoveder og Festoner. – Fundament lægges til 5 Vaser i Nordmandsdalen: P. 39. 1765. 1405; 28. Okt. 1765. [116] RA. Overhofmarskallatet I. H. 36. Slotshaven 1821, Bilag 249 (10. April) og 746 (1. Dec. 1821). – Haveinv. 1820–27, S. 14. [117] Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn XXX, 1818, Spalte 1134. [118] P. 39. 1764. 1334; 10. Aug. 1764. Andre Leverancer i samme Aar fin-

des i Bilagene 1335, 1338 og 1339. [119] Maleren Weischer anfører, at han har hvidmalet 8 Sandstensfigurer, der blev opstillet i Nordmandsdalen i 1766: P. 87. 1768. 197; 6. April 1768. [120] P. 39. 1769. 1096; 18. Aug. 1769. [121] Kunstmuseets Aarsskrift XXIX (1942), S. 132. [122] Som Note 121, S. 133. [123] Jfr. E. Grunds Ansøgning til Rtk. 27. Maj 1800, i RA. Overhofmarskallatet I. H. 25. Sager vedr. Fredensborg Slotshave 1800–1801: de 4 Figurer forestillede en Fisker med en stor Havfisk foran sig, hans Kone i Kirkedragt, en Ungkarl og en Jomfru i Stadsdragt med et Snushorn – alle fra Island. [124] J. G. Grunds Kobberstikværk Nr. XVIII: Bonde fra Etne, der tager sig en Pris – omtales 1816 af Mansa som forsvunden i Claus Hertz' Tid, dvs. før 1799: Overhofmarskallatet I. H. 33. Slotshaven 1816. 715; 23. Sept. 1816. [125] Indenrigsministeriet Nr. 21. Fredensborg etc. 1922–23, et Læg mrkt. 1152, hvori Inspektoratet for de offentlige Lysthaver meddeler, at Figuren er fundet af Tegneren K. Kongstad. Skønt den maa formodes at være opsat straks derefter, er den dog ikke nævnt i Seegers Bog om Slotshaven fra 1926. [126] Søjlen hvilede paa 64 nedrammede Pæle: P. 39. 1765. 1385; 31. Dec. 1764 (Pfützner). – Grunds Rgsk.: P. 39. 1765. 1579; heri et specificeret Rgsk. dateret 3. August, med Grunds Beskrivelse af Monumentet. [127] Ifølge Haveinventarium 1765, S. 26–28, opstillet 1765.

Enkesæde og Storhedstid S. 189–228. [1] P. 9. Resolutionsprotokol 1766 Nr. 84, S. 183; 24. Maj 1766. [2] P. 9. Res. Prot. 1768 Nr. 8, S. 13; 9. Jan. 1768. [3] Kongens Haandbibliotek. Saml. til Land- og Søkort GK Mappe 7. Publiceret i Monumenta Architecturæ Danicæ (1961) Tavle 67. [4] P. 87. 1768. Bilagene 162, 164 og 168; Dec. 1767. – P. 87. 1767. 223; 7. Nov. 1767. [5] P. 87. 1768. 161; 13. Okt. 1767. [6] L. Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797 (ed. Povl Eller 1961), S. 58. – Thor August Odenkrants: Nordsjælland og København i Sommeren 1808 (ed. Torben Nielsen 1956), S. 19 f. [7] P. 87. 1768. 168; 31. Dec. 1767. [8] P. 87. 1768. 159; 7. Jan. 1768 (Murmester Trautmann). [9] P. 87. 1768. Bilagene 159, 160 og 171; Dec. 1767–Juli 1768. [10] At Indgangen til Haven for Turister tidligere havde været mellem Domestiklængen og det nye Fuglehus, indtil Adam Hauch 1836 forlagde den til Løngangen, siges først i Skrivelse fra Slotsforvalter Qvistgaard til Overhofmarskal Haxthausen: Overhofmarskallatet I. H. 52. Bilag 1345; 7. Nov. 1838. Men indirekte kan det ogsaa ses deraf, at L. Engelstoft 1797 begyndte sin Rundgang i Slotshaven ved Andebakken. [11] P. 87. 1768. 159; 7. Jan. 1768. [12] Slotsforvalters Arkiv 5. Feb. 1853 (Koncept), 19. og 22. Marts 1853 – Snedkerværkstedet omtalt her: Overhofmarskallatet I. H. 41. 1827. Bilag 226; 8. April 1827. [13] P. 80. Jul.-Maries Regningsprot. 1771, fol. 121 a, 123 a, 147 b; Sept. til Dec. 1771. [14] P. 80. 1772, fol. 349 b og 362 a; 12. Sept. og 28. Dec. 1772. [15] Jan Steenberg: Skipperhuset, i Fra Frederiksborg Amt 1960, S. 71–93, særlig S. 84. [16] P. 87. 1771. Litra A H; 5. og 12. April 1769. Her er ogsaa vedlagt Tømmermester Pfützners Overslag af 6. Marts 1769. [17] P. 87. 1771. Litra H; 25. August 1770. [18] Som Note 17; 8. Sept. 1770. [19] P. 87. 1771. Litra H / L. A: A; 4. Okt. 1770. [20] RA. Overhofmarskallatet I. Q. 15–18: Hoffourérens Dagjournaler mellem 1766 og 1771. Naar i det følgende ingen anden Kilde opføres, skal Oplysningerne søges her under den meddelte Dato. [21] Carl af Hessen: Memoires de mon temps (Kbh. 1861), S. 44. [22] Medens Oplysningerne om 1768 ikke kan søges i Hoffourérens Dagjournaler paa Grund af Kongens Bortrejse, maa man i Stedet gaa til: Overhofmarskallatet, Hoffourérkontoret Nr. 89, Kladdejournal 1760–70, under de anførte Datoer. [23] Chr. Elling: Hofkronik (1945), S. 17 ff. [24] Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 1396 n. Johannes Wiedewelt, fol. 29 b; 2. Dec. 1770. Meddelelsen om Hirschholmbesøget maa være en Fejl, da Hoffet dengang opholdt sig paa Frederiksberg. [25] Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814 IV 2. Afd. (1902), S. 241. [26] Reverdil: Struensee og det danske Hof (ed. P. Læssøe Müller 1916), S. 165. [27] Edv. Holm: Dronning Juliane Marie, i Historisk Tdskr. 7. R. II, S. 51. [28] Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. IV, 2. Afd., S. 339. [29] Carl Bernhards samlede Skrifter XIII (1871), S. 425–462, særlig S. 431. [30] Meddelelserne om Hoffets Ophold stammer overalt fra Hoffourérens Dagjournaler i Rigsarkivet. [31] Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden (1966), S. 78 ff. [32] Frederik Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff (1928), S. 79. [33] Anthon attesterer for Stenhuggerarb. ved Havedøren 1. Juni 1772 og for de to Blomsterkurve ved Eremitagepavillonerne 15. Okt. 1772: P. 80, fol. 202 b og 285 b. – Harsdorff nævnes første Gang i Forbindelse med Forgylderarb. ved 2 Spejle i Prinsesse Charlotte Amalies Forgemak: P. 80, fol. 239 a; 3. Aug. 1772. [34] Ombygningen af Pavillonerne er udførligt behandlet af Weilbach i ovennævnte Værk om Harsdorff, S. 115 ff. [35] Weilbach har baade her og i Bogen om Fredensborg Slot, S. 70, fejlagtigt sat den gamle Eremitages Nedbrydelse til 1765. Om dens Forsvinden og om Opførelsen af den nye Bro, se P. 80, fol. 121 a, 147 b, 349 b og 362 a. [36] Valdemar Seeger: Fredensborg (1937), S. 112. Hoffouréren nævner dog kun faa Fester i Pavillonerne, efter 1776 saa godt som aldrig. [37] Tegningerne til Fredensborg findes i Kongens Haandbibliotek: Samling til Land- og Søkort G.K. Mappe 7 og er gjort tilgængelig ved Knud Millechs og Hakon Lunds maskinskrevne Registrant over danske Arkitekturtegninger, hvoraf der findes Duplikker i Nationalmuseet, Kgl. Bibliotek, Rigsarkivet og Charlottenborg, særlig i Registrantens 3. og 4. Bind. [38] Rtk. Resolutionsprotokol 1774, Nr. 81 B. [39] Farvelagt Gengivelse i Monumenta Architecturæ Danicæ (1961), Pl. 76. Weilbach gengiver i sin Fredensborgbog S. 77 et senere, altsaa femte, Udkast til Omdannelse af Slottet (her: Kuplen). Men det er tvivlsomt, om Udkastet stammer fra Harsdorff. [40] Weilbach: C. F. Harsdorff, S. 111. [41] E. C. Hauber: Beschreibung der Stadt Kopenhagen und der königlichen Landschlösser (Kbh. 1777), S. 191. Ramdohr: Studien zur Kenntniss der schönen Natur etc. (1792), S. 233 (hvor det dog fejlagtigt siges, at Porten var rejst i København til Ære for Prinsesse Louise Augusta). Dens Placering for Enden af den brede Allé fremgaar af Haveplanen 1779 (Fig. 132). Harsdorffs Tegning til Æreporten har været opbevaret i Kommunikationsbygningens store Biblioteksgemak: Inventarium 1798, Bilag 7, Sager vedrørende Stervboet. – De sidste sørgelige Rester af nogle Dekorationer fra Porten fandt Slotsgartner Rudolph Rothe 1836 i Slotskælderen: (RA) Overhofmarskallatet I. H. 50. Slotshaven 1836, Bilag 317, 2. Marts 1836. [42] Gengivet hos Povl Abrahamsen: Royal Wedding (udg. af det danske Udenrigsministerium, Kbh. 1967, S. 28). – Skitsen til Festdekorationen 1774 foran Christiansborg er afbildet hos Fr. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff (1928), S. 111. [43] RA. Overhofmarskallatet H. Planer og Overslag over Anlæg af Slotsalleen, Slotshaven etc. ved Fredensborg 1766–80. [44] Som Note 43. [45] Millech og Lund: Registrant over danske Arkitekturtegninger III, S. 72. Der er 10 Tegninger til en ny Køkkenbygning, alle i Kongens Haandbibliotek, Saml. til Land- og Søkort G.K. Mappe 7 Nr. 23. Overslag eller Korrespondance denne Sag vedkommende er ikke fundet. [46] Registrant over Arkitekturtegninger IV, S. 67, med Henvisning til ovennævnte Mappe i Kongens Haandbibliotek Blad Nr. 9. [47] Korridoren, der er aftegnet paa de nævnte Køkkenplaner, omtales i (RA) Overhofmarskallatet, Planer etc. 1766–80, under Overslag til den ny Køkkenbygning, 9. og 11. Oktober 1780. – Inventariet 1784 omtaler Jacobi paa dette Sted, S. 393 ff., og i en Tilføjelse meddeles det, at Løngangen blev brudt ned 1785. [48] Valdemar Seeger: Fredensborg (1937), S. 114 f. – Kilden er (LA) Gl. Frederiksborg og Kronborg Amter. Breve og Dokumenter vedr. Landvæsenet 1779 Nr. 127 ff. [49] Rtk. 423.13. Overbygningsdirektionen af 1771. Extract-Protocol for 1774, Nr. 343 ff. Arbejdet meldes færdigt Dec. 1775, smst. 423.14, Nr. 631; 8. Dec. 1775. [50] Rtk. 423.16. Overbygn.dir. etc. Ectract-Prot. 1774, Nr. 610; 18. Nov. 1774. – RA. Overhofmarskallatet. Planer etc. 1766–80, Bilag under 9. Dec. 1775. Et Kort over Vejforlængelsen ligger ved Sagen. [51] Da Træerne i Runddelen blev fældet i Sept. 1964, blev de undersøgt af Skovriderne Poul Rosen, Fredensborg, og Børge Jacobsen, Valdemarslund, som erklærede, at efter Aarringenes Antal maatte Træerne være plantet i 1770'erne. [52] Da der ikke er bevaret Bygningsregnskaber fra Aarene 1773 ff., stammer Oplysningerne om Slottets indre Omdannelse næsten udelukkende fra kortfattede Tilføjelser i 1784-Inventariet. [53] Undtagelsesvis har Fouréren i sine Dagjournaler fortalt om Prinsen af Beverns Suite, der 1778 var blevet omdannet til Brug for Hertug Ferdinand: RA. Overhofmarskallatet. I. Q 24, S. 239. [54] Om Kilderne til Harsdorffs Interiørkunst, se Dy-

veke Helsted: Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot (1958), S. 73 ff. [55] D. Helsted, anførte Værk, S. 57 ff. [56] Oplysningerne om Ovngitrene stammer fra Inventarium 1784 og mange af de følgende Inventariefortegnelser. Til Sammenligning findes der gode Ovngitre i Kunstindustrimuseet, stammende fra københavnske Hjem fra o. 1790 og fra Chr. IX's Palæ paa Amalienborg, jfr. Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Christian IX's Palæ (1956), S. 63, 81 og 103. – Saa sent som 1861 blev der opstillet et Par Ovngitre i Fredensborgs Havesal: Slotsforvalters Arkiv. Kopiregnskaber 1861–64; 21. Dec. 1861. Smst. Overhofmarskallatet 1866–67; 28. Juli 1866. [57] Inv. 1784, S. 5. Billederne var her endnu langt senere: Inv. 1848, S. 2 f.; ifølge Blyantsnotits fra o. 1850 blev Billederne kort derefter fjernet. De stod en Tid i Magasinerne, uden Ramme. 1866 var der Planer om at sætte dem op igen paa deres oprindelige Plads; men Resultatet blev, at de 1867 opsattes i Frederik V's Hjørnegemak (Planen Nr. 15), hvor de endnu findes: Slotsforvalters Arkiv. Overhofmarskallatet 1866–67; 28. Aug. og 25. Nov. 1866, 29. Jan. og 4. Marts 1867. [58] Monumenta Architecturæ Danicæ (1961), Pl. 79. [59] Bregentved Godsarkiv, se Millech og Lunds Registrant VII, S. 50. [60] Udkast hertil var udstillet Feb. 1780, se Weilbachs Kunstnerleksikon III (1952), S. 98. [61] Rtk. 2421.9 Københavns Civiletats Kontor: Kgl. Resolutioner 1780; heri bl.a. indlagt Teaterchefens Warnstedts Rgsk. for Opførelsen af Gretry's Syngespil *Lucile* paa Fredensborg 4. Sept. 1778 og Harsdorffs Rgsk. for Teaterindretningen dateret 3. Marts 1779. – Se endvidere Hoffourérens Dagjournaler 1778, S. 285. – Weilbach: C. F. Harsdorff, S. 126 f., og samme: Fredensborg Slot, S. 80 ff. [62] W. R. Wilson: Travels in Norway, Sweden, Denmark ... (1826), S. 372. [63] Teatret nedtages og bringes i Forvaring: Dagjournaler 7. Sept. 1778, S. 304. Opstillet paa ny: Hoffourérkontoret Nr. 89, Kladdejournaler 4. Sept. 1779. – Komedie atter nævnt i Marskalsalen 3. Sept. og 13. Okt. 1780 (»De tre Forpagtere«), i Kladdejournalerne. Paa ny 3.–5. Sept. 1781 (»Arsene«), i Dagjournaler, S. 170 ff.; desuden en Børneforestilling til Sophie Frederikkes Ære 24. Aug. 1781: Dagjournaler S. 164. – Paa ny 3.–4. Sept. 1782 (Syngestykket »Cecilia«, oversat af Pram, Musik af Dezedes), Dagjournaler, S. 409 f. – Paa ny 3.–4. Sept. 1783 (»Julie«), Dagjournaler 164 ff. [64] RA. Overhofmarskallatet I. H. 25. Slotshaven 1800–01, Bilag 421; 2. Sept. 1800. – Slotsforvalters Arkiv 2. Okt. 1802. [65] RA. Overhofmarskallatet I. H. 27. 1804. 420; 15. Aug. 1804. [66] Dagjournaler 28. Juli 1776, S. 106. [67] E. C. Hauber: Beschreibung der Stadt Kopenhagen (1777), S. 191. [68] Slotsforvalters Arkiv 1853, et Læg om Auktionen 30. Juni 1853. Se ogsaa Inv. 1784, S. 187, vestre Ottekant 2. Stokværk, Dronningens Fløj Litra A: »1 liden Modell af Træe forestillende de Chinesiske Huuse i Kouplet«. [69] Dagjournaler 1777 (I. Q. 23), S. 157, 24. Aug. 1777: »Hækkerne og Bakken rundt omkring imellem Lysthuusene var illumineret med Glaskugler, ligesom og for Aabningen af Hækkerne var opsat en Forhöyning, hvor i Midten saaes ... Princessens Navn S. F. og paa begge Sider af Söylerne med Lamper illumineret, som presenterede sig *midt for Obeliskussen* [dvs. Skibssøjlen], som staar paa Bakken«. [70] Fr. Weilbach: C. F. Harsdorff, S. 129 ff. [71] P. 80, fol. 52 a; 18. Okt. 1771. [72] Omflytningen kan kun konstateres ved Sammenligning mellem Haveinventarierne 1765 og 1798 (dette sidste i Overhofmarskallatet I. H. 54). [73] Gengivet hos Thor August Odencrants: Nordsjælland og København i Sommeren 1808 (ed. Thorben Nielsen 1956), S. 19. [74] Christian Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst III (1780), S. 177. [75] Hvor ingen anden Kilde opføres vedr. Hoflivet paa Fredensborg, skal Oplysning søges i Hoffourérens Dagjournaler under den opgivne Dato. [76] RA. Rtk. 2421.9: Københavns Civiletats Kontor. Kgl. Res. 1780, S. 86. – Thomas Overskou: Den danske Skueplads III (1860), S. 134. – Jfr. Carl Thrane: Fra Hofviolonernes Tid (1908), S. 147. – Weilbach: C. F. Harsdorff, S. 126–129. [77] Robert Neiiendam i Dansk biog. Leksikon XX, S. 181. – Memoirer og Breve XV, S. 3. [78] Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede (1922), S. 175 f. [79] Charlotte Dorothea Biehls Breve om Christian VII (ed. Bobé 1901), S. 82. [80] Valdemar Seeger, der i sin Bog om Fredensborg (1937) giver et fyldigt Billede af Livet paa Fredensborg under Enkedronningen, siger S. 87, at Kongen og Arveprinsen gjorde Spadsereture i Parken. Dagjournalerne omtaler dog kun Ture »en carrosse«. [81] Inv. 1798, S. 129. – Jfr. (RA) Overhofmarskallatet I. H. 33. 1816. 715; 23. Sept. 1816, hvor Mansa melder til Afgang i Haveinventariet: »I de Busketter ved Fasanhaven: en Keglebane, indfattet med grønmalede Brædder, en Kiste med 9 Kegler og 2 Pukkenholtskugler«. [82] Hist. Tidskr. 5. Rk. II, S. 359 (»Engelstoftiana«). [83] Charles prince de Hesse: Memoires de mon temps (Kbh. 1861), S. 45. [84] Edv. Holm: Danmark-Norges Historie V, S. 244. [85] Hist. Tidskr. 6. Rk. III, S. 18. [86] Valdemar Seeger: Fredensborg Slotshave (1926), S. 76 ff. [87] A. D. Jørgensen: Regeringsskiftet 1784 (1888), S. 39. – Jfr. det udførlige Referat af Schlanbusch's Memorandum hos Carl Bernhard: To Revolutioner, i Samlede Skrifter XIII, S. 449–62. [88] Hist. Tidskr. 7. Rk. II, S. 73 f. [89] Som Note 88, S. 75. – Dyveke Helsted: Dron. Juliane Marie og Fredensborg, S. 15 f. [90] Robert Neiiendam: Rosingiana, i Personalhistorisk Tdskr. 13. Rk. I, S. 44. – Fremstillingen bygger for en Del paa Johanne Cathrine Rosings Minder, der blev dikteret af den aldrende Skuespillerindes Sønnedatter Marianne (gift Schwartz) til Datteren Louise Schwartz; Haandskriftet er nu i Teatermuseet. – Jfr. Walter Schwartz: En Lavendelkrans fra Rosings Minde, i Erindringsbogen: Man havde Tid til at blive voksen, S. 67–77. [91] Thomas Overskou: Den danske Skueplads III (1860), S. 352. – Otto Zinck: Joachim Ludvig Phister (1896), S. 42. [92] Hist. Tidskr. 6. Rk. III, S. 47 f. [93] Inv. 1798, Bilag 7, Sager vedr. Stervboet. [94] Walter Schwartz, ovennævnte Erindringsbog S. 74 f. [95] Inv. 1798, Bilagene: et Læg med Antegnelser, dateret 31. Aug. 1802. [96] Inv. 1798, Bilag 7. [97] Valdemar Seeger: Fredensborg (1937), S. 99 f. [98] Ramdohr: Studien auf einer Reise nach Dänemark (1792), S. 234, citeret ovenfor S. 156. – von Bonstetten: Danske Reiseiagttagelser II (1799), S. 205. [99] L. Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797, ed. Povl Eller i »Fra Frederiksborg Amt« 1961, S. 63. [100] Slotsforvalters Arkiv, Juli 1817. [101] Om »Mines Lyst« se Anna Levin: Ferslew Slægten (1927), S. 139, 143, 148, 152 ff. – Overhofmarskallatet I. H. 25. 1800. 544; 25. Nov. 1800, samt næste Aar, Bilag 17; 11. Jan. 1801. – Detaljerede Oplysninger om Husets Skæbne, ogsaa i ældre Tid, findes under de talrige Sager, dets spegede Ejerforhold gav Anledning til, i Indenrigsministeriets Serie Nr. 21 (Offentlige Arbejder. Bygn.- og Havesager. Fredensborg) for 1865, 1866, 1867, 1868, 1875 og 1880. [102] Dagjournaler 1796 (I. Q. 35), S. 54, 60. [103] Valdemar Seeger: Fredensborg (1937), S. 102. [104] Fra Frederiksborg Amt 1961, S. 66. [105] Hist. Tidskr. 5 Rk. II, S. 366 (»Engelstoftiana«). [106] Charlotte Bournonville: Erindringer fra Hjemmet og fra Scenen (1903), S. 46. [107] Fr. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff (1928), S. 211 ff. – I Inv. 1798, S. 581, findes bl.a.: »Til Sørge Decorationen i Slots Kirken og anstødende Værelser ere til dels af efterfølgende sorte Bay og Klæde med videre bleven brugt ved ... Dronning Juliane Maries Castrum Doloris ...«. Smst. omtales i Slottets Beholdning: »4 Altare paa Fødder med Socler foroven(?), hvorudi 4 Blik Spiritus Lamper, paa hver anbragte 2 Skildter, deels med Inscription, deels med Sindbilleder, altsammen mahlet som Granit Steen. – 2 Sirkelrunde Lyse Kroner, den ene med 14 og den anden med 16 blik Lysepiiber; begge med Jernarme og bevundne med sort Flohr ...«. Blandt Bilagene til 1798-Jnv. er ogsaa Antegnelser 31. Aug. 1802, hvori omtales i Møbelkælderen »en Forhøjning paa tre Trin til J.M.s Begravelse med tilhørende Brystværn og Dør – samt 2 Ditto for Tilskuerne med Brystværk«. Desuden nævnes Materialerne fra det Skur, hvori Dronningens Ligvogn stod, paa Ridebanen.

Boligindretning 1755 ff. S. 231–246. [1] RA. Hoffourérens Dag-Journaler omtaler syv Gange Kammerspise ved Enkedronningens Besøg, i det gule Gemak, fra 10. Maj til 11. Oktober 1764. [2] Paa F. F. Friis' Plan af Fredensborg (gengives i dette Værks andet Bind) er de to Rum slaaet sammen til eet. Regnskaberne fra Slottets Istandsættelse samme Aar viser det samme: RA. Indenrigsministeriet Nr. 21, Fredensborg 1856–60; BDJ fol. 349 Nr. 1 m (Haandværkerrgsk.). Endnu i Inventariet fra 1848 var der Tale om to Rum. [3] P. 39. 1761. Bilag 1302; 27. Aug. 1761. Af Kammertjener N. J. Jessens Attest fremgaar det, at Billedet var til Dronningens Kabinet. Dørstykket var utvivlsomt et løst opsat Maleri, der senere

i Stroes Malerifortegnelse 1848 er opført i Kommunikationsbygningens nordre Gemak (Nr. 11). [4] Træværkets blaa Staffering er tidligst bevidnet 1766 (se næste Note), men var maaske noget ældre, eftersom Stuens blaa Betræk var fra 1757 (Note 6), og samtlige Gardiner af blaat Rask omtales i Inv. 1765, S. 4. [5] P. 87. 1766. 154; 20. Feb. 1766. Maleren Weischers Regning: »I Dronningens Cabinet er bleven 2 par nye Døre ud til Haugen, udvendig det ene par ... med graae Oliefarve anstrøgen, og de 3 andre Sider alle Rammestøckerne Berlinerblaae, Item 6 Landskaber mahlede i Fyllingerne i blaae Culeur, og alle Listerne med matt egte Forgyldning ...«. Ligeledes omtaler Rgsk. blaa Karme til 2 Fag Vinduer, altsaa vel de to mod nord. [6] Regnskabets »blau gemahlten Pequin« (P. 39. 1757. 166, 10. Læg; 12. April 1757) maa være identisk med 1765-Inventariets »blaat skildret Taft«. [7] P. 39. 1758. 212; 26. Okt. 1758: Getreuer har repareret 5 Skilderier, bl.a. forestillende Kongen af Preussen med Familie, malet paa Kobber, beskadiget under Transporten, hvorfor 5 nye Rammer leveres, metalforgyldte med lakrøde Kanter. [8] Inv. 1784, S. 2 f., omtaler 34 Portrætter. [9] Omtalt i Inv. 1784, S. 5, men at Arrangementet skyldes Harsdorff 1776 siges dog ikke. Panelvæggen med de 34 Portrætter nævnes endnu i Inv. 1848 og er taget ned kort derefter. [10] P. 86. 1755, fol. 44; 1. Sept. 1755. [11] P. 86. 1755, fol. 39; 27. Juni 1755. [12] Inv. 1784 nævner mange af de Ændringer, der er sket ved Stuens Fornyelse, men ikke udtrykkelig Mandelbergs Dørstykke. Der kan dog ikke være Tvivl om, at det er tilkommet 1776. [13] Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 388 f. – Genpart deraf findes i Fredensborg, Slotsforvalterarkivet: Kritisk Fortegnelse over de Malerier, som findes paa Fredensborg (sign. A. Hauch 1800), S. 84 Nr. 486–489. Abildgaard udpeger Mandelberg som Ophavsmand til det fjerde Dørstykke. [14] Snedkeren J. D. Schmidt forfærdiger en Beklædning i Kongens Kabinet for Døren ud til den lille Have »med limte tauler«, 6 Alen høj, 2½ Alen bred; deri en Paneldør: P. 39. 1756. 162; 18. Okt. 1756. [15] Af Gerhard Morells Indkøb: »Eine noch fehlende *Sopra Porta* in der Gallerie zu Friedensburg von Johan Molenaer, vorstellend eine fröliche Brabandische Bauergesellschaft«: P. 39. 1758. 1234; 22. Juni 1758. [16] P. 39. 1757. 166; 12. April 1757 (Zøllners Rgsk. 10. Læg 9. Post). Fra 1845 grønt Tapetpair: RA. Fredensborgs Bygn.-Material-Rgsk. 1845 Nr. 6. - Inv. 1848, S. 4 f. [17] Slotsforvalters Arkiv. J. Stroe: Inventarii-Catalog over de Malerier og Kobberstik som findes i den Kongelige Samling paa Fredensborg (1848), Nr. 4 og 18. [18] Slotsforv. Arkiv 1801, Nr. 46, 15. Aug. 1801. [19] Lauritz Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797 (ed. Povl Eller, i Aarbog udg. af Frederiksborg Amts hist. Samf. 1961), S. 66. [20] P. 39. 1757. 195; 22. Juni 1756: Chr. P. Getreuers Regning for i alt 9 store Reoler malet som Valnødtræ samt en stor dobbelt Reol med Bagklædning »til at staa midt paa Gulvet«. [21] L. Weischer maler 145 Kvadratalen Gulv i Kommunikationsbygningens store Sal »med diverse Couleurer Fliser«: P. 87. 213. 1758; 22. Dec. 1757. 10 Aar senere maler L. W. smst. 145½ Kvadratalen Gulv først »i Tavler og Friser«, dernæst »flammed som indlagt Træe«. [22] P. 39. 1757. 166. Zøllners Rgsk., 12. April 1757, 10. Læg, 10. og 11. Post. [23] P. 87. 1760. 213; 28. Dec. 1759 (Schiönning om Nedbrydningen af Nicherne). Smst. og samme Dato, Bilag 212: Fortling leverer »2 geschweyffte Camin Gerichte mit schregstehende Gewendern« af Aggershusmarmor »mit einem Tafelett bedeckt«. [24] P. 87. 1760. Bilagene 215 og 217. – Kaminerne er senest forsvundet 1850. Ved den Tid blev Stuerne i Kommunikationsbygningen udlejet, og Lejeren lod opstille to Ovne i Galleriet: Slotsforvalters Arkiv. Leiecontracter 1850–56; 27. Maj 1850. [25] P. 39. 1756. 161; 21. Okt. 1756. [26] Getreuer sendte i Juni 1756 i alt 36 nye Rammer til Fredensborg (P. 39. 1756. 175; 9. Juni 1756). Næste Aar sendte han 32 Skilderirammer med flammerede Lister til Fredensborg, »fine og matforgyldte udi Midten, sorte og lakrøde Kanter« (P. 39. 1758. 198; 11. Nov. 1757). 1758 og 1760 er Morell optaget af store Omgrupperinger af Malerierne paa Fredensborg (P. 87. 1758. 239, og P. 87. 1760. 197). 1760 foretager Gerh. Morell et større Indkøb af Malerier til Fredensborg; der nævnes baade Rembrandt, Ruysdal og Jordaens, desuden Wouwermann, Terborch, Molenaer, van der Neer og Abraham Storck (P. 39. 1760. 1343; 14. Feb. 1760). Fra næste Aar er der en udførlig Liste over 16 Malerier, overvejende nederlandske, indkøbt af Morell (P. 39. 1761. 1301; 12. Aug. 1761); her nævnes bl.a. Schalckens bodfærdige Magdalene, samt Venus og Cupido af Holbein »oder sonst ein sehr guter Meister damahliger Zeit«. Efterskriften viser, at Billederne var bestemt til Konseillegemakket og Galleriet. [27] RA. Overhofmarskallatet. Sager vedr. Fredensborg Slotshave 1798–99; 27. Juni 1798. [28] P. 87. 1758. 241; Klejnsmedens Aarsrgsk. 30. Dec. 1757. – Lemmen er yderligere nævnt 1766: P. 87. 1767. 209; 29. Aug. 1766. [29] P. 87. 1760. 215, 9. og 10. Post; 28. Dec. 1760 (Guione). [30] Slotsforvalters Arkiv 18. Aug. 1802. Mansa til Adam Hauch: »I Meuble-Kielderen hvor Fr. 5te i fordum Tid haver haft Dreyerlad og hvorfra der er en Trappe op til de Kongelige Gemakker, som i Gemakket nu er tillukket og til ingen Nytte ... denne Trappe er betent med Svamp«. Trappen blev derefter nedlagt: ibidem 2. Okt. 1802. [31] P. 87. 1758. 238; 24. Dec. 1757 (Steinlein). – Inv. 1766, S. 9. [32] P. 87. 1759. 213; 23. Dec. 1758. – Smst. Bilag 215; 28. Dec. 1759. – Smst. i Bilag 211 omtaler Guione, at han over Marmorkaminen har udført en Gipsramme til Kongens »Protete« – skal vel være Portræt? [33] P. 87. 1759. Baurechnung Litra B Nr. 65. – P. 87. 1760. 218; 8. Jan. 1760 (Weischer). [34] P. 39. 1757. 166; 12. April 1757 (Zøllner). [35] P. 39. 1757. 169; 21. Juni 1757. [36] P. 39. 1756. 156 Nr. 7; 21. Jan. 1756: Zøllner maa omgøre Betrækket, fordi Kaminen er blevet rykket. Den nuværende Kamin er ved Indskrift dateret 1776. [37] P. 39. 1755. 168; 6. Okt. 1755. [38] Inv. 1848, S. 6 Nr. 9. – Slotsforv. Arkiv 15. Nov. 1849. [39] P. 87. 1768. 185; 10. Aug. 1767. [40] P. 39. 1757. 197; 21. Juli 1757. [41] »Afhentet af Dronning Juliane Marie«, senere tilføjet Randbemærkning i Inv. 1765, S. 14. [42] RA. Indenrigsmin. Nr. 21. Fredensborg 1868, BJ pag. 522 Nr. 12; 25. Feb. 1868. [43] P. 87. 1766. 153; 16. April 1766. [44] P. 87. 1757. 36; 15. Feb. 1755. [45] P. 39. 1756. 178; 13. Nov. 1756. [46] Slotsforv. Arkiv 1820, Bilag 8; 6. Maj og 3. Juli 1820. [47] Inv. 1784, S. 29. [48] RA. Indenrigsmin. 21. Fredensborg 1856–60. Slottets Reparation 1860, BDJ f 349, 1 m, 3. [49] Inv. 1755, S. 23. – Inv. 1765, S. 16. [50] Inv. 1784, S. 27. [51] Omtalt i begge Inventarier fra 1784 og 1848. Fjernet herfra: Slotsforvalters Arkiv 4. Dec. 1851. – Et lignende Skabsmøbel findes paa Rosenborg. I Fredensborgmøblet findes en Seddel med Snedkerens paa Tysk affattede Erklæring om, at Møblet er gjort 1672. Ifølge velvillig Meddelelse fra Museumsinspektør Niels H. Jessen, Rosenborg, skal Aarstallet mulig læses 1722. [52] Slotsforv. Arkiv, en Pakke 1867–70; 18. Jan. 1870. [53] Bogislav Løffler udførte 1755 til Fredensborg 6 Konsolborde, en stor *trumeau* og 3 Malerirammer over Dørene: P. 86. 1755, fol. 39; 28. Juni 1755. [54] Nævnt i samtlige Inventarier. Jfr. B. Hornbechs Liste over approberet Arbejde 1847: ny Ovn i Kongens Audiensgemak. Slotsforv. Arkiv 27. Juni 1847. Den gl. Ovn nævnes dog endnu i 1848-Inventariet. [55] P. 39. 1756. 178; 13. Nov. 1756. – »De berlingske Posttidender« nævner under 13. Dec. 1749, at Pilo har repareret et Billede, der forestiller Dronning Christinas Nedlæggelse af Kronen, og som var overført til Christiansborg fra Gottorp Slot. [56] P. 87. 1766. 153; 16. April 1766: Weischer maler Gulvet i Audiensgemakket »som indlagt Træ i fyllinger og med Rammestøcker i forbandt, tillige med en Friise ...«, i alt 173 Kvadratalen. [57] P. 87. 1768. 206; 18. Nov. 1767: Guione nedtager Plafonden og sætter Gipsfladen i behørig Stand. Mon der skulde ophænges en Lysekrone? [58] Bevilling paa Finansloven 1890–91, idet Maleriet bekostedes af Staten, ikke af Civillisten. Indenrigsmin. 21. Fredensborg 1892; 12. Juni 1891 og 25. Maj 1892. [59] Omtalt i Inv. 1755 og 1765 (S. 17), men ikke i Inv. 1784. [60] RA. Overhofmarskallatet I. Q. 20. Dagjournaler 1773, S. 299. [61] Inventarium 1784, S. 37. [62] RA. Indenrigsministeriet Nr. 21. Fredensborg 1861; 30. Sept. 1861. [63] Inv. 1755 og 1765 nævner de 12 Stole i dette Rum. 1784–Inv. anbringer dem i Rosen (øvre Stokværk Nr. 1). Ifølge Inventarierne 1798 og 1805 stod de i nedre Stokværk Nr. 24 (Kronprinsens Forgemak), hvor de omtales af Slotsforvalteren endnu 1828. Inv. 1848 anbringer dem i Gardesalen. Nu staar de atter i Nr. 19. [64] Inv. 1755, S. 33. – P. 39. 1756. 156; 21. Jan. 1756 (Zøllner). – P. 39. 1757. 166; 12. April 1757 (Zøllner). [65] RA. Dronning Juliane Maries Regningsprotokol 1771–73, fol. 226 a, 20. Juni og 18. Sept. 1772. [66] RA. Indenrigsmin. 21. Fredensborg 1856–60; BDJ 1860 Nr. 1; 28. Sept. 1860. [67] Mandelberg afleverede 7.

Aug. 1772 seks Dørstykker til »Durchgangen« (d.v.s. Stuerne i den nordøstre Fløj, fra 1773 Kronprinsens Lejlighed), og Weischer forgyldte efter Regning af 20. Juni 1772 tre Skilderirammer »i det store Gemak mellem Spisegemakket [= Havesalen] og Gemakkerne i 3. Pavillon i underste Etage [= den nordøstre Fløj]«, se Dronning Juliane Maries Regningsprotokol 1771–73, fol. 226 b og 242 b. [68] P. 39. 1756. 156; 21. Jan. 1756 (Zøllners 7. Regning, 15. Post). [69] Inv. 1784, S. 309. [70] Inv. 1784, S. 33. [71] Maalene fra 1770'erne og 80'erne er opsat enten i Maj eller Oktober eller i begge Maaneder. En Sammenligning med Hoffourérens Dagjournaler viser, at Maj-Datoen stemmer med Hoffets Ankomst til Fredensborg og Oktober-Datoen med Dagen for Afrejsen: det første og det sidste, man gjorde under Opholdet paa Fredensborg, var altsaa at maale Prinsen. Maalene er: 22. Okt. 1777 – 127 cm; 21. Okt. 1778 – 132½ cm; 12. Maj 1780 – 139 cm; 25. Okt. 1780 – 142 cm; 4. Maj 1781 – 147,3 cm; 30. Okt. 1781 – 152 cm; 24. Maj 1782 – 156,5 cm; 23. Okt. 1782 – 160 cm; ? Maj 1783 – 163 cm (atter overstreget). – Endelig er der Datoen 7. Maj 1834 – 184 cm. Tronfølgeren Prins Christian Frederiks og hans Søns Ophold paa Fredensborg fra 5. Maj 1834 blev bebudet i Skr. fra Adam Hauch, se Slotsforv. Arkiv 26. April 1834. Maalene er dog næppe helt de originale. Ved Slottets Istandsættelse for Frederik VII i 1860 paalagde Hofmarskallatet Slotsforvalter Berg nøje at paase, at disse Maal, der angives at være Frederik VI's, efter Gemakkets Overmaling tydelig afsættes igen paa det rigtige Sted: Slotsforvalters Arkiv 1860, Bilag 103 og 131. Endnu ved 19. Aarhundredes Slutning var der Tradition for, at Maalene gjaldt Frederik VI som Barn: C. H. Rørdam: Hofliv hos Christian IX (1918), S. 62 (Dagbog fra 1891). [72] P. 80. Dronn. Jul. Maries Regnings Prot. 1771–73, fol. 227 a; 20. Juni 1772 (Weischer). [73] RA. Indenrigsmin. Nr. 21. Fredensborg 1856–60: Istandsættelsen 1860; 4. Nov. 1860. Holmelin: det gl. Silkebetræk i Nr. 9 repareret. [74] At Dørstykkerne blev sat op i 1781, bevidnes af Inv. 1784, hvis Udsagn næppe kan betvivles. Paa den anden Side leverede Mandelberg 1772 i alt seks Dørstykker til denne Fløj (Note 67), og kun de tre har kunnet placeres. Maaske har de staaet i Beredskab fra 1772 til 1781. [75] Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Christian IX's Palæ paa Amalienborg (1956), S. 63 og Fig. 33. [76] P. 80. Dronn. Jul. Maries Regningsprot. 1771–73, fol. 227 b; 20. Juni 1772 (Weischer). [77] Ændringerne 1781 er indført i Inv. 1784, S. 37 ff. [78] RA. Indenrigsmin. Nr. 21. Fredensborg 1861; 30. Sept. 1861. [79] P. 39. 1756. 156 Nr. 7; 21. Jan. 1756 (Zøllner). Voxdugsbetrækket var her endnu 1798. Senere, 1832, tales der om »den gule Gang«: Slotsforvalters Arkiv 24. Okt. 1832. [80] P. 87. 1767. 244; 21. Maj 1767 (Weischer). [81] P. 80. Dronn. Jul. Maries Regnings Prot., fol. 268 a; 18. Sept. 1772 (Weischer). [82] Smst. fol. 239 a; 3. Aug. 1772 (N. Wolff). [83] RA. Indenrigsmin. Nr. 21. Fredensborg 1860. BDJ Nr. 1 n; 28. Sept. 1860: Murmester Køhler nedtager en Kamin i Stuen Nr. 6. [84] Inv. 1784, S. 41; Randnote. [85] P. 80. Dronn. Jul. Maries Regningsprot., fol. 81 b. [86] RA. Overhofmarskallatet I. Q. 14. Dagjournaler 1765–69, under Fredag 22. Nov. 1765. [87] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 19. Post; 21. Jan. 1756 (Zøllner). [88] Inv. 1784, S. 44; Randnote. [89] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 61. Post (Zøllner): nedtaget en stor fransk Seng paa Frederiksborg og opsat den paa Fredensborg i Prinsesse Charlottes Sovegemak. Samme Kilde, 21. Post, vedr. Vægbetrækket. [90] Direkte siges det ikke, at denne Fornyelse er sket 1773; men indirekte ses det ved Sammenligning mellem Inv. 1765 og 1784. [91] P. 87. 1759. 228; 10. Jan. 1759 (Weischer). [92] Et rødbejset Skrivebord meldes i Inv. 1784 tilkommet 1777 og nævnes endnu her i Inv. 1820. [93] P. 39. 1761; Kgl. Udgiftsordrer Litra F; 20. Maj. – Smst. Bil. 1517; 9. Maj. – Smst. 1762, Bil. 1330; 29. Jan. 1762. – Smst. 1763, Bilag 1302; 6. April 1763. [94] Som det her er beskrevet, tegner sig Omgrupperingen efter Inv. 1755 og 1765 samt adskillige Haandværkerregnskaber. Virkeligheden var maaske mere speget, idet Hoffourérens Dagjournaler, hvis Kildeværdi næppe kan betvivles, under 9. April 1762 meddeler, at Arveprins Frederik hin Dag flyttede fra Kavalerhuset (vel det gamle) over i Sydøstfløjen af Slottet, hvor Prinsesserne hidtil havde boet. En saadan Ordning har formentlig været kortvarig. [95] De to Prinser har opholdt sig en stor Del af Sommeren 1762 paa Fredensborg, som de forlod 19. Okt. De følgende Aar noteres de hyppigst paa Frederiksberg Slot (Hoffourérens Dagjournaler). [96] Prinsen af Bevern er første Gang nævnt paa Fredensborg 9. Juni 1763 (Hoffourérens Dagjournaler). [97] Første Gang nævnt paa Fredensborg 4.–6. Maj 1764 (Dagjournaler). Længere Ophold Sommeren 1765, Carl af Hessen: Memoires de mon temps (1861), S. 20. Ankommen 20. Juli 1765 sammen med Kronprins Chr. og Arveprins Fr.; noteret her endnu i Sept. 1765 (Dagjournaler). [98] Dagjournaler 15. Okt. 1773: da Kronprinsen flyttede ned, blev hans Søster anbragt i de Stuer, som Prinsesserne »i ældre Tid« havde haft. I Inv. 1784 er hun placeret i Nordøstfløjen. [99] P. 87. 1767. 244; 21. Maj (Weischer): »I Rosen ... er degamle Voxdugs Tapetzerie ialt 242 Kvat dratalen med perleolie farve anstrøgen, og Mahlede borter foroven og neden af Cinober og andre Røde Culeurer«. [100] RA. Overhofmarskallatet I. H. 31. Slotshaven 1812. Bilag 376; 17. Maj 1812. [101] Inv. 1784, S. 51. [102] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 24. Post; 21. Jan. 1756 (Zøllner). [103] P. 39. 1755. 142; 27. No. 1755. Jfr. P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 25. Post. [104] P. 39. 1757. 161; 19. Maj 1756. Smst. Bilag 166; 12. April 1757 (Zøllner). [105] Inv. 1784, S. 55. [106] RA. Overhofmarskallatet I. H. 49. Bilag 1031; 30. Aug. 1835, samt Bil. 1348; 6. Nov. 1835. Jfr. Slotsforv. Arkiv under 6. Nov. 1835. [107] Overhofmarskallatet I. H. 31. Slotshaven 1812. Bilag 376; 17. Maj 1812. – Slotsforvalters Arkiv 1844, Bilagene; 25. Juni 1844: Hornbechs Liste over approberede Arbejder. [108] Stuens opr. rød-grøn-hvidstribede Tafts Betræk blev if. Randnote i Inv. 1784, S. 57, udskiftet med grønt skildret og blomstret Taft. Dørstykkerne omtales smst. Udskiftet: Slotsforv. Arkiv 1817; 7. Marts: Til Afgang – Arveprinsens Cabinet – 1 Betræk af grønt skildret Taft og 2 Dørstykker med Blomstervaser. [109] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 26. Post (Zøllner). [110] Randnote Inv. 1784, S. 59. – RA. Overhofmarskallatet I. H. 31. 376; 17. Maj 1812. [111] Dyveke Helsted: Dronning Juliane Marie og Fredensborg Slot (1958), S. 44. [112] Tapetforandringen, hvis nøjagtige Dato ikke kendes, er sket mellem 1765 og 1784, se diverse Inventarier. [113] P. 39. 1743. 664; 8. Sept. 1742 (Magnus Møllmann). [114] RA. Overhofmarskallatet I. H. 36. Slotshaven 1821. 401; 19. Juni 1821. [115] Omtalt i samtl. ældre Inventarier. Jfr. RA. Indenrigsministeriet Nr. 21. Fredensborg 1860: Istandsættelsen sa. Aar, Murmester Køhlers Arbejde, hvorefter han har nedtaget en gl. Ovn, opsat Cylinderovn i øvre Stokværk Nr. 9 (= gl. Nr. 8). [116] Inv. 1755, S. 54. [117] Inv. 1784, S. 65. [118] Inv. 1784, S. 67: »1 Dørstycke af Speilglass, derpaa mahlet en Urne med Blomster udi, staaende paa en Socle, hvorpaa Frugter er anbragte 1775«. [119] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 30. Post (Zøllner). [120] Inv. 1784, S. 73. [121] Inv. 1784, S. 69, 71. [122] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 31. Post (Zøllner). [123] Inv. 1766, S. 33 f. [124] Inv. 1765, S. 39: »2 smaa Bogreoler – afgaaet«. [125] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 33. Post (Zøllner). [126] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 38. Post (Zøllner): ».. selbiges habe (ich) nach einer jeden Wand die Stücken ingetheilet und sauber eingeleget und zusammengenehet«. [127] Se ovenfor under Stue Nr. 6 i andet Stokværk (S. 242) og Note 111. Det ene Billede forestiller en Kanalby med tyskpræget Arkitektur, det andet har romersk Motiv fra Tiberen. [128] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 39. Post (Zøllner). [129] Inv. 1755, S. 66. [130] P. 87. 1767. 244; 21. Maj 1767 (Weischer). [131] Inv. 1848, S. 40 f. [132] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 40. og 42. Post (Zøllner). [133] P. 39. 1761. 148; 13. Aug. 1761. [134] Inv. 1784, S. 87. [135] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 43. Post (Zøllner). [136] P. 39. 1774. Bilag dateret 19. Marts 1774. [137] Dyveke Helsted: Dronn. Juliane Marie og Fredensborg Slot (1958), S. 40, Fig. 12. [138] Inv. 1784, S. 93. [139] Architekten IX Nr. 40; 6. Juli 1907, S. 412. [140] Sydøstfløjens Istandsættelse for Hertug Ferdinand (ovenfor side 208) er bevidnet Hoffourérens Dagjournaler 1778, S. 239. [141] P. 39. 1756. 156 Nr. 3; 1. April 1755 (Gebrüder Wasserfall). Smst. Nr. 7, 50. Post (Zøllner). [142] P. 87. 1767. 244; 21. Maj 1767 (Weischer). [143] P. 80. Jul. Maries Regn. prot., fol. 245 a: Reinhold Iselin og Peter Tutein leverer 1772 12 Stk. »Murry geflamt mit grünen Streifen«. [144] P. 87. 1767. 206 (Snedkeren) og smst. Bil. 244 (Weischer). [145] P. 39. 1761. 148; 13. Aug. 1761. [146] P. 39. 1756. 156 Nr. 7, 46. Post (Zøllner). [147] Dyveke Helsted, S. 75.

XIII

ENGLISH SUMMARY

Translated by John R. B. Gosney

Fig. 230. Fredensborg Castle, seen from the royal private garden. Photo by J. S., 1967.

I. Frederick IV's palace

For centuries the Danish kings had lavished their affection on North Zealand. Its great natural beauty with large forests and deep lakes was entrancing, and there were excellent opportunities for hunting, fishing and every form of open-air life. This promised land was to be found just outside the gates of the capital and enticed, as it were, every king to make for this place and build palaces. To every monarch his palace. This was roughly the situation. King Frederick II built Kronborg, Christian IV followed in his footsteps with Frederiksborg, and this was continued in the ensuing period, when the monarchs took it in turn to reside at their newly built palaces, King Frederick III in Naesse Castle on Lake Fure, Christian VI in the splendid palace of Hirschholm – the Danish Versailles – with jaunts to the lovely little baroque hunting-seat of the Hermitage in the Jaegersborg deer-park.

King Frederick IV made his contribution to this magnificent series of North Zealand palaces when in the 1720's he built Fredensborg as a hunting-seat and country-seat in the midst of magnificent natural surroundings on the banks of Lake Esrom.

The many palaces have had a lifetime full of vicissitudes, at times very tragic ones. Some have been adapted for other purposes, others destroyed by fire, and lovely Hirschholm was by royal decree razed to the ground. Only one palace has retained its original function right up to the present day, Frederick IV's little country-seat, which was dearly loved from the very beginning and greatly extended by later generations, now being the royal family's favourite residence even in our day.

From the very start there was a very intimate relationship between the first builder of Fredensborg, Frederick IV, and his little country-seat. In the first place the king himself selected the site. His father, King Christian V, had here a modest little hunting-lodge called Østrup, and the son was attracted to it from an early age. For example, it is known that during the great Nordic War 1709–20 he very often went to Østrup for a few days with a number of carefully chosen friends to have a little peace from the turmoil of the great court and from oppressive burdens of state, and that to some extent he rebuilt his father's unimpressive lodge in the hope that once the war was over he could build his long-planned country-seat on this very spot. In addition Frederick IV himself produced the original sketch for this palace. This is reported by his contemporary, the historian Andreas Hojer, and there is no reason to disbelieve him.

The king had been abroad on two occasions, and both times he had spent a long time in Italy. In 1692–3 he had travelled as a young man through Germany, Italy, France and Holland. Later, as an absolute monarch, he once again went on his travels in 1708–9, and this time with Italy as his only goal. It is clear that in Italy he sought a prototype for the country-seat which he intended to build in North Zealand when he returned home. As crown prince he had stayed for a long time in Venice and had gone from there by road to Bologna, Florence and Rome. On his second journey he once again visited the Venetian mainland which abounded with villas from the Renaissance and Baroque periods. We do not know exactly which model the king chose for the future structure. It is certain, however, that the plan of the large Villa Albergati outside Bologna with a central hall which was carried

up through the whole height of the building and around which the remaining rooms were grouped was of great significance (fig. 2). The king visited the villa in both 1693 and 1709, and on his last visit he requested the plans of the villa. From an advertisement in the Copenhagen press of 1722 we also know that the large banqueting hall in the palace of the Duc d'Este in Modena was the model for the domed hall at Fredensborg (fig. 3 and 4). Among the innumerable other Italian country mansions which the king visited, and which possibly had some influence on the North Zealand palace, mention has often been made of "*La Rotonda*" at Vicenza, built by Andrea Palladio. But there is definitely another Italian villa which must here be mentioned. It is the Villa Molin (fig. 5 and 6), situated on the Battaglia canal 6 km south of Padua and built c. 1600 for the Venetian diplomat Nicolo Molin by the architect Vincenzo Scamozzi, who later published its details in his work illustrated with etchings "L'idea dell'Architettura Universale" (Venice 1615). We do not know if Frederick IV visited the Villa Molin. But in plan and construction it has an amazing number of similarities with Fredensborg, and Scamozzi's book was found in Italian, French and Dutch editions in the king's reference library in the palace in Copenhagen. Probably Frederick, together with the architect he had chosen, carefully studied such works on architecture and here found a suitable model.

The first sketch however was not done by an architect, but by the king himself. We are even of the opinion that it is still extant (fig. 7). The drawing shows a well conceived ground plan which to some extent followed Italian examples and which divides the whole complex into two parts, the palace proper and a low front-building. The palace is approximately square with a central hall which is continued up into the second storey and which is surrounded by the rest of the royal apartments. The palace was to stand on a terrace which sloped on all four sides of the main building and separated it from the front-building. This latter was arranged as a framework with long, low wings enclosing an octagonal courtyard. There were various Italian features in this plan. The central hall has already been mentioned. A front-building with stables, kitchen and guestrooms, such as was contemplated in the very first Fredensborg, was well-known on the Venetian mainland, although not exactly in this particular octagonal form, and was here called *barchessa*. The main building was to have had vaulted cellars with their floors on a level with the courtyard in front, and this again is distinctly Italian and certainly not a Scandinavian building practice. Finally there were chimneys, somewhat clumsily fixed, of the type so frequently found in Northern Italy. In this drawing it is not the basic idea that betrays the dilettante. On the contrary the ground plan is very sober and well thought out, in spite of the fact that the octagonal front-building has a somewhat bizarre effect. The amateur is first revealed when the drawing of the facade is considered (fig. 8), and it cannot have been sketched by a trained architect. The palace is low and squat, the window-frames are heavy and exaggerated. The large pediment for no reason at all is shown with no support from the lower parts of the walls. The chimneys, as already mentioned, are awkwardly placed, and the dome is feeble and depressed. But it was all merely intended as a clear indication of what the king wanted built, and when the building plans eventually could be put into practice he passed his drawing on to a proper architect and asked him to improve on it.

The architect was *Johan Cornelius Krieger*, of Dutch or German descent, but born in Copenhagen and trained as a gardener and landscape gardener. As a young man, in 1705, he had travelled abroad. His route is not known, but possible he went to England, Holland and Germany. Here he may also have acquired some knowledge of architectural problems, since later on he could be employed extensively as an architect by King Frederick IV. His first great work was the designing of Fredensborg, where from 1719 onwards he levelled and terraced the large site and had the first avenues marked out in the new garden. When he was given the king's sketch he transformed it into practical architecture. In the first instance he left the ground plan as good as untouched, but concentrated on putting to rights the distortion of the facade in the original. How he reached this result by changing the 100 feet long front of the palace into rational and harmonious measurements is shown in fig. 15 and 16. As Krieger had not been to Italy, the final result is not an Italian building either, but nevertheless a much better architecture emerged from this process.

The king not only provided his architect with a sketch, but also with a quantity of building material from a little summer residence, "Sparepenge" (= Penny Saver), which Christian IV had erected at Frederiksborg c. 1600. This little mansion, which was erected in pure renaissance style using expensive materials, was pulled down in 1720 to make room for a large ornamental park, this work also organised by Krieger. The materials from Christian IV's mansion were taken to Fredensborg, where the building in its oldest form could display portals, fireplaces and window-frames of sandstone in renaissance style from the no longer existing mansion at Frederiksborg. In the course of time some of these things have again been removed and can now be seen in the basement at Fredensborg which houses sculptures (fig. 21–24), but in the window-frames of the main facade there are still those carved heads which Christian, a good 100 years earlier, had had his stonemasons cut. Frederick IV also handed over to his architect a number of marble objects, five multicoloured fireplaces and four portals, all from Italy. Some had been given to him by the Tuscan Duke Gian Gastone, according to unverified tradition, while others are said to have been bought by the king himself during his last stay in Italy.

Thus it happened that Fredensborg contained memories of that architecture which the king had esteemed so highly. As far as the rest is concerned, in providing the rooms with multicoloured panels and expensive

wall hangings, with furniture and with the heavy stucco ceilings the king had to submit to native conditions. The result was a number of rooms which were furnished by those artists and craftsmen who were available. Some of them were Italians, like the plasterer Carlo Enrico Brenno and the master-builder Marcantonio Pelli, but they did not give the palace's style any particular Italian trend to any degree worth speaking of.

The work on the building site cannot be followed in details. As far as can be seen, the basement and the outer walls of the octagonal courtyard were erected in 1720. The walls of the palace's main building were finished in 1721, and in the same year the erection of the dome was started. When it was up it was estimated that the domed hall would be too dark in spite of the 20 large windows set high in the drum. A lantern was therefore built on the top of the dome, and this perceptibly changed the appearance of the palace and concealed its Italian origin. At the beginning of 1722 the palace was more or less completed in externals. The work on the interior took a longer time. When the palace was opened on the king's birthday on October 11, 1722, the painters had hardly finished, and neither of the two large flights of stairs was in its place. It was not until some time in 1723 that Fredensborg was completely finished, when the ceiling paintings by the Schleswig painter Henrik Krock, all with motifs from the world of the gods of antiquity (fig. 45), were put up.

Fredensborg was built as an Italian *casino* with a first floor (*piano nobile*) and above it a mezzanine. The most elegant rooms for the king and queen were on the first floor, while the mezzanine was reserved for the royal princes and princesses. The king and queen each had no more than a private room and an audience chamber or bedchamber, and they had to share a fairly large antechamber. These rooms were on the west side of the palace (fig. 33, no. 4–8). The crown prince and his consort were given a similar suite of rooms to the east (no. 11–15). The three large state apartments extended right across the middle of the building: the whitewashed and almost undecorated Hall of the Guards, for the king's lifeguards, with its flagged floor, was at the main entrance to the south; then, in the middle of the building, the domed hall dominating everything else – the palace's great assembly hall –, and towards the north at the exit to the garden the banqueting hall five panes long. The essence of this building was the domed hall, of which both the interior and the exterior expressed the basic conception of the whole palace. In the 1720's it was called the *saletto*, a name that was probably invented by King Frederick IV, who thereby wished to emphasise its Italian origin. The floor surface was (and still is) covered with black and white marble tiles in a star pattern (from Rosenborg Castle). The four fireplaces of variegated Italian marble stood in the corners. In the middle of each wall the large marble doorways can be seen in fig. 37. On a level with the floor of the mezzanine there is the large encircling gallery which in those days had balusters painted to resemble variegated marble, and above this the dome rises with its drum and its vaulting, covered with rich stucco partly in Regency style (fig. 36). This originally was embellished in various colours, but in the last 200 years it has been entirely whitewashed. The walls were given a light-blue ground during renovation in 1860. It was in this domed hall that the opening was celebrated on October 11, 1722, when the king took possession of his new, but unfinished palace and changed its old name of Østrup to the new Fredensborg (= Peace Palace) in memory of the long protracted war now over. With great oratory the court chaplain played upon the symbolism of the new name in his inaugural speech, and during the subsequent banquet the royal orchestra stood in the gallery and let its sweet music flow down over the happy monarch. This set the tone for future festive occasions. In the golden age of the palace in the days of Queen Juliane Marie (1772–84) the gallery of the domed hall was repeatedly used as a stage for the orchestra on ceremonial occasions.

Of the rooms which Krieger constructed for Frederick IV the three large state apartments are still extant (fig. 33, no. 1, 2 and 3), namely the domed hall, the Hall of the Guards and the terrace drawing-room, all with their stucco ceilings still preserved. The stucco ornaments in the Hall of the Guards were executed by the Italian Antonio Auzoni in simple and controlled style. The stucco decoration of the domed hall was, as mentioned, executed by Carlo Enrico Brenno in a style which is reminiscent of Italian Late Baroque, but is possibly also inspired by Daniel Marot's French decorative style. The same is true of the stucco ceiling in the terrace drawing-room, but this is no more nor less than a frame for Heinrich Krock's enormous ceiling painting, the Olympian world of the gods.

The royal apartments west and east of the three principal rooms all had panelling in variegated colours. The original layer of colour has recently been brought to light in one of the rooms (fig. 41). In addition the walls were also hung with material, the colours of which varied from room to room. There was striped silk brocade in the four small cabinets, satin in the four bedchambers or audience chambers, while the two large anterooms had hangings with woven scenes (so-called Gobelin tapestry). Only a few of these rooms are still preserved. These are particularly Queen Anna Sophie's bedchamber (fig. 33, no. 7, also fig. 40), and the crown prince's anteroom (fig. 33, no. 13), where the colours in the panelling have been restored in modern times and the magnificent stucco ceiling of which (fig. 44), as in no. 7 and no. 14, is ascribed to the outstanding sculptor Johan Christopher Sturmberg. Finally the crown princess's bedchamber (no. 14) is well preserved with panels, fireplace, stucco ceiling and Krock's plafond. All the other rooms were altered in the middle of the 1750's. Of other preserved interiors can be mentioned the great staircase (fig. 46), originally painted to resemble variegated marble, now of a dull-white pearl colour. In the upper storey of the palace there is not a single interior from the earliest period.

Completion was scarcely reached before Fredens-

borg turned out to be much too small. It was only built as a hunting-seat, meant for short visits and a small royal retinue. But the royal family became attached to this palace, came here more often and remained here much longer than was originally intended. Therefore many courtiers and the royal ministers were involved, and all this gave occasion for new building plans. A special domestic wing of half-timbering had been put up south-west of the palace in 1722–23. Late in the year 1724, after the royal couple's first protracted stay at Fredensborg, the king decided on new extensive building operations and thus introduced the palace's second great period of building which lasted until the beginning of 1727.

In the large forecourt south of the gate to the octagon there were situated to the extreme south by the so-called Iron Gate in the fence around the palace a couple of small half-timbered houses. The king now had this forecourt extended with two new stables for the guards' and the crown-prince's riding-horses and with four small guard-houses (fig. 224), merely small, attractive buildings limewashed yellow with ridged roofs. According to a statement made by the king to a French ambassador this was a copy of the arrangement of the pavilions in Louis XIV's palace of Marly-le-Roi. It was still Krieger who directed the building operations.

East of the palace, at a distance of 300 feet from the axis, Krieger had built a long, low stable, unimpressive in its exterior and with walls limewashed yellow. Now a number of buildings were sited between the palace proper and this stable and thus enclosed another palace courtyard. This still bears the name "Riding-ground" up to the present day. The new structure consisted of a chapel in the middle flanked by an orangery and a house (usually called the Margrave's House) as lodging for princely guests. The pictures of this can be seen in Chapter V, fig. 53–63. Krieger had a completely free hand in the elaboration of these buildings, without the king providing any preliminary sketch. In the simple form of the houses, in the heavy mansard roof of the Margrave's House and in the bulging spire of the palace chapel can be seen some influence from Central and Southern German architecture. Perhaps Krieger had become acquainted with Georg Bähr's buildings in Dresden. Some other features, such as the convex curve of the peaked gables on the chapel tower and the form of the Margrave's House seem to point to Viennese Baroque and Lucas von Hildebrandt. However, he did add something of his own. The walls were divided up by pilasters, the Corinthian capitals of which were given elephants' heads with curled-up trunks instead of volutes, an allusion to the most exclusive order of knighthood in Denmark. In the interior of the palace chapel the columns of the top gallery have the same sort of capitals. This type Krieger called "the Danish capital", and it is possible that he imagined he would make them internationally famous.

The chapel was consecrated by a service on the king's birthday on October 11, 1726 (and the altar silver still bears inscriptions in memory of this occasion), but the chapel was not painted until some time afterwards. The painter, Elias Green, inscribed his name and the date 1727 on one of the columns of the altar. The chapel was not finished until then, and Frederick IV, who died in 1730, had no more building started.

As a trained landscape gardener Krieger also laid out the palace garden at Fredensborg. Opposite the north terrace he formed the semicircular parterre garden (fig. 11 and 64), in which the sectors contained beds with the royal initials picked out in flowers and included shrubberies, the whole surrounded by garden figures made either of lead or of sandstone, but all painted white. It is believed that some of these figures are still to be found in the present palace garden (fig. 66–68). Outside the parterre garden was situated the actual hunting area, the deer park, traversed by seven perfectly straight avenues which gave a view of distant landscapes from the palace windows. It is believed that the idea for this garden lay-out was borrowed from *Hampton Court*. In 1727 the king had one of the avenues continued beyond Lake Esrom, there to fade into the distant Grib Forest. West of the palace Krieger sited a zoological garden with an octagonal menagerie (fig. 69 and 70), and down by the lake he built a hermitage, also octagonal, on piles in the water. In 1725 the king had a fine new boat built, and the next year he had Krieger erect a boat-house for it, so large and spacious that the boat could sail to its winter mooring with masts erect. This "Skipper's House" still exists, but it has been much rebuilt. Some idea of the peculiar old roof structure can nevertheless still be obtained from traces in the present roofing and from old pictures (fig. 74). Frederick IV had his wishes fulfilled with such buildings in natural surroundings. He now owned a real *maison de plaisance* which he could hand on to his successors.

II. The second generation at Fredensborg

Relations between the new king and his father had been strained in later years. King Christian's mother, Queen Louise, had died in 1721, and directly after the burial Frederick IV married his former mistress Anna Sophie Reventlow, whom he made queen. His son never forgave the king for this act, and the relationship between Queen Anna Sophie and Christian VI's consort Sophie Magdalene could not have been cooler. The new king was not slow to take revenge on the presumptuous woman. One of his first acts of government was to remove his stepmother from the court, deprive her of her property and privileges and banish her to a distant estate in Jutland, where she spent her last years in exile.

Fredensborg was completed when Anna Sophie's sun had reached its zenith. Her initials can be seen everywhere side by side with those of Frederick IV, in the decorative flower-beds of the parterre garden, on the marble framing of the fireplaces and in the stucco decoration of the ceilings. The new rulers were not in

favour of these gloomy memories and probably did not intend to use Fredensborg more than was necessary. But in the first few years after succeeding to the throne they often came here nevertheless, until larger and more splendid residences were prepared elsewhere. Christian VI was a great builder, the greatest in Denmark since Christian IV. In the capital he erected the new castle of Christiansborg, and in North Zealand – a few miles south of Fredensborg – he had the old palace of Hirschholm converted in magnificent style by the famous architect Laurids Thura. As long as this building was going on the king had to find some residence in North Zealand. First he made use of Frederiksborg, but Fredensborg too was frequently visited. But this latter was still too small. The industrious monarch liked to see his ministers around him when he was staying in the country, and for these privy councillors he therefore had a large new gentlemen's residence (fig. 55 and 77–83) erected south of the riding-ground. It was Krieger who was the architect. He built the new house on the model of the Margrave's House on the other side of the riding-ground, but twice the size. Externally the walls are divided by pilasters with the "Danish capital". Inside there are two large vaulted rooms, the drawing-rooms shared by the gentlemen, whose private rooms were next to them. The stucco-covered domed vaulting of the rooms is built into the high mansard roof and cannot be seen from outside. The house, which still stands, but which has not been used for half a century, is now neglected, but contains a number of old articles, such as doors, panels, windows, fireplaces and stucco ceilings. The arrangement of the rooms is also the original and gives an excellent picture of the art of interior decoration in the 18th century. The Gentlemen's Residence was Krieger's last work at Fredensborg, and together with the palace chapel it is among the best of what has been handed down to us from the early days of the palace.

As soon as Hirschholm was completed the royal couple took up residence, while Fredensborg was given to the queen's mother, Margravine Sophie Christiane of Brandenburg-Kulmbach, and her daughter Sophie Caroline, Princess of East Friesland. The margravine died at Fredensborg in 1737, and her death is said to have hit Queen Sophie Magdalene so hard that she shunned Fredensborg more than ever. So it was the queen's sister, Princess of East Friesland, who in the future resided at Fredensborg. She had rooms on the mezzanine, while the royal couple still had rooms reserved for them on the first floor as a pied à terre for their short visits to Fredensborg. Circa 1740 the king decided to give his sister-in-law a residence more fitting to her rank than the low-ceilinged rooms of the mezzanine. The upper storey of the palace was therefore converted in 1741 to a complete storey, and the arrangement of the rooms was changed. A large anteroom, an elegant audience chamber and a fastidiously equipped bedchamber were furnished for the princess. Traces of this elegant residential plan have long since been almost obliterated during the later rebuilding phases of the palace, but two fine floors of oak parquet (fig. 88 and 89) are still preserved. Laurids Thura was in charge of these operations. At the same time he used the opportunity for changing the construction of the chimneys. Right from the palace's earliest days there had been a poor draught in the fireplaces; the large superstructure of the dome prevented all the fireplaces from functioning normally, and Thura now solved the problem in a rational manner. He moved all the chimneys to the four corners of the dome, increasing their height. This was an improvement, but a number of times since then the chimneys have had to be built higher, and also the structure itself has proved to be weak. The chimneys are not firmly built and have had to be pulled down on various occasions so that they could be re-erected after the old pattern. They are due to be again rebuilt in 1969.

Another building project was carried out at Fredensborg during Christian VI's short reign. This involved the approaches to the palace proper. Up to then the royal carriage had halted by the large open-air stairway up to the terrace in front of the main gateway to the octagonal courtyard. Their majesties had to walk up these steps in all kinds of weather. Now a covered approach was required. At that time Thura was taken up with other work, so the job was passed on to the German architect J. A. Soherr to organise. He produced a couple of sketches (fig. 90), and one of them was approved. A gateway was to be included in that wing of the east octagon which is situated nearest to the palace, and from here a newly constructed flight of steps in an annex at the south-east corner of the palace led up to the royal apartments. The gateway, which for some unknown reason was given the name of "the blue gateway", still exists and is still the most frequently used access to Fredensborg.

The palace garden underwent only a few changes in these years. A new avenue, concentric with the parterre garden, was cleared during the first years of Christian VI's reign, but preparations for it were undoubtedly made in the time of Frederick IV. A couple of octagonal, elegantly furnished summer-houses were built, a yellow one and a blue one, both of which however have long since disappeared, and in the parterre garden the king, who was of strict Pietist faith, had the many sculptures standing in heroic nudity covered with suitable loin-cloths. A special kitchen was erected for the queen in the west octagon as early as 1734, and a similar one, but one which was undeniably more elegant, was built for the princess in the upper story of the main part of the palace in 1741; both these "playrooms" for the noblest ladies of the realm have long since disapperared.

In spite of the fact that Christian VI did not intend using Fredensborg more than was absolutely necessary, there was nevertheless some building activity or another constantly going on. But it was nothing in comparison with what was achieved during his father's lifetime, and was also not up to what his successor was to accomplish.

III. The third generation at Fredensborg

When Christian VI died suddenly in 1746, the palace of Fredensborg was taken over by the new king and his young English queen Louise. The former occupant, Princess Sophie Caroline, had to withdraw, and the palace now had a sovereign who was really able to appreciate this lovely place. The new king valued his North Zealand summer palace so highly that his periods of residence here became longer and longer until finally as long as seven months in the year. Sooner or later these very prolonged stays from early spring until late autumn were bound to make the former hunting seat burst at all its seams, since the king arrived not only with all his retinue, but took the whole of his numerous court with him as well.

For the present they made do with the confined space and were satisfied with smartening up Frederick IV's palace a little. Now after 20–30 years it had become rather old-fashioned for a fastidious man of the world. As a beginning the large, low-ceilinged dining-room (now called the terrace drawing-room) was embellished. It looked a little dismal in its heavy Baroque with the overpowering ceiling paintings, and with its walls covered with the out-moded gilt leather. In the year 1750 Thura, who was still the palace architect, worked out a plan which was to change this room into a gallery of mirrors. The walls were to have permanent pictures with motifs from the world of Roman ruins (in conformity with the famous Italian vedute paintings) and framed with narrow panels of mirrors, probably shaped as pilasters. The whole of the window wall was also to have mirrors, some on the columns, others in the window lights, and all this was conceived in that Regency style which Thura was so partial to in his interior decoration, and which among other things he may have known from the Belvedere Palace of Prince Eugene in Vienna, if not from personal observation then from the etchings of Salomon Kleiner. But Thura was by this time nearing the end of his tether. He was in process of winding up all public activity so as to settle down as a landowner in Jutland. So it was not he but another who eventually gave the terrace drawing-room in Fredensborg its final form (fig. 94 and 95). It is known that the king's good friend, Adam Gotlob Moltke, the Lord Chamberlain, interfered with Thura's arrangements. The gallery of mirrors was given up, and the room recast in rococco style by the German sculptor Johann Friederich Hännel. Paintings were acquired and permanently fixed to the walls, just as Thura had suggested. They were executed by the Italian scene-painter Jacob Fabris, and all their subjects are taken from Rome with famous prospects such as the Castel Sant Angelo, Piazza del Popolo and the Pantheon, richly provided with side scenes in the form of artificial ruins. The pictures were not given Thura's more disciplined surrounds, but were put in heavy gilt frames which, like the fixed mirrors on the columns with their pertaining consoles, were in that slightly excessive Saxon rococco style favoured by Hännel. Roughly at this time A. G. Moltke and the Foreign Minister J. H. E. Bernstorff had their Copenhagen mansions furnished by French artists in the finer and more restrained Parisian rococco. It is surprising that the king's palace did not also follow this trend, since after all Moltke had a voice in the matter. But Fredensborg was still the little palace in the country which had no need of refined taste, and the result was nevertheless decorative and is still a delight to the eye.

The young Queen Louise died suddenly in 1751. The following year King Frederick was married to Princess Juliane Marie of Brunswick-Wolfenbüttel. The ceremony took place at Frederiksborg and the honeymoon was spent at Fredensborg. The new queen found great pleasure in the little summer palace, but both this summer and the next in 1753 it became obvious that the long periods of residence would require much additional building. This had been started in 1752 by fitting out a new gentlemen's wing in some old coach-houses off the riding-ground, but this was far from enough. So in 1754–55 the great extension of Frederick IV's little palace was undertaken. The court architect was at that time Thura's talented rival Niels Eigtved, but he died during the work, and Thura returned from his North Jutland exile at Børglum Kloster, once again to become the king's most popular builder. But it was Eigtved who had drawn up rebuilding plans, and Thura could change nothing in them. To the old nucleus of the palace there were added four offshoots, four wings (fig. 96–98) which gave the facades of the palace a distinctly broadening effect and disguised what was originally intended, namely the little *casino* as the predominant centre building. But Eigtved solved the problem with great skill. He made no attempt to create new architecture in the rococco spirit, but kept the simple wall surfaces without much decoration and merely gave the facades a new rhythm with low, tent-shaped roofs above the four wings and a new note by moving the windows close together. On the first floor these new windows were given the same shape as the old, and Eigtved had Hännel copy the main palace's window surrounds with new Renaissance apices to the pediments. Inside every new wing there was a large audience chamber with cabinets at two of the corners, a larger one and a very small one. The idea was that the princely personages who were accommodated in the old nucleus of the palace should now also use the new rooms in the wings as well as those they occupied formerly. Thus apparently there was not much room for many people after rebuilding, merely more floor space for each of the royal occupants. Yet this rebuilding greatly facilitated the accommodation of the court. This can be seen indirectly from the fact that the north-east wing of the first floor remained empty and unused for many years, and in the upper storeys of the palace (fig. 99), where the royal children were lodged, room was made, especially in Princess Sophie Caroline's former state apartments, for various ladies and maids in waiting by partitioning. Only in the guest-rooms of the octagon was there still some lack of space, and this was not remedied until two decades later.

How the royal apartments were arranged in the greatly enlarged new mansion can be seen from the plan in fig. 98. From this it will emerge that the king's and queen's more personal rooms were now at a considerable distance from each other. To remedy this fault Thura was directed in 1756 to build a low connecting wing (rooms 9, 10 and 11 in fig. 98), which had no other purpose than to facilitate movement between the royal rooms. The building, which can just be seen in fig. 97 and 124, was quite plain, and in order not to be obtrusive was given a flat roof, which up to 1844 was crowned by a balustrade.

The interiors Eigtved and Thura created at Fredensborg were naturally princely, but too much luxury was not provided at this palace in the country. The king's most splendid apartments were still to be found at Christiansborg, the principal residence in Copenhagen. The many changes that were undertaken during the years at Fredensborg brought with them great alterations in those articles of furniture which were not fixtures. But the rooms are nearly all intact, and many of them still contain elements from the 1750's. Thus a number of stucco ceilings in rococco style are preserved and are to be found in rooms no. 6 (the queen's audience chamber), 16 (the king's council chamber), 17 (the king's audience chamber) and no. 28 (Princess Charlotte Amalie's bedchamber). The fixtures fastened to the walls, such as *trumeaux* with pertaining consoles, are to be found in no. 16 and 17. The paintings above the doors (in Italian *sopraporta*), which were unknown in Frederick IV's palace, now came into their own. They were first introduced into the terrace drawing-room (fig. 94), which had been furnished in 1750, and were continued in the new wings from 1755. Some had Italian motifs as in fig. 100, 102 and 222. Others were by Danish artists and copied from foreign painters, e. g. Amigoni and Boucher (fig. 103). It is characteristic of the planning at Fredensborg that the king took the cheapest way out by getting native painters to copy the foreign, while Bernstorff and Moltke in their private building went direct to the expensive foreign artists. The walls were often covered with valuable silk materials, all of which however have long since been replaced, with the exception of one which is to be found in Frederick IV's room (no. 8) and which was acquired by Queen Juliane Marie in 1759 (fig. 104). Some of the rooms were hung with cheaper linen painted green, as it was to form a background for the collection of paintings which the king was in process of accumulating. This is true among other things of rooms no. 10 and 16, where there were many of the newly acquired paintings, mainly of Netherlands origin and bought by the comptroller of the royal collection of objets d'art, Gerhard Morell. This collection of Netherlands paintings from the 17th century hung here until 1826, when it was transferred to the second Christiansborg in Copenhagen rebuilt at that time. In the new apartments money was not spent on expensive parquet flooring, but painted imitations had to suffice, again an example of the fact that Fredensborg was not to be provided for at the height of splendour. All such floors have naturally been worn out long ago. The interiors of the second storey from this period are not known. They were nearly all altered in the next hectic building phase of the palace in the 1770's and 1780's. Before we get to it, we shall deal with a couple of other building projects from Frederick V's time.

The chapel wing facing the riding-ground consisted from 1726 onwards of the palace chapel in the middle flanked by two buildings, the Margrave's House (since c. 1750 most often called the Marshal's House) and the orangery. Now the Marshal's House was to be extended, and the orangery had to be completely sacrificed to make more room for the many courtiers. Both houses were built two storeys high and were of modest exterior, so as not to outdo the chapel. After Thura's death in 1759 the architect was the little-known Jacob Fortling, who carried out this work 1760–61. A. G. Moltke, who was Frederick V's Lord Chamberlain and was accustomed to luxury, had his spacious new house furnished with greater elegance than was known in the royal apartments in the main palace building. He had marble fireplaces, while the king had to be satisfied with Norwegian iron stoves, and the window walls were set with *trumeaux* and consoles in the more modern Louis Seize style. The architect for the interior was the Frenchman Nicolas Henri Jardin, who among other things planned Moltke's new antechamber with pictures fixed to the walls and executed by the Swedish painter Edvard Mandelberg. This room (fig. 115 and 116) is among the most beautiful in Fredensborg. The lower floor in the other house called the Ladies' Residence was also adapted for Moltke, who was here given a couple of spacious rooms for the banquets which it was the Lord Chamberlain's duty to give. In the upper storey provision was made for the accommodation of ladies in waiting, hence its name.

At this juncture Mandelberg, the painter mentioned, was given the considerable task of decorating the domed hall, where the large, vacant panels of the wall had long needed filling. Mandelberg painted eight pictures with motifs from Homeric poetry (fig. 110). They are mentioned here because they belong to the palace's fixtures, and not because of their virtue.

IV. Frederick V's garden

Once the palace had been enlarged, it was now the turn of the garden. In the years between 1759 and 1765 it had been remodelled in grand and dignified style. It is quite possible that Queen Juliane Marie had been the driving force when the building itself had been extended. But when we come to the garden, we notice much more clearly the king's personal contribution. An old story, which seems to be confirmed in the palace archives, tells that Frederick V and his gentlemen took an active and personal part in working with hoe and spade, and furthermore it is known that some of the new landscaping, Norseman's Dale and the strange

monument "Allegorical Antiquity", was the result of the king's direct request.

The very large job was entrusted to two outstanding artists, the architect Nicolas Henri Jardin, who created the new surrounds, and the sculptor Johannes Wiedewelt, who filled the spaces with sculpture.

Jardin, who was summoned to Denmark to erect a large domed church in Copenhagen, started his great task as landscape gardener at Fredensborg late in the year 1759. He had a new, broad avenue marked out and cleared in front of the main facade of the palace towards the north, whereby he opened up a striking view out over the North Zealand landscape with the blue of Lake Esrom as background. He then remodelled the parterre garden and cleared new avenues, especially in the west part of the garden. The plan was not firmly settled from the very beginning, but was changed as the work progressed. In c. 1840 much of what Jardin had done was remodelled after the English horticultural style, so what he actually carried out must be looked for in old plans. A drawing from the period shortly before 1760 shows what Jardin might have wanted to achieve (fig. 130). But a great deal was omitted in the final development, this being only known from a series of plans from older times (fig. 131–34). Of the original plans only the broad avenue right in the middle of the main axis of the palace was completed in the form of a *tapis vert* after a French model, also a reorganisation of the parterre garden, which was now divided into four heart-shaped sectors. New avenues were opened up with vistas, and between the avenues were planted spruces standing on open ground, so that woodland scenes should stand out as close-knit masses through which the walks led towards the distant views. In particularly beautiful spots (e. g. Dronningens Sneglebakke, Tusinddalerhøj and Hidsebakke) small, elegant round temples were erected following Jardin's drawings, and down by the banks of Lake Esrom Jardin built the two hermitage pavilions in distinctive Louis Seize style (fig. 136 and 137).

The sculptural decoration of the garden was not finally decided when the new avenues were cleared. The task was handed over to the Danish sculptor Johannes Wiedewelt, who after studying in Paris went to Rome where he lived from 1754 to 1758. Here, inspired by the German art-historian Winckelmann, he developed a new conception of art. He carefully studied the Roman collections of antique sculpture and taught himself very thoroughly the antique forms of expression, although he never completely escaped from baroque memories and the French art which he had been brought up in. When c. 1760 Wiedewelt was given the tremendous task of filling the palace garden at Fredensborg with figures, he faced up to it with great courage and with many ideas of here creating a rebirth of antiquity on Scandinavian soil. However, many of his intentions could not be put into practice, and only gradually did he reach a greater understanding of the character of the task. The first sculptures he produced were set up on the terrace in front of the north facade of the palace. These were the four seasons, three of them in antique style, the fourth, Winter, possibly created on the model of François Girardon's similar figure at Versailles. In addition there were two ornamental vases in white marble, in pure antique style (fig. 142–147). After this Wiedewelt concerned himself with the parterre garden, in the beds of which he set up four historical vases (Egyptian, Etruscan, Greek and Roman), reproduced in fig. 148–151. In a circle around the parterre garden Jardin had cleared some smaller areas in the thickets. Here Wiedewelt set up a number of monuments, Frederick V's obelisk (fig. 152 and 153), the measurements of which were taken from the elephant obelisk at Santa Maria sopra Minerva in Rome, the ship column (fig. 158 and 159) in memory of a Russian attack successfully warded off in 1762 (with antique *rostra* as model), and finally a *monument champêtre* or "vintage" in the form of a rough-hewn block with a relief which Wiedewelt copied directly from an antique model in the Palazzo Farnese in Rome (fig. 160–163). The greatest monuments in the palace garden are not included in the oldest plans. They did not come until later, when the artistic decoration of the garden was beginning to take shape. There are first of all the great national symbols, the monuments of Denmark and Norway (fig. 172 and 173), erected in the parterre garden's semicircular enclosed avenue and no doubt inspired by Edme Bouchardon's river monument in the Rue de Grenelle in Paris. What was left to do now was to fill the large space produced by the clearing of Jardin's great avenue. Here Wiedewelt set up four blocks with trophies, all with an antique flavour, also four so-called abduction scenes (fig. 165–171). These latter were not executed until 1769. They are more baroque in tendency than the other garden sculptures at Fredensborg, and possibly Wiedewelt here again went back to his years of study in France, when he was able to see groups with similar subjects executed by Girardon and Pierre Puget, but it may be also that he was thinking of similar Italian groups by Bernini and Giovanni da Bologna. Whatever the case may be, Wiedewelt's form of expression is here far from the tranquil grandeur and noble purity which Winckelmann had advised him to cultivate.

Outside the west garden door of the palace the small, intimate marble garden was laid out. It was in accordance with Jardin's first plans, but Wiedewelt did not have his sculptures erected here until 1765. As the garden was small and in the form of an enclosed space, Wiedewelt worked with nothing but things on a miniature scale, small vases and columns, a little murmuring fountain and slumbering children (fig. 164), these latter possibly being modelled on those of Alessandro Algardi, while the vases and suchlike are based on the sculptor's studies of the antique.

It was King Frederick's idea to have sculptured ornaments in other parts of the garden as well as the centre. Wiedewelt, carrying out the king's direct command, had set up near Lake Esrom a so-called "Allegorical Antiquity", a grouping of heavy granite and marble blocks with a couple of pseudo-antique heads

and a runic inscription. This monument, which is merely to be understood as a royal *caprice*, is the only one signed by Wiedewelt himself, in runic symbols, of course.

Other sculptors were also employed. On the king's command a terrace-shaped imitation amphitheatre was established in an old gravel pit in the west part of the garden, and on the terraces here an otherwise little-known sculptor J. G. Grund was directed to set up a number of sandstone figures depicting Norwegian and Faroese peasants and fishermen. Hence the name "Norseman's Dale". The king had seen a collection of carved wooden dolls made by an Norwegian amateur which represented such Norwegian rustics, and with them as models he had the sculptor mentioned carve the figures lifesize and in sandstone. There was little success to begin with. The first figures in these series were not good, but Grund grew with the task and arrived at a good understanding of the details of rustic costume. Thus the sculptures in Norseman's Dale have a great importance for folk-lore, while the setting up of the many figures on the terraces of the site is impressive in its effect (fig. 175 and 179–81). Norseman's Dale has therefore always been among the most popular spots in the Fredensborg Palace garden, and with a number of boulders bearing historical inscriptions and a few busts which Wiedewelt sketched out – and possibly executed too – depicting King Valdemar and Queen Margrethe has contributed towards giving to Frederick V's garden a tendency towards the romantic and the national. This new trend in landscape gardening was shortly afterwards carried on in great style at Jaegerspris Palace.

V. Dower house and golden age

Frederick V died in 1766, only 43 years old. History tells that on his last day at Fredensborg on November 22, 1765, he got into the coach that was to take him to Copenhagen, but got out again to say farewell to his palace garden. This action is said to have been repeated three times, and each time he contemplated his favourite spots with sadness, until finally, mortally ill, he had to be carried back into the carriage. A few months later he died at Christiansborg Castle, and Fredensborg now came to Queen Juliane Marie as her dower house. She was given a small appanage for the upkeep of the palace, but there were not the funds for big alterations, which in any case were not now necessary. Fredensborg was spacious enough for a queen dowager's little court. An exception was made in the case of the garden, where the decoration was not yet completed. The State paid the expenses for the last garden sculptures, but otherwise took no further interest in Fredensborg's affairs.

Nothing of importance happened at Fredensborg for the next six years. Juliane Marie kept out of all politics and was apparently on good terms with the new rulers, the very young King Christian VII and his English-born Queen Caroline Mathilde. But circa 1770 a change came about. The king's mental disorder now became obvious, and the young queen's love affair with the royal physician Johan Friederich Struensee could be concealed no longer. Things came to a head in September 1770 when Struensee became head of the cabinet with unlimited control over both the weak king and the young queen, who had become his mistress. Queen Juliane Marie remained quietly at Fredensborg and watched all this with growing agitation. Between the king's court, which during the summer was at Hirschholm Palace, and the queen dowager's at Fredensborg there was a tense relationship, an atmosphere of frigidity. When late in the year 1771 the population of Copenhagen showed that its anger with the dictator was reaching boiling point, a plot was hatched to get rid of Struensee. For this it was necessary to have the support of Juliane Marie and her son, the heir apparent Prince Frederick, with whom contact is said to have been made while they were staying at Fredensborg. The palace revolt took place at Christiansborg on January 17, 1772. Struensee was arrested and later executed, and Queen Caroline Mathilde was exiled to Celle in Hanover. Juliane Marie's era of greatness as the country's *grande dame* thus began.

This was not only Juliane Marie's golden age, but also that of Fredensborg. During these years the court stayed at the queen's North Zealand palace from early spring until late autumn. It was not only Juliane Marie's little court, but also the king's large retinue that was lodged here between 1772 and 1784, and this palace, large enough in the years up to then, was once again far too small. Throughout the summer there were again great festivities with magnificent banquets, concerts, plays and firework displays. The members of the government had to make their way out here to the cabinet meetings presided over by the heir apparant (the king, mentally ill, was only needed for his signature), and throughout the summer court was held for foreign diplomats and dignitaries of all sorts.

For such a dazzling court Fredensborg was already too old-fashioned and needed embellishment; at the same time it was too small and therefore had to be enlarged. The architect to the court was in those days Caspar Frederik Harsdorff, one of Denmark's most important architects. He immediately started a modernisation of the palace apartments. Like Jardin and Wiedewelt he had been brought up in the antique tradition, which now in the Classical Period he transformed along purer and stricter lines. The result of his activity as an interior decorator is best seen in the queen's large boudoir (fig. 196), but was formerly more obvious throughout the whole palace than can now be detected. He modernised the whole of the upper storey in his sober and strict style, and this was demonstrated in *trumeaux*, consoles, elaborate tiled stoves and quite simple paintings above doors (fig. 197 and 200). Stage by stage he went through large parts of the palace and would in the end have transformed all the royal apartments in the neo-classical spirit if a

new palace revolt had not put an end to Queen Juliane Marie's golden age in 1784.

The exterior of the palace was to be altered too. This was on purely practical grounds, because it became necessary to build a floor above the octagon. By increasing the height of the building in this way the south facade of the main palace building would be hidden, and all the architecture would be incomprehensible for any stranger who visited the palace for the first time. However, this situation was remedied by breaking through the south gate wing of the octagon and thus opening up a view of the palace front through it. Although in this manner a number of rooms were lost, nevertheless by building this new storey above all the other wings there was a gain of circa 75 new rooms which the court, sadly in need of accommodation, could now take over.

Since the buildings of the octagon were to become so much more predominant in the future, Harsdorff had to think of a way of giving a greater emphasis to the facade of the palace. In the winter of 1774–75 he produced a number of drawings (fig. 183 ff.) which were to give Fredensborg an imposing columned front, perhaps following the example of Gabriel's columniated mansion in the Place de la Concorde. Harsdorff's plans were put on one side however, but we do not know the reason why. All that was done was that the big terrace, which up to now had had baroque sculptural ornamentation from the earliest days of the palace, was rebuilt in purely classical style; the main portal was changed along modern lines (fig. 187) and the cornice embellished with a balustrade of wood and with a pediment (also of wood) in the middle, to which the chapel clock was transferred. This was a much cheaper solution than Harsdorff had originally intended. Once again it was shown that the country palace of Fredensborg by its very nature did not need to be fitted out in an expensive manner. With its palace garden in the midst of beautiful natural surroundings it had decoration enough.

At the same time Harsdorff had worked on plans for the many small buildings in the forecourt. Here too he wanted to work on a grand scale, and some of the drawings he made are still preserved (fig. 189). But these plans were not approved either, and the only change consisted of the entrance to the palace courtyard from the south being remodelled from a simple picket-fence to something more monumental with masonry columns and iron lattice-work (fig. 190). The name "Iron Gate" given to this entrance was undoubtedly of earlier origin, but it was not until now that it had a real meaning.

With these building operations in 1775 Fredensborg's long history of building phases was concluded, having begun in 1719 and continued, with occasional pauses, in all the following years. The rulers of those days, that is Queen Juliane Marie and her son, still did not believe that building was now at an end. There were great plans for moving the palace kitchen from the west octagon to a place west of it; the aim was to increase the height of the domestic wing and the Gentlemen's Residence by another storey, because the palace was still too small. Plans were also put forward for continuing the palace's north-south main axis by extending the road well out into the open country. But none of this was carried out. We do not know how serious the suggestions were, but if they really were seriously meant, then they were soon brought up short when King Christian VII's young son Crown Prince Frederick assumed power by a coup d'état and dismissed the government favoured by the queen.

Fredensborg's golden age thus came to an end. In the following years the queen lived like a hermit at Fredensborg and refused to set foot in Christiansborg. Gradually however she became reconciled to the new state of affairs. She resigned herself to her fate and spent her last years in relative solitude at Fredensborg. Her death came in 1796, and her funeral was Fredensborg's last great ceremony for many years. The palace remained deserted, and it was not until 1860 that it was once again taken into use by the Danish court.

Fig. 231. The garden at Fredensborg Castle with the fan-shaped avenues, seen from the steps to the garden. Photo by E. Klenow, March 1969.

XIV

NAVNEREGISTER

Abildgaard, Nicolai, Maler 231.
Ahlefeldt-Laurvigen, C. F. C., Ceremonimester 138.
Albani, Alessandro, Kardinal 165.
Albergati, Girolamo, marchese 10. 249 (1).
Algardi, Alessandro, italiensk Billedhugger 177.
Als, Peder, Maler 162.
Amigoni, Jacopo, italiensk Maler 234.
Anna Sophie, dansk-norsk Dronning 11. 32. 42. 47. 49–51 passim. 57. 58. 62. 68. 78 f. 83. 95–97 passim. 99. 102. 106. 116. 125. 126. 189. 231.
Anthon, Georg David, Hofbygmester 190 f. 196. 262 (2).
Arctander, Hans Nicolai, Amtmand 138.
Asmussen, Frederik, Blytækker 29.
Auzoni, Antonio, Stukkatør 30. 43. 54. 58. 73. 91. 102.
Avanzini, Luigi Bartolomeo, romersk Arkitekt 11. 249 (1).
Avemann, Johan Vilhelm, kgl. Kældermester 95.

Badstuber, Poul, Kobbersmed 29.
Balle, Niels Edinger, Biskop 229
Bals, Snedker 116.
Bars, Johan, Slotstømmermester 20. 98. 109. 114. 145.
Basse, Peder, Slotstømmermester 28. 29. 35. 64. 72. 76. 91.
Becker, Fontænemester 156
Begtrup, Jens Worm, Pagehofmester 140.
Berg, Urban, Blikkenslager 257 (3). 258 (2). 261 (1).
Berg, se Erik Frandsen.
Beringskjold, Magnus, Godsejer 193.
Bernardi, Bartholomeo, kgl. Kapelmester 32. 219.
Berner, Gæstgiver paa Store Kro 221.
Bernhard, Carl, Forfatter 66. 192. 193.
Bernini, Pietro, italiensk Billedhugger 178.
Bernstorff, Andreas Peter, Statsminister 139. 201. 221. 223. 225. 256 (3).
Bernstorff, Johan Hartvig Ernst, Statsminister 101. 117. 215.
Bevern, se Carl.
Biehl, Charlotte Dorothea, Forfatterinde 112 f.
Blom, Otto, Gehejmeraad 99. 101.
de Blosset, fransk Gesandt 222.
Blücher-Altona, Konrad, Hofmarskal 138. 229.
Bobé, Louis, Historiker 14.
Boegardt, Caspar, Stenhugger 29.
Boffrand, Germain, fransk Arkitekt 246.
da Bologna, Giovanni, italiensk Billedhugger 178.
von Bonstetten, Carl Victor, schweizisk Forfatter 156. 226.
Borromini, Francesco, romersk Arkitekt 72.
Both, J., Fasanmester 190.
Bouchardon, Edme, fransk Billedhugger 179.
Boucher, François, fransk Maler 125. 231.
Bournonville, August, Balletmester 102. 146.
Bournonville, Charlotte, Sangerinde 102.
von Brackel, Kavaler hos Prinsen af Bevern 139.
Bradt, Johannes Gottfried, Kobberstikker 164. 179. 181.
Brandemann, Johan Henrich, Murmester 203.
Braun, Simon Gottfried, kgl. Livlæge 65. 66. 141. 202.
Braunschweig, se Hertug Ferdinand.
Brenno, Enrico, Stukkatør 8. 23. 24. 30. 43. 44. 45. 106. 109. 208. 214.
Brockenhuus, Henrik Adam, Staldmester 140.
Bruun, Hendrich, Forgylder 116. 117.
Bülow, Johan, Kammerjunker hos Kronprins Frederik 220. 223.
Bähr, Georg, tysk Arkitekt 71.
Böck, Matthias, Forgylder 109.

Camilly, Greve, fransk Diplomat 14. 68.
Carl, Prins, Søn af Christian V 83.
Canchy, Louis, fransk Billedhugger 158.
Carl, Prins, Søn af Frederik IV 51. 59. 60. 83.
Carl, Prins (senere Hertug) af Bevern 198. 201. 208. 210. 221. 239. 240. 244.
Carl, Landgreve af Hessen 69. 246 f.
Carl af Hessen, Prins 191. 222. 239.
Carl Christian af Württemberg 78.
Caroline, se Wilhelmine Caroline, Prinsesse.
Caroline, Prinsesse, Datter af Frederik VI 221.
Caroline Mathilde, dansk-norsk Dronning 191–193 passim. 216. 223. 228.
Caylus, Anne Claude Philippe, fransk Kunstteoretiker 162.
Cesari, Giovanni Antonio, Perspektivmaler 128. 241. 243.
Charlotte, Prinsesse, Datter af Arveprins Frederik 221. 228.
Charlotte Amalie, Prinsesse, Datter af Frederik IV 42. 52. 53. 62. 65. 66. 83. 110. 113. 123. 125. 132. 165. 222. 237 f. 239. 244.
Christensen, Christen, Urmager 77.
Christian V 7. 18. 21. 37.
Christian VI 21. 39. 41. 42. 44. 47–49 passim. 56. 73. 74. 77–79 passim. 83. 85. 92. 95–99 passim. 101. 103–106 passim. 109. 111. 113. 114. 125. 133. 145. 189. 212. 214. 219. 236. 240.
Christian VII 49. 65. 91. 124. 189. 190. 191. 192. 194. 196. 198. 208. 215. 216. 220–223. 225. 226. 228. 234. 239. 242. 244.
Christian Frederik, Prins (= Chr. VIII), Søn af Arveprins Frederik 221. 225. 226. 228. 265 (1).
Christian IX 102. 210. 222. 233.
Christian, Jacob, Stenhugger 36.
Christiana Amalia, Prinsesse 51. 57. 59.
Christina, Dronning af Sverige 235. 264 (3).
Coffre, Benoit 32. 219.
Conradi, Georg Johann, Hofprædikant 32.
Cramer, Peter, Teatermaler 216.

Danneskjold-Laurvig, Ferdinand Anton 79. 80. 81.
Danneskjold-Samsøe, Frederik, Overkrigssekretær for Søetaten 214.
Dieusart, Felix, hollandsk Arkitekt 54.
Dodt, Beatus, Forfatter 51. (140).
Drachmann, Holger 95. 222. 227.
Döllner, Carl Frederik, Slotsforvalter 95. 143. 145.

Ehbisch, Friederich, Billedhugger 75. 78. 84. 85. 114.
von Eickstedt, Hans Henrik, General 101. 139. 193. 220. 223. 238. 240.
Eigtved, Niels 21. 65. 105. 108. 109. 118. 120. 121. 125. 138. 140. 141. 148. 160. 198. 210.
Elling, Christian, Kunsthistoriker 10. 12. 14.
Emil, Prins af Augustenborg 228.
Engelstoft, Lauritz, Historiker 184. 190. 226. 228. 232. 237.
Ernst, Johan Conrad, Generalbygmester 28. 74.
Este, Hertug Rinaldo d'Este 11.

Eugen, Prins af Savoyen 116.
van Everdingen, Allart, Maler 232.

Fabris, Jacob, Teatermaler 116. 127.
Fabritius, Frederik, Hofjuvelerer 77.
Faye, Kassa, Amtmandinde 138.
Ferdinand, Prins, Søn af Arveprins Frederik 221.
Ferdinand, Hertug af Braunschweig 207. 208. 211. 214. 216. 221. 222. 226. 240.
Ferslew, Peter Abraham, Urmager 144. 227.
Ferslew, Wilhelmine 227.
Fischer, M. E., Forstraadinde 143.
Fischer von Erlach, Johann Bernhard, østrigsk Arkitekt 246.
Fontana, Carlo, italiensk Arkitekt 246.
Fortling, Jacob, kgl. Bygmester 134. 135. 232. 257 (3).
Francesco I d'Este, Hertug af Modena 249 (1).
Frandsen, Erik (ogsaa kaldet Berg), Snedker 31. 53.
Frederik II, Konge af Preussen 192. 223. 225.
Frederik IV 7. 8. 10–19 passim. 21. 27. 28. 29. 34–36 passim. 41–43 passim. 45. 47–51 passim. 54. 57–60 passim. 64. 67–79 passim. 81. 82. 83. 85. 87. 89. 91. 92. 94–97 passim. 99. 102. 108. 110. 114. 115. 117. 120. 123–125 passim. 132. 140. 141. 143. 144. 148. 149. 151. 155. 157. 161. 167. 181 f. 190. 198. 207. 208. 212. 214. 219. 226. 231. 233. 238. 241. 246. 247.
Frederik V 43. 48. 49. 52. 62. 66. 79. 84. 88. 89. 91. 97. 101. 104. 115. 116. 117 f. 121. 125. 128. 132. 134. 137. 141. 143. 145. 148. 150. 151. 157. 159. 166. 167. 168. 169. 178. 180. 181. 183. 184. 185. 186. 189. 198. 211. 212. 219 f. 232. 234. 238.
Frederik (VI), Kronprins 186. 198. 208. 210. 211. 220. 221. 223. 225. 226. 228. 229. 235. 238. 240. 242. 265 (1).
Frederik VII 113. 233. 234. 265 (1).
Frederik, Arveprins, Søn af Frederik V 51. 115. 151. 182. 188. 191–194. 198. 201. 208. 211. 219–224 passim. 225. 226. 228. 229. 232. 234. 239. 240. 241. 244.
Frederik Carl, se Carl af Bevern.
Frederik Christian, Prins, Søn af Frederik IV 51. 79. 80.
Frederik Christian, Hertug af Augustenborg 221. 225. 226. 228.
Frederik Vilhelm, Prins af Hessen-Philippsthal-Barchfeld 240.
Fribert, Urban, Hoftapetserer 31. 41. 51. 53. 57–60 passim. 62. 109.
Friederich III, Kurfyrste af Brandenburg 14.
Friederich Christian af Brandenburg-Culmbach 79.
Friederich Ernst af Brandenburg-Culmbach 79.
Friis, Frederik Ferdinand, kgl. Bygningsinspektør 112. 140.
Frydendahl, Jørgen Peter, Skuespiller 223.
Fuchs, Georg Mathias, Maler 125. 128. 231.
Fyrstinden af Ostfriesland, se Sophie Caroline.

Gabriel, Jacques Ange, fransk Arkitekt 198.
Garnaas, Jørgen, norsk Postfører 185.
Georg I, Konge af Grækenland 183. 238.
Gercken, Diederich, Billedhugger 23. 29. 30. 34. 36. 41. 43. 44. 45. 48. 56. 76. 77. 80. 149 f.
Germain, François-Thomas, fransk Guldsmed 117.
Getreuer, Christian Peter, Maler 234.
Getreuer, Zacharias, Maler og Forgylder 60.
Gian Gastone, Hertug af Toscana 43.
Gierach, Henrich, Billedhugger 137.
Girardon, François, fransk Billedhugger 164.
Gjedde, Verner Hans Rudolph Rosenkrantz, Kapelchef 138. 259 (2).
Gloucester, Hertug af, Broder til Caroline Mathilde 191.
Goethe, Johann Wolfgang 151. 162.
von Gram, Carl Christian, Overjægermester 147. 150.
von Gram, Friederich, Amtmand 23. 28. 30. 34. 37. 40. 76. 82. 89.
von Gram, Friederich Carl, Hofmarskal 99, 101.
Grandjean, Bredo Louis, Kunsthistoriker 43.
Green, Elias, Marmorerer 31. 41. 45. 47. 48. 49. 76.
Grétry, André, fransk Komponist 225 263 (1).
Grund, Johann Gottfried, Billedhugger 136. 151. 155. 157. 169. 183–188 passim.
Gude, Niels, Proviantskriver 143.
Guione, Giulio, Stukkatør 43. 125. 128. 132. 134. 135. 158. 208. 231. 233. 234. 235. 238.
Guldberg, se Høegh-Guldberg.
Gustav III, Konge af Sverige 182. 191. 192. 221. 225.
Gutfeld, Fr. Carl, Provst 256 (3).
Gyldenløve, Ulrik Frederik 149.
Gyllich, Geert, Slotsforvalter 233.
Gyrsting, Kantor 145. 259 (3).

von Hagen, Frantz, Geheimeraad 99. 101.
Hals, Frans, Maler 232.
Hansen, Frederik Ludvig, Christian VII's Hofskriver 220.
Hansen, Jeppe, Matros 227.
Harboe, Ludvig, Biskop 78.
Harsdorff, Caspar Frederik, Hofbygmester 34. 35. 36. 51. 53. 56. 59. 63. 64. 78. 80. 98. 110. 115. 123. 129. 132. 142. 158. 159. 183. 191. 194–202 passim. 205–217 passim. 220. 221. 226. 228–233 passim. 236 f. 240. 343. 262 (2).
Hartmann, Frederik, Snedker 31. 32. 53.
Hauch, Adam, Overhofmarskal 229. 232.
Hauch, Andreas, General 101. 139. 256 (3).
von Heil, Daniel, Maler 230.
Heimbrod, Johann Christopher, Billedhugger 64, 66. 84. 85. 87. 88. 167.
Helsted, Dyveke, dansk Kunsthistoriker 211.
Helsted, Edvard, Komponist 95.
Hertz, Christian, Slotsforvalter 95. 110. 112. 114. 143. 145.
Hertz, Claus Detlev, Slotsforvalter 95. 228.
von Hildebrandt, Johan Lucas, østrigsk Arkitekt 71. 72.
Hiortshøy, Morten, Hofskriver 244.
Hirschfeld, Christian Cajus Lorentz, Havebrugsforfatter 85. 218.
Hojer, Andreas, Historiker 12. 16.
Holbein, Hans, tysk Maler 264 (2).
Holm, Edvard, Historiker 96. 223.
Holm, Frederik, Maler 35. 39. 41. 49. 59. 63. 64. 76. 87.
Holstein, Johan Ludvig, Geheimeraad, Lensgreve 99. 101. 163.
Holstein, Ulrik Adolph, Storkansler 79. 80. 81.
Holtzbecher, Johan Christoph, Maler og Forgylder 110.
Holtzmann, Frederik, Klokkestøber 77.
von Huth, Wilhelm, General 201. 203.
Hännel, Johan Friedrich, Billedhugger 85. 116. 120. 133. 148. 149. 165. 183. 231. 234.
Høedt, Frederik, Skuespiller 222.
Høegh-Guldberg, Ove, Statsminister 66. 115. 141. 182. 188. 193. 194. 197. 202. 211.
Høyen, Niels Lauritz, Kunsthistoriker 138.

Isermann, Levin, Snedker 31.

Jacobi, Christian Frederik, Pagehofmester og Forfatter 141. 202. 216.
Jacobi, Elisabeth Charlotte, Kammerfrue 193.
Jacobi, Peder, Sognepræst i Asminderød 253 (3).
Jardin, Nicolas-Henri, fransk Arkitekt 18. 87. 88. 92. 93. 108. 114. 115. 135–138. 141. 144. 150–161 passim. 162. 164. 165. 169. 173. 176. 178. 179. 180. 183. 184. 188. 190. 191. 196. 198. 201. 203. 209.
Jastrau, Harald Frederik Ferdinand, Slotsforvalter 83.
Jessen, Juliane Marie, Forfatterinde 193.
Jessen, Nicolai Jacob, Kammertjener 65. 66. 118. 192. 193. 233. 258 (2). 264 (1).
Joensen, Niels, Guldsmed 77. 254 (3).
Jordaens, Jacob, flamsk Maler 264 (2).
Juel, Gregers, Deputeret i Rentekammeret 101. 139. 256 (3).
Juel, Jens, Maler 17. 181. 219.
Juel, Niels, Snedker 77.
Juliane, Prinsesse, Datter af Arveprins Frederik 226.
Juliane Marie, dansk-norsk Dronning 43. 51. 58. 59. 66. 77. 92. 97. 101 f. 112. 114. 115. 117 f. 121. 125. 134. 137. 138. 140. 141. 143. 144. 145. 147. 158. 165. 169. 179. 183. 186. 189–193 passim. 194. 196–198. 201. 203. 206. 208. 214. 216. 218–24 passim. 225–229 passim. 232. 242.
Juliane Sophie, Prinsesse, Datter af Arveprins Frederik 201. 221. 228. 240. 241.
Juvarra, Filippo, italiensk Arkitekt 246 f.

Kaas, Frederik Christian, Deputeret i Admiralitetet 256 (3).
Kalkreuter, Christian Ludvig, Rejsestaldmester 139.
Karl VI, tysk-romersk Kejser 47.
Karleby, Jens, Billedhugger 196.
Katharina II, Kejserinde af Rusland 215.

Kirchhoff, Johan Andreas, Harpevirtuos 218. 223.
Kleiner, Salomon, østrigsk Kobberstikker og Vedutetegner 116.
Klippen, Jens, Matros 227.
Klippen, Peter, Matros 227.
Klopstock, Friedrich, tysk Digter 115. 145.
Kluge, Fasanmester 190.
Knudsen, Hans Christian, Skuespiller 225.
Kock, Joakim, Snedker 31.
Kremer, Johan, Slotsgartner 38. 39. 86. 94 f.
Krieger, Johan Cornelius, Overlandbygmester 8. 13. 16. 18. 19. 21–32 passim. 34. 35. 38. 39. 40. 43. 53. 59. 60. 62. 64. 67–76 passim. 79–92 passim. 94. 98. 102. 114. 133. 135. 147. 148. 150. 151. 154. 155. 161. 180. 190. 191. 198. 202. 217. 246. 249 (3).
Krock, Hendrik (eller Heinrich) 31. 41. 49. 51. 55. 59. 75. 230. 233. 234.
Krohn, Mario, dansk Kunsthistoriker 178.
Kutsch, Christian, Slotssnedker 31. 53. 62. 76.

de Lange, Philip, Arkitekt 102. 257 (1).
Larsen, Ole, Udrider 145. 249 (2).
Lassen, Johan Jørgen, Maler 111.
Lavrentsen, Johannes, Bladudgiver 11.
Lemming, Erik Sørensen, Præst 114.
Lemvig, Christen Sørensen, Hofpræst 11. 32.
Lerche, Vincents, Ceremonimester 87. 102. 257 (1).
Leschly, Ernst Melchior, Landinspektør 93.
Linde, Gabriel, Kasserer ved Partikulærkassen 258 (2).
Linstow, Eggert Christopher, Gehejmeraad, Hofmester 66.
Lintrup, Søren, kgl. Konfessionarius 75. 253 (3).
Louise, dansk-norsk Dronning, g. m. Frederik IV 12. 83.
Louise, Dronning, g. m. Frederik V 59. 189.
Louise, Dronning, g. m. Christian IX 210. 231.
Louise, Prinsesse, Datter af Christian VI 56. 59. 104. 111.
Louise, Prinsesse, Datter af Frederik V 65. 226. 239.
Louise Augusta, Prinsesse, Hertuginde af Augustenborg 128. 192. 198. 208. 211. 221. 222. 223. 225. 226. 228. 237. 240. 244.
Lowson, Jacob, Amtsforvalter 146.
Ludvig XV 175. 222.
Lyders, Andreas, Kabinetssekretær 23. 30. 32. 37. 64. 66. 69. 76. 89. 253 (2).
von der Lühe, Christian Carl Friederich, Kammerjunker 229.
von der Lühe, Jochum, Hofmester hos Markgrevinden 100.
von der Lühe, Volrath August, Hofmand og Overpræsident 66. 79. 99 f. 101. 139.
Löffler, Bogislav, Billedhugger 235. 264 (3).
Lønborg, Hans Christopher, Officer 34. 35. 41. 42. 48. 62. 69. 72. 74. 85. 87. 88.
Løvenørn, Poul Vendelbo, Overkrigssekretær 98. 99. 101.
Mallet, Paul-Henri, fransk Historiker 145.
Mandelberg, Johan Edvard 59. 130. 132. 135. 137. 138. 162 f. 196. 205. 209. 212. 214. 216. 230. 231. 233. 236. 237. 239–242 passim. 244.
Mansa, Christian Ludvig, Slotsgartner 260 (3).
Mansa, Jacob Henrik, Løjtnant og Korttegner 154 f. 181. 190.
Mansa, Johan Ludvig, Slotsforvalter og Slotsgartner 95. 140. 151. 154. 156. 157. 180. 184. 216. 232.
Marie Sophie Frederikke, Kronprinsesse 221.
Markgrevinden, se Sohhie Christiane af Wolfstein.
Marmillod, Jean, Ingeniør og Vejbygger 203. 207.
Marmontel, Jean-François, fransk Forfatter 225.
Marot, Daniel, fransk Arkitekturteoretiker 43.
Mathiesen, Niels Vilhelm, Slotsforvalter 233.
Meier, Elias, Maler 228.
Meier, Frederik Julius, dansk Kunsthistoriker 11. 150. 154. 155. 184.
Meldahl, Ferdinand, kgl. Bygningsinspektør 56. 77. 112. 130. 132. 140. 233.
de Meza, Christian, Læge 224.
Milan, Gabriel Ferdinand, Maler 257 (2).
Molenaer, Jan, nederlandsk Maler 264 (1–2).
Molin, Nicolò, venetiansk Diplomat 14.
Moltke, Adam Gottlob, Overhofmarskal 73. 79. 80. 81. 115. 116. 117. 133–138 passim. 140. 148. 150. 161. 162. 212.
Moltke, Anton Heinrich, Overhofmester 138. 191. 259 (2).
Moltke, Joachim Godske, Lensgreve, Statsminister 186. 256 (3).
Moltke, Sophie Hedevig, f. Raben, Grevinde 135. 137. 138.
Moltke [Ulrica Augusta Vilhelmine?], Hofdame 65.
Morell, Gerhard, Kunstkammerforvalter 230. 232. 264 (1–2).
Motsmann, Johan Christian, Kaptajn 144.
Moulin, F., fransk Billedhugger 158.
Møller, Catharina Elisabeth, Operasangerinde 223.
Møller, Jens, Hofskriver 141.
Møller, Peder Lauridsen, Maler 257 (3).
Møller, Simon, Murmester og Stukkatør 114.
Møllmann, Bernhard, Filolog 181.
Mølmann, Magnus, Købmand 241. 257 (2).

van der Neer, Aart, nederlandsk Maler 264 (2).
Nering, Arnold, tysk Arkitekt 14.
Neve, Peter, Sekretær i Danske Kancelli 99. 101.
Nicolaisen, Knud, Rendelægger 145.
Norrie, Gordon, Major 250 (1).
Numsen, Christian Frederik, Direktør for Øresunds Toldkammer 201.

Odenkrantz, Thor August, svensk Forfatter 190. 226.
Ole Udrider, se Larsen.
von Osten, Anna Susanna, Hofmesterinde 245.
von Osten, Jan, Købmand 109.
von der Osten, Wilhelm August, Geheimekonferensraad, Direktør for Finanserne 101.

Palladio, Andrea, italiensk Arkitekt 13.
Paludan-Müller, Charite 39.
Paludan-Müller, Frederik 39.
Pedersen, Mads, Skovrider i Gurre 147. 148. 155.
Pelli, Domenico, Murmester 28.
Pelli, Marcantonio, Murmester 8. 23. 24. 27. 28. 34. 43. 62. 249 (3).
Perrault, Claude, fransk Arkitekt 198.
Peter III, Tzar 169.
Petersen, Jacob, Kammertjener hos Frederik III 18.
Petersen, J., Maler 238.
Pfützner, Johan Andreas, Slotstømmermester 135.
Philippsthal, se Frederik Vilhelm.
Pilo, Carl Gustaf, svensk Maler 264 (3).
Piranesi, Giambattista 167.
von Platen, Wilhelm Friederich, Arkitekt og Hofmarskal 28.
von Plessen, Victor Christian, Gehejmeraad og Overceremonimester 140. 153. 183.
Podevint, J. P., Beslagsmed paa Frederiksborg 233.
Pontoppidan, Erik, Biskop og Prokansler 7. 16. 33. 78. 149.
Poulsen, Olaf, kgl. Skuespiller 114.
Puget, Pierre, fransk Billedhugger 178.

Quellinus, Thomas, Billedhugger 35.

Ramdohr, Friederich Wilhelm Basilius, tysk Forfatter 156. 184. 201. 226.
Rantzau, Schack, Godsejer 193.
von der Recke, Diederich Adolph, Landinspektør, Oberst 144. 227.
Rembrandt van Rijn, nederlandsk Maler 264 (2).
Reusse, Johan Jeremias, Slotssnedker 109.
Reuter, Nicolaj, Maler 87.
Reventlow, se Anna Sophie.
Reventlow, Christine Sophie 79. 80. 81.
Reventlow, Ditlev 244.
Reventlow, Ulrica Eleonora 79, 80. 81.
Reverdil, Elie-Salomon-François, Kabinetssekretær 141. 192.
Rosenkrantz, Holger, Arkitekt 41. 69. 247.
Rosenkrantz, Iver, Gehejmeraad og Statsminister 99. 101.
Rosing, Johanne Cathrine, Skuespillerinde 139. 140. 197. 220. 225. 263 (2).
Rosing, Michael, Skuespiller 21. 197. 220. 222. 225.
Rosing, Michael Julius, Stemplingsforvalter 226.
Rostgaard, Frederik, Oversekretær i Danske Kancelli 12.
Rothe, Rudolph, Slotsgartner 85. 94. 156. 167. 182. 186. 249 (2).
Rothe, Thyge, Slotsgartner ved Rosenborg 155.
van Ruysdal, Jacob, nederlandsk Maler 264 (2).

Rüde, Anton Christopher, Maler 212. 214 f. 220. 239.
Rüde, Wilhelm Jacob, Maler 231.
Rømeling, Hans Henrik, Admiral 101. 139.

Saint-Aubain, Kammertjener 65. 66. 133. 192.
Saly, Jacques-François-Joseph, fransk Billedhugger 211.
Scamozzi, Vincenzo, italiensk Arkitekt 13. 14.
Schack, [Anna Sophie?], Hofdame 65.
Schack-Rathlou, Joachim Otto, Direktør for Skatkammeret 101. 139. 225. 256 (3).
Schalcken, Gotfried, Maler 264 (2).
Schambach, Heinrich, Menagerimester 38. 39. 87. 150. 156.
Schiøler, Caspar Mortensen, Maler 114.
Schimmelmann, Heinrich, Finansminister 256 (3).
Schlanbusch, Theodor Georg, Kammerjunker 223.
von Schlegel, Hovmester 80.
Schmidt, Christian Jørgensen, Snedker 257 (3).
Schmidt, Johan Diderich, Snedker 150. 231. 258 (3). 259 (3).
Schou, Rasmus, Snedker 145.
Schreck, Sebastian, Murmester 114. 257 (3).
Schule, Georg Christian, Kobberstikker 156.
Schultz, Heinrich, Murmester 35.
Schuster, Gottfried, Stukkatør 108.
Schwartz, Marianne, født Rosing 263 (3).
Schwarz, Frederik, Skuespiller 216.
Schäffer, Diederich, Hofsnedker 110. 111. 112.
Seeger, Valdemar, Lokalhistoriker 19. 169. 181. 182. 228. 250 (2).
Serlio, Sebastiano, italiensk Arkitekt 246.
Soherr, Johann Adam, Arkitekt 35. 36. 105. 109. 113.
Sophie Caroline, Fyrstinde af Ostfriesland 56. 57. 58. 80. 97, 104–116 passim. 124. 189. 239. 242.
Sophie Christiane af Wolfstein, Markgrevinde af Brandenburg-Kulmbach 51. 57. 77. 78. 96. 97. 106. 109. 112. 113. 124. 240.
Sophie Frederikke, Arveprinsesse 208. 211. 218. 219. 221. 223. 225. 241. 242. 263 (1).
Sophie Hedevig, Prinsesse, Datter af Christian V 52. 83. 226.
Sophie Magdalene, dansk-norsk Dronning 42. 49. 58. 60. 62. 66. 73. 78. 79. 83. 95. 96. 97. 98. 105. 106. 108. 111. 112. 113. 118. 141. 189. 191. 192. 230.
Sophie Magdalene, Datter af Frederik V, Dronning af Sverige 65. 78. 191. 226. 239. 241.
Soufflot, Jacques-Germain, fransk Arkitekt 162.
Sponneck, Charlotte, Hofdame hos Prinsesse Charlotte Amalie 65.
Sprein, Frederik Christian, Juliane Maries Hofskriver 220.
Stanley, Carl Frederik, Billedhugger 211. 226.
Stanley, Simon Carl, Billedhugger 135. 137. 150. 165. 183. 185 f. 217.
Steen, Johan, Tømmermester 140.
Stein, Theobald, Billedhugger 183.
Steinlein, Johan, Stenhugger 259 (1).
Stolpe, Peter Matthias, Litteraturhistoriker 12.
Storck, Abraham, nederlandsk Maler 232. 264 (2).
Stoy, Abraham, Murmester og Stukkatør 64. 78. 79. 80. 98.
Stroe, Johan, Maler 232. 264 (1).
Struensee, Carl August, Deputeret i Finanskollegiet 196.
Struensee, Johann Friedrich, Gehejmekabinetsminister 192. 193. 196. 223. 228.
Sturm, Leonhard, tysk Arkitekturteoretiker 51.
Sturmberg, Johan Adam, Billedhugger 30. 52. 76. 77. 84. 169.
Sturmberg, Johan Christoffer, Billedhugger 23. 24. 27. 30. 43. 45. 48. 51. 52. 53. 84. 85. 183. 208.

Terborch, Gerard, nederlandsk Maler 264 (2).
Tessin, Henrik, Klokkestøber 34. 77.
Tessin, Necodemus d. Y. 105. 257 (1).
Thorvaldsen, Bertel, 162. 182.
Thott, Otto, Gehejmeraad 101. 139. 256 (3).
Thura, Laurids 28. 35. 41. 43. 56. 69. 78. 80. 84. 91. 92. 104–116 passim. 120. 121. 123. 133–135 passim. 140. 141. 143. 145. 146. 149. 210. 247.
Torm, Erik, Borgmester 102.
Trenta, Terese (Maria Maddalena) fra Lucca 12.
Tuscher, Marcus, Maler og Arkitekt 120.

Ussing, Henrik, Præst 95.

Wahl, Johann Salomon, Maler 49.
Weidenhaupt, Andreas, Billedhugger 211.
Weilbach, Frederik, Kunsthistoriker 89. 120. 197. 202. 216.
Weischer, Laurids, Maler 63. 66. 128. 130. 132. 133. 135. 196. 230. 232. 233. 236. 238. 243. 257 (3). 261 (2 og 3). 262 (1). 264 (1 og 3).
Veronese, Paolo 13.
Wiedewelt, Johannes 85. 88. 92. 115. 137. 138. 149. 154. 155. 156. 157. 160. 161. 162–182 passim. 183. 184. 187. 188. 190. 192. 196. 217. 226.
Wiedewelt, Just, Billedhugger 260 (2).
Wiehe, Michael, Skuespiller 222.
Wieland, Joachim, Bladudgiver 11. 12. 75.
Viertel, Carl, Maler 221. 237.
Wilhelm, Prins af Hessen 239.
Wilhelmine Caroline, Prinsesse, Datter af Frederik V 65. 239.
Willars, Adam Edvard, Maler 47. 89.
Wilson, William Roe, engelsk Forfatter 216.
Winckelmann, Johan Joachim 162. 165. 175. 178.
Vind, Overhofmester 66.
Vittorio Amedeo II, Konge af Sardinien 246.
Voss, Adolf, Slotsforvalter og Slotsgartner 95. 190.
Wouwermann, Philips, nederlandsk Maler 264 (2).
Wulff, Matthias, Entreprenør 94. 256 (1).
Württemberg, se Carl Christian.

Zarth, Joachim, Kleinsmed 70.
Ziesenis, Johan Georg, Maler 189.
Zinzendorf, Nikolaus Ludvig, Grundlægger af Brødremenigheden 256 (2).
Zuber, Franz Joseph, Tømmermester 104. 180.
Zumpe, Martin, Murmester 104.
Zøllner, J. M., Hoftapetserer 53. 134. 241. 242.